

**Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk
in de jaren van bezetting en wederopbouw**

**Deprivation and restitution of property rights during the years of
occupation and postwar reconstruction in the Netherlands and in
France**

Archief Philip Staal

**Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus
Prof. dr. S.W.J. Lamberts
en volgens besluit van het College voor Promoties.**

**De openbare verdediging zal plaatsvinden op
10 november 2005 om 16.00 uur**

door

Wouter Jan Veraart

geboren te Zwolle

Promotiecommissie

Promotor:

Prof. mr. L.C. Winkel

Overige leden:

Prof. mr. M.A. Loth

Prof. mr. R. de Lange

Prof. mr. A. Soeteman

Inhoudsopgave

Woord vooraf	xi
Plan van behandeling	xiii
Lijst van afkortingen	xv
Hoofdstuk 1	
Inleiding. De reparatie van wettelijk onrecht	1
1. Het geploeter van de magistraat	1
2. De ervaring van wettelijk onrecht	4
3. De uiterste grens van het recht	10
4. De toegang tot instituties en de capaciteiten van het rechtssubject	15
5. Rechtsherstel en de terugkeer naar de democratische rechtsstaat	19
6. Ontrechting, oorlogsschade, plundering	28
7. Herstellende en verdelende gerechtigheid	32
8. Rechtsherstel en de vergoeding van oorlogsschade	42
Hoofdstuk 2	
Ontrechting en rechtsherstel in Nederland in kort bestek (1940-1953)	47
1. Inleiding	47
2. Ontrechting in bezet Nederland (1940-1945)	48
3. Een ongepubliceerde instructie als ‘hoogste wet’	52
4. Het Nederlandse belang	56
5. Rechtsherstel: de creatie van Eggens (1942-1944)	58
6. De Raad voor het Rechtsherstel	66
7. De uitzonderlijkheid van het Nederlandse rechtsherstel	68
8. Rechtsherstel en de toegang tot het recht	72
9. Rechtsherstel als waardenconflict	77
10. Conclusie	83

Hoofdstuk 3

De Nederlandse herstelrechtspraak met uitzondering van effecten (1945-1956)	85
1. Inleiding	85
1.1 Het probleem van billijkheidsrechtspraak in zaken van rechtsherstel	85
1.2 Plan van behandeling	90
2. Nederlands rechtsherstel: billijk of willekeurig?	93
3. Belangenafweging bij huurrechten	104
4. Distex-zaken: joods textiel ten bate van de Nederlandse volksgemeenschap	115
5. Polissen: wie zijn de beroofden?	122
6. Hypotheken en onroerend goed: terug naar de status quo ante?	148
6.1 Ontrechting	148
6.2 Landbouwgronden	158
6.3 'Bebouwd' onroerend goed	164
6.3.1 Goede trouw	164
6.3.2 De positie van de nieuwe hypotheekhouder	172
6.3.3 Veilingverkopen krachtens art. 1223 lid 2 (Oud) BW	188
6.4 Hypotheken	194
6.5 Recapitulatie	213
7. Conclusie	215

Hoofdstuk 4

Het Nederlands rechtsherstel met betrekking tot effecten (1945-1956)	219
1. Inleiding. Het effectenrechtsherstel op hoofdlijnen	219
2. Handel in geroofde effecten	225
2.1 Inlevering bij Liro	225
2.2 De verkoop van 'Liro-stukken'	230
2.3 De bijeenkomsten bij Bühler en Bauditz	231
2.4 De toelating van Liro tot de Amsterdamse Effectenbeurs	246
2.5 De verkoop van toonderaandelen ter beurse	249
2.6 De verkoop van 'Amerikaantjes' ter beurse	255
2.7 De verkopen buiten de beurs	261
2.8 De herbeleggingen in Duits schatkistpapier	265
2.9 Cijfers met betrekking tot bij Liro ingeleverde effecten	267
3. De systematiek van het effectenrechtsherstel	269
3.1 De Londense regeling	269
3.2 De totstandkoming van F 272	274
3.3 De totstandkoming van de lijst van 'foute' beursleden	282
3.4 De systematiek van F 272	284
3.5 De Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Rechtspraak	294

3.6 Herstel van het beursverkeer; de wijziging bij I 21	298
4. Dode mussen en regelmatig beursverkeer (1947-1949)	302
4.1 Dode mussen	302
4.2 Regelmatig beursverkeer	309
5. De vernietiging van het Liro-aanbod (1950)	319
6. De strijd om het schatkistpapier in de boedels van Liro, VVRA en de NGV	324
6.1 De strijd om het schatkistpapier (1950-1952)	324
6.2 De uitkeringen uit de boedels van Liro, VVRA en de NGV (1950-1956)	334
7. De uitspraken van de Afdeling Rechtspraak (1950-1952)	336
7.1 Inleiding	336
7.2 Buiten beurs-gevallen, Grootboek-inschrijvingen en effecten op naam	337
7.3 Liro-levering 'goede levering'?	341
7.4 Levende dode mussen	347
7.5 Nederlandse certificaten van Amerikaanse aandelen	355
7.6 'Alle dode mussen worden levend.'	357
8. Het aanbod van het Waarborgfonds (1953)	360
8.1 Doel	360
8.2 Vorm	361
8.3 Financiering	363
8.4 Begunstigden	364
8.5 De niet-uitoefening van rechten en aanspraken door het Waarborgfonds	366
8.6 Beoordeling van het plan '53 door partijen	368
9. Conclusie	370
Hoofdstuk 5	
Ontrechting en rechtsherstel in Frankrijk (1940-1952)	375
1. Inleiding	375
2. Ontrechting in Frankrijk	378
2.1 De bezette zone en Vichy	378
2.2 Arisering 'à la française'	383
2.2.1 Eerste stappen	383
2.2.2 De wet van 22 juli 1941	390
2.2.3 De boete van één miljard en de verkoop van joodse effecten	398
3. De strijd van het Vrije Frankrijk	402
3.1 De Gaulle en Cassin	402
3.2 Het herstel van de legaliteit van de Franse republiek	411
4. De voorbereiding van de Franse rechtsherstelwetgeving	420
4.1 Eerste concepten en het rapport Dumesnil de Gramont	420

4.2 Lokale initiatieven. De aanpak van Terroine	427
4.3 De huurdersverordening van 14 november 1944	435
4.4 De totstandkoming van de verordening van 21 april 1945	440
4.4.1 Inleiding	440
4.4.2 Het advies van het Comité juridique	443
4.4.3 Het advies van de Commission de législation et de réforme d'État	447
4.4.4 Het advies van de Assemblée Consultative Provisoire	450
5. Het systeem van de verordening van 21 april 1945 in vergelijking met het Besluit Herstel Rechtsverkeer van 17 september 1944	454
5.1 Het onderscheid tussen 'gedwongen' en 'vrijwillige' transacties	454
5.2 Inbedding in het gewone recht	462
6. De Franse rechtsherstelverordening in de praktijk	468
6.1 Inleiding	468
6.2 Reikwijdte en interpretatie van art. 1 van de verordening van 21 april 1945	470
6.2.1 Inleiding	470
6.2.2 Beschikkingsdaden en beheersdaden	472
6.2.3 Exorbitante maatregelen	476
6.2.4 Causaal verband	479
6.2.5 'Feitelijke medewerking'	484
6.3 Reikwijdte en interpretatie van art. 11 van de verordening van 21 april 1945	490
6.3.1 Inleiding	490
6.3.2 Limitatieve opsomming	490
6.3.3 Het weerlegbare vermoeden van dwang	495
6.4 Restitutie en vervangende schadevergoeding	500
6.4.1 Nog een controverse	500
6.4.2 De oplossing van het Franse effectenrechtsherstel	512
6.5 Recapitulatie	515
7. Conclusie	518
Slotbeschouwing	525
Samenvatting	529
Résumé	537
Summary	545
Literatuur	553
Wetgeving	569
Archieven	575

Bijlagen:

Uittreksel uit het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100),
zoals gewijzigd bij F 272

579

De Franse rechtsherstelverordening van 21 april 1945

595

Jurisprudentieregister

603

Namenregister

623

Woord vooraf

De kiem voor dit onderzoek werd gelegd in de zomer van 1997, tijdens de voorbereiding van een subsidieaanvraag bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), ter financiering van een promotieproject over ‘dilemma’s van rechtsherstel’. In het archief van de Commissie Gedepossedeerden in het Nationaal Archief te Den Haag, vond ik plotseling een aantal pleitnota’s van de joodse advocaat mr. Heiman Sanders, die na de bevrijding van Nederland was opgekomen voor de rechten van ‘gedepossedeerden’, ofwel degenen die in de bezettingsjaren stelselmatig van hun rechten waren beroofd. Deze pleitnota’s maakten veel indruk op mij. Het waren zorgvuldig opgestelde, lijkende cahiers, waarin de jarenlange strijd bewaard was gebleven die Sanders in de jaren veertig en begin jaren vijftig had gevoerd, met al zijn retorische scherpte en juridische zeggingskracht. Dankzij de vroege vondst van deze pleitnota’s vond ik vrijwel meteen een mogelijkheid om een analyse van het Nederlandse rechtsherstel te verbinden met fundamentele vragen van recht en rechtvaardigheid.

Pas in de loop van 1999 zou ik als onderzoeker in opleiding verbonden aan de sectie rechtsgeschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam daadwerkelijk aan mijn proefschrift beginnen. Vanaf juni 1998 tot eind 1999 was ik werkzaam als onderzoeker in dienst van de ‘Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO II in Nederland’ (de commissie-Scholten, naar de inmiddels overleden voorzitter van deze commissie, mr. W. Scholten). In het kader van dit onderzoek schreef ik een deelrapport over het effectenrechtsherstel, dat in december 1999 werd gepubliceerd. Het vierde hoofdstuk van dit boek is op dit rapport gebaseerd.

Voor een evaluatie van het Nederlandse rechtsherstel bleek een vergelijking met een andere rechtshersteloperatie (lieft onder gelijksoortige omstandigheden) onontbeerlijk. In het voorjaar van 2001 deed ik met financiële steun van NWO enkele maanden onderzoek in Parijs, als gastonderzoeker aan het *Centre d’histoire sociale du XXe siècle* van de Université Paris 1-Panthéon Sorbonne. Per september 2001 combineerde ik het werken aan dit proefschrift met een aanstelling als universitair docent rechtsfilosofie aan de rechtenfaculteit van de Vrije Universiteit, Amsterdam.

Een boek als dit, waarin meerdere disciplines samenkomen, had niet tot stand kunnen komen zonder steun, hulp en interesse van vele anderen. In de

verschillende stadia van het onderzoek is die betrokkenheid en ondersteuning van verschillende instanties en personen van grote waarde geweest. Een woord van dank is dan ook op zijn plaats. Ik dank allereerst de leden en onderzoekers van de commissie-Scholten voor hun collegiale samenwerking in de jaren dat ik aan het deelrapport 'effecten' werkte. Voorts het *Centre d'histoire sociale du XXe siècle* voor de geboden gastvrijheid tijdens mijn onderzoek in Parijs. In het bijzonder dank ik de professoren Claire Andrieu en Antoine Prost – beiden publiceerden in 2000 rapporten in het kader van het onderzoek van de Franse rechtsherstelcommissie, de *Mission-Mattéoli* – voor hun deskundige hulp.

Tevens dank ik mijn collega's en oud-collega's van de Sectie Rechts-geschiedenis aan de Erasmus Universiteit, alsmede Tineke van der Pas voor de secretariële ondersteuning tijdens – vooral – het laatste stadium. Ik dank ook al mijn collega's binnen de Afdeling Rechtstheorie en Rechtsgeschiedenis van de Vrije Universiteit, voor hun betrokkenheid bij dit project en de vrijheid die zij mij boden om daaraan te blijven werken.

Dank gaat ook uit naar de instanties bij wie ik archiefonderzoek heb verricht, in het bijzonder het Nationaal Archief, het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, de Stichting Vereniging voor de Effectenhandel, ABN Amro Historisch Archief, het Ministerie van Financiën en het Ministerie van Justitie en in Frankrijk de *Archives Nationales* en het archief van de *Conseil d'Etat*. Enkele archivariissen hebben veel voor dit onderzoek betekend: Cherelt Kroeze (Euronext en Stichting Vereniging voor de Effectenhandel), Peter Lamboo (Ministerie van Financiën), Sierk Plantinga (Nationaal Archief), en in Frankrijk, Dominique Bonnaud (*Conseil d'Etat*).

Er zijn nog enkele mensen die ik met name zou willen noemen. In de eerste plaats Joggli Meihuizen, voor onze vele gesprekken. Voorts, in alfabetische volgorde: Evelien Campfens, A.E. Cohen (†), Regina Grüter, Jan Hallebeek, Peter Klein, Gerben Kor, Patrick Körver, Conny Kristel, Hans van der Pauw, Corry van Renselaar, Avraham Roet, J.B. Sanders, Joop Sanders, H.C.F. Schoordijk, Helen Schretlen, Arend Soeteman, Pauline Westerman, Marc de Wilde, Jaap Zwart.

Ik dank ten slotte mijn promotor, Laurens Winkel, voor zijn enthousiaste begeleiding in alle stadia van dit onderzoek, mijn ouders en schoonouders voor hun grote belangstelling en steun en bovenal mijn vrouw Corinne.

Amsterdam, september 2005

Wouter Veraart

Plan van behandeling

Deze studie behandelt ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Rechtsherstel is een restitutieproces, waarbij goederen worden teruggegeven aan personen die in een eerdere fase door discriminerende maatregelen stelselmatig werden ontrecht. In dit boek worden twee historische voorbeelden van processen van rechtsherstel met elkaar vergeleken. Zowel Frankrijk als Nederland kregen in de Tweede Wereldoorlog te maken met de stelselmatige ontrechting van enkele categorieën burgers, in het bijzonder de joodse bevolkingsgroepen. De overheden van beide landen hebben zich na de bevrijding ingespannen om degenen die waren ontrecht in staat te stellen om de goederen die zij kwijt raakten via de rechter weer terug te krijgen. Opvallend is dat het rechtsherstel in Frankrijk en Nederland, zowel in opzet als uitvoering, onderling zeer sterk verschilde. De vergelijking ligt voor de hand, omdat de rechtsherstelprocessen in beide landen op eenzelfde probleem reageerden, in dezelfde periode. Bovendien hebben Frankrijk en Nederland historisch, cultureel en juridisch vele raakvlakken.

Dit boek valt uiteen in vijf hoofdstukken, die alle vijf enigszins op zichzelf staan en dus afzonderlijk kunnen worden gelezen. De onderliggende structuur is als volgt. Het eerste hoofdstuk bevat een algemene rechtsfilosofische inleiding in de problematiek van ontrechting en rechtsherstel. De aldaar geschetste dilemma's en nader afgebakende begrippen, zullen in de rest van het boek verschillende functies vervullen: als leidraad, als normatief en theoretisch referentiekader, als selectie criterium in de historische presentatie van een bepaalde problematiek, als agendering van belangwekkende kwesties.

De overige vier hoofdstukken vormen samen genomen de 'vergelijking' tussen het Franse en het Nederlandse rechtsherstel. De hoofdstukken 2, 3 en 4 behandelen problemen die te maken hebben met ontrechting en rechtsherstel in Nederland. Hoofdstuk 2 is een synthetisch hoofdstuk waarin de regeringsvisie op het rechtsherstel veel aandacht krijgt en dat tevens een kort overzicht geeft van de gehele problematiek, die in de hoofdstukken 3 en 4 verder wordt uitgediept. Hoofdstuk 3 behandelt de rechtspraak, zoals die op een aantal deelgebieden van het rechtsherstel in Nederland werd gewezen door een bijzondere 'herstelrechter', de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In hoofdstuk 4 wordt uitvoerig stilgestaan bij het

rechtsherstel met betrekking tot effecten, dat in Nederland veel beroering wekte onder degenen die ermee te maken hebben gekregen. In hoofdstuk 5 komt tenslotte het Franse rechtsherstel aan de orde. Ook in dit hoofdstuk is er vrij veel aandacht voor de fase van ontrecting en de voorbereidende fase van het rechtsherstel, die in Frankrijk vrij onstuimig verliep en voor het verdere verloop van het rechtsherstel van cruciale betekenis was. In hoofdstuk 5 zal op verschillende plaatsen de vergelijking tussen Frankrijk en Nederland die impliciet door het hele boek heenloopt, expliciet worden gemaakt. Besloten wordt met een slotbeschouwing.

Het onderzoeksobject is zowel in de tijd, als in de ruimte sterk afgebakend. Een afbakening in tijd was nodig omdat rechtsherstelverhalen niet aflopen en van generatie op generatie worden doorgegeven. In dit onderzoek staat de eerste fase van het naoorlogs rechtsherstel in Nederland en Frankrijk centraal. Die loopt tot in de jaren vijftig. Voor Nederland is 1956 een eindpunt voor het onderzoek, omdat op dat moment de afwikkeling van de 'Liro-boedel' – de boedel van Lippmann, Rosenthal en Co., Sarphatistraat, de Duitse instantie waar in de bezettingstijd veel 'joodse' vermogenswaarden moesten worden ingeleverd – definitief een feit is. Voor Frankrijk was het moeilijker een duidelijke mijlpaal te vinden. Ik heb gekozen voor 1952, omdat 1951 het laatste jaar was waarin mensen die waren ontrect, nog een rechtsherstelclaim konden indienen. (Aanvankelijk zou die termijn al na zes maanden na 'het staken van de vijandelijkheden' verlopen, maar zij was keer op keer weer verlengd.) Buiten het bestek van dit onderzoek vallen de Duitse betalingen in het kader van de Wiedergutmachung, in de jaren vijftig en zestig, en de recente gebeurtenissen op het terrein van het rechtsherstel die rond de eeuwwisseling hebben plaatsgevonden, en die in Nederland en Frankrijk hebben geleid tot de publicatie van een reeks officiële onderzoeksrapporten, tot spijtbetuigingen en in Nederland ook tot de betaling van substantiële bedragen door de Staat en een aantal financiële instanties aan de joodse gemeenschap in Nederland.

Ruimtelijk beperkt dit onderzoek zich zoals gezegd tot Frankrijk en Nederland, waarbij de aandacht zich vrijwel geheel richt op de systematiek van ontrecting en rechtsherstel op het grondgebied van deze landen in Europa en niet in hun overzeese gebiedsdelen. Een andere ruimtelijke beperking heeft betrekking op het soort goederen dat in deze dissertatie centraal staat. In dit boek wordt vrijwel uitsluitend ingegaan op het verlies en de restitutie van vermogensrechten, eigendomsrechten en andere zakelijke of persoonlijke rechten, ongeacht of het om bijvoorbeeld tastbare goederen, aandelen of huurrechten gaat. Maar ook daarbinnen zijn noodgedwongen nog voortdurend keuzes gemaakt. Het accent ligt op financiële vermogensrechten, terwijl het rechtsherstel met betrekking tot kunstvoorwerpen vrijwel geheel buiten beschouwing is gebleven.

Lijst van afkortingen

ABN AMRO	ABN Amro, Historisch Archief
ABV	Amsterdamsche Bankiersvereniging
Afd.Eff.	Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel
al.	alinea
AN	Archives Nationales
ANBO	Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen
ANVAV	Association Nationale des Victimes de l'Allemagne et de Vichy
AR	Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel
Arr.rb.	Arrondissementsrechtbank
art.	artikel
artt.	artikelen
Bewindv.	archief van de afdeling Bewindvoering/ afdeling Juridische Zaken en Bewindvoering/ directie bewindvoering van de Administratie van de Administratie /Algemeen Beheer der Generale Thesaurie, (1940), 1945-1954 (1965)
Directie Bewindv.	archief van de directie Bewindvoering, (1934) 1954-1965 (1982)
BPPB	Banque de Paris et des Pays-Bas
<i>Bull.civ.</i>	Bulletin civil de la Cour de cassation
BW	Burgerlijk Wetboek 1992
(Oud) BW	Burgerlijk Wetboek 1838
CA	Cour d'appel
Cass.civ.	Cour de cassation Chambre civile, première Chambre
Cass.soc.	Cour de cassation Chambre sociale
C.civ.	Code civil
CDC	Caisse de dépôts et consignations
CDJC	Centre de Documentation Juive Contemporaine
CE	Conseil d'Etat
CE	archief Conseil d'Etat
Centrale	Centrale Arbeiders Verzekering en Deposito-bank
CFLN	Comité français de libération nationale
CGQJ	Commissariat général des questions juives
Comm.Gedep.	Commissie ter bescherming van aanspraken van gedeposedeerden
corr.	correspondentie
CRIF	Conseil Représentatif des Institutions juives de France

<i>D</i>	Recueil Dalloz
De Bary	Handelmaatschappij H. Albert De Bary en Co.
diss.	dissertatie
DNB	De Nederlandsche Bank NV
DNB	archieff De Nederlandsche Bank
doss.	dossier
DRT	Deutsche Revisions- und Treuhand AG
DTB	De Twentsche Bank
ev.	en verder
<i>Gaz.Pal.</i>	Gazette du Palais
H	hoofdstuk
<i>Hand.</i>	Handelingen
herz.	herziening
Hof	Gerechtshof
HR	Hoge Raad der Nederlanden
i.l.	in liquidatie
inv.nr.	inventarisnummer
<i>JAR</i>	Jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak betrekking hebbend op geschillen t.a.v. onroerende goederen (Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Onroerende Goederen)
<i>JCP</i>	Jurisclasseur périodique (Semaine juridique)
JMW	Stichting Joods Maatschappelijk Werk
Jo.	Juncto
<i>JO</i>	Journal officiel de la République française, Paris
<i>JOEF</i>	Journal officiel de l'État Français
<i>JORF</i>	Journal officiel de la République française
Jurispr.	Jurisprudence
Liro	Lippmann Rosenthal en Co., Sarphatistraat
LOR	Landoorlogreglement
LVVS	Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat
m.n.	met annotatie van
MvF	Ministerie van Financiën
MVF	archieff Ministerie van Financiën
MvJ	Ministerie van Justitie
MVJ	archieff Ministerie van Justitie
n.	voetnoot
NA	Nationaal Archief
NAF	Nederlandsch Arbeidersfront
NAGU	Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen
NGV	Niederländische Grundstücksverwaltung
NHM	Nederlandsche Handel-Maatschappij
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (voorheen RIOD)
NIOD	archieff Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
<i>NIW</i>	Nieuw Israelietisch Weekblad
<i>NJ</i>	Nederlandse Jurisprudentie
<i>NJB</i>	Nederlands Juristenblad

<i>NOR</i>	Tribunalen in Nederland en andere na-oorlogsche rechtspraak (Na-oorlogsche Rechtspraak)
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVB	archief Nederlandse Vereniging van Banken
NVV	Nederlandsch Verbond voor Vakverenigingen
O.	Overwegende
OFEPAR	Omnium français d'études et de participations
Omnia	Omnia Treuhandgesellschaft
ongepubl.	ongepubliceerd
par.	paragraaf
Pres.	President
<i>R</i>	Rechtsherstel. Half-maandelijks orgaan van de Raad voor het Rechtsherstel
Reglement	Reglement voor den Effectenhandel
RIOD	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (later NIOD)
RvhR	Raad voor het Rechtsherstel
<i>S</i>	Recueil Sirey
SCAP	<i>tijdens Vichy</i> : Service de Contrôle des Administrateurs Provisoires <i>na de bevrijding van Frankrijk</i> : Service temporaire de contrôle des administrateurs provisoires et liquidateurs de biens israélites
secr.	Afdeling Secretariaat
<i>Stb.</i>	Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden
toeg.nr.	toegangsnummer
<i>Trb.</i>	Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden
Trib.civ.	Tribunal civil
UGIF	Union générale des Israélites de France
Trib.com.	Tribunal de commerce
Vo.	Verordening van de Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete, zoals gepubliceerd in het Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete
<i>VOBIF</i>	Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich
VvdE	Vereniging voor de Effectenhandel (/Bedrijfsgroep Effectenhandel)
VVDE	beleidsarchieven van de Vereniging voor de Effectenhandel, berustend bij de Stichting Vereniging voor de Effectenhandel
VVRA	Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt
WPNR	Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie

Hoofdstuk 1

Inleiding. De reparatie van wettelijk onrecht

1. Het geploeter van de magistraat

De anonieme magistraat uit J.M. Coetzee's *Waiting for the Barbarians* is een gematigd man. Als bestuurder van een grensplaatsje van een uitgestrekt rijk int hij de belastingen, beheert de gemeentegronden, zorgt voor het garnizoen, reguleert de handel en houdt twee keer per week rechtszitting. Veel gebeurt er niet, de bestuurder wacht op zijn pensioen, brengt een bezoek aan zijn maîtresse, ziet de zon op- en ondergaan en is tevreden.¹

Op een dag wordt de rust verstoord. In het plaatsje arriveren militaire ambtenaren uit de hoofdstad die, in het kader van een uitbrekende 'oorlog' tegen langs de grens levende 'barbarenstammen', weerloze nomaden en vissers gevangen nemen en martelen. Aanvankelijk ziet de magistraat deze ontwikkeling met lede ogen aan, dan begaat hij een eigenaardige verzetsdaad: hij brengt een gemartelde en verminkte vrouw terug naar haar stamgenoten in de bergen in de hoop zo ten minste iets van het aangerichte onrecht te herstellen. Bij zijn terugkeer wordt hij zonder vorm van proces gevangen gezet door het nieuwe bewind, 'het Bureau', dat onder de inmiddels uitgeroepen noodtoestand de macht in het rijk heeft overgenomen.

Deze gebeurtenis zal de bedachtzame magistraat doen veranderen in een staatsvijand. De man die geen hoger verlangen had dan een rustige oude dag groeit tot zijn eigen verbazing uit tot een strijder tegen het onrecht, een verdediger van het fatsoen en de 'rule of law'. Maar zijn strijd wordt duur betaald: juist hij wordt in gevangenschap steeds meer van zijn menselijkheid beroofd.

Deze Zuidafrikaanse roman uit 1980 heeft een universele lading. De worsteling van de magistraat met de wreedheden van een onmenselijk regime is losgemaakt van een specifieke plaats en tijd. Zijn rechtvaardigheidsgevoel botst op de schurkachtigheid van de militairen die direct na het martelen nog gewoon blijken te kunnen eten. Zijn fatsoen botst op de brutaliteit van zijn vervolgers: zij hechten niet aan fatsoen maar aan decorum, alsof de uiterlijke schijn (van een onberispelijk uniform of van een keurig opgeruimd bureau) volstaat. En zijn juristen-instinct voor de 'rule of law'

¹ Zie J.M. Coetzee, *Waiting for the Barbarians* (New York 1982).

botst op het instrumentele handelen van het Bureau, het nieuwe bestuur waarvoor recht slechts een middel is, nooit een doel op zichzelf.²

Rechtvaardigheidsgevoel, fatsoen en ‘rule of law’ waren de drie ankerpunten waar de magistraat in geloofde toen het leven nog goed was en hijzelf voor het reilen en zeilen van het grensplaatsje de publieke verantwoordelijkheid droeg. Na de ondergane verschrikkingen is zijn denken veranderd, zijn gevoelens zijn complexer, zijn overtuigingen bescheidener geworden. Recht is niet meer zonder meer de onvolmaakte aardse plaatsvervanger van rechtvaardigheid, net zo min als een rechtvaardigheidsgevoel ‘van nature’ bij iedereen aanwezig is: dat is de wrange nasmaak van de ongelooflijke constatering dat iemand na het martelen nog steeds kan eten. De roman eindigt in mineur: de wereld is gedegradeerd, verziekt; alles is minder geworden.

Het trauma van de magistraat is het twintigste eeuwse trauma van al diegenen die ervoeren hoe regimes van het recht gebruik maakten om mensen van huis en haard te verdrijven, te beroven, te vermoorden of in concentratiekampen op te sluiten. De magistraat zegt over dergelijk recht: ‘To people who do not operate under statute, legal process is simply one instrument among many.’³

Centraal in de roman staat echter niet het onrecht zelf, maar de eigenzinnige pogingen die de magistraat doet om het onrecht aan de kaak te stellen en weer iets van dat onrecht te herstellen. Vrij van twijfel is hij daarbij niet. Al aan het begin van de roman – als hij de kans krijgt iets te doen aan het lot van een groep gemartelde gevangenen – vraagt hij zich af of het de moeite wel waard is. Is het niet beter om de ogen maar te sluiten en fris met iets nieuws te beginnen?

‘I last saw them five days ago [...]. What they have undergone in these five days I do not know. Now herded by their guards they stand in a hopeless little knot in the corner of the yard, nomads and fisherfolk together, sick, famished, damaged, terrified. It would be best if this obscure chapter in the history of the world were terminated at once, if these ugly people were obliterated from the face of the earth and we swore to make a new start, to run an empire in which there would be no more injustice, no more pain. It would cost little to march them out into the desert (having put a meal in them first, perhaps, to make the march possible), to have them dig, with their last strength, a pit large enough for all of them to lie in (or even to dig it for them!), and, leaving them buried there forever and forever, to come back to the walled town full of new intentions, new resolutions. But that will not be my way. The new men of Empire are the ones who believe in fresh starts, new chapters, clean pages; I struggle on with the old story, hoping that before it is finished it will reveal to me why it was that I thought it worth the trouble. Thus it is that, administration of law and order in these parts having passed back to me, I order that the prisoners be

2 De term ‘rule of law’ valt maar één keer, zie Coetzee, *Waiting for the Barbarians*, 108.

3 Coetzee, *Waiting for the Barbarians*, 84.

fed, that the doctor be called in to do what he can, that the barracks return to be a barracks, that arrangements be made to restore the prisoners to their former lives as soon as possible, as far as possible.’⁴

Eenmaal gekozen voor reparatie, voor het ‘voortploeteren met het oude verhaal’ in plaats van de blik vooruit te richten naar ‘nieuwe hoofdstukken en schone bladzijden’, treft de magistraat maatregelen om de gevangenen zo spoedig mogelijk weer in hun oude leven te doen terugkeren. Tegelijkertijd beseft hij heel goed dat lang niet alle vormen van onrecht te herstellen zijn. Een overlijden, verminking of litteken valt niet ongedaan te maken. Herstel ‘zoveel als mogelijk’ is het enige wat erop zit.

Deze studie heeft tot onderwerp problemen van restitutie die zich voordoen in een fase van wederopbouw en herstel na een periode van geïnstitutionaliseerd onrecht. Dit terrein wordt gewoonlijk aangeduid als ‘rechtsherstel’: het omvat het geheel aan politieke en juridische maatregelen dat een reactie vormt op ‘ontrechting’, een complexe inhumane politiek waarbij specifieke categorieën mensen stelselmatig van hun goederen worden beroofd. In deze studie wordt in dat verband vrijwel uitsluitend gekeken naar de problemen die samenhangen met de restitutie van vermogensrechten, waarvan het eigendomsrecht het belangrijkste is.⁵ Aan de hand van twee historische voorbeelden, het Nederlandse en het Franse rechtsherstel tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, zal worden stilgestaan bij de wijze waarop beleidsmakers en rechters te werk gingen bij het beantwoorden van de vraag hoe mensen die aan maatregelen van ontrechting hebben blootgestaan weer in hun vermogensrechten kunnen worden hersteld. Wat zijn de grote dilemma’s die opduiken als het besluit eenmaal genomen is om iets te doen aan de ontrechting, om, in de zin van het citaat hierboven, ‘voort te ploeteren met het oude verhaal’ in een tijd waarin de behoefte aan nieuwe hoofdstukken en schone bladzijden doorgaans erg sterk is? Kunnen er principiële punten worden aangewezen in de wijze waarop rechtsherstel – procedureel en inhoudelijk – gestalte zou moeten krijgen? En wat kunnen we in juridisch opzicht leren van de Nederlandse en Franse ervaringen met ontrechting en rechtsherstel tijdens en na de Tweede Wereldoorlog?

Voorafgaand aan elk spreken over rechtsherstel staat echter de ervaring van het onrecht zelf dat er in zijn institutionele vorm op gericht is om specifieke groepen mensen uit hun rechten te ontzetten en daarmee uit het rechtsverkeer te verwijderen. Het gaat daarbij uitdrukkelijk ook om onrecht dat de vorm heeft van recht, van wetgeving. Wie zich bezig houdt met ont-

4 Coetzee, *Waiting for the Barbarians*, 24-25.

5 Onder vermogensrechten vallen eigendomsrechten, beperkte rechten en vorderingsrechten. Zie voor een omvattende definitie art. 3:6 BW: ‘Rechten die, hetzij afzonderlijk, hetzij tezamen met een ander recht, overdraagbaar zijn, of er toe strekken de rechthebbende stoffelijk voordeel te verschaffen, ofwel verkregen zijn in ruil voor verstrekt of in het vooruitzicht gesteld stoffelijk voordeel, zijn vermogensrechten.’

rechting en rechtsherstel kan er dan ook niet aan ontkomen in de eerste plaats na te denken over de aard en de geldigheid van dit onrechtvaardige recht.

2. De ervaring van wettelijk onrecht

Het vraagstuk van de geldigheid van onrechtvaardig recht is een veelbelovend uitgangspunt voor een debat over de relatie tussen recht en moraal. Die relatie is problematisch in complexe, moderne samenlevingen waar verschillende religies en levensbeschouwingen naast elkaar bestaan. In zo'n pluriforme context worden recht en staat geacht neutraal te staan tegenover verschillende, soms conflicterende idealen van 'het goede' en 'het goede leven'. Als een gevolg daarvan is de vraag naar de positieve morele rol die het recht in de maatschappij speelt er niet eenvoudiger op geworden.⁶ Buiten de politieke arena is het moeilijk geworden om overtuigende uitspraken te doen over 'het recht zoals het zou moeten zijn'. Wat daarentegen nog wel mogelijk blijkt te zijn, is het doen van uitspraken over 'het recht zoals het niet zou moeten zijn'. De rechtsfilosoof Lon Fuller heeft dit fenomeen willen verduidelijken door te stellen dat mensen vaak feilloos kunnen aangeven wat slecht of onrecht is, terwijl zij het zelden eens worden over het perfecte goede of rechtvaardige.⁷

In zijn hoofdwerk *The Morality of Law* onderbouwt Fuller deze zienswijze door een belangrijk onderscheid te maken tussen twee soorten moraal:

- 6 Invloedrijke rechtsfilosofen als John Rawls, *A Theory of Justice. Revised edition* (Oxford 2000) en Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats* (Frankfurt am Main 1994) suggereren dat de kern van het probleem is verschoven en vooral een procedurele kwestie is geworden: om recht en moraal te verbinden moeten we ons niet langer concentreren op de *ideale inhoud* van het recht, maar op de redelijkheid (*fairness*) van de *procedure* op basis waarvan het recht gelegitimeerd kan worden.
- 7 Lon L. Fuller, *The Morality of Law. Revised Edition* (New Haven-London 1969), 12: 'We can, for example, know what is plainly unjust without committing ourselves to declare with finality what perfect justice will be like.' Deze opvatting wordt vaker naar voren gebracht. Zie in gelijke zin Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre* (Paris 1990), 231: '[L]es hommes ont une vision plus claire de ce qui manque aux relations humaines que de la manière droite de les organiser. C'est pourquoi, même chez les philosophes, c'est l'injustice qui la première met en mouvement la pensée.' In Nederland heeft de rechtsfilosoof G.E. Langemeijer op dit fenomeen gewezen. In zijn *Inleiding tot de studie van de wijsbegeerte des rechts* (Zwolle 1973), 268-269, stelt hij dat '[...] hoezeer het ons ook onmogelijk is, zeker en nauwkeurig aan te geven wat volkomen goed of volkomen rechtvaardig zou zijn, wij niettemin praktisch zonder aarzelen dat wat zeker slecht of onrecht is onderkennen en, hoezeer nu ook de rechtszekerheid voor de verwezenlijking van vele belangen of waarden onmisbaar mag wezen, het [...] altijd mogelijk [blijft], dat het positieve recht zó slecht is, zózeer aan belangen of waarden afbreuk doet, dat niet-naleving nog de voorkeur verdient.'

de ‘moraliteit van de plicht’ en de ‘moraliteit van aspiratie’.⁸ Terwijl de moraliteit van aspiratie zich ambitieus richt op de ‘best mogelijke verwezenlijking van menselijke strevingen’ – het moge duidelijk zijn dat er over de invulling maar weinig eensgezindheid zal bestaan –, begint de moraliteit van de plicht – die juist wel op eensgezindheid mag rekenen – van onderaf:

‘It lays down the basic rules without which an ordered society is impossible, or without which an ordered society directed toward certain specific goals must fail of its mark. It is the morality of the Old Testament and the Ten Commandments. It speaks in terms of “thou shalt not”, and, less frequently, of “thou shalt”. It does not condemn men for failing to embrace opportunities for the fullest realization of their powers. Instead, it condemns them for failing to respect the basic requirements of social living.’⁹

Als we kunnen weten wat volstrekt onrechtvaardig, onbehoorlijk of onjuist is, dan weten we ook wat de basisvereisten van het sociale leven zijn, suggereert Fuller. Daarmee lijkt het erop dat Fullers moraliteit van de plicht niet zozeer een theoretische, beredeneerde aangelegenheid is, maar meer iets dat geworteld is in de ervaring. Het gebod ‘gij zult niet doden’ is wat dat betreft een goed voorbeeld.¹⁰ Omdat mensen op een basale manier zouden weten dat doden in het algemeen volstrekt onjuist is, wordt ‘gij zult niet doden’ een vereiste van menselijk samenleven. Zo’n ‘basisvereiste’ is een noodzakelijke voorwaarde om een menswaardig bestaan te kunnen leiden, hoe dat er idealiter ook moge uitzien.

Toch zijn ook de basisvereisten van Fuller niet zo vanzelfsprekend als ze lijken. Net als veel andere twintigste-eeuwers komt de anonieme magistraat in *Waiting for the Barbarians* er tot zijn ontzetting achter hoe fragiel noties als ‘gij zult niet doden’ en ‘gij zult niet martelen’ kunnen zijn, niet door de confrontatie met ‘barbaarse’ gebruiken van vreemde volkeren¹¹, maar juist binnen de ‘beschaafde’ samenleving waarin hij zelf was grootgebracht en zijn morele referentiekader had verworven. Anders gezegd, basale waarden als ‘gij zult niet doden’ kunnen slechts doorgaan voor vanzelfsprekend binnen een sociale context die zelf ook als onomstreden of vanzelfsprekend

8 ‘The morality of duty’ en ‘the morality of aspiration’.

9 Fuller, *The Morality of Law*, 5-6.

10 Zie Fuller, *The Morality of Law*, 11.

11 Het bekendste voorbeeld daarvan is wellicht de ‘morele paniek’ die zich van het katholieke Spanje meester maakte, geconfronteerd met mensonterende parktijkken van sommige Indianenstammen in het pas ontdekte Amerika. Het brengen van mensenoffers, de aanbidding van demonen en het eten van mensenvlees werden als dermate grote inbreuken op het goddelijke natuurrecht opgevat, dat het de oorlog tegen de Indianen zou rechtvaardigen. Zie Matthias Gillner, *Bartolomé de las Casas und die Eroberung des indianischen Kontinents* (Stuttgart Berlin Köln 1997), 197-199; Laurens C. Winkel, ‘Parerga et paralipomena ad errorem iuris’, in: Martin J. Schermaier et al. (red.), *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag* (Köln Weimar Wien 2002), 908.

wordt ervaren. Maar dat verandert als deze waarden in botsing komen met (grootschalige) praktijken die daar haaks op staan, waardoor de gangbare morele reflexen op losse schroeven worden gezet.¹²

Het is dan ook opvallend dat Fuller er juist na de Tweede Wereldoorlog voor gekozen heeft om morele intuïties als ‘gij zult niet doden’ een plaats te geven in zijn denken over recht. Daarin stond Fuller niet alleen. In de naoorlogse jaren werden overal pogingen gedaan om de oude humanistische waarden te doen terugkeren in het recht: het rechtspositivisme met zijn strenge scheiding tussen recht en moraal kreeg het moeilijk. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens die in december 1948 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties zonder tegenstem werd aangenomen verwijst in de preambule naar ‘barbaarse handelingen, die het geweten van de wereld geweld hebben aangedaan’. Overeenstemming over de inhoud van de Universele Verklaring kon worden bereikt vanuit de gedachte dat, ondanks de grote culturele en morele verscheidenheid in de wereld, ‘there are some things so terrible in practice that virtually no one will approve them, and some things so good in practice that virtually no one will oppose them’.¹³ Dat uitgangspunt is nauwelijks verschillend van de zojuist beschreven basis van waaruit Fuller zijn rechtstheorie heeft ontwikkeld, maar de verhouding tussen recht en moraal is bij Fuller minder expliciet dan in de Universele Verklaring.

Op het eerste gezicht is Fullers rechtsopvatting helemaal niet moraliserend of gebiedend. Integendeel, Fuller definieert recht juist als ‘in de kern een kwestie van het aan de bevolking verstrekken van een goed en stabiel kader voor hun onderlinge verkeer’, of als het voorzien in ‘duidelijke grondlijnen voor menselijke interactie’. Het recht bij Fuller is niet repressief maar initiërend, mogelijkheden scheppend: het stelt de burgers in staat om aan hun leven met anderen vorm en inhoud te geven.¹⁴ Om deze functie te kunnen vervullen moeten de regels van een rechtsstelsel (ten minste tot op zekere hoogte) volgens Fuller aan acht criteria voldoen: ze moeten algemeen geformuleerd zijn, ze moeten gepubliceerd worden, ze moeten begrijpelijk

12 In de theorie van de geschiedenis is dit een befaamd probleem. Ook de historicus werkt altijd binnen een specifieke waardenhorizon, die vaak als zo vanzelfsprekend wordt gepresenteerd dat hij pas aan het licht komt als hij botst op een ander normatief kader. Zie Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding van de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998), 261-265.

13 Zie Mary Ann Glendon, *A World Made New. Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights* (New York 2001), 78.

14 Fuller, *The Morality of Law*, 210: ‘[L]aw is [...] basically a matter of providing the citizenry with a sound and stable framework for their interactions with one another’; *ibid.*, 205: ‘To live the good life [...] requires the support of firm baselines for human interaction, something that –in modern society at least – only a sound legal system can provide.’ In een recente, beknopte inleiding van het (Anglo-Amerikaanse) recht zegt Tony Honoré het in het spoor van Fuller zo mogelijk nog beknopter. Honoré, *About Law. An Introduction* (Oxford 2000), 1: ‘Law has several aims. They are all concerned with making society more *stable* and enabling people to *flourish*.’

zijn, ze moeten onderling consistent zijn, ze moeten niet het onmogelijke vragen, ze moeten vooruitwerken (geen terugwerkende kracht bezitten), ze moeten niet voortdurend van inhoud veranderen en ze moeten worden ten uitvoer gelegd op een manier die consistent is met hun inhoud. Deze ‘procedurele’ criteria hebben allemaal te maken met wat Isaak Kisch in dit verband genoemd heeft ‘de deugdelijke communicatie van de wet’.¹⁵ Ze mogen op het eerste gezicht technisch en waarde-neutraal aandoen, maar Fuller spreekt over deze criteria in termen van ‘juridische moraliteit’ en de ‘interne moraliteit van het recht’.¹⁶

Hoe komt het dat deze technische criteria volgens Fuller een morele betekenis hebben? Fuller stelt dat recht het gedrag van burgers niet *kan* reguleren zonder op behoorlijk wijze gecommuniceerd te worden. Een volstrekt onbegrijpelijke regel kan bijvoorbeeld geen recht zijn, omdat zo'n regel er per definitie niet in slaagt een functie in de samenleving te vervullen. Het is dan ook in het licht van de basisfunctie van het recht (kortweg: het reguleren en stabiliseren van interacties tussen burgers) dat Fullers acht criteria hun morele status verkrijgen.¹⁷ En hoewel die basisfunctie waarde-neutraal aandoet, wordt zij van onderaf begrensd door de normatieve randvoorwaarden voor sociale interactie (bijvoorbeeld ‘gij zult niet doden’). Daaruit volgt dat recht bij Fuller weliswaar niet wordt gebruikt voor het verwezenlijken van een omvattend ideaal of visie op het goede leven, maar desondanks niet neutraal kan blijven ten opzichte van gedrag dat de randvoorwaarden van het sociale verkeer bedreigt.¹⁸ Kortom, recht bij Fuller wordt ‘van onderaf’ begrensd door normatieve minimumeisen voor menselijk samenleven.

15 Zie I. Kisch, ‘De leugen geloofchend. Een herinnering aan de bezettingstijd’, in: J.F. Glastra van Loon (red.), *Speculum Langemeijer. 31 Rechtsgeleerde Opstellen* (Zwolle 1973), 275

16 Fuller spreekt van ‘legal morality’ en ‘the internal morality of law’. Voor een uitwerking van de acht vereisten, zie Fuller, *The Morality of Law*, 33-94.

17 Fuller zelf heeft dit soms anders voorgesteld, naar mijn mening ten onrechte. Zie in dezelfde zin Kenneth I. Winston, ‘Three Models for the Study of Law’, in: Willem J. Witteveen en Wibren van der Burg (red.), *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design* (Amsterdam 1999), 68; Pauline Westerman, ‘Means and Ends’, in: Witteveen et al., *Rediscovering Fuller*, 147-148, 154-155.

18 Zie Fuller, *The Morality of Law*, 9: ‘There is no way by which the law can compel a man to live up to the excellences of which he is capable. For workable standards of judgment the law must turn to its blood cousin, the morality of duty.’ Toch blijft ook de moraliteit van aspiratie belangrijk voor een goed begrip van recht als een doelgerichte onderneming. Fuller zelf (*ibid.*, 41-44) benadrukte dat zijn interne moraliteit van het recht grotendeels gezien moet worden als een ‘moraliteit van aspiratie’. De acht criteria bijvoorbeeld ‘can be interpreted as basic demands but can also be extended to become goals a legislator can strive for,’ aldus W.J. Witteveen, ‘Laws of Lawmaking’, in: Witteveen en Van der Burg, *Rediscovering Fuller*, 335; zie ook Robert Alexy, ‘A Defence of Radbruch’s Formula’, in: David Dyzenhaus (red.), *Recrafting The Rule of Law. The Limits of Legal Order* (Oxford 1999), 24.

Fuller noemde zijn conceptie van de basisfunctie van het recht de externe moraliteit van het recht, ter onderscheiding van de interne moraliteit van het recht die met zijn acht criteria verbonden is. De basisfunctie of externe moraliteit veronderstelt bovendien een mensbeeld dat, naar Fuller zelf constateert, niet zuiver beschrijvend is:

‘To embark on the enterprise of subjecting human conduct to the governance of rules involves of necessity a commitment to the view that man is, or can become, a responsible agent, capable of understanding and following rules, and answerable for his defaults.

Every departure from the principles of the law's inner morality is an affront to man's dignity as a responsible agent. To judge his actions by unpublished or retrospective laws, or to order him to do an act that is impossible, is to convey to him your indifference to his powers of self-determination. Conversely, when the view is accepted that man is incapable of responsible action, legal morality loses its reason for being. To judge his actions by unpublished or retrospective laws is no longer an affront – indeed, even the verb “to judge” becomes itself incongruous in this context; we no longer judge a man, we act upon him.’¹⁹

In deze passage stelt Fuller niet alleen dat elk wetgevingsproject impliciet uitgaat van de mens als verantwoordelijke persoon, in staat om regels te begrijpen en op te volgen, en aansprakelijk voor zijn fouten, hij schrijft ook dat wanneer de opvatting zou worden aanvaard dat de mens niet tot verantwoordelijk handelen in staat zou zijn, de interne moraliteit van het recht zijn bestaansreden zou verliezen. Met behulp van dit inzicht van Fuller wordt het mogelijk om de volgende stelling te poneren. Deze stelling luidt dat juridische vormvoorschriften – zoals de acht criteria van Fuller – hun betekenis verliezen ten opzichte van categorieën burgers die van overheidszijde ernstig worden aangetast in hun mogelijkheden om als ‘responsible agents’ aan het rechtsverkeer deel te nemen. Het gaat mij hier niet om diegenen die om wat voor reden dan ook feitelijk niet in staat zijn om hun juridische belangen naar behoren te behartigen, of om de (tijdelijke) vrijheidsberoving van diegenen die, omdat zij een ernstig strafbaar feit hebben begaan, juist worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid. Ik denk hier in de eerste plaats aan categorische maatregelen van ontrechting, die er op neerkomen dat mensen, enkel omdat zij tot een bepaalde groep behoren en ongeacht hun capaciteiten en gedragingen van hun rechten worden beroofd.

De zojuist geponeerde stelling lijkt een typische vorm van perplexiteit te kunnen verklaren waarvan mensen die met wettelijk onrecht in aanraking kwamen, gewag hebben gemaakt. Die ervaring komt vooral naar voren in gevallen van extreem onrecht, bijvoorbeeld in de wijze waarop de nazi's hun politieke gevangenen behandelden. Een voorbeeld daarvan is te vinden in *Der Fall Glasenapp* van de Duitse schrijver Stephan Heym, een roman

19 Fuller, *The Morality of Law*, 162.

over een groepje gijzelaars die in Praag aan het begin van de oorlog door de nazi's gevangen worden gehouden:

‘Normalen Menschen wie uns erscheint es rätselhaft, warum die Nazis sich überhaupt so sehr bemühen. Sie haben doch die Macht. Sie können hängen und erschießen, wen sie wollen, sie brauchen niemandem einen Grund anzugeben und sich vor niemandem zu rechtfertigen. Und doch tun sie's. Vielleicht haben sie ständig ein schlechtes Gewissen, oder, auch möglich, es ist ein Fall von deutscher Gründlichkeit, die ihnen vorschreibt: Du darfst stehlen und du darfst plündern, aber du mußt dem Eigentümer eine Quittung geben mit einem Stempel drauf; du darfst die menschen quälen und erniedrigen und umbringen, aber du mußt vorgeben, daß es um einer gerechten Sache willen geschieht, auch wenn deine Gründe noch so fadenscheinig sind.’²⁰

Wat is nog de pointe van juridische vormen, als zij op geen enkele manier meer lijken bij te dragen aan de bescherming van het slachtoffer tegen overheidswillekeur? Verschillende rechtsfilosofen beweren dat het altijd beter is om behandeld te worden volgens een algemene, kenbare norm, ongeacht de inhoud van de regeling. Ook een despotische wetgever, schrijft Emil Brunner, ‘ontkomt er niet aan, dat hij door de wet, die hij uitvaardigt, paal en perk stelt aan zijn eigen willekeur. Want ook zijn wet kan niet anders dan een duurzame en algemene regeling zijn.’²¹ Een algemene wet laat de normadressaten bovendien altijd nog meer handelingsruimte dan een op maat gesneden individueel bevel. Tot een algemene regel kun je je ‘verhouden’, een concreet bevel laat die vrijheid niet. Fuller slaat de spijker op zijn kop als hij schrijft: ‘[...] law furnishes a baseline for self-directed action, not a detailed set of instructions for accomplishing specific objects.’²² Dit zijn echter precies de redenen waarom despotische regimes ten aanzien van hun politieke tegenstanders doorgaans weinig orthodox zullen zijn in de wijze waarop zij van het recht gebruik maken.²³ Zij zullen het recht jegens hen inzetten zolang het hun politieke doeleinden ten goede komt. En als er recht wordt ingezet om politieke tegenstanders uit te schakelen of te ontrechten, dan gaat het meestal niet om algemeen geldende wetten die op democratische wijze zijn totstandgekomen.²⁴

20 Stefan Heym, *Der Fall Glasenapp* (Hamburg 1983), 165. De roman verscheen voor het eerst in 1942 in New York als *Hostages*.

21 Emil Brunner, *Gerechtigheid. Een leer van de grondbeginselen ener maatschappelijke orde*, Amsterdam, 1948, 210-211 (vertaling van Emil Brunner, *Gerechtigkeit. Eine Lehre von den Grundgesetzen der Gesellschaftsordnung* (Zürich 1943)). Zie ook Neil MacCormick, ‘Natural Law and the Separation of Law and Morals’, in: Robert P. George (red.), *Natural Law Theory. Contemporary Essays* (Oxford 1992), 122.

22 Fuller, *The Morality of Law*, 210.

23 Een strikt legalistische opstelling wekt bevreemding, zoals in het citaat hierboven.

24 Het nazi-regime streefde in het algemeen naar absolute ongebondenheid in de machtsuitoefening en deed er alles aan om niet in een keurslijf van vaste, vooraf geldende, gepubliceerde normen terecht te komen. Hitler zelf was een verklaard tegenstander van

Het was overigens onvermijdelijk, dat de vernietiging van de joden door de Duitsers slechts gedeeltelijk juridisch was georganiseerd. Een rechtsnorm richt zich tot rechtssubjecten, tot handelende personen die verantwoordelijkheid kunnen dragen. Maar voordat de gedeporteerden de concentratiekampen binnenkwamen hadden de Duitsers de rechtssubjecten in hun slachtoffers al ‘gedood’.²⁵ De historicus Raul Hilberg heeft er in dit verband op gewezen hoe de Duitse ambtenaren gedurende het graduele proces van de jodenvervolgving hoe langer hoe meer gefrustreerd raakten door de beginselen en vormvereisten van het juridische handelen. Onder de groeiende behoefte om vrijer te kunnen ageren slaagden zij erin om de juridische *modus operandi* stapsgewijs te elimineren. Gedurende dit proces veranderde een wereld van openbare wetgeving stapje voor stapje in een wereld van geheime operaties.²⁶

3. De uiterste grens van het recht

Tot dusverre heb ik het probleem van de geldigheid van onrechtvaardig recht omzichtig benaderd. In deze paragraaf wil ik dat probleem direct aan de orde stellen: impliceert het voorgaande dat onrechtvaardige wetten noodzakelijkerwijs ook in juridische zin niet deugen en om die reden *de jure* ongeldig zijn? Dat is wat Fuller af en toe gesuggereerd heeft en waarvoor hij scherp is bekritiseerd, vooral door zijn belangrijkste opponent Herbert Hart. Volgens Hart is Fullers interne moraliteit van het recht, ofwel de naleving van zijn acht procedurele criteria ‘helaas verenigbaar met zeer groot onrecht’.²⁷ Het is niet nodig om dit beroemde debat te heropenen, een debat

---

omvangrijke codificaties, en prefereerde schetsmatige raamwetten, die vrijwel alles te regelen overlieten aan een wirwar van uitvoerende instanties. Zie Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf 1972), 112.

25 Zie Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York 1979), 447.

26 Zie Raul Hilberg, *La destruction des juifs d'Europe* (Éditions Fayard 1988), 52-53 (vertaling van R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York 1985)). Zie ook Uwe Wesel, *Geschichte des Rechts. Von den Frühformen bis zum Vertrag von Maastricht* (München 1997), 481-482: ‘Ziel der Nationalsozialisten war ein monolithische “arische” Volksgemeinschaft unter Ausschluß aller, die ihren autoritären Ordnungsvorstellungen und ihrem Rassenwahn im Wege standen. [...] Die geschichte ihrer Ausgrenzung ist geprägt durch zunehmende *Entrechtlichung*. Das heißt, das Recht spielte dabei immer weniger eine Rolle. Zunächst wurde die Ausgrenzung noch betrieben durch Gesetze und Gerichtsentscheidungen. Aber das führte immer weiter in einen rechtsfreien Raum, der dann ausgefüllt wurde durch einfache Befehle der politische Führung oder völlig freies Handeln von Behörden und Polizei, SS und Gestapo.’

27 H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, second edition (Oxford 1997), 207: ‘[The inner morality of law] is unfortunately compatible with very great iniquity.’ Harts kritiek wordt in het algemeen onderschreven. Zie bijvoorbeeld MacCormick, ‘Natural Law and the Separation of Law and Morals’, 122: ‘Laws which exclude women or black

dat achteraf gezien maar weinig heeft opgeleverd.²⁸ In plaats daarvan zou ik de passages waarin Fuller zijn positie al te zwaar lijkt aan te zetten liever buiten beschouwing willen laten en de nadruk willen leggen op wat in het spoor van Fuller wel de ‘kwalificerende’ verbinding tussen recht en moraal is genoemd. In die opvatting kan een onrechtvaardige wet formeel-juridisch gesproken geldig zijn, maar is het bestaan ervan niettemin symptomatisch voor een bij de overheid aanwezige minachting voor de basisfunctie die het recht te vervullen heeft (Fulleriaans opgevat als het reguleren en stabiliseren van betrekkingen tussen burgers). De kwalificerende verbinding tussen recht en moraal houdt in dat onrechtvaardig recht ‘slecht’ mag heten, omdat het bestaan ervan de betekenis van juridische vormen ondergraaft en een aanslag vormt op de basisfunctie van het rechtssysteem.²⁹

Hoe ‘slecht’ een onrechtvaardige wet precies is, is afhankelijk van de context en lang niet altijd even duidelijk. Hoe onrechtvaardig zou een wet moeten zijn om een serieuze bedreiging te vormen voor de basisfunctie van het recht? Als we gevallen zouden kunnen aanwijzen waarin er duidelijk van zo’n bedreiging sprake is, dan zouden we een sterk argument hebben om te stellen dat een wet in zulke gevallen ongeldig *zou moeten* zijn, los van de vraag naar zijn actuele geldigheid. Een voorschot op een mogelijk antwoord wordt gegeven in de beroemde formulering van Gustav Radbruch in een artikel dat hij in 1946, na 12 jaar nationaal-socialisme in Duitsland publiceerde:

‘Der Konflikt zwischen der Gerechtigkeit und der Rechtssicherheit dürfte dahin zu lösen sein, daß das positive, durch Satzung und Macht gesicherte Recht auch dann den Vorrang hat, wenn es inhaltlich ungerecht und unzweckmäßig ist, es sei denn, daß der Widerspruch des positiven Gesetzes zur Gerechtigkeit ein so unerträgliches Maß erreicht, daß das Gesetz als “unrichtiges Recht” der Gerechtigkeit zu weichen hat. Es ist unmöglich, eine schärfere Linie zu ziehen zwischen den Fällen des gesetzlichen Unrechts und den trotz unrichtigen Inhalts dennoch geltenden Gesetzen, eine andere Grenzziehung aber kann mit aller Schärfe vorgenommen werden: wo Gerechtigkeit nicht einmal erstrebt wird, wo die Gleichheit, die den Kern der Gerechtigkeit ausmacht, bei der Setzung

---

people from public office or professional practice or from the right to vote can, for example, fulfil all of Fuller's stipulations [...].’

28 Zie W.J. Witteveen, ‘Rediscovering Fuller: An Introduction’, in: Witteveen en Van der Burg, *Rediscovering Fuller*, 29.

29 Zie Alexy, ‘A Defence of Radbruch’s Formula’, 24. Zie ook MacCormick, ‘Natural Law and the Separation of Law and Morals’, 113: ‘[L]aws we judge unjust or detrimental to the public good are [...] laws that we judge essentially deficient examples of the genus to which they belong, even though we may also judge them to belong validly to that genus.’

positiven Rechts bewußt verleugnet wurde, da ist das Gesetz nicht etwa nur “unrichtiges Recht”, vielmehr entbehrt es überhaupt der Rechtsnatur.”³⁰

Het eerste deel van deze formulering legt het accent op de onverdraaglijkheid van (extreem) onrechtvaardig recht. Zoals Robert Alexy heeft opgemerkt, is daarbij niet vereist dat recht en moraal volledig samenvallen, maar wordt er in het recht een ‘uiterste grens’ ingebouwd. Normaalgesproken is recht – in de enge betekenis van positief recht, dat afkomstig is van de wetgever – datgene wat behoorlijk is uitgevaardigd en sociaal effectief is; pas ‘wanneer de drempel van extreem onrecht is overschreden’ verliezen normen hun rechtskarakter of juridische geldigheid.³¹ Radbruch verbindt recht en moraal in het geval van onverdraaglijk onrecht en alleen dan: pas als een wet extreem onrechtvaardig is, houdt het op een rechtsgeldige wet te zijn. Maar deze onverdraaglijkheids-formule roept de vraag op: wat betekent het precies voor een wet om extreem onrechtvaardig te zijn? Waar ligt die uiterste grens?

Mijn (niet uitputtende) antwoord op die vraag ligt in de lijn van het bovenstaande: *een wet is extreem onrechtvaardig als hij erop is gericht om specifieke categorieën mensen, ongeacht hun capaciteiten en gedragingen, ernstig aan te tasten in hun mogelijkheden om als verantwoordelijke personen aan het rechtsverkeer deel te nemen.* Verantwoordelijkheid is in deze definitie een juridische (en geen morele) categorie. Onder ‘verantwoordelijke personen’ versta ik hier en elders mensen die (behoudens geestelijke of lichamelijke stoornissen) in staat zijn om te handelen, om het spel van het recht te spelen, die aansprakelijk kunnen zijn voor hun fouten³² en anderen in rechte kunnen aanspreken, kortom de capaciteiten bezitten die nodig zijn om aan het rechtsverkeer, en in het verlengde daarvan aan het economisch en publieke leven deel te nemen.³³

In deze visie maken extreem onrechtvaardige wetten tevens inbreuk op de rechtsgelijkheid – vergelijk de tweede helft van de formulering van Radbruch – aangezien het telkens gaat om situaties waarin specifieke catego-

30 Gustav Radbruch, ‘Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht’, in: G. Radbruch, *Der Mensch im Recht* (Göttingen 1961), 119. Voor een bespreking van deze formulering van Radbruch en verwijzingen naar recente literatuur, zie Sanne Taekema, *The Concept of Ideals in Legal Theory*, diss., (Tilburg 2000), 56-60.

31 Zie Alexy, ‘A Defence of Radbruch’s Formula’, 16-17. Zie ook Rawls, *A Theory of Justice*, 308: ‘When the basic structure of society is reasonably just [...], we are to recognize unjust laws as binding provided they do not exceed certain limits of injustice.’

32 Juridische civiele aansprakelijkheid impliceert nog geen *morele* schuld. Dit blijkt het duidelijkst uit de civiele aansprakelijkheid in het verkeersrecht en uit bepaalde vormen van risicoaansprakelijkheid. Overlap tussen juridische aansprakelijkheid en (algemeen aanvaarde) noties van morele verwijtbaarheid manifesteert zich vooral in de sfeer van het strafrecht, het duidelijkst bij de zwaardere misdrijven.

33 In privaatrechtelijke termen: het gaat om mensen die handelingsbekwaam zijn.

rieën mensen gedeeltelijk of volledig van de rechtsgemeenschap worden uitgesloten.³⁴

Een andere belangrijke vraag gaat over de rechtsgeldigheid van extreem onrechtvaardige wetten. Volgens Radbruch zijn dergelijke wetten van het begin af aan rechtens ongeldig: ze zijn nooit geldend recht geweest. Die opvatting werd gedeeld door Duitse rechters die zijn onverdraaglijkheidsformule na 1945 gebruikten ten aanzien van nazi-wetgeving en de formule ook nog na 1989 hebben toegepast in strafzaken tegen bewakers van de Berlijnse Muur die op vluchtende Oost-Berlijners hadden geschoten.³⁵ Maar onder rechtsfilosofen en andere rechtswetenschappers blijft Radbruchs standpunt fel omstreden. Zoals Alexy terecht heeft opgemerkt is eenieder die dit standpunt onderschrijft geen rechtspositivist meer.³⁶ Voor een rechtspositivist kan immers zelfs extreem onrechtvaardig recht geldend recht zijn, omdat in de rechtspositivistische opvatting het rechtskarakter of de geldigheid van een rechtsnorm volledig losstaat van de inhoud van die rechtsnorm.³⁷

Het is niet nodig om nog langer stil te staan bij dit fundamentele verschil van mening. Het volstaat te zeggen dat er op een praktisch niveau maar weinig van overblijft, omdat de meeste hedendaagse, gematigde rechtspositivisten het standpunt innemen dat van een buiten-juridisch, moreel perspectief, onrechtvaardige wetten zo verwerpelijk kunnen zijn dat ze niet hoeven te worden gehoorzaamd.³⁸ Maar wie die opvatting huldigt, is niet vreselijk ver meer verwijderd van de hierboven verdedigde stelling dat juridische vormen hun bestaansreden verliezen, zodra de wet extreem onrechtvaardig

34 Dit antwoord is niet in strijd met het rijkere scala aan voorbeelden dat Radbruch zelf geeft van wetten waaraan naar zijn overtuiging elk rechtskarakter ontbreekt. Zie Radbruch, 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht', 120. Het gaat Radbruch steeds om wetten die het gelijke ongelijk (of het ongelijke gelijk) behandelen: hij noemt wetten waarin de nationaal-socialistische partij de totale staat voor zich opeist (hetgeen in strijd is met het deelkarakter van elke politieke partij), wetten die mensen als ondermensen behandelen en hen de mensenrechten ontzeggen en strafbepalingen die delicten van verschillende zwaarte met dezelfde draconische straffen bedreigen.

35 Voor voorbeelden aangaande nazi-wetgeving, zie H.J. Hommes, *Een nieuwe herleving van het natuurrecht*, diss. (Zwolle 1961), 152-157; zie verder Alexy, 'A Defence of Radbruch's Formula', 15; A. Kaufmann, 'Problemgeschichte der Rechtsphilosophie', in: A. Kaufmann et al. (red.), *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg 1985), 79.

36 Er is, wat dat aangaat, niet veel verschil tussen dit standpunt van Radbruch en dat van, bijvoorbeeld, een natuurrechtelijke denker als Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II-II, Q 57 art. 2. Bij Thomas fungeren natuurrechtelijke normen (geënt op de Tien Geboden) als kritische toetssteen voor de geldigheid van positief recht. Ook bij Thomas gaat het om een ondergrens die de positieve wetgever nog de nodige vrijheid laat.

37 Zie Alexy, 'A Defence of Radbruch's Formula', 17.

38 Zie vooral H.L.A. Hart, 'Positivism and the Separation of Law and Morals', in: *Harvard Law Review* 1958, Vol. 71, 620: 'If with the Utilitarians we speak plainly, we say that laws may be law but too evil to be obeyed.'

wordt, ofwel een aanslag vormt op de capaciteiten van de mens als verantwoordelijk persoon. Het echte verschil van mening tussen Radbruch en de gematigde rechtspositivisten blijkt dan ook ergens anders te liggen en veel concreter te zijn: wie mag er beslissen over de ongeldigheid van extreem onrechtvaardige wetten na de val van het onmenselijk regime: de wetgever of de rechter?

Rechtspositivisten als Hart kiezen principieel voor de wetgever, omdat politici, niet rechters behoren te beslissen over de ongeldigheid van wetten op grond van hun inhoud: naar hun mening gaat het immers om een buiten-juridische, moreel-politieke kwestie. Maar het is interessant om te zien dat ook Fuller en Radbruch, hoewel niet principieel gekant tegen de rechter, de wetgever wel het meest geschikt achten om over die vraag te beslissen. Volgens Radbruch wordt de rechtszekerheid op die manier het beste gediend, hij voorziet chaos wanneer elke rechter zich over de ongeldigheid van immorele wetten zou mogen uitspreken. Maar een hogere rechter zou daartoe weer wel gerechtigd moeten zijn. Dat zou nuttig zijn in crisissituaties waarin de wetgever nog niet goed functioneert, bijvoorbeeld om een bijtjesdag te voorkomen.³⁹

Fullers positie is lastiger. Hij moet volhouden dat het met terugwerkende kracht ongeldig verklaren van extreem onrechtvaardige wetten eigenlijk overbodig is: dergelijk recht zou niet of vrijwel niet aan zijn 'morele' vereisten van legaliteit kunnen voldoen en dus nooit echt recht zijn geweest. Dat Fuller desondanks toch voor een wet met terugwerkende kracht opteert, dwingt hem dan ook tot het geven van een wat bijzondere uitleg:

'My reason for this preference is not that this is the most nearly lawful way of making unlawful what was once law. Rather I would see such a statute as a way of symbolizing a sharp break with the past, as a means of isolating a kind of cleanup operation from the normal functioning of the judicial process. By this isolation it would become possible for the judiciary to return more rapidly to a condition in which the demands of legal morality could be given proper respect.'⁴⁰

Voor Fuller is zo'n wet vooral symbolisch. Hij markeert een breuk met het verleden, zorgt ervoor dat de herstel- of 'schoonmaak'operatie wordt afgeschermd van het gewone rechtsverkeer en draagt aldus bij tot een snellere, efficiëntere terugkeer van de rechtsstaat, van respect voor de 'rule of law'. Dit zijn waardevolle opmerkingen, hetgeen in het vervolg nog zal blijken. Fullers standpunt in deze materie is overigens niet in strijd met zijn vereiste dat regels in het algemeen vooruit moeten werken. In *The Morality of Law*

39 Zie Radbruch, 'Die Erneuerung des Rechts', in: *Die Wandlung*, 1947, 10; Radbruch, 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht', 121; Hart, 'Positivism and the Separation of Law and Morals', 619-620; Lon L. Fuller, 'Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart', in: *Harvard Law Review* 1958, Vol. 71, 655, 661; zie voorts Alexy, 'A Defence of Radbruch's Formula', 36.

40 Fuller, 'Positivism and Fidelity to Law', 661.

geeft hij aan dat retroactieve wetten onder bijzondere omstandigheden wel degelijk gewenst en toelaatbaar kunnen zijn, en soms zelfs noodzakelijk zijn om de vereisten van legaliteit in een rechtssysteem te beschermen.⁴¹

Zelf zou ik een standpunt willen innemen dat correspondeert met de consensus tussen Radbruch, Hart en Fuller en dat derhalve met de meeste rechtspositivistische opvattingen verenigbaar is. Extreem onrechtvaardige wetten, wat er ook gezegd mag worden over de rechtsgeldigheid die ze ooit hadden, zouden bij een wettelijke maatregel met terugwerkende kracht moeten worden vernietigd. De interessante, alternatieve optie van een (hogere) rechter die beslist over de ongeldigheid van extreem onrechtvaardige wetten laat ik in dit bestek buiten beschouwing.⁴²

4. De toegang tot instituties en de capaciteiten van het rechtssubject

Tot dusverre beargumenteerde ik dat een onrechtvaardige wet, los van de vraag naar zijn contextuele rechtsgeldigheid (zijn geldigheid op een specifieke plaats en tijd), ongeldig zou moeten worden verklaard, als die wet erop gericht is specifieke groepen mensen ernstig te beperken in hun mogelijkheden om als verantwoordelijke personen aan het rechtsverkeer deel te nemen. Zo'n wet verkeert niet alleen in tegenspraak met de basisfunctie van het recht, hij wordt ook als 'ontmenselijkend' of 'dehumaniserend' ervaren, als een aanslag op de mens als persoon.⁴³ Deze twee aspecten zijn nauw met elkaar verbonden: de ervaring van ontmenselijking hangt direct samen met de aanslag die zo'n wet vormt op (de uitoefening van) de capaciteiten van de normadressaten.

Het is de moeite waard om deze samenhang nog iets verder uit te werken aan de hand van enkele denkbeelden van de Franse filosoof Paul Ri-

41 Zie Fuller, *The Morality of Law*, 53: '[W]e are to appraise retroactive laws intelligently, we must place them in the context of a system of rules that are generally prospective. Curiously, in this context situations can arise in which granting retroactive effect to legal rules not only becomes tolerable, but may actually be essential to advance the cause of legality.'

42 In Duitsland kwam dit type rechtspraak na de Tweede Wereldoorlog af en toe voor. Een interessante verdediging van deze mogelijkheid biedt Alexy, 'A Defence of Radbruch's Formula', 16-39.

43 De term 'persoon' is in dit hoofdstuk bewust gekozen en sluit aan op het gebruik van dat woord in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Zie daarover Michael Novak, 'Human Dignity, Human Rights', in: *First Things* 97 (November 1999), 40: 'What makes a person a person, rather than merely an individual, is a spiritual capacity: the capacity to reflect and choose, to be imaginative and creative, to be an originating source of action. [...] Moreover, persons are reared over long years in families, and it is in families that their identities, habits and character are established. [...] Persons come to fulfillment only in community [...]. Dignity inheres in them because they are destined to be free to reflect and choose, and thus to be provident over the course of their own lives, responsible for their own actions.'

coeur. In een artikel over het rechtssubject wijst hij erop dat de constitutie van de mens als een sprekend, handelend, vertellend en verantwoordelijk persoon direct gerelateerd is aan de wijze waarop wij onze capaciteiten kunnen uitoefenen. De uitoefening van capaciteiten die ons constitueren als persoon is volgens Ricoeur slechts mogelijk in relaties met anderen binnen institutionele kaders.⁴⁴ Om te kunnen spreken, bijvoorbeeld, is er niet alleen een ander nodig om te luisteren naar wat er gezegd wordt, maar ook het instituut van de taal waarbinnen de relatie tot de ander gestalte krijgt. Hetzelfde geldt voor het handelen: menselijk handelen – van welke aard ook – is altijd ingebed in een context van interactie met anderen en wordt altijd beheerst door institutionele spelregels of voorschriften van een of andere aard: technisch, esthetisch, pedagogisch, bureaucratisch, mediatiek etcetera. Deze ‘sociale structuren’ zijn niet allesbepalend of determinerend – er blijft ruimte voor interventie en initiatief – maar dienen als referentiepunten voor de mate van succes of falen van een concrete handeling. Op dezelfde manier kan ook de ‘narratieve’ identiteit van een persoon niet onafhankelijk van de levensverhalen van anderen geconstrueerd worden: levensverhalen zijn zozeer met elkaar vervlochten dat elk verhaal een element is in de verhalen van talloze anderen. Op de achtergrond fungeren naties, volkeren, klassen en gemeenschappen als instituties die zowel zichzelf als anderen erkennen door middel van narratieve identiteit. Ricoeur benadrukt dat ook instituties als geschiedschrijving en fictie een belangrijke rol spelen in de constructie van een identiteit.⁴⁵

Ook op het niveau van het juridisch handelen geldt een soortgelijke wisselwerking. Daarbij staat het concept ‘verantwoordelijkheid’ centraal. Verantwoordelijk handelen vooronderstelt dat men tevens kan spreken, handelen en een identiteit ontwikkelen. Ook het specifieke juridische handelen is slechts mogelijk in relaties met anderen binnen institutionele kaders. Als voorbeeld geeft Ricoeur de afspraken die mensen maken:

‘L’autre y est impliqué de multiples façons: comme bénéficiaire, comme témoin, comme juge, et, plus fondamentalement comme celui qui, en comptant sur moi, sur ma capacité à tenir ma parole, m’appelle à la responsabilité, me rend responsable. C’est dans cette structure de confiance que s’intercale le lien social institué par les contrats, les pactes de toutes sortes, qui donnent une structure juridique à l’échange des paroles données. Que les pactes doivent être observés, ce principe constitue une règle de reconnaissance qui dépasse le face à face de la promesse de personne à personne. Cette règle englobe quiconque

44 Zie Paul Ricoeur, ‘Qui est le sujet du droit?’, in: P. Ricoeur, *Le Juste* (Paris 1995), 33; zie eveneens Paul Ricoeur, ‘Approches de la personne’, in: P. Ricoeur, *Lectures 2. La contrée des philosophes* (Paris 1992), 204-206.

45 Zie Ricoeur, ‘Qui est le sujet du droit?’, 35-36; Ricoeur, ‘Approches de la personne’, 204, 217-222; Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre* (Paris 1990), 191-193.

vit sous les mêmes lois, et, s'agissant du droit international ou humanitaire, l'humanité entière.⁴⁶

Vragen over juridische toerekening doen zich altijd voor in relaties met andere rechtssubjecten (niet alleen bekenden maar ook anonieme 'derden') die gereguleerd en gestabiliseerd worden door allerlei juridische instituties. Juridische figuren en instellingen stellen de deelnemers aan het rechtsverkeer in staat elkaar te houden aan afspraken en aan te spreken op bepaalde fouten – desnoods onder dwang. Om die reden is de toegang tot juridische instituties een *conditio sine qua non* om in het maatschappelijk leven als een verantwoordelijk persoon te kunnen functioneren.

Het is niet verrassend dat Ricoeur de politiek of de publieke ruimte aanwijst als de meest geschikte omgeving voor de verwerkelijking van onze capaciteiten. In de publieke ruimte heerst pluraliteit, zij is niet beperkt tot persoonlijke relaties tussen individuele personen, maar uitgebreid tot relaties met derden ('eenieder'). Het probleem dat in de publieke sfeer domineert, is *suum cuique tribuere* ('aan eenieder het zijne geven'), dat van de juiste distributie, ofwel het vraagstuk van de verdelende gerechtigheid, waarbij de inrichting van de samenleving als een complex systeem van verdelingen wordt opgevat, van rollen, lasten, taken, sociale en economische goederen.⁴⁷

Ricoeur besluit zijn artikel met het maken van een onderscheid tussen twee tradities in de liberale politieke filosofie. Een van deze tradities is gefundeerd in het idee van het sociaal contract. Volgens deze traditie is een individu reeds een compleet rechtssubject voordat hij het sociaal contract aangaat, zijn politieke associatie met anderen is 'onzeker en herroepelijk'. De andere traditie is degene waartoe Ricoeur zichzelf rekent. Deze traditie stelt dat de capaciteiten van de mens als persoon virtueel zouden blijven in afwezigheid van institutionele bemiddeling:

'Sans la médiation institutionnelle, l'individu n'est qu'une esquisse d'homme, son appartenance à un corps politique est nécessaire à son épanouissement humain et, en ce sens, elle n'est pas digne d'être révoquée.'⁴⁸

De gedachte dat de mens gereduceerd wordt tot een 'aanzet tot een mens' als hij verstoken blijft van de toegang tot instituties, en dat zijn capaciteiten 'ineenschrompelen' als ze niet kunnen worden uitgeoefend, behoort tot de

46 Ricoeur, 'Qui est le sujet du droit?', 36-37.

47 Zie Ricoeur, 'Qui est le sujet du droit?', 37-38. Over de verdelende gerechtigheid, zie verder par. 7 van dit hoofdstuk.

48 Ricoeur, 'Qui est le sujet du droit?', 39-40. Zie in dezelfde geest Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago & London 1958), 181 ev, en Chantal Delsol, *Éloge de la singularité. Essai sur la modernité tardive* (Paris 2000), 92.

traditie die teruggaat tot Aristoteles met zijn conceptie van de mens als een ζῷον πολιτικόν, een politiek dier, in de *Politica*.⁴⁹

Met behulp van deze hoofdpunten uit de analyse van Ricoeur kan de ervaring van wettelijk onrecht beter worden begrepen. Extreem onrechtvaardige wetten zijn erop gericht om bepaalde categorieën mensen uit te sluiten van juridische instituties en daarmee van het maatschappelijk leven, in het bijzonder door de ontzegging van rechten. Als we Ricoeur serieus nemen, heeft dit zware consequenties voor de constitutie van de mens als rechtssubject of als verantwoordelijk persoon. Wat er gebeurt kan wellicht nog het best worden omschreven als ‘depersonalisatie’. Als gevolg van de ontrechting raakt het betrokken rechtssubject verlamd, valt ten prooi aan desintegratie of wordt simpelweg ‘vogelvrij’.

Beperkingen in de mogelijkheden van mensen om aan het rechtsverkeer deel te nemen vinden plaats om rechtssubjecten *tegen zichzelf* te beschermen, omdat zij feitelijk (meestal tijdelijk) niet in staat zijn om hun belangen naar behoren te behartigen, bijvoorbeeld omdat zij minderjarig of vermist zijn of omdat zij aan een geestelijke stoornis lijden. De opgelegde beperkingen zijn er echter niet op gericht die ‘onbekwamen’ uit het rechtsverkeer te verwijderen, maar juist om hen in staat te stellen ‘virtueel’ aan dat rechtsverkeer te blijven deelnemen, totdat de feitelijke oorzaak van hun onvermogen weer is weggenomen. In rechtsdogmatische termen: hun (tijdelijke) *onbekwaamheid* om (bepaalde) rechtshandelingen te verrichten heeft geen invloed op hun *rechtsbevoegdheid* (hun algemene capaciteit om rechten en verplichtingen te hebben).⁵⁰ Het recht voorziet in wettelijke vertegenwoordigers, bewindvoerders, curatoren etcetera die geacht worden bepaalde rechten van minderjarigen, vermisten, geestelijk gestoorden in hun naam en voor hun rekening te bewaken, totdat het niet meer nodig is om dat te doen, omdat de persoon in kwestie overlijdt of zich weer zelfstandig als rechtssubject kan gedragen, omdat de meerderjarigheid intreedt, de vermiste weer opduikt, of de patiënt genezen wordt verklaard.

Het komt ook voor dat het recht bepaalde rechten onthoudt aan rechtssubjecten die een gevaar voor anderen kunnen vormen, bijvoorbeeld omdat zij failliet zijn gegaan of een ernstig misdrijf begingen. Ook deze maatregelen zijn (doorgaans) tijdelijk bedoeld: de opheffing van het faillissement maakt ook een eind aan het gevaar dat de failliet vermogensbestanddelen aan de boedel kan onttrekken, en maatregelen voor het leven (levenslange opsluiting of levenslange ontzetting uit bepaalde rechten) zijn in het straf-

49 Aristoteles, *Politica*, 1253a29: ‘Want als de mens de beste van alle dieren is wanneer hij zich volledig ontplooid heeft, zo is hij van iedereen het slechtste af, wanneer hij is afgescheiden van recht en rechtvaardigheid.’

50 De Nederlandse rechtsdogmatiek onderscheidt nog tussen feitelijke onbekwaamheid, handelingsonbekwaamheid en handelingsonbevoegdheid. Over deze en andere kwesties met betrekking tot het (Nederlandse) rechtssubject, zie R.J.B. Bergamin, *De persoon in het recht* (Nijmegen 2000), 25-29

recht heel uitzonderlijk: in ons land krijgt ook een moordenaar een tweede kans om als volwaardig rechtssubject aan het rechtsverkeer deel te nemen.

Extreem onrechtvaardige wetten zijn met andere woorden destructief voor de constitutie van de mens als persoon. Om die reden miskennen en weerspreken dergelijke wetten op paradoxale wijze de menselijkheid van hun adressaten.⁵¹ Maar wat zou de politieke rechtvaardiging van zulke wetten zijn? De standaardmotivering lijkt te zijn dat de betreffende categorie nooit werkelijk tot de mensheid behoorde, of dat haar leden, in ieder geval, minder mens zijn dan anderen. Het blijkt een onder westerse, beschaafde volkeren helaas meermaals gehanteerde praktijk. Reeds de massamoorden en de plunderingen⁵² van de inheemse volkeren van Amerika werden door hun Spaanse onderdrukkers gerechtvaardigd door hen te beschouwen als ‘*homunculos illos, in quibus vix reperias humanitatis vestigia*’, ofwel als ‘die nietige mensjes, waarin je nauwelijks sporen van menselijkheid aantreft’.⁵³

5. Rechtsherstel en de terugkeer naar de democratische rechtsstaat

Herstel van extreem onrecht is pas mogelijk wanneer de ‘onverdraaglijkheid’ van de ervaring van wettelijk onrecht gaat behoren tot een politieke consensus, als datgene wat niet wordt geduld en waarover geen compromis meer mogelijk is. Er zal in de praktijk een politieke machtswisseling nodig zijn om deze nieuwe consensus mogelijk te maken, waarmee nog niet gezegd is dat hij wordt bereikt. Voor de rechtspositivisten vormt pas de in-

51 Het paradoxale schuilt in het feit dat het recht zich adresseert tot mensen om hen uit te sluiten van het recht: zulk recht spreekt mensen aan op eigenschappen waar het hen van bedoelt te beroven. Het is alsof dergelijke wetten tegen de normadressaat zeggen: ‘de eigenschappen en capaciteiten die jij nodig hebt om deze normen op te volgen, komen jou niet toe, doe daarom precies wat wij zeggen.’

52 Toeëigening van land werd als volgt gelegitimeerd: als de Indianen geen mensen zijn, hebben zij geen subjectieve rechten. In dat geval kunnen zij geen eigendom van grond hebben. Dus is die grond *res nullius* en mag worden geoccupeerd.

53 Zie Juan Ginés de Sepúlveda, *Demócrates Segundo o de las justas causas de la guerra contra los indios*, tekstkritische tweetalige editie van A. Losada (Madrid 1984), 34 [18], r. 859-860. Dit werk speelde een grote rol tijdens het beroemde debat tussen de theoloog Sepúlveda en broeder Bartolomeus de Las Casas in Valladolid in 1550 over de vraag of de oorlog tegen de Indianen gerechtvaardigd was. Overigens beriep ook Sepúlveda zich op de *Politica* van Aristoteles ter ondersteuning van zijn standpunt dat de Indianen de natuurlijke slaven waren ten opzichte van de superieure Spanjaarden. Zie in dit verband vooral Gillner, *Bartolomé de las Casas*, 133 ev; voorts Alain Finkielkraut, *L’Humanité perdue. Essai sur le XXe siècle* (Paris 1996), 23; Delsol, *Éloge de la singularité*, 25; Winkel, ‘Ad errorem iuris’, 908; verder Michael Lieder en Jake Page, *The People of Geronimo vs. the United States* (New York 1999), 12: ‘Among the civilized nations of the Christian West, it becomes much less stressfull to take an adversary’s property or to kill him if he is deemed to be less than human.’ Voor een satirische roman over dit thema, zie J.B. Vercors, *Les animaux dénaturés* (Paris 1952).

werkingtreding van wettelijke maatregelen die extreem onrechtvaardige wetten vernietigen het begin van het juridisch spreken over ontrecting en rechtsherstel. Er is pas sprake van ontrecting als de wetgever dit op de juiste wijze duidelijk heeft gemaakt. ‘La spoliation [de ontrecting, de roof] apparaît [...] en même temps que la loi qui déclare nulle la mesure où elle s’incorporait,’ schreef de Franse rechtsgeleerde Gérard Lyon-Caen in zijn dissertatie over het Franse rechtsherstel die hij reeds op 1 december 1945 verdedigde in Parijs.⁵⁴

Het feit dat ik het spreken over ontrecting en rechtsherstel laat beginnen bij de ervaring van wettelijk onrecht maakt duidelijk dat de onderhavige studie een brede, multidisciplinaire opzet heeft die niet bij de oude rechtspositivistische grenzen halt houdt. Een rechtshistorische bespreking van de wijze waarop en binnen welke institutionele kaders wetgevingsjuristen en politici in Frankrijk en in Nederland te werk gingen bij de voorbereiding van de rechtsherstelwetgeving kan wezenlijk bijdragen aan de kritische analyse van de juridische principes waarvoor vervolgens in de Franse, respectievelijk Nederlandse rechtsherstelwetgeving werd gekozen. In die voorbereidende fase vloeiden morele, politieke, economische en juridische argumenten voortdurend in elkaar over.

De ervaring van extreem wettelijk onrecht heeft in de jaren na de Tweede Wereldoorlog ook op een abstracter politiek niveau tot het ‘herbronnen’ van de relatie tussen recht en moraal geleid. Het resulteerde, vooral in het westen, in een injectie van humanistische waarden in het positieve recht⁵⁵, op bijzondere wijze tot uitdrukking komend in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens die op 10 december 1948 werd aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, hoewel de koude

54 Gérard Lyon-Caen, *Les spoliations*, diss. Paris 1, ongepubliceerd, 1945, 5.

55 In het bijzonder in West-Duitsland vond in de tweede helft van de jaren veertig een krachtige herleving plaats van bovenwettelijk recht zoals het natuurrecht, waarnaar in nieuwe constituties in de diverse bondsstaten expliciet werd verwezen. Voor opmerkelijke voorbeelden, zie Hommes, *Een nieuwe herleving van het natuurrecht*, 149-151. Zie voorts Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschiede der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung* (Göttingen 1996), 604: ‘Die Hauptimpulse der Rückbesinnung auf übergesetzliche, slechthin geltende übergesetzliche Rechtsgrundsätze sind die Reaktion auf den rechtsfeindlichen Zweck- und Machtspositivismus der vorausgehende Periode, das Bedürfnis nach einer widerstandsfähiger Begründung rechtsstaatlicher Verfassungszustände, als sie der Relativismus der Weimarer Zeit leisten konnte, und nicht zuletzt die wachsende Selbständigkeit der richterlichen Rechtsanwendung im modernen Sozialstaat [...]’. De Westduitse Grondwet (Grundgesetz) van 1949 bevatte naast verwijzingen naar (ook ongeschreven) rechtsstatelijke grondbeginselen een uitgebreide catalogus van direct geldende grondrechten. Sommige grondrechten zijn onaantastbaar, hun essentie (‘Wesensgehalt’) moet ook door de Duitse grondwetgever blijvend worden gerespecteerd. Zie Wieacker, *ibid.*, 605-607; voorts Ulrich Eisenhardt, *Deutsche Rechtsgeschiede* (München 1999), 540.

oorlog op dat moment al was uitgebroken.⁵⁶ In de preambule van de Universele Verklaring werd expliciet verwezen naar de ervaring van het extreme onrecht dat in de Tweede Wereldoorlog werd begaan:

‘Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan [...]’.⁵⁷

Op de golven van deze ontwikkeling werd er in landen als Nederland, Frankrijk en West-Duitsland in de eerste naoorlogse jaren gewerkt aan de terugkeer van de democratische rechtsstaat, waarin het positieve recht zijn legitimiteit verkrijgt door de binding aan mensenrechten, aan democratische procedures en aan (al dan niet geschreven) grondbeginselen van recht en rechtvaardigheid.⁵⁸

Een van de thema’s die een rode draad door dit boek vormt, betreft de nauwe band tussen de rechtshersteloperatie en het simultaan verloopende proces van terugkeer naar de democratische rechtsstaat, twee parallelle reacties op de ervaring van extreem wettelijk onrecht. Wat was de plaats van het rechtsherstel in het algemene kader van de naoorlogse terugkeer naar rechtsstaat en democratie in Frankrijk en Nederland? In hoeverre werkten rechtsstatelijke en democratische beginselen door in de materiële en procedurele vormgeving van het rechtsherstel in deze landen?

In abstracte, rechtstheoretische termen lijkt de band tussen de ongedaanmaking van de ontrechting en de terugkeer naar de rechtsstaat al wat nauwkeuriger te bepalen. Het lijkt immers voor de hand te liggen dat het rechtsherstel en de terugkeer naar de rechtsstaat elkaar wederzijds versterken en zelfs veronderstellen. Als het rechtsherstel erop gericht is om burgers weer in staat te stellen aan het rechtsverkeer en aan het economisch leven deel te nemen door hen – zoveel mogelijk en binnen door de wet te stellen grenzen – weer in hun oude rechten te herstellen, dan zou het rechtsherstel ook omschreven kunnen worden als een constitutief vereiste voor de terugkeer naar een rechtsstaat waarin de ‘gelijkheid van allen voor de wet’, ofwel de gelijkberechtiging van de leden van alle bevolkingsgroepen, één van de dragende beginselen is. Als het rechtsherstel er niet toe zou leiden dat de uit het

56 De resolutie 217 (III) waarin de Universele verklaring was vervat werd met acht onthoudingen aangenomen. De onthoudingen kwamen van de Sovjet Unie en vijf van haar satellietstaten, Saoedi-Arabië en Zuid-Afrika. Zie Gaspar Biro, ‘Le “moment” de la Déclaration et la Guerre froide’, in: *La Déclaration universelle des droits de l’homme 1948-98. Avenir d’un idéal commun*, Actes du colloque des 14, 15 et 16 septembre 1998 à la Sorbonne (Paris 1999), 117.

57 Er bestaat een verrassend directe verbinding tussen de Universele Verklaring en de conceptie van het Franse rechtsherstel, omdat één van de ontwerpers, de Franse jurist René Cassin tevens een sleutelrol vervulde in de totstandkoming van de Franse herstellwetgeving. Zie hoofdstuk 5, par. 3.1.

58 Zie Wieacker, *Privatrechtsgeschiede der Neuzeit*, 561-562.

rechtsverkeer gestoten groepen weer toegang krijgen tot het recht, dan zou de rechtsongelijkheid voortduren en daarmee ook het herstel van de rechtsstaat uitblijven: het lot van het herstel van de rechtsstaat is dan met dat van het rechtsherstel verbonden.

Critici zouden tegen deze redenering kunnen inbrengen dat zij nominalistisch is. De term rechtsstaat – hetzelfde geldt voor de Anglo-Amerikaanse term ‘rule of law’⁵⁹ – is bij uitstek een sterk politiek-moreel beladen begrip, dat naar believen lijkt te kunnen worden ingevuld. De verschillen tussen de gebruikers zijn inderdaad groot. Aan de ene kant van het spectrum plegen moralisten en politici de rechtsstaat op te vatten als een nastrevenswaardig ideaal ofwel als een ‘moraliteit van aspiratie’. Zij rusten de rechtsstaat uit met een breed scala aan – door eigen politieke voorkeuren gekleurde – waarden en normen, zij proberen vanuit hun eigen mens- en maatschappijvisie de rechtsstaat in zijn beste licht te presenteren. Aan de andere kant van het spectrum proberen rechtspositivistische auteurs te komen tot een definitie van een hard en onomstreden, ‘minimalistisch’ criterium voor het bestaan van een rechtsstaat. Dat ogenschijnlijk beschrijvende criterium gaat vervolgens fungeren als een basisvereiste voor de rechtsstaat en krijgt derhalve eveneens een normatieve betekenis, naar analogie van Fullers ‘moraliteit van de plicht’.⁶⁰

Rechtspositivisten zien gewoonlijk niets in de gedroomde voorstellingen van de moralisten en politici. Het zou een nauwkeurig wetenschappelijk gebruik van het begrip in de weg staan. Zij pleiten er juist voor de invulling van de term rechtsstaat zo min mogelijk te laten afwijken van het door hen gepropageerde harde criterium voor het bestaan ervan: in hun ogen is er sprake van een rechtsstaat als al het overheidshandelen gebonden is aan het geldende, positieve recht. Niet meer, niet minder.⁶¹ Illustratief voor dit rechtspositivistische project is het standpunt van de rechtsfilosoof Joseph Raz dat hij uiteenzette in een artikel uit 1977:

59 De begrippen zijn in vele opzichten verwant, maar behoren tot verschillende rechtstradities en dus niet geheel identiek. Enige overeenkomsten en verschillen aan de hand van de denkers F.A. Hayek en F.L. Neumann geeft Anne Marie Bos, *Geregeld recht. Een rechtspositivistische analyse van de rechtsstaat*, diss. UvA (Nijmegen 2001) 27-28.

60 Het ‘descriptieve’ criterium kan immers ook worden weergegeven in de vorm van een dwingend gebod aan het adres van de overheid. De beschrijvende definitie: ‘er is sprake van een rechtsstaat wanneer het overheidshandelen gebonden is aan het positieve recht’ kan worden herschreven als: ‘overheid, houd je aan je eigen rechtsregels, anders verlies je het predikaat “rechtsstaat”.’ Zie in dit verband Pauline Westerman, ‘Regels en principes. Historische voorwaarden voor de rechtsstaat’, in J.W.M. Engels et al. (red.), *De rechtsstaat herdacht* (Zwolle 1989), 27: ‘De reden voor deze ongrijpbaarheid [van het rechtsstaatsbegrip] ligt natuurlijk besloten in de onmogelijkheid om strikt descriptieve definities van het begrip te leveren. Een definitie van “rechtsstaat” wordt altijd in *eisen* geformuleerd [...]’

61 Zie bijvoorbeeld Bos, *Geregeld recht*, 5. Bos noemt als ‘harde kern’ van het rechtsstaatsbegrip: ‘de binding van de staat aan het recht.’

‘[The rule of law] is not to be confused with democracy, justice, equality (before the law or otherwise), human rights or any kind of respect for persons or for the dignity of man. A non-democratic legal system, based on the denial of human rights, on extensive poverty, on racial segregation, sexual inequalities and religious persecution may, in principle, conform to the requirements of the rule of law better than any of the legal systems of the more enlightened western democracies.’⁶²

Raz wil het begrip ‘rule of law’ reduceren tot ‘the rule of the law’ ofwel tot de heerschappij van het positieve recht, wat vooral wil zeggen dat de overheid zich houdt aan eigen wetgeving en zich bij het ontwerpen van wetten laat leiden door een aantal algemene regels. Deze regels of principes kunnen van samenleving tot samenleving verschillen, maar de belangrijkste komen grotendeels overeen met de door Fuller geformuleerde vereisten voor behoorlijke wetgeving. Anders dan Fuller ontkent Raz echter dat gebondenheid aan de ‘rule of law’ de totstandkoming van extreem onrechtvaardig recht noodzakelijkerwijs in de weg staat.⁶³

Tot zover is er niet zoveel mis met Raz’ opvatting. Maar uit het gegeven citaat blijkt dat Raz de naleving van de ‘rule of law’ ook als onprobleematisch voorstelt in een rechtssysteem dat ‘gebaseerd is op de ontkenning van mensenrechten’. De ‘rule of law’ moet niet verward worden met menselijke waardigheid of de gelijkheid van allen voor de wet, vindt Raz. Hij acht de ‘rule of law’ verenigbaar met het bestaan van extreem onrechtvaardige wetten. Daarmee negeert Raz het gegeven dat dergelijke wetten ondanks hun mogelijke formeel-juridische geldigheid uiterst schadelijk zijn voor de basisfunctie van het recht (het reguleren en stabiliseren van betrekkingen tussen burgers) en daarmee voor de ‘rule of law’ zelf. Elk vruchtbaar denken over rechtsstatelijkheid behoort echter gevoelig te zijn voor de gevaren die de rechtsstaat of de ‘rule of law’ kunnen bedreigen, ook al hebben deze gevaren de vorm van positief recht dat formeel-juridisch gesproken door de beugel kan.

Ik word in deze opvatting gesteund door de rechtshistoricus en rechtsfilosoof Tony Honoré, die in een beknopte inleiding tot het (Engelse) recht met betrekking tot de ‘rule of law’ het volgende opmerkt:

‘A society may observe its own laws without observing the rule of law. Suppose it has a law that citizens may be detained indefinitely without trial. In that case, if a citizen is arrested and detained without trial, the laws of that society are respected, but the *rule of law is violated*. This is because, if citizens can be kept in prison for the rest of their life without being tried, any other rights they

62 Joseph Raz, ‘The Rule of Law and its Virtue’, in: *The Law Quarterly Review* (1977), 196.

63 Zie Raz, ‘The Rule of Law and its Virtue’, 198, 202 n. 7, 208.

may in theory have are almost worthless. For the rule of law to prevail, some laws, like the detention without trial, are ruled out.’⁶⁴

Wat maakt de redenering van Honoré zo sterk? De kracht schuilt in het voorbeeld dat gebruikt wordt. Wie zonder vorm van proces misschien wel levenslang gevangen zit, zal theoretisch nog wel rechten kunnen hebben, maar hij kan hen onmogelijk meer uitoefenen, want hij is tegelijkertijd buiten de juridische dimensie geplaatst. Rechten die met geen mogelijkheid kunnen worden uitgeoefend schrompelen echter ineen tot een soort virtuele rechten die nagenoeg waardeloos zijn. Dit type uitsluiting is ook daarom zo’n sprekend voorbeeld van ontrecting, omdat deelname aan het recht voor een gevangene van vitaal belang is. Het is ook deze wijze van ontrecting waaraan de magistraat ten prooi valt in *Waiting for the Barbarians*, als hij zonder vorm van proces in de gevangenis wordt gegooid:

“I am waiting for you to prosecute me!”, I shout. “When are you going to do it? When are you going to bring me to trial? When am I going to have a chance to defend myself?” I am in a fury. [...] If I were to confront these men now, in public, in a fair trial, I would find the words to shame on them. It is a matter of health and strength: I feel my hot words swell in my breast. But they will never bring a man to trial while he is healthy and strong enough to confound them. They will shut me away in the dark till I am a muttering idiot, a ghost of myself; then they will haul me before a closed court and in five minutes dispose of the legalities they find so tiresome.’⁶⁵

Er schuilt iets in de ‘rule of law’ dat zich tegen deze situaties verzet en dat niet gedekt wordt door de rechtspositivistische kerndefinitie ‘de gebondenheid van de overheid aan het positieve recht’. Dit verborgen element wordt zichtbaar als we ons afvragen *jegens wie* de overheid aan zijn eigen recht gebonden is. Het antwoord op die vraag kan mijns inziens slechts luiden: jegens al degenen over wie de overheid is aangesteld, ofwel de gehele bevolking of, nog iets anders gezegd, jegens ‘allen die zich op het grondgebied van de betreffende staat bevinden’.⁶⁶ Wie echter met zo’n antwoord accoord gaat, zal moeten erkennen dat de ‘rule of law’ ook een inhoudelijke grens stelt aan het positieve recht. Recht dat mensen uitsluit van het recht – door hen hun rechten te ontnemen of door de uitoefening van die rechten te

64 Honoré, *About Law*, 24. Honoré definieert de ‘rule of law’ als volgt: ‘It exists when a government’s powers are limited by law and citizens have a core of rights that the rulers are bound to uphold, and actually do uphold.’

65 Coetzee, *Waiting for the Barbarians*, 113.

66 Vgl. art. 1 Grondwet, waarin gesproken wordt van ‘[a]llen, die zich in Nederland bevinden’. Daaronder vallen ook vreemdelingen. Dezelfde gedachte komt tot uitdrukking in art. 9 van de Wet Algemene Bepalingen: ‘Het burgerlijk recht van het Koninkrijk is hetzelfde voor vreemdelingen als voor de Nederlanders, zoo lange de wet niet bepaaldelijk het tegendeel vaststelt.’

blokkeren – is in strijd met de ‘rule of law’, omdat de overheid jegens diegenen niet meer volledig aan het recht gebonden is.⁶⁷ Burgers, ingezetenen en vreemdelingen⁶⁸ moeten de overheid immers aan die gebondenheid kunnen houden door deel te kunnen nemen aan het recht, doordat hun rechten serieus worden genomen en een beroep op een onafhankelijke rechter openstaat. Maar in een rechtssysteem dat ‘gebaseerd is op de ontkenning van mensenrechten’ is dat al gauw niet meer het geval.⁶⁹

Om kort te gaan, de rechtspositivistische zoektocht naar een hard, descriptief criterium voor het bestaan van een rechtsstaat lijkt weinig gelukkig te zijn, en ondanks de beloofde helderheid, juist voor nog meer verwarring te zorgen. Die problemen wil ik vermijden door voor een rechtsstaatsbegrip te kiezen, dat wel een inhoudelijke grens stelt aan het positieve recht (in de hierboven bedoelde zin), maar geen uitgewerkte uitspraken wil doen over de wijze waarop rechten over de samenleving verdeeld moeten worden, over ‘het recht zoals het zou moeten zijn’. Want terwijl de rechtsstaat als een bron van positieve idealen maar weinig scherpte en zeggingskracht bezit – veeleer een vehikel wordt van eigen politieke voorkeuren –, krijgt hij zijn precieze betekenis als waarborg tegen ‘recht zoals het niet zou moeten zijn’, ofwel ‘recht dat mensen uitsluit van het recht’. In deze benadering bewaakt de rechtsstaat de mogelijkheidsvoorwaarden waaronder het recht zijn basisfunctie in de samenleving kan vervullen: het voorzien in een institutioneel kader dat mensen in staat stelt om aan hun leven met anderen zelf vorm te geven. Dat betekent niet alleen dat de rechtsstaat eisen stelt aan de totstandkoming en toepassing van regelgeving, maar ook dat de rechtsstaat garant staat voor de toegang tot het rechtsverkeer van alle leden van de samenleving.

67 Om deze reden is een instelling als slavernij onverenigbaar met een rechtsstaat.

68 De rechtspositie van de vreemdeling/ vluchteling is, in vergelijking tot die van de burger/ ingezetene, wankel. Zie Giorgio Agamben, ‘Beyond Human Rights’, in: Giorgio Agamben, *Means without End* (Minneapolis 2000), 20: ‘That there is no autonomous space in the political order of the nation-state for something like the pure human in itself is evident at the very least from the fact that, even in the best of cases, the status of refugee has always been considered a temporal condition that ought to lead either to naturalization or to repatriation. A stable statute for the human in itself is inconceivable in the law of the nation-state.’

69 Ook Raz zelf lijkt impliciet te erkennen dat zijn radicale rechtspositivistische begrip van de ‘rule of law’ op gespannen voet staat met wat dienaangaande, buiten alle meningsverschillen om, algemeen aanvaard lijkt te worden. In een artikel uit 1992 stelt hij over de algemene opvatting aangaande de ‘rule of law’ het volgende (Joseph Raz, ‘Formalism and the Rule of law’, in: Robert P. George (red.), *Natural Law Theory. Contemporary Essays* (Oxford 1992), 309): ‘The rule of law is generally claimed to protect people’s liberties and to curtail arbitrary power. The rule of law is an ideal which transcends politics, it is non-political, and, at least to a degree, it protects people from the consequences of the political contest. Finally the rule of law is an ideal rooted in the very essence of law. In conforming to it the law does nothing more than be faithful to its own nature.’ Deze definitie is niet te rijmen met Raz’ eigen opvatting over de ‘rule of law’ uit 1977.

Aan welke concrete eisen dient een staat te voldoen om het predikaat ‘rechtsstaat’ te kunnen voeren? In deze studie moeten de specifieke criteria worden gezocht binnen het historische kader van de naoorlogse, West-Europese rechtsstaat.⁷⁰ Daarop zinspeelde ik al door mijn rechtsstaatsbegrip te verbinden met de ervaring van wettelijk onrecht en de terugkeer naar de rechtsstaat met de vernietiging van dat recht. De naoorlogse West-Europese rechtsstaat werd herbouwd op de fundamenteën van de klassiek-liberale rechtsstaat uit de negentiende eeuw, en baseerde zich op de elementen die sedert de Franse revolutie de structuur van de rechtsstaat bepaalden: legaliteitsbeginsel, machtscheiding, onafhankelijke rechtsspraak, grondrechten – waarbij zij aangetekend dat dit stuk voor stuk ‘dynamische’ begrippen zijn die onder invloed van de sociaal-economische ontwikkeling van de naoorlogse decennia een nieuwe invulling kregen.⁷¹ De elementen – hoe deze ook nader worden uitgewerkt – passen in de hierboven verdedigde conceptie van de rechtsstaat. Terwijl het legaliteitsbeginsel, de machtscheiding en de onafhankelijke rechtsspraak de overheid binden aan het recht door eisen te stellen aan de totstandkoming en de toepassing van dat recht, kunnen de grondrechten worden gezien als garanties voor de burger dat hij zijn capaciteiten als rechtssubject naar eigen inzicht kan uitoefenen. De grondrechten waarborgen de toegang tot het recht en voorzien daarnaast in enkele van de meest dringende normatieve randvoorwaarden om aan het leven met anderen de vorm te geven die men zelf wenst. Het zijn, zoals wel gesteld is, ‘troefkaarten’ die kunnen worden ingezet tegen ‘geordend overheidsgeweld’ dat op deze randvoorwaarden inbreuk pleegt.⁷²

70 Vgl. in dit verband Bos, *Geregeld recht*, 23-25.

71 Dit lijstje kan nog wel iets anders worden weergegeven (onafhankelijke rechtsspraak zou bijvoorbeeld ook direct onder machtscheiding gerubriceerd kunnen worden) maar is verder nauwelijks omstreden. De door mij genoemde criteria komen overeen met de vier ‘basisprincipes’ die genoemd worden in M.C. Burkens et al., *Beginselen van de democratische rechtsstaat. Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht* (Deventer 2001), 16 (machtscheiding heet daar ‘machtsverdeling’ en onafhankelijke rechtsspraak ‘rechterlijke controle’). Uiteraard was een andere indeling ook mogelijk geweest, bijvoorbeeld die van C.A.J.M. Kortmann, *Constitutioneel recht*, Deventer, 2001, 51 die aan de vier principes van Burkens nog toevoegt ‘voorafgaande algemene regel’ en ‘democratie’. Voor weer een andere oplossing kiest M. Scheltema, ‘De rechtsstaat’, in: Engels (red.), *De rechtsstaat herdacht*, 15. Hij onderscheidt vier beginselen ‘die bijna algemeen als uitgangspunt [van de rechtsstaat] worden aanvaard.’ Het gaat om het rechtszekerheidsbeginsel, het gelijkheidsbeginsel, het democratiebeginsel en het ‘beginsel van de dienende overheid’. Uit deze ‘normatieve uitgangspunten’ of ‘vertrekpunten’ kunnen vervolgens (veranderlijke) rechtsstatelijke elementen zoals machtscheiding worden afgeleid. Als ‘shortlist’ van rechtsstatelijke eisen is deze indeling echter minder geschikt, omdat de meeste elementen van de rechtsstaat verschillende van deze beginselen dienen en het dus bijna steeds geforceerd is hen onder één beginsel te willen brengen.

72 ‘Trumps’ in de bekende metafoor van Dworkin. Zie Ronald Dworkin, ‘Taking Rights Seriously’, in: Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously* (Cambridge, Mass. 1997), 205.

Tegenwoordig wordt aan dit lijstje vaak nog het democratische vereiste van gelijke toegang tot politieke besluitvorming toegevoegd.⁷³ Democratische procedures kunnen de rechtsstaat enorm versterken, omdat daarmee een extra controle op de totstandkoming van regelgeving wordt aangebracht. En dat is in een complexe, laat-moderne samenleving, waar het verlichte negentiende-eeuwse streven naar kenbare, volledige en algemene codificaties voor een groot deel heeft plaats gemaakt voor een wirwar van bijzondere wetten en beleidsmatige en instrumentele regelingen die op een groot aantal bestuurlijke en uitvoerende niveaus worden uitgevaardigd, geen overbodige luxe. De filosoof Jürgen Habermas heeft er in dit verband indringend op gewezen dat Fullers geloof in de eisen voor behoorlijke wetgeving als garantie voor goed overheidsbestuur tekortschiet. De legitimiteit van het overheidshandelen moet volgens Habermas veeleer worden gezocht in de juistheid van de procedures die regels stellen ten aanzien van de totstandkoming en de toepassing van rechtsregels.⁷⁴ Er is sprake van een juiste procedure als de betrokken burgers op wetgevingsniveau of in de rechtszaal in staat worden gesteld ‘als vrijen en gelijken’ met elkaar te discussiëren, en alle partijen ernaar streven dat het ‘beste argument’ uiteindelijk de uitslag (in de vorm van een wet of van een rechterlijke uitspraak) bepaalt.⁷⁵ Procedurele waarborgen waaraan in dit verband gedacht kan worden zijn het beginsel van hoor en wederhoor, redelijke termijnstellingen en de plicht om nieuwe wetgeving en rechterlijke uitspraken behoorlijk toe te lichten en te motiveren.

Al ben ik het met Habermas oneens waar hij suggereert dat Fullers eisen voor behoorlijke wetgeving voor de huidige maatschappijen hun relevantie hebben verloren, heeft hij wel een belangrijk punt als hij wijst op het belang van juiste procedures bij de wetgever en bij de rechter voor de geloofwaardigheid van de uitoefening van overheidsgezag in laat-moderne samenlevingen. Hoewel hij er op die manier in slaagt democratische en rechtsstatelijke eisen op een geïntegreerde wijze te behandelen, betekent dat echter nog niet dat het democratiebegrip, dat betrekking heeft op de vraag naar de participatie en representatie van de bevolking in het overheidsbestuur, geheel op kan gaan in het rechtsstaatsbegrip, dat betrekking heeft op de vraag op welke wijze overheidshandelen gebonden moet zijn aan het recht. De democratie is voor alles een regeringsvorm waaraan de rechtsstaat – net als bij andere regeringsvormen – zijn eigen eisen stelt. In een demo-

73 Bijvoorbeeld door Kortmann en Scheltema. Zie noot 71.

74 Onder verwijzing naar het onderscheid tussen primaire en secundaire regels van Hart, stelt Habermas dat de legitimiteit van het overheidshandelen niet in de primaire regels (de gedragsvoorschriften voor de burgers) maar in de secundaire regels (die de totstandkoming en toepassing van de primaire regels reguleren) moet worden gezocht. Zie Jürgen Habermas, ‘Recht und Moral. Erste Vorlesung. Wie ist Legitimität durch Legalität möglich?’ [1986], in: J. Habermas, *Faktizität und Geltung*, 551-552.

75 Zie Habermas, ‘Recht und Moral. Erste Vorlesung’, 556, 563.

cratie verzekert de rechtsstaat bijvoorbeeld de grondrechten van minderheden tegenover besluiten van de politieke meerderheid die aan deze rechten afbreuk kunnen doen.⁷⁶ En hoewel democratie en rechtsstaat elkaar meer aantrekken dan afstoten en wellicht maar moeilijk uit elkaar te halen zijn, kan er sprake zijn van een rechtsstaat zonder dat er een democratie is en is het omgekeerde ook goed mogelijk. Een conceptuele scheiding blijft dus wenselijk. Het feit dat men zo vaak spreekt over de ‘democratische rechtsstaat’ impliceert al dat het hier om twee begrippen gaat die niet tot elkaar te reduceren zijn.

De genoemde rechtsstatelijke en democratische elementen kunnen dienen als criteria in het onderzoek naar de samenhang tussen de rechtshersteloperatie en de terugkeer naar de democratische rechtsstaat. In de komende hoofdstukken staat onder meer de vraag centraal in welke mate rechtsstatelijke elementen als het legaliteitsbeginsel, machtenscheiding, onafhankelijke rechtsspraak en grondrechten hebben doorgewerkt in de vormgeving van het Nederlandse en het Franse rechtsherstel. Tegelijkertijd zal worden bekeken in hoeverre de totstandkoming van de rechtsherstelwetgeving langs democratische lijnen verliep: werden bijvoorbeeld representanten van de slachtoffers in de besluitvorming betrokken?

6. *Ontrechting, oorlogsschade, plundering*

Het onderzoek naar de verhouding tussen de rechtshersteloperatie en de terugkeer naar de democratische rechtsstaat zal enerzijds een procedurele invalshoek hebben. Rechtsstatelijke elementen waarborgen de gelijke toegang van burgers tot juridische instituties, ongeacht hun persoonlijke hoedanigheden of materiële omstandigheden. Maar het gaat bij rechtsherstel om meer dan om een formele hernieuwde toegang tot het recht die binnen de bijzondere historische omstandigheden met rechtsstatelijke eisen in overeenstemming kan worden gebracht. Het gaat ook, en in de eerste plaats, om een inhoudelijk, materieel probleem: hoe en in hoeverre – binnen welke grenzen – moeten degenen die hun rechten kwijtraakten weer in die rechten worden hersteld? Dit materiële probleem van rechtsherstel vormt de tweede rode draad door dit onderzoek. Een ondergrens kan alvast worden getrokken: duidelijk is dat een ‘hernieuwde toegang tot het recht’ zinledig blijft als degenen die hun rechten kwijtraakten geen enkele juridische mogelijkheid zouden krijgen om in hun rechten te worden hersteld.⁷⁷ Rechtsherstel moet

76 Zie Otfried Höffe, *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat* (Frankfurt am Main 1989), 461-462.

77 De volgende opmerking van de socioloog Pierre Bourdieu, *Méditations pascaliennes* (Paris 1997), 80 (in een andere context geuit) is ook in dit verband van toepassing: ‘Accorder à tous, mais de manière purement formelle, l’ “humanité”, c’est en exclure,

in ieder geval tot doel hebben om mensen opnieuw toegang te verschaffen tot het recht door hen in staat te stellen om in rechte op te komen voor de teruggave van hun rechten.

De inhoudelijke vraag naar het rechtsherstel kan nader worden afgebakend aan de hand van het onderscheid tussen ontrecting en oorlogsschade. Rechtsherstel reageert op ontrecting – de meeste auteurs spreken in dit verband van roof –, terwijl (het vergoeden van) oorlogsschade iets anders is. Ontrecting kan voorlopig omschreven worden als een complex geheel van maatregelen dat tot doel heeft specifieke categorieën personen uit te sluiten van het rechtsverkeer door hen hun rechten te ontnemen. Een categorisch onderscheid tussen mensen (gebaseerd op ras, geslacht, huidskleur, religie, sexuele geaardheid, politieke voorkeur, etcetera) is beslissend voor de vraag wie tot de groep behoort die de kans loopt om te worden ontrect. Overigens wil ik geenszins ontkennen dat ook rechtspersonen kunnen worden ontrect – dat zijn immers ook ‘personen’ die aan het rechtsverkeer deelnemen –, al richt ik mijn aandacht in dit hoofdstuk op natuurlijke personen (mensen). In tegenstelling tot de standaardgevallen van ontrecting die op specifieke groepen gericht zijn, ontstaat oorlogsschade in de regel ‘zonder aanzien des persoons’: iedereen kan getroffen worden. Schade door bombardementen of door ander oorlogsgeweld zijn voorbeelden van oorlogsschade die zich onevenredig maar ongericht – naar analogie van een natuur-ramp – over de bevolking verspreidt.⁷⁸

Dit onderscheid kan tevens illustreren waarom ik liever spreek van ‘ontrecting’ dan van ‘roof’. Het woord ‘ontrecten’ kan worden omschreven als rechteloos maken, van zijn recht beroven, iemand zijn recht onthouden; ‘roof’ als het openlijk gewelddadig wegnemen van hetgeen een ander toebehoort. Terwijl een term als ‘roof’ vooral verwijst naar goederen die worden weggenomen – het is het verwerven van buit dat het voornaamste oogmerk van deze handeling is –, verwijst ‘ontrecting’ in de eerste plaats naar de persoon wiens rechten worden ontnomen. De term ‘ontrecting’ geeft kortom veel beter weer dat het bij het proces dat hier bedoeld wordt primair gaat om het rechteloos maken van specifieke groepen personen en pas secundair om het vergaren van buit.⁷⁹

---

sous les dehors de l’humanisme, tous ceux qui sont dépossédés des moyens de la réaliser.’

78 Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 6.

79 De wijze waarop Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999), in het voetspoor van E. van Konijnenburg, *Roof Restitutie Reparatie*, diss. Utrecht (Arnhem 1947) de ontrecting van de joodse gemeenschap tijdens de Duitse bezetting in Nederland behandelt, namelijk als een vorm van roof, is om die reden onbevredigend. Door de term ‘ontrecting’ te gebruiken sluit ik aan bij de wijze waarop de jurist Abel Herzberg dit aspect van de jodenvervolgung heeft behandeld. Zie Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolgung* (Am-

Een tweede verschil tussen oorlogsschade en ontrechting sluit aan bij het voorgaande. Oorlogsschade kan worden omschreven als de feitelijke en materiële aantasting van iemands have en goed tijdens of onder invloed van een militaire operatie – bijvoorbeeld schade als gevolg van granaatinslag –, terwijl het bij ontrechting niet gaat om de fysieke beschadiging van goederen, maar om de ontneming van rechten die vervolgens in andere handen kunnen overgaan. Dit is het duidelijkst als de ontrechting op juridische wijze geschiedt, bijvoorbeeld als eigendomsrechten worden ontnomen op basis van een wettelijke maatregel en vervolgens worden verkocht.⁸⁰ Minder duidelijk is het onderscheid in het schemergebied daartussen, met name in gevallen van feitelijke plundering. Lyon-Caen heeft er in zijn dissertatie op gewezen dat er zowel een ‘plundering-oorlogsschade’ als een ‘plundering-ontrechting’ bestaat:

‘[E]n un sens en effet le pillage relève du dommage de guerre, puisqu’il n’est qu’un fait purement matériel, résultant d’opérations militaires. Mais il y a un pillage organisé et systématique, qui ne frappe que certains individus et dont le produit peut être attribué à d’autres individus: ce pillage est une des formes matérielles de la spoliation.’⁸¹

Feitelijke plunderingen die zich voordoen in het kielzog van militaire operaties komen dicht in de buurt van oorlogsschade, vooral wanneer de buit vervolgens verloren gaat. Maar ook georganiseerde plunderingen die een bezet land in zijn geheel treffen, variërend van de roof van collectieve bezittingen tot geraffineerde dwangmethoden van economische exploitatie,

---

sterdam 1956), 19: ‘Het is [...] geen bevredigende verklaring, de Duitse Jodenvervolging [...] toe te schrijven aan goudhorst of winzucht, zoals menigeen doet, al is het natuurlijk juist, dat menige partijgenoot een kluif, en menig tegenstander een lokaas moest worden toegeworpen. De vrijbrief, die het nationaal-socialisme bood om zich aan Joods vermogen te verrijken, was natuurlijk voor velen zeer verleidelijk, maar Hitler heeft het niet bij verrijking gelaten en is veel verder gegaan dan dat. Hij heeft zijn vervolging ook niet tot de betrekkelijk kleine laag van vermogende Joden beperkt, maar integendeel op alle Joden gericht, ook op de grote meerderheid, te weten de middenstanders, arbeiders en paupers. In Amsterdam zijn met name de razzia’s juist daar begonnen waar de armste Joden woonden en dat heeft aan de heftigheid, waarmede ze zijn uitgevoerd, niet afgedaan. Het was juist essentieel aan Hitlers Jodenvervolging dat hij daaraan ieder klassekarakter ontnomen heeft. Wie gelooft, dat die Jodenvervolging minder radicaal geweest ware als er geen vermogende Joden hadden bestaan, begrijpt haar bedoelingen niet.’ Zie voor het gebruik van de termen ‘ontrechting’ en ‘roof’ in dit boek tevens de in hoofdstuk 2, noot 4 gemaakte opmerking.

80 Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 7.

81 Lyon-Caen, *Les spoliations*, 7. Zie tevens Lyon-Caen, *ibid.*, 5: ‘[[I]l y a un pillage-dommage de guerre et un pillage-spoliation.’ De omschrijving die Lyon-Caen geeft van het begrip ‘spoliation’ komt overeen met mijn omschrijving van het begrip ‘ontrechting’.

zijn geen vormen van ontrechting – hooguit zou men naar analogie nog van ‘ontrechting’ kunnen spreken, waarbij de bezette staat figureert als gedeposedeerde ‘persoon’.⁸² Plunderingen die ertoe leiden dat individuen of rechtspersonen hun bezittingen kwijtraken welke vervolgens terecht komen bij anderen, kunnen daarentegen wel als feitelijke – niet op een juridische grondslag berustende – vormen van ontrechting worden beschouwd. In deze ‘randgevallen’ van ontrechting kan het derhalve voorkomen dat *willekeurige* personen in hun rechten worden geschaad, namelijk als een neveneffect van plundering. Terecht gaat Lyon-Caen er in het gegeven citaat echter vanuit dat de kans op ontrechting veel groter wordt naarmate zij meer beoogd wordt, dat is naarmate de plunderingen een meer systematisch en georganiseerd karakter dragen en zich doelbewust concentreren op specifieke (groepen) personen.⁸³

De moeilijkheid bij de afbakening in het geval van feitelijke plundering laat zien dat het onmogelijk is om het begrip ‘ontrechting’ inhoudelijk te fixeren. Met Lyon-Caen ben ik dan ook van mening dat deze notie zich veel beter laat definiëren door zijn oogmerk of – in minder duidelijke gevallen – gevolg, dan door de bijzondere *modus* waarmee dat oogmerk of dat gevolg wordt teweeggebracht. Het is juist een kenmerk van ontrechting dat het zich van alle mogelijke juridische en feitelijke vormen kan bedienen om mensen hun rechten te ontnemen. Respectabele juridische instituten als beheer, bewindvoering, confiscatie, onteigening etcetera kunnen gebruikt worden om mensen te ontrechten, zoals we nog zullen zien, mits ze maar tot dat doel

82 Na de bezetting werd de staat als volksgemeenschap zowel in Frankrijk als in Nederland gepersonifieerd als ‘het zwaarst getroffen oorlogsslachtoffer’. Voor Nederland, zie Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), 208.

83 Ten aanzien van het volkenrechtelijke misdrijf plundering is in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog een enorme betekenisverruiming opgetreden, zo blijkt uit een door de juriste I. Boon verrichte analyse van naoorlogse uitspraken van internationale militaire tribunalen. Plundering in de oorspronkelijke betekenis was het door militairen ‘openlijke wegnemen van eigendommen, aan de burgerbevolking toebehorende, onder gebruikmaking van oorlogsgeweld en met het doel zich persoonlijk te bevoordelen’. Deze vorm van plundering was nog tot in het begin van de negentiende eeuw een geoorloofd oorlogsgebruik. Echter onder invloed van ontwikkelingen in de moderne oorlogsvoering en de positivering van het oorlogsrecht werd plundering verboden in het door vele landen bekrachtigde Landoorlogreglement (LOR), voor de Nederlandse tekst zie *Stb.* (1910), N° 73), behorend bij het ‘Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land’, gesloten op 18 oktober 1907 tijdens de tweede Haagse vredesconferentie. Zie art. 28, 46, 47 Jo. art. 23 g, 52, 53, 55, 56 LOR. Na de Tweede Wereldoorlog werd het LOR evenwel niet alleen van toepassing geacht in gevallen van plundering ter eigen bevoordeling met gebruikmaking van de oorlogsomstandigheden (dit was de vorm van plundering waar het LOR voor geschreven was), maar ook in hele andere, sterk uiteenlopende gevallen, bijvoorbeeld in het geval van systematische economische exploitatie van bezet gebied. Zie I. Boon, ‘Het oorlogsmisdrijf plundering’, in: E.M. Meijers et al., *Rechtskundige opstellen aangeboden aan Prof. Mr. R.P. Cleveringa* (Zwolle 1952), 1-5, 32-36.

worden ingericht en ‘gestileerd’ (waarmee ze, zoals Lyon-Caen heeft laten zien, hun gangbare juridische betekenis veelal verliezen).⁸⁴ Combinaties van juridische maatregelen, geheime richtlijnen en feitelijke handelingen kunnen ook buitengewoon effectief zijn om de ontrecting van bepaalde groepen te realiseren. Samenvattend: niet de wijze waarop ontrecting plaatsvindt, maar *dat* de juridische maatregel of feitelijke handeling er uiteindelijk op gericht is of – in minder duidelijke gevallen – tot gevolg heeft dat specifieke groepen personen hun subjectieve rechten kwijtraken, is beslissend voor de vraag of er in casu van ontrecting sprake is.

7. Herstellende en verdelende gerechtigheid

Lyon-Caen heeft er al op gewezen dat het onderscheid tussen ontrecting en oorlogsschade tot gevolg heeft dat de slachtoffers van ontrecting (‘gedeposseerden’) en de slachtoffers van materiële oorlogsschade in de herstellfase aan verschillende regimes behoren te worden onderworpen.⁸⁵ Terwijl de vergoeding van oorlogsschade volgens hem berust op ‘solidariteit’, op de ‘gelijkmatige verdeling van publieke lasten’ en resulteert in een aanspraak op schadevergoeding uit een publiek fonds, verkrijgen de gedeposseerden een recht op restitutie jegens degenen die van het verlies van hun rechten profiteerden, de tegenwoordige bezitters van die rechten en eventuele tussenpersonen. Dit recht op restitutie berust volgens Lyon-Caen op het beginsel van respect voor andermans rechten. Hoewel noties als ‘solidariteit’ en ‘respect voor de rechten van anderen’ nog niet doeltreffend genoeg zijn om het verschil tussen de twee regimes te onderbouwen, sluit ik me aan bij zijn stelling dat er aan de twee regimes verschillende concepten van rechtvaardigheid ten grondslag liggen. Het gaat mijns inziens om de twee vormen van bijzondere rechtvaardigheid die Aristoteles onderscheidde in het vijfde

84 Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 8: ‘Le législateur pour spolier peut donc utiliser tous les moules juridiques existants. Il détourne ainsi les institutions de leur sens normal pour les faire servir à son but. (Le séquestre en est un exemple). La spoliation se définit ainsi plus par son but, par sa finalité, que par sa forme. C’est une notion plus matérielle que formelle. Il ne faut donc pas croire que toute spoliation soit nécessairement exorbitante du droit commun: toute dépossession ou privation de droits peut à la limite devenir une spoliation. Ainsi une réquisition, une expropriation.’

85 Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 7: ‘Les sinistrés [oorlogsschade-slachtoffers] ont droit à une indemnité ou à la participation de l’Etat à la reconstitution de leurs biens. Ce n’est qu’exceptionnellement que leur patrimoine pourra être restitué en nature, s’il y a eu seulement privation de jouissance. Le principe est inverse pour les spoliés [gedeposseerden, slachtoffers van ontrecting]: leurs biens existent encore en nature puisqu’au lieu d’être détruits, ils ont été dévolus à une catégorie privilégiée; ils ont droit à restitution. Il y a là manifestation de deux conceptions différentes de la justice. La réparation des dommages de guerre repose sur la solidarité humaine, sur l’égalisation des charges publiques. La restitution des biens spoliés repose sur le principe de respect des droits.’

boek van zijn *Ethica Nicomacheia* en die hun actualiteitswaarde sindsdien niet meer hebben verloren: *iustitia distributiva* (τὸ δίκαιον διανεμητικὸν) en *iustitia commutativa* (τὸ δίκαιον διορθωτικὸν), ofwel verdelende en herstellende gerechtigheid.⁸⁶

Verdelende gerechtigheid heeft volgens Aristoteles betrekking op de verdeling van gemeenschappelijke goederen (aanzien, materieel bezit, lasten etcetera) over alle leden van een gemeenschap. Het gaat om een ‘geometrische’ gerechtigheid: er wordt niet gezocht naar gelijkheid in absolute zin, maar naar evenredigheid, naar gelijke verhoudingen tussen verschillende termen (zoals lijnstukken in de geometrische wiskunde in een bepaalde verhouding tot elkaar staan).⁸⁷ Een verdeling is juist als zij, in Romeinsrechtelijke termen, aan eenieder ‘het zijne’ geeft.⁸⁸ De grote vraag is: wanneer heeft eenieder ‘het zijne’? Aristoteles merkt op dat de goederen proportioneel, overeenkomstig een bepaald criterium, dat gebaseerd is op een hoedanigheid van de betrokken personen, over de leden van de gemeenschap moeten worden verdeeld.⁸⁹ Daarmee verschuift het probleem naar het verdelende criterium. Weliswaar vindt Aristoteles dat de verdeling moet geschieden ‘naar verdienste’ (κατ’ ἀξίαν) maar hij geeft toe dat over de invulling van dat begrip verschillend kan worden gedacht. Naar zijn mening kan iemands verdienste, afhankelijk van de staatsvorm, van zijn status als vrije burger, zijn rijkdom, afkomst of persoonlijke voortreffelijkheid wor-

86 Zie Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1130 b-1132 b. Overigens wordt in plaats van herstellende gerechtigheid in Nederland ook vaak van vergeldende of vereffenende gerechtigheid gesproken om de *iustitia commutativa* aan te duiden. De andere vormen van gerechtigheid die Aristoteles in dit boek bespreekt, moeten in dit bestek buiten beschouwing blijven.

87 Aristoteles werkt dit uit door te stellen dat geometrische gerechtigheid zich van ten minste vier termen bedient, twee termen die goederen voorstellen (a en b) die over twee termen die personen voorstellen (c en d) evenredig verdeeld moeten worden volgens de sleutel $a:c = b:d$ of $a:b = c:d$. Zie Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1131 a-1131 b.

88 In de ons overgeleverde definities spreekt Ulpianus zowel van ‘ieder zijn recht toedelen’ (zie *Digesten* 1.1.10 pr.: ‘Justitia est constans et perpetua voluntas *jus suum cuique tribuendi*’, vgl. *Instituten* 1.1.1) als van ‘ieder het zijne toedelen’ (zie *Digesten* 1.1.10.1: ‘Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, *suum cuique tribuere*.’) Het lijkt wel zeker dat Ulpianus’ *suum cuique* betrekking heeft op de verdelende gerechtigheid, zoals die onder meer door Aristoteles is geformuleerd. Zie G.C.J.J. van den Bergh, ‘Jedem das Seine’, in: J.B.J.M. ten Berge (red.), *Recht als norm en als aspiratie. Opstellen over recht en samenleving ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Utrechtse juridische faculteit* (Nijmegen 1986), 260-261; Kaufmann, ‘Problemggeschichte der Rechtsphilosophie’, 34; Laurens C. Winkel, ‘Die stoische οἰκείωσις-Lehre und Ulpian’s Definition der Gerechtigkeit’, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* (1988), 672-673; Ulrich Manthe, ‘Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes I’, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* (1996), 2 n. 2, 30.

89 Zie Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1130 b-1131 b.

den afgeleid.⁹⁰ Ook tegenwoordig is de bij uitstek politieke vraag naar welke maatstaven gemeenschappelijke goederen over de leden van de gemeenschap moeten worden verdeeld omstreden. Sterker nog, de *discussie* over die vraag vormt het hart van onze politieke werkelijkheid.⁹¹

Herstellende gerechtigheid is daarentegen van toepassing op de interacties tussen mensen onderling. Het kan daarbij om vrijwillige en onvrijwillige ‘uitwisselingen’ (συναλλάγματα) gaan. Onder vrijwillige uitwisselingen waartoe partijen zelf het initiatief nemen worden juridische contractfiguren begrepen als koop, ruil, borg, pacht, inbewaargeving, huur. Onder onvrijwillige uitwisselingen verstaat Aristoteles handelingen die tegen iemands zin plaatsvinden en die hem in zijn persoon of goed treffen. Daaronder vallen zowel heimelijke handelingen als diefstal, overspel, vergiftiging en sluipmoord, als geweldadige handelingen als aanranding, opsluiting, doodslag, roof, verminking, laster en beschimping.⁹² Deze vorm van gerechtigheid is niet ‘geometrisch’ maar ‘aritmetisch’.⁹³ Er wordt, mathematisch gesproken, niet op de juiste verhoudingen maar slechts op de getalsmatige verschuiving zelf gelet. Dat houdt in dat betrokken partijen in hun onderlinge verkeer als *gelijken* worden beschouwd en dat bij inbreuken op andermans persoon of goed slechts de aard en omvang van de toegebrachte schade zelf bepalend zijn voor de aanspraak op restitutie of vervangende schadevergoeding. Iemands status, voortreffelijkheid of deugzaamheid doen in dat verband niet terzake. Vooral roof en diefstal staan model voor deze vorm van bijzondere gerechtigheid. Wie wegneemt wat een ander toebehoort ‘wint’ iets wat de ander ‘verliest’: het profijt van de één komt overeen met het verlies of de schade van de ander. Het is bij uitstek de taak van de rechter om het evenwicht te herstellen door de dader op te dragen om het weggenomene aan het slachtoffer terug te geven.⁹⁴ Aristoteles geeft toe dat in veel gevallen het verlies of schade van de één niet letterlijk maar hooguit figuurlijk kan worden gelijkgesteld aan de winst of het profijt van de ander: ‘winst bijvoorbeeld voor iemand die verwondingen heeft toege-

90 Zie Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1131 a.

91 In *A Theory of Justice* heeft John Rawls getracht criteria (‘principles of justice’) te ontwikkelen die, althans in een westers liberale samenleving, voor ieder weldenkend mens aanvaardbaar zouden moeten zijn. De stortvloed aan reacties die zijn werk heeft uitgelokt, wijst er evenwel op dat dit vraagstuk wel altijd onderwerp van discussie zal blijven, waaraan substantiële bijdragen als die van Rawls overigens meer dan welkom zijn.

92 Zie Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1131a.

93 De ‘wiskundige’ benadering van gerechtigheidsvraagstukken doet de moderne lezer vreemd aan, maar dat was het niet voor Aristoteles. Met zijn ideeën over ‘geometrische’ en ‘aritmetische’ gerechtigheid knoopte hij aan bij de Pythagoreërs, die wiskundige inzichten van grote betekenis achtten voor de bestudering van muziek, politiek, ethiek en medische wetenschap. Voor de doorwerking van inzichten uit de school van Pythagoras in de concepten van gerechtigheid van Aristoteles, zie Manthe, ‘Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes’, 1-31.

94 Zie Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1131 b-1132 b.

bracht en verlies voor iemand die verwondingen opgelopen heeft.⁹⁵ Maar ook dan is de herstellende gerechtigheid van toepassing: de dader is aansprakelijk voor een bedrag ter hoogte van de getaxeerde schade. Het gaat er in alle gevallen om dat er gestreefd wordt naar *restitutio in integrum*: herstel in de oude toestand of, als dat niet meer mogelijk is, vervangende schadevergoeding.

Voortbordurend op het vijfde hoofdstuk van de *Ethica Nicomacheia*, heeft Thomas van Aquino in de *Summa Theologiae* erop gewezen, dat als iemand andermans zaak onder zich heeft,

‘[...] er twee dingen een rol spelen: het verworven goed zelf en het verwerven ervan. Vanwege het goed zelf is hij gehouden tot teruggave ervan, zolang hij haar onder zich heeft: want datgene wat iemand meer heeft dan hem toebehoort, moet hem ontnomen worden, en gegeven aan wie het ontbreekt, overeenkomstig de herstellende gerechtigheid [*iustitia commutativa*]. Het verkrijgen zelf kan op drie wijzen gebeuren. Soms immers is het verkrijgen onrechtmatig, dat is tegen de wil van de bezitter van het goed: zoals blijkt bij diefstal en roof. En dan is men tot teruggave gehouden, niet alleen vanwege het goed zelf [*ratione rei*], maar tevens vanwege een onrechtmatige handelwijze [*ratione iniuriosae actionis*], ook al heeft men het goed niet meer onder zich. Zo immers is hij, die iemand slaat, gehouden tot vergoeding aan hem, die onrecht leed, hoewel hij niets onder zich krijgt; zo ook is iemand die steelt of rooft, gehouden tot vergoeding van de toegebrachte schade, ook wanneer hij er niets meer van heeft; en verder moet hij voor het aangedaan onrecht worden gestraft. [Volgt een bespreking van twee vormen van *vrijwillige* verkrijging: verbruikleen en bewaarneming die ook tot een restitutieplichting aanleiding kunnen geven.]⁹⁶

Thomas komt vervolgens tot de conclusie dat het er bij restitutie vooral (*principaliter*) om gaat dat degene die schade lijdt door verlies of beschadiging van zijn goederen hersteld wordt:

95 Aristoteles, *Ethica Nicomacheia*, V, 1132 a. Gebruikte Nederlandstalige editie: Aristoteles, *Ethica. Ethica Nicomacheia*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Christine Pannier en Jean Verhaeghe (Groningen 1999), 154.

96 Thomas van Aquino, *Summa Theologica* II-II, Q. 62 art. 6: ‘Respondeo dicendum quod circa illum qui rem alienam accepit duo sunt consideranda, scilicet ipsa res accepta et ipsa acceptio. ratione autem rei tenetur eam restituere quandiu eam apud se habet, quia quod habet ultra id quod suum est, debet ei subtrahi et dari ei cui deest, secundum formam commutativae justitiae. sed ipsa acceptio rei alienae potest tripliciter se habere. quandoque enim est iniuriosa, scilicet contra voluntatem existens eius qui est rei dominus, ut patet in furto et rapina. et tunc tenetur ad restitutionem, non solum ratione rei, sed etiam ratione iniuriosae actionis, etiam si res apud ipsum non remaneat. sicut enim qui percutit aliquem tenetur recompensare iniuriam passo, quamvis apud ipsum nihil maneat; ita etiam qui furatur vel rapit tenetur ad recompensationem damni illati, etiam si nihil inde habeat; et ulterius pro iniuria illata debet puniri.’ Latijnse tekst uit: *S. Thomae Aquinatis Opera Omnia ut sunt in indice thomistico additis 61 scriptis ex aliis medii aevi auctoribus curante Roberto Busa S.I.* (Stuttgart-Bad Canstatt 1980).

‘Het doel van de teruggave bestaat niet voornamelijk hierin, dat hij die meer heeft dan hem toekomt zou ophouden dat te bezitten: maar wel dat aan hem die tekort komt wordt bijgegeven. Daarom heeft geen teruggave plaats bij die goederen, die de één kan ontvangen van de ander, zonder dat deze er schade door lijdt; bijvoorbeeld wanneer iemand licht krijgt van andermans kaars. En bijgevolg is hij die wegnam – hoewel hij het verkregene niet meer heeft, omdat hij het aan een ander doorgaf – toch tot teruggave gehouden, omdat de ander van zijn goed beroofd wordt: hij die het goed wegnam is tot teruggave verplicht vanwege zijn onrechtmatige daad [*ratione iniuriosae actionis*]; en hij die het goed onder zich heeft, vanwege het goed zelf [*ratione ipsius rei*].’⁹⁷

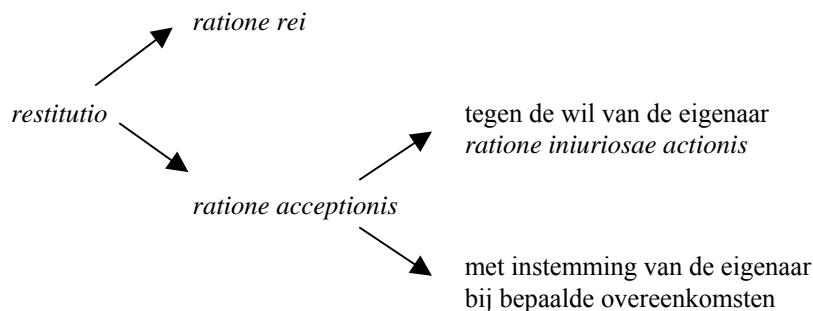
Deze onderscheidingen van Thomas corresponderen met het vaste gegeven dat naar gewoon burgerlijk recht aan de uit zijn bezit gestoten eigenaar zowel zakelijke als persoonlijke acties (*actiones in rem* en *in personam*) ter beschikking staan om restitutie of schadevergoeding te vorderen. Naar Nederlands burgerlijk recht kan de eigenaar bij diefstal enerzijds de zakelijke rechtsvordering tot revindicatie instellen tegen degenen die het gestolen goed in hun bezit hebben, ook – zij het binnen een beperkte termijn – als deze te goeder trouw zijn.⁹⁸ Anderzijds kan hij, op grond van onrechtmatige daad, een persoonlijke actie tot schadevergoeding instellen tegen degenen die bij de verwerving van het goed te kwader trouw zijn geweest. Tegen de laatste bezitter te kwader trouw heeft de eigenaar, naast de revindicatie, ook een persoonlijke, op onrechtmatige daad berustende actie tot beëindiging van diens voortdurende inbreuk op zijn eigendomsrecht: deze vordering

97 Thomas van Aquino, *Summa Theologica* II-II, Q. 62 art. 6: ‘Ad primum ergo dicendum quod restitutio non ordinatur principaliter ad hoc quod ille qui plus habet quam debet, habere desinat, sed ad hoc quod illi qui minus habet suppleatur. unde in his rebus quae unus potest ab alio accipere sine eius detrimento, non habet locum restitutio, puta cum aliquis accipit lumen a candela alterius. et ideo quamvis ille qui abstulit, non habeat id quod accepit, sed in alium sit translatum; quia tamen alter privatur re sua, tenetur ei ad restitutionem et ille qui rem abstulit, ratione iniuriosae actionis; et ille qui rem habet, ratione ipsius rei.’ (Bron: zie vorige noot.)

98 Zie art. 3: 86 lid 3 BW. Dit principe, dat degene die zijn goed onvrijwillig is kwijtgeraakt binnen een beperkte termijn kan revindiceren onder de verkrijger te goeder trouw is ook te vinden in Frans, Duits en Zwitsers recht. Zie J.G. Sauveplanne, *De bescherming van de derde verkrijger te goeder trouw van roerende lichamelijke zaken. Preadvies uitgebracht voor de Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking. No. 1* (Deventer 1968), 19: ‘Aan deze rechtsstelsels ligt ten grondslag een onderscheid tussen enerzijds het geval waarin de eigenaar de zaak aan iemand toevertrouwt en deze misbruik maakt van het in hem gestelde vertrouwen, en anderzijds het geval waarin de zaak buiten de toestemming en tegen de wil van de eigenaar uit diens bezit raakt. In het eerste geval moet de eigenaar het risico van het misplaatste vertrouwen dragen, in het tweede geval hoeft hij geen risico te dragen dat hij niet zelf heeft geschapen maar draagt de verkrijger het risico van de onrechtmatige herkomst van de zaak. Evenwel wordt de verkrijger toch in zoverre beschermd dat hij, mits hij te goeder trouw is, zich op een korte verval- of verjaringstermijn kan beroepen.’ *Cursivering auteur.*

strekt tot teruggave van het goed, of bij onmogelijkheid daarvan, tot schadevergoeding.⁹⁹

Aanknopen bij Aristoteles bestrijkt de *iustitia commutativa* volgens Thomas derhalve niet slechts de problematiek rond de teruggave ‘vanwege het goed zelf’ (*ratione rei*) door middel van de revindicatie, ongeacht de rol of positie, de goede of de kwade trouw van de tegenwoordige bezitter. Het gaat ook om de aansprakelijkheid ‘vanwege het verkrijgen van het goed’ (*ratione acceptionis*). Deze laatste aansprakelijkheid kent op haar beurt twee varianten: het kan gaan om aansprakelijkheid ‘vanwege het onrechtmatig handelen’ (*ratione iniuriosae actionis*) van diegenen die het betreffende goed tegen de wil van de eigenaar (onrechtmatig) hebben verkregen. Hun persoonlijke aansprakelijkheid houdt niet op als zij het bezit van het goed inmiddels weer hebben verloren omdat het goed in andere handen is terecht gekomen of als het is beschadigd of verloren gegaan. Zij zijn aansprakelijk jegens de eigenaar voor de schade die mede door hun gedragingen (verwijtbaar) is ontstaan. Daarnaast kan er aansprakelijkheid *ratione acceptionis* ontstaan ten aanzien van goederen die *met* instemming van de eigenaar in andere handen terecht kwamen. Daarvan is sprake bij bijzondere contracten als verbruikleen en bewaarneming. Als de lener of de bewaarner verwijtbaar niet meer in staat zijn het geleende of het in bewaring gegevene *in natura* terug te geven, ontstaat er een verplichting aan hun zijde om de schade aan de eigenaar te vergoeden.¹⁰⁰ Zie onderstaande figuur.¹⁰¹

In dit verband is het zaak de vraag naar het onderscheid tussen verdelende en herstellende gerechtigheid opnieuw aan de orde te stellen. Uit het schema van Thomas volgt dat de plicht tot restitutie óók kan voortvloeien uit aansprakelijkheid voor andermans schade op grond van onrechtmatig handelen

99 Zie C.J.H. Brunner, ‘Dief wordt eigenaar’, in: E.H. Hondius et al. (red.), *Quod licet. Kleijn-Bundel* (Deventer 1992), 48.

100 Voor een uitgebreide bespreking van dit schema, zie Jan Hallebeek, *The Concept of Unjust Enrichment in Late Scholasticism* (Nijmegen 1996), 47-53.

101 Ontleend aan het schema van Hallebeek, *The Concept of Unjust Enrichment*, 50.

(*ratione iniuriosae actionis*). Dat roept de vraag op voor welke schade wij als rechtssubjecten op grond van ons doen en laten de juridische verantwoordelijkheid dienen te dragen. Bij die vraag kunnen allerlei moeilijke kwesties van causaliteit zich voordoen, waarbij ook bijzondere hoedanigheden van betrokken personen in overweging kunnen worden genomen.¹⁰² Hierboven werd echter gesteld dat slechts de verdelende gerechtigheid, bij de uitdeling van goederen of lasten, rekening houdt met hoedanigheden van betrokken personen (denk aan bijstandsuitkeringen aan minderbedeelden, of aan progressieve belastingheffing waarbij de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen). Daarentegen zou herstellende gerechtigheid zich ‘blind’ en ‘zonder aanzien des persoons’, op de restitutie van het weggenomen goed (*ratione rei*) richten en betrokkenen als gelijken behandelen.¹⁰³

Omdat restitutie meer omvat dan teruggave van de zaak zelf (*ratione rei*), is mijns inziens een iets andere formulering nodig. Aan de bewering dat herstellende gerechtigheid blind of ‘zonder aanzien des persoons’ functioneert, moet worden toegevoegd dat herstellende gerechtigheid de rechtssubjecten tevens aanspreekt op hun doen en laten, op het feit dat zij geacht worden als *verantwoordelijke personen (en in dat opzicht niet verschillend van alle andere rechtssubjecten)* aan het rechtsverkeer deel te nemen. Bij de vraag voor wiens rekening een bepaalde schade komt wordt immers ook gekeken naar de concrete omstandigheden van het geval -die ook op de persoon van de mogelijke dader betrekking kunnen hebben-, bijvoorbeeld om vast te stellen of hij in die situatie ‘onzorgvuldig’ handelde of ‘te kwader trouw’ is geweest. Cruciaal is echter dat de persoon in kwestie niet anders dan anderen mag worden beoordeeld omdat hij een bepaalde hoedanigheid bezit (een voortreffelijk mens is, schatrijk is, een lichte huidskleur heeft) die anderen niet bezitten en die binnen de bijzondere context, voor de beoordeling van zijn handelwijze, volkomen irrelevant is.

Ik sluit mij op dit punt aan bij de Amerikaanse rechtsfilosofen Jules Coleman en Arthur Ripstein die, in voortdurend debat met anderen¹⁰⁴, aan

102 Om maar één mogelijk voorbeeld te noemen: als het gaat om medische fouten gaat de zorgplicht van een arts verder dan die van een leek.

103 Ook in onze tijd wordt er door rechtsgeleerde auteurs die van de twee gerechtigheidsvormen gebruik maken op dit elementaire onderscheid gewezen. Zie bijvoorbeeld Claus-Wilhelm Canaris, ‘Die bedeutung der iustitia distributiva im deutschen Vertragsrecht’, in: *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* (München 1997 Heft 7), 11): ‘[...] Iustitia distributiva ist Gerechtigkeit in Ansehung der Person, iustitia commutativa Gerechtigkeit ohne Ansehung der Person. Denn bei ersterer kann es auf Besonderheiten in der Person einer der beteiligten Parteien ankommen, bei letzterer dagegen nicht; bei dieser werden vielmehr nur die Güter, die den gegenstand des Tauschvorgangs bilden – also beim Vertrag Leistung und Gegenleistung, bei der unerlaubten Handlung Schaden und Ersatzleistung –, nicht dagegen die beteiligten Personen miteinander verglichen.’

104 Voor overzichten van de uitgebreide Amerikaanse discussie over de rol van ‘corrective justice’ in het Amerikaanse privaatrecht, zie Ken Kress, ‘Formalism, Corrective Justice and Tort Law’, in: *Iowa Law Review*, (Vol. 77 1992), i-xii; Stephen R. Perry, ‘Tort

de concepten van herstellende en verdelende gerechtigheid een eigentijdse invulling hebben gegeven. Zij onderzoeken vooral de wijze waarop het concept ‘corrective justice’ het Amerikaanse aansprakelijkheidsrecht kan ondersteunen.¹⁰⁵ Herstellende gerechtigheid noemen zij ‘agent-specific’: het rechtssubject wordt aangesproken op zijn doen en laten, op zijn persoonlijke, context-gebonden verantwoordelijkheid als deelnemer aan de rechtsorde. Verdelende gerechtigheid is naar hun mening ‘agent-general’: elke deelnemer aan de rechtsorde draagt, ongeacht zijn doen en laten, de medeverantwoordelijkheid voor het geheel, waarbij algemene hoedanigheden van de betreffende persoon, bijvoorbeeld zijn financiële situatie van betekenis kunnen zijn. Het instandhouden van institutionele kaders voor menselijke interactie vereist dat er collectieve lasten worden gedragen. Bij herstellende gerechtigheid wordt er gelet op de bijzondere omstandigheden van het geval en binnen die situatie behoort elke rechtsdeelnemer gelijkelijk te worden behandeld. Bij verdelende gerechtigheid wordt er gezocht naar algemene criteria aan de hand waarvan de goederen en lasten zo rechtvaardig mogelijk over de gemeenschap kunnen worden verdeeld.

Aristoteles veronderstelde dat verdelende en herstellende gerechtigheid twee afzonderlijke, niet tot elkaar te reduceren vormen van rechtvaardigheid zijn. Niettemin wordt de verdelende gerechtigheid veelal gezien als superieur aan de herstellende gerechtigheid.¹⁰⁶ De verdelende gerechtigheid is immers bepalend voor de juiste inrichting van de samenleving, en daarvan is indirect ook de herstellende gerechtigheid afhankelijk. Met haar conservatieve oriëntatie op herstel in de oude toestand zal de herstellende gerechtigheid immers ook verdelingen bestendigen die naar maatstaven van verdelende gerechtigheid zeer onrechtvaardig kunnen zijn. Onder omstandigheden kan het lastig worden om nog langer van herstellende *gerechtigheid* te spreken: is er niet pas sprake van gerechtigheid als ook de uitgangssitua-

---

law’, in: Dennis Patterson (red.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Cambridge Mass. 1996), 57-79; Stephen R. Perry, ‘Loss, Agency, and Responsibility for Outcomes: Three Conceptions of Corrective Justice’, in: Joel Feinberg en Jules Coleman (red.), *Philosophy of Law. Sixth Edition* (Belmont Ca. 2000), 439-452.

105 Zie Jules L. Coleman en Arthur Ripstein, ‘Mischief and Misfortune. Annual McGill Lecture in Jurisprudence and Public Policy’ [1995], in: Joel Feinberg and Jules Coleman (red.), *Philosophy of Law. Sixth Edition* (Belmont Ca. 2000), 419: ‘The duty to repair under corrective justice is *agent-specific* –only wrongdoers need make up the losses of others. The duties imposed by distributive justice are, in contrast, *agent general* – everyone has a duty to create and sustain just distributions.’

106 Zie Kaufmann, ‘Problemggeschichte der Rechtsphilosophie’, 34: ‘[Die distributive Gerechtigkeit] ist die Urform der Gerechtigkeit, da die ausgleichende Gerechtigkeit des Privatrechts einen öffentlichen Akt der austeilenden Gerechtigkeit voraussetzt, beispielsweise die Zuteilung eines bestimmten Status wie etwa Rechts- und Geschäftsfähigkeit und überhaupt die Gleichsetzung der am Rechtsverkehr teilnehmenden Personen [...]’

tie zelf als (meer of minder) rechtvaardig kan worden beschouwd? Herstellende gerechtigheid zou volgens sommige auteurs zelfs geen enkele zelfstandige betekenis naast verdelende gerechtigheid hebben; zij zou niets anders dan een aanhangsel, een correlaat of zelfs een species van verdelende gerechtigheid zijn.¹⁰⁷

Herstellende gerechtigheid bezit mijns inziens echter wèl zelfstandige betekenis naast verdelende gerechtigheid, al bestaan er interdependenties tussen beide noties. Aan de ene kant kan er van verdelende gerechtigheid geen sprake zijn, als onrechtmatige verschuivingen van goederen (in de ruimste zin van het woord) niet ongedaan gemaakt kunnen worden. Aan de andere kant veronderstelt herstellende gerechtigheid, om met Thomas van Aquino te spreken, een ‘in balans zijn’, een zekere intrinsieke evenwichtigheid (*aequalitas*) van de uitgangssituatie, waarop het herstel is gericht.¹⁰⁸ Die evenwichtige uitgangssituatie hoeft mijns inziens echter geenszins *volledig* te beantwoorden aan *idealen* van verdelende gerechtigheid, opgevat als een moraliteit van aspiratie.¹⁰⁹ Voldoende lijkt dat goederen op zo’n wijze over de bevolking zijn verdeeld, dat ook de groepen die het minste krijgen toebedeeld nog steeds over de middelen beschikken om de capaciteiten te ontwikkelen en uit te oefenen die nodig zijn om aan het maatschappelijk leven deel te nemen.¹¹⁰ Het gaat hier om een negatieve eis: op grond van deze eis kunnen verdelingen worden gediskwalificeerd die groepen mensen op bijvoorbeeld racistische gronden van de rechtsorde uitsluiten.¹¹¹ Samenvattend: terwijl er van verdelende gerechtigheid geen sprake kan zijn, als (onrechtmatige) verstoringen van de bestaande rechtsverhoudingen niet ongedaan gemaakt kunnen worden, kan er van herstellende gerechtigheid geen sprake zijn, als mensen niet bij machte zijn om als verantwoordelijke personen aan het rechtsverkeer deel te nemen. Het is, met andere woorden, een assumptie van herstellende gerechtigheid dat mensen

107 In Nederland behoort Pieter van den Berg tot deze categorie. Zie P.G.J. van den Berg, *Rechtvaardigheid en privaatrecht*, diss. (Deventer 2000), 60, 328 ev.

108 Zie Thomas van Aquino, *Summa Theologiae*, II-II, Q. 62 art. 2: ‘[...] restitutio [...] est actus iustitiae commutativae, quae in quadam aequalitate consistit.’ Vert.: de *restitutio* is een daad van herstellende rechtvaardigheid welke in een zekere evenwichtigheid bestaat.

109 Zie in gelijke zin Perry, ‘Tort law’, 73-74; Ernest J. Weinrib, *The Idea of Private Law* (Cambridge Mass. 1995), 79-80.

110 Marxisten denken hier radicaal anders over. Zij verheffen hun *ideaal* van verdelende gerechtigheid tot maatstaf, met als gevolg dat restitutie achterwege blijft als daarmee een naar hun mening onrechtvaardige verdeling wordt bestendigd. Het is één van de verklaringen waarom het rechtsherstel van de joodse gemeenschap in een land als Polen in de naoorlogse, communistische periode vrijwel volledig achterwege is gebleven.

111 Voor het cynische ‘Jedem das Seine’ dat boven de toegangspoort van het concentratiekamp Buchenwald stond, zie Van den Bergh, ‘Jedem das Seine’, 258.

de capaciteiten bezitten die verantwoordelijk handelen mogelijk maken en in een positie verkeren om die capaciteiten ook uit te oefenen.¹¹²

Maar welke middelen heeft een mens nodig om tot verantwoordelijk handelen, tot ‘responsible agency’, tot het maken van keuzes, in staat te zijn? Dit is een substantiële vraag, waarvan het antwoord van de bijzondere historische context afhankelijk is, maar dat er in complexe moderne samenlevingen op neerkomt dat men zich niet in levensbedreigende omstandigheden moet bevinden en over enige mate van scholing of opvoeding zal moeten beschikken. Voorts moet men toegang hebben tot institutionele kaders: in relaties met anderen moet men terug kunnen vallen op ‘fair terms of interaction’, op ‘eerlijke spelregels’ die worden gewaarborgd door juridische instituties. Enige mate van scholing, bescherming tegen catastrofes en toegang tot juridische instituties lijken derhalve onmisbaar, willen mensen kunnen handelen als verantwoordelijke personen.¹¹³

Door herstellende en verdelende gerechtigheid op te vatten als twee communicerende vaten, als twee interdependente, maar niet tot elkaar te reduceren concepten van gerechtigheid, wordt het mogelijk om de *materiële* ondergrenzen van de rechtsstaat nader te expliciteren. Hierboven werd opgemerkt dat de rechtsstaat garant behoort te staan voor de toegang tot het rechtsverkeer van *alle* leden van de samenleving. Aan dit uitgangspunt lijken *inhoudelijk* twee minimumeisen van gerechtigheid ten grondslag te liggen. Ten eerste het vereiste van verdelende gerechtigheid dat ook de minstbesteden in de samenleving kunnen beschikken over middelen om hun capaciteiten als rechtssubject te ontwikkelen en uit te oefenen. Ten tweede het vereiste van herstellende gerechtigheid dat verstoringen van de bestaande rechtsverhoudingen ongedaan kunnen worden gemaakt. Zonder deze vereisten zou de toegang tot het recht die de rechtsstaat behoort te bieden niet voor iedereen openstaan.

112 Zie Arthur Ripstein, *Equality, Responsibility, and the Law* (Cambridge 2001), 271-272: ‘[T]he point is that a person’s choices are only normatively significant if he or she has the capacity to choose and is in a position to exercise that capacity in a meaningful way. The capacity to choose that is of interest to responsibility is neither a metaphysical property that is discovered, nor an abstract capacity that is somehow imputed to all conscious or self-conscious beings. Instead, we hold persons responsible within a system of fair terms of interaction. If someone lacks the werewithal to make meaningful choices, those terms of interaction are not fair, and the results of those interactions are suspect on grounds of justice.’

113 Zie Ripstein, *Equality, Responsibility, and the Law*, 272: ‘[F]or example, having enough to eat and the intellectual werewithal to understand the options one faces are clearly relevant. Other things, such as health, mobility, and security from various catastrophes, are also plausible among the preconditions for normatively significant choice.’

8. *Rechtssherstel en de vergoeding van oorlogsschade*

Terug naar Lyon-Caen. Hij wees erop dat de slachtoffers van ontrechting en de slachtoffers van materiële oorlogsschade in de herstelfase aan twee verschillende regimes dienden te worden onderworpen.¹¹⁴ Met behulp van het onderscheid tussen verdelende en herstellende gerechtigheid is het mogelijk om dit inzicht verder uit te werken. In het kader van de terugkeer naar de rechtsstaat kunnen er zoals gezegd twee materiële voorwaarden worden gesteld: mensen die zozeer berooid zijn dat zij niet meer aan het maatschappelijk leven kunnen deelnemen dienen daartoe van gemeenschapswege het nodige te ontvangen; dit is een minimumeis van verdelende gerechtigheid. Ten tweede: er moet een mogelijkheid zijn om verstoringen van de bestaande rechtsverhoudingen ongedaan te maken. Dit is een minimumeis van herstellende gerechtigheid.

Degenen die materiële oorlogsschade hebben geleden en om die reden niet meer in staat zijn aan het maatschappelijk leven deel te nemen, zouden overeenkomstig de eerste voorwaarde aanspraak hebben op een uitkering uit een publiek fonds. Degenen die aan maatregelen van ontrechting hebben blootgestaan lijken zich op het eerste gezicht zowel op de eerste als op de tweede voorwaarde te kunnen beroepen. Maar omdat het gaat om gevallen waarin goederen in andere handen zijn geraakt en er personen kunnen worden aangewezen die aan de ontrechting hebben bijgedragen, heeft de tweede eis prioriteit: het is, uitzonderingen daargelaten, immers niet goed te verdedigen dat de gemeenschap opdraait voor (een deel van de) schade waarvoor individuele personen of particuliere instanties aansprakelijk kunnen worden gehouden, net zo min als het verdedigbaar zou zijn dat typische gevallen van gemeenschapsschade worden afgewenteld op specifieke (groepen) personen.

Een aan de Amerikaanse rechtsfilosoof Stephen Perry ontleend voorbeeld kan dit nog verder verduidelijken. Stel dat een denkbeeldige gemeenschap uit vier personen bestaat en dat iedereen beschikt over een vermogen van 10 eenheden. Tijdens een woelige periode krijgt A op onbehoorlijke wijze de feitelijke beschikking over 4 eenheden uit het vermogen van B. Als de rust is teruggekeerd tracht men het onrecht op distributieve wijze te herstellen: de schade van B wordt integraal door de gemeenschap vergoed. De vier benodigde eenheden zullen echter door de vier leden van de gemeenschap gezamenlijk opgebracht moeten worden. Als gemakshalve wordt aangenomen dat iedereen evenveel inlegt, dan resulteert dat in een situatie waarin B, C en D elk 9 eenheden bezitten en A 13. B, C en D zijn derhalve armer geworden terwijl A nog steeds de beschikking heeft over 3 van de geroofde eenheden. Dat deze oplossing indruist tegen fundamentele noties van rechtvaardigheid, moge duidelijk zijn. Het resultaat van deze herverde-

¹¹⁴ Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 7.

ling is slechts een verschuiving van het probleem: de gemeenschap zal zich alsnog op A moeten gaan verhalen om het evenwicht te herstellen. Bovendien gaat deze uitkomst in tegen de intuïtie dat de schade ook omwille van het onrechtmatig handelen (*ratione injuriosae actionis*) voor rekening van A dient te komen.¹¹⁵

Om kort te gaan, een uitkering uit een publiek fonds komt pas in beeld als *ultimum remedium*, nadat pogingen om restitutie of schadevergoeding te verkrijgen van aansprakelijke particuliere personen hebben gefaald. Sprekend voor de Franse situatie in 1945 zegt Lyon-Caen hier het volgende over:

‘Dans la mesure où le spolié [de van zijn rechten beroofde] ne pourra obtenir restitution de ce qui lui a été enlevé, il se verra, par la carence de la législation ou une impossibilité de fait, transformé en sinistré [oorlogsschade-slachtoffer]. Le législateur français a admis qu’il y avait un dommage de guerre sous-jacent à toute spoliation.’¹¹⁶

Pas op het moment dat het rechtsherstel in juridisch of feitelijk opzicht heeft gefaald, ‘transformeert’ degene die van zijn rechten werd beroofd in een oorlogsschade-slachtoffer. Achter elke vorm van ontrecting gaat een oorlogsschade schuil, maar die oorlogsschade openbaart zich pas als de ongedaanmaking van de ontrecting op niets is uitgelopen.

De ‘transformatie’ van beroofde naar oorlogsschade-slachtoffer heeft voor de betrokkene echter nadelige consequenties. Want terwijl de beroofde de mogelijkheid zal hebben om teruggave van zijn goederen of vervangende schadevergoeding te vorderen van aansprakelijke personen, hoeft het oorlogsschade-slachtoffer er niet op te rekenen dat hij jegens de gemeenschap aanspraak heeft op *volledige* schadevergoeding. De vraag hoever de gemeenschap wil gaan in het vergoeden van oorlogsschade is een bij uitstek politieke kwestie. In het kader van de terugkeer naar de rechtsstaat zal de gedachte dat de gemeenschap alle leden van de bevolking in staat moet stellen om aan het maatschappelijk leven deel te nemen als een normatieve ondergrens fungeren: dat kan echter ook betekenen dat er in het geheel geen oorlogsschade wordt vergoed, maar dat degenen die hun have en goed door oorlogsgeweld zijn kwijtgeraakt slechts een minimaal bedrag krijgen om de ergste noden te lenigen. Anders gezegd, terwijl de beroofde, op basis van herstellende gerechtigheid, restitutie of schadevergoeding kan vorderen van degenen die voor zijn ontrecting juridisch aansprakelijk zijn, is het oor-

115 Vgl. Perry, ‘Tort Law’, 71. In het door Perry gegeven voorbeeld worden de eenheden van B door A vernietigd. In dat geval blijven alle vier de personen na de herverdeling met 9 eenheden achter. Deze uitkomst komt wel overeen met sommige idealen van verdelende gerechtigheid (iedereen precies evenveel) maar druist tegelijkertijd in tegen de notie, dat de schade ‘omwille van het onrechtmatig handelen’ voor rekening van A dient te komen.

116 Lyon-Caen, *Les spoliations*, 7-8.

logsschade-slachtoffer, op basis van verdelende gerechtigheid, voor de hoogte van zijn uitkering volledig afhankelijk van de politieke besluitvorming.¹¹⁷

In veel opzichten heeft het rechtsherstel een totaal ander karakter dan de vergoeding van oorlogsschade. In het rechtsherstel staat niet zozeer de relatie overheid-burger maar die tussen burgers onderling centraal. Oorlogsschaderegelingen zijn dan ook een voorbeeld van publiekrecht, terwijl het rechtsherstelrecht eerder kan worden getypeerd als een bijzonder soort privaatrecht. Terwijl oorlogsschaderegelingen zich concentreren op de positie van het slachtoffer – op welke gronden en onder welke condities komt iemand voor een collectieve vergoeding in aanmerking? –, gaat het bij rechtsherstel vooral om de positie van de dader: wie kan er voor de ontrecting aansprakelijk worden gehouden? De rol van het oorlogsslachtoffer is passief; hij is afhankelijk van de politieke besluitvorming. De rol van de gedeputeerde in een rechtsherstelprocedure is daarentegen actief: als eiser in een proces is niet hij maar de gedaagde de lijdelijke, passieve partij. In het rechtsherstel gaat het om de erkenning van rechten, om herstel in de oude toestand, bij de vergoeding van oorlogsschade om de erkenning van de status van oorlogsslachtoffer en een daaraan gerelateerde, meestal gedeeltelijke vergoeding voor bepaalde vormen van oorlogsschade.

117 Illustratief voor het politieke (publiekrechtelijke) karakter van de vergoeding van oorlogsschade is de wijze waarop de oorlogsschade-regelingen in het naoorlogse Nederland werden gelegitimeerd. In een in januari 1945 gevoerd debat in de Tweede Kamer over de wettelijke vergoeding van materiële oorlogsschade (neergelegd in het wetsbesluit op de Materieele Oorlogsschaden van 9 november 1945, *Stb.* F 255), benadrukte minister van Financiën P. Lieftinck dat de vergoeding van oorlogsschade niets met restitutie had uit te staan *Handelingen* II (1945/46), 426: ‘Ik zie de zedelijke taak van de gemeenschap ten aanzien van de getroffen en als geen andere, dan hen te helpen om zich een nieuw, redelijk bestaan te verschaffen. Dit vraagstuk behoort men naar mijn meening dus niet te bezien in het licht van de privaatrechtelijke gedachte van de *restitutio in integrum* (herstel in den vorigen toestand), maar in het licht van de sociaal-economische verantwoordelijkheid tegenover onze medeburgers en tegenover de zwaar getroffen gebieden van ons gemeenschappelijke vaderland, die men niet – daarmee ben ik het volkomen eens – tot pauperisme mag laten vervallen, maar aan wie men een nieuwe levens- en bestaansbasis moet verschaffen, opdat zij ten spoedigste weer zullen kunnen delen in den algemeenen welvaartstoestand van het land.’ In de ‘Nota omtrent een aantal punten van regeeringsbeleid’ die in dit Kamerdebat werd besproken, werd het regeeringsstandpunt als volgt verwoord (*Kamerstukken* II (1945/46), 123 2, 9): ‘De oorlogsschade aan goederen [...] raakt tevens de bestaansbasis van het volk als geheel. Met de vergoeding daarvan is mede een groot sociaal-economisch belang gediend. *Bij de regeling der bijdragen in deze schade staat het herstel van ’s Lands welvaartsbronnen zelfs op den voorgrond, niet het integrale herstel van individuele vermogensposities. De bedoelde regeling heeft dan ook de strekking een algemeenen grondslag te leggen voor de materieele reconstructie van ons land. Zij richt zich daarbij welbewust op het sociaal-economisch en financieel verantwoorde minimum.*’ (Curs. auteur.)

Zoals hierboven al werd betoogd is de rechtsherstelprocedure *op zich* al een zeer belangrijke stap op weg naar ongedaanmaking van ontrecting. De rechtsherstelprocedure verleent de slachtoffers van de ontrecting een hernieuwde toegang tot de rechter en daarmee tot de rechtsorde. Nog afgezien van de uitkomst van de procedure, betekent het feit dat men in staat wordt gesteld om als eiser of verzoeker voor een onafhankelijke instantie op te komen voor verloren rechten, dat men als rechtssubject weer ‘herleeft’, en in die herwonnen hoedanigheid een actieve rol kan gaan innemen in de strijd voor (verder) herstel. De rol van eiser in een rechtsherstelprocedure lijkt ook in andere opzichten te prefereren boven die van oorlogsschadeslachtoffer, die niet in staat is om zijn *recht* te halen en zich aldus te emanciperen uit zijn positie als (louter) slachtoffer, maar juist in zijn pogingen begrip te kweken voor zijn noden erkenning vraagt van zijn *slachtofferschap*, dus bevestigd blijft in zijn slachtofferrol.

In het slotwoord van zijn klassieke werk over het naoorlogs rechtsherstel in de verschillende geallieerde zones in Duitsland, wijst Walter Schwarz nog op een ander, moreel verschil tussen individueel rechtsherstel en collectieve vergoeding van oorlogsschade:

‘[D]ie individuellen [Rückerstattung war] nicht die anonyme Leistung von Steuerzahlern durch die anonymen Kassen der öffentlichen Hand, sondern ein dem einzelnen Bürger abverlangtes Opfer dafür, daß er – schuldhaft oder schuldlos – in das System des Unrechts mitverstrickt worden war. Der dem Besitz anhaftende Makel des Zwanges und der Unfreiwilligkeit wurde sichtbar gemacht und durch sichtbare Rückgabe getilgt. Es ist eine alte Weisheit, daß es nicht genüge, der Gerechtigkeit ihren Lauf zu lassen – sie muß sich auch weithin *sichtbar* vollziehen. Die Transparenz des schmerzhaften Vorganges der [Rückerstattung] brachte sowohl den Betroffenen wie den Nichtbetroffenen eindringlich zu Bewußtsein, daß unrecht Gut keinen Bestand hatte. Dieses Bewußtsein bedrückt den durchschnittlichen Steuerzahler in keiner Weise. Nur ganz wenige werden sich darüber den Kopf zerbrochen haben, was mit dem geringen Prozentsatz an Steuergeldern geschehen ist, die zur Wiedergutmachung des Unrechts verwandt wurden, das in seinem Nahmen geschehen war. Die individuelle [Rückerstattung] war deshalb ein ungleich wirksamerer Akt der Gerechtigkeit, als es die Leistungen der öffentlichen Hand jemals sein können.’¹¹⁸

Schwarz noemt het om die reden

‘[...] eine Fügung des Schicksals, daß gerade diese Form der Wiedergutmachung zur Zeit ihrer Entstehung [in de bezette zones in Duitsland] keine reale Alternative besaß: es gab damals keine öffentliche Hand, die das zu leisten imstande gewesen wäre, was dem Einzelnen aufgebürdet werden mußte. Zahlrei-

118 Walter Schwarz, *Rückerstattung nach den Gesetzen der Alliierten Mächte. Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland. Band I* (München 1974), 375-376.

che Entwürfe von deutscher Hand zeugen dafür, daß man nur zu gern diese Bürde dem Steuerzahler aufgeladen hätte.¹¹⁹

Rechtsherstel en vergoeding van oorlogsschade kunnen worden beschouwd als voorbeelden van herstellende, respectievelijk verdelende gerechtigheid. Beide operaties kunnen gezien worden als constitutieve elementen in een proces van terugkeer naar de rechtsstaat. Net als herstellende en verdelende gerechtigheid vormen rechtsherstel en oorlogsschaderegelingen communicerende vaten. Zonder een gemeenschappelijke inspanning om te zorgen voor een aanvaardbare redistributie van de oorlogsschade zal een deel van de bevolking niet meer over voldoende middelen beschikken om maatschappelijk te kunnen functioneren. En zonder enige vorm van rechtsherstel heeft ook de vergoeding van oorlogsschade weinig legitimiteit. Immers, waarom wel overgaan tot een (gedeeltelijke) collectieve herverdeling van materiële oorlogsschade als verstoringen in de rechtsverhoudingen tussen burgers onderling niet ongedaan zouden worden gemaakt? In het kader van de terugkeer naar de rechtsstaat zijn beide operaties – nog afgezien van de precieze invulling daarvan – nodig.

119 Schwarz, *Rückerstattung nach den Gesetzen der Alliierten Mächte*, 376.

Hoofdstuk 2

Ontrechting en rechtsherstel in Nederland in kort bestek (1940-1953)*

1. Inleiding

Het acht jaar durende, naoorlogse gevecht om het rechtsherstel in Nederland (1945-1953) was in de woorden van de schrijver en jurist F. Bordewijk ‘van de aanvang af de grootste rechtsstrijd nog ooit hier gestreden’.¹ Deze strijd werd gevoerd in naam van al diegenen die tijdens de bezetting aan maatregelen van ontrechting hadden blootgestaan en van hun goederen – in de ruimste zin van het woord² – waren beroofd. Gelet op de omvang en de structuur van het rechtsherstel is het opvallend hoezeer die strijd tegelijk ook een strijd tussen personen geweest is. Aan de kant van de beroofden was het de joodse advocaat Heiman Sanders die de gelederen aanvoerde. ‘Wee hun, die onrechtmatige verordeningen uitvaardigen, en den schrijvers, die verdrukking voorschrijven, om de geringen van het recht weg te dringen, en aan de ellendigen Mijns Volks het recht te ontroven’ (Jesaja 10:1), was het motto dat Sanders daarbij koos.³ Tegenover zich vond hij ‘geweldige machten’, verzekeraars, banken, de beurs en niet in de laatste plaats de Nederlandse Staat die hem naarstig tegenwerkten. De Nederlandse minister van Financiën, Pieter Lief tinck, zou zich gaandeweg ontwikkelen tot Sanders’ belangrijkste tegenspeler.

Hoe is het mogelijk dat de naoorlogse strijd om het rechtsherstel zo ongelijk was en zo grimmig en moeizaam verliep? In dit hoofdstuk wordt het antwoord op die vraag gezocht in fundamentele verschillen van inzicht over

* Een eerdere verkorte versie van dit hoofdstuk verscheen in artikel-vorm als Wouter Veraart, ‘Sanders contra Lief tinck. De ongelijke strijd om het rechtsherstel in de jaren van wederopbouw’, in: Conny Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002), 173-208.

1 F. Bordewijk, ‘Laatste gesprek met Bram Fontein’, in: *De Zigeuners. Twaalf korte verhalen en een schets* (Amsterdam 1959), 37. Dit apocriefe verhaal gaat over Heiman Sanders, met wie Bordewijk goed bevriend was. Het verscheen een jaar na Sanders’ overlijden en bevat als opschrift ‘In memoriam Mr. H.S.’ Ik dank dr. J.B. Sanders die mij op dit feit heeft gewezen.

2 Onder ‘goederen’ versta ik hier en elders alle soorten zaken en (vermogens-)rechten die tot iemands vermogen kunnen behoren, in de zin van art. 3:1 BW.

3 Zie Pleitnota inzake Vecht/ Bosch; Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948 in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70.

de aard van het rechtsherstel die er aan weerskanten van het strijdtoneel bestonden. Na de bevrijding stond de visie van Sanders en de zijnen haaks op de visie van de Nederlandse regering en de uitvoerende instanties die met het rechtsherstel waren belast.

Het belang van het rechtsherstel voor de beroofden ging verder dan de materiële kant ervan: de teruggave van goederen of van vervangende schadevergoeding. De beroofden zagen het rechtsherstel óók als de toegangspoort tot het recht en tot het economisch leven, de enige weg die openstond om terug te keren naar een normaal, menswaardig bestaan. Het rechtsherstel hing in deze visie direct samen met de terugkeer van de Nederlandse rechtsstaat, waarin verschillende in Nederland levende bevolkingsgroepen gelijkwaardig worden behandeld.

Deze visie botste echter op de dominante visie die bij de Nederlandse regering bestond. De regering beschouwde het rechtsherstel als één van de vele instrumenten die nodig waren voor de wederopbouw van het geplunderde Nederland. Dat hield in dat het rechtsherstel aan verschillende belangen dienstbaar werd gemaakt die met de wederopbouw samenhingen. Of zelfs dat het rechtsherstel kon worden opgeschort als het met andere, vitalere belangen in conflict kwam.

De ernstige tweespalt in de praktijk van het Nederlandse rechtsherstel tot 1953 zal in dit hoofdstuk worden verhelderd door de visies van Lief tinck en Sanders tegenover elkaar te plaatsen. Beide visies zijn exemplarisch voor de wijze waarop er in de jaren veertig en begin vijftig over het rechtsherstel werd gedacht. Maar allereerst is er aandacht voor de wijze waarop de ont-rechting in zijn werk ging en voor de voorbereiding van het Nederlands rechtsherstel waarmee reeds in 1942 werd begonnen. De fundamenteën van de verschillende visies die de harde naoorlogse strijd kunnen verklaren, werden immers reeds in de bezettingsjaren gelegd. Ook de uitzonderlijke structuur van het rechtsherstelapparaat wordt kort besproken; daaruit kan onder meer worden verklaard hoe het mogelijk was dat de minister van Financiën op het verloop van het rechtsherstel in Nederland zo'n grote invloed kon hebben.

2. Ontrechting in bezet Nederland (1940-1945)

Ontrechting van een aantal categorieën mensen en rechtspersonen was een belangrijk onderdeel van Hitler's racistische vervolgingspolitiek, die tot doel had om het leven in de door Duitsland bezette gebieden volledig 'arisch' te maken.⁴ Niet alleen de joodse groep werd slachtoffer van de ont-

4 Om redenen in hoofdstuk 1, par. 6, n. 79 uiteengezet, acht ik de term 'ontrechting' juister dan de in zwang geraakte en gebruikelijke term 'roof'. In het vervolg van dit boek zullen termen als 'roof', 'beroofden' en 'roofinstanties' echter nog wel diverse malen opduiken, enerzijds omdat dit nu eenmaal het jargon was dat ook in de tijd zelf

rechting, ook al was ‘de Jood’ het doelwit bij uitstek van de nazi’s en is deze groep ongetwijfeld het meest systematisch ontrecht. Ook andere typische ‘vijanden’, zoals Roma en Sinti, getuigen van Jehovah, communisten, leden van geheime genootschappen zijn aan maatregelen van vervolging en ontrechting blootgesteld. Niet alleen natuurlijke personen werden getroffen: ook talloze rechtspersonen, zoals joodse bedrijven en (joodse en niet-joodse) niet-commerciële verenigingen en stichtingen zijn door de Duitsers onder beheer gesteld en ontbonden, geariseerd of geliquideerd.⁵

De anti-joodse maatregelen vormden zonder meer het hoofdbestanddeel van de systematische politiek van ontrechting. In Nederland hadden de joden al ruim voor de deportaties al hun rechten verloren.⁶ De rechteloosheid van de joden vond in het straatbeeld zijn uitdrukking in de bordjes ‘verboden voor Joden’ en in de verplichting voor de joden om een ster te dragen. Deze fysieke beelden van de rechteloosheid zijn bekende symbolen geworden van de jodenvervolging. In dit bestek moet echter voorop staan dat geen middel werd geschuwd om de uitsluiting en de ontrechting van de joden in alle denkbare domeinen van het leven te effectueren. Doorwrochte ambtelijke en juridische regelingen werden afgewisseld met straatterreur. Omdat niettemin veel van die middelen een juridische gedaante kenden – de meest beruchte werden als verordeningen van de bezetter in het *Verordnungsblatt*

---

gebruikelijk was, anderzijds ter variatie op de juistere benamingen als ‘gedeposedeerden’, ‘oorspronkelijke eigenaren’, ‘slachtoffers van ontrechting’ en ‘ontrechte bevolkingsgroep’.

- 5 Daaronder de oude politieke partijen, geheime genootschappen, maar ook tal van christelijke organisaties en bijvoorbeeld de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. Zie Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999), 44-45. Niet alle gevallen van ontrechting zijn overigens onder de kop ‘racistische vervolgingspolitiek’ te plaatsen. Ook andere onderdelen van nationaal-socialistische politiek konden soms leiden tot ontrechting, maar veel vaker tot feitelijke beroving. Zo moet de beroving van de Nederlandse Staat zelf – in het bijzonder door de opheffing van de deviezengrens op 1 april 1941 – worden gezien vanuit een radicale Duitse visie op de kapitaalvervlechting van Nederland met het Duitse Rijk. Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 (Den Haag 1972), 384-385 (voortaan: *Koninkrijk*). De ontbinding van vele niet-commerciële verenigingen en stichtingen moet worden gezien in het licht van de culturele gelijkshaking: het streven van de bezetter om de inrichting van de Nederlandse samenleving aan te passen aan nationaal-socialistisch gedachtegoed, bijvoorbeeld door grootschalige invoering van het leidersbeginsel. Voor een bespreking van de centrale doelstellingen van de Duitse bezetter in Nederland, zie Isabel Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*, diss. UvA (Frankfurt am Main 1999), 74 ev, 171, 196.
- 6 Vooral de *Kroniek* van Herzberg laat haarscherp zien hoe de joden stapsgewijs gedegradeerd werden tot ‘rechteloze objecten’. Zie Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (Amsterdam 1956), 78.

für die besetzten niederländischen Gebiete gepubliceerd – kreeg Nederland te maken met extreem onrecht in de vorm van recht.

De aantasting van de joden in hun vermogensrechten was maar een onderdeel van de ontrecting als geheel. Toch werd juist dit aspect als bijzonder ingrijpend ervaren, omdat het verlies van vermogensrechten de volledige uitsluiting uit het juridische en economisch leven tot gevolg had. Zoals in hoofdstuk 1 al aangegeven, zal ik mij in dit bestek tot dit onderdeel van de ontrecting – en tot de ongedaanmaking daarvan – beperken.⁷

Een lijst met data en namen van anti-joodse verordeningen die het ruime kader vormden waarbinnen de vermogensrechtelijke ontrecting van de joodse gemeenschap zich afspeelde, geeft een indruk van de systematiek die de bezetter gevolgd heeft⁸:

13 september 1940, Vo. 137/1940:

Verordening betreffende de regeling van de rechtspositie van ambtenaren en overig personeel, alsmede van bepaalde beëdigde personen

22 oktober 1940, Vo. 189/1940:

Verordening betreffende het aangeven van ondernemingen

10 januari 1941, Vo. 6/1941:

Verordening betreffende de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede

12 maart 1941, Vo. 48/1941:

Verordening tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven

27 mei 1941, Vo. 102/1941:

Verordening tot verwijdering van joden uit het agrarische bedrijfsleven

8 augustus 1941, Vo. 148/1941:

Verordening betreffende de behandeling van het joodsche geldelijke vermogen (beter bekend als ‘eerste Liro-verordening’)

11 augustus 1941, Vo. 154/1941:

Verordening betreffende het joodsche grondbezit

22 oktober 1941, Vo. 198/1941:

Verordening betreffende de regeling van het uitoefenen van een beroep door joden

22 oktober 1941, Vo. 199/1941:

Verordening betreffende het deelnemen van joden aan vereenigingen en stichtingen zonder economisch doel

22 oktober 1941, Vo. 200/1941:

Verordening betreffende het doen verrichten van arbeid in joodsche huishoudingen

21 mei 1942, Vo. 58/1942:

Verordening betreffende de behandeling van joodsche vermogenswaarden (beter bekend als ‘tweede Liro-verordening’)

7 Zie voor een definitie van vermogensrechten hoofdstuk 1, par. 1, n. 5.

8 De Duits- en Nederlandstalige teksten van deze verordeningen zijn te vinden in het *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete*, Den Haag, 1940-1943.

19 april 1943, Vo. 37/1943:

Verordening betreffende de aanzegging van de opeischbaarheid van voor hypotheken gedekte geldvorderingen van joodsche natuurlijke of rechtspersonen of vereenigingen van personen

11 juni 1943, Vo. 54/1943:

Verordening betreffende de beëindiging van verzekeringsovereenkomsten van joden

Deze verordeningen waren nog maar het topje van een bureaucratische ijsberg: ze gaven algemene regels die vervolgens door allerlei, ook Nederlandse instanties verder werden uitgewerkt en gespecificeerd. Ondanks de organisatorische complexiteit is het vaste stramien van de ontneming van vermogensrechten samen te vatten in drie woorden: aanmelding, beheer, verkoop, waarbij de verkoopopbrengst ging naar Duitse instanties, niet naar de rechthebbenden.⁹ De verordeningen bepaalden dat joodse eigendommen en andere rechten moesten worden aangemeld of geregistreerd; vervolgens moesten zij onder het beheer van door verschillende Duitse instanties aangewezen beheerders (*Verwalter* of *Treuhänder*) worden gebracht. Zo kwamen joodse bedrijven op last van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* onder de *Verwaltung* van een ‘arische’ Duitse of Nederlandse *Treuhänder* te staan, en werden *Verwalter* over joods onroerend goed aangestuurd door de *Niederländische Grundstücksverwaltung*. Alle mogelijke roerende goederen¹⁰ en financiële vermogenswaarden moesten op grond van de beruchte Liro-verordeningen van 8 augustus 1941 en 21 mei 1942 worden ingeleverd bij een gevreesde Duitse instantie die opereerde onder de naam van een joods bankhuis: *Lippmann Rosenthal & Co., Sarphatistraat* (kortweg *Liro*). Liro ging zelf het beheer uitoefenen over de ingeleverde vermogenswaarden.

Beheer is echter niet het goede woord. Bij een normaal beheer is de beheerder immers verantwoording verschuldigd aan de eigenaar en staat het hem niet vrij om goederen zonder toestemming van de rechthebbende te verkopen. Maar in dit geval werd de juridische figuur van het beheer op zijn kop gezet en gebruikt om de joden elk beschikkingsrecht over hun vermogensrechten te ontnemen. Daar was een eenvoudige methode voor: in de verordeningen werd bepaald dat de arische *Verwalter* slechts de aanwijzingen van de Duitse bezetter dienden op te volgen. Bovendien kregen zij de

9 Zie Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 155.

10 Tegenwoordig zouden we van onroerende *zaken* en van roerende *zaken* spreken. Zie in dit verband de slotalinea van par. 1.2 van hoofdstuk 3.

vrijheid om de door hen beheerde goederen zonder toestemming van de eigenaren te verkopen.¹¹

Naast deze systematische ontrentingspolitiek heeft er in Nederland ook nog een indirecte ontrenting plaats gevonden. Veel joden hebben onder druk van anti-joodse maatregelen die werden verwacht of al waren afgekondigd, hun spullen voor een lage prijs aan derden verkocht of in bewaring gegeven. Dit werd gedaan om de spullen uit handen van de bezetter te houden. Maar lang niet iedereen die dergelijke spullen in ontvangst nam, was na de bevrijding nog tot teruggave bereid.

3. Een ongepubliceerde instructie als ‘hoogste wet’

De eigenmachtige verkopen door arische beheerders of door Duitse instanties zelf waren het sluitstuk van de juridisch-economische ontrenting en als zodanig volkomen in strijd met een grondbeginsel van Nederlands privaatrecht, dat men niet vrijelijk kan beschikken over andermans goed. Toch nam de bezetter niet steeds de moeite om deze praktijk in een verordening vast te leggen. Zo begon Liro vanaf februari 1942 op de Amsterdamse Effectenbeurs zonder toestemming van de eigenaren effecten te verkopen die op grond van de eerste Liro-verordening van 8 augustus 1941 bij deze instantie waren ingeleverd. Van deze gedwongen verkopen kregen de joodse eigenaren van Liro een overzichtje thuisgestuurd waarop de volgende zinsnede was gestempeld: ‘Deze verkoop geschiedt ingevolge ontvangen opdracht van de bevoegde autoriteit.’ Het op het standaardformulier voorgedrukke zinnetje: ‘Ingevolge Uw opdracht hebben wij voor U verkocht’ was met de typemachine onleesbaar gemaakt.¹² Maar deze machinale aanpassing werd niet gedekt door het Duitse bezettingsrecht.

Dat lokte protesten uit. Eén van de interessantste protesten is terug te vinden in het archief van de voormalige Vereniging voor de Effectenhandel. Het gaat om afschriften van correspondentie tussen een bona fide bewind-

11 Dit gebeurde bijvoorbeeld in art. 8 van Vo. 48/1941 (‘Verordening tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven’): ‘Meer in het bijzonder is hij [de bewindvoerder] ook gerechtigd, de onderneming geheel of gedeeltelijk te vervreemden en de voorwaarden ener vervreemding vast te stellen.’ (Vreemd genoeg was deze passage aanvankelijk slechts in de Duitse versie van de Verordening te vinden en in de Nederlandse tekst ‘weggevallen’: zie De Jong, *Koninkrijk* 5, 588.) De passage krijgt zijn volle betekenis in samenhang met art. 9 lid 2 van dezelfde verordening: ‘De bewindvoerder staat onder toezicht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied (Commissaris-Generaal voor Financiën en Economische Zaken) en is voor zijn handelingen *jegens dezen alleen* verantwoording verschuldigd.’ (Curs. auteur.) Zie voor soortgelijke bepalingen e.g. art. 8 Vo. 54/1941 (joods onroerend goed) en artt. 7, 16 en 18 lid 2 Vo. 58/1942 (tweede Liro-verordening).

12 Zie hoofdstuk 4, par. 2.5.

voerder over een joods vermogen en Liro.¹³ Liro had begin 1942 ter beurze effecten verkocht die tot dit vermogen behoorden en dit aan de bewindvoerder op de bovenvermelde wijze laten weten. De bewindvoerder protesteerde en schreef Liro, dat hij de rechtsgeldigheid van de door Liro verrichte verkopen weigerde te erkennen. In een brief van 9 april 1942 antwoordde Liro, dat hij de verkopen wel moest erkennen omdat de ‘door ons ontvangen instructies zodanig zijn dat hun al-of-niet rechtmatigheid buiten iedere discussie kan blijven.’ Maar de bewindvoerder was niet onder de indruk en stuurde een nieuwe serie protestbrieven.

Het interessante van dit protest, dat niet op zichzelf stond, is dat deze bewindvoerder Liro ernstig in verlegenheid wist te brengen met zijn strikt juridische commentaar op de verkopen zonder toestemming. In een tweede brief aan de bewindvoerder wist Liro niet veel anders te doen dan de persoon in kwestie te bedreigen en op onbeholpen wijze te onthullen dat achter de ‘bevoegde autoriteit’ een ‘Duitse instantie!’ schuilging. Maar de bewindvoerder nam ook daarmee geen genoegen. Hij stelde zich op het standpunt dat hij zich als bewindvoerder aan wanbeheer schuldig maakte – en aansprakelijk zou worden jegens de eigenaar – als hij de illegale verkopen door Liro zou erkennen. Verdere correspondentie ontbreekt.¹⁴

Niet alleen Liro had grote moeite om de ‘rechtsgeldigheid’ van de verkopen naar buiten toe te verdedigen. Ook het (Nederlandse) bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel¹⁵ onder wiens auspiciën de Liro-verkopen ter beurze plaatsvonden, wist niet hoe te reageren op binnenkomende brieven van joodse eigenaren die grote vraagtekens plaatsten bij de rechtmatigheid van de verkopen. De positie van het bestuur, dat door het pas ingevoerde leidersbeginsel onder de strakke leiding stond van de voorzitter, de Amsterdamse commissionair in effecten Carel Overhoff¹⁶, was extra lastig omdat het bij een omstreden besluit Liro al in september 1941 had toegela-

13 Correspondentie in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a). Het feit dat de bewindvoerder een felle toon tegen Liro aansloeg, doet vermoeden dat hij zelf niet joods was; een joodse ingezetene had zich zo'n houding vanwege de draconische strafmaatregelen die tegen joden werden genomen, waarschijnlijk niet kunnen permitteren.

14 Zie Brief van de afdeling Inspectie van Liro aan de bewindvoerder, 27 april 1942, in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a).

15 Het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel was verantwoordelijk voor het reilen en zeilen op de Amsterdamse Effectenbeurs. De Vereniging bestond uit een paar honderd leden, een paar grote en een groot aantal kleinere banken en commissionairs die op de beurs mochten handelen.

16 Overhoffs leiderpositie op de Amsterdamse Effectenbeurs was gedurende de bezettingsjaren onbetwist. Na de bevrijding stond hij bekend als verzetsheld, een – overigens niet erg gefundeerde – reputatie die hem een grote invloed gaf op het verloop van het naoorlogs effectenrechtsherstel. Voor meer informatie over Overhoff, zie hoofdstuk 4, par. 2.3, n. 47. Zie voorts J.P. Meihuizen, *Goed Fout. Het criminele verleden van beursvoorzitter en verzetsman Carel F. Overhoff in de doofpot van historici* (Amsterdam 1995).

ten tot de beursvloer. Een maand eerder, in augustus, had het er zelfs samen met de Amsterdamse Bankiersvereniging bij de Duitse autoriteiten op aangedrongen betrokken te mogen worden bij de verkoop van de bij Liro ingeleverde effecten en deze toezegging ook gekregen.

Dit bestuur besloot de brieven van verontruste eigenaren naast zich neer te leggen. Intussen vroeg het wel aan Dr. Albert Bühler wie de ‘bevoegde autoriteit’ was, waaraan Liro steeds refereerde als zij joodse effecten verkocht, en op welke juridische grondslag haar bevoegdheid precies berustte. Bühler, de Duitse *Beauftragte* bij De Nederlandsche Bank, vervulde in de bezettingsjaren een leidende rol bij de verkoop van joodse effecten.¹⁷ Hij antwoordde dat de opdracht tot deze verkopen was gegeven door Dr. Hans Fischböck, *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. De instructie van Fischböck was *suprema lex* (vrij vertaald: de hoogste wet), schreef Bühler, zodat Liro ‘gehouden’ was geweest tot de verkopen over te gaan. Het bestuur nam met dit antwoord genoegen. Voortaan kregen joodse eigenaren van de Vereniging te horen, dat aan de Liro-verkopen niets te doen was, omdat zij nu eenmaal berustten op een ongepubliceerde instructie van een Duitse autoriteit die blijkbaar *suprema lex* was.¹⁸

Deze affaire laat zien dat de bezetter zich in haar ontrentingspolitiek niet veel gelegen heeft laten liggen aan de juridische grondslag van haar optreden. Er is overigens een eenvoudige verklaring te geven, waarom de bezetter naliet om voor de verkoop van joodse effecten een juridische basis te verschaffen in de ‘eerste Liro-verordening’. Doel van de verordening was de snelle inlevering van het joodse geldelijke vermogen (effecten, contante gelden, chèques, banktegoeden en deposito’s) bij Liro. Die inlevering was niet bespoedigd als bij dezelfde verordening was bepaald dat de vermogenswaarden zonder toestemming van de eigenaren konden worden verkocht. Dus werd de suggestie gewekt dat het slechts zou gaan om beheer voor en namens de eigenaren.¹⁹

De affaire illustreert ook dat de nazi’s een instrumentele rechtsopvatting hadden. Dat wilde niet alleen zeggen, dat het recht in inhoudelijk opzicht

17 Over Bühler, zie hoofdstuk 4, par. 2.3; voorts A.J. van der Leeuw, ‘Rapport inzake het optreden van Dr. A.J. Bühler en O. Rebholz tijdens de Duitse bezetting. Opgesteld op verzoek van de Minister van Financiën’, RIOD, 1953; Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999), 59-60.

18 Zie – uitvoeriger – hoofdstuk 4, par. 2.5.

19 De opzet slaagde wonderwel. Zie I. Kisch, ‘De leugen geloofend. Een herinnering aan de bezettingstijd’, in: J.F. Glastra van Loon (red.), *Speculum Langemeijer. 31 Rechtsgeleerde opstellen* (Zwolle 1973), 276: ‘Maar allengs’, schreef Kisch, ‘dringt het besef door, dat er met dit beheer iets mis moet zijn: de rekeninghouders kunnen niet trekken op hun conto, de bewaargevers niet beschikken over hun effecten. En als, tenslotte, het bankhuis [Liro] deze effecten op de beurs brengt, om ze te verkopen als waren ze eigen bezit, dan begrijpt zelfs de hardnekkigste optimist wat zich afspeelt: simpele confiscatie.’

slechts werd bepaald door de wil van de Führer, maar ook dat zij zich van het *middel* recht slechts dan bedienden, als dat de realisatie van hun politieke doeleinden niet in de weg stond. Met de Duitse inval was aan de Nederlandse rechtsstaat in die dubbele zin een eind gekomen. Voortaan stond het recht in dienst van de macht, en was de macht niet meer gebonden aan het recht. We moeten ons daarom niet blind staren op de anti-joodse verordeningen en daaruit de te snelle conclusie trekken dat de ontrechting van de joodse gemeenschap slechts op basis van gepubliceerd bezettingsrecht gestalte kreeg. De anti-joodse verordeningen vertellen nog maar een gedeelte van het verhaal.²⁰

Daarmee is nog niet gezegd dat de anti-joodse verordeningen zelf wel onproblematisch recht genoemd kunnen worden. Hun extreem onrechtvaardige inhoud – strijdig niet alleen met Nederlandse grondrechten maar ook met kernbeginselen van Nederlands privaatrecht – doet de moeilijke rechtsfilosofische vraag rijzen of hier nog wel sprake is van recht.²¹ Maar als wij aannemen dat zulk recht kan bestaan – hetgeen de gangbare opvatting is – dan blijft staan dat deze verordeningen in strijd waren met het Landoorlogreglement (LOR), een onderdeel van de Haagse conventies van 1907, waaraan ook Duitsland volkenrechtelijk gebonden was.²² Het is om die reden betreurenswaardig dat de Nederlandse Hoge Raad in het bekende ‘toetsingsarrest’ van 12 januari 1942 heeft geweigerd de verordeningen van de bezetter te toetsen aan het LOR, want daarmee heeft hij deze verordeningen als geldend recht aanvaard.²³ Op grond van deze uitspraak konden ook de anti-joodse verordeningen, in ieder geval door de leek, in bezet Nederland als geldend recht beschouwd worden, tot het moment dat zij bij wetsbesluit

20 Zie I. Kisch, ‘De leugen geloofend’, 275: ‘Dikwijls (..), speciaal in een totalitair bestel, gaat gebrek aan moreel gehalte der wet samen met gemis aan behoorlijke bekendmaking. Dat moet welhaast zo zijn, want de dictator – men denke aan Hitlers oekase van 26 april 1942, waarbij hij zich boven de wet stelt – bekreunt zich noch om virtuele, noch ook om formele beginselen: “real power begins”, aldus Hannah Arendt, “where secrecy begins”.’ Kisch gaf aan dat de meeste anti-joodse maatregelen niet in het *Verordnungsblatt* stonden, ‘maar in het Joodse Weekblad. De norm is onduidelijk, de sanctie in het vage gelaten [...] en ze werken dikwijls retro-actief. Maar meestentijds halen ze zelfs het Joodse Weekblad niet: ze worden mondeling medegedeeld aan de voorzitters van de Joodse Raad en aan hun ambtenaren, die dan maar moeten zien ze ter kennis te brengen van de betrokkenen. Doch, erger nog, de meest ingrijpende maatregelen worden genomen zonder enige aankondiging, schriftelijk of mondeling: de massale deportaties zijn, zonder uitzondering, bij verrassing bedreven.’ Zie ook Gallin, *Rechtsetzung ist Machtsetzung*, 168-170 en in het algemeen Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, derde hoofdstuk.

21 Zie hoofdstuk 1, par. 3.

22 Gepubliceerd in *Stb.* (1910), N° 73. Zie artt. 23 g en h, 43, 46 en 53 LOR.

23 Zie HR 12 januari 1942, *NJ* 1942, 271. Voor een recente (kritische) analyse van het ‘toetsingsarrest’, zie Joeri Michielsen, *The ‘nazification’ and ‘denazification’ of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile*, diss. Maastricht (Maastricht 2004), 151-158.

van de Nederlandse regering in Londen met terugwerkende kracht zijn vernietigd.²⁴

4. *Het Nederlandse belang*

Het is bekend dat de systematische ontrechting van de joden positief inwerkte op andere centrale doelstellingen van nationaal-socialistische politiek. Zo kon uit de verkoopopbrengsten van joodse goederen de *Endlösung* worden betaald en was de arisering van joodse bedrijven dienstbaar aan de ‘kapitaalvervlechting’ van Nederland met het Duitse Rijk: de door Hitler gegeven richtlijn dat de Nederlandse en Duitse economie met elkaar moesten worden vervlochten. L. de Jong beschrijft in zijn geschiedwerk hoe het Duitse streven invloed te verkrijgen binnen Nederlandse bedrijven vanaf 1941 steeds meer ging samenvallen met de Duitse overname van grotere joodse bedrijven in Nederland.²⁵

Toch was het zeker niet de bedoeling dat alle joodse bedrijven in Duitse handen terecht zouden komen. Rijkscommissaris Seyss-Inquart was zich er van bewust, dat dan de anti-Duitse stemming in Nederland zou verhevigen. De Jong suggereert dat er aan Duitse zijde ook een ander, positief motief heeft meegespeeld om Nederlanders te betrekken bij het opkopen van joodse bedrijven:

‘[K]wamen talrijke Joodse bedrijven in handen van Nederlanders, dan zouden die Nederlanders er belang bij hebben, te voorkomen dat de vroegere toestand ooit hersteld werd.’²⁶

Door Nederlanders te laten participeren in het te gelde maken van het joodse bezit, kon de bezetter bovendien nog een ander politiek doel najagen: het overbrengen van nationaal-socialistisch gedachtegoed op de Nederlandse bevolking. Er was echter niet veel voor nodig om niet-joodse Nederlanders te interesseren voor het kopen van joodse bedrijven of van andere onderdelen van het joodse vermogen.

Hoe komt het dat een groot aantal Nederlanders en Nederlandse instellingen zich vrijwillig heeft ingelaten met de handel in ‘onteigend’ joods bezit? Hier wil ik slechts wijzen op één argument dat ter verdediging van deze handelwijze vaak gebruikt is, en niet alleen door NSB-ers: het argument dat moest worden voorkomen dat het joodse vermogen niet alleen de eigenaren, maar ook, als onderdeel van het Nederlandse volksvermogen, de

24 Bij het ‘Besluit bezettingsmaatregelen’ van 17 september 1944 (*Stb.* E 93).

25 De Jong, *Koninkrijk* 4, 379.

26 De Jong, *Koninkrijk* 5, 588.

Nederlandse economie zou ontgaan, dat het derhalve een Nederlands belang was om zich in te laten met de ‘onteigening’ van het joodse vermogen.²⁷

We komen het argument bijvoorbeeld tegen als vertegenwoordigers van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging er in augustus 1941 bij Bühler op aandringen betrokken te mogen worden bij de verkoop van joodse effecten. De Duitsers waren aanvankelijk van plan geweest de effecten in Berlijn te verkopen. Van Nederlandse zijde wordt aangevoerd dat de Nederlandse handelsbanken, als dat zou gebeuren, een omzetverlies van 4 à 5 procent zouden leiden. Bühler zegt vervolgens toe dat de Nederlandse banken bij de verkoop van effecten zullen worden betrokken. De toelating van Liro tot de Amsterdamse Effectenbeurs en de daarop volgende handel in honderdduizenden joodse effecten (tegenwaarde ca. 150 miljoen gulden) zijn een rechtstreeks gevolg van deze toezegging geweest.

Na de bevrijding benadrukten beursvoorzitter Overhoff en anderen nog steeds dat zij het destijds in het Nederlands belang achtten dat de effecten in Nederland bleven. In oktober 1951 verklaarde Overhoff voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel dat hij het ‘van primordiaal belang [achtte] dat die Joodse stukken in Nederland bleven en dat de opbrengst in Nederland werd gedeponereerd.’ Naar zijn overtuiging waren ook ‘de gedeposedeerden hiermee uiteindelijk gebaat.’²⁸

Het naoorlogse argument van Overhoff dat ook de joodse ‘gedeposedeerden’ gebaat waren bij het feit dat hun effecten in Nederland bleven, zou correct zijn geweest wanneer de beurs, de banken en commissionairs zich na de bevrijding hadden ingespannen om rechtsherstel voor de beroofden mogelijk te maken, of daar althans een bijdrage aan te leveren. Maar deze groep heeft er juist alles aan gedaan om geen verantwoording te hoeven dragen voor het rechtsherstel van de oorspronkelijke eigenaren.²⁹

Achteraf kan bovendien worden vastgesteld, dat het feit dat geroofde effecten in Nederland waren gebleven, de gedeposedeerde eigenaren ook in materieel opzicht niet heeft gebaat. Oorspronkelijke eigenaren van in het buitenland terechtgekomen effecten zijn in het algemeen voor de volle 100% gecompenseerd, terwijl degenen van wie de effecten over de Amsterdamse beurs waren verkocht, uiteindelijk 90% van de waarde vergoed kregen. Dat komt niet alleen door de vrij ruimhartige Duitse *Wiedergutmachungsgesetze* uit de jaren zestig, maar ook omdat de Nederlandse overheid in het buitenland onvoorwaardelijk opkwam voor de aanspraken van

27 Zie voor een heldere formulering van het NSB-standpunt Herzberg, *Kroniek*, 72-73.

28 Zie de getuigenverklaring van Overhoff gedaan op 8 oktober 1951 in de zaken Bron-Bastiaans/ Josephus Jitta-Alsberg (R 52/204); Theelen/ Luza en Tammes/ Van Tijn; Polak (R 52/207) voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1. Zie (uitvoering) hoofdstuk 4, par. 2.3.

29 Zie W. Scholten et al., ‘Woord vooraf, conclusies en beleidsaanbevelingen’, in: *Eindrapport commissie-Scholten. Deel 1* (Leiden 1999), 15-16.

Nederlandse beroofden, terwijl zij in het binnenland veel meer rekening heeft gehouden met de belangen van de tegenwoordige bezitters.³⁰

Het zowel tijdens als na de oorlog vaak gehanteerde argument dat het in het Nederlandse belang was dat joodse bedrijven, effecten, kunstwerken en andere goederen in Nederlandse handen bleven, lijkt meestal op de gedachte te berusten, dat hoe dan ook beter Nederlanders dan Duitsers konden profiteren van de roof van het Nederlandse joodse vermogen. Die gedachte impliceert echter dat er iets redelijks zou kunnen schuilen in het profijt trekken uit de ontrecting van andere Nederlanders. Degenen die zo dachten en handelden – en lang niet iedereen dacht er zo over – hebben ervoor gezorgd dat de Nederlandse samenleving heel nauw betrokken is geraakt bij de ontrecting van de joodse bevolkingsgroep. Daarmee hebben zij niet alleen zichzelf maar ook de Nederlandse Staat met een enorme verantwoordelijkheid opgezadeld.

5. Rechtsherstel: de creatie van Eggens (1942-1944)

Na de bevrijding moest niet alleen het land weer economisch op de been worden geholpen, ook de rechtsstaat moest worden hersteld. Voor het herstel van de rechtsstaat was het niet alleen nodig dat degenen die door oorlogsgeweld waren getroffen het nodige te verschaffen om hem weer op de been te helpen. Er moest ook een antwoord worden gegeven op de ontrecting door de bezetter van grote aantallen Nederlandse burgers en vreemdelingen. Zou de Nederlandse Staat er niet in slagen om al diegenen die waren ontrect opnieuw met rechten te bekleden (en hen aldus in een positie terug te brengen die in juridische zin gelijkwaardig was aan die van andere Nederlanders), dan zou de rechtsongelijkheid voortduren en het herstel van de rechtsstaat uitblijven. Deze nauwe relatie tussen het herstel van de rechtsstaat en het beëindigen van de rechtsongelijkheid, die al in het eerste hoofdstuk is geschetst, maakte de ongedaanmaking van de ontrecting tot een principiële politieke aangelegenheid.³¹

Het geheel van maatregelen dat er na de bevrijding voor moest zorgen dat de geschonden rechtsverhoudingen zoveel mogelijk werden hersteld, kreeg de benaming 'rechtsherstel'. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt op enkele aspecten rond de totstandkoming en de uitvoering van het Neder-

30 De regelingen in het kader van de BRüG eisten dat het betreffende geroofde goed op enig moment in de bezettingstijd in Duitsland was geweest. Zie daarover B. Karlsberg en W. Diamand, 'Enige aantekeningen omtrent de achtergronden van de aanspraken, welke de Joodse Nederlanders konden doen gelden krachten het BRüG en het BEG', in: J.G.A. ten Siethoff et al., *Eindverslag betreffende de taken van het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schadeuitkeringen (CADSU)* (Den Haag 1966), 3-16. Zie ook Veraart, 'Effecten', in: *Eindrapport commissie-Scholten. Deel II* (Leiden 1999), 256-258, 402-408.

31 Zie hoofdstuk 1, par. 5.

landse rechtsherstel nader ingegaan. Toegespitst op de rol van de overheid is daarbij de centrale vraag: heeft de Nederlandse overheid bij de totstandkoming en de tenuitvoerlegging van het rechtsherstel wel in voldoende mate ingezien dat de ongedaanmaking van de ontrechting een *vereiste* was voor de terugkeer van de rechtsstaat en dus een principiële politieke aangelegenheid was?

De geschiedenis van het Nederlands rechtsherstel begon in Londen. In juni 1942 deed *Radio Oranje* een waarschuwing uitgaan naar kopers van geroofd goed: 'Dat wordt hen even gemakkelijk afgenomen als zij het verworven hebben. En dat proces van herstel der geschonden eigendomsverhoudingen zal des te gemakkelijker en vlotter verlopen naarmate er minder belangen in verstrengeld zijn.'³² Op 5 januari 1943 vaardigden 18 geallieerde regeringen, waaronder Nederland, te Londen de *Joint Declaration* uit, waarin zij plechtig verklaarden alles te doen wat in hun vermogen lag om een eind te maken aan de grootschalige roofpraktijken waaraan hun vijanden en hun handlangers zich schuldig maakten. Zij behielden zich alle rechten voor om alle transacties die daarop betrekking hebben, ook als deze naar de vorm wettig zouden zijn, nietig te verklaren en terug te draaien. Ook aan deze *Joint Declaration* – een volkenrechtelijke intentieverklaring – werd door Radio Oranje aandacht besteed.³³

Dankzij haar stellige toon heeft de *Joint Declaration* voor veel regeringen in ballingschap gediend als richtsnoer bij het ontwerpen van wetten die het naoorlogs rechtsherstel moesten regelen. Maar door haar ongespecificeerde inhoud heeft dit niettemin tot onderling sterk uiteenlopende regelgeving geleid.³⁴ De Nederlandse regering in Londen had de voorbereiding van de herstelwetgeving al in oktober 1942 opgedragen aan de Commissie Herstel Rechtsverkeer (de commissie-Eggens), onder voorzitterschap van prof. mr. J. Eggens, die in 1940 nog privaatrecht doceerde te Batavia maar op verzoek van de regering naar Londen gekomen was. De commissie bestond verder uit twee ambtenaren: mr. W.G. Belinfante van het departement van Justitie en mr. H. van Blankenstein van dat van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.³⁵ Bij haar werkzaamheden liet de commissie zich voorlichten

32 Radiouitzending van 3 juni 1942. Zie E.M. Meijers, *Het voorstel van LVVS aan haar schuldeisers*, brochure (Zwolle 1950), 2-4.

33 Uitzending van 7 januari 1942. Zie voor de Engelse tekst van de *Joint Declaration* M.H. Bregstein, 'De restitutie van effecten in internationaal verband', in: M.H. Bregstein, *Verzameld werk van prof. Mr M.H. Bregstein II* (Zwolle 1960), 644-645. De Nederlandse tekst van de *Joint Declaration* is onder meer te vinden in Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Den Haag 2001), 25-26. In juli 1944 werd dezelfde verklaring opgenomen in deel VI van de *Bretton Woods Declaration*.

34 Zo week de Franse rechtsherstelwetgeving sterk af van de Nederlandse. Zie daaromtrent hoofdstuk 5.

35 De volledige benaming was 'Commissie voor het herstel van het Rechtsverkeer na afloop van den vijandelijke bezetting van Nederland en Nederlands-Indië, ingesteld per

door een aantal deskundigen. Op 6 juni 1944 (onder druk van *D-Day*) sommeerde minister van Justitie J.R.M. van Angeren de commissie om haar werkzaamheden te staken en de concepten van wetsvoorstellen bij hem in te dienen.³⁶ In de zomer van 1944 werden de concepten verder geredigeerd door ambtenaren op het Londense ministerie van Justitie. Zij brachten er geen substantiële wijzigingen meer in aan. Met een beroep op de spoedeisendheid werd de Buitengewone Raad van Advies, die in Londen de rol van Raad van State vervulde – een noodparlement ontbrak –, niet geraadpleegd over deze belangrijke wetgeving. Op 17 september 1944 kondigde de regering in ballingschap het Besluit Bezettingsmaatregelen (*Stb.* E 93) en het Besluit Herstel Rechtsverkeer (*Stb.* E 100) af, op 20 oktober 1944 gevolgd door het eveneens door de commissie-Eggens voorbereide Besluit Vijandelijk Vermogen (*Stb.* E 133³⁷). Nederland was op dat moment gesplitst in het bevrijde Zuiden en het bezette gebied. Pas in 1946, lang na de bevrijding van Noord-Nederland, kwam het rechtsherstel in Nederland daadwerkelijk op gang.³⁸

Het snel in elkaar gezette wetsbesluit E 93 regelde wat er moest gebeuren met de Duitse verordeningen en met andere algemeen verbindende voorschriften die de bezetter had uitgevaardigd.³⁹ Van de regelingen ge-

ministerieel besluit van 19 oktober 1942 door de Ministers van Justitie, van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, en van Koloniën.’ Zie NIOD, archief Eggens, doos 4. Van oktober 1942 tot begin februari 1943 was ook mr. F.H.J. Sniijders, werkzaam op Justitie, lid van de commissie. Sniijders werd als lid opgevolgd door Belinfante die aanvankelijk alleen secretaris was. Zie over Eggens het aan hem gewijde in memoriam van G.E. Langemeijer, ‘Dienaar van de rechtswetenschap’, in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits (red.), *Eggens bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggens* (Amsterdam 1998), 36 (oorspronkelijk verschenen in *Jaarboek der KNAW 1964-1965* (Amsterdam 1965), 370-377).

36 Op 15 augustus 1944 werd de commissie-Eggens formeel opgeheven. Zie NIOD, archief Eggens, doos 4.

37 Dit waren de nummers van de wetsbesluiten zoals die in het – tijdens de bezetting door de regering in ballingschap in Londen uitgegeven – Staatsblad (*Stb.*) werden gepubliceerd. E 133 gaf regels over het beheer van vermogens van vijandelijke personen en landverraders en regelde de bevoegdheden van het Nederlands Beheersinstituut.

38 Voor de geringe bijdrage aan het rechtsherstel van het Militair Gezag (september 1944 – maart 1946), zie P.W. Klein, ‘Het rechtsherstel gewogen: vragen met en zonder antwoord’, bijlage 2 van *Eindrapport commissie-van Kemenade* (Amsterdam 2000), 22-31.

39 Zie over wetsbesluit E 93 M.G. Levenbach, ‘Bezettingsmaatregelen voor en sinds de bevrijding’, in: *Advocatenblad* (15 juni 1947), 121-141. In dit artikel uit Levenbach kritiek op de totstandkoming van het wetsbesluit E 93. Zo vermeldt hij dat de lijsten A, B en C (*ibid.*, 137) ‘in Londen in enkele haastmiddagen hoofdzakelijk door een paar jonge juristen zijn opgesteld.’ Levenbach betreurt het (*ibid.*, 128-129) dat een in bezet Nederland ontworpen, veel grondiger regeling, het ‘Souverein Nood-Besluit’ door de commissie-Eggens niet geheel werd overgenomen. Sedert eind 1943 heeft de commissie-Eggens wel de beschikking over een eerste editie van het Souverein Nood-Besluit

plaatst op lijst A werd bepaald dat zij geacht werden nimmer van kracht te zijn geweest.⁴⁰ Op deze lijst A figureerden onder meer de anti-joodse verordeningen. Een aantal andere regelingen, op lijst B, trad buiten werking vanaf het moment dat het Nederlandse grondgebied door de bezetter werd ontruimd. Van een derde categorie regelingen, op lijst C, werd bepaald dat zij voorlopig van kracht zouden blijven.

Het feit dat in E 93 werd bepaald dat de regelingen op lijst A met terugwerkende kracht nietig waren, betekende niet dat belanghebbenden zich daar direct op konden beroepen. Art. 30 van E 93 stelde dat aan de nietigheid van de verordeningen geen rechten konden worden ontleend, ‘zolang geen bijzondere voorziening is getroffen omtrent de regeling of opheffing van de gevolgen daarvan.’ Veruit de belangrijkste voorziening die E 93 moest operationaliseren, was het ‘Besluit Herstel Rechtsverkeer’ (*Stb.* E 100), beter bekend als E 100.

E 100 heeft onder juristen lof geogst, maar nauwelijks rechtswetenschappelijke aandacht gekregen. Dat is jammer, want er zijn allerlei aanwijzingen dat dit wetsbesluit (en de daarop gebaseerde rechtspraak) wel degelijk invloed heeft gehad op de naoorlogse ontwikkeling van het Nederlandse privaatrecht.⁴¹ Het gaat om een uniek stuk wetgeving. Uit de voor-

---

gehad. Zie dienaangaande Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, diss. UvA (Amsterdam 2003), 204 ev.

40 Bij het samenstellen van de verordeningen op Lijst A, heeft de commissie-Eggens zich om praktische redenen niet laten leiden door de bepalingen van het Landoorlogreglement. Volgens Eggens kon men er ‘nu eenmaal [...] niet aan ontkomen, dat die verordeningen een tijdlang hebben gegolden en dat op grond daarvan een ontzaglijk aantal rechtshandelingen hebben plaatsgevonden. De terugwerkende kracht zal dus slechts in uitzonderingsgevallen kunnen worden toegepast en ook dan zal men een uitdrukkelijke regeling moeten maken voor de gevolgen van hetgeen er onder die nietige verordeningen is geschied.’ Notulen vergadering Commissie-Eggens, 12 oktober 1942, in: NIOD, archief Eggens, doos 4.

41 Lofuitingen kwamen van J.Ph. Suyling, ‘Grondwet, wetsbesluit en gerechtigheid’, *RM Themis* (1950), 380; en later van H.C.F. Schoordijk, ‘Eggens (1891-1964) en zijn werk’, in: *Eggens bundel*, 21. In het eerste jaar na de bevrijding verschenen drie juridische beschouwingen over E 100 in het *Nederlands Juristenblad*: C. Berkhouwer, ‘Civielrechtelijke noviteiten in het “Besluit herstel rechtsverkeer”(E 100)’, in: *NJB* (1945), 345-351; J.H. Beekhuis, ‘Beschouwingen over het rechtsherstel’, in: *NJB* (1946), 121-130; 137-144 en, naar aanleiding van het artikel van Beekhuis, een beschouwing van P.G.H.G. Brom, ‘Herstelprocesrecht’, in: *NJB* (1946), 697-703, 713-720. Ook J.C.E. van den Brandhof borduurde in zijn proefschrift *De besluitwetgeving van de kabinetten De Geer en Gerbrandy*, diss. UvA (Deventer 1986), 304-325 voort op het artikel van Beekhuis. In het proefschrift *Beperkende werking van de goede trouw* (Deventer 1972), 150-156, deed Piet Abas een ruwe, helaas onuitgewerkte poging om de invloed van de herstelwetgeving en –rechtspraak op het Nederlandse privaatrecht te peilen. Op basis van ‘een kleine honderd uitspraken’ op het terrein van het rechtsherstel concludeerde Abas dat de herstelrechtspraak (*ibid.*, 155) ‘een soort

bereidende stukken die de commissie-Eggens heeft nagelaten, blijkt duidelijk wat Eggens – die met zijn autoriteit de commissie domineerde en er uiterst originele denkbeelden op nahield – voor ogen stond.⁴² Naar zijn overtuiging was het normale burgerlijk recht met al zijn vormvereisten en beperkingen niet geschikt om de door de bezetter aangerichte chaos in de rechtsverhoudingen op korte termijn te herstellen. De uiteenlopende wijzen waarop mensen door toedoen van de bezetter, direct of indirect, in hun rechten waren geschaad, konden naar zijn mening slechts worden gecorrigeerd door een rechter in één instantie die naar redelijkheid en billijkheid rechtspraak. Eggens leek onder meer geïnspireerd door de flexibele kadi-rechtspraak die hij had leren kennen in Nederlands-Indië.⁴³

---

nieuw-naoorlogs-klimaat’ zou hebben geschapen, waarin de geesten rijp werden gemaakt voor een grotere rol van de billijkheid in het privaatrecht, zoals op het terrein van de beperkende werking van de goede trouw in het overeenkomstenrecht. Er loopt tenslotte nog een directe lijn van E 100 naar de totstandkoming van het nieuwe Burgerlijke Wetboek van 1992 in de persoon van Eggens zelf. Na het overlijden van prof. mr. E.M. Meijers in 1954, over wie straks meer, werd Eggens lid van het driemanschap dat in de opvolging van Meijers als ontwerper van de codificatie voorzag. In die functie heeft Eggens een lans gebroken voor een grotere rol van de billijkheid in het nieuwe Burgerlijk Wetboek, hetgeen echter de nodige wrijving opriep, voordat hij in 1958 vertrok. Zie E.O.H.P. Florijn, *Ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe Burgerlijk Wetboek*, diss. Maastricht (Maastricht 1994), 210-221. Vooralsnog heeft alleen Van den Brandhof in zijn dissertatie (*De besluitwetgeving*, 315-316) enkele punten aangestipt waarop het systeem van E 100, op het belangrijke punt van de bescherming van de derde te goeder trouw bij verkrijging van een beschikkingsonbevoegde, van invloed is of kan zijn geweest op Meijers’ ontwerp van een nieuw Burgerlijk Wetboek, maar dit niet verder uitgewerkt (en ook de herstelrechtspraak helaas geheel buiten beschouwing gelaten). Het is in dit verband opmerkelijk maar niet verrassend dat Arthur Salomons in zijn recentere dissertatie over de geschiedenis van het art. 2014 (Oud) BW tot 1950 het wetsbesluit E 100 slechts één keer noemt in een voetnoot. Zie A.F. Salomons, *2014 tot 1950. De geschiedenis tot 1950 van de vertrouwensbescherming bij overdracht van roerende zaken door een beschikkingsonbevoegde*, diss. UvA (Deventer 1997), 373-374, n. 83. Op die plek verwijst Salomons overigens naar E.F. Hooykaas die in zijn proefschrift *Art. 2014 B.W.* (Utrecht 1949), 53-54, voor een vergelijking van art. 2014 (Oud) BW met de bepalingen van E 100 slechts één bladzijde inruimde.

- 42 De als Hegeliaan te boek staande Eggens gold en geldt als één van de grote denkers onder de Nederlandse civilisten. In het ontwerp-Besluit Herstel Rechtsverkeer kon hij veel van zijn vernieuwende (maar niet onomstreden) ideeën kwijt. Zie Schoordijk, ‘Eggens (1891-1964) en zijn werk’, in: *Eggens bundel*, 22. Zie ook reeds Berkhouwer, ‘Civielrechtelijke noviteiten’, 346-351. Zie over Eggens als Hegeliaan uit de kring van Bolland: J.M. Smits, ‘J. Eggens (1891-1964)’, in: C.J.H. Jansen, J.M. Smits & L.C. Winkel (red.), *16 Juristen en hun filosofische inspiratie* (Nijmegen 2004), 81-83.
- 43 De commissie-Eggens was redelijk goed op de hoogte van de roofpraktijken van de bezetter. Zo kreeg zij in juli 1943 de beschikking over een afschrift van een verhoor van een Engelandvaarder die gedetailleerd in ging op de roofmaatregelen van de bezetter. Zie afschrift van verhoor van 6 juli 1943 van Hans Julius van Dam, in: NIOD, archief Eggens, doos 4, algemene stukken 1943.

‘Billijkheidsrechtspraak’ derhalve – de term viel in de stukken regelmatig –, belangenafweging op basis van de feiten, waartegen geen hoger beroep of cassatie, maar slechts herziening open stond.⁴⁴ Eggens was niet alleen bang dat de mogelijkheid van hoger beroep (bij het gerechtshof) en cassatie (bij de Hoge Raad) het rechtsherstel ernstig zou kunnen vertragen, maar vreesde ook dat een hogere rechter de zaak te juridisch zou gaan bekijken.⁴⁵ En Eggens had juist geen behoefte aan een rechter in de gebruikelijke zin van het woord, die gebonden is aan precieze wetsbepalingen en door een hogere rechter op zijn vingers kan worden getikt. Het orgaan dat hij voor zich zag was ‘een tusschending tusschen een rechter en een arbiter.’⁴⁶ Deze instantie moest volgens Eggens vrijelijk in rechtsverhoudingen kunnen ingrijpen en de gevolgen van nietigheid naar eigen inzicht kunnen regelen. Door deze ‘vloeiendheid’ in de rechtspraak zou een vlot en billijk herstel van de geschonden rechtsverhoudingen mogelijk moeten zijn.

Er waren maar een paar bepalingen die deze herstelrechter iets meer houvast moesten geven bij het beoordelen van een concreet geval. Zo werd bepaald dat de bezitter te goeder trouw volledig werd beschermd tegen rechtsherstel- en schadevergoedingsaanspraken van de oorspronkelijke eigenaar. Volgens Eggens was deze regel, waarover de meningen sterk verdeeld waren, in overeenstemming met een in Nederland levende ‘tendens tot het geven van meer bescherming aan den bezitter te goeder trouw.’ De goede trouw werd echter niet verondersteld – zoals in het gewone burgerlijk recht het geval was – maar moest door degene die zich erop beriep, ‘aannemelijk’ worden gemaakt. Door de bewijslast om te draaien, wilde Eggens weer wat meer tegemoet komen aan de belangen van de oorspronkelijke eigenaren. Echter, de term ‘aannemelijk maken’ betekende dat een ‘hard’ bewijs van goede trouw niet hoefde te worden geleverd. Men mocht zich slechts op zijn goede trouw beroepen, indien het goed onder bezwarende titel was verkregen.⁴⁷

De vrijwel volledige bescherming van de derde te goeder trouw in zaken van rechtsherstel bleef ook binnen de commissie-Eggens tot eind 1943 omstreden. Zo meende Belinfante, anders dan Eggens, dat er onder invloed

44 Zie art. 143 lid 3 E 100. Belanghebbenden konden binnen drie maanden herziening vragen van een uitspraak bij dezelfde rechtsprekende instantie (in een andere samenstelling), maar er moest dan sprake zijn van een *novum*, feiten en omstandigheden die nog niet in aanmerking waren genomen. Na de bevrijding bleek de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel zeer terughoudend in het honoreren van herzieningsverzoeken. Zij streefde ernaar ‘de herziening van appel- en cassatiesmetten vrij te houden’. Citaat uit C. Weehuizen, ‘De praktijk van beheer en herstel. Herziening’, in: *Rechtsherstel. Half-maandelijks orgaan van de Raad voor het Rechtsherstel* (29 december 1947), 351.

45 Zie Notulen van de vergadering van 19 juli 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4.

46 Bespreking van donderdag 23 maart tusschen de heeren prof. Eggens, Snijders, Goldschmidt en Belinfante, in: NIOD, archief Eggens, doos 4, Algemene stukken 1944.

47 Zie art. 32 E 100 Jo. art. 27 lid 1 E 100

van de bezetting ten voordele van de oorspronkelijke eigenaar een kentering zou zijn opgetreden in vroegere opvattingen.⁴⁸ Uit de notulen van de vergaderingen blijkt dat Eggens in november 1943 evenwel zijn standpunt herhaalde,

‘[...] dat in het geval van een bezitter te goeder trouw en een bestolen eigenaar het onvermijdelijk is om iemand die het niet verdient, te treffen. Zijns inziens moest de bezitter te goeder trouw in ieder geval worden beschermd en zal in dit geval dus de bestolen eigenaar moeten worden tevredengesteld met een persoonlijke actie tegen dengeen die hem het goed afhandig heeft gemaakt, alsmede tegen den Duitschen Staat, waarbij tenslotte een aanspraak kan worden gegeven op een gezamenlijke schadevergoedingspot.’⁴⁹

Eggens kreeg zijn zin. Conform zijn opvatting werd in E 100, in afwijking van art. 2014 lid 2 (Oud) BW, revindicatie van goederen die door een derde te goeder trouw waren verkregen, uitgesloten. Om die reden waren slachtoffers van ontrechting onder Nederlands herstelrecht slechter af dan zij op basis van het Burgerlijk Wetboek waren geweest. Overigens gold de bescherming van de verkrijger te goeder trouw in het herstelrecht slechts ten aanzien van goederen die onder bezwarende titel waren verkregen.⁵⁰

In een andere bepaling die de herstelrechter enig houvast gaf, werd gesteld dat achterwege laten van rechterlijk ingrijpen, behoudens blijk van het tegendeel, onredelijk was als het ging om rechtsbetrekkingen totstandgekomen op grond van dwang, bedreiging of onbehoorlijke invloed van de vijand of van collaborerende instanties òf op grond van een maatregel van de bezetter, waarvan inmiddels was bepaald dat hij nimmer van kracht was geweest.⁵¹ Positief geformuleerd – het is overigens opvallend dat die positieve formulering in de tekst van E 100 ontbrak: bij verkopen onder dwang of op grond van anti-joodse maatregelen behoorde de rechter in te grijpen, tenzij het tegendeel mocht blijken, bijvoorbeeld omdat de verkrijger aanneemelijk maakte dat hij te goeder trouw was geweest.

De vorm van het rechterlijk ingrijpen werd weer in het vage gelaten. Het ingrijpen hoefde niet gericht te zijn op herstel in de vorige toestand, in de praktijk neerkomend op de teruggave van het geroofde goed of op betaling van vervangende schadevergoeding. De rechter kon de geschonden rechtsverhoudingen ook op andere manieren rechtekken, bijvoorbeeld door ze aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden. Er was in zaken van rechtsherstel dus meer aan de orde dan de teruggave van het geroofde goed zelf: het kon ook het betalen van schadevergoeding of nog iets anders

48 Zie daarover de Notulen van de vergadering van 8 februari 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4.

49 Zie Notulen van de vergadering van 8 november 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4.

50 Zie art. 32 E 100 en art. 1 sub 9 Jo. art. 27 lid 1 E 100.

51 Zie art. 25 E 100.

inhouden, mits degenen die te kwader trouw aan de ontrechting hadden bijgedragen deze prestaties verrichten.⁵²

De unieke creatie van Eggens werd niet door iedereen met enthousiasme begroet. Vooral de vrijwel onbeperkte beslissingsruimte die de herstelrechter werd geboden, stuitte in Londen op gemengde gevoelens. Zo vreesde de Leidse prof. mr. A.S. Oppenheim, die op 23 september 1943 een vergadering van de commissie bijwoonde, dat de ‘vage’ en ‘elastische’ bepalingen van het ontwerp-wetsbesluit tot ‘grote willekeur’ zouden kunnen leiden. Volgens Eggens zou een alternatieve oplossing echter niet ver genoeg gaan ‘voor de omstandigheden, die wij na den oorlog zullen aantreffen.’⁵³

Kennelijk had de kritiek van Oppenheim op een ander lid van de commissie, Van Blankenstein, wèl indruk gemaakt. Want de volgende dag schreef Van Blankenstein in een brief aan Eggens onder meer het volgende:

‘Hier wil ik er dan toch nogmaals den nadruk op leggen, dat in het onderhavige geval een rechter wordt geschapen met wel exorbitante bevoegdheden, aangezien hij zich niet hoeft te houden aan de wet en dus ook geen cassatie is voorzien. Deze rechter zal kunnen ingrijpen in tal van maatschappelijke verhoudingen, vele met een min of meer vergaande economische strekking en het is dan ook geenszins uitgesloten dat zijn werkzaamheid aanleiding zal geven tot onrust en misschien zelfs ontstemming in breede kringen van de bevolking. Ik weet dat het Uw standpunt is dat men maar goede mensen moet kiezen en dat het dan wel in orde komt. Op zichzelf ben ik het natuurlijk met de keuze van goede mensen en de veronderstelling, dat daarmee vele moeilijkheden worden voorkomen, volkomen eens, doch ik vrees dat zelfs de beste rechters in de uitermate gecompliceerde en diverse verhoudingen waarvoor zij zullen komen te staan, lang niet altijd de juiste beslissing zullen kunnen nemen. Ik geloof dan ook niet aan de kwaliteit van den rechter als ultima ratio. Een orgaan, dat aan niemand verantwoording verschuldigd is, dat aan geen regelen gebonden is en een vrijwel onbeperkte macht heeft waartegenover dan alleen staat de voortreffelijkheid van de samenstellende individuen, begint naar mijn smaak eenigszins op het “Führerprinzip” te lijken. Volmaakte mensen zonder enig vooroordeel en met een absolute kennis van alle complexe verhoudingen, bestaan niet.’⁵⁴

52 Zie art. 23 E 100. Ik ben het dan ook niet eens met Aalders waar hij meent dat het bij rechtsherstel alleen draait om de teruggave van het geroofde goed zelf en het met schadevergoeding niets van doen zou hebben. Aalders suggereert in *Berooid*, 15 ten onrechte dat het bij schadevergoeding altijd zou gaan om het vergoeden van oorlogsschade. Van vergoeding van oorlogsschade is echter pas sprake als de slachtoffers *niet* de schuldigen zelf kunnen aanspreken, maar zich in plaats daarvan kunnen beroepen op een gemeenschappelijke schadevergoedingspot.

53 Notulen van de vergadering van 23 september 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4.

54 Brief van Van Blankenstein aan de commissie-Eggens, 24 september 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4, algemene stukken 1943.

Van Blankenstein wilde de rechtsherstelinstantie laten controleren door ministers, om haar ‘onbeperkte macht’ in te dammen. Eggens kwam aan die kritiek in zoverre tegemoet, dat de commissie besloot dat de rechtsherstelinstantie wat betreft haar rechtsprekende taak onafhankelijk behoorde te zijn, doch voor het overige de aanwijzingen van de verantwoordelijke ministers behoorde op te volgen. Bovendien kregen deze ministers de bevoegdheid om op het gebied van het rechtsherstel nadere algemene regelen te stellen.⁵⁵

Het grote en – en naar zal blijken fundamentele – probleem met dit compromis was dat de rechtsherstelinstantie van Eggens zo was vormgegeven dat de rechtsprekende en uitvoerende taken niet op alle niveaus waren te scheiden. Eggens weigerde dit probleem echter in Londen te onderkennen. Naar zijn stellige overtuiging was een vermenging van uitvoerende en rechtsprekende instanties praktisch onvermijdelijk.⁵⁶

6. De Raad voor het Rechtsherstel

Het Besluit Herstel Rechtsverkeer, E 100, was op 17 september 1944 al in bevrijd gebied in werking getreden, maar werd pas anderhalf jaar later, vanaf begin 1946 op enige schaal van betekenis toegepast. Op het terrein van het rechtsherstel met betrekking tot effecten werd E 100 in november 1945 ingrijpend gewijzigd bij wetsbesluit F 272, dat onder grote inbreng en pressie van de Vereniging voor de Effectenhandel op het ministerie van Financiën was ontworpen en dat de rechten van oorspronkelijke eigenaren van over de beurs verhandelde effecten aanzienlijk beknotte. De reden dat de regering instemde met deze wijziging was dat men vreesde dat de internationale reputatie van de Amsterdamse Effectenbeurs door een massale revindicatie van effecten schade zou oplopen, hetgeen de economische wederopbouw van Nederland zou kunnen frustreren. Niettemin bleef het ook na deze wijziging nog mogelijk om kopers van geroofde effecten aansprakelijk te stellen, mits de oorspronkelijke eigenaar kon aantonen dat de koper ter beurze op het moment van de verkrijging had geweten dat het om geroofde effecten ging. Deze wijziging was voor de slachtoffers van de ont-rechting moeilijk verteerbaar, niet alleen vanwege de inhoud maar ook omdat zij aan de totstandkoming part noch deel hadden gehad. De minister van Financiën, Pieter Lieftinck (1945-1952), slaagde er in de wijzigingswet nog snel als een noodwet door te voeren, vlak voordat het parlement weer voor het eerst bijeen zou komen, hetgeen tot felle kritiek van de Raad van State heeft geleid.⁵⁷

55 Zie artt. 3 en 6 E 100. Zie ook de notulen van de vergadering van 29 september 1943 en van de vergaderingen van 23 en 26 augustus 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4.

56 Zie noot 63.

57 Zie uitvoerig over de totstandkoming en het systeem van F 272: hoofdstuk 4, par. 3.2.

In augustus 1945 werd de Raad voor het Rechtsherstel (1945-1967) geïnstalleerd. Dat was de naam geworden van de instantie die de commissie-Eggens voor ogen had gestaan. Deze Raad voor het Rechtsherstel bestond uit vier afdelingen: de Afdeling Rechtspraak, de Afdeling Effectenregistratie, de Afdeling Beheer, Voorzieningen voor Afwezigen en Rechtspersonen, uitgeoefend door het Nederlands Beheersinstituut en de Afdeling Onroerende Goederen.⁵⁸ Daarnaast bezat de Raad ook nog een Dagelijks Bestuur, onder voorzitterschap van de ex-premier in oorlogstijd, P.S. Gerbrandy en voorts bestaande uit de voorzitters van de verschillende afdelingen. In 1948 werd het voorzitterschap overgenomen door de latere minister van Justitie, L.A. Donker. Gerbrandy werd toen plaatsvervangend voorzitter.

De Afdeling Rechtspraak was belast met de rechtspraak in zaken van rechtsherstel en was de beroepsinstantie in zaken die in eerste instantie door een van de andere afdelingen werden behandeld.⁵⁹ Van 'hoger beroep' in juridische zin was echter geen sprake, omdat alleen de Afdeling Rechtspraak een onafhankelijke rechterlijke instantie kon worden genoemd.⁶⁰ De overige afdelingen waren onderworpen aan ministeriële aanwijzingen, wat betekende dat de betrokken ministers een beslissende stem hadden in het te voeren beleid. Niettemin werden ook de beslissingen van deze lagere afdelingen in E 100 aan rechterlijke uitspraken gelijkgesteld.⁶¹

De Afdeling Effectenregistratie was ten eerste belast met de registratie van alle door Nederlandse instanties uitgegeven effecten, van hun bezitters en van oorspronkelijke eigenaren van geroofde effecten, en ten tweede met het rechtsherstel ten aanzien van geroofde effecten. De Afdeling Onroerende Goederen hield zich bezig met het rechtsherstel ten aanzien van onroerend goed. Deze twee afdelingen hebben zich naast hun uitvoerende taken ook daadwerkelijk bezig gehouden met een bij uitstek rechtsprekende taak: het nemen van beslissingen over eigendomsrechten in individuele gevallen, een vorm van rechtspraak die door de Nederlandse Grondwet exclusief werd en wordt opgedragen aan de rechterlijke macht.⁶² In het bijzonder bij de Afdeling Effectenregistratie was de onafhankelijkheid ver te zoe-

58 Zie art. 4 E 100 (gewijzigd bij F 272).

59 Zie art. 114 lid 1 E 100 (gewijzigd bij F 272).

60 De leden van de Afdeling Rechtspraak waren onafzetbaar, de overige leden van de Raad konden te allen tijde door de regering worden ontslagen. Zie art. 4 lid 7 E 100.

61 Art. 18 lid 1 E 100 bepaalt: 'De besluiten van de Raad hebben in het geheele Koninkrijk dezelfde kracht als een rechterlijke uitspraak.' Het besluit van een afdeling van de Raad geldt als een besluit van de Raad. Zie ook art. 18 lid 5 E 100: 'Van de besluiten van de afdeelingen van den Raad, met uitzondering van die der afdeeling rechtspraak, staat hooger beroep open bij de afdeeling rechtspraak, behoudens in gevallen waarin dit uitdrukkelijk is uitgesloten.'

62 Zie art. 160 (Oud) Grondwet (het huidige art. 112 Grondwet) dat de berechting van geschillen over burgerlijke rechten exclusief opdraagt aan de rechterlijke macht.

ken.⁶³ Naast ambtenaren uit de departementen van Financiën en Justitie hadden ook ‘beursdeskundigen’ zitting in deze afdeling. Daaronder, opvallend genoeg, de reeds genoemde beursvoorzitter Overhoff, die een centrale rol had gespeeld bij de beurshandel in geroofde effecten en binnen de afdeling zijn positie gebruikte om de belangen van de beurs te behartigen, ten nadele van de belangen van oorspronkelijke eigenaren. In 1948 werd Overhoff echter ontmaskerd als verduisteraar van gelden uit zijn eigen Amsterdamse firma Kerkhoven & Co. Hij moest het voorzitterschap van de Vereniging voor de Effectenhandel en zijn functie in de Afdeling Effectenregistratie neerleggen en werd later tot tweeënhalf jaar gevangenisstraf veroordeeld.⁶⁴

Naast hun rechterlijke werkzaamheden, hadden de lagere afdelingen van de Raad ook nog allerlei andere taken. Zo was de Afdeling Effectenregistratie betrokken bij de opsporing van voor de fiscus verzwegen effectenbezit en bij de opsporing van effecten afkomstig uit vijandelijk vermogen of uit vermogen van landverraders. De Afdeling Beheer, Voorzieningen voor Afwezigen en Rechtspersonen was bekend onder een andere naam: het Nederlands Beheersinstituut. Tot de kerntaak van het Beheersinstituut behoorde het beheer van vermogens van vijanden en van landverraders zoals NSB-ers, alsmede het beheer van de boedels van Duitse ‘roofinstanties’ (zoals ze na de bevrijding tamelijk consequent werden genoemd) als *Liro* en de *Niederländische Grundstücksverwaltung*. Daarnaast beheerde het Beheersinstituut de vermogens van ‘afwezigen’, in de regel joodse landgenoten die waren gedeporteerd en niet teruggekeerd. Het feit dat het Beheersinstituut zowel vermogens van vijanden en landverraders als van vermoorde joden beheerde, is in zekere zin symptomatisch voor de wijze waarop het Nederlandse rechtsherstel in de jaren na de bevrijding gestalte kreeg.

7. De uitzonderlijkheid van het Nederlandse rechtsherstel

Het wordt tijd om te recapituleren en terug te gaan naar de vraagstelling zoals die eerder werd geformuleerd: heeft de Nederlandse overheid bij de

63 Al in Londen was de verstrengeling tussen rechtsprekende en uitvoerende bevoegdheden bij de Afdeling Effectenregistratie een doorn in het oog geweest van een aantal Nederlandse deskundigen, die deels in New York zaten, maar door de commissie-Eggens bij haar werk waren betrokken. Zij hebben tot het einde toe volgehouden dat het effectenrechtsherstel langs rechtsstatelijke lijnen moest verlopen en dat de beroofden hun recht moesten kunnen halen bij een onafhankelijke rechter. Zij haalden echter bakzeil bij Eggens die stellig van mening was dat het in de praktijk van het effectenrechtsherstel onmogelijk was uitvoerende en rechtsprekende functies goed van elkaar te scheiden. Wel hebben hun bemoeiingen in zoverre succes gehad dat ten slotte in E 100 werd bepaald dat van de beslissingen van de Afdeling Effectenregistratie beroep open stond bij de wel onafhankelijke Afdeling Rechtspraak. Zie hoofdstuk 4, par. 3.5.

64 Meer over Overhoff in hoofdstuk 4, par. 2.3, n. 47.

totstandkoming en de tenuitvoerlegging van het rechtsherstel wel in voldoende mate ingezien dat de ongedaanmaking van de ontrechting een *ver-eiste* was voor de terugkeer van de rechtsstaat en om die reden een *princi-piële* politieke aangelegenheid was? Naar mijn mening is het Nederlandse rechtsherstel, vanuit deze vraagstelling bezien, op een paar wezenlijke punten tekortgeschoten. Deze gebreken waren structureel van aard en hadden in de eerste plaats te maken met de wijze waarop het Nederlands rechtsherstel was vormgegeven. Een hoofdprobleem dat daarbij steeds naar voren komt is dat het rechtsherstelapparaat niet geheel in overeenstemming met rechtsstatelijke grondbeginselen was ontworpen. Het gaat dan om de volgende vijf 'weeffouten' die hierboven al kort werden aangeduid. Ten eerste, het feit dat bij de totstandkoming van de herstelwetgeving in het geheel geen vertegenwoordigers uit de groepen die onrecht waren, werden betrokken of gehoord, ook niet toen dat in de zomer van 1945, toen een ingrijpende wijziging van E 100 werd voorbereid, tot de mogelijkheden behoorde. Ten tweede, de uitzonderlijk grote vrijheid van de leden van de Afdeling Rechtspraak om in zaken van rechtsherstel belangen tegen elkaar af te wegen. Ten derde, het feit dat uitvoerende afdelingen als de Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Onroerende Goederen wel rechtsprekende taken verrichtten maar niet beschikten over onafhankelijke rechters. Ten vierde, het feit dat de beursvoorzitter Overhoff zitting had in de Afdeling Effectenregistratie, terwijl de verkoop van effecten afkomstig van *Liro* over de Amsterdamse Effectenbeurs onder zijn leiding had plaatsgevonden en ten vijfde het feit dat de Afdeling Effectenregistratie en het Nederlands Beheersinstituut zich ook met andere zaken bezighielden dan met het herstel van de geschonden rechtsverhoudingen, waardoor dit laatste doel soms naar de achtergrond werd gedrongen.⁶⁵

Al deze punten – die ook in het derde en vierde hoofdstuk uitvoerig aan bod zullen komen – waren een min of meer logisch gevolg van de weg die de commissie-Eggens in Londen was ingeslagen. Deze commissie had de oplossing gezocht in een college van goede mannen dat ongehinderd door de gebruikelijke formaliteiten en vereisten zijn gang moest kunnen gaan en daartoe op zo kort mogelijke termijn in staat diende te worden gesteld. Dit extreme pragmatisme heeft in de uitzonderlijke omstandigheden van het ogenblik zeker ook voordelen gehad. Maar het bovenstaande lijstje wijst er wel op, dat men daarbij (vanuit de hier gekozen vraagstelling bezien) te ver

65 Volgens E.M. Meijers, 'Rechtsherstel en handel ter beurze', in: *NJB* (1946), 262 was dit de 'principiele fout van het stelsel [...]: de Regeering heeft twee geheel verschillende zaken aaneengekoppeld: het rechtsherstel dat de gedupeerde eigenaars vragen en de fiscale en strafmaatregelen der Regeering tegen bepaalde klassen van de bevolking. De gedupeerden hebben moeten wachten en zullen nog zeer lang moeten wachten, omdat de Staat zijn belangen mede onder de vlag van het rechtsherstel behartigt. Het is een gedwongen societas, die de eene partij geen enkel voordeel, maar alleen nadeel kan opleveren.'

lijkt te zijn doorgeschoten en zich al te weinig lijkt te hebben aangetrokken van de minimale garanties die een rechtsstaat behoort te bieden.

De onorthodoxe wijze waarop de Raad voor het Rechtsherstel was vormgegeven, paste wèl goed bij een dominante visie die er bij de Nederlandse regering en op de verantwoordelijke ministeries – in de praktijk vooral Financiën en Justitie – op het rechtsherstel bestond. Deze visie kwam er op neer dat het rechtsherstel werd opgevat als een *uitzonderlijk beleidsinstrument*. *Uitzonderlijk*, omdat het rechtsherstel op iets uitzonderlijks reageerde, en daarom zelf ook als iets uitzonderlijks werd opgevat dat zich volledig buiten de normale kanalen afspeelde.⁶⁶ De uitzonderlijkheid van het rechtsherstel moest ook het feit rechtvaardigen dat het rechtsherstel niet voldeed aan elementaire rechtsstatelijke normen op de punten hierboven genoemd. Een *beleidsinstrument*, omdat het erom ging met het rechtsherstel een aantal beleidsdoelen te realiseren. Het rechtsherstel was er in de eerste plaats om de verstoorde rechtsverhoudingen weer recht te trekken, waarbij de daarbij spelende belangen tegen elkaar werden afgewogen. Maar daarnaast werd het rechtsherstel ook aan andere beleidsdoelen dienstbaar gemaakt, zoals het opsporen van zwart geld en het opsporen en beheren van vijandelijk vermogen en van vermogen van landverraders. In een wijder verband werd het rechtsherstel als een van de vele instrumenten beschouwd die nodig waren in het kader van de wederopbouw. Als zodanig kwam aan het rechtsherstel geen bijzondere status toe, en moest het in de politieke besluitvorming concurreren met andere doelen en maatregelen die met de wederopbouw samenhangen.

Op ministersniveau was het vooral Lief tinck die zich met het rechtsherstel bezighield. Hij bezag het rechtsherstel niet zozeer juridisch, maar meer door een economisch-politieke bril. Zijn streven was er consequent op gericht te voorkomen, dat het rechtsherstel de Nederlandse Staat – die na de oorlog vrijwel failliet was – te veel zou gaan kosten. Dit eenzijdige perspectief op het rechtsherstel als kostenverslindende operatie zorgde er voor dat Lief tinck in de jaren van zijn ministerschap voortdurend de hand op de rem hield. In de eerste plaats mocht het rechtsherstel er naar zijn mening niet toe leiden dat de Staat de schade van de beroofden voor zijn rekening zou gaan nemen. Het was een van Lief tincks stokpaardjes dat niet de Nederlandse Staat maar de Duitse verantwoordelijk was voor de schanddaden van de bezetter.⁶⁷ In de tweede plaats mocht het niet zo zijn dat het rechtsherstel gevestigde posities binnen de Nederlandse economie aan het wankelen zou brengen, hetgeen schade toe zou kunnen brengen aan de economische we-

66 ‘De Raad voor het Rechtsherstel is een uitzonderlijk lichaam, dat door een uitzonderlijke wetgeving, met uitzonderlijke bevoegdheden is toegerust, teneinde een tamelijk welomschreven soort onrechtvaardigheden, in bezettingstijd begaan, voorzover zulks nog mogelijk is, ongedaan te maken [...]’, schreef Gerbrandy in het voorwoord van het eerste nummer van *Rechtsherstel* (24 juni 1946).

67 Zie bijvoorbeeld *Hand. I* (1949/50), 331.

deropbouw. In het bijzonder de bankwereld en de Amsterdamse Effectenbeurs moesten daartegen worden beschermd. In de derde plaats moesten de kosten van het rechtsherstel zoveel mogelijk aan de belanghebbenden zelf worden doorberekend en diende het omvangrijke rechtsherstelapparaat zo snel mogelijk te worden afgebouwd en beëindigd.⁶⁸ Deze drie beleidspunten versterkten elkaar onderling: het kwam er in de praktijk op neer dat Lief tinck meer geïnteresseerd was in het beëindigen van het rechtsherstel, dan in een succesvolle en ruimhartige tenuitvoerlegging ervan.

Anderzijds kwam Lief tinck op voor de financiële belangen van de Nederlandse Staat die door de Duitsers was leeggeplunderd. Zo kon, zoals reeds werd vermeld, de effectenregistratie dienen bij het opsporen van zwart geld en van vijandelijk vermogen dat door de Staat in beslag werd genomen.⁶⁹

Recentelijk hebben twee historici betoogd dat Lief tinck er bovendien naar streefde om de Staat te laten profiteren van het rechtsherstel *ten koste van* de beroofde joodse gemeenschap. Het belangrijkste argument daarvoor zou zijn, dat Lief tinck in de jaren 1947-1949, toen er werd gewerkt aan een ‘Wet houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten’⁷⁰, een voor de Staat zo gunstig mogelijke regeling bedacht zou hebben voor het heffen van successierecht op joodse nalatenschappen. Deze wet was voor de afwikkeling van joodse erfenissen van eminent belang. De gekozen regeling inzake successierechten zou daarop gebaseerd zijn dat Lief tinck bij elke erfrechtelijke ‘tussenovergang’ opnieuw successierecht zou hebben berekend. De beroofde joodse gemeenschap zou daardoor zwaar zijn gedupeerd, gelet op het hoge percentage Nederlandse joden dat in de oorlog werd omgebracht. Een groot aantal ‘tussenovergangen’ was in die uitzonderlijke omstandigheden heel gewoon.⁷¹ Maar deze opzienbarende beschuldiging blijkt bij nadere beschouwing niet

68 Het zo snel mogelijk terudringen van de ‘buitengewone uitgaven’ was een doelstelling van Lief tincks beleid. Onder die buitengewone uitgaven – die allemaal met de nasleep van de oorlog te maken hadden – vielen ook de kosten van het rechtsherstel. Zie A.A. van Ameringen et al., *Onder Lief tinck's Bewind. Het financieel-economisch beleid na de oorlog* (Amsterdam 1952), 40-42.

69 Het ging om de registratie van alle effecten die door Nederlandse instellingen waren uitgegeven, in totaal ca. 20 miljoen effecten. Effecten die niet door de ‘tegenwoordige bezitters’ werden aangemeld en ook niet als vermist geregistreerd werden, werden waardeloos verklaard, waarbij duplicaten van deze effecten vervielen aan de Staat. In totaal verkreeg de Staat op deze wijze ruim 478.000 effecten, met een geschatte tegenwaarde van 200 miljoen gulden. Men mag er van uit gaan dat de overgrote meerderheid van deze effecten uit niet geïdentificeerd vijandelijk vermogen en uit voor de fiscus verzwegen vermogen afkomstig was. Zie daaromtrent hoofdstuk 4, par. 3.4.

70 Wet van 2 juni 1949, *Stb.* J 227.

71 Zie Aalders, *Berooid*, 109-113; Isaac Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001), 142-150. Ook in de pers is deze ‘affaire’ breed uitgemeten. Zie in dat verband vooral Gerard Aalders, ‘Overheid verdiende aan ellende holocaust’, in: *NRC Handelsblad* (25 januari 2000).

met feiten te kunnen worden gestaafd. Lieftinck heeft namelijk eind juni 1949 speciaal voor deze gevallen in het *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* een uitvoeringsregeling gepubliceerd die er kort gezegd op neerkwam dat het successierecht op tussenovergangen in het algemeen voor kwijtschelding in aanmerking kwam.⁷² Dat gebeurde nog in dezelfde maand waarin de bovenvermelde wet in werking was getreden.

Lieftincks invloed op het rechtsherstel was groot. Ambtenaren van zijn departement en van het departement van Justitie hadden zitting in verschillende afdelingen van de Raad voor het Rechtsherstel, met uitzondering van de Afdeling Rechtspraak. Dezelfde afdelingen waren verplicht om zijn aanwijzingen op te volgen. In de praktijk heeft Lieftinck zich vooral bemoeid met de afwikkeling van de boedels van Duitse roofinstanties zoals Liro en met het rechtsherstel ten aanzien van effecten. Bij deze onderdelen van het rechtsherstel stonden dan ook zeer grote financiële belangen op het spel.

Naarmate de tijd verstreek kwam Lieftinck steeds meer tegenover de vertegenwoordigers van de beroofde joodse gemeenschap te staan. Hun visie op het rechtsherstel botste keer op keer met de zijne. Zij zouden hun hoop in toenemende mate vestigen op de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak, de enige onafhankelijke rechtsherstelinstantie die er in het bevrijde Nederland bestond. Ook binnen de hybride structuur van de Raad voor het Rechtsherstel zelf nam de spanning gaandeweg toe. Het Nederlands Beheersinstituut en de Afdeling Effectenregistratie stonden onder directe controle van Lieftinck, terwijl de Afdeling Rechtspraak op beslissende momenten uitspraak deed in het voordeel van de beroofden. Dit leidde tot grote spanningen binnen het Dagelijks Bestuur van de Raad voor het Rechtsherstel, die pas in de loop van 1953, nadat de grote strijd gestreden was, zouden verdwijnen.

8. *Rechtsherstel en de toegang tot het recht*

‘Vóór de Wet staat een wachter. Bij deze wachter komt een man van buiten en verzoekt toegang tot de Wet. Maar de wachter zegt, dat hij hem nu geen toegang kan verlenen. De man denkt na en vraagt dan of hij dan naderhand naar binnen zou mogen. “Het is mogelijk,” zegt de wachter, “maar nu niet.” Daar de poort naar de Wet openstaat zoals altijd, en de wachter opzij gaat, bukt de man zich om door de poort naar binnen te kijken. Als de wachter dat merkt, begint hij te lachen en zegt: “Als het je zo aantrekt, probeer dan maar, trots mijn verbod naar binnen te gaan. Maar begrijp goed: ik ben machtig. En ik ben maar

72 Behoudens uitzonderingen die in dit bestek niet uiteengezet kunnen worden. Zie, ook voor voorbeelden, Ministerie van Financiën, Afdeling Indirecte Belastingen, N° 40, 18 juni 1949, ‘Toepassing van de Successiewet t.a.v. elkaar opvolgende sterfgevallen, voortspuitend uit oorlogsgeweld’, in: *WPNR* (1949), N° 4092, 313-315.

de laagste wachter. Van zaal tot zaal staan er wachters, de een al machtiger dan de andere. Ik kan de derde al niet eens meer aankijken.”⁷³

Na de bevrijding en na de vernietiging *ex tunc* van de anti-joodse verordeningen van de Duitse bezetter, verwachtten joodse overlevenden dat het rechtsherstel hun snel weer toegang tot de rechtsstaat en tot het economisch leven zou verschaffen. Die hoop kwam niet uit. Hun onvrede over het rechtsherstel werd al in het voorjaar van 1946 door de Joodse Commissie voor Herstel (Joodse Commissie) in een ‘exposé betreffende de onbevredigende regeling van het economisch herstel voor de joden in Nederland’ gericht aan de minister-president W. Schermerhorn naar voren gebracht. De Joodse Commissie bestond uit vooraanstaande leden van de joodse gemeenschap. Voorzitter was prof. mr. D. Simons. Andere actieve leden waren prof. mr. I. Kisch, notaris mr. E. Spier en de advocaat mr. K.J. Edersheim.⁷⁴ In het exposé werd erop gewezen dat er sinds 5 mei 1945 reeds negen maanden waren verstreken ‘zonder dat praktisch op het gebied van het economisch herstel van de Joden ook maar eenigszins wezenlijke resultaten zijn bereikt.’ Zelf zei de Joodse Commissie van de stelling uit te gaan,

‘[...] dat de joden niet meer mogen, maar ook niet minder behoeven te eisen dan in een positie te worden gebracht, die hen volledig gelijk stelt met alle andere inwoners van Nederland in het besef, dat zij op deze wijze, maar ook alleen dan een even groot aandeel zullen kunnen en moeten dragen in de zware lasten, die aan het gehele volk moeten worden opgelegd als gevolg van de oorlogen- en bezettingsellende.’⁷⁵

In de jaren die volgden zou deze commissie zich vaker bij de autoriteiten vervoegen met klachten over traag verlopend en onbevredigend rechtsherstel. De officiële reacties waren echter koel en summier.⁷⁶ Er bestond in het bevrijde Nederland geen speciale instantie die erop gericht was om dit soort klachten in ontvangst te nemen of om degenen die onrecht waren te helpen bij het verkrijgen van rechtsherstel. Keer op keer werden de klagers terugverwezen naar de bijzondere rechtsherstelkanalen. Daarnaast probeerden enkele leden van de Joodse Commissie meer invloed te krijgen op het verloop van het rechtsherstel door functies te vervullen binnen de Raad voor het Rechtsherstel. Zo werd Spier één van de beheerders-vereffenaren van de Liro-boedel. Maar ook deze weg bleek in de praktijk geen succes te zijn. De afwikkeling van de Liro-boedel was een zaak waarmee Liefstinck zich per-

73 Fragment uit Franz Kafka, ‘Voor de Wet’, in: *Een hongerkunstenaar en andere verhalen* (Amsterdam 1972), 124-125.

74 Zie verder Klein, ‘Het rechtsherstel gewogen’, 45-46.

75 Opgenomen als bijlage C in Klein, ‘Het rechtsherstel gewogen’, 90-103 (het citaat op 90). Zie ook het commentaar van Klein, *ibidem*, 45-48.

76 Zie voorbeelden bij Klein, ‘Het rechtsherstel gewogen’, bijlagen B en D, 88-89, 104-107.

soonlijk bezighield, en waarop Spier, als het erop aankwam, nauwelijks enige invloed had.⁷⁷

Binnen de joodse gemeenschap ontstond kritiek op de wijze waarop de Joodse Commissie opkwam voor de belangen van de beroofden. Vooral de advocaat Heiman Sanders (1886-1958)⁷⁸ ergerde zich aan de weinig succesvolle aanpak van de Joodse Commissie. Naar zijn mening moesten de ‘gedeposedeerden’ zich niet beklagen bij de autoriteiten of met hen willen samenwerken – hetgeen zijns inziens van een ‘gettho-geest’ getuigde –, maar een felle strijd voeren voor de erkenning van aanspraken voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.⁷⁹ Sanders trad eerst op als raadsman voor individuele cliënten. Maar door zijn stukken in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* en zijn streven om principiële uitspraken uit te lokken bij de Afdeling Rechtspraak ontwikkelde hij zich al snel tot de belangrijkste voorvechter van de rechten van gedeposedeerden. Zijn eerste overwinningen boekte Sanders op het terrein van de verzekeringspolissen, ten aanzien waarvan zich in de jaren 1946 en 1947 bij de Afdeling Rechtspraak een voor de beroofden gunstige, constante jurisprudentie ontwikkelde.⁸⁰

In de jaren 1947-1953 speelde hij een cruciale rol in het rechtsherstel met betrekking tot effecten, eerst als advocaat van individuele belanghebbenden, sedert mei 1950 ook als secretaris en stuwende kracht van de door hem opgerichte ‘Commissie ter bescherming van aanspraken van gedeposedeerden’ (Commissie Gedeposedeerden), waarvan de grote jurist prof. mr. E.M. Meijers voorzitter was. Samenwerking met de Joodse Commissie – waarmee Sanders in onmin leefde – werd door Sanders geweigerd. Na de

77 Later werd Spier binnen de joodse gemeenschap ernstig bekritiseerd voor het door hem gevoerde beleid als beheerder van LVVS. Spier heeft zich daartegen verdedigd. Zie over de ‘kwestie Spier’ de stukken in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 61.

78 Heiman Sanders werd op 14 november 1886 in Sneek geboren. Na zijn eindexamen gymnasium (A en B), studeerde hij rechten in Leiden. In 1912 promoveerde hij cum laude aan de Leidse universiteit op het proefschrift *Het Cognossement* (Den Haag 1912). Dertig jaar lang, van 1912 tot 1942, was hij advocaat in Rotterdam. Hij was toen al een bekende figuur in de Rotterdamse joodse gemeenschap. Ondergedoken tijdens de bezetting, vestigde hij zich na de bevrijding te Den Haag, waar hij vanuit zijn woonadres, Bachmanstraat 3, zijn advocatenpraktijk voortzette. Na de bevrijding raakte hij als joodse advocaat vrijwel direct betrokken bij de strijd voor rechtsherstel van joodse Nederlanders. Sanders was geen gemakkelijk man. Hij was strijdbaar, origineel, veeleisend en driftig. Hij had een ijzersterk geheugen en veel gevoel voor humor; samenwerken met anderen was niet zijn sterkste kant (mededeling van J.B. Sanders aan auteur, 15 februari 2000). Zie voor een treffende karakterschets Martin Levie, ‘Mr. Heiman Sanders. Rusteloos strijder voor het recht’, in: *NIW* (20 juni 1958).

79 Zie brief Sanders aan L. Wijler, 25 april 1950, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 61. Wijler was lid van de Joodse Commissie voor Herstel.

80 Sanders zou tot in 1956 voor het *NIW* over het rechtsherstel blijven schrijven, het was zijn contact met de achterban. Zie over het polisherstel hoofdstuk 3, par. 5.

oprichting van de Commissie Gedeposseerden trok de Joodse Commissie zich terug als belangenbehartiger in zaken van rechtsherstel.⁸¹

In zijn strijd bleef Sanders niets bespaard; hij ondervond grote tegenwerking van de beurs en de banken – die niet van plan waren aan gedeposseerden gegevens te verstrekken over effectentransacties uit de bezettingstijd –, van de Afdeling Effectenregistratie – die de beurs tot op het laatst bleef beschermen – en ontbeerde tot in 1950 de steun van gezaghebbende joodse collega's.⁸² Toch is het in de eerste plaats aan Sanders te danken, dat er in 1953 tussen regering, Vereniging voor de Effectenhandel en gedeposseerden een compromis kon worden bereikt over geroofde effecten die in bezettingstijd over de Amsterdamse Effectenbeurs waren verhandeld, waarbij de gedeposseerden 90% van de koerswaarde van hun effecten kregen vergoed. Ook ten aanzien van de afwikkeling van de Liro-boedel heeft Sanders een hoofdrol vervuld. Hij was degene die er in slaagde het door beheerders-vereffenaren van de Liro-boedel in januari 1950 gedane – voor gedeposseerden ongewenste – 70%-aanbod aan crediteuren vernietigd te krijgen door de Afdeling Rechtspraak.⁸³ Bovendien was hij de initiatiefnemer en motor achter de grote processen met betrekking tot de zich onder meer in de Liro-boedel bevindende Duitse rijksmarken en schatkistpapier tegen De Nederlandsche Bank en de Handelsmaatschappij H. Albert de Bary & Co (kortweg De Bary). De zaken draaiden om de nietigheid van voor de gedeposseerden uiterst schadelijke valutatransacties tussen Liro en genoemde banken in bezettingstijd. In deze processen, die indirect tegen de Nederlandse Staat werden gevoerd, werden op 1 juli 1952 door de Afdeling Rechtspraak twee uitspraken gedaan, waarbij de vorderingen van de Commissie Gedeposseerden werden toegewezen. Door deze uitspraken namen de boedels van Liro en van een andere belangrijke Duitse 'roofinstantie', de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA), inclusief rente toe met 69 miljoen gulden – waardoor uiteindelijk 90% respectievelijk 85% aan de crediteuren van deze boedels kon worden betaald, bijzonder belangrijk voor de joodse gemeenschap die voor hun rechtsherstel in veel gevallen op de credietwaardigheid van die boedels waren aangewezen.⁸⁴

Het heeft er alle schijn van dat zonder de inbreng van Sanders het Nederlands rechtsherstel ten behoeve van de joodse gemeenschap grotendeels zou zijn mislukt. Toch had Sanders' actie niet kunnen slagen als er niet enkele invloedrijke personen waren geweest die hem daarbij hadden geholpen. Bij zijn strijd heeft Sanders onmisbare steun gekregen van gezag-

81 Zie verder hoofdstuk 4, par. 6.1.

82 Zoals Kisch en Edersheim. Zie brief Sanders aan L. Wijler, 25 april 1950, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 61.

83 Zie uitvoerig hoofdstuk 4, par. 5.

84 Zie AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/225; AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/226. Zie over deze rechtszaken uitvoerig hoofdstuk 4, par. 6.

hebbende niet-joodse juristen, onder wie de professoren R.P. Cleveringa, G. de Grooth en J.H.W. Verzijl.⁸⁵ Binnen de joodse gelederen was het vooral prof. mr. E.M. Meijers⁸⁶ die Sanders heeft gesteund.

In 1954 werd Sanders, wegens zijn verdiensten op het terrein van het rechtsherstel, benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Deze erkenning van de Staat voor zijn werk – dat toch vooral een gevecht tegen de Staat was geweest – heeft Sanders bijzonder gewaardeerd. Maar noch van deze onderscheiding noch van de eerbewijzen en giften die hem vanuit de joodse gemeenschap ten deel vielen, heeft hij nog lang kunnen genieten. Sanders leed aan een hartkwaal die hem na de meest inspannende momenten (de grote pleidooien) van de acht jaar durende strijd keer op keer had geveld en ernstig had verzwakt. Hij overleed op 13 juni 1958.⁸⁷

85 De Leidse hoogleraar Cleveringa had op 26 november 1940 in Leiden zijn beroemde rede tegen het ontslag van zijn collega en ‘vaderlijke vriend’ Meijers gehouden. Zie De Jong, *Koninkrijk* 4, 792 ev. Na de bevrijding was hij enige tijd voorzitter van de Afdeling Rechtspraak. De wijze waarop in het bijzonder het effectenrechtsherstel gestalte kreeg, ging Cleveringa door merg en been. Vanaf 1948 heeft Cleveringa Sanders in belangrijke procedures geadviseerd en gesteund. In 1950 werd Cleveringa op verzoek van Sanders voorzitter van het Comité van aanbeveling van de Commissie Gedeposseerden (waarvan Meijers voorzitter was). De Grooth was het enige niet-joodse lid van de Commissie Gedeposseerden. Hij schreef over het effectenrechtsherstel een felle artikelenreeks, dat grote indruk maakte in juridisch Nederland. Zie G. de Grooth, ‘De effectenregistratie middel tot weigering van rechtsherstel?’, overdruk uit: *WPNR* (1949), N°s 4114-4117. Verzijl was van 12 juni 1945 tot 1 januari 1952 vice-president van de Bijzondere Raad van Cassatie, die zich bezig hield met de bestraffing van collaboratie. Verzijl aarzelde niet om het verloop van het effectenrechtsherstel scherp te bekritisieren. In 1950 trad hij toe tot het Comité van aanbeveling van de Commissie Gedeposseerden. Zie over Verzijl ook Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 192, n. 292.

86 Na de bevrijding hield Meijers (1880-1954) zich bezig met het ontwerpen van een nieuw burgerlijk wetboek. Zijn juridisch gezag was in Nederland onbetwist. Op verzoek van Sanders werd hij in mei 1950 de voorzitter van de Commissie Gedeposseerden, op voorwaarde dat Sanders het werk zou doen. Naast De Grooth (vice-voorzitter) en Sanders (secretaris) bestond de Commissie uit H. Stoppelman, J. Schaap, R. van den Bergh, Martin Levie, Sal Boas, N.J. Polak en I.E. Hes. Zie over de Commissie Gedeposseerden tevens hoofdstuk 4, par. 6.1.

87 Zie het in memoriam van Levie, ‘Mr. Heiman Sanders. Rusteloos strijder voor het recht’, in: *NW* (20 juni 1958): ‘Met inspanning van al zijn krachten – en welk een inspanning en welk een kracht! – heeft hij de strijd voor de gemeenschap gevoerd. Zijn eigen belang heeft hij daarbij geheel op de achtergrond geplaatst. Zijn gezondheid heeft hij voor de zaak van het geheel geofferd.’ Ook van de begrafenis van Sanders, op 16 juni 1958, werd (op 27 juni 1958) in het *NW* verslag gedaan. Een citaat: ‘Mr. M. Drielsma, sprekend als vice-voorzitter van de Ned. Isr. Gemeente Den Haag, noemde het heengaan van mr. Sanders ook daarom zo’n zwaar verlies, omdat in de zo zeer gedecimeerde na-oorlogse Joodse gemeenschap in Nederland thans vrijwel geen personen van formaat meer over zijn. Het heengaan van Sanders is een schrede verder op de weg naar verval. Hij herinnerde eraan dat Sanders’ strijd om het rechtsherstel niet slechts gold het materiële rechtsherstel, maar dat hij deze strijd in de eerste plaats voerde om zodoende althans iets goed te doen maken van het grote leed, dat de Joden in

9. *Rechtsherstel als waardenconflict*

In de hoofdstukken 3 en 4 wordt uitvoeriger ingegaan op Sanders' strijd voor het recht. Aan het slot van dit tweede hoofdstuk moet nog iets worden gezegd over de achterliggende visie van waaruit die strijd werd gevoerd. Deze visie contrasteerde niet alleen met de visie op het rechtsherstel die er bij de Nederlandse overheid bestond, maar botste ook op de wijze waarop het rechtsherstel was vormgegeven.

Tegenwoordig wordt vaak in negatieve zin gesproken over kil (formalistisch, afstandelijk) en traag verlopen (ambtelijk, bureaucratisch) rechtsherstel.⁸⁸ Maar de ironie wil dat deze factoren – hoe pijnlijk ook voor de betrokkenen – juist *niet* de inzet hebben gevormd van de strijd die Sanders en de zijnen hebben gevoerd. Het formalisme van Nederland in de jaren veertig en vijftig – in het bijzonder tot uiting komend in het bekende regeringsstandpunt dat er geen onderscheid tussen joden en niet-joden meer mocht worden gemaakt – vormden integendeel juist het paradigma waarbinnen ook Sanders de belangen van zijn cliënten behartigde. Ook Sanders was een kind van zijn tijd, ook hij was bepaald niet vrij van formalisme, en juist hij vocht voor een behoorlijke juridische behandeling van de zaken van de joodse 'gedeposedeerden', voor een behandeling als ieder ander. Wat het naoorlogs rechtsherstel – in het bijzonder op het terrein van de effecten en van de afwikkeling van de Liro-boedel – zo schrijnend maakte, was dat de Nederlandse Staat in strijd met zijn eigen uitgangspunten de joodse getroffen *niet* op dezelfde wijze heeft behandeld als andere Nederlanders. Het was dan ook vanuit de ervaring van voortgezet onrecht, van een voortdurend tweederangs-burgerschap, dat Sanders zijn strijd heeft gevoerd. Dit heeft hij zelf aan het slot van zijn grote pleidooi (uitgesproken op 13 november 1951) voor de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak in de reeds genoemde zaken tegen De Nederlandsche Bank en De Bary.⁸⁹ heel duidelijk naar voren gebracht:

'Indien ik dan ook mag eindigen met aanhaling van het 9^e couplet van het Wilhelmus: "Niets doet mij meer erbarmen/ In mijnen wederspoedt/ Als dat ick sie

---

Nederland tussen 1940 en 1945 trof, en om hun geschokt vertrouwen althans enigszins te herstellen.'

88 Zie de 'Regeringsreactie naar aanleiding van de rapporten Tegoeden Tweede Wereldoorlog', 's-Gravenhage, 21 maart 2000, 3: 'De regering erkent ten volle –terugkijkend met de wetenschap en de ogen van nu – dat er teveel formalisme, bureaucratie en vooral kilte in het rechtsherstel is geweest. Daarvoor spreekt de regering oprechte spijt en verontschuldigen uit naar degenen die toen hebben geleden, zonder overigens verkeerde bedoelingen te veronderstellen bij degenen die toen verantwoordelijkheid droegen.'

89 Zie voor een beschrijving van de pleidooien *NIW* (16, 23 en 30 november 1951).

verarmen/ Des Coninghs land en goet”, dan denk ik niet alleen aan de stoffelijke achteruitgang, welke het lot van het Nederlandse volk is geworden sinds de inval der horden. Maar dan denk ik aan het inboeten van hogere waarden van ons volk, de verzwakking van de axiomatisch veilig gewaande grondrechten, waaronder de gelijkheid van allen voor de wet en de overige beginselen van ons Staatsrecht, op een der eerste plaatsen het beginsel van de onafhankelijkheid des Rechters, mitsgaders de eerbied voor het Privaatrecht, welks grondslagen de Rechter niet op zij mag zetten uit aanzien voor, ja opzien tot een persoon. Bedenkt, dat Nederland meer zal verarmen door het *behouden* van deze millioenen, verkregen en welbewust verkregen uit het provenu van een der ergste misdrijven, welke de mensheid heeft gekend, dan door ze aan de benadeelden terug te geven. Indien Gij de strijd welke ik sinds 6 jaren heb gevoerd voor de bescherming van onze volksgroep tegen discriminatie en ander onrecht uit het Oosten over ons gekomen, wilt beschouwen, niet als een strijd om materieel bezit, maar als een strijd tegen de verarming van Nederland in de zo-even bedoelde zin, dan zal mij dit op zichzelf reeds tot voldoening strekken.⁹⁰

Dit citaat mag programmatisch heten voor Sanders’ naoorlogse activiteit. Hij streed naar eigen zeggen niet alleen voor de aanspraken van de joodse bevolkingsgroep, het ging hem ook om de bescherming van ‘hogere waarden’ van Nederland en het Nederlandse volk als zodanig. Het is opvallend dat Sanders in dit verband ook naar de ‘gelijkheid van allen voor de wet’ verwees en refereerde aan zijn al zes jaar durende naoorlogse strijd ‘voor de bescherming van onze volksgroep tegen discriminatie en ander onrecht uit het Oosten over ons gekomen’. Anders gezegd, volgens Sanders duurde de crisis in de Nederlandse rechtsstaat ook zes jaar na de bevrijding nog voort, tot uiting komend in de wijze waarop met de aanspraken van gedeposseerdeerden werd omgegaan. Dit was geen klagen over een kille behandeling of traag verlopend herstel. De strijd tegen discriminatie en ander onrecht was voor de Nederlandse joodse gemeenschap in 1951 nog niet voorbij.

Het is op zichzelf al bijzonder dat Sanders in dit citaat over de verzwakking van ‘hogere waarden’ sprak. Daarin is hij één van de weinigen geweest. In de wederopbouw-periode stond herstel van materiële waarden centraal. Dit moest op langere termijn leiden tot meer economische en sociale gelijkheid voor iedereen.⁹¹ De regering heeft als gezegd ook het rechtsherstel als onderdeel beschouwd van dit proces van materiële weder-

90 Pleitnota Sanders, 13 november 1951, 20, in: DNB, 2.2/160/1, Rechtsherstelprocedures versus DNB. Correspondentie en notities 1951. De door Sanders bedoelde miljoenen zijn de 66 miljoen gulden die De Nederlandsche Bank en De Bary in bezettingstijd tegen rijksmarken hadden verkregen van Liro en VVRA.

91 De regering streefde naar economische en sociale ‘ontwikkeling’. Economische ontwikkeling betekende vooral industrialisatie. Sociale ontwikkeling hield in (Van Ameringen et al., *Onder Lieftinck’s bewind*, 12): ‘emancipatie van de sociaal afhankelijken: een voortzetting van het groeiproces tot volwaardige medeburgers in het bijzonder van de arbeiders; het verheffen van het platteland; het toegankelijk maken voor iedereen van de instellingen van onderwijs en vorming.’

opbouw. Maar deze instrumentele benadering van het rechtsherstel leidde ertoe dat minister Lief tinck bereid was om het rechtsherstel te blokkeren of opzij te zetten, zodra het naar zijn mening met economische belangen in conflict kwam. Lief tinck legitimeerde die benadering met de hierboven vermelde visie dat niet de Nederlanders, maar de Duitsers verantwoordelijk waren geweest voor de ontrechting van de joodse gemeenschap. Het intern Nederlands rechtsherstel was in zijn ogen een bijkomstige zaak die slechts 'notoir foute' Nederlanders kon treffen. De beurs en de banken maakten ondertussen van die zienswijze handig gebruik door voortdurend – zij het ongefundeerd⁹² – te suggereren dat toewijzing van rechtsherstel-aanspraken rampzalige gevolgen zou hebben voor het Nederlandse kapitaalverkeer. Een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak leidde in mei 1952 zelfs tot een beursstaking, waarbij Lief tinck aan de beurs tegemoet kwam en aan de rechtspraak op het terrein van het effectenrechtsherstel (voor zover de Amsterdamse Effectenbeurs daarbij betrokken was) een eind maakte.⁹³ In 1953 – Lief tinck was toen opgevolgd door J.A. van de Kieft – werd de zaak geschikt waarbij niet de beurs maar in de eerste plaats de Nederlandse Staat de schade van de beroofde effectenbezitters gedeeltelijk heeft vergoed. Er werd – naar tevredenheid en opluchting van de beroofden, die de strijdbijl konden begraven – een schadeloosstelling van 90% uitgekeerd, naar de toenmalige koerswaarde van de aandelen, inclusief 90% van de gederfde vruchten. De beursleden, inclusief degenen die te kwader trouw hadden gehandeld in geroofde effecten, werden feitelijk van hun aansprakelijkheid ontheven. Daarmee werd het vaste rechtsherstelprincipe losgelaten dat degene die te kwader trouw heeft gehandeld in geroofd goed, aansprakelijk is voor terug-gave of voor vervangende schadevergoeding.

Het is niet overdreven te zeggen dat Lief tinck de grote tegenspeler van Sanders is geweest. De kern van hun meningsverschil over de aard en functie van het restitutie-proces kan als volgt worden samengevat. Voor Sanders was het rechtsherstel een doel op zich: er moest recht gedaan worden aan de gedeposedeerden overeenkomstig de grondbeginselen van de Nederlandse rechtsorde. Maar voor Lief tinck was het rechtsherstel een uitzonderlijk middel tot een bepaald doel: het rechtsherstel moest bijdragen aan een spoedig, doelmatig herstel van het rechtsverkeer en daarmee aan de wederopbouw. In dit verband kan men het rechtsherstel ook als een waardenconflict bena-

92 Zie hoofdstuk 4, par. 7.4-7.6. Zie ook E.M. Meijers, 'De Minister en de Beurs', in: *NW* (6 juni 1952). Meijers schreef naar aanleiding van de beursstaking: 'Men houdt ons voor, dat deze aansprakelijkheid de ondergang van de effectenhandel zou zijn en tal van commissiehuizen zou ruïneren. Vooralsnog zijn wij zo vrij dit te betwijfelen, mede gelet op het feit dat de aansprakelijke persoon een vordering op [de Liro-boedel] verkrijgt, waarvan de waarde nog niet is te bepalen. En in geen geval kunnen de beweerde noodlottige gevolgen voor sommigen, rechtvaardigen, dat men tevens vrij uit laat gaan hen, die wel voldoende financiële draagkracht hebben en vermoedelijk reeds reserves voor deze aansprakelijkheid hebben aangelegd.'

93 Zie hoofdstuk 4, par. 7.3, 7.6.

deren. Men zou dan schematiserend kunnen stellen dat, waar Sanders opkwam voor de ‘hogere’ juridische grondbeginselen in het restitutieproces (een eerlijke toegang tot het recht na een periode van groot onrecht), Lief tinck prioriteit gaf aan de materiële waarden van de wederopbouw (het gezondmaken van de economie, na jaren van grote crisis).

Het is nuttig de vraag te stellen of Lief tinck ernaar heeft gestreefd om de materiële wederopbouw ten goede te laten komen van de Nederlandse samenleving als geheel. Het regeringsbeleid in de jaren na de bevrijding was immers niet slechts gericht op materieel herstel, maar ook op – geestelijk en lichamelijk – herstel van Nederland als ‘volksgemeenschap’, waarbij de aandacht meer uitging naar ‘het geheel’ dan naar de ‘samenstellende delen’. Dit betekende concreet voor de joden dat zij als groep niet anders mochten worden behandeld dan andere Nederlanders.⁹⁴ Lief tinck heeft zich inderdaad ook op die volksgemeenschap beroepen om zijn bijzonder terughoudende opstelling bij het rechtsherstel van joodse gedeposedeerden te rechtvaardigen. Het is echter opvallend dat Lief tinck dit argument (‘geen onderscheid meer tussen joden en niet-joden’) alleen gebruikte om het joodse volksdeel bepaalde compensaties te onthouden, maar niet om het in een positie terug te brengen die gelijkwaardig was aan die van andere groepen – iets waar woordvoerders van de joodse gemeenschap met hetzelfde argument voortdurend op aandrongen.

Zo achtte Lief tinck het in december 1951 nog steeds ‘onaanvaardbaar’ dat het Duitse schatkistpapier dat zich nog in de boedels van Liro en van VVRA bevond, door de Staat werd vergoed, ‘niet alleen in verband met de huidige toestand van ’s lands financiën’, maar ook omdat ‘een vergoeding van deze immateriële schade alleen in de onderhavige sector tot zeer grote ongelijkheid en onbillijkheid ten opzichte van de andere oorlogsslachtoffers zou leiden’. Het fundamentele onderscheid tussen rechtsherstel en oorlogsschade werd daarbij door Lief tinck niet gemaakt, hoezeer men hem vanuit de Tweede Kamer ook tegenwierp dat er een principieel verschil bestond tussen ‘deposedering’ en ‘oorlogsschade in het algemeen’.⁹⁵ In deze zaak die toen al bij de Afdeling Rechtspraak aanhangig was (op 13 november 1951 hield Sanders zijn pleidooi waaruit het bovenstaande citaat is genomen) negeerde Lief tinck het gegeven dat De Nederlandsche Bank en De Bary in bezettingstijd welbewust van de dwangpositie van de joden profiteerden door tegen een vast tarief van Liro en VVRA tientallen miljoenen gulden te kopen voor – feitelijk waardeloze – Duitse oorlogsvaluta. De reeds genoemde uitspraken van de Afdeling Rechtspraak van 1 juli 1952 waarbij deze transacties werden vernietigd en die indirect de Nederlandse Staat alsnog verplichtten een groot deel van het Duitse schatkistpapier uit de

94 Zie Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), 207-208, 277, 281-282.

95 Zie *Hand. II* (1951/52), 811, 876 (4 en 6 december 1951). Zie over het onderscheid tussen rechtsherstel en vergoeding van oorlogsschade voorts hoofdstuk 1, par. 8.

roofboedels over te nemen, moet Lief tinck als een persoonlijke nederlaag hebben ervaren. Zijn opvolger Van de Kieft heeft nog in januari 1953 aan die onvrede stem gegeven door in een Kamerstuk de argumentatie van de Afdeling Rechtspraak in deze voor de joodse gemeenschap uiterst belangrijke uitspraken openlijk in twijfel te trekken.⁹⁶

Van de Kieft (net als Lief tinck een PvdA-er) deed zich als minister aanvankelijk kennen als iemand die de lijn Lief tinck wilde voortzetten. Geconfronteerd met eigen uitspraken als lid van de Eerste Kamer, waarin hij Lief tincks standpunt inzake de Liro-boedel scherp had veroordeeld, moest de minister in februari 1953 kleur bekennen:

‘Als Minister Van de Kieft [moet ik] tegen de geachte afgevaardigde de heer Van de Kieft zeggen, dat hij ongelijk had. Ik wil met nadruk zeggen, dat mijn ambtsvoorganger naar mijn vaste overtuiging indertijd gelijk had, toen hij zich op het standpunt plaatste, dat de aankoop van de schatkistbiljetten een beleidsfout van de beheerders [van Liro en VVRA] is geweest [...]. Ik geloof dat een Minister van Financiën ook geen ander standpunt kan innemen.’⁹⁷

De strategie is bijna acht jaar lang hetzelfde gebleven: de minister van Financiën beriep zich op het argument van de volksgemeenschap zolang het dienstbaar was voor de staatskas en in het verlengde daarvan de economische wederopbouw van Nederland, maar verwierp het argument in het omgekeerde geval. In dat laatste geval werd er direct gewaarschuwd voor het scheppen van een precedent waarvan de financiële consequenties telkens als ‘volstrekt ondraaglijk’ en ‘niet te overzien’ werden aangemerkt, kwalificaties die overigens nauwelijks met feiten werden gestaafd. Daarmee stelde de minister de belangen van de staatskas en van de materiële wederopbouw absoluut, waarbij een ‘volksgemeenschap’ hoorde waarin de Nederlandse joden vooralsnog geen volwaardige plaats hadden.

Op een wrange manier symbolisch voor de houding van de minister van Financiën was zijn categorische weigering de kosten te vergoeden van de bouw van de kampen Vught en Westerbork die in bezettingstijd voor 25,6 miljoen gulden uit de vermogens van Liro en VVRA waren betaald, terwijl diezelfde kampen door de Nederlandse Staat na de bevrijding voor slechts 5,6 miljoen waren overgenomen (zodat de joodse crediteuren van deze boedels een verlies leden van 20 miljoen gulden). De frustraties van de specialisten in de Tweede Kamer waren groot toen bleek dat na Lief tinck ook Van de Kieft bleef weigeren het verschil alsnog te vergoeden. ‘Hoe is het mogelijk!’, riep het Kamerlid G. Ritmeester (VVD) uit tijdens een debat op 26 november 1952:

96 Zie de eerste alinea van *Kamerstukken II* (1952/53), 2847, nr. 3 (‘Nota naar aanleiding van het verslag’, 28 januari 1953; ‘Crediet aan de Handel-Maatschappij H. Albert de Bary & Co. N.V.’)

97 Zie *Hand. II* (1952/53), 632 (24 februari 1953).

‘Hebben onze gijzelaars in St. Michielsgestel, onze gevangenen in het Oranje-hotel en Amersfoort of elders ook hun kosten moeten betalen? Natuurlijk niet, zal de Minister antwoorden; maar is dat dan bij Liro soms weer een fout van de Duitse beheerder en zijn opdrachtgever, waarvoor de Nederlandse Staat de verantwoording niet kan aanvaarden? Ik vind het in hoge mate te betreuren, dat ik hierop de Regering moet wijzen; op dit punt moest toch geen enkele twijfel bestaan?’⁹⁸

Het zou echter nog bijna een halve eeuw duren, voordat die twijfel geweken was.

De omslag vond als gezegd plaats in juni 1953, toen Van de Kieft namens de Staat in de buidel tastte om het effectenrechtsherstel te lossen. Daarbij moet echter wel bedacht worden dat ook de gedeposeerden water bij de wijn moesten doen (zij leverden 10% van de waarde van hun claims in), na een jaar intensief onderhandelen waarbij vooral de financiële belangen van beurs en banken heel zwaar hadden meegewogen.⁹⁹

Tenslotte nog een laatste opmerking over het hierboven weergegeven citaat uit Sanders’ pleidooi uit november 1951. Interessant is dat hij daarin ook een opsomming geeft van de waarden die hij in het naoorlogse restitutie-proces bedreigd zag. Hij noemde achtereenvolgens fundamentele staatsrechtelijke beginselen, zoals de grondrechten, waaronder de gelijkheid van allen voor de wet en de onafhankelijkheid van de rechter, alsmede de grondslagen van het privaatrecht, die de rechter niet opzij mag zetten uit volgzzaamheid jegens de uitvoerende macht. Onder grondslagen van het privaatrecht verstond Sanders algemene principes van burgerlijk recht die zo fundamenteel waren dat ze ook in restitutiekwesties van toepassing behoorden te zijn, bijvoorbeeld dat een beroofde een vordering heeft op degene die willens en wetens heeft bijgedragen aan de ontvreemding van zijn bezit.

Deze waarden hebben zeker niet op alle deelterreinen van het rechtsherstel in gelijke mate onder vuur gelegen. Na het reeds verrichte onderzoek kan met de Commissie Scholten worden vastgesteld, dat in het bijzonder het verloop van het effectenrechtsherstel niet in overeenstemming is geweest met ‘grondgedachten van de Nederlandse rechtsorde’. Daaraan kan nog worden toegevoegd dat ook de afwikkeling van de Liro-boedel – ondanks de onverwacht hoge einduitkering van 90% – niet naar behoren verlopen is.¹⁰⁰ Dit waren dan ook de terreinen waarmee het meeste geld was gemoeid en waarop Sanders en Lieftinck het meest actief zijn geweest. Op andere

98 *Hand. II* (1952/53), 286 (26 november 1952). Voor de meest recente geschiedenis zie *Archieven tastbare goederen claims. Tweede rapport van de Commissie van Onderzoek Liro-archieven* (Den Haag 1998), 8-9 (Eindrapport commissie-Kordes).

99 Zie hoofdstuk 4, par. 8.

100 Zie in gelijke zin W. Scholten, ‘Woord vooraf, conclusies en beleidsaanbevelingen’, in: *Eindrapport commissie-Scholten*, 12.

gebieden, zoals op het terrein van de verzekeringspolissen en ook op het terrein van het onroerend goed heeft het rechtsherstel, ondanks soms felle strijd tussen partijen, tot minder turbulentie geleid. (Wat niet wil zeggen dat kritiek op deze onderdelen van het rechtsherstel niet op zijn plaats zou zijn.)¹⁰¹

Sanders' vaste vertrouwen in de moreel-juridische grondslagen van de Nederlandse rechtsorde heeft hem, meer nog dan de hulp die hij ontving, telkens weer op de been gehouden. Zijn vaste geloof in 'het Recht' is naar zijn eigen gevoelen en ondanks de doorstane beproevingen uiteindelijk niet beschaamd.¹⁰²

10. Conclusie

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal of de Nederlandse overheid bij de totstandkoming en de tenuitvoerlegging van het rechtsherstel wel in voldoende mate heeft ingezien dat de ongedaanmaking van de ontrechting een *vereiste* was voor de terugkeer van de rechtsstaat en om die reden een principiële, politieke aangelegenheid was. In het bovenstaande werd betoogd dat de visie van de regering een andere is geweest. Het rechtsherstel werd niet zozeer beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor het herstel van de rechtsstaat in Nederland, maar als een uitzonderlijk beleidsinstrument, nodig voor het herstel van het rechtsverkeer in verband met de wederopbouw.

Het recht dat daartoe al in Londen werd ontworpen, werd gekenmerkt door een extreem pragmatisme, dat op enkele cruciale punten in strijd was met rechtsstatelijke grondbeginselen. Zo waren er uitvoerende instanties die rechtsprekende taken vervulden, en beschikte één instantie zelfs over leden die partijdig waren in zaken waarover ze dienden te oordelen. Vertegenwoordigers van de beroofden werden op geen enkele wijze in de voorbereidende besluitvorming betrokken, ook niet na 5 mei 1945, toen dit gezien de omstandigheden mogelijk was geweest. Door de merkwaardige structuur van het rechtsherstelapparaat kreeg met name de minister van Financiën grote invloed op de uitvoering van het rechtsherstel.

Voor de groepen die stelselmatig onrecht waren – waarvan de joodse gemeenschap de voornaamste was –, was het rechtsherstel niet alleen in materiële zin van groot belang. Het was voor hen de enige manier om weer als volwaardig rechtssubject toegang te krijgen tot het rechtsverkeer en tot

101 Over deze onderdelen van het rechtsherstel, zie hoofdstuk 3, par. 5 en par. 6.

102 De hoofdletter is van Sanders, maar ook van Cleveringa. Over Cleveringa's rechtsopvatting schreef De Jong, *Koninkrijk* 4, 793: '[H]et recht (hij schreef het bij voorkeur met een hoofdletter) was voor Cleveringa niet een stelsel van abstracte formules, maar de onontbeerlijke en zegenrijke norm van de maatschappelijke werkelijkheid, "een visioen van groot licht" [...].'

het economisch leven. Zij verwachtten dan ook dat het rechtsherstel hen die mogelijkheid zou bieden. Die verwachting werd lange tijd op de proef gesteld. Het rechtsherstel onttaarde vrijwel onmiddellijk in een enorme, maar ongelijke strijd waarbij de goede materiële resultaten die uiteindelijk werden bereikt grotendeels aan de vechtlust en prestaties van één enkele joodse advocaat te danken waren.

Als één van de uitzonderlijke operaties die in het kader van de wederopbouw werden uitgevoerd, moest het rechtsherstel concurreren met andere beleidsmaatregelen die de wederopbouw betroffen. Zo kwamen de materiële belangen van de staatskas – die fel werden verdedigd door Lieftinck – en van financiële instanties voortdurend in conflict met het basisprincipe van het rechtsherstel, dat degene die te kwader trouw aan de ontvreemding van andermans goed heeft meegewerkt aansprakelijk was jegens de oorspronkelijke eigenaar. De beurs en de banken weigerden deze aansprakelijkheid tot in 1952 te aanvaarden, waarna ze na een aanwijzing van Lieftinck feitelijk van hun aansprakelijkheid werden ontheven.

Mijns inziens heeft het Nederlandse rechtsherstel gefaald op de punten waarop opzet en uitvoering met fundamentele eisen van de rechtsstaat conflicteerden. De ‘uitzonderlijkheid’ van het Nederlandse rechtsherstel is vaak gelegitimeerd met een beroep op de uitzonderlijkheid van het onrecht, dat in de bezetting was aangericht. Maar tegenover die gangbare opvatting kan een andere visie worden gezet, die ik in het eerste hoofdstuk van dit boek heb trachten te onderbouwen. In die visie vormt het rechtsherstel één van de onmisbare pijlers in de overgang van systematische onrechtiging naar de terugkeer van een (op zichzelf nog robuuste) rechtsstaat.¹⁰³ Als vereiste voor de terugkeer van die rechtsstaat, waarbij alle leden van de bevolking in gelijke mate toegang hebben tot het recht, mag het rechtsherstel niet uitzonderlijk heten, maar noodzakelijk.

103 Zie hoofdstuk 1, par. 6-8.

Hoofdstuk 3

De Nederlandse herstelrechtspraak met uitzondering van effecten (1945-1956)

1. Inleiding

1.1 Het probleem van billijkheidsrechtspraak in zaken van rechtsherstel

Aan het slot van zijn reeds in het vorige hoofdstuk (paragraaf 9) geciteerde pleitnota in de zaken tegen De Nederlandsche Bank en De Bary, liet Sanders duidelijk blijken wat hem persoonlijk het meeste stoorde aan de wijze waarop het rechtsherstel in Nederland was georganiseerd:

‘Het Besluit E 100 heeft wel veel goeds gebracht, met name de aan weinig vormen gebonden rechtspraak in één instantie door een Rechter, die naar redelijkheid en billijkheid rechtspreekt, en wiens objectiviteit niet het minst wegens zijn onafhankelijkheid, niet in twijfel is te trekken. Anderzijds echter heeft het Besluit E 100, en dat is mijn grote grief tegen zijn inhoud, tegelijk in onze wetgeving geïntroduceerd het instituut van de gehoorzame rechters, een overblijfsel uit de bezettingstijd, rechters, die hebben te gehoorzamen aan de Regering, ook in gevallen waarin de Regering zelf partij is en die veelal bestaan uit departements-ambtenaren, die er geen heil in zien hun opperste chef onwelgevallig te zijn.’¹

Terwijl Sanders zich in dit citaat aan de ene kant bijzonder opwindt over ‘het instituut van de gehoorzame rechters’, waarmee hij de Afdeling Effectenregistratie op het oog heeft, is hij wel vol lof over de Afdeling Rechtspraak. Niet verwonderlijk, ongetwijfeld, omdat Sanders dit grote pleidooi voor de Afdeling Rechtspraak heeft uitgesproken in een zaak waarin vele tientallen miljoenen gulden op het spel stonden. Maar tegelijkertijd is het een uitdrukking van dankbaarheid aan het adres van de Afdeling Rechtspraak. Deze instantie heeft zich dan al doen kennen als een waarachtig onafhankelijk college dat ook als er bijzonder grote belangen op het spel staan, de moed heeft om recht te doen aan de aanspraken van gedeposedeerden. Zo werd de Commissie Gedeposedeerden in 1951 door de Afdeling Rechtspraak representatief geacht voor de joodse gemeenschap, op

¹ Pleitnota Sanders, 13 november 1951, 20. De pleitnota bevindt zich in: DNB, 2.2/160/1, Rechtsherstelprocedures versus DNB. Correspondentie en notities 1951.

een moment dat er in de top van de Raad voor het Rechtsherstel zeer negatief over deze commissie werd gedacht. In een vergadering van het Dagelijks Bestuur in april 1951 betitelde de plaatsvervangend voorzitter, ex-premier Gerbrandy, de Commissie Gedeposeerde zelfs nog als ‘een groep quaerulanten’.²

Duidelijk is dat de Afdeling Rechtspraak de enige rechtsherstelinstantie is geweest die door de jaren heen het vertrouwen wist te behouden van de joodse gemeenschap.³ Toch mag dat niet het zicht ontnemen op een eerder vastgesteld punt, namelijk dat de uitzonderlijk grote vrijheid van de Afdeling Rechtspraak om in zaken van rechtsherstel belangen tegen elkaar af te wegen wellicht tot de nodige willekeur in de uitspraken heeft geleid.

In veel gevallen ging de Afdeling Rechtspraak te werk als een soort arbiter. Partijen werden dan aangespoord tot het treffen van een onderlinge schikking. Weliswaar bood het ‘goede trouw’-criterium voor de rechter een zeker houvast bij het nemen van een beslissing, maar bij het invullen van het begrip ‘goede trouw’ had de rechter grote vrijheid.

Achteraf lijkt de vraag gerechtvaardigd of *billijkheidsrechtspraak* wel de meest aangewezen methode is als het gaat om het terugdraaien van stelselmatige ontrechting. Zo moet de vraag worden gesteld of het wel altijd wenselijk is dat een oorspronkelijke eigenaar bijdraagt in de schade die een tegenwoordige bezitter vanwege het rechtsherstel lijdt, bijvoorbeeld omdat de laatste de goederen aan de rechthebbende moet teruggeven. Weliswaar kan de tegenwoordige bezitter kosten tot behoud hebben gemaakt of op zo’n wijze in de goederen hebben geïnvesteerd dat de oorspronkelijke eigenaar daardoor wordt verrijkt, hetgeen een compensatie kan rechtvaardigen. Het was immers niet de bedoeling van het rechtsherstel dat de oorspronkelijke eigenaren in een *betere* positie zouden worden gebracht dan die waarin zij zich voor hun ontrechting bevonden. Niettemin is het ook voorgekomen dat de gedeposeerde moest bijdragen in schade van de tegenwoordige bezitter die geen betrekking had op gemaakte kosten tot behoud van de zaak of op ongegronde verrijking. Het compromiskarakter van het Nederlandse rechtsherstel – waarbij op diverse terreinen werd aangestuurd op het treffen van schikkingen – was hier mede debet aan. De vraag is echter of een min-

- 2 De felle rechtsstrijd van Sanders houdt het Dagelijks Bestuur op dat moment volledig in de ban. Zie Notulen van de 73e vergadering van het Dagelijks Bestuur van de Raad voor het Rechtsherstel op Dinsdag 17 April 1951, in MVJ, 650/013/I-4.
- 3 Zie in dit verband de opmerking van de advocaat Sal Boas die lid was van de Commissie Gedeposeerde, aangehaald bij Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht 1999), 179: ‘In het algemeen was er wel sprake van rechtsherstel. Misschien zijn er wel zaken afgewezen die, achteraf gezien, hadden moeten worden toegewezen, maar in het algemeen heb ik de indruk dat ze ernaar gestreefd hebben rechtvaardig te zijn. Ik ben bij de Raad voor het Rechtsherstel in aanraking gekomen met mensen die hoge begrippen van het recht hadden en dat is mij meer bijgebleven dan die enkele procedure die misschien ten onrechte verloren is gegaan.’

nelijke afdoening in zaken van rechtsherstel wel steeds bevredigend moet worden geacht. Het treffen van schikkingen of het sluiten van compromissen waarbij water bij de wijn wordt gedaan, is ongetwijfeld van grote waarde als er sprake is van partijen die allebei de hand hebben gehad in de ontstane situatie. Maar dat geldt meestal niet voor een partij die op systematische wijze onrecht is. Daarbij moet bovendien worden bedacht dat veel joodse overlevenden na de bevrijding in grote financiële nood verkeerden, hetgeen hun onderhandelingspositie niet versterkte. Het vertrouwelijke karakter dat schikkingen plegen te hebben, werkte ook niet in het voordeel van de onrechte bevolkingsgroep.⁴ Dat het streven naar minnelijk rechtsherstel tot rechtsongelijkheid *heeft geleid*, blijkt uit een reconstructie van een deel terrein van het rechtsherstel dat in deze studie nagenoeg buiten beschouwing moet blijven: de teruggave van uit Duitsland gerecupereerde ‘roofkunst’ aan de oorspronkelijke eigenaren door de Stichting Nederlands Kunstbezit. De voorwaarden waaronder kunstvoorwerpen ‘in der minne’ werden teruggegeven, zijn niet eenduidig geweest.⁵

Ook de vage formuleringen van E 100 hebben tot een zekere mate van willekeur in de beslissingen van de herstelrechter geleid. De mogelijkheid daartoe werd versterkt omdat de Nederlandse herstelrechter, de Afdeling Rechtspraak, een gedecentraliseerd orgaan was, met kamers in Amsterdam, Den Haag, Groningen, Leeuwarden, Utrecht, Arnhem, Den Bosch en Middelburg. De Amsterdamse en de Haagse kamers die het grootst en belangrijkste waren, waren zelf weer onderverdeeld in negen kamers (Amsterdam) en zeven kamers (Den Haag); in de overige genoemde steden was feitelijk slechts één kamer actief. De Afdeling Rechtspraak telde in de drukke jaren 1946-1952 gemiddeld circa 65 leden, die hun werkzaamheden als herstelrechter naast hun normale dagtaak (als hoogleraar, advocaat of anderszins) moesten verrichten.⁶ In deze context is het niet verwonderlijk dat kamers verschillend dachten over, bijvoorbeeld, de invulling van het begrip goede

- 4 Vooral op het terrein van onroerende goederen waren minnelijke regelingen uitgangspunt van het Nederlands rechtsherstel. Daarop wordt in paragraaf 6 nader ingegaan.
- 5 Zo kregen beroofde particulieren soms niet, soms wel, maar meestal geen toestemming om hun kunstwerken terug te kopen van de Stichting Nederlands Kunstbezit, nadat deze stichting het verzoek om rechtsherstel had afgewezen. Een duidelijk criterium ontbrak, terwijl de voorwaarden voor terugkoop per geval varieerden. In hun studie *Betwist Bezit. De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofkunst na 1945* (Zwolle 2002) schrijven Eelke Muller en Helen Schretlen in hun conclusie (264): ‘Voor de enkeling die toestemming kreeg voor “terugkoop” was dit een relatief voordelige regeling: deze verzoekers hoefden minder geld te betalen dan de tijdens de oorlog verkregen tegenprestatie [de claimanten wier verzoek om minnelijk rechtsherstel werd toegewezen, moesten deze tegenprestatie wel op tafel leggen], en zij waren daarnaast vrijgesteld van betaling van de gebruikelijke onkostenheffing [...]. Andere claimanten daarentegen hebben tevergeefs op prijsonderhandelingen aangedrongen. Waarom de ene verzoeker wel, en de andere niet werd gehouden aan de overdracht van de destijds verkregen tegenprestatie is niet altijd even duidelijk.’
- 6 Zie De Jong, *Koninkrijk* 12, 667; voorts Klein, ‘Het rechtsherstel gewogen’, 39-41.

trouw bij het herstel van huurrechten.⁷ Meer in het algemeen lijken de open normen van E 100 niet alleen ten goede te zijn aangewend, maar ook meer discutabele beslissingen in de hand te hebben gewerkt. Het ontbreken van hoger beroep en cassatie deed zich in die gevallen zeker voelen.

Hoe groot deze problemen precies waren, zal in de komende paragrafen, op enige belangrijk deelterreinen van het Nederlandse rechtsherstel, nader worden onderzocht. Er wijst intussen veel in de richting dat de Afdeling Rechtspraak in het algemeen gericht was op het herstel van de geschonden rechtsverhoudingen en zorgvuldig heeft rechtgesproken. Zo stond een scherpzinnige jurist als de Groningse prof. mr. J.H. Beekhuis aanvankelijk bijzonder kritisch tegenover de grote rol van de billijkheid in zaken van rechtsherstel. Terugkijkend op zijn jarenlange ervaringen als rechter in de Afdeling Rechtspraak is zijn mening genuanceerder:

‘Als je er voor komt te staan als rechter om helemaal naar billijkheid recht te spreken, dan wordt je verantwoordelijkheid natuurlijk veel groter. Je leert scherper te analyseren wat de belangen zijn die je tegenover elkaar moet stellen. [...]. Maar ik vind nog steeds wat ik vroeger in een artikel [...] over het werk van de Raad voor het Rechtsherstel gezegd heb: “Dat gaat voor normale tijden te ver.” Dit was een abnormale tijd – zo’n oorlog is een breuk in het hele rechtssysteem. Daarna komt er zo’n tijd dat die breuk ook weer op een abnormale wijze, met een abnormaal soort recht, geheeld moet worden.’⁸

Het lijkt er op dat de grote vrijheid van de Afdeling Rechtspraak voor een belangrijk deel is opgevangen door het juridisch vakmanschap van (een gedeelte van) de rechters die in de afdeling zitting hadden. Een ander voordeel van de Afdeling Rechtspraak boven de reguliere rechtspraak was dan ook, dat dit orgaan niet hoefde te worden gezuiverd.⁹ Maar ook bij Beekhuis vinden we weer de reeds eerder vermelde visie dat het bij het rechtsherstel om iets abnormaals gaat, iets dat zich ver buiten het gewone leven afspeelt, en waarbij dus vrijheden zijn toegestaan die normaalgesproken geen pas hebben. Diezelfde opvatting overheerste vanaf het begin bij de Afdeling Rechtspraak zelf, treffend geformuleerd in een uitspraak van 16 juli 1946, waarin zij opmerkte dat

‘[...] het juist de strekking van het Besluit Herstel Rechtsverkeer is om in de bijzondere oorlogsomstandigheden hier met afwijking van de gewone rechtsregelen een uitzonderlijken maatstaf aan te leggen.’¹⁰

Een punt waaraan Beekhuis voorbijgaat is dat billijkheidsrechtspraak juist óók in zaken van rechtsherstel de nodige vragen oproept. Nog afgezien van

7 Zie par. 3 van dit hoofdstuk.

8 Zie J.M. van Dunné et al., *Acht civilisten in burger* (Zwolle 1977), 23.

9 Zie Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, 176.

10 AR Den Haag 16 juli 1946, NOR 428, 198.

de concrete vraag of die benadering tot willekeur in de beslissingen heeft geleid – waarop ik nader zal ingaan –, is er de meer fundamentele vraag naar de wenselijkheid überhaupt van deze vorm van rechtspraak als het gaat om de ongedaanmaking van stelselmatige ontrechting. De grote vrijheid van de Afdeling Rechtspraak om belangen tegen elkaar af te wegen heeft in ieder geval ertoe geleid, dat gedeposeerden keer op keer op het scherpst van de snede hebben moeten strijden om hun aanspraken te verzilveren. Dit aspect van het Nederlands rechtsherstel is dan ook een bron van onvrede geweest voor de ontrechte joodse gemeenschap. Vooraanstaande joodse advocaten hebben er dikwijls over geklaagd. Zo merkte mr. K.J. Edersheim op een vergadering van de Joodse Commissie voor Herstel op 8 maart 1948, daarover het volgende op:

‘Spr. [Edersheim] zegt, dat de Commissie overwegende bezwaren heeft tegen het gehele systeem, waardoor het rechtsherstel moet worden verwezenlijkt. De Jood moet in elk geval zijn eigendom terug verlangen en een ieder heeft het recht zich in elk afzonderlijk geval te verzetten, met beroep op zijn goede trouw, in plaats van een systeem dat de enkele personen, die werkelijk kunnen aantonen, dat zij iets verkregen hebben op grond van een afspraak met de Joodse rechthebbende zelf, een procedure hadden moeten beginnen, om hun goed recht geldend te maken, wanneer de Jood hun dit zou willen betwisten.’¹¹

- 11 ‘Vergadering Joodse Commissie voor herstel’, in: *NIW* (19 maart 1948). Zie in dit verband tevens H. Sanders, ‘Ad artikel 32 van het Besluit E 100’, in: *NJB* (1948), 245-246: ‘In de jaren van afzondering heb ik mij dan ook steeds voorgesteld, dat zó de gang van zaken zou zijn na de bevrijding. Wat de Duitsers ook met de huizen van de Joden zouden hebben gemanipuleerd, en wie ook de ultimatieve “verkrijger” zou blijken, ik zou ze terugvorderen met een dagvaarding van 10 regels, gericht tegen degene, die het huis “zonder recht of titel onder zich houdt” en dus met trotse negatie van alle tussenliggende “overdrachten” aan derden, en volgenden, te goeder of te kwader trouw, en ik zou, dagvaardend op korten termijn, vonnis hebben binnen vier weken. En zo zou het ook gaan met de verkwanselde inboedels. Ik zou slechts de actie van 2014, 2de lid tegen de houder hebben te richten, ook al had deze de zaak verkregen uit handen van den Commissaris des Konings zelf. Bij de bevrijding echter bleek, dat men in Londen anders had beschikt. Voor elke terugvordering moet een rechtsherstelprocedure worden gevoerd, waarin de gedeposeerde eerst nietigverklaring moet vorderen van alle tussenliggende transacties ofschoon deze – luce clarius – nietiger zijn dan de afspraak om te pandoeren om vrouw en kinderen. In elk afzonderlijk geval moet nagegaan worden, of het achterwege laten van het “ingrijpen” al of niet redelijk is. En te onzer ere is geïntroduceerd de principiële mogelijkheid van afwijzing der actie op grond van de goede trouw van de verkrijger, een element, dat nimmer ter zake dienend is geweest, en dat ook thans, in alle overige gevallen, nog steeds niet ter zake dienend is. Hier is dus geen sprake van omkering van de bewijslast, maar van een omkering van het recht, te onzen detrimente. En hetzelfde geldt in nog veel sterkere mate voor het beruchte artikel 33 [E 100]. En zo is het rechtsherstel, dat men zich had voorgesteld als een lafenis, een weldadige bron van satisfactie, behalve – het zij dankbaar erkend – op een enkel gebied, verworpen tot een slepend lijden, waarvan het einde niet is te voorzien. Hoe weinigen zijn er, die werkelijk hun huis terug hebben, dat door den bezetter is verkocht ingevolge een verordening, welke “wordt geacht nimmer van kracht te zijn geweest.”’

Is het eigenlijk wel redelijk, om van mensen die volledig zijn ontrecht te eisen dat zij voor elk goed dat hen is ontnomen, een harde belangenstrijd aangaan? Was het – ook achteraf gezien – niet wenselijker geweest dat er bijvoorbeeld voor de duidelijke gevallen van ontrechting – e.g. de gedwongen verkopen van goederen door *Verwalter* of roofinstanties – eenduidige regels waren gesteld die de rechter juist weinig vrijheid hadden gelaten bij het nemen van een beslissing? En ligt dat niet des te meer voor de hand als het gaat om een operatie waar het herstel van de rechtsstaat van afhangt? Een analyse van het Franse rechtsherstel, die in hoofdstuk 5 wordt ondernomen, is in dit verband relevant, omdat Frankrijk met zijn herstelwetgeving over een dergelijke ‘strikte’ regeling beschikte. Dit hoofdstuk vormt derhalve (net als het vorige en het volgende) een onderdeel van een vergelijking tussen het Nederlandse en het Franse rechtsherstel, die pas in het vijfde hoofdstuk wordt ‘voltooid’.

1.2 Plan van behandeling

In dit hoofdstuk wil ik stilstaan bij de wijze waarop met name de Afdeling Rechtspraak te werk is gegaan op een aantal belangwekkende terreinen van het Nederlands rechtsherstel. Allereerst wordt in paragraaf 2 aan de hand van enkele zaken ingegaan op de algemene vraag in hoeverre de grote rol van de billijkheid in de Nederlandse herstelrechtspraak tot willekeur in de uitspraken heeft geleid. In de daaropvolgende paragrafen is er aandacht voor de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak op verschillende deel-terreinen van het rechtsherstel.¹² Daartoe is het geheel van gepubliceerde uitspraken in de tijdschriften *Tribunalen van Nederland; Na-oorlogse Rechtspraak (NOR)* en *Rechtsherstel; halfmaandelijks orgaan van de Raad voor het Rechtsherstel (R)* onderzocht. Hoewel gedegen studies naar de rechtspraak van de Afdeling Rechtspraak (ook uit de tijd zelf) ontbreken, kan op basis van deze uitspraken een analyse worden gegeven van ontwikkelingslijnen in de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak die representatief zijn voor de juridische afdoening van het Nederlands rechtsherstel op de onderzochte terreinen. Een kwantitatieve, rechtssociologisch-empirische studie naar de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak, werd in het kader van dit onderzoek niet ondernomen.

12 In het kader van dit onderzoek is een systematische analyse van *alle* terreinen van het Nederlandse rechtsherstel onmogelijk gebleken. In het bijzonder zijn detailstudies naar de herstelrechtspraak ten aanzien van kunstvoorwerpen en ten aanzien van bedrijven hier achterwege gebleven. Zie over het rechtsherstel met betrekking tot kunstvoorwerpen voor zover de Staat daarin betrokken was de reeds genoemde studie van Muller en Schretlen, *Betwist Bezit*. Recentelijk verscheen tevens een studie over het rechtsherstel met betrekking tot vermogens van joodse oorlogswezen: Elma Verhey, *Kind van de rekening. Het rechtsherstel van de joodse oorlogswezen* (Amsterdam 2005). Ook dat laatste onderwerp valt buiten het bestek van het onderhavige onderzoek.

Uit de detailstudies zal overigens blijken dat de problemen die de open normen van het Besluit Herstel Rechtsverkeer met zich meebrachten, zich niet op alle gebieden in gelijke mate hebben voorgedaan. De herstelrechtspraak met betrekking tot levensverzekeringen (paragraaf 5) was bijvoorbeeld aanmerkelijk consistentere dan de herstelrechtspraak op het terrein van huurrechten (paragraaf 3). Het rechtsherstel ten aanzien van handelsvoorraden van joodse textielbedrijven had met de moeilijkheid te kampen, dat de betreffende textielvoorraden ten tijde van de bezetting door een Nederlands rijksbureau onder de berooide Nederlandse bevolking waren uitgedeeld (paragraaf 4). Op het technisch gesproken ingewikkelde terrein van hypotheek en onroerend goed deed zich het opmerkelijke feit voor, dat in een significant aantal gevallen de ‘schade’¹³ als gevolg van het feit dat koopsommen of aflossingen aan Duitse instanties waren betaald tussen de oorspronkelijke eigenaar en de oorlogskoper werd gedeeld (paragraaf 6). Besloten wordt met een korte conclusie (in paragraaf 7).

Het rechtsherstel ten aanzien van effecten, dat vanwege zijn omvang en complexiteit zijn stempel op het Nederlandse rechtsherstel heeft gedrukt, is in veel opzichten een verhaal apart. Omdat voor het effectenrechtsherstel een bijzondere regeling gold die uitermate gedetailleerd was, gaat de term ‘billijkheidsrechtspraak’ voor dit deelgebied minder goed op. Het extreme pragmatisme dat het Nederlands rechtsherstel kenmerkte, kwam op het terrein van effecten op een andere manier tot uiting: niet in de open normen die de herstelrechter vrij spel gaven om te doen wat hij billijk achtte, maar in de weinig principiële wijze waarop uitvoerende en rechtsprekende functies door elkaar heenliepen, met als gevolg dat zowel de minister van Financiën als de Vereniging voor de Effectenhandel een grote invloed op het feitelijk verloop ervan konden uitoefenen. Om deze reden is ervoor gekozen om het effectenrechtsherstel afzonderlijk te behandelen in hoofdstuk 4, met welk hoofdstuk de analyse van het Nederlandse rechtsherstel wordt afgesloten.

In datzelfde vierde hoofdstuk zal tevens, in paragraaf 6 worden ingegaan op de juridische strijd rond de afwikkeling van de boedels van de belangrijkste Duitse ‘roofinstanties’ *Lippmann, Rosenthal & Co.*, *Sarphatistraat (Liro)*¹⁴, de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA)* en de *Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV)* die na de bevrijding onder beheer van het Nederlands Beheersinstituut kwamen te staan. De uitkomsten van die strijd zijn echter ook voor een goed begrip van het derde hoofdstuk van belang. Omdat deze boedels onderling sterk met elkaar verweven waren, werd de concrete afwikkeling – waarvan alleen de reconstructie al vele jaren in beslag zou nemen – in handen van dezelfde personen gesteld.

13 Zie over deze vorm van ‘schade’ het slot van deze paragraaf.

14 Liro kreeg een paar jaar na de bevrijding de naam LVVS (Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat), maar in dit hoofdstuk zal ik van Liro-boedel blijven spreken.

Deze naoorlogse ‘beheerders-vereffenaren’ van Liro, VVRA en NGV waren in de praktijk vooral van het beleid van minister Liefstinck van Financiën afhankelijk. Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, nam Liefstinck het standpunt in dat de grote hoeveelheid waardeloos Duits schatkistpapier dat zich in deze boedels bevond niet door de Nederlandse staat zou worden vergoed. De door Sanders namens de Commissie Gedeposeerde aangespannen procedures leidden er als gezegd echter toe dat de Nederlandse Staat in 1952-1953 door de Afdeling Rechtspraak werd gedwongen tot vergoeding van het grootste deel van het in deze boedels aanwezige Duitse schatkistpapier. Hierdoor kregen crediteuren van de boedels van deze instanties uiteindelijk een veel hoger percentage van hun vorderingen vergoed, dan zij jarenlang voor mogelijk hadden gehouden.¹⁵ Nadat de slotuitkeringen uit de boedels in de jaren 1956-1957 waren gedaan, hadden de crediteuren van Liro 90%, die van VVRA 85% en die van NGV ruim 75% van hun aanspraken teruggekregen.

Het belang van de uitkomsten van de schatkistpapierprocedures voor de geschiedenis van het Nederlands rechtsherstel kan moeilijk worden overschat. In het gros van de rechtsherstelzaken ging het immers om het terugdraaien van transacties uit de bezettingstijd met betrekking tot joodse vermogenswaarden, waarvan de verkoop- of liquidatieopbrengst bij Duitse instanties als Liro, VVRA of NGV was terechtgekomen. Na de bevrijding behield de joodse rechthebbende, wanneer hij er niet in slaagde in zijn rechten te worden hersteld, zijn vorderingen op die instanties ter hoogte van de bedragen die die instanties er destijds voor ontvingen. Werd hij wel in zijn rechten hersteld ten aanzien van één van de door hem verloren goederen, dan moest hij de daarmee verbonden vordering op de roofinstantie overdragen aan degene van wie hij het terugontving of aan de Staat. De nieuwe crediteur van de vordering (in veel gevallen een koper die te kwader trouw was geweest) werd om die reden ‘cessie-crediteur’ genoemd.

De *materiële* inzet van veel procedures betrof derhalve het verschil tussen de marktwaarde van het goed waarover de procedure werd gevoerd (na de bevrijding) en het uiteindelijke bedrag dat er op de vordering op de boedel van de ‘roofinstantie’ zou worden uitgekeerd. Tot bijna zeven jaar na de bevrijding bleef de hoogte van de uitkeringspercentages uit de boedels van deze instanties echter hoogst onzeker. Zoals gezegd liet de afwikkeling van deze boedels lang op zich liet wachten. De verwachtingen omtrent de hoogte van de einduitkeringen van de belangrijkste roofinstanties Liro, VVRA en NGV waren unaniem somber gestemd, omdat de toestand van die boedels, uit de berichten die daarover af en toe door de beheerders werden verstrekt, weinig rooskleurig bleek. Tot in 1952 waren alle betrokken partijen – inclusief de Afdeling Rechtspraak – ervan overtuigd dat degene die beschik-

15 Zie AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/225; AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/226; AR Den Haag 30 mei 1953, R 53/336. Zie verder hoofdstuk 4, par. 6.

te over een vordering op een roofinstantie hoe dan ook met een substantiële schadepost zou blijven zitten. Tegen die achtergrond is het niet vreemd, dat het woord ‘schade’ af en toe opduikt in de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak met betrekking tot het verwachte verlies dat een persoon op zijn vordering op de boedel van een roofinstantie zou gaan leiden.

De historische wending als gevolg van de uitkomsten in de schatkistprocedures was van te voren door niemand te voorzien. Zonder dat gegeven is de verbetering waarmee de strijd om het rechtsherstel tot op dat moment werd gevoerd, niet te begrijpen. Ten slotte zij nog opgemerkt dat crediteuren van de ‘roofboedels’, ondanks de voor hen onverwachte positieve wending niettemin met een reële schadepost zijn blijven zitten, variërend van 10% (op Liro-claims) tot 25% (op NGV-claims). De schade kon nog (veel) groter zijn, als het bedrag dat door een roofinstantie in bezettingstijd voor een bepaald goed was ontvangen (veel) lager dan de (markt-)waarde was geweest.

Tenslotte nog een terminologische opmerking: zoals reeds eerder vermeld worden de termen ‘goed’ en ‘goederen’ in dit boek in meest ruime zin opgevat, in de betekenis van alle denkbare soorten (actieve) vermogensbestanddelen in de zin van art. 3:1 van het huidig Burgerlijk Wetboek. Daar is één uitzondering op: in de samenstellingen ‘onroerend goed’ en ‘roerend goed’ staat goed in dit boek voor tastbaar goed (tegenover ‘niet tastbare’ rechten). Het huidig burgerlijk wetboek spreekt in dat verband van onroerende en roerende *zaken*. In dit bestek werd bewust gekozen voor de ‘ouderwetse’ benaming van het oude Burgerlijk Wetboek uit 1838 omdat deze in de onderzochte periode, de jaren veertig en vijftig, de enige juiste was en dus door iedereen werd gebezigd.¹⁶ Moderne juristen dienen dus voor ‘onroerend goed’ en ‘roerend goed’ in gedachten steeds ‘onroerende zaak’ en ‘roerende zaak’ te lezen.

2. *Nederlands rechtsherstel: billijk of willekeurig?*

Neem om te beginnen het geval van Micky, een Franse bulldog die na de deportatie van zijn eigenaar, de ‘bejaarde rechtsgeleerde Mr. H.H.’, in oktober 1942 onverzorgd in Rotterdam achterbleef.¹⁷ Micky kwam terecht in een asieltuin dat ressorteerde onder de Joodse Raad te Rotterdam, en werd daar al snel ‘om niet’ ter hand gesteld aan juffrouw V., die graag een hond wilde

16 In de terminologie van het Oud-BW was ‘zaak’ het overkoepelende begrip, dat zowel ‘rechten’ als ‘goederen’ omvatte. Onder ‘roerende zaken’ werden dus zowel tastbare vermogensbestanddelen als niet-tastbare rechten verstaan.

17 AR Den Haag 24 december 1946, *NOR* 730. De zaak wordt ook in kort bestek besproken door De Jong, *Koninkrijk* 12, 691-692. De uitspraak is, tegen de gewoonte van de Afdeling Rechtspraak in, geanonimiseerd. Wie de Rotterdamse rechtsgeleerde H.H. was, heb ik niet kunnen achterhalen.

hebben. Daarmee redde zij Micky het leven, want de hond zou zijn afge- maakt als hij langer in het asiel was gebleven. Na de bevrijding keerde H. uit Theresienstadt naar Nederland terug. Hij begon een rechtsherstelproce- dure tegen juffrouw V., die de hond nog steeds in bezit had. Hij verzocht de Haagse (enkelvoudige¹⁸) kamer van de Afdeling Rechtspraak de rechtsbe- trekking tusschen V. en Micky nietig te verklaren en haar te gelasten de hond aan hem terug te geven, onder verbeurte van een dwangsom. Juffrouw V. op haar beurt verzocht

‘[...] primair het verzoek van Mr. H.H. af te wijzen, subsidiair – voor het geval het verzoek zou worden toegewezen – Mr. H.H. te veroordeelen aan haar te betalen 10% van de waarde van Micky plus f 300, zijnde f 0,20 per dag, voor de verzorging van Micky gedurende vier jaren [...].’

Opmerkelijk is dat V. zich teweestelde tegen het verzoek van H. door een beroep te doen op het gewone burgerlijke recht. Volgens V. was art. 2014 lid 2 (Oud) BW van toepassing waarin een termijn van drie jaar wordt gesteld waarbinnen de eigenaar van roerend goed bij verlies of diefstal zijn eigendom kan revindiceren bij bezitters te goeder trouw. Die drie jaar-ter- mijn was volgens V. verstreken, zodat zij niet meer gehouden zou zijn Micky aan de oorspronkelijke eigenaar terug te geven. Dit argument werd door de Afdeling Rechtspraak verworpen. Weliswaar kon Micky worden aangemerkt ‘als een “zaak” en zelfs als een bij uitstek “roerende” zaak’, maar enerzijds was juffrouw V. te kwader trouw ten tijde van de verkrijging van Micky – zij had immers kunnen weten dat de hond van een joodse eigenaar afkomstig was –, anderzijds stelde art. 37 E 100 dat de termijn van art. 2014 lid 2 (Oud) BW voor de toepassing van dat wetsbesluit als ongeschreven werd beschouwd. Op dit laatste punt werd in het vorige hoofdstuk al gewezen: het Besluit Herstel Rechtsverkeer bood volledige bescherming voor eenieder die zijn goede trouw aannemelijk wist te maken; revindicatie onder bezitters te goeder trouw was uitgesloten.¹⁹

De kwade trouw van V. bracht met zich mee dat het verzoek van H. voor toewijzing vatbaar was. Het resterende probleem betrof de subsidiaire vordering van V. Moest zij erkend worden in haar verzoek om 10% van de waarde van Micky vergoed te krijgen, alsmede de kosten van verzorging van Micky, door haar begroot op 300 gulden? De Afdeling Rechtspraak overwoog dat op grond van art. 27 lid 3 E 100 de teruggave van roerend goed plaatsvindt

‘[...] zonder dat aan den bezitter eenige schadevergoeding wordt toegekend, tenzij de Raad [lees: de Afdeling Rechtspraak] meent, dat er bijzondere redenen zijn voor een andere beslissing.’

18 Kleine zaken werden gewoonlijk door een enkelvoudige kamer afgedaan.

19 Zie hoofdstuk 2, par. 5.

Maar hoe moest de rechter bepalen dat er ‘bijzondere redenen’ aanwezig waren? Volgens de Afdeling Rechtspraak gaf deze bepaling de bevoegdheid ‘ook op dit punt te oordeelen naar redelijkheid en billijkheid, bijvoorbeeld door toepassing van bepalingen van het gemeene recht [...].’ Het gewone burgerlijk recht kon dus wel een *aanvullende* rol spelen in zaken die beheerst werden door het Besluit Herstel Rechtsverkeer, bijvoorbeeld ter beoordeling van de vraag wat in de gegeven omstandigheden redelijk en billijk was – maar verplicht was het niet en het gebeurde ook bijna niet.²⁰ In deze zaak echter wel; de Afdeling Rechtspraak overwoog dat er ook naar gewoon burgerlijk recht – verwezen werd naar art. 637 (Oud) BW – geen termen aanwezig waren om de verzoeker een gedeelte van de waarde van Micky aan V. te laten betalen. Daarentegen bood het gewone recht wel steun aan de opvatting dat de verzorgingskosten van Micky gedeeltelijk op H. moesten kunnen worden verhaald:

‘[...] dat echter ingevolge art. 634, 1°, en art. 1400 B.W. zelfs de bezitter te kwader trouw van den eigenaar kan terugvorderen de kosten, welke gedurende zijn bezit tot behoud der zaak zijn gemaakt, welke rechtsregel reeds gold in het oude Rome en steunt op het beginsel van redelijkheid en billijkheid, dat niet de ene burger ten koste van de anderen zich ongegrond verrijke; [...]’²¹

De regel dat ook de bezitter te kwader trouw de kosten die hij ter behoud van de zaak heeft gemaakt kan terugvorderen van de eigenaar, was zozeer ‘geworteld in het rechtsbewustzijn’ dat hij ook in het onderhavige geval van toepassing diende te zijn. Toch achtte de Afdeling Rechtspraak het billijk, dat ook V. bijdroeg in de kosten van verzorging van Micky:

‘O. dat eenerzijds Mr. H.H. het behoud van Micky heeft te danken aan het feit, dat juffrouw V. het dier heeft tot zich genomen en gedurende vier jaren heeft verzorgd, terwijl anderzijds juffrouw V. zulks heeft gedaan, allermindst ten behoeve van Mr. H.H. maar uit eigen belang en gedurende vier jaren het genot van de hond heeft gehad, welk genot zij zelf hoog heeft aangeschreven;
O. dat de Raad meent, dat voormelde bijzondere redenen aanleiding moeten zijn Mr. H.H. te veroordeelen aan juffrouw V. te vergoeden een derde gedeelte van de kosten, door haar gedurende vier jaren tot behoud van Micky gemaakt, welke kosten in hun geheel kunnen worden vastgesteld op f 150;

20 Overheersend was immers de opvatting dat E 100 de strekking had om *in afwijking van het gewone recht* een uitzonderlijke maatstaf aan te leggen ter oplossing van de uitzonderlijke problemen die door de bezetting waren ontstaan, zie paragraaf 1. Die visie stond ook in de weg aan een grote *aanvullende* rol voor het gewone burgerlijk recht.

21 Dit citaat en eerdere citaten uit AR Den Haag 24 december 1946, NOR 730, 106.

O. dat aldus Mr. H.H., de bejaarde rechtsgeleerde, wederom in het bezit zal komen van zijn Micky, terwijl juffrouw V. f 50 zal ontvangen, waarvoor zij kan trachten een nieuwe Micky te verkrijgen; [...]’²²

Eind goed, al goed, zal men geneigd zijn te zeggen, zij het dat de door de rechter vastgestelde verdeling van de kosten tot behoud van Micky (H. betaalde een derde van de kosten die door de rechter werden begroot op 150 gulden) iets willekeurig heeft, temeer daar deze verdeling in strijd lijkt met het door hem van toepassing geachte rechtsbeginsel dat ook de bezitter te kwader trouw de kosten tot behoud van de zaak kan terugvorderen van de eigenaar. Feit is dat juffrouw V. anders werd behandeld dan andere bezitters te kwader trouw die in normale tijden *alle* kosten die ter behoud van de zaak gemaakt zijn, kunnen terugvorderen van de eigenaar. Het feit dat zij uit eigen belang voor Micky zorgde en daar veel genot aan ontleende, kan als argument niet overtuigen: zo’n houding is immers kenmerkend voor alle bezitters te kwader trouw. De rechter had de moeilijkheid wellicht kunnen omzeilen door de kosten ter behoud van Micky (beduidend) lager te stellen dan de kosten van verzorging (men verzorgt een huisdier immers niet alleen om het in leven te houden). Hoe dat zij, door zijn typische compromiskarakter is deze uitspraak illustratief voor de Nederlandse herstelrechtspraak in de jaren na de bevrijding. De grote rol van redelijkheid en billijkheid stelde de herstelrechter in staat om de concrete omstandigheden heel zwaar mee te laten wegen in de beslissing. De rechtsbeginselen uit het gewone burgerlijk recht fungeerden daarbij af en toe wel als wegwijzers maar hoefden geenszins doorslaggevend te zijn.

Een tweede zaak die ik hier wil behandelen heeft geen hond, maar een brandkast tot onderwerp.²³ De brandkast, van het merk Lips, maakte onderdeel uit van de boedel van het bedrijf van een goud- en zilversmid, gevestigd te Rotterdam, waarvan de heer Louis Slier de joodse eigenaar was. Ingevolge de anti-joodse verordeningen werd het bedrijfje onder beheer gesteld van de *Omnia Treuhandgesellschaft* (kortweg Omnia, één van de roofinstanties van de bezetter), die de firma liet liquideren door een van haar vertegenwoordigers, de Duitser Heinz Himmelreich. Tijdens dit liquidatie-proces werd de boedel in april 1942 getaxeerd door G.J. Baan, van de Rotterdamse makelaars- en taxateursfirma Van Marle, De Sille & Baan. Tijdens die taxatie, die ten huize van Slier plaatsvond, gaf Baan aan Slier te kennen dat zijn firma zelf belangstelling had voor de brandkast:

‘Ik heb na afloop van de taxatie van de brandkast nogmaals aan den heer Slier gevraagd, of hij deze kast niet kon gebruiken in zijn winkel [...] en hij zeide mij dat de kast voor de winkel te groot was en hij in geen geval erop reflecteerde. Ik antwoordde hem daarop, dat indien de kast door de Omnia verkocht

22 NOR 730, 106.

23 Zie AR Den Haag 19 januari 1946, NOR 14.

zou worden, hetzij in publieke veiling of onderhands aan derden, dat ik er dan ook interesse voor zou hebben, aangezien mijn geheele bedrijf, gevestigd aan het Beursplein [...] door het bombardement radicaal vernietigd was en ik geen brandkast meer had. De heer Slier zeide mij daarop, dat het hem genoeg zou doen, te weten, [dat] zijn kast in mijn bezit kwam en het prettig zou vinden, dat ik er mede geholpen zou kunnen worden en dat zijn kast niet in vreemde en wellicht in vijandelijke handen zou overgaan. Ik heb hem toen nogmaals uitdrukkelijk verzekerd, dat ik ook niet zelfs de indruk wilde wekken, deze kast te willen bezitten, indien hij niet zijn volledige toestemming daarvoor zou geven. De heer Slier antwoordde, dat indien ik de kast zou kunnen kopen, hij gaarne bereid was mij de cijfercombinatie van het slot te demonstreeren op mijn kantoor, aangezien het slot voor vreemden nogal eens moeilijkheden bij het openen opleverde. [...] Toen de kast op mijn kantoor stond, is de heer Slier eenige malen geheel vrijwillig bij mij geweest en heeft mij het openen van de brandkast gedemonstreerd, waarbij hij in het bijzijn van meerdere getuigen zijn voldoening erover uitsprak, dat zijn kast nu in goede handen gekomen was.²⁴

De verkoop van de brandkast vond waarschijnlijk in juni 1942 plaats. Na de bevrijding diende de echtgenote van de 'afwezige' Louis Slier, optredend als zijn bewindvoester, een verzoek tot teruggave van de brandkast in bij de Afdeling Rechtspraak. De gerequesteerde Baan stelde zich op het standpunt dat Slier destijds herhaalde malen van zijn instemming met de verkoop van de brandkast had doen blijken. Er werden veel getuigen gehoord die Baans beweringen bevestigden. De rechterlijke motivering van de beslissing was vervolgens kort en krachtig:

'O. dat het nu [...] aannemelijk is, dat Slier hoewel gedwongen, zijne goederen te verkopen, niettemin zijne volledige instemming heeft betuigd met gerequesteerde's plan, de brandkast voor zichzelf te verwerven, zonder eenige poging te doen, met dezen, die hem blijkbaar welgezind was, tot overeenstemming te komen omtrent een latere teruggave daarvan, een ingrijpen in de thans in dit opzicht bestaande rechtsverhoudingen naar 's Raads oordeel onredelijk zou zijn.

Beslissende: wijst het verzoek af; [...].²⁵

Het problematische van deze uitspraak ligt in het feit dat de verkoop van de brandkast heeft plaatsgevonden *nadat* het bedrijfje van Slier in handen van Omnia was gevallen. Slier had op het moment dat de koop werd gesloten, elke beschikkingsmacht over de brandkast reeds verloren. Ook de verkoopopbrengst kwam hem niet meer toe: die werd waarschijnlijk bij de roofbank Liro op een geblokkeerde rekening gestort. De brandkast werd dan ook niet door Slier maar door Himmelreich, de Duitse vertegenwoordiger van Omnia, verkocht aan de firma Van Marle, De Sille & Baan. Dit is een typisch

24 Deze verklaring van Baan heeft hij na de bevrijding afgelegd en is in de uitspraak opgenomen. Zie NOR 14.

25 NOR 14.

voorbeeld van een gedwongen verkoop door een Duitse ‘beheerder’ op basis van een anti-joodse verordening, ten aanzien waarvan art. 25 E 100 bepaalde dat het – behoudens blijk van het tegendeel – onredelijk zou zijn van rechterlijk ingrijpen ter ongedaanmaking van de verkoop af te zien. Des te opvallender is het dat de herstelrechter het enkele feit dat Slier destijds met de gedwongen verkoop instemde, blijkbaar van voldoende gewicht achtte om wèl van ingrijpen af te zien.

Het probleem dat zich in dit geval voordoet is principieel. In hoeverre mag de houding van een joodse eigenaar, *nadat* hij op basis van bezettingsrecht zijn beschikkingsbevoegdheid over zijn vermogen heeft verloren, meewegen bij de beslissing of het gevraagde rechtsherstel al dan niet redelijk is? Kan en mag het feit dat een joodse eigenaar instemt met een verkoop die gedwongen plaatsvindt wel gewicht in de schaal leggen? In dit geval zag de joodse eigenaar zich geconfronteerd met de situatie dat zijn bedrijfje – met alle goederen die daarbij hoorden – door een roofinstantie werd geliquideerd. In die dwangpositie vertelde hij aan Baan, in de bewoordingen van deze laatste, dat hij ‘het prettig zou vinden, dat [Baan] er mede geholpen zou kunnen worden en dat zijn kast niet in vreemde en wellicht in vijandelijke handen zou overgaan.’ De instemming van Slier lijkt echter niet de verkoop zelf te betreffen (die verkoop is immers onvermijdelijk) maar de persoon aan wie wordt verkocht. Anders gezegd, nu hij de brandkast toch zou kwijtraken, zag Slier liever dat deze in handen van een ‘goede’ Nederlander en niet in vijandelijke handen overging. Maar deze voorkeur van Slier voor een Nederlandse koper lijkt voor de vraag naar de redelijkheid van rechtsherstel veel minder relevant dan de (hypothetische) vraag of Slier de brandkast ook dan aan Baan verkocht zou hebben als er van dwang geen sprake was geweest. Het antwoord op die laatste vraag lijkt ontkennend te moeten luiden. De brandkast werd immers verkocht in het kader van de gedwongen liquidatie; omgekeerd werd het verzoek tot rechtsherstel door de echtgenote van Slier gedaan omdat zij ‘zoowel als bewindvoester voor haar man als voor zichzelf de zaak van haar afwezigen echtgenoot wil gaan voortzetten en daarvoor dringend de behoefte heeft aan een brandkast [...]’.²⁶

Dat de zaak van de brandkast niet als een eenmalige ‘misser’ lijkt te kunnen worden beschouwd, blijkt uit een andere uitspraak van de Afdeling Rechtspraak die in dezelfde tijd werd gedaan.²⁷ Ook hier gaat het om een joods bedrijf – een boekhandel en leesbibliotheek genaamd ‘De Silverbeek’ die gevestigd was te Den Haag – toebehorend aan E. Drielsma. Dit bedrijf kwam in december 1941 onder beheer van Omnia te staan. Omnia verkocht de zaak aan juffrouw M.H. Wouters. Buiten medeweten van Omnia had Wouters echter mondelinge afspraken gemaakt met Drielsma die

²⁶ NOR 14.

²⁷ Zie AR Den Haag 11 februari 1946, NOR 15.

haar enerzijds in staat stelden om de boekhandel van Omnia te kunnen kopen (de koopprijs van 750 gulden was haar door Drielsma geleend), anderzijds erop neerkwamen dat zij wekelijks een bedrag van 35 gulden – tot een maximum van 4000 gulden – aan een tussenpersoon van Drielsma, de heer I.A. Kwanten zou afstaan. Deze Kwanten was een buurman en bevriende relatie van Drielsma die overigens in maart 1945 tijdens een bombardement op Den Haag zou omkomen. In diezelfde maand verkocht Wouters de boekhandel aan de heer P.C. Boogaard.

Drielsma, die de oorlog overleefde, verzocht na de bevrijding herstel in de eigendom van de boekhandel-leesbibliotheek, met nietigverklaring van de koopovereenkomst tussen Omnia en Wouters en de daaruit voortvloeiende rechtsbetrekkingen, alsmede nietigverklaring van de koopovereenkomst tussen Wouters en Boogaard. De Haagse (enkelvoudige) kamer van de Afdeling Rechtspraak overwoog daaromtrent het volgende:

‘O. dat het hoofdpunt in geschil is, dat van de zijde van requestrant [Drielsma] wordt beweerd, dat de Silverbeeck voor den duur van den oorlog ter exploitatie is gegeven aan Wouters als bedrijfsleidster, die voormelde paymenten als zijn aandeel in de winst via Kwanten aan requestrant moest doen toekomen, zoodat na den oorlog de zaak weer bij den requestrant-eigenaar in eigen beheer zou komen, terwijl Wouters zich op het standpunt stelt, dat requestrant aan haar, Wouters, de zaak voor f 4000 heeft verkocht, welk bedrag in meerdere termijnen via Kwanten aan requestrant als koopprijs zou ten goede komen;
O. dat, indien niet komt vast te staan, dat requestrant’s zienswijze de juiste is, van eenig rechtsherstel in den zin van het K.B. E 100, waar alsdan is aan te nemen *een – zij het onder den drang der omstandigheden – toch vrijwillige verkoop door requestrant van zijn zaak*, waarvoor hij f 4000 bedongen en aan zijn gemachtigde Kwanten nagenoeg uitbetaald heeft gekregen, geen sprake kan zijn; [...]’.²⁸

Het rechtsherstelverzoek werd vervolgens afgewezen, omdat de Afdeling Rechtspraak de door Drielsma gegeven versie van het doel van de overeenkomst met Wouters niet overtuigend vond:

‘O. dat op grond van een en ander niet is komen vast te staan de stelling van requestrant, dat Wouters met hem is overeengekomen, dat zij onder een wekelijksche betaling [...] als aandeel in de winst bij het einde der Duitsche bezetting hem de zaak zou afstaan, zoodat het verzoek [van Drielsma] moet worden afgewezen; [...]’.²⁹

Ook in deze uitspraak werd de handelwijze van de joodse eigenaar *nadat* zijn bedrijf onder ‘beheer’ was gesteld van een Duitse roofinstantie hem zwaar aangerekend. Op het moment dat hij afspraken maakte met juffrouw

28 NOR 15 (Curs. auteur).

29 NOR 15.

Wouters was hij al niet meer gerechtigd om over de boekhandel te beschikken en stond het reeds vast dat Omnia de zaak hoe dan ook zou gaan liquideren. Net als in het geval van de brandkast lijken de handelingen van Drielsma geen instemming met de verkoop als zodanig uit te drukken, maar is hij er slechts op gericht de zaak, al dan niet voorlopig, ter beschikking te laten komen van iemand die hem bekend was op een wijze die ook hemzelf nog tot enig voordeel zou strekken.

Ook in deze zaak doet de principiële vraag zich voor, in hoeverre het wel relevant is wat de precieze bedoeling van de afspraken tussen Drielsma en Wouters is geweest, of de mondelinge afspraken als een echte of als een schijnbare ‘koopovereenkomst’ moeten worden aangemerkt, in hoeverre Drielsma er nu wel of niet op rekende dat hij na afloop van de bezetting de zaak weer zou overnemen. De dwangpositie waarin hij verkeerde was immers zo nijpend dat er van een ‘vrijwillige verkoop door requestant van zijn zaak’ –anders dan de herstelrechter beweerde – toch in geen geval kon worden gesproken, al was het maar omdat Drielsma niet meer over zijn zaak had kunnen beschikken. Een latere poging van Drielsma om herziening van de uitspraak te verkrijgen, leverde niets op, omdat de Afdeling Rechtspraak geen *novum* aanwezig achtte.³⁰

De uitspraken inzake de brandkast en de boekhandel laten zien dat het billijkheidsrecht van het Besluit Herstel Rechtsverkeer tot discutabele beslissingen kon leiden, omdat de ‘redelijkheid’ van het gevraagde ingrijpen (ex artt. 23 en 25 E 100) door de herstelrechter naar eigen inzicht werd ingevuld. Het feit dat hoger beroep en cassatie waren uitgesloten, maakte het voor de Afdeling Rechtspraak bijzonder lastig om voor dit soort principiële vragen richtinggevende jurisprudentie te ontwikkelen.

Dat de Afdeling Rechtspraak over de redelijkheid van ingrijpen ook volkomen anders heeft geoordeeld, blijkt bijvoorbeeld uit een uitspraak van 4 februari 1947, waarin een Perzisch tapijt centraal stond.³¹ Dit tapijt was door de joodse eigenaar, de tandtechnicus Jacques de Brave, kort voor zijn deportatie via het achterbalkon van zijn huis in Amsterdam in het bezit gebracht van zijn buurman C. van Nieburg. Na de bevrijding verzocht de bewindvoerder over het vermogen van De Brave om teruggave van het tapijt. Van Nieburg verweerde zich met de stelling:

‘[...] dat hier sprake is van een voorwaardelijke schenking, aldus, dat hij, verweerder, het tapijt zou mogen behouden, indien De Brave en zijn vrouw zouden worden weggevoerd en niet terugkomen, en dat deze voorwaarde is vervuld; [...].’³²

30 Zie AR Den Haag 27 december 1946, in: NA, archief AR, R 3102 (ongepubliceerd).

31 AR Amsterdam 4 februari 1947, *NOR* 817. Deze zaak werd ook besproken in het *Nieuw Israelietisch Weekblad* van 27 juni 1947 onder de kop ‘Verdere vorderingen bij het Rechtsherstel’.

32 *NOR* 817.

Dit keer bleek de Afdeling Rechtspraak echter ongevoelig voor de vraag, wat er precies tussen De Brave en zijn buurman was afgesproken en overwoog:

‘O. dat de tusschen De Brave en gerequesteerde [van Nieburg] gesloten overeenkomst, tengevolge waarvan het onderhavige tapijt in het bezit van verweerder is gekomen, onder onbehoorlijken invloed vanwege den vijand is tot stand gekomen, en derhalve dient te worden nietig verklaard, daar achterwege laten van dit ingrijpen in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk zoude zijn;

O. dat in het midden kan blijven wat de inhoud van die overeenkomst is geweest, vermits de Raad, zelfs indien verweerders stellingen omtrent de door hem aan De Brave en zijn gezin bewezen diensten en de ter belooning daarvan al dan niet voorwaardelijk gedane schenking, juist zijn, van oordeel is, dat De Brave, rekening houdend met de door den bezetter tegen Joden genomen maatregelen, niet geacht kan worden in vollen vrijheid deze overeenkomst te hebben gesloten, zoodat ook in dat geval het achterwege laten van het vorenbedoelde ingrijpen onredelijk ware; [...]’.³³

Ongeacht de aard van de afspraak tussen De Brave en zijn buurman, werd die overeenkomst door de Afdeling Rechtspraak vernietigd, omdat deze onder onbehoorlijke invloed vanwege de vijand was totstandgekomen. Die benadering werd vaker gevolgd. In een zaak, waarbij voorafgaand aan de afkondiging van anti-joodse maatregelen een bedrijf door de joodse eigenaar zelf was verkocht overwoog de Afdeling Rechtspraak dat de vraag of de verkoopovereenkomst een echte of een schijnovereenkomst geweest was, voor het rechtsherstel irrelevant was:

‘O. dat de Raad omtrent dit geschilpunt geen beslissing behoeft te geven, daar onverschillig of ten deze al dan niet van een schijnovereenkomst moet worden gesproken, aannemelijk is, dat [verzoeker] in ieder geval slechts tot het sluiten van deze overeenkomsten is bewogen door zijn, als Jood, gerechtvaardigde vrees, dat van Duitsche zijde maatregelen tegen zijn bedrijf zouden worden genomen; [...]’.³⁴

Opvallend is dat in deze gevallen waarin wel rechtsherstel werd verleend, de joodse eigenaar zijn beschikkingsbevoegdheid *nog niet* had verloren.

In zaken met betrekking tot kunstvoorwerpen – zoals kostbare schilderijen – was de Afdeling Rechtspraak soms zelfs bereid rechtsherstel te verlenen *zonder* dat zij van mening was dat er bij de transacties die in bezettingstijd waren verricht, sprake was geweest van onbehoorlijke invloed van de zijde van de koper(s) of van de vijand of één van zijn handlangers. In een

33 NOR 817.

34 AR Amsterdam 3 maart 1947, NOR 888.

zaak die de erven Gutmann tegen de Nederlandse Staat aanspanden om teruggave te verkrijgen van een aantal uit Duitsland gerecupereerde schilderijen die onder beheer van de Stichting Nederlands Kunstbezit waren gebracht³⁵, stelde de Afdeling Rechtspraak uitdrukkelijk dat in het onderhavige geval van dwang, bedreiging of onbehoorlijke invloed niet was gebleken. De verkopen hadden naar haar oordeel vrijwillig, op initiatief van Gutmann plaatsgevonden terwijl de koopprijs – die klaarblijkelijk niet ‘te laag’ was – aan Gutmann zelf ten goede was gekomen. Niettemin overwoog de herstelrechter dat er bijzondere, met de bezetting verband houdende omstandigheden aanwezig waren geweest ‘die Gutmann [die door de Duitse bezetter als jood werd beschouwd] er toe [hadden] gebracht zich van zijn kunstverzameling te ontdoen’, welke de ongedaanmaking van de transacties op grond van art. 23 E 100 rechtvaardigden.³⁶ Zij beval teruggave van de kunstwerken, tegen terugbetaling door de erven Gutmann van de in de bezetting betaalde koopprijs, vermeerderd met terzake gemaakte kosten van recuperatie, bewaring en reparaties.³⁷

Een dergelijke wijze van beslissen stond in schril contrast met andere uitspraken waarin rechtsherstelverzoeken juist werden afgewezen, omdat de verkopen op eigen initiatief van de (joodse) eigenaar hadden plaatsgehad en er niet tegen een uitzonderlijk lage prijs was verkocht. Aldus besliste de Afdeling Rechtspraak bijvoorbeeld in een geval waarin een joodse eigenaar zijn aandelen in zijn goedlopend bedrijf op 15 november 1940 had verkocht voor 400.000 gulden, naar eigen zeggen uit vrees voor anti-joodse maatregelen. De Afdeling Rechtspraak weigerde tot rechtsherstel over te gaan:

35 Voor de precieze verhouding tussen deze instelling en het Nederlands Beheersinstituut, zie Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 89-94.

36 AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/288, 744. Zie in dit verband tevens AR Amsterdam 13 september 1948, NOR 1404. In casu ging het om een verkoop van schilderijen van een joodse eigenaar, Marcel Wolf, aan de Duitse zakenman Alois Miedl (onder meer bekend omdat hij de Kunsthandel J. Goudstikker NV kocht in juli 1940). Het proces was door Wolf aangespannen tegen de (Nederlandse) beheerders over Miedls voormalige vermogen (in Nederland) respectievelijk de Stichting Nederlands Kunstbezit die twee van de verkochte schilderijen beheerde. De Afdeling Rechtspraak overwoog ‘dat partijen verdeeld zijn over de vraag of de verkoop der schilderijen door verzoeker aan Miedl een vrijwillige was geweest dan wel een schijnovereenkomst [...], doch de Raad van oordeel is, dat de overeenkomst in elk geval is totstandgekomen *onder den druk der Duitse bezetting en het achterwege laten van ingrijpen onredelijk zou zijn*, zodat de gevraagde nietigverklaring behoort te worden uitgesproken; [...]’. Curs. auteur. De schilderijen konden terug naar Wolf die de door hem verkregen koopprijs af moest staan aan de Stichting Nederlands Kunstbezit.

37 Rechtsherstel behoorde immers niet te leiden tot verrijking van de gedeposeerde. Art. 27 lid 5 E 100 (zoals gewijzigd bij F 272) bepaalde in dat verband: ‘Indien de eigenaar, wiens zaak of recht [...] wordt terugggegeven, bij of tengevolge waarvan het bezit voor hem was verloren gegaan, eenige tegenprestatie heeft ontvangen, kan de Raad bepalen, dat de eigenaar aan den Staat of aan dengene, van wien hij haar heeft ontvangen, deze tegenprestatie of een door de Raad te begrooten bedrag ter waarde van ten hoogste deze tegenprestatie heeft voldaan.’

‘O. dat de Raad oordeelt, dat, ook al zouden de onderhandelingen tusschen partijen reeds zijn aangevangen voor de verordening van 22 October 1940 volgens welke alle Joodsche ondernemingen uiterlijk 30 November 1940 moesten worden aangegeven, verzoeker tot dezen verkoop is gebracht door de overweging, dat maatregelen tegen de Joden waren te verwachten;

O. toch, dat het niet aannemelijk is dat een vermogend man als verzoeker een prachtig renderende zaak die door hemzelf was opgebouwd en die zeer kundig werd geleid zonder zeer dringende redenen verkoopt;

O. dat echter, waar deze verkoop geheel op eigen initiatief van verzoeker tot stand kwam, de redelijkheid alleen dan nietigverklaring van deze rechtshandeling gebiedt, wanneer komt vast te staan, dat er tengevolge der omstandigheden, waaronder de handeling plaats vond, een groote onevenredigheid bestond tusschen den koop prijs en de waarde van het verkochte; [...]’.³⁸

Hoewel de Afdeling Rechtspraak van oordeel was dat de koop prijs in casu ‘wel laag’ was geweest, oordeelde zij ‘dat er toch niet een dergelijke onevenredigheid bestaat tusschen den koop prijs en de waarde der aandelen op het oogenblik waarop de koop tot stand kwam, dat ingrijpen geboden is, zoodat de vordering moet worden afgewezen’.³⁹

De rechterlijke interpretatie van de ‘redelijkheid’ van het gevraagde ingrijpen in de zaak-Gutmann, waarin de vraag of er wellicht tegen een ‘onredelijk lage prijs’ verkocht was, in het geheel niet aan de orde kwam, lijkt onverenigbaar met de interpretatie van de ‘redelijkheid’ van het niet-ingrijpen in de bedrijfsaandelenzaak, die juist direct gekoppeld werd aan de vraag of er al dan niet tegen een onredelijk lage prijs verkocht was. Het is wellicht eigen aan een open begrip als ‘redelijkheid’ dat het in de concrete invulling tot een zekere willekeur in rechterlijke uitspraken kan leiden en dat is precies wat ik in deze paragraaf heb trachten aan te tonen. Niettemin blijft het van belang te onderzoeken in hoeverre discrepanties tussen rechterlijke uitspraken niet uit de bijzondere omstandigheden die zich in de individuele zaken voordeden, zouden kunnen worden verklaard. Een verklaring voor de zojuist besproken discrepantie zou dan kunnen zijn dat in de zaak-Gutmann de Staat (feitelijk) de wederpartij was, terwijl dat in de bedrijfsaandelen-zaak een particulier was.⁴⁰ De Gutmann-uitspraak bevat ter ondersteuning van deze hypothese de volgende overweging:

‘dat de Raad bij de beoordeling van de redelijkheid van dit ingrijpen mede in aanmerking neemt, dat de Staat, met de recuperatie van tijdens de bezetting naar Duitsland weggevoerde, uit particulier bezit afkomstige goederen geacht moet worden de teruggave daarvan aan de oorspronkelijke eigenaar te hebben

38 AR Den Haag 23 oktober 1946, NOR 578, 413.

39 NOR 578, 414. Voor een soortgelijke uitspraak (met evenwel een niet-joodse verzoeker), zie AR Den Haag 28 oktober 1946, NOR 674.

40 Met dank aan Evelien Campfens, die mij hierop attent heeft gemaakt.

beoogd, met dien verstande, dat deze door de restitutie niet behoort te worden verrijkt, zodat hij een eventueel ontvangen tegenprestatie aan de Staat behoort af te staan; [...].⁴¹

Deze ‘verklaring’ wordt evenwel bemoeilijkt door het feit, dat de Afdeling Rechtspraak óók uitspraken heeft gedaan waarbij *particulieren* hun gekochte goederen moesten restitueren, zonder dat was gebleken dat de prijs waarvoor zij van de (joodse) eigenaar (op diens initiatief) gekocht hadden, uitzonderlijk laag was geweest. Illustratief voor dit ‘type’ uitspraken zijn de volgende overwegingen uit een uitspraak van 31 december 1946:

‘O. dat de Raad verder aanneemt dat Nathan Buchsbaum zonder de bijzondere oorlogsomstandigheden den meerbedoelden inboedel niet in bewaring zou hebben gegeven en die vervolgens ook niet zou hebben verkocht; dat hierin niet ligt opgesloten, dat gerequesteerde – zooals ter zitting herhaaldelijk door eischer beweerd is – misbruik zou hebben gemaakt van de dwangpositie, waarin Nathan Buchsbaum verkeerde; dat het niet op ’s Raads weg ligt, zich uit te spreken over de drijfveeren, die gerequesteerde voor zijn optreden gehad heeft, welke even goed in hulpvaardigheid jegens zijn joodsche medeburgers als in eigenbelang en mogelijk in beide kunnen hebben bestaan, terwijl in elk geval gerequesteerde niet zonder gevaar voor eigen veiligheid zich met deze joodsche zaken heeft ingelaten en daarvoor dan ook gedurende eenigen tijd door den bezetter aangehouden is geweest; dat immers het punt, waarop het voor de beslissing in deze aankomt, uitsluitend samenvalt met de vraag, of het redelijk is den onder de geschetste omstandigheden afgesloten verkoop in stand te houden; dat de Raad die vraag ontkennend beantwoordt, daar voldoende vaststaat, dat de verkooper daarbij onder den dwang der oorlogsomstandigheden heeft gehandeld en het onredelijk zou zijn den koper niettemin in het bezit van het gekochte te laten, nu de belanghebbenden, die voor den afwezigen verkooper kunnen spreken, prijs blijken te stellen op teruggave; [...].’⁴²

In deze uitspraak wordt geen woord gewijd aan de verhouding tussen de kooprijks en de waarde van het verkochte.

3. Belangenafweging bij huurrechten

In de meeste uitspraken die over het rechtsherstel van huurrechten zijn gepubliceerd, gaat het om het volgende probleem. Een joods bedrijf werd in bezettingstijd onder ‘beheer’ gesteld van een Duitse *Verwalter*. Een van de stappen die de *Verwalter* ondernam om het bedrijf te ‘liquideren’ was het opzeggen van de huur van de bedrijfsruimte en de daaropvolgende ontrui-

41 AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/288, 745. Curs. auteur.

42 AR Den Haag 31 december 1946, NOR 740. Zie voor een soortgelijke uitspraak het al eerder aangehaalde vonnis AR Amsterdam 3 maart 1947, NOR 888.

ming van het bedrijf. De verhuurder verhuurde de ruimte opnieuw, ditmaal aan een niet-joodse huurder die er een ander bedrijf in vestigde. Na de bevrijding verzocht de oorspronkelijke huurder of, in zeer veel gevallen, zijn bewindvoerder met een beroep op de artikelen 23 en 25 E 100 om herleving van de huur van de bedrijfsruimte, met vernietiging van de huidige huur-overeenkomst en ontruiming van de huidige huurder. Soms werd, in afwachting van de beslissing in de hoofdzaak, een kort geding-procedure gevoerd waarin de oorspronkelijke huurder om een voorlopige ontruiming van de huidige huurder verzocht. Deze kort geding-procedure vond plaats voor de voorzitter van de Afdeling Rechtspraak. Tegen de uitspraak in kort geding was binnen een termijn van één week hoger beroep mogelijk bij een der kamers van de Afdeling Rechtspraak.⁴³

Door de grote aandacht voor de billijkheid en de bijzondere omstandigheden is er in de gepubliceerde uitspraken die over deze materie gaan geen duidelijke lijn te ontdekken. Wisselvalligheid in de uitspraken komt vooral naar voren in de overwegingen ten aanzien van de goede trouw van de huidige huurder, en in het kader van de weging van het belang van de huidige huurder bij handhaving, en het belang van de oorspronkelijke eigenaar bij herleving van de huurovereenkomst. Bij de problematiek rond de goede trouw van de huidige huurder speelt de vraag of deze laatste de plicht had om bij het aangaan van de huurovereenkomst naar de vorige huurders van het pand te informeren. Opvallend is dat de Afdeling Rechtspraak over deze 'onderzoeksplicht' verschillend heeft geoordeeld. In een uitspraak uit augustus 1946, constateerde de Afdeling Rechtspraak dat een zekere

'[...] candidaathuurder, in de omstandigheden waarin hij toen verkeerde, niet tot plicht had een voorafgaand onderzoek in te stellen naar den vorigen huurder en gebruiker van het pand, en, zulk een onderzoek nalatende, niet geacht mag worden het risico van mogelijk later rechtsherstel te hebben aanvaard, een en ander te minder, wijl in het jaar 1942 het liquideeren van Joodsche ondernemingen door den vijand, nog niet zoo veelvuldig voorkwam, dat men alom in den lande bij het huren van een leegstaand pand daarmee moest rekening houden; [...]'.⁴⁴

De genoemde kandidaat-huurder, een fabrikant van consumptie-ijs, was een evacu e uit Scheveningen. De verhuurder die 'te goeder naam en faam' bekend stond, had niet uit zichzelf meegedeeld dat het pand bij een joodse onderneming in gebruik was geweest. Het pand was gelegen in Leiden, waar de ijsfabrikant niet bekend was. Mogelijk heeft het feit dat de tegenwoordige huurder zelf een oorlogsslachtoffer was de Afdeling Rechtspraak gebracht tot de bovenstaande overweging. Juist in dit type huurzaken ston-

43 Zie artt. 150a-150c E 100 (zoals gewijzigd bij F 272).

44 AR Den Haag 16 augustus 1946, *NOR* 494.

den de belangen van verschillende groepen oorlogsslachtoffers vaak tegenover elkaar. Hoe dat zij, de bewering dat het liquideren van joodse ondernemingen in 1942 – of beter: december 1942, toen de bedoelde huurovereenkomst werd gesloten – niet veel voorkwam, is onjuist en in andere uitspraken niet terug te vinden. Wel het omgekeerde: in een uitspraak uit oktober 1946 werd een koper van onroerend goed niet te goeder trouw geacht, aangezien hij als zakenman een perceel gekocht had in november 1942, ‘toen de ontrecting der Joden in Nederland in vollen gang was.’⁴⁵ In weer een andere uitspraak, uit september 1946, werd een algemene informatieplicht geformuleerd voor kandidaat-huurders die tijdens de bezetting een leegstaand bedrijfspand of woning wilden betrekken. Na te hebben vastgesteld dat de huurder in kwestie bij het aangaan van de huurovereenkomst niet geïnformeerd had naar de reden waarom het pand leegstond, merkte de Afdeling Rechtspraak op

‘dat eene dergelijke informatie tijdens de vijandelijke bezetting echter dermate voor de hand lag, dat hij door die informatie na te laten, de gevolgen daarvan heeft te dragen [...]’.⁴⁶

Nog duidelijker was de Afdeling Rechtspraak in een uitspraak uit januari 1947:

‘dat gerequesteerde [...] wel beweert niet geweten te hebben, dat in het door hem gehuurde perceel een joodsche zaak was gevestigd geweest, doch dit beroep op zijn goede trouw niet opgaat, *vermits ieder die in de bezettingsjaren, toen, naar algemeene bekendheid was, vele joodsche zaken werden geliquideerd, een leegstaand winkelhuis huurde zonder nader naar den vroegeren huurder te informeeren, rekening moest houden met de mogelijkheid, dat in dat winkelhuis een joodsche zaak was gevestigd geweest en het risico op zich nam, dat na den oorlog de joodsche rechthebbende voor zijn recht zou opkomen; [...]*’.⁴⁷

De goede trouw van de huidige huurders werd wel aangenomen in een geval waarin de oorspronkelijke huurder wiens bedrijf onder *Verwaltung* was ge-

45 AR Amsterdam 15 oktober 1946, NOR 606: ‘[...] dat wel mogelijk is, dat hij niet van den aanvang af het kwaad opzet heeft gehad te profiteeren van de ontrecting zijner Joodsche landgenooten, doch hij in ieder geval, naar hijzelf heeft toegegeven, wist van wie hij kocht toen de acte van transport werd verleden en hoe dit zij zichzelf de gevolgen zal hebben te dragen, indien hij – zakenman, die in November 1942, toen de ontrecting der Joden in Nederland in vollen gang was, een perceel kocht voor de betere uitoefening van zijn bedrijf – zoo lichtvaardig kocht, als hij beweert gedaan te hebben; [...]’.

46 AR Den Haag 16 september 1946, NOR 548. Zie tevens AR Den Haag 9 januari 1947, NOR 750.

47 AR Amsterdam 13 januari 1947, NOR 818. Curs. Auteur.

steld, enkele maanden voor zijn deportatie aan de eigenaar zou hebben meegedeeld

‘[...] dat hij van de huur afzag en indien hij uit Duitschland mocht terugkeren het pand ook niet meer in huur wilde hebben, omdat hij niet in staat zou zijn dit te exploiteren.’⁴⁸

De *Verwalter* had de zaak vervolgens ontmanteld en het gehuurde bedrijfspand laten ontruimen. De eigenaar had de ruimte opnieuw verhuurd en aan de nieuwe huurders meegedeeld dat de vorige, gedeporteerde huurder definitief van de huur had afgezien. Volgens de Afdeling Rechtspraak mocht de goede trouw van de tegenwoordige huurders worden aangenomen, omdat zij op deze mededeling van de eigenaar waren afgegaan. Daarbij nam zij in aanmerking dat de

‘[...] verzoeker [de bewindvoerder van de oorspronkelijke huurder] niets ten nadele van de mentaliteit van de [huidige huurders] heeft beweerd, integendeel verklaard heeft, dat zij te goeder naam en faam bekend staan en met name niet heeft betoogd, dat zij zouden behoren tot de categorie van personen, die gereedelijk tot het huren van een Jodenwinkel genegen waren [...]’⁴⁹

Deze overweging lijkt er echter weinig toe te doen en staat haaks op wat de Afdeling Rechtspraak in soortgelijke gevallen besliste: niet de vraag of de tegenwoordige huurders (en verhuurder) ‘goede Nederlanders’ waren, maar of zij hadden kunnen of moeten weten dat de vorige huurder onder dwang van maatregelen van de bezetter de huur had beëindigd, was meestal doorslaggevend voor de vraag of de nieuwe huurovereenkomst al dan niet te goeder trouw was aangegaan. In dit geval leek van die dwang duidelijk sprake: van iemand die kort voor zijn deportatie, terwijl zijn bedrijf onder *Verwaltung* stond, te kennen gaf de huur definitief te willen opzeggen, kan moeilijk gezegd worden dat hij ‘vrijwillig’ gehandeld heeft.⁵⁰ Dat was althans de opvatting van de Afdeling Rechtspraak in een andere zaak maar met betrekking tot een soortgelijke situatie:

‘O. dat, nu als onbestreden vaststaat, dat verzoeker ten gevolge van de door den bezetter genomen maatregelen tot behoud van lijf en veiligheid in September 1942 heeft moeten onderduiken en daarom zijn huis en winkel heeft verlaten, art. 25 van KB E 100 ten deze toepassing moet vinden en dus het achter-

48 AR Arnhem 25 juni 1946, *NOR* 553.

49 *NOR* 553.

50 Goede trouw werd eveneens aangenomen in een geval waarin de nieuwe huurders naar eigen zeggen wel wisten dat de vorige huurder een jood was geweest (die onder *Verwaltung* was gesteld en gedeporteerd was), maar waren afgegaan op een mededeling van een Rotterdamse notaris dat er tegen het sluiten van de huurovereenkomst geen bezwaar bestond. Zie AR Den Haag 29 mei 1946, *NOR* 314.

wege laten van ingrijpen in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk zou zijn; *dat deze zelfde overweging ook zou gelden, indien – hetgeen niet bewezen is – verzoeker reeds vóór zijn onderduiking te kennen had gegeven de huur te willen beëindigen, immers dit ook geacht zou moeten worden een gevolg te zijn van de door den bezetter tegen de Joden genomen maatregelen; [...]*.⁵¹

Zoals gezegd kwam het in dit type huurzaken vaak voor dat niet alleen de oorspronkelijke huurder – die aan maatregelen van ontrechting had blootgestaan – maar ook de tegenwoordige huurder – als evacu e of slachtoffer van een bombardement – als oorlogsslachtoffer kon worden aangemerkt. Ook de laatste kon in een ‘dwangpositie’ hebben verkeerd toen hij het ‘joodse pand’ had betrokken. De zaak kon nog nijpender worden als de tegenwoordige huurder hoge kosten had gemaakt om de bedrijfsruimte geschikt te maken voor de uitoefening van zijn bedrijf en er, in de jaren van grote woningnood na de bevrijding, niet direct een alternatieve ruimte beschikbaar was om dat bedrijf voort zetten. Billijkheidsrechtspraak betekende dat de rechters van de Afdeling Rechtspraak in hoge mate vrij waren om de belangen van tegenwoordige en oorspronkelijke huurders tegen elkaar af te wegen en dat hebben zij in dit type zaken ook vrijwel altijd gedaan. In sommige uitspraken stelde de Afdeling Rechtspraak echter vast dat er voor een belangenafweging geen plaats was, bijvoorbeeld omdat de tegenwoordige huurder niet aannemelijk had weten te maken dat hij bij het aangaan van de huur te goeder trouw was geweest.⁵² Deze principi le lijn werd echter niet consequent gevolgd, hoewel een belangenafweging bij afwezigheid van goede trouw doorgaans lijkt te zijn uitgevallen in het voordeel van de oorspronkelijke huurder.

Als de Afdeling Rechtspraak het verzoek tot rechtsherstel afwees, liet zij de vraag naar de (al dan niet bestaande) goede trouw of in het midden, of zij nam de goede trouw (of de afwezigheid daarvan) wel aan maar legde het accent op een belangenafweging die in het voordeel van de tegenwoordige huurder uitviel. Illustratief is een uitspraak uit augustus 1946, waarin een verzoek tot herleving van een huurovereenkomst ten behoeve van een fotozaak werd afgewezen. Nadat deze joodse zaak in de bezetting was ontruimd, had de verhuurder de bedrijfsruimte in 1943 opnieuw verhuurd aan de NV Nederlandsch Wapenmagazijn (kortweg Wapenmagazijn). Het argument waarmee het rechtsherstelverzoek werd afgewezen is opmerkelijk:

‘dat [...] bij de mondelinge behandeling is gebleken, dat de fotozaak [...], zij het onder minder gunstige omstandigheden dan in het pand aan de Zoutmanstraat 57, hier ter stede thans ondergebracht is; dat het vinden van een ander pand

51 AR Amsterdam 3 februari 1947, NOR 856. Curs. auteur.

52 Zie bijvoorbeeld AR Den Haag 26 juni 1946, NOR 507; AR Amsterdam 15 oktober 1946, NOR 606; AR Den Haag 9 januari 1947, NOR 750.

voor Wapenmagazijn echter veel moeilijker moet zijn dan voor eene fotozaak in verband met de eischen, welke van overheidswege aan eene zaak als Wapenmagazijn worden gesteld [...]; dat dit verschil tusschen beide zaken van zóó groot belang is, dat het niet redelijk en niet billijk zoude zijn Wapenmagazijn, hetwelk het pand Zoutmanstraat 57, nadat het eenige maanden leedig had gestaan heeft gehuurd en dat dit pand thans ruim drie jaar gebruikt, plaats te doen maken voor de fotozaak; [...].⁵³

In deze uitspraak bleef het punt van de goede trouw geheel buiten beschouwing. In een ander geval werd een rechtsherstelverzoek afgewezen, enerzijds omdat de gerequesteerde – die een pand te Alkmaar enige tijd nadat de joodse huurder (een tricot- en kousenhandel) was ontruimd, gekocht had – te goeder trouw zou zijn geweest, anderzijds omdat de requester tot mei 1946 had gewacht met het vorderen van rechtsherstel, terwijl de koper het pand juist na de bevrijding voor veel geld had verbouwd. Goede trouw werd aannemelijk geacht omdat niet was gebleken dat gerequesteerde ‘die niet te Alkmaar was gevestigd, wist dat het pand vroeger aan een Jood was verhuurd geweest’ zodat zij ‘toen zij het pand kocht, mocht vertrouwen, dat alle rechten en verplichtingen uit het geëxpireerde huurcontract waren vervallen’.⁵⁴ De vraag of de koper niet had kunnen of behoren te informeren of er in het pand een joods bedrijf gevestigd was geweest – een eis die, zoals gezegd, in andere uitspraken wel werd gesteld – kwam in deze zaak niet aan de orde.

Soms werd rechtsherstel geweigerd omdat de Afdeling Rechtspraak oordeelde dat de tegenwoordige huurder zelf in een ‘dwangpositie’ had verkeerd toen hij de huurovereenkomst was aangegaan. Dat gebeurde in een zaak waarin een levensmiddelenfirma op last van de Duitse bezetter uit haar eigen pand was verwijderd. De firma had vervolgens, ‘omdat er geen andere voor haar aanvaardbare oplossing bestond’, op aanwijzing van het Gemeentelijk Bureau voor Inkwartiering te Amsterdam een ruimte gehuurd en laten verbouwen, waarvan de oorspronkelijke (niet-joodse) huurder – die daarin een garagebedrijf exploiteerde – door de Duitsers was gearresteerd en in Amersfoort gevangen werd gehouden. De Afdeling Rechtspraak wees het rechtsherstelverzoek van de oorspronkelijke huurder af, omdat er onder de bijzondere omstandigheden

‘[...] geen reden [bestond] om verzoekers noodlijdend bedrijf weer op de been te helpen ten koste van het veel omvangrijker en belangrijker levensmiddelenbedrijf [...], dat door dezelfde dwang uit haar pand uit de van Ostadestraat was verwijderd als tot de ingebruikneming van verzoekers pand heeft geleid.’

53 AR Den Haag 10 augustus 1946, *NOR* 451.

54 AR Amsterdam 15 oktober 1946, *NOR* 666.

Doorslaggevend voor de afwijzende beslissing was de overweging dat

‘[...] verzoeker [...] niet aannemelijk heeft gemaakt, dat hij in staat zou zijn om zijn blijkens zijn eigen opgave reeds vóór zijn arrestatie kwijnend bedrijf in de betrokken perceelsgedeelten op winstgevende wijze uit te oefenen, en dit te minder mag worden aangenomen, nu verzoekers raadsman ter zitting [...] heeft verklaard, dat verzoeker geen eigen middelen heeft.’⁵⁵

Ook de omstandigheid dat de oorspronkelijke huurder de concentratiekampen niet had overleefd en de erven de vordering instelden, werd diverse malen als zwaarwegend argument gebruikt om het verzoek tot rechtsherstel af te wijzen. In een zaak waarin een banketbakker wiens eigen bakkerij te Diemen door de Duitsers was afgebroken, na overleg met officiële instanties zijn zaak had voortgezet in het Amsterdamse pand van een – ontruimde en gedeporteerde – joodse banketbakker, oordeelde de Afdeling Rechtspraak dat

‘nu vaststaat, dat verweerder [...], die zelf als gevolg van een maatregel van den vijand zijn bakkerij te Diemen was kwijtgeraakt en daardoor op straat was komen te staan, in overleg met het Bureau Huisvesting en de Kamer van Koophandel bedoeld perceelsgedeelte heeft gehuurd en daarin zijn banketbakkerij heeft gevestigd en sedert dien daarin zijn broodwinning heeft gevonden en een vaste clandiezie heeft verkregen, de belangen van verweerder [...] bij een handhaving van zijn huurovereenkomst die van verzoeker q.q. zoozeer overtreffen, dat ingrijpen in dit geval onredelijk zoude zijn, *hetgeen temeer klemt, nu niet de oorspronkelijke huurder, doch diens broer in het onderhavige perceelsgedeelte een nieuwe banketbakkerij zou gaan exploiteeren; [...]*’.⁵⁶

Hoewel de broer (tevens bewindvoerder) ontvankelijk was in zijn verzoek tot rechtsherstel – het recht op herstel in de huurrechten ging zoals alle rechtsherstelaanspraken over op de erfgenamen⁵⁷ –, dolf hij in de belangenafweging het onderspit nu hijzelf, en niet zijn broer, een ‘nieuwe’ banketbakkerij zou gaan exploiteren. In andere gevallen werden rechtsherstelverzoeken ten behoeve van erfgenamen afgewezen omdat zij niet genoeg ervaring zouden hebben voor de uitoefening van een manufactuurbedrijfje⁵⁸, omdat hetzij de bewindvoerder, hetzij de erven het bedrijf niet zelf wilden overnemen⁵⁹ of omdat, blijkens een ongewoon cynische tournure in een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak, het ‘onmiddellijk belang’ van

55 Beide citaten uit AR Amsterdam 24 oktober 1946, *NOR* 631.

56 AR Amsterdam 5 november 1946, *NOR* 828. Curs. auteur. Deze zaak wordt ook in kort bestek besproken door De Jong, *Koninkrijk* 12, 688-689.

57 Zie AR Amsterdam 23 september 1946, *NOR* 576.

58 Zie AR Den Haag 29 augustus 1946, *NOR* 550.

59 Zie AR Amsterdam 16 september 1946, *NOR* 579; AR Den Haag 20 mei 1947, *NOR* 904.

de oorspronkelijke huurder bij rechtsherstel – die na zijn deportatie niet was teruggekeerd – in elk geval ‘minder groot’ was dan dat van de tegenwoordige huurders bij handhaving van de huur.⁶⁰

Dat het ook heel anders kon uitvallen, bewijzen uitspraken van de Afdeling Rechtspraak waarin wel rechtsherstel werd verleend, soms uitdrukkelijk *ondanks* de dwangpositie waarin de tegenwoordige huurder zich bij het aangaan van de huurovereenkomst had bevonden. In enkele uitvoerig gemotiveerde uitspraken, gaf de Afdeling Rechtspraak expliciet te kennen dat de joodse gedeposeerde niet de dupe mocht worden van de nood van andere oorlogsslachtoffers. Eén van die principiëlere uitspraken (gewezen, overigens, in kort geding) komt uit augustus 1946 en de uitgebreide motivering rechtvaardigt een lang citaat:

‘O. dat de materiele feiten tusschen partijen vaststaan, doch gerequesteerde Pollmann zich beroept op haar goede trouw bij het verkrijgen der huur van het onderhavige pand in den zin van art. 27 E 100, en op de onmogelijkheid voor haar om het opgeëischte perceelsgedeelte te missen;

O. dat naar Ons aanvankelijk oordeel zij er echter niet in is geslaagd die goede trouw aannemelijk te maken; dat zij immers erkent te hebben geweten dat het onderhavige perceel in gebruik was bij verzoeker, wiens zaak ten gevolge van maatregelen van den bezetter was geliquideerd op grond dat hij als jood werd aangemerkt, zoodat het duidelijk voor haar geweest moet zijn dat Weyl niet vrijwillig van de huur heeft afstand gedaan [...]; dat onder die omstandigheden ook het feit dat zij niet van Duitschers huurde, dat de eigenaar te goeder naam en faam bekend stond en deze haar het pand eigener beweging te huur heeft aangeboden, gerequesteerdes goede trouw niet vermogt te bewijzen; dat zij wel is waar in een noodtoestand mag hebben verkeerd toen haar pand in de Bakkerstraat door de Duitschers werd gevorderd en haar niet kwalijk genomen kan worden dat zij het toen leegstaande pand in gebruik heeft genomen, doch zulks niet wegneemt dat zij heeft moeten begrijpen dat de rechten van Weyl slechts sluimerden en zij daarbij het risico op zich genomen heeft dat Weyl weder op zou duiken en zou wenschen in zijn rechten hersteld te worden; dat ook de omstandigheid dat haar pand in de Bakkerstraat thans verwoest is, gerequesteerde niet kan helpen, daar het *vitium originis* daardoor niet wordt weggenomen, en terecht door den raadsman van verzoeker is opgemerkt dat de schade aan gerequesteerde opgekomen door de verwoesting van haar pand niet op Weyl mag worden afgewenteld; dat de omstandigheid dat gerequesteerde voor een groot bedrag in het litigieuse perceel heeft verbouwd en vertimmerd wel de waarde

60 Zie AR Den Haag 29 mei 1946, *NOR* 314: ‘O. dat, waar genoemde S. van der V. als Jood door den bezetter is weggevoerd en tot heden niet is teruggekeerd, er groote waarschijnlijkheid bestaat, dat hij het lot van zooveelen heeft gedeeld en in het geheel niet zal terugkeeren, terwijl in elk geval zijn onmiddellijk belang bij het herstel der destijds tusschen hem en de [verhuurder] gesloten huurovereenkomst minder groot is dan dat van de [huidige huurders] bij handhaving van de door hen aangegane huren; [...]’.

van het pand voor haar vermeerderd maar niet haar recht op het gehuurde kan [aantasten] noch versterken; [...]’.⁶¹

Ondanks de noodsituatie van de gerequesteerde had zij moeten begrijpen dat de rechten van de oorspronkelijke huurder ‘sluimerden’ toen zij het bewuste pand betrok na zelf door de Duitsers op straat te zijn gezet. Het feit dat haar oorspronkelijke huurwoning vervolgens verwoest was – zodat zij daarin niet kon terugkeren – kon het rechtsherstel ten behoeve van de oorspronkelijke huurder niet in de weg staan, omdat de oorlogsschade van gerequesteerde niet op de joodse gedeposeerde mocht worden afgewenteld.⁶²

Deze uitspraak voegt zich in een serie uitspraken waarin werd geoordeeld dat degene die het risico had genomen door in bezettingstijd een joods pand te betrekken – en om die reden niet te goeder trouw kon worden geacht – de gevolgen daarvan had te dragen, ook als men zelf in een noodtoestand had verkeerd of als de nieuwe huur was aangegaan met toestemming of bemiddeling van officiële (Nederlandse) instanties.⁶³ In deze uitspraken lag de nadruk niet op de belangenafweging – die soms zelfs geheel achterwege bleef – maar op het recht op rechtsherstel van de oorspronkelijke huurder. Het afwegen van belangen had in deze uitspraken de functie van een ‘laatste toets’ – die vrijwel steeds uitviel in het voordeel van de oorspronkelijke huurder – alvorens de Afdeling Rechtspraak tot het verlenen van rechtsherstel overging.⁶⁴

Een aantal argumenten die de tegenwoordige huurder kon aanvoeren om aan te tonen dat het ingrijpen in de rechtsverhoudingen onredelijk zou zijn, is inmiddels de revue gepasseerd. Op twee bijzondere argumenten die in dit kader ook werden aangevoerd wil ik aan het slot van deze paragraaf nog wijzen: het ‘wederopbouw-argument’ en het ‘rechtsverwerkings-argument’. Het wederopbouw-argument luidde dat het niet in het belang van de wederopbouw zou zijn om tot rechtsherstel over te gaan, omdat het bedrijf van de tegenwoordige huurder voor het land belangrijker was dan het oorspronkelijke bedrijf. Het rechtsverwerkings-argument luidde dat ingrijpen onredelijk zou zijn, omdat de oorspronkelijke huurder te lang zou hebben gewacht met het indienen van zijn rechtsherstelverzoek.

61 AR Arnhem 17 augustus 1946, *NOR* 552.

62 Zie voor een soortgelijke overweging AR Amsterdam 8 januari 1948, *NOR* 1200.

63 Zie voor een voorbeeld van dit laatste AR Amsterdam 27 februari 1947, *NOR* 864. Omdat de tegenwoordige huurder niet te goeder trouw was, kon het hem volgens de Afdeling Rechtspraak niet baten ‘dat ook hij in een noodtoestand verkeerde, toen hij het pand huurde, terwijl ook niet terzake doet, dat hij het pand heeft betrokken met toestemming van verschillende Nederlandsche instanties als de Gemeentelijke Evacuatie-dienst Velsen; [...]’.

64 Zie bijv. AR Amsterdam 30 december 1946, *NOR* 757; AR Amsterdam 3 februari 1947, *NOR* 856; AR Den Haag 28 augustus 1947, *NOR* 1020; AR Amsterdam 13 oktober 1947, *NOR* 1050.

Het wederopbouw-argument werd door de Afdeling Rechtspraak in het algemeen niet aanvaard. Slechts een enkele keer liet zij zich ertoe verleiden om de betrokken bedrijven op dit punt onderling te vergelijken. Het gebeurde in een zaak waarin een medicijnen producerende fabriek onder invloed van maatregelen van de vijand de bedrijfsruimte had ingenomen van een bedrijf dat bedden had gefabriceerd:

‘[...] dat, wat het belang der Nederlandsche Volksgemeenschap betreft, dit naar het den Raad voorkomt, in het huidige tijdsgewricht evenzeer gediend is door productie van een zoo groot mogelijke hoeveelheid bedden en ledikanten als van geneesmiddelen en de van weerszijden overgelegde verklaringen van officieele en semi-officieele instanties, dan ook overwegend wijzen in de richting, dat een zoo spoedig mogelijke en zoo krachtig mogelijke hervatting van requestrantes bedrijf [dat bedden en ledikanten maakte] dringend geboden is ter voorziening in den nood der geteisterde gebieden; [...]’.⁶⁵

Dit staaltje van utilistisch denken is een fragment uit een beslissing van januari 1946, één van de eerste gepubliceerde rechtsherstel-uitspraken. Twee jaar later werd het wederopbouw-argument niet meer door de Afdeling Rechtspraak aanvaard:

‘Gedaagde heeft ook nog aangevoerd, dat haar glasbedrijf zeer urgent is ten behoeve van de wederopbouw, doch dit argument kan geen gewicht in de schaal leggen bij de beoordeling van eisers verzoek tot rechtsherstel, nu het Besluit Rechtsherstel [lees: Besluit Herstel Rechtsverkeer] dient ter bescherming van privaatrechtelijke belangen, waarbij bezwaarlijk rekening kan worden gehouden met eventueel in het gedrang komende overheids- of andere gemeenschapsbelangen.’⁶⁶

Soortgelijke formuleringen zijn ook in enkele andere uitspraken terug te vinden.⁶⁷

65 AR Amsterdam 29 januari 1946, *NOR* 59. Een ander voorbeeld (ten aanzien van rechtsherstel van onroerend goed) is AR Amsterdam 17 april 1946, *NOR* 270. In deze uitspraak oordeelde de Afdeling Rechtspraak dat het belang voor de wederopbouw van een timmerfabriek niet van dien aard was, dat het recht op rechtsherstel ten aanzien van een koekfabriek daarvoor zou moeten wijken.

66 AR Amsterdam 8 januari 1948, *NOR* 1200.

67 Een identieke overweging (met betrekking tot een bedrijf van kraamverzorging) komt voor in AR Amsterdam 29 april 1948, *NOR* 1417. Zie in dit verband tevens AR Den Haag 29 mei 1946, *NOR* 314. In deze zaak was door de bewindvoerder van gedeposseerde aangevoerd dat ook het ‘algemeen belang’ zou vergen dat de huur ten gunste van de familie van de niet teruggekeerde joodse huurder zou worden hersteld, maar dit argument werd door de Afdeling Rechtspraak verworpen: ‘O. dat aan dit oordeel niet kan afdoen, hetgeen namens requestrant is aangevoerd ten aanzien van het algemeen belang, daar de taak van de Raad op het onderhavige gebied *is beperkt tot het herstel van de juiste civielrechtelijke verhoudingen tusschen de ingezetenen en zich niet uitstrekt tot een oordeel over de vraag, of en op welke wijze eene verdeling van de beschikbare winkelruimte uit maatschappelijk-sociaal oogpunt gewenscht is, welke vraag*

Ook ten aanzien van het rechtsverwerkings-argument oordeelde de Afdeling Rechtspraak niet eenduidig: de late indiening van een verzoek tot rechtsherstel van huurrechten werd de requestant soms wel, soms niet aangerekend, afhankelijk van de billijkheid en de omstandigheden van het geval. Omdat dergelijke verzoeken vóór de fatale termijn van 1 juli 1951 werden ingediend en dus wel steeds ontvankelijk waren, kon de Afdeling het beroep op rechtsverwerking in de belangenafweging laten meewegen.⁶⁸ In oktober 1946 wees de Afdeling Rechtspraak twee verzoeken tot herstel van huurrechten af, omdat de verzoekers hun wederpartijen pas in mei en juni 1946 hadden ingelicht over hun voornemen rechtsherstel aan te vragen en daarmee hun recht op rechtsherstel zouden hebben verwerkt. In beide zaken werd van groot belang geacht dat de huidige huurders juist na de bevrijding de percelen voor veel geld hadden verbouwd.⁶⁹ Een jaar later, in oktober 1947, wijdde de Afdeling Rechtspraak in een uitspraak een algemenere overweging aan de verwerking van het recht op rechtsherstel ten aanzien van huurrechten:

‘[...] dat, gelijk de [Afdeling Rechtspraak] reeds meermalen overwoog, het maatschappelijk belang van rechtszekerheid zich ertegen verzet, dat te langen tijd na de bevrijding de huidige bewoners van huizen uit hun woningen worden gezet, ter wille van de terugkeer der vroegere bewoners, en daarom, al staat de termijn tot het indienen van vorderingen tot rechtsherstel, nog steeds open, het lange tijdsverloop na de bevrijding een steeds groter rol gaat spelen bij de beoordeling van de redelijkheid van een ingrijpen als in casu gevorderd; [...]’.⁷⁰

In deze zaak had de oorspronkelijke huurder van een woning te Amsterdam-Zuid zijn rechtsherstelverzoek pas in augustus 1947 ingediend, maar niettemin vond de Afdeling Rechtspraak dat er in casu redenen aanwezig waren om ‘het argument der rechtsverwerking niet te zwaar te laten wegen’: de verzoeker had na de bevrijding al zijn tijd en energie nodig gehad om elders rechtsherstel te verkrijgen, bovendien was hij ernstig zenuwoverspannen geweest en had opgezien

---

uitsluitend ter beoordeling van den wetgever staat; [...].’ (Curs. auteur.) Anders gezegd: de rechter treedt niet in vragen van distributieve aard, die aan de wetgever zijn voorbehouden (vgl. hoofdstuk 1, par.7).

68 Op die datum verviel definitief de – diverse malen verlengde – mogelijkheid om rechtsherstelverzoeken in te dienen bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, behoudens uitzonderingen ten aanzien van onroerende goederen, effecten en levensverzekeringen.

69 Zie AR Amsterdam 15 oktober 1946, NOR 666; AR Amsterdam 18 oktober 1946, NOR 690.

70 AR Amsterdam 13 oktober 1947, NOR 1050.

‘[...] tegen verderen rechtsstrijd en verwijdering van de [huidige huurder] uit zijn woning door rechtsdwang, in den hoop langs anderen weg een hem passende woning te Amsterdam te vinden, hetgeen echter ten gevolge van de woningnood niet [was] gelukt’.⁷¹

In een andere zaak waarin een rechtsherstelverzoek in de zomer van 1947 was ingediend werd het beroep op rechtsverwerking afgewezen omdat

‘[...] verweerder heeft nagelaten zich na de hem bekende terugkeer van verzoeker te vergewissen of deze door verweerder verwachte aanspraken op het perceel zou doen gelden, terwijl onder de gebleken omstandigheden [...] er voor verzoeker geen motief was om zich tot verweerder te wenden.’⁷²

De verzoeker had lange tijd in de gerechtvaardigde veronderstelling geleefd zijn bedrijf elders te kunnen gaan uitoefenen, maar dit was uiteindelijk niet doorgegaan. Ook in deze zaak had de verweerder na de bevrijding voor veel geld aan het pand verbouwd. Omdat rechtsherstel werd verleend achtte de Afdeling Rechtspraak het billijk dat verzoeker in de kosten van de verbouwing zou bijdragen voorzover hij bij de aangebrachte vernieuwingen en verbeteringen was gebaat.

Samenvattend kan worden opgemerkt dat het rechtsherstel ten aanzien van huurrechten werd gekenmerkt door een uiterst vrije rechtspraak waarin weinig lijn valt te ontdekken. Op vrijwel alle punten die in het bovenstaande zijn besproken, zijn elkaar tegensprekende uitspraken aan te wijzen. De grote nadruk op belangenafweging en de afwezigheid van een aparte kamer die zich op huurzaken toelede, maakte van de Afdeling Rechtspraak in huurzaken een onvoorspelbare ‘ad hoc’-rechter. Bij gebrek aan duidelijke maatstaven en in voortdurend wisselende samenstelling, zocht zij zich keer op keer een weg door een sociaal-maatschappelijk mijnenveld, waarin naast de aanspraken van de oorspronkelijke huurders, ook de situatie en belangen van de actuele huurders, in een context van nijpende woningnood, zwaar werden meegewogen.

4. Distex-zaken: joods textiel ten behoeve van de Nederlandse volksgemeenschap

De problematiek rond het rechtsherstel van huurrechten werd, zoals gezegd, op de spits gedreven wanneer belangen van gedeposedeerden en andere

71 NOR 1050.

72 AR Amsterdam 30 december 1947, NOR 1159. Zie voor nog een ander voorbeeld waar een beroep op rechtsverwerking werd afgewezen AR Amsterdam 8 januari 1948, NOR 1200.

oorlogsgetroffenen tegenover elkaar stonden. Kon iemand die zelf was geëvacueerd, wiens huis door de Duitsers was gevorderd of door bommen verwoest, een verwijt worden gemaakt als hij vervolgens de ontruimde huurwoning had betrokken van een huurder die, enige tijd daarvoor, gedeporteerd was? Nee, oordeelde de Afdeling Rechtspraak in één van de hierboven besproken uitspraken: dat kan iemand die in nood handelde niet *kwa-lijk* worden genomen. Toch meende de herstelrechter in dit geval, dat wie had kunnen weten dat er in een pand een joodse familie had gewoond of een joods bedrijf was gevestigd geweest, de juridische gevolgen moest dragen, omdat men, door het pand te betrekken, het risico had genomen dat de oorspronkelijke huurder terug zou keren en in zijn rechten zou willen worden hersteld. De gedachte achter deze redenering was dat de oorspronkelijke huurder niet de dupe mocht worden van geleden oorlogsschade van de tegenwoordige huurder. Die schade moest worden verhaald op degenen die daarvoor aansprakelijk konden worden gesteld, of, bij gebreke daarvan, (ten dele) worden vergoed door de Staat.⁷³ Dit was, zoals we zagen, echter geen vaste lijn in de rechtshersteljurisprudentie: in andere, vergelijkbare gevallen heeft de Afdeling Rechtspraak de balans in de belangenafweging laten doorslaan naar de tegenwoordige huurders.⁷⁴

Een verwante problematiek is aan te treffen op een apart gebied van het rechtsherstel, in de zogenaamde Distex-zaken. Distex was de verkorte benaming van het ‘Rijksbureau voor de distributie van textielproducten’ dat ressorteerde onder het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Dit rijksbureau was kort na het begin van de bezetting, op 26 mei 1940 opgericht in het kader van de ‘Distributiewet 1939’, een wet die de rijksoverheid in staat stelde om zo nodig met dwangmaatregelen in het handels- en bedrijfsleven in te grijpen.⁷⁵ Gedurende de bezettingstijd zou Distex samenwerken met de Duitse bezetter en een centrale rol spelen in de distributie van textielgoederen onder de noodlijdende Nederlandse bevolking.⁷⁶

In de tweede helft van 1941 stelde de *Wirtschaftsprüfstelle* – een Duitse roofinstantie die belast was met de verkoop en liquidatie van joodse bedrijven – het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Distex voor een lastige keuze.⁷⁷ In het kader van de arisering van het Nederlandse bedrijfsleven werden ongeveer 1600 joodse textielbedrijven geliquideerd.

73 Zie het lange citaat uit AR Arnhem 17 augustus 1946, *NOR* 552 in de vorige paragraaf.

74 Zie voor voorbeelden de vorige paragraaf.

75 Zie C.N.F. Swarttouw, *De ontwikkeling van de textielindustrie, de confectie-industrie en den textielhandel, alsmede de textielvoorziening van Nederland gedurende den bezettingstijd 1940-1945*, diss. Nederlandsche Economische Hoogeschool van Rotterdam (Amsterdam 1947), 5.

76 Zie Swarttouw, *De ontwikkeling van de textielindustrie*, 439-456.

77 De *Wirtschaftsprüfstelle* ressorteerde onder Hans Fischböck, *General-kommissar für Finanz und Wirtschaft*. Zie Aalders, *Roof*, 135.

Er was berekend dat er bij deze bedrijven gezamenlijk een textielvoorraad aanwezig was ter waarde van circa 5 miljoen gulden. Het departement en Distex kregen de keuze om

‘[...] òf het bezit van textielhandelaren van Joodsch ras door de Duitse N.S.D.A.P. naar Duitschland te zien vervoeren [wat de oorspronkelijke bedoeling van de Duitse bezetter was], ofwel haar tusschenkomst te verleenen om dit bezit aan de Joodsche eigenaren te doen ontnemen en de goederen door z.g. Arische zaken hier te lande te doen verkoopen ten behoeve van de Nederlandse volksgemeenschap.’⁷⁸

De secretaris-generaal van het departement, H.M. Hirschfeld, en de directie van Distex besloten tot het laatste en kregen met veel moeite van de Duitse autoriteiten gedaan dat Distex een coördinerende rol zou krijgen bij de onttrekking van de textielvoorraden aan de joodse textielbedrijven en bij de herdistributie daarvan onder de Nederlandse bevolking.⁷⁹ Bij de uitvoering van deze taak heeft het Rijksbureau, naar eigen zeggen,

‘[...] zooveel mogelijk met de belangen der Joodsche eigenaren rekening trachten te houden, b.v. door partijen beneden de waarde van duizend gulden geheel vrij te laten en de betaling te doen geschieden aan de eigenaren persoonlijk.’⁸⁰

De rechtstreekse betaling aan joodse eigenaren was echter per 30 april 1942 niet meer mogelijk. Vanaf dat moment geschiedde de betaling op voorschrift van de bezetter hetzij aan de Bank voor Nederlandschen Arbeid te Amsterdam (die door de nazi's was opgericht en in dit type zaken een soortgelijke functie als Liro vervulde), hetzij, direct of indirect, aan Liro. Ten behoeve van de herdistributie benaderde Distex een groot aantal niet-joodse textielhandelaren. Deze mochten de partijen textiel tegen de inkoop-prijs van de joodse eigenaren overnemen, vermeerderd met een vast percentage van 20%. De uiteindelijke verkoopprijs mocht niet boven 140% van de oorspronkelijke inkoop-prijs liggen. Dit waren uiterst smalle winstmarges die de herverdeling van textiel betaalbaar moesten houden voor behoefte

78 Aldus de geciteerde verklaring van Mr. H.J.W. van der Poel in de functie van adjunct-directeur van Distex in AR Den Haag 29 april 1946, *NOR* 230. Dezelfde formuleringen zijn (overigens zonder bronvermelding) vrijwel letterlijk terug te vinden in Swarttouw, *De ontwikkeling van de textielindustrie*, 518.

79 De gemaakte keuze is illustratief voor de utilistische wijze waarop Hirschfeld opereerde als het ging om samenwerking met de bezetter. Zie in dit verband Meindert Fennema, ‘Hans Max Hirschfeld. Secretaris-generaal van een onthoofd ministerie 1940-1945’, in: Madelon de Keizer et al. (red.), *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw. Twaalfde jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2001) 156, 159, 172-174.

80 Citaat uit *NOR* 230; zie ook Swarttouw, *De ontwikkeling van de textielindustrie*, 526.

consumenten.⁸¹ De meeste benaderde textielhandelaren hebben aan de door Distex gecoördineerde distributie meegewerkt, slechts enkele grote detailhandelaren weigerden, ‘omdat zij niet wisten, wat ze met zulke betrekkelijk kleine partijen moesten beginnen’. Slechts twee grossiers zouden op principiële grond geweigerd hebben zich met de zaak in te laten.⁸²

De herdistributie van het joodse textiel onder het niet-joodse deel van de Nederlandse bevolking was, zo men wil, een ‘succes’. In zijn naoorlogse dissertatie over de textielvoorziening in de bezettingstijd schrijft C.N.F. Swarttouw:

‘De Nederlandsche overheid was erin geslaagd voor een zeer belangrijk bedrag aan textielgoederen voor de binnenlandsche voorziening te redden, en zij heeft hierbij medewerking ondervonden van een groot aantal textielhandelaren.’⁸³

Na de bevrijding werden door of namens de oorspronkelijke eigenaren voor de Afdeling Rechtspraak een aantal processen gevoerd tegen textielhandelaren die partijen joods textiel van Distex hadden gekocht. Omdat de goederen waren doorverkocht aan consumenten werd niet om teruggave van het textiel gevraagd, maar om vervangende schadevergoeding op grond van art. 34 E 100.⁸⁴ In de eerste gepubliceerde uitspraak in een Distex-zaak omschreef de Afdeling Rechtspraak de handelwijze van Distex tijdens de bezetting als ‘opportunistisch’:

‘O. wat de zaak zelve betreft, dat de Distex ten deze onder onbehoorlijke invloed van den vijand het opportunistische standpunt heeft ingenomen, dat het

81 Voor een gedetailleerde weergave van de gang van zaken, zie Swarttouw, *De ontwikkeling van de textielindustrie*, 518-524. Overigens lijkt Swarttouws analyse er eenzijdig op gericht de handelwijze van Distex in bezettingstijd te verdedigen. Dit gaat zover dat hij alleen naar die uitspraken van de Afdeling Rechtspraak verwijst waarin de transacties die via Distex werden gesloten, in stand bleven.

82 Aldus de getuigenis van Van der Poel geciteerd in *NOR* 230. L. de Jong, *Koninkrijk 5*, 594 suggereert dat er nog meer principiële weigeraars waren. Meewerken was hoe dan ook de regel. Zie bijv. ook Ch. A. Cocheret, *Helpende handen. Geschiedenis van de Stichting Centrale Voorziening te Rotterdam. 11 October 1940 – 1 Maart 1946* (Rotterdam 1951), 339. Cocheret spreekt van een ‘bittere pil’ die de textielhandelaren slikten door joodse partijen over te nemen. Maar: ‘Het bewustzijn dat een onder goed-vaderlandse leiding staande instantie als Distex deze oplossing aanbeval, maakte dit op zichzelf zeer moeilijke besluit gemakkelijker.’

83 Swarttouw, *De ontwikkeling van de textielindustrie*, 524.

84 In gevallen waarin teruggave van de goederen of rechten niet meer mogelijk was, werd in art. 34 lid 2 E 100 een schadevergoedingsaanspraak toegekend jegens ‘allen, die sedert het tijdstip, waarop het bezit voor den eigenaar is verloren gegaan, de zaak, het recht, of de vrucht in hun bezit hebben gehad [...]’. Zij waren ‘hoofdelijk aansprakelijk, voorzover niet hun goede trouw aannemelijk is gemaakt.’ Op grond van art. 34 lid 3 E 100 was de hoogte van de schadevergoeding gelijk aan ‘de schade, welke de eigenaar lijdt, doordat hij de zaak of het recht niet, niet onbezwaard, of slechts tegen het verrichten van een betaling terugontvangt.’

de voorkeur verdiende haar door de vijandelijke instanties gewenschte tusschenkomst te verleen, aangezien op die wijze de toch onvermijdelijke roof van het Joodsche textielbezit niet ten goede zou komen van den Duitschen roover, maar van de Nederlandsche volksgemeenschap, boven een principieele weigering van die tusschenkomst op voor de hand liggende rechtsgronden, waardoor het geroofde zonder meer ten bate van den roover zou zijn gekomen; [...]’⁸⁵

Vervolgens overwoog de herstelrechter dat art. 25 E 100 in dit geval van toepassing was, zodat, behoudens blijk van het tegendeel, achterwege laten van ingrijpen onredelijk zou zijn. Van het tegendeel was naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak echter niet gebleken:

‘[...] dat weliswaar de houding van gerequesteerden in overeenstemming is geweest met het advies van de Distex en daarop steunde, doch dat, ook al is noch door de Distex noch door gerequesteerden het ten aanzien van requestrante gepleegde onrecht beoogd, het niettemin onredelijk zou zijn, dit ten laste te laten van de beroofden, *op grond dat de Distex en met haar deze gerequesteerden slechts noode de helpende hand hebben geleend om het te plegen en de gevolgen van dit onrecht, voor anderen dan de benadeelden, in gunstige richting hebben trachten te leiden.* [...]’⁸⁶

Met andere woorden, het feit dat Distex en, onder invloed van Distex, de niet-joodse textielhandelaren ‘slechts noode’ (onwillig, onder druk) hadden meegewerkt aan de (niet door hen beoogde) roof van de joodse textielgoederen en de gevolgen van die roof *voor anderen dan de benadeelden* hadden trachten te verlichten door het textiel te herverdelen onder de Nederlandse bevolking, mocht niet ertoe leiden dat de joodse eigenaar bleef zitten met de schade die hij door zijn ontrecting had geleden. Omdat de goederen waren doorverkocht, werden de gerequesteerden veroordeeld tot het betalen van vervangende schadevergoeding. Distex zelf, die wel de coördinerende instantie maar geen koper of verkoper geweest was, kon op grond van het herstelrecht niet voor de Afdeling Rechtspraak worden gedaagd.

Deze uitspraak heeft enige tijd richtinggevend gewerkt.⁸⁷ Maar in november 1946 ging de Afdeling Rechtspraak ‘om’. Op 12 november 1946 oordeelde zij dat er bijzondere redenen waren om textielhandelaren die via Distex joodse textielgoederen hadden gekocht te beschermen tegen rechtsherstel- en schadevergoedingsacties. Het Rijksbureau Distex was immers een Nederlands (niet-Duits) overheidsorgaan geweest, opgericht op grond van vooroorlogse distributiewetgeving, waarin, ook in bezettingstijd, ‘goe-

85 AR Den Haag 29 april 1946, NOR 230.

86 NOR 230.

87 Zie AR Arnhem 14 mei 1946, NOR 282 en AR Amsterdam 7 mei 1946, NOR 290 die, minder uitvoerig gemotiveerd, tot soortgelijke beslissingen leidden.

de' Nederlanders hadden gezeten. Zijn werkzaamheid om joodse textielgoederen te herdistribueren had een Nederlands belang gediend omdat zo voorkomen kon worden 'dat de zeer belangrijke goederenvoorraden van door den bezetter gesloten Joodsche zaken naar Duitschland zijn gevoerd en onttrokken aan de Nederlandsche textielvoorziening.' De bedrijven die met Distex in zee waren gegaan hadden er op mogen vertrouwen dat Distex het algemeen belang diende. In deze omstandigheden zou het volgens de Afdeling Rechtspraak onredelijk zijn

'[...] om, indien tengevolge dit optreden van Distex schade is toegebracht aan de Joodsche textielzaken, deze schade, die door de Nederlandsche gemeenschap in haar geheel gedragen dient te worden, ten laste te brengen van die Nederlanders, die uit de aard van hun bedrijf geroepen waren om Distex behulpzaam te zijn bij het dienen van het algemeen belang.'⁸⁸

De behulpzame textielhandelaren waren op die grond gedisculpeerd, ook al hadden zij geweten dat het om joodse goederen gegaan was, en medewerking kunnen weigeren, ook op principiële gronden, hetgeen een enkeling ook had gedaan. Omdat het niettemin om 'geroofd goed' ging, achtte de Afdeling Rechtspraak het wel redelijk dat de koper van Distex-goederen de winst die hij op de verkoop van de goederen had gemaakt alsnog aan de oorspronkelijke eigenaar moest afstaan. Geen volledig rechtsherstel derhalve, maar slechts een teruggave van de behaalde winst. Deze wijze van beslissen zou vaste jurisprudentie worden.⁸⁹ Vier dagen later deed de Afdeling Rechtspraak opnieuw een soortgelijke uitspraak in een Distex-zaak, waarin de volgende overweging voorkwam:

'O. toch dat, zonder in beoordeling te willen noch te kunnen treden van de gestie van het Rijksbureau voor Textiel in de oorlogsjaren, de Raad de door Distex in overleg met den Secretaris-Generaal van Handel en Nijverheid ten aanzien van de door de Duitschers geliquideerd wordende massa van Joodsche textielvoorraden genomen maatregelen zeer wel te verdedigen acht en het willekeur zou worden, geen rechtsherstel, om de schade, door de Joodsche eigenaren geleden tengevolge van de liquidatie hunner bedrijven door de Duitschers, over te hevelen op de koopers dier goederen, wier transacties gezien moeten worden in het kader der door de bevoegde autoriteiten op goede gronden in het belang van het geheele Nederlandsche volk genomen distributiemaatregelen; [...]'.⁹⁰

Het 'omgaan' van de Afdeling Rechtspraak in de Distex-zaken berustte op een verandering in de beoordeling van het gegeven dat de joodse textielgoe-

88 AR Amsterdam 12 november 1946, *NOR* 620.

89 Zie AR Amsterdam 16 november 1946, *NOR* 691; AR Amsterdam 3 januari 1947, *NOR* 732; AR Amsterdam 10 maart 1947, *NOR* 873.

90 AR Amsterdam 16 november 1946, *NOR* 691.

deren op instigatie van Distex waren overgenomen door anderen, in het kader van een distributieprogramma dat een algemeen belang had gediend. Wat vooral opvalt, is dat de Afdeling Rechtspraak na het ‘omgaan’ veel minder kritisch bleek te staan ten opzichte van de door Distex en Hirschfeld gevolgde gedragslijn. Hun handelwijze werd niet meer als opportunistisch aangemerkt en afgezet tegen een mogelijke ‘principiële weigering’ om zich met het kopen en verkopen van joods textiel in te laten, maar juist – zie het laatste citaat – als ‘zeer wel te verdedigen’ gekenschetst. Anderzijds gaf de Afdeling Rechtspraak in haar uitspraak van 12 november 1946 aan dat de schade gedragen moest worden door de Nederlandse gemeenschap in haar geheel. Het probleem met die opmerking was echter, dat de Afdeling Rechtspraak daar geen zeggenschap over had: de Staat kon in deze zaken niet voor de Afdeling Rechtspraak worden gedaagd, omdat zij niet zelf als koper of verkoper van joods textielvoorraden was opgetreden.⁹¹

Na haar uitspraak van 12 november 1946 is de Afdeling Rechtspraak niet meer afgeweken van de nieuwe koers. In de laatste gepubliceerde uitspraak in een Distex-zaak, gedaan op 25 april 1948, refereerde de Afdeling Rechtspraak nog expliciet aan de ‘sedert een beslissing van den Raad van 12 November 1946 [...] gevolgde gedragslijn’.⁹² Het is de vraag waarom de Afdeling Rechtspraak is ‘omgegaan’ en hoe het komt dat zij – anders dan bijvoorbeeld in de huurzaken – vervolgens zo standvastig is gebleven in haar oordeel. Om met het tweede punt te beginnen, het is opvallend dat, terwijl in de periode vóór november 1946 Distex-zaken door verschillende kamers van de Afdeling Rechtspraak werden afgedaan, zij vanaf november 1946 uitsluitend nog werden berecht door de kamer te Amsterdam. De Afdeling Rechtspraak heeft medio 1946 besloten om Distex-zaken alsnog door slechts één kamer te laten behandelen, met als doel de rechtseenheid te be-

91 Zie in dat verband AR Den Haag 29 april 1946, *NOR* 230, waarin door de verzoeker geprobeerd werd de Staat als belanghebbende op grond van art. 132 E 100 in een Distex-zaak te betrekken. De Afdeling Rechtspraak wees dat verzoek af, omdat, in haar optiek, ‘het belang van den betrokkene zoodanig moet zijn, dat het een vordering voor de Afdeling Rechtspraak van den raad voor het Rechtsherstel door of tegen hem naar aanleiding van het aanhangige geschil kan wettigen [...]’. Wellicht, suggereerde de Afdeling, zou de handelwijze van Distex aanleiding kunnen geven ‘tot een vordering tot schadevergoeding wegens onrechtmatige daad of uit anderen hoofde, doch niet valt in te zien, hoe zulk een vordering zou kunnen behooren tot de bevoegdheid van de Afdeling Rechtspraak van den Raad voor het Rechtsherstel [...]’. Zie voorts AR Amsterdam 23 juni 1947, *NOR* 965, waarin de Afdeling Rechtspraak zich onbevoegd verklaarde in een zaak waarin Distex zelf als koper van joods textiel was opgetreden. Hoewel deze overneming de vorm van een koopovereenkomst had gehad (‘geheel gelijksoortig aan de koopovereenkomsten op initiatief van Distex gesloten tussen de Joodse eigenaren en door de Distex bij de her distributie ingeschakelde particuliere kopers’), ‘was en bleef’ het volgens de Afdeling Rechtspraak niettemin een distributiemaatregel, die vanwege zijn bij uitstek publiekrechtelijke karakter niet voor vernietiging door de Afdeling Rechtspraak in aanmerking kwam.

92 AR Amsterdam 25 april 1948, *NOR* 1641.

vorderen. Dit werd de Amsterdamse kamer, die meteen een nieuwe richting uitzette die zij vervolgens niet meer heeft verlaten.⁹³

Het is mij niet duidelijk geworden in hoeverre de joodse textielhandelaren door de Staat alsnog vergoed zijn voor het verlies van hun textielvoorraden.⁹⁴ Mogelijk hebben zij beroep kunnen doen op een algemene oorlogsschade-regeling, maar waarschijnlijk hebben zij genoegen moeten nemen met hun vordering op de Bank voor Nederlandschen Arbeid of op Liro alwaar de koopsommen na 30 april 1942 door de door Distex ingeschakelde textielhandelaren waren gestort.

5. Polissen: wie zijn de beroofden?

Met het herstel van verzekeringen was sedert juni 1946⁹⁵ een aparte kamer van de Afdeling Rechtspraak belast, met als gevolg dat er in de jurisprudentie op het terrein van de verzekeringspolissen veel meer lijn te ontdekken valt dan in de rechtspraak op de eerder besproken rechtsherstel terreinen.⁹⁶ Aangewezen was de kamer te Den Haag waarin onder meer de Leidse professoren R.P. Cleveringa, R.D. Kollwijn en H.G.P. Duyfjes zitting hadden. Omdat dit ook de kamer was waarbij men in beroep kon gaan tegen beslissingen van het Nederlandse Beheersinstituut – waaronder ook de beslissingen van de beheerders van de boedels van Duitse ‘roofinstanties’ vielen – heeft deze kamer een belangrijk stempel op het Nederlands rechtsherstel gedrukt.

93 De belangrijke uitspraak van AR Amsterdam 12 november 1946, *NOR* 620, werd gewezen door de Amsterdamse leden mr. B. de Gaay Fortman, mr. G.A. Schreuder en mr. F. baron van der Feltz.

94 Navraag bij het Ministerie van Financiën leverde niets op.

95 In april en mei 1946 zijn er nog uitspraken inzake polissen door andere kamers gewezen: zie AR Utrecht 10 mei 1946, *NOR* 252 en AR Amsterdam 29 april 1946, *NOR* 260.

96 Zie in dit verband C. Weehuizen, ‘De praktijk van beheer en herstel. Over de Besluiten Bezettingsmaatregelen, Herstel Rechtsverkeer en Vijandelijk Vermogen (II)’, in: *R* (1947.II), 227: ‘Aanvankelijk heeft men zich zoveel mogelijk bij de in het W.v.B.Rv. neergelegde relatieve competentie willen aansluiten, doch van dit beginsel is, met offering van de daaraan voor partijen verbonden voordelen, gedeeltelijk afgeweken om door verwijzing van gelijksoortige gevallen naar dezelfde kamer althans op de belangrijkste punten de gewenste eenheid te verkrijgen. De Afd. Rechtspraak is tot op zekere hoogte te vergelijken met de rechtscolleges in de grotere steden, waarvan de leden der verschillende kamers op diverse onderwerpen zijn gespecialiseerd. Toch blijft steeds de mogelijkheid bestaan dat eerst in de loop der procedure, b.v. bij het verweer, punten van principiële betekenis naar voren komen en dat dan de voor de behandeling aangewezen kamer daarop een van vorige uitspraken afwijkende beslissing geeft. Slechts cassatie zou hier uitkomst kunnen bieden, doch dit middel is, ter bekorting der procedure, [...] uitgesloten [...].’

In dit bestek zal ik mij tot levensverzekeringen beperken.⁹⁷ De ‘roof’ van joodse levensverzekeringsspolissen heeft zich op basis van twee anti-joodse verordeningen voltrokken: de ‘tweede Liro-verordening’ betreffende de behandeling van joodse vermogenswaarden (Vo. 58/1942 van 21 mei 1942) en de ‘Verordening betreffende de beëindiging van verzekeringsovereenkomsten van Joden’ van 11 juni 1943 (kortweg Vo. 54/1943). Op basis van de tweede Liro-verordening moesten onder meer alle soorten verzekeringen bij Liro aangemeld worden, waaronder levensverzekeringen. De polisbladen moesten als bewijsmiddel worden ingeleverd bij Liro. Na de inwerkingtreding van deze verordening verloor de joodse verzekeringnemer⁹⁸ zijn rechten ten aanzien van de voor hem of haar afgesloten verzekeringen. De werkingssfeer van deze verordening beperkte zich niet tot verzekeringnemers. Ook verzekeringsmaatschappijen die verzekeringen hadden afgesloten met particulieren die door de bezetter als jood werden beschouwd⁹⁹, waren verplicht daarvan aangifte te doen bij Liro. In dat kader droeg de Bedrijfsgroep Levensverzekering, waarvan alle verzekeringsmaatschappijen verplicht lid waren¹⁰⁰, aan de maatschappijen op aan hun

97 Onder levensverzekeringen dienen zowel verzekeringen bij overlijden als verzekeringen bij leven te worden verstaan. Bij een *verzekering bij overlijden* ontstaat de verplichting tot uitkering van de verzekeraar door het overlijden van de verzekerde. Bij een *verzekering bij leven* is het in leven zijn van de verzekerde op een vooraf overeengekomen dag voorwaarde voor de prestatie van de verzekeraar (bijvoorbeeld: lijfrenteverzekering). Onder *verzekerde* wordt in deze context verstaan: de persoon op wiens lijf of leven de verzekering is afgesloten. Een beschrijving van ‘roof en herstel’ ten aanzien van *andere* soorten verzekeringen is te vinden bij R. Grüter, ‘Levensverzekeringen, lijfrenten, pensioenen en uitvaartverzekeringen’, in: *Eindrapport commissie-Scholten. Deel 1* (Leiden 1999), 33-237.

98 De terminologie is gecompliceerd. Een *verzekeringnemer* is degene die als wederpartij van de verzekeraar een verzekeringsovereenkomst sluit, hetzij te eigen behoefte, hetzij ten behoeve van een derde. De *verzekerde* is in de context van een levensverzekering degene op wiens lijf of leven de verzekering is afgesloten (zie de vorige noot). Dat kan het leven of lijf van de verzekeringnemer zijn, maar dat hoeft niet. De *begunstigde* is degene (de verzekeringnemer of een derde) te wiens behoefte de levensverzekering is afgesloten. De termen verzekeringnemer en verzekerde worden niettemin nogal eens door elkaar gebruikt alsof het om inwisselbare termen zou gaan, onder meer omdat het toepasselijke Wetboek van Koophandel de term ‘verzekeringnemer’ niet kent en de term ‘verzekerde’ ook kan betekenen ‘degene die het verzekerde belang heeft’, met name in een context van schadeverzekeringen (een categorie die hier buiten beschouwing blijft). Terwille van de duidelijkheid zal ik in deze paragraaf de term *verzekeringnemer* reserveren voor degene (en zijn eventuele rechtsopvolgers) die in beginsel de rechten en plichten aan de polis kan ontleen. De lezer moet daar zelf bij bedenken dat de situatie complexer is, als niet de verzekeringnemer zelf maar een derde de begunstigde is. De term ‘polishouder’ ten slotte, die in deze paragraaf ook wel eens voorkomt, moet als synoniem van ‘verzekeringnemer’ in de hier gegeven betekenis worden gelezen.

99 Op grond van art. 4 Vo. 189/1940.

100 De Bedrijfsgroep Levensverzekering was in oktober 1941 door de bezetter in het leven geroepen in het kader van de reorganisatie van het Nederlandse bedrijfsleven (zoals

cliënten een zogenaamde ‘Joodverklaring’ voor te leggen en deze door te sturen naar Liro. Op basis van deze gegevens zette Liro een administratie op van joodse verzekeringnemers. De maatschappijen hebben in het algemeen gevolg gegeven aan de Duitse voorschriften, al werkten zij wat langzamer dan de bezetter wenste.¹⁰¹

Op basis van de Verordening 54/1943 heeft een massale afkoop van verzekeringen plaatsgevonden. Deze verordening bepaalde dat aangemelde verzekeringen per 30 juni 1943 afgekocht dienden te worden. Voorzag de verzekeringsovereenkomst in afkoop, dan moest de overeengekomen afkoopwaarde aan Liro worden betaald. Ontbrak een afkoopregeling in de verzekeringsovereenkomst, dan was de verzekeringsmaatschappij verplicht drie vierde deel van de wiskundig vastgestelde premie-reserve¹⁰² bij wijze van afkoop aan Liro over te maken.¹⁰³ De afkoop van de joodse verzekeringen heeft tussen 30 juni 1943 en 5 september 1944 (‘dolle dinsdag’) zijn beslag gekregen. Naar schatting werden er circa 30.000 polissen bij Liro aangemeld (met betrekking tot allerlei soorten verzekeringen). Het totaalbedrag dat er bij Liro op grond van de gedwongen afkoop binnenkwam was circa 23,5 miljoen gulden.¹⁰⁴

Ten aanzien van het naoorlogse ‘polis-rechtsherstel’ golden de gewone regels van E 100. Dit tot ongenoegen van de verzekeringsmaatschappijen die jarenlang bij de regering hebben aangedrongen op een bijzondere wettelijke regeling, omdat zij vreesden dat zij bij toepassing van het ‘normale’ herstelrecht grote financiële schade zouden lijden. Hun angst betrof vooral het ongewoon hoge sterftcijfer onder joodse verzekeringnemers, hetgeen, bij herleving van de polissen, tot een onvoorziene toename van het aantal uitkeringen zou leiden, vooral in combinatie met het feit dat, in het ongunstigste geval, de aan Liro betaalde afkoopsommen als verloren moesten worden beschouwd.¹⁰⁵ De strategie die de verzekeraars in de jaren 1945-

---

voorbereid door de commissie-Woltersom), en als zodanig de feitelijke opvolger van de Nederlandse Vereniging van het Levensverzekeringswezen. Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 46.

101 Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 67-69, 81. ‘Bewijzen van feitelijke sabotage van de Duitse verordeningen’ zijn volgens Grüter ‘moeilijk te vinden’. (Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 83.)

102 De wiskundige reserve of premiereserve is het bedrag dat de verzekeraar te eniger tijd beschikbaar moet hebben om de onder een polis van levensverzekering verzekerde uitkering (of uitkeringen) in de toekomst te kunnen verrichten. Ter berekening van de wiskundige reserve moet van de te verrichten uitkering(en) de contante waarde van nog te ontvangen premiën worden afgetrokken.

103 Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 75-76.

104 Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 85-86.

105 Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 91. Grüter wijst er overigens op dat het grote aantal mogelijke overlijdensuitkeringen dat gedaan moest worden gecompenseerd werd door het feit dat (ibidem, 91) ‘een groot gedeelte van de joodse lijfrenten niet meer be-

1948 volgden, werd door deze vrees ingegeven. Zij trachtten enerzijds de politiek te overreden een bijzondere wettelijke regeling te treffen die de mogelijke schade voor de maatschappijen weg zou nemen. Anderzijds werd tegenover de oorspronkelijke polishouders, c.q. hun bewindvoerders of erven, aanvankelijk een ontwijkende houding aangenomen. In 1945-1946 werd hen bij voortduring gevraagd geduld te oefenen totdat 'de nieuwe wettelijke regeling' gereed zou zijn. Op 5 april 1946 maakte Heiman Sanders zich in zijn eerste artikel over het polisherstel in het *Nieuw Israelietisch Weekblad*¹⁰⁶ vrolijk over de belofte van een nieuwe regeling:

'De oplossing van het vraagstuk der Joodsche levensverzekeringen is nog niet veel verder gekomen dan het stadium, waarin het zich in Mei 1945 ook al bevond, nl. dat iedereen zegt "daar komt een regeling voor", een antwoord dat men tegenwoordig op velerlei terrein ontvangt. Men meldt zich aan een Ministerie, zonder dat men weet, welke meneer men moet spreken, en noemt dan het doel van zijn bezoek, allicht dat men reeds van den portier te hooren krijgt "vraagt U daar maar niet naar, daar komt een regeling voor"! Het wekt herinneringen aan den barbier met het uithangbord: "morgen wordt gratis geschoren".'¹⁰⁷

Ondanks de rondzoemende nieuwe regeling, konden de maatschappijen niet verhinderen dat de Afdeling Rechtspraak verzekeringszaken in behandeling nam. Dit verontrustte hen zeer en daarom trachtten zij een schorsing van de

---

hoefde te worden uitgekeerd, omdat ook naar schatting 80% van de joodse lijfrenteniers waren omgekomen.' De verwachte schade was vooral een gevolg van het feit dat ook de lijfrenteverzekeringen waren afgekocht bij Liro zodat 'het belangrijke evenwicht tussen de sterferisico's van verzekeringen bij leven (lijfrenten) en verzekeringen bij overlijden [...] door deze bijzondere omstandigheden verstoord [was].' Deze argumentatie werd door de Bedrijfsgroep Levensverzekering in 1946 breed uitgesponnen, bijvoorbeeld in een doorwrochte nota die bij de Afdeling Rechtspraak terecht kwam. Zie afschrift van de nota Bedrijfsgroep Levensverzekering d.d. 5 april 1946, namens het bestuur van de bedrijfsgroep ondertekend door de plaatsvervangend voorzitter J.G.H. Sauveplanne, 1-2, in: NA, archief AR, inv.nr. 53.

106 Sanders lijkt vooral door zijn artikelen in het *NIW* invloed op het polisherstel te hebben uitgeoefend. Uit de gepubliceerde rechtszaken blijkt niet dat hij als raadsman in dit type zaken vaker optrad (of in principiëlere gevallen) dan andere (joodse) advocaten. Daarentegen was hij wel de enige die met grote regelmaat over dit onderwerp publiceerde en in een reeks artikelen commentaar gaf op de zich vormende jurisprudentie. Bijeen genomen vormen deze artikelen een kroniek van het juridische verloop van het polisherstel, vanuit het perspectief van de gedeposedeerden beschreven.

107 Sanders, 'Enkele opmerkingen over afgekochte levensverzekeringen', in: *NIW* (5 april 1946). Sanders was in het artikel erg sceptisch over de totstandkoming van een wettelijke regeling binnen afzienbare tijd: 'Bij een der grootste maatschappijen althans vernam ik, dat het in de bedoeling zou liggen een *internationale* regeling van het vraagstuk der afgekochte Joodsche polissen tot stand te brengen. En dan weet men wel hoe laat het is.'

procedures te bewerkstelligen tot de inwerkingtreding van de nieuwe regeling. Eind maart 1946 kregen sommige joodse cliënten van de maatschappijen te horen, dat procedures geschorst zouden zijn. Sanders schreef in het artikel van 5 april dat hij ten aanzien van de vermeende schorsing namens zijn cliënten navraag had gedaan bij de voorzitter van de Afdeling Rechtspraak:

‘Bij verdere informatie bij den Voorzitter van de Afdeeling Rechtspraak van den Raad zeide deze: “Mij is van een schorsing niets bekend; ik weet wel dat de maatschappijen hebben gezegd, dat er een regeling voor komt en op dien grond schorsing van de procedures hebben verlangd, maar ik heb geantwoord: Wij gaan gewoon door. Als die regeling er komt, dan zullen wij het wel merken.” Wie het voorrecht heeft dezen Voorzitter te kennen, *hoort* het hem zeggen.’¹⁰⁸

Deze voorzitter was Cleveringa, die Sanders kende als hoogleraar aan de Leidse universiteit.¹⁰⁹ Eind november 1946 zou Cleveringa de voorzittershamer doorgeven aan zijn Leidse collega Kolléwijn. Cleveringa bleef nog enkele jaren plaatsvervangend lid van de Afdeling Rechtspraak.

De verzekeraars bleven druk uitoefenen. Op 5 april 1946 (dezelfde dag dat Sanders’ artikel werd gepubliceerd) zond de Bedrijfsgroep Levensverzekering een nota vol bezwaren aan de voorzitter van de Afdeling Rechtspraak, wederom vergezeld van het dringend verzoek de rechtspraak aan door de bedrijfsgroep opgestelde normen aan te passen.¹¹⁰ Nu was voor Cleveringa de maat vol. Op 12 april 1946 toonde hij zich in een brief aan het bestuur van de Bedrijfsgroep zeer verbolgen over haar wijze van optreden:

‘Terwijl dus zekere zaken bij de afdeeling rechtspraak in behandeling zijn, poogt Uw bestuur haar onbevangenheid weg te nemen en buiten de procedures om invloed uit te oefenen, opdat de te verwachten rechterlijke beslissingen op een bepaalde wijze zullen uitvallen; in plaats van, zoo het het wenschelijk mocht vinden, dat in de aanhangige gedingen bepaalde argumenten naar voren worden gebracht, aanraking te zoeken met een of meer der procedeerende partijen, opdat deze ze langs den regelmatige weg ter kennis van den zittenden rechter zouden kunnen brengen en ze daardoor ook onder de aandacht zouden komen van de wederpartijen, die wellicht er het hunne tegenover zouden begeren te plaatsen. De Afdeeling Rechtspraak kan niet nalaten haar verwondering en leedwezen over deze stap uit te spreken. Het spreekt wel van zelf, dat zij zich geen deelgenoot wenscht te maken van deze poging tot inbreuk op de meest fundamentele beginselen eener ordentelijke en burgerlijke rechtsple-

108 Sanders, ‘Enkele opmerkingen over afgekochte levensverzekeringen’.

109 Zie over Sanders en Cleveringa ook hoofdstuk 2, par. 8.

110 Zie Nota Bedrijfsgroep Levensverzekering van 5 april 1946, 1-5, met als bijlage het memorandum ‘Geschiedenis van de Joodsche levensverzekeringen in de bezettingstijd’ van 5 april 1946, 1-6, in: NA, archief AR, inv.nr. 53.

ging en harerzijds èn haar onafhankelijkheid èn het “hoor en wederhoor” onge-rept wil handhaven naar de mate harer krachten. Zij zendt U derhalve Uw brief terug.’¹¹¹

Cleveringa zond afschriften van zijn brief naar de voorzitter van de Raad voor het Rechtsherstel, Gerbrandy, en naar alle leden van de Afdeling Rechtspraak. De Afdeling Rechtspraak zou haar onafhankelijkheid al snel bewijzen. Op 24 april 1946, in de eerste belangrijke uitspraak van de Haagse kamer in een verzekeringszaak, werd een verzoek om schorsing met het oog op een mogelijke nieuwe regeling zonder meer van tafel geveegd:

‘O. dat er geen aanleiding bestaat zich van een beslissing te onthouden wegens een misschien in bewerking zijnde wettelijke regeling, daar zulks zou neerkomen op een ongeoorloofde rechtsweigering, noch ook wegens een opschorting om die reden, daar dit een onwettige schorsing zou betekenen; [...]’.¹¹²

Met toepassing van de ‘gewone’ rechtsherstelbepalingen van het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) wist de Afdeling Rechtspraak in ongeveer één jaar tijd voor een ‘muurvaste’ jurisprudentie te zorgen, die bepalend is geweest voor de afwikkeling van het polisherstel.¹¹³ Terwijl de uitspraken vrijwel telkens leidden tot herleving van de polissen van de gedeposedeerden, bewandelden de maatschappijen verschillende wegen om hun ‘verlies’ te beperken. Enerzijds bleven zij bij de regering aandringen op een nieuwe regeling, waarbij de rechten van gedeposedeerden drastisch zouden moeten worden beperkt. Anderzijds kozen zij jegens de beroofde joodse verzekeringnemers voor een onverzoenlijke opstelling door in elke individuele zaak voor de Afdeling Rechtspraak pleidooi te vragen en substantieel verweer te voeren. Toen deze strategie te kostbaar werd en in het licht van de jurisprudentie zinloos begon te worden, begonnen zij schikkingen aan te bieden, die echter voor de beroofden vaak veel minder voordelig bleken, dan op grond van de jurisprudentie mocht worden verwacht.

In onderhandelingen met de Staat over een nieuwe regeling hebben de maatschappijen in het bijzonder gepleit voor een wettelijke beperking van

111 Afschrift brief Cleveringa aan bestuur Bedrijfsgroep Levensverzekering, 12 april 1946, in: NA, archief AR, inv.nr. 53. Zie tevens Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 113.

112 AR Den Haag 24 april 1946, *NOR* 214, 365. Rechters waren Cleveringa, Kolléwijn en Duyfjes. Zie ook de bespreking van deze uitspraak van Sanders, ‘Het licht breekt door. Afgekochte levensverzekeringen’, in: *NIW* (10 mei 1946). Een gelijklopende overweging komt onder meer voor in AR Den Haag 21 november 1946, *NOR* 660, 7.

113 Op 25 april 1947 schreef Sanders verheugd in het *NIW*: ‘Sinds ik de laatste keer in dit blad schreef [...] – nu een half jaar geleden – heeft de gunstige rechtspraak zich geconsolideerd, zo goed als maar enigszins te wensen valt, zodat thans zonder schroom van een muurvaste jurisprudentie kan worden gesproken [...]’. Sanders, ‘Het herstel der levensverzekering-polissen’, in: *NIW* (25 april 1947).

het erfrecht van de joodse polisgerechtigden. Door het recht op herleving van de verzekeringsovereenkomst slechts toe te kennen aan personen die tot de ‘verzorgingskring’ van de verzekeringnemers behoorden (tot in de tweede graad), meende men de verwachte schade voor de maatschappijen met 50% te kunnen terugdringen. Maar terwijl Lieftinck zich goed kon vinden in dit voorstel¹¹⁴, had de minister van Justitie, J.H. van Maarseveen er drie principiële bezwaren tegen.¹¹⁵ Ten eerste was het plan volgens Van Maarseveen in strijd met de rechtsgelijkheid, omdat de joden (opnieuw) in een uitzonderingspositie zouden worden geplaatst; ten tweede behoorde niet een bepaalde groep, maar de Nederlandse bevolking als geheel eventueel bij te

114 Dat Lieftinck een uitzonderlijke behandeling van joden toeliet als de Staat daarbij gebaat was en zich slechts op het standpunt stelde dat er geen onderscheid tussen joden en niet-joden gemaakt mocht worden, als het rechtsherstel de Staat iets dreigde te gaan kosten, is in het vorige hoofdstuk al uiteengezet.

115 Ook de Joodse Commissie voor Herstel was tegen een inperking van het erfrecht tot de tweede graad. Opmerkelijk genoeg was haar woordvoerder, notaris Spier, persoonlijk wel voor het voorstel. Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 104. De Afdeling Rechtspraak bleek in de tussentijd niet bereid om op grond van de redelijkheid en billijkheid het erfrecht van de joden in te perken, ook niet indien dit zou leiden tot uitkeringen aan diegenen ‘die op deze begunstiging, indien de vaker genoemde *furor teutonicus* niet had plaatsgevonden, niet hadden mogen rekenen.’ Zie AR Den Haag 27 oktober 1948, *NOR* 1394. In een later stadium en in een andere context, zou ook Sanders zich verzetten tegen pogingen tot inperking van het erfrecht –namelijk ten aanzien van bij Liro ingeleverde vermogenswaarden zoals effecten en tegoeden ten aanzien waarvan geen rechthebbenden of directe nabestaanden gevonden werden. Het tweede-kamerlid Mr. L. Donker, de latere minister van Justitie, had tijdens een persconferentie aangaande een plan voor de afwikkeling van de Liro-boedel (het bekende Liro-aanbod uit 1950) een dergelijke suggestie gedaan. In het pleidooi dat Sanders hield in de zaak, waarbij het Liro-aanbod zou worden vernietigd, merkte Sanders daar het volgende over op (Sanders, ‘pleitnotities inz. Vis; Polak/ NBI’ (vernietiging Liro-aanbod), 13 februari 1950, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 72): ‘Het is zeer waarschijnlijk, dat die [bij Liro ingeleverde effecten en tegoeden] toekomen, althans voor een zeer groot deel, aan de erfgenamen der onbekenden, dus merendeels aan de 20.000 Joden, die nu nog in Nederland over zijn, en die het bestaan van die rekeningen en de aanwezigheid van die effecten niet kennen. Mr. Donker heeft dit punt aangeroerd ter persconferentie en gezegd: men spreekt over de Joden die zo zwaar getroffen zijn, maar het eigenaardige is nu juist, dat die Joden, die er nog over zijn, juist niet de getroffenenen zijn. Dit komt neer op een uitlating, die meerdere cliënten van mij uit de volksmond te horen krijgen: “Jullie Joden erven toch maar lekker”. Degenen, die aldus spreken, voelen de Joodse volksziel niet aan, en ik weiger daarover met hen in discussie te treden, evenals met Mr. Donker, die ik overigens ten zeerste respecteer, maar voor wie iemand alleen dan een getroffenene is, wanneer hij dood is. Ik vraag aan de Regering niets, ook geen medelijden. [...] Wij vragen de regering niets, maar wij doen ook niet afstand van ons erfrecht binnen de wettelijke graad. Wij hebben ons daarvoor volstrekt niet te verontschuldigen, evenmin als iemand anders die erft van een verre bloedverwant. [...] Wil men ons ons erfrecht ontnemen, dan zal men daarvoor de wet moeten wijzigen. Maar wil men dat niet, of deinst men daarvoor terug, laat men dan ook eerlijk de moeite doen om de rechthebbenden op te sporen door publicaties van de namen der betreffende rekeningen.’

dragen in de compensatie van de schade die de maatschappijen door toedoen van de bezetter hadden geleden. En ten derde kwam de voorgestelde ontneming van rechten naar de mening van Van Maarseveen neer op ‘onteigening zonder schadevergoeding’ en de Nederlandse Grondwet verbood dat. Omdat Lieftinck er niet in slaagde zijn ambtgenoot van het tegendeel te overtuigen, is de beperking van het erfrecht er niet gekomen. En omdat Lieftinck ook niet bereid bleek om de maatschappijen namens de Staat financieel te hulp te komen, bleef de lang verbeide regeling ten slotte geheel achterwege.¹¹⁶

De procedures die voor de Afdeling Rechtspraak werden gevoerd, draaiden in de kern om de vraag in hoeverre de afkoopsommen die de maatschappijen aan Liro hadden betaald op grond van de Verordening 54/1943 ‘bevrijdend’ waren betaald en dus in stand behoorden te blijven, of teruggedraaid moesten worden. Dit had grote gevolgen: de rechter zou het verzoek van de gedeposeerde om rechtsherstel, ofwel om herleving van de verzekeringsovereenkomst, in het eerste geval moeten afwijzen, maar in het tweede geval moeten toewijzen. Cruciaal was de interpretatie van art. 33 E 100:

‘Art. 33 – 1. Een schuldenaar, die jegens een schuldeischer, al of niet onder voorwaarden, *tot betaling gehouden was* en tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa ingevolge een toen bestaande verplichting aan een ander dan dien schuldeischer heeft betaald, blijft bevrijd, ook indien de rechtshandeling, door of tengevolge waarvan het bezit der inschuld voor den schuldeischer verloren ging, door den Raad wordt nietigverklaard.

2. Insgelijks blijft bevrijd hij, die jegens een eigenaar, al of niet onder voorwaarden, gehouden was tot afgifte van een zaak of een recht en deze zaak of dit recht tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa ingevolge een toen bestaande verplichting aan een ander heeft afgegeven, ook indien de rechtshandeling, door of tengevolge waarvan het recht om de afgifte te vorderen voor den eigenaar verloren ging, door den Raad wordt nietigverklaard.

3. De Raad kan van het bepaalde in het eerste en het tweede lid afwijken, indien hij van oordeel is, dat er bijzondere redenen zijn op grond waarvan de schuldenaar of hij die tot afgifte verplicht was, betaling, onderscheidenlijk afgifte, had moeten weigeren.’¹¹⁷

Dit artikel was in E 100 opgenomen om te voorkomen dat personen die, onder druk van een tijdens de bezetting bestaande (lees: door de bezetter gecreëerde) verplichting, naar ‘gewoon’ Nederlands recht bestaande schulden in die periode *aan anderen dan de schuldeisers* hadden ‘afgelost’ of goederen *aan anderen dan de eigenaren* hadden afgegeven, met de schade bleven zitten, omdat de verrichte prestaties na de bevrijding ongeldig zouden blijken te zijn. Uit de totstandkomingsgeschiedenis van E 100 blijkt dat

¹¹⁶ Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 103-111 en het aldaar vermelde bronnenmateriaal.

¹¹⁷ Curs. auteur.

de Commissie-Eggens bij het ontwerpen van deze bepaling uitdrukkelijk had gedacht aan debiteuren die hun schuld aan Liro of aan een *Verwalter* hadden afgelost, in de wetenschap dat de joodse crediteur niet meer over zijn vermogen kon beschikken.¹¹⁸ Door opname van dit artikel waren de gedeposeerden minder goed af dan zij op basis van normaal burgerlijk recht waren geweest, hetgeen bij hen op weinig begrip kon rekenen. Een man als Sanders kon de bepaling niet anders zien dan als ‘een knieval [...] voor het Duitse roofof recht.’¹¹⁹

In april en mei 1946 vielen de eerste uitspraken waarin de reikwijdte van dit artikel in verzekeringszaken werd getoetst. In de uitspraak van 24 april 1946 kwam reeds de vraag aan de orde wat onder ‘een toen bestaande verplichting’ in de zin van art. 33 E 100 diende te worden verstaan. In casu had een verzekeringsmaatschappij op grond van de verordening van 11 juni 1943 bij Liro een verzekering afgekocht waarvan de mogelijkheid tot afkoop in de polis uitdrukkelijk was uitgesloten. Zonder een verzoek tot betaling af te wachten had de maatschappij op 12 juli 1943 drie-vierde van de premie-reserve (2272 gulden) aan Liro voldaan, ter afkoop van een weduwenrente van 255 gulden per jaar.

De maatschappij beriep zich op het argument dat onder ‘een toen bestaande verplichting’ mede moest worden begrepen ‘een toestand, ontstaan door door of vanwege den bezetter uitgeoefenden dwang, waartegen in de gegeven omstandigheden redelijkerwijs van den schuldenaar geen weerstand kon worden gevegd’. De Afdeling Rechtspraak vond het echter niet nodig op dit argument in te gaan, aangezien van dwang in dit geval niet was gebleken. De bewering van de maatschappij dat eventueel ‘verzet’ ‘dwang-

118 Zie Notulen van de vergadering Commissie Herstel Rechtsverkeer, 8 november 1943, in: NIOD, archief Eggens, doos 4: ‘De heer Belinfante brengt ter sprake het geval van vorderingen, welke tijdens de bezetting door den debiteur zijn betaald aan andere dan de werkelijke rechthebbenden b.v. aan een door de Duitschers benoemden bewindvoerder of aan de Treuhand of aan Lippmann Rosenthal. In dergelijke gevallen was de debiteur vermoedelijk ervan op de hoogte dat hij aan den verkeerde betaalde; hij was dus niet te goeder trouw; niettemin was hij op grond van Duitse wetgeving gedwongen om te betalen en als hij zou hebben geweigerd, zou hij ongetwijfeld door den rechter zijn veroordeeld (mede gezien de bekende beslissing van den Hooge Raad inzake het toetsingsrecht). Moet men in dergelijke gevallen aan den bestolene het recht geven om van zijn debiteur nogmaals betaling te eischen? De Commissie meent unaniem dat dit niet moet, met andere woorden dat het principe van art. 1422 B.W. ook op dit soort betalingen van toepassing moet zijn. De secretaris zal het thans beslotene verwerken in den te vervaardigen tekst van het besluit Herstel Rechtsverkeer.’

119 Zie Sanders, ‘Het herstel der levensverzekering-polissen’, in: *NW* (25 april 1947): ‘[W]ie door geweld wordt genoodzaakt een bedrag, dat hij aan A schuldig is te betalen aan B, wordt naar Nederlands recht niet gekwetend jegens A, ook al heeft de rover erbij gezegd, dat hij zich als gekwetend kon beschouwen – maar hier komt het beruchte art. 33 [E 100] de maatschappijen te hulp. De herstellwetgever van Londen heeft niet aangedurfd de debiteuren van Joden, die het verschuldigde aan Liro hebben moeten afdragen, met de schade te laten zitten, en heeft het eenvoudiger gevonden een knieval te doen voor het Duitse roofof recht.’

beheer' ten gevolge gehad zou hebben, 'hetgeen het verlies van de waarden van alle [verzekeringnemers] zou meebrengen' was niet met feiten gestaafd; van een dreiging was niet gebleken omdat de verzekeraar ijlings, zonder zelfs maar bericht van Liro af te wachten, tot de betaling van de afkoopsom was overgegaan. Mocht art. 33 lid 1 E 100 onder deze omstandigheden al van toepassing worden geacht – een vraag die volgens de herstelrechter in dit geval nog onbeantwoord kon blijven – dan was er niettemin niet bevrijdend betaald, aangezien de verzekeraar veel te gretig was geweest met betalen. Er deden zich, met andere woorden, 'bijzondere redenen' voor in de zin van art. 33 lid 3 E 100, 'op grond waarvan de schuldenaar of hij die tot afgifte verplicht was, betaling, onderscheidenlijk afgifte, had moeten weigeren.' De billijkheid daarvan bleek des te meer, aldus de Afdeling Rechtspraak,

'[...] omdat de vraag gewettigd is of er in dezen op zich zelf wel eenige redelijke aanleiding bestond de lasten van het roofzuchtig optreden van den bezetter, hoe onaangenaam ook voor de verzekeraars en hoezeer haar aanleiding vindende in de hem onwelgevallige persoonlijkheden der desbetreffende [verzekeringnemers], te brengen ten laste van hun schuldeischers [i.e. de joodse verzekeringnemers], aan wier rechten evenmin b.v. een gewone diefstal van voor uitbetaling aan hen bij den verzekeraar gereed liggende gelden afbreuk zou hebben gedaan, ook al had de dief hierdoor de [verzekeringnemers] willen treffen; [...]'.¹²⁰

Als de verzekeringsmaatschappij onder omstandigheden geen succesvol beroep kon doen op art. 33 E 100, moest de Afdeling Rechtspraak nog oordelen over de vraag of het gevraagde ingrijpen – bestaande uit herleving van de verzekeringsovereenkomst, onder toekenning van de vordering op de Liro-boedel ter hoogte van de betaalde afkoopsom aan de maatschappij – wel redelijk en billijk was.¹²¹ Het onderliggende probleem betrof de vraag: wie waren in de kwestie van de aan Liro betaalde 'afkoopsommen' naar redelijkheid en billijkheid de beroofden? Waren het de verzekeraars, die de gelden betaald hadden, of de joodse verzekeringnemers, die de bezetter had willen ontrechten? In bovenstaand citaat wordt een vergelijking met gewone diefstal getrokken. Schade als gevolg van diefstal van gelden uit de kas van een verzekeringsmaatschappij blijft voor rekening van die maatschappij, ook al betreft het gelden die voor uitbetaling van bepaalde cliënten gereed liggen en ook al heeft de dief met zijn daad die cliënten en niet de verzekeraar willen treffen. Het was volgens de Afdeling Rechtspraak niet billijk de intenties van de dief beslissend te achten voor de vraag wie de aangerichte schade moet dragen. De in deze uitspraak voor het eerst geformuleerde ge-

120 AR Den Haag 24 april 1946, *NOR* 214, 366.

121 Zie art. 22 E 100: 'Bij de toepassing van de bepalingen van dit hoofdstuk oordeelt de Raad naar redelijkheid en billijkheid', alsmede artt. 23 en 25 E 100.

dachtegang was het spiegelbeeld van het standpunt van de maatschappijen die voortdurend bleven betogen dat de schade van de joodse verzekeringnemers ten onrechte op de maatschappijen werd afgewenteld.¹²² Gevolg was dat de Afdeling Rechtspraak zich nog vele malen over de kwestie moest uitlaten en haar (niet meer wijzigende) standpunt steeds pregnanter naar voren zou brengen. Glashelder is de Afdeling Rechtspraak bijvoorbeeld over de billijkheid van het gevraagde ingrijpen in een uitspraak van 27 maart 1947:

‘O. dat, waar het de Nederlanden is geweest, die, toen zij door de Duitse maatregelen zich genoopt voelde de afkoopsom bij Lippmann [Liro] te storten, door de Duitsers werd beroofd, daar het uit haar vermogen was dat onverschuldigd aan de Duitse handlangers werd betaald, het ook niet redelijk of billijk zou zijn om deze oorlogsschade geheel of gedeeltelijk van gerequesteerde op requestrant over te brengen; dat hieraan niet afdoet, dat de Duitse roover aan de Nederlanden [NV Levensverzekering Maatschappij ‘De Nederlanden’ van 1845] toestond om op grond hiervan zich tegenover requestrant als gekwetten te beschouwen, hetgeen, naar de Nederlanden zelf toentertijd ook wist, onrecht was;

*O. dat het hierbij ook van geen belang is, dat de Duitsers met de Verordening 54/1943 hebben bedoeld de Joodsche verzekerden [lees: verzekeringnemers] te treffen, daar het niet op den weg van den Nederlandschen rechter ligt, en ook niet billijk zou zijn, om aan deze Duitse bedoeling alsnog gevolg te geven door het nadeel, dat de verzekeringsmaatschappijen getroffen heeft, naar de Joodsche verzekerden over te hevelen; [...].*¹²³

De bedoeling van de ‘Duitse roover’ om de joodse verzekeringnemers te treffen mocht geen rol van betekenis spelen bij de beantwoording van de vraag wie het feitelijk slachtoffer van de Duitse maatregelen was geworden: de verzekeraars of de verzekeringnemers. Het lag niet op de weg van de Nederlandse rechter om aan bedoelingen van de Duitsers na de bevrijding alsnog gevolg te geven, aldus de Afdeling Rechtspraak. Dit inzicht kan worden opgevat als één van de toepassingen van het na de bevrijding breed gedragen principe dat er geen onderscheid tussen joden en niet-joden meer mocht worden gemaakt. Deze principiële wijze van oordelen had – uiteraard – de volle instemming van Sanders. ‘Dit keer zijn wij nu eens niet de beroofden, doch de maatschappijen zijn de beroofden,’ schreef hij in april 1947 in het *Nieuw Israelietisch Weekblad*.¹²⁴

Terug naar de eerste uitspraken van april en mei 1946. Na haar uitvoerige uitspraak van 24 april 1946, zette de Afdeling Rechtspraak op 10 mei

122 Bijv. in de Nota Bedrijfsgroep Levensverzekering, 4, in: NA, archief AR, inv.nr. 53.

123 AR Den Haag 27 maart 1947, NOR 807, 230. Curs. auteur. Zie voor een soortgelijke overweging AR Den Haag 27 maart 1947, NOR 808, 232.

124 Sanders, ‘Het herstel der levensverzekering-polissen’, in: *NIW* (25 april 1947). Curs. auteur.

1946 een volgende stap. Een verzekeringmaatschappij had ter voldoening aan de Verordening van 11 juni 1943 een lijfrente ‘afgekocht’ bij Liro, hoewel de polis geen afkoop had gekend. De maatschappij verdedigde zich door te stellen dat zij gedwongen was geweest de afkoopsom te voldoen aan een ander dan de verzekeringnemer en dat zij derhalve op grond van art. 33 lid 1 E 100 bevrijdend had betaald. De Afdeling Rechtspraak verwierp dit verweer:

‘O. dat nu de polis geen bepalingen omtrent een recht van afkoop bevatte, verzoeker [verzekeringnemer] niet het recht daartoe had en hij dus niet gerechtigd was uit dien hoofde eenige betaling te vorderen; dat Lippmann [Liro] zijn vordering niet ontleende aan den inhoud van de overeenkomst, maar deze haar grondslag vond in art. 2, 2 der Verordening 54/1943, waar verzoekers part noch deel aan hadden, zij het ook dat dit vorderingsrecht alleen werd toegekend in verband met het bestaan van zulk een overeenkomst; *dat dus niet een uit de overeenkomst voortvloeiende vordering, welke aan verzoeker toekwam, aan Lippmann is betaald, maar door de Duitschers een geheel andere vordering van Lippmann is gesteld in de plaats van de vordering van de verzoeker op verweerster tot uitkeering van lijfrentetermijnen; dat Lippmann en niet verzoeker derhalve schuldeischer was; [...]*’¹²⁵

Omdat de verplichting om aan Liro te betalen door de bezetter zelf in het leven was geroepen en deze niet had bestaan naar gewoon Nederlands recht, was art. 33 E 100 niet van toepassing. Ook het feit dat het bedrag aan Liro werd betaald onder de vermelding dat zij voor rekening van de joodse verzekeringnemer geschiedde, deed daar niet aan af, omdat het ‘immers van algemene bekendheid [was], dat de Joodsche rekeninghouders bij Lippmann geen enkel beschikkingsrecht hadden over bij die bank op hun rekening gestorte bedragen en dus deze vermelding zinledig was [...]’. De Afdeling Rechtspraak oordeelde dat de verzekeringsovereenkomst diende te herleven en dat de schade die voor de verzekeringsmaatschappij was ontstaan door de storting van de ‘afkoopsom’ bij Liro niet op de joodse verzekeringnemer mocht worden afgewenteld.¹²⁶

125 AR Utrecht 10 mei 1946, NOR 252, 434.

126 Zie NOR 252, 434: ‘[...] dat verweerster hierdoor schade heeft geleden, waarvoor wel niet eenig verhaal op den bezetter zal kunnen worden gevonden; dat het hierdoor aan verweerster gepleegde onrecht wellicht niet zal worden hersteld, hetgeen zeer onbevredigend is, maar daaruit nog niet volgt, dat er een bepaalde reden zou zijn om de schade op verzoekers af te wentelen, die aan deze Duitse afpersing part noch deel hebben gehad en van wie bovendien verzoeker behoort tot een volksgroep, die in zeer belangrijke mate zelf van dit soort praktijken slachtoffer is geweest; dat het voor waardering van des bezetters praktijken geen verschil maakt of verweerster tot betaling is gebracht door diens feitelijke macht alleen, dan wel deze machtsaanwending is gepaard gegaan met een verhaal, waarin verzoekers een lijdelijke rol speelden en dat geen andere bedoeling had dan aan de uitplundering van het Nederlandsche volk een schijn van recht te geven; [...]’.

Sanders was verheugd over deze uitspraak. In het *Nieuw Israelietisch Weekblad* schreef hij dat de verbetering ten opzichte van eerdere uitspraken gelegen was in het feit dat in dit geval een verzekeraar die *niet* haastig of gewillig aan Liro had betaald, niettemin werd veroordeeld tot nakoming van de polis zonder dat de verzekeringnemer verplicht werd tot restitutie van de aan Liro betaalde ‘afkoopsom’. Volgens Sanders was er na deze uitspraak ‘nog maar één barricade’ over. Daarmee bedoelde hij het rechtsherstel ten aanzien van polissen waarin contractueel wèl een afkoop-mogelijkheid was geschapen. Naar Sanders’ mening maakte het geen wezenlijk verschil of de bij de Liro gestorte som al of niet berekend was naar een in de polis bedongen afkooprecht. Zijn belangrijkste argument was dat een verzekeraar slechts *gehouden* zou zijn de contractueel bedongen afkoopwaarde te voldoen *nadat* de joodse verzekeringnemer de wens tot afkoop had kenbaar gemaakt. Zolang de verzekeringnemer die wens nog niet geuit had, was de verzekeraar nog niet gehouden tot betaling, en kon een beroep op art. 33 lid 1 E 100 niet opgaan.¹²⁷ De kans dat joodse verzekeringnemers waren overgegaan tot afkoop (of de wens daartoe hadden geuit), achtte Sanders zeer gering. Omdat de uitkering die bij overlijden werd verstrekt aanmerkelijk hoger lag dan de bedongen afkoopwaarde, zouden joden in 1943, toen hun kans om te overlijden uitzonderlijk groot was, niet tot afkoop zijn overgegaan:

‘Kort gezegd: niemand is zoo dwaas, zijn polis te gaan afkopen, als hij op zijn sterfbed ligt. En dat deden we toen toch zoo ongeveer allemaal. Het zou een prachtige meevaller voor de maatschappijen beteekenen, als zij door de hulp van den bezetter, bevrijd zouden zijn van het risico, dat zij destijds liepen met de Joodsche polissen en dat toch evengoed te hunnen laste kwam als b.v. het risico van een plotseling uitbrekende epidemie. De Spaansche griep heeft in 1918 aan de maatschappijen heel wat meer gekost dan haar thans het honoreeren van de Joodsche polissen zal kosten. En de houders daarvan komen nog lang niet allen op.’¹²⁸

Op 17 juni 1946 deed de Afdeling Rechtspraak uitspraak in een zaak waarin polissen op grond van de contractueel bedongen afkoopwaarde bij Liro ‘afgekocht’ waren. In dit geval was het initiatief tot aanmelding en afkoop van de polis van de verzekeringsmaatschappij en niet van de verzekeringnemer zelf uitgegaan, terwijl het joods-zijn van de laatste – overeenkomstig de Duitse criteria – tot aan het eind van de bezetting onduidelijk was gebleven. Tegen deze achtergrond sprak de Afdeling Rechtspraak zich ook uit over het door de maatschappij gedane beroep op art. 33 E 100:

127 Zie Sanders, ‘Verdere ontwikkeling rechtspraak levensverzekeringen. Nog maar één barricade’, in: *NIW* (21 juni 1946).

128 Sanders, *ibidem*.

‘[...] dat nu de levensverzekeringsmaatschappij tegenover den verzekeringnemer, die in casu zeer beslist geen gebruik wenschte te maken van zijn recht tot afkoop, jegens dezen schuldeischer niet tot betaling van de afkoopsom, onder welke voorwaarden dan ook, gehouden waren, terwijl die verplichting eerst voor haar ontstaan is, toen de bezetter, na eerst de verzekeringsovereenkomsten te hebben doen beëindigen, haar bij art. 2 van zijn verordening in het leven riep; dat daargelaten of een beroep op deze verplichting in het algemeen zou kunnen opgaan, in dit bepaalde geval zoodanig beroep moet falen, aangezien niet voldaan is door een schuldenaar die tot deze betaling naar het, afgezien van onrechtmatige bezettingsmaatregelen, geldende recht jegens een schuldeischer gehouden was; [...]’.¹²⁹

Onder deze omstandigheden moesten de door de verzekeringmaatschappij gedane betalingen aan Liro geacht worden onverschuldigd te zijn betaald, terwijl volgens de Afdeling Rechtspraak geen termen aanwezig waren om deze schade ‘voor een deel af te wentelen op den verzekeringnemer, wiens houding in deze volkomen correct is geweest’.¹³⁰

Deze uitspraak werd gedaan in een geval waarin de joodse verzekeringnemer zich bijzonder heldhaftig had gedragen en zich persoonlijk fel tegen de anti-joodse maatregelen had verzet. De Afdeling Rechtspraak had uitdrukkelijk nog niet beslist over polissen met een contractuele mogelijkheid tot afkoop die door de joodse polishouders zelf waren ingeleverd bij Liro. Toch was Sanders van mening dat met deze uitspraak ‘aan het art. 33, hetwelk veelal beschouwd is als een onoverkomelijk obstakel tegen herstel der afkoopbare polissen de tanden zijn uitgesproken.’ Hij schreef in het *NIW* dat de onderhavige uitspraak een principiële juridische beslissing bevatte die ook waardevol zou blijken voor gevallen waarin de polis door de verzekeringnemer zelf was ingeleverd:

‘[D]e Raad zal heus wel toegankelijk zijn voor een beroep op de bijzondere noodtoestand, waarin wij speciaal in ’42 en ’43 verkeerden, toen op elke, zij het nog zo geringe overtreding zelfs van het gewone recht, maar zeker van het uitzonderingsrecht Mauthausen m.a.w. de doodstraf stond. Welke Joodse advocaat kent niet de angst van de kleine Joodse spaarders, die na enkele effecten in het kolenhok te hebben gestopt om raad kwamen, hoe zij in hemelsnaam het misdrijf ongedaan konden maken, teneinde de obsessie kwijt te raken, die welhaast tot razernij voerde. En welke huisvader, al of niet in het bezit van een stempel, kon het voor zijn geweten verantwoorden als hij – ter vermijding van het geldelijk nadeel – het levensgevaar verhoogde niet slechts voor zich, maar ook voor zijn gezin. Want in dit laatste lag het wezenlijke verschil in risico van individuele moed voor onderscheidenlijk den niet-Jood en den Jood. Bij ons werd minimaal het gehele gezin aansprakelijk gesteld voor overtreding van den enkeling. Waarbij nog komt, dat voor die vermijding van geldelijk verlies het achterhouden van de polis een middel was van al zeer twijfelachtige waarde.

129 AR Den Haag 17 juni 1946, *NOR* 563, 396.

130 *NOR* 563, 396.

Het valt niet in te zien, waarom diegene, aan wien onder dergelijke omstandigheden zijn polis is afgeperst, minder aanspraak op rechtsherstel zoude hebben, dan degene wiens polis door inventariërs uit zijn schrijfbureau of uit zijn safe is geroofd.¹³¹

Opnieuw bleek Sanders gelijk te krijgen. Op 15 oktober 1946 kwam er een uitspraak in een zaak waarin een afkoopbare polis door de verzekeringnemer zelf bij Liro was ingeleverd. De Afdeling Rechtspraak overwoog allereerst dat een beroep op art. 33 E 100 niet opging, om de inmiddels bekende reden dat de verzekeringnemer zelf geen verzoek tot afkoop had gedaan. Vervolgens ging zij in op de vraag of het redelijk en billijk was (een deel van) de schade voor rekening van de verzekeringnemer te laten komen. Volgens de Afdeling Rechtspraak was daarvan echter geen sprake:

‘[...] dat weliswaar de verzekerde [lees: verzekeringnemer] in dit geval de polis zelf bij Lippmann, Rosenthal & Co. heeft ingeleverd, maar dat de gemachtigde van requestrante er terecht op gewezen heeft, dat hij daarbij gehandeld heeft onder maar al te gegronde vrees voor represaille-maatregelen van den bezetter ingeval van ontdekking, welke ontdekking hij te meer duchten moest, omdat uit de administratie van de Nationale [de Nationale Levensverzekerings-Bank NV], die ingevolge opdracht van den bezetter van al hare polishouders een verklaring omtrent hun al- of niet-joodsche ras eischte, en op wier medewerking tegen de anti-joodsche bezettingsmaatregelen hij dan ook niet durfde te rekenen, zijn hoedanigheid als polishouder ieder oogenblik aan het licht kon komen, hetgeen voor hem tot deportatie met het daaraan verbonden levensgevaar zou hebben geleid; dat de Nationale daartegenover stelt, dat een herstel van de joodsche polishouders slechts tot zekere hoogte zou kunnen worden toegelaten, zonder grote schade voor haar bedrijf, maar dat – in het midden gelaten in hoeverre dit juist is – zij zich niet kan beklagen over herstel van de rechten van een verzekerde, waardoor zij gehouden wordt aan een overeenkomst, die zij destijds met hem heeft aangegaan en die op volkomen onrechtmatige wijze tengevolge der anti-joodsche bezettingsmaatregelen is te niet gegaan [...]’.¹³²

‘Hiermede’, schreef Sanders tien dagen later in het *NIW*, ‘is de zaak van de Joodsche levensverzekeringen in orde, daar er geen uitzicht is dat de Raad in volgende gevallen van deze jurisprudentie zal afwijken.’ Hij zag nog slechts één gevaar, namelijk “dat er een regeling komt”, d.w.z. dat er een wetsontwerp zou worden ingediend, waarbij de rechten, die de Joodse belanghebbenden aan de thans bestaande wetgeving, krachtens de rechtspraak

131 Sanders, ‘Afkoopbare polissen. De eerste bres’, in: *NIW* (19 juli 1946).

132 AR Den Haag 15 oktober 1946, *NOR* 530, 349. Zie voor een soortgelijke uitspraak AR Den Haag 10 april 1947, *NOR* 865.

in hoogste ressort, ontlenen, zouden worden verkort.’¹³³ Zo ver zou het, zoals gezegd, echter niet komen.

Het is op deze plaats interessant te vermelden dat de Nederlandse herstelwetgever het met de rechterlijke interpretatie van art. 33 E 100 inzake afkoopbare polissen waarschijnlijk niet eens is geweest. Dat blijkt uit de – eveneens door Eggens geconcipeerde – *Ordonnantie Herstel Rechtsverkeer*, die ten behoeve van het rechtsherstel in Nederlands Indië op 8 mei 1947 werd afgekondigd. Deze Ordonnantie had haar wettelijke grondslag in art. 164 E 100, waarin bepaald was dat het wetsbesluit E 100 tevens voor Nederlands-Indië en de andere overzeese gebiedsdelen verbindend was, maar dat de plaatselijke wetgever bevoegd was om ten aanzien van onderwerpen die in het bijzonder tot de rechtssfeer van die gebiedsdelen behoorden afwijkende regelingen te treffen.¹³⁴ Kennelijk onder invloed van de herstelrechtspraak in Nederland, werd het ‘Indische’ equivalent van art. 33 E 100, art. 49 van de Ordonnantie, in het voordeel van de debiteur aangescherpt en uitgebreid. Voor de problematiek van de afkoopbare polissen was art. 49 lid 3 sub a van de Ordonnantie van belang:

‘Indien de gehoudenheid of bevoegdheid tot betaling of afgifte afhankelijk was van de vervulling van een voorwaarde, wordt [...] deze voorwaarde voor vervuld gehouden:

a. voor zoover zij bestond in een door den schuldeischer, onderscheidenlijk den eigenaar te verrichten daad, indien die daad is verricht door of vanwege den gene, aan wien is betaald of afgegeven.’

Deze bepaling beoogde debiteuren te beschermen tegen het betalen van voorwaardelijke schulden aan anderen dan de schuldeisers, ook als die voorwaarden niet door de werkelijke schuldeisers zelf, maar door Duitse roofinstellingen werden vervuld. Daaronder leek ook te moeten worden begrepen het betalen van een contractueel bedongen afkoopsom aan Liro, nadat Liro, en niet de werkelijke crediteur, de wens tot afkoop had kenbaar gemaakt. Maar de Nederlandse Afdeling Rechtspraak had met deze bepaling niets te maken en de ‘Indische’ precisering van art. 33 E 100 zou op het polisherstel in Nederland geen enkele invloed hebben.

133 Sanders, ‘Levensverzekeringen. Inleveraar “vrijgesproken”’, in: *NIW* (25 oktober 1946).

134 Ordonnantie Herstel Rechtsverkeer (Besluit van den Luitenant-Gouverneur-Generaal H.J. van Mook van 3 mei 1947 No. 5), *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* (8 mei 1947, No. 70). Zie tevens C.R.C. Wijckerheld Bisdom, ‘Artikel 33 E 100’, in: *NJB* (1947), 643-644. Zie over (de werking van) deze ordonnantie en haar totstandkoming tevens Peter Keppy, ‘Materiële oorlogsschade en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1956’, rapport NIOD, 2005, hoofdstuk 4 (dit rapport verschijnt in 2006 in boekvorm). Voor de verhouding tussen beide rechtsherstelbesluiten en de competentieverdeling tussen de Raad voor het Rechtsherstel in Nederland en die in Nederlands-Indië, zie AR Den Haag 28 mei 1948, *NOR* 1316; AR Den Haag 10 mei 1949, *NOR* 1592.

In de eerste maanden van 1947 had de rechtspraak ten aanzien van polissen zich in Nederland geconsolideerd. Op 25 april 1947 kon Sanders in een groot overzichtsartikel in het *NW* aandacht besteden aan de consistente wijze waarop verzekeringszaken door de Afdeling Rechtspraak werden afgedaan. Vanaf januari 1948 besloot de Afdeling Rechtspraak niet meer gemotiveerd in te gaan op verweren van maatschappijen die zij al talloze malen had verworpen. Er werd voor de gewone gevallen een ‘formulier-vonnis’ geconcipeerd waarin de volgende standaard-overweging was opgenomen:

‘Overwegende dat tegen een volledige herleving der overeenkomst en van de voor gerequesteerde daaraan verbonden verplichtingen door deze geen andere verweren zijn aangevoerd dan die, welke door de Raad in zijn vaste jurisprudentie in deze zaken, ook tegen gerequesteerde berecht, reeds herhaaldelijk zijn behandeld en verworpen, zodat de gronden, waarop de Raad deze verweermiddelen ook thans niet aanvaardt, aan gerequesteerde bekend zijn; [...]’.

Waarna de vordering van requesrant werd toegewezen en de verzekeringsovereenkomst werd hersteld.

De hoofdlijnen waarlangs de levensverzekeringszaken in de jaren 1946-1949 werden afgedaan kunnen als volgt worden weergegeven. Vrijwel alle levens- en lijfrenteverzekeringen die waren afgekocht bij Liro kwamen voor herstel in aanmerking. Uitzondering vormde afkoopbare verzekeringen, wanneer de verzekeringnemer van zijn bevoegdheid om zijn recht op een lijfrente of een kapitaal om te zetten in een recht op een afkoopsom had gebruik gemaakt. ‘Geen verzekeringnemer heeft dit evenwel gedaan’, aldus een interne memo van de griffie van de Afdeling Rechtspraak uit januari 1948, waarin het gebruik van het formulier-vonnis werd toegelicht. Ook de afkoopbare verzekeringen zijn met andere woorden massaal hersteld. Slechts wanneer de verzekeringnemer de rechten die uit de polis voortvloeiden formeel aan Liro had overgedragen – dit bleek een enkele maal te zijn voorgekomen – werd het verzoek om rechtsherstel afgewezen.¹³⁵

Herleving van de polissen betekende dat de betaling van de ‘afkoopsommen’ van de verzekeraars aan Liro als ‘onverschuldigd betaald’ werden aangemerkt. De verzekeraars die uit dien hoofde een vordering op Liro kregen, moesten derhalve worden erkend als concurrente crediteuren van de boedel, hetgeen overigens lange tijd op bezwaren van de beheerders van de Liro-boedel bleek te stuiten.¹³⁶ De verzekerde wiens polis werd hersteld,

¹³⁵ In die gevallen werden de maatschappijen geacht bevrijdend aan Liro betaald te hebben (in de zin van art. 33 E 100), omdat Liro het recht op afkoop zelfstandig kon uitoefenen. Zie verder in dit betoog.

¹³⁶ Hetgeen tot procedures bij de Afdeling Rechtspraak aanleiding gaf, die in het voordeel van de maatschappijen werden beslecht. Zie AR Den Haag 13 april 1949, *NOR* 1474; AR Den Haag 10 december 1949, *NOR* 1742. Een uitvoerige uiteenzetting over deze

werd veroordeeld tot betaling van de achterstallige premies, vermeerderd met daarop gevallen contractuele rente.

Op basis van de tweede Liro-verordening waren de maatschappijen gedwongen schulden aan joden aan Liro te voldoen. Daaronder vielen ook uit te betalen lijfrente-termijnen. De Afdeling Rechtspraak oordeelde dat op deze betalingen art. 33 E 100 wel van toepassing was, zodat zij geacht moesten worden 'bevrijdend' te zijn betaald.¹³⁷ Tengevolge van Verordening 54/1943 zijn na 30 juni 1943 geen lijfrente-termijnen meer aan Liro uitgekeerd. In concreto betekende dit dat bij herleving van een lijfrente-verzekering de verzekeraar werd veroordeeld tot uitbetaling van de lijfrente-termijnen met ingang van de eerste vervaldatum na 30 juni 1943. Ten aanzien van de tot 30 juni 1943 aan Liro betaalde lijfrente-termijnen, had de verzekeringnemer een vordering op de Liro-boedel.

Een bijzondere moeilijkheid deed zich voor wanneer de verzekeringnemer tijdens de bezetting was opgehouden met het betalen van premies voordat de verordening 54/1943 in werking was getreden. Het ophouden van de premiebetaling had meestal tot gevolg dat de verzekering op grond van de polisvoorwaarden kon worden afgekocht of 'premienvrij' kon worden gemaakt. In deze gevallen rees de vraag in hoeverre het de joodse verzekeringnemer kon worden aangerekend dat hij geen premies meer had betaald, en, in het verlengde daarvan, in hoeverre de goede trouw (die bij de uitvoering van overeenkomsten in acht genomen moet worden) met zich meebracht dat de verzekeringsmaatschappij, gezien de bijzondere situatie waar-

---

kwestie geeft Grüter, 'Levensverzekeringen', 123-128. Zie voorts Sanders, 'Levensverzekeringen. De vrede winnen. Waarschuwing. Vrij en geblokkeerd geld', in: *NIW* (15 augustus 1947).

137 Tenzij 'bijzondere redenen' aanwezig waren op grond waarvan de maatschappij betaling had moeten weigeren, zie art. 33 lid 3 E 100. Zie voor een voorbeeld van een uitspraak waarin een beroep op art. 33 lid 3 E 100 ongegrond werd verklaard, AR Den Haag 12 mei 1947, *NOR* 902. In casu had de Nationale Levensverzekeringbank NV op 1 december 1942 een uitkeringstermijn van 3000 gulden aan Liro betaald, krachtens een bestaande verzekeringsovereenkomst. In dit geval had de maatschappij echter (*NOR* 902, 405) 'op eigen initiatief bij de Burgerlijke Stand een onderzoek naar het al of niet Jood-zijn van [de begunstigde, de heer Van Praag] doen instellen, en toen zij van de Burgerlijke Stand bericht had ontvangen, dat de heer Van Praag Jood was, dit aan Lippmann [...] doorgegeven en de bedoelde termijn van 1 december 1942 bij Lippmann [...] gestort'. Van Praag had echter steeds tegenover de Duitse autoriteiten volgehouden dat hij geen jood was, hij had geen 'Jodenverklaring' ondertekend, en zijn polis niet bij Liro ingeleverd, die bovendien op naam van een 'Ariër', de heer Haring, was gesteld. Omdat de betaling van de termijn 'dus geheel het gevolg is geweest van een door de Nationale zelf, ten detrimente van wijlen van Praag, genomen initiatief', oordeelde de Afdeling Rechtspraak dat 'er alle reden aanwezig is, om, met toepassing van het derde lid van art. 33 van het Besluit E 100, gerequesteerde tot betaling van ook deze termijn aan requestrante te veroordelen'.

in de joodse verzekeringnemer verkeerde, de verzekeringsovereenkomst niettemin had behoren te continueren.

In een uitspraak van 6 juli 1948 wees de Afdeling Rechtspraak een verzoek tot herleving van een verzekeringsovereenkomst af, omdat de reden van niet-betaling van de premies naar haar oordeel niet voortvloeide uit een levensgevaarlijke dreiging (de verzekeringnemer bevond zich nog ‘in vrijheid’ en was ‘nog niet vervolgd en ondergedoken’), maar uit ‘een betrekkelijke economische onmacht’. In casu was de verzekeringnemer, een joods geneesheer, in het voorjaar van 1941 getroffen door het verbod van de bezetter om zijn praktijk bij niet-joden uit te oefenen. Daardoor waren zijn inkomsten zo sterk teruggelopen dat hij vanaf mei 1941 had besloten geen premie meer te betalen maar zijn geld aan dringender zaken te besteden. Hij had nog even overwogen om zijn polis ‘premienvrij’ te maken, maar had dit plan later weer laten varen. Na uitstel van betaling te hebben verleend, beëindigde de maatschappij in september 1942 de verzekeringsovereenkomst. Volgens de Afdeling Rechtspraak was er onder die omstandigheden onvoldoende aanleiding om het risico van het staken van de premiebetaling ‘achteraf nog’ op de verzekeringsmaatschappij over te brengen.¹³⁸ Ook niet-betaling van premies *nadat* de verzekeringnemer zijn polis bij Liro had ingeleverd, werd de verzekeringnemer aangerekend, indien het motief om geen premie meer te betalen naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak een economisch karakter had.¹³⁹ Het in dit kader aangedragen argument, dat men met premiebetaling gestopt was, omdat de joodse verzekerde ‘op zijn vingers kon narekenen, dat onder de gegeven omstandigheden het provenu niet in zijn bezit zoude zijn gekomen’ werd door de Afdeling Rechtspraak weliswaar begrijpelijk gevonden, maar niet gehonoreerd. De redelijkheid en billijkheid zou met zich meebrengen dat de nadelige gevolgen van dat besluit niet ten laste van de maatschappij mochten worden gebracht.¹⁴⁰ Slechts wanneer de betaling om niet-economische redenen *feitelijk* onmogelijk was geweest, werd het niet-betalen van een premie de polishouder niet aangerekend, bijvoorbeeld omdat de betrokkene ondergedoken, ontdekt en gedeporteerd was.¹⁴¹

138 AR Den Haag 6 juli 1948, *NOR* 1326. De zaak wordt ook besproken door Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 114. Voor een soortgelijke overweging, zie AR Den Haag 20 april 1949, *NOR* 1470, 306. In deze laatste zaak oordeelde de Afdeling Rechtspraak dat een later intredende, feitelijke onmogelijkheid om premie te betalen (omdat de verzekeringnemer gearresteerd en gedeporteerd werd) een aanvankelijk uit vrije overweging genomen besluit de premie-betaling te staken, niet kon ‘eliminieren’. Ook hier was de aanvankelijke niet-betaling van de premie het gevolg ‘van economische onmogelijkheid van voldoening, waarvan [het] risico als bij iedere verzekering voor de verzekeringnemer behoort te blijven [...]’.

139 Zie AR Den Haag 20 april 1949, *NOR* 1492.

140 Zie AR Den Haag 7 mei 1949, *NOR* 1590.

141 Zie AR Den Haag 6 juli 1948, *NOR* 1388. Zie in gelijke zin AR Den Haag 24 februari 1949, *NOR* 1472 (waarin het feit dat de verzekeringnemer in casu een buitenlander –

Weer anders oordeelde de Afdeling Rechtspraak in het geval van een levensverzekering die door een (niet-joodse) verzetsstrijder was afgesloten. Volgens de Afdeling had de man door zijn illegale activiteiten een voorzienbaar verhoogd risico gelopen om gepakt te worden, en had hij voorzorgsmaatregelen moeten nemen om in de premiebetaling te kunnen blijven voorzien na een eventuele arrestatie. Omdat hij niet zulke maatregelen had genomen, in april 1944 gearresteerd was en een jaar later in een concentratiekamp was overleden, was het volgens de Afdeling Rechtspraak in strijd met de redelijkheid en billijkheid om de verzekeringsmaatschappij ‘de dupe te doen worden van zijn verwaarlozing van de gerechtvaardigde belangen van [de maatschappij]’.¹⁴² Er zijn overigens ook buiten het polisherstel uitspraken gedaan waarin het verzetsstrijders zwaar werd aangerekend dat zij niet alles gedaan hadden om, anticiperend op een eventuele arrestatie, hun vermogenswaarden veilig te stellen. Weinig verheffend is een uitspraak in een zaak waarin een bekend verzetsstrijder uit Groningen, E. Boerma, na zijn arrestatie van zijn banksaldo à 6603,46 gulden was beroofd. Dat banksaldo was door S.D. Polizeileutnant Lanting in strijd met de voorschriften voor inbeslagneming bij de bankier van Boerma opgevorderd. Hoewel de bankier niets had gedaan om te voorkomen of te vertragen dat het banksaldo in handen van de bezetter zou vallen – die mogelijkheden bestonden omdat Lanting in strijd met de regels handelde –, werd het ook aan Boerma (en zijn zoon) verweten dat door hen

‘[...] niet alles gedaan is, wat tot voorkoming of beperking hunner schade had kunnen strekken; dat zij toch wisten dat zij als gevolg van hun vaderlandslievende houding groot gevaar liepen, maar, terwijl zij wel hun boekhouding in den grond verstopten, nagelaten hebben, toen zij daartoe nog in de gelegenheid waren, om hun banksaldo geheel of gedeeltelijk op te vragen en het geld vervolgens in veiligheid te stellen, terwijl E. Boerma de mogelijkheid heeft toegegeven, dat de Duitsers in zijn huis blanco facturen hebben aangetroffen, waarop zijn bankrelatie vermeld stond’.¹⁴³

Om die reden achtte de herstelrechter het ‘het billijkst’ dat de schade tussen beide partijen werd gedeeld. Het is de vraag hoe billijk vader en zoon Boerma het precies hebben gevonden, om nog na de bevrijding zo’n prijs te betalen voor hun vaderlandslievendheid.

Een aan de niet-betaling van premies verwant probleem deed zich voor wanneer de verzekeringnemer nog vóór de inwerkingtreding van de Veror-

---

een Duitse jood – was door de Afdeling Rechtspraak met een beroep op art. 9 Wet AB niet van belang werd geacht). Zie voorts AR Den Haag 21 februari 1947, *NOR* 788.

142 AR Den Haag 9 maart 1949, *NOR* 1481, 322.

143 AR Groningen 12 december 1947, *NOR* 1139.

dening 54/ 1943 de rechten uit de polis formeel had overgedragen aan Liro, waarna de verzekeringsmaatschappij tot afkoop van de polis bij Liro was overgegaan. In dat geval berustte de afkoop naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak op een zelfstandig (immers aan haar overgedragen) recht van Liro en behoorde die afkoop in beginsel in stand te blijven, tenzij de verzekeringnemer kon aantonen dat de overdracht van de rechten uit de verzekeringspolis onder dwang, bedreiging of onbehoorlijke invloed van of vanwege de vijand had plaatsgevonden. Dat bewijs bleek in de praktijk heel moeilijk te leveren, zodat deze verzekeringnemers doorgaans genoeg moesten nemen met een claim op de Liro-boedel ter hoogte van de door de verzekeraar gestorte afkoopsom.¹⁴⁴

Toen bleek dat aan de vaste jurisprudentie niet meer te tornen viel, begonnen de maatschappijen in het voorjaar van 1947 op grote schaal schikkingen aan te bieden aan individuele rechthebbenden. In veel van de schikkingsvoorstellen kwam de volgende clause voor: 'Indien alsnog een wettelijke regeling aangaande het herstel der geliquideerde Joodse verzekeringen tot stand mocht komen, heeft ieder van beide partijen het recht herziening van het minnelijk herstel der onderhavige verzekering, overeenkomstig bedoelde wettelijke regeling te vorderen.' Tegen dit beding kwam Sanders in het geweer, omdat de maatschappijen daarmee naar zijn mening toch weer onder de gevestigde jurisprudentie trachtten uit te komen. In het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* waarschuwde hij voor de gevolgen: 'hoe meer personen voor het aanbod bezwijken, des te groter blijft het belang van de verzekeraars, om te trachten een wettelijke regeling te krijgen, waarvan zij dan profiteren, zowel voor de gevallen, waarin hun aanbod is aanvaard, als voor die, waarin zij ter wille van het uitstel processuele oppositie blijven voeren.'¹⁴⁵ De (herhaalde) waarschuwing van Sanders had kennelijk het gewenste effect, want enige tijd later werd het beding niet meer gemaakt.¹⁴⁶

144 Een beroep op de algemene toestand waarin de joden in 1942 verkeerden werd niet als bewijs aanvaard (zie AR Den Haag 16 december 1947, *NOR* 1150); net zo min als het argument dat de overdracht onder de drang der omstandigheden met het oog op een mogelijke emigratie was geschied (zie AR Den Haag 23 november 1948, *NOR* 1456; AR Den Haag 31 december 1949, *R* 51/27). Zie voorts AR Den Haag 10 oktober 1947, *NOR* 1080. Een gelijksoortige uitspraak werd gedaan in een geval waarbij polissen aan een bank in pand waren gegeven en gecedeerd, waarop zij in 1943 op verzoek van de bank waren afgekocht. Zie AR Den Haag 24 mei 1949, *NOR* 1542.

145 Sanders, 'Polissen. Men vliege er niet in!', in: *NW* (2 mei 1947); zie tevens Sanders, 'Polissen. Vrij en geblokkeerd geld. Hoogspanning. Moderne ariërverklaring', in: *NW*, 16 mei 1947.

146 Grüter, 'Levensverzekeringen', 119. Grüter geeft op 118-119 een overzicht van de richtlijnen ten aanzien van totstand te brengen schikkingen die waren opgesteld door de Bedrijfsgroep Levensverzekering die door de maatschappijen in de periode 27 mei 1947 – augustus 1948 werden gehanteerd.

Dat het ingaan op schikkingen in verzekeringszaken riskant was, blijkt uit een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van 24 februari 1949. Partijen, een verzekeraar en een joodse verzekeringnemer wiens polis bij Liro was afgekocht, waren in de zomer van 1946 een schikking aangegaan onder het voorbehoud, dat indien een wettelijke regeling tot stand mocht komen, welke voor de verzekeringnemer gunstiger zou zijn, deze ook voor hem zou gelden. In de jaren die volgden bleek echter, dat de wettelijke regeling uitbleef, maar dat de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak zich wel in voor de verzekeringnemer gunstiger zin ontwikkelde. Zijn verzoek aan de Afdeling Rechtspraak, dat het door hem gemaakte voorbehoud ‘analogisch behoort te worden uitgebreid op het geval, dat een voor hem gunstiger jurisprudentie mocht intreden’ werd door de Afdeling Rechtspraak echter resoluut van de hand gewezen:

‘[dat] hiervoor niet de minste grond bestaat, aangezien het blijkbaar juist in de bedoeling van partijen met hun minnelijke schikking is geweest om alle beroep op rechter en rechtspraak af te snijden; [...]’.¹⁴⁷

147 AR Den Haag, 24 februari 1949, *NOR* 1472. Een schikking kon er overigens ook toe leiden dat een rechtsherstelvordering jegens een *derde* door de Afdeling Rechtspraak werd ontzegd. Dat gebeurde in een zaak die de Kunsthandel J. Goudstikker NV (de ‘oude’ Goudstikker) had aangespannen tegen de tegenwoordige bezitster van een antiek poppenhuis, dat bekend stond als het poppenhuis van Blaauw (in *NOR* 1361 geschreven als: Blau). De bezitster, Jacoba Went, bleek het poppenhuis te hebben gekocht van Alois Miedl, althans van de tijdens de bezetting door Miedl opgerichte Kunsthandel v/h J. Goudstikker NV (de ‘nieuwe’ Goudstikker), een vennootschap waarmee Miedl de door hem in juli 1940 gekochte Kunsthandel Goudstikker tijdens de bezetting ‘voortzette’. Het poppenhuis was overigens enige tijd in het bezit van Hermann Goering geweest, waarna het weer in handen was geraakt aan Miedl, die het aan Jacoba Went had verkocht. Zie daaromtrent een tussenvonniss dat in deze zaak werd gewezen: AR Amsterdam 3 juni 1948, *NOR* 1361. In de hoofdzaak waarvan het vonnis op 21 april 1949 werd uitgesproken, AR Amsterdam 21 april 1949, ongepubliceerd (te vinden in: NA, archief AR, R 11573), beriep Jacoba Went zich allereerst op het ‘vrijwillige’ karakter van de koop in juli 1940, waarbij Miedl de Kunsthandel J. Goudstikker had gekocht. Deze koop was echter zeer omstreden, omdat zij tot stand was gekomen nadat de enig directeur en grootaandeelhouder, Jacques Goudstikker, tijdens zijn vlucht naar Engeland, op 16 mei 1940 was overleden. Volgens de Afdeling Rechtspraak moest het verweer van Went worden verworpen, ‘daar al moge de verkoop zijn geschied tegen een normale koopprijs, uit de verklaring van ten Broek volgt, dat slechts tot verkoop is overgegaan om de erven van Jacques Goudstikker zoveel mogelijk veilig te stellen met het oog op de te verwachten Jodenmaatregelen.’ De gedaagde had niet op verklaringen van Miedl (‘een Duitser’) mogen afgaan dat de verkoop zonder dwang was geschied; immers ‘vrees voor een dergelijke dwang [was] kennelijk de aanleiding [...] geweest om de zaak te verkopen’. Jacoba Went werd niet te goeder trouw geacht in de zin van art. 32 E 100, ook niet als zij bij haar aankoop ‘door behoorlijke motieven, in casu de wens om het poppenhuis van Blaauw voor Nederland te behouden’ zou zijn bewogen geweest. Niettemin was de Afdeling Rechtspraak van mening dat het ‘achterwege laten van ingrijpen’ in dit geval ‘alleszins redelijk’ was, omdat ‘uit een door eiseres overgelegde productie is gebleken, dat op 22 September 1948 tussen de oude Goudstikker en de nieuwe een rechtsherstelovereenkomst is tot

De requestrant werd derhalve in zijn vordering niet-ontvankelijk verklaard.

Een volgend probleem dat zich in de eindfase van het polisherstel voordoed, was dat sommige maatschappijen niet bereid bleken tot uitkering over te gaan, als niet *wettelijk* was komen vast te staan, dat de verzekerde, ofwel degene op wiens leven de verzekering was afgesloten, was overleden. De Afdeling Rechtspraak nam echter aan, dat een betrokkene die in bezettingstijd gedeporteerd was overleden was, wanneer dit bijvoorbeeld uit een Rode Kruis-verklaring kon blijken.¹⁴⁸ Zij ging daarmee voorbij aan de formaliteiten die volgens het gewoon burgerlijk recht vereist waren om het overlijden

---

stand gekomen'. De Afdeling Rechtspraak vervolgde: 'Overwegende toch, dat hierbij onder meer is overeengekomen: "De koopprijs is op f. 75.000 vastgesteld in verband met de aanspraken op schadevergoeding die Uw vennootschap (de oude Goudstikker) tegen de door ondergetekende beheerde vermogens (o.m. de nieuwe Goudstikker) zou kunnen geldend maken, welke aanspraken door het aangaan van deze transactie volledig teniet gaan"; / O. dat derhalve tussen de oude en de nieuwe Goudstikker gesloten overeenkomst inhoudt een gehele kwijtschelding ten aanzien van de aanspraken, welke de oude Goudstikker tegen de nieuwe geldend zou kunnen maken ter zake van het niet meer aanwezig zijn van het meergenoemde poppenhuis en dat de Raad het redelijk acht, dat het beginsel van art. 1476 B.W., hetwelk bepaalt, dat de kwijtschelding van ener schuld ten behoeve van een der hoofdelijke medeschuldenaren gegeven, alle de overige bevrijdt, ten ware de schuldeiser uitdrukkelijk zijn rechten tegen laatstgenoemden mocht hebben voorbehouden, ook in casu wordt toegepast; / O., dat uit niets blijkt, dat de oude Goudstikker zijn rechten tegen gedaagde [Jacoba Went], als hoofdelijk medeschuldenares heeft voorbehouden en dat gedaagde krachtens het bepaalde in art. 34 lid 2 E.100, wat betreft haar gehoudenheid tot schadevergoeding, indien zij haar goede trouw niet aannemelijk kan maken, zou moeten worden beschouwd als hoofdelijk medeschuldenares; / O., dat weliswaar eiseres niet vordert een schadevergoeding, doch afgifte van het poppenhuis maar dat ook bij toewijzing dier vordering naar de eisen der redelijkheid de Raad aan gedaagde een regresrecht tegen de nieuwe Goudstikker voor het gehele bedrag der koopprijs of in ieder geval tot het grootste deel daarvan zou moeten toekennen, zodat langs deze weg de nieuwe Goudstikker toch weer aansprakelijk zou worden ter zake van een vordering welke haar door de oude Goudstikker is kwijtgescholden; [...]'. Het verzoek om rechtsherstel werd afgewezen, omdat bij toewijzing van het verzoek Jacoba Went een vordering tot terugbetaling van de koopprijs zou kunnen instellen tegen de nieuwe Goudstikker; daarmee zou langs de achterdeur de schikking tussen de oude en de nieuwe Goudstikker worden geschonden, die elkaar juist over en weer 'finale kwijting' hadden beloofd. Deze uitspraak bestrijkt, met andere woorden, wat men de derdenwerking van schikkingen zou kunnen noemen. Overigens moet daarbij nog worden opgemerkt, dat de door de Afdeling Rechtspraak geciteerde schikking van 22 september 1948 in werkelijkheid nooit tot stand gekomen is, omdat het Nederlands Beheerstinstituut haar ondanks toezeggingen nooit heeft bekrachtigd. Dat de 'oude' Goudstikker geen revisie van deze uitspraak heeft aangevraagd, kan verklaard worden uit het feit dat zij op 1 augustus 1952 opnieuw een – dit keer geldige – schikking met het NBI heeft gesloten, waarin zij opnieuw van verdere rechtsherstelaanspraken die haar tegenpartij konden raken afstand heeft gedaan.

148 Zie bijvoorbeeld AR Den Haag 10 augustus 1948, *NOR* 1335.

van een afwezige te kunnen vaststellen. Een aantal maatschappijen weigerde echter om zich daarbij neer te leggen. Zij ontkenden de bevoegdheid van de Afdeling Rechtspraak om zich over deze kwestie uit te spreken. Het verzet van deze maatschappijen werd klaarblijkelijk gemotiveerd door de vrees dat, als de ‘overledene’ wellicht toch nog in leven was, zij het risico konden lopen om *voor een tweede maal* verplicht te worden tot uitkering over te gaan. Om dat risico te vermijden, zou er een nieuwe wettelijke regeling omtrent het overlijden van vermisten nodig zijn.¹⁴⁹ De maatschappijen werden in hun onwil gesterkt door een arrest van de Hoge Raad van 14 januari 1947, waarin deze de door lagere (gewone) rechters gevolgde praktijk om ook overlijdensakten op te laten maken als niet aan alle wettelijke vereisten kon worden voldaan, had afgekeurd.¹⁵⁰ Dit arrest werd echter door een aantal lagere rechters genegeerd.¹⁵¹ Ook de Afdeling Rechtspraak – die op haar terrein de hoogste rechterlijke instantie was – conformeerde zich niet aan deze uitspraak van de Hoge Raad. Erven die in de periode tot juni 1949 op ambtelijke weigeringen stuitten om akten van overlijden die niet conform de gewone regels waren opgesteld in te schrijven in de overlijdensregisters, moesten derhalve te rade gaan bij rechters die het arrest van

149 Zie het artikel van de onderdirecteur van de maatschappij ‘De Amstleven’, J.J. Schokking, ‘Rechtsherstel en Verguizing van het Recht’, in: *NJB* (1947), 453-462, met een opmerkelijk kritisch onderschrift van de *NJB*-redactie. Schokking schreef (458-459): ‘Als het toevallig een verzekering van een kapitaal, uit te betalen onmiddellijk na het overlijden betreft, gaat de Raad zijn bevoegdheid te buiten door te bepalen, dat de verzekerde moet geacht worden te zijn overleden, en de maatschappij het kapitaal dient uit te keren. De Raad kan slechts vaststellen, dat de verzekering als niet te niet gegaan dient te worden beschouwd, en welke financiële gevolgen voortvloeien uit het feit, dat daardoor de premiën, die bij normaal verloop tot aan het overlijden van de verzekerde nog verschuldigd zouden zijn geweest, thans later betaald moeten worden. Een kapitaal bij overlijden kan dan of onmiddellijk na herstel door de verzekeringmaatschappij worden uitgekeerd, *als zij meent, dat zij dit b.v. op grond van inschrijving van het overlijden in de registers van de Burgerlijke Stand kan uitkeren* [inschrijving in die registers was één van die formaliteiten die juist met betrekking tot de slachtoffers van de genocide vrijwel niet te vervullen was], *of het zal, indien de maatschappij meent, dat zij thans het risico nog niet kan nemen, later uitbetaald worden.*’ (Curs. auteur.) Dit laatste zou erop neerkomen, dat de uitkering van herstel, op het leven van ‘afwezigen’ afgesloten polissen nog voor onbepaalde tijd zou worden opgeschort, totdat de maatschappijen (naar hun oordeel) vrijwel absolute zekerheid zouden bezitten dat de betreffende ‘afwezigen’ inderdaad waren overleden. In een bijtende reactie op dit stuk, maakte Sanders (voor zover het na de reactie van de *NJB*-redactie nog nodig was) korte metten met dit standpunt van Schokking. Zie H. Sanders, ‘Rechtsherstel en “Verguizing van het Recht”’, in: *NJB* (1947), 532-535.

150 Zie *NJ* 1947, 228, m.n. D.J. Veegens. Het ging om een cassatie in het belang der wet, ingesteld door de advocaat-generaal Mr. Wijnveldt.

151 Zie bijvoorbeeld Pres. Arr.rb. Den Haag 30 juni 1947, *NJ* 1947, 490; Hof Amsterdam 2 september 1947, *NJ* 1947, 542; Hof Amsterdam 16 april 1947, *NJ* 1947, 605; Hof Den Haag 2 oktober 1947, *NJ* 1947, 715; Hof Amsterdam 25 februari 1948, *NJ* 1948, 256; Hof Den Haag 23 april 1948, *NJ* 1948, 494.

de Hoge Raad naast zich neerlegden.¹⁵² Aan de ontstane rechtsonzekerheid leek alleen de formele wetgever een einde te kunnen maken. Alle urgentie ten spijt, zou een bij Koninklijke Boodschap van 19 juni 1947 aan de Tweede Kamer aangeboden wetsontwerp ‘houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden’ pas op 11 juni 1949 in werking treden.¹⁵³

Op 15 augustus 1947 uitte Sanders zich in het *NIW* op zijn bekende, spottende wijze over deze problematiek:

‘Ik vestig er de aandacht op, dat indien een uitkering afhankelijk is van het overlijden van een bepaald persoon, de maatschappijen [door de Afdeling Rechtspraak] tot uitkering worden veroordeeld, niettegenstaande het ontbreken van een overlijdensacte, mits maar het feit van overlijden aannemelijk wordt gemaakt, b.v. door een desbetreffende verklaring van het Rode Kruis. Dit punt, het aannemen van het overlijden zonder een acte van de burgerlijke stand, is op heftig verzet van sommige maatschappijen gestuit, die hun optimisme omtrent een mogelijke terugkeer van personen, die volgens het Rode Kruis in Juli 1943 te Sobibor zijn overleden, nog steeds niet hebben verloren, en nog steeds de hoop koesteren hen spoedig te haren kantore te kunnen begroeten, als zij de achterstallige premiën, berekend tot het moment dier begroeting, komen aanbieden. De [Afdeling Rechtspraak] echter is, gelijk gezegd, te dien aanzien somber gestemd.’¹⁵⁴

In de praktijk legden ook de onwillige maatschappijen zich bij concrete uitspraken van de Afdeling Rechtspraak neer. In door hen gedane schikkingsvoorstellen bleven zij echter in de kleine lettertjes een overlegging van een officieel bewijs van overlijden eisen, een eis waar vrijwel nooit aan voldaan kon worden en die derhalve het risico van jarenlang procederen voor de gewone rechter in zich droeg. Ook tegen deze schikkingsvoorwaarde liet Sanders in het *NIW* een krachtige waarschuwing horen. Inmiddels was het maart 1948 en waren nog lang niet alle polissen hersteld. Sanders vroeg zijn lezers echter om begrip voor de lange duur van het herstel:

‘Belanghebbenden die van mening zijn, dat de beslissing in hun zaak te lang uitblijft, mogen er rekening mee houden, dat de Raad geregeld polissen her-

152 Ten aanzien van ‘sterfgevallen welke in Polen hebben plaatsgegrepen’, ried Sanders erfgenamen aan om zich bij de Haagse rechtbank te vervoegen. Zie Sanders, ‘Geen cessie levensverzekeringen. Overlijdensakten. Centraal testamentenregister’, in: *NIW* (24 oktober 1947).

153 ‘Wet van 2 juni 1949, houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten’, *Stb.* J 227. Zie daaromtrent P.H.J. Körver, ‘Wetgeving inzake onvindbare en onbekende eigenaren’, in: *Eindrapport commissie-Scholten. Deel III* (Leiden 1999), 620-621; Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 129-130.

154 Sanders, ‘Levensverzekeringen. De vrede winnen. Waarschuwing. Vrij en geblokkeerd geld’, in: *NIW* (15 augustus 1947).

stelt, maar dat ieder zijn beurt moet afwachten. De Raad bestaat uit personen, voor wie dit werk slechts een nevenfunctie, en men kan haast wel zeggen liefdewerk, betekent. Het zal dus voor een ieder duidelijk zijn, dat bij de geringe bezetting van de Raad en van de Griffie, het tempo waarin de uitspraken successievelijk afkomen, niet dat is, hetwelk belanghebbenden wensen. Soms lukt het wel in een enkel zeer schrijnend geval voorrang te verkrijgen, maar overigens moeten zij, die lang hebben gewacht met werk te maken met het herstel van hun polis, niet verlangen of verwachten, dat zij voorgaan bij hen, die niet of niet zo lang de kat uit de boom hebben zitten kijken. Men make deswege dus ook zijn advocaat geen verwijten. De advocaten zijn alle met werk overladen. Men verge ook van hen niet het onmogelijke. Gelukkig zijn er thans vele Maatschappijen, die zich aan de principiële uitspraken van de Raad houden en die op dienovereenkomstige condities vrijwillig tot herstel overgaan.¹⁵⁵

In de slotfase van het polisherstel drong als laatste obstakel de vraag naar voren wat er moest gebeuren ten aanzien van circa 11.000 polissen¹⁵⁶ die wel bij Liro waren afgekocht, maar waarvan noch polishouder, noch begunstigde, noch erven konden worden gevonden. Het ging dan om polissen die tot vermogens van ‘afwezigen’ behoorden, waarover het Nederlands Beheersinstituut bewindvoerders had benoemd. Het NBI droeg de (mede-)bewindvoering ten aanzien van ‘verweesde’ polissen in november 1947 op aan de Stichting Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde Nalatenschappen (BAON)¹⁵⁷. De BAON voerde overleg met de Bedrijfsgroep Levensverzekering en op 10 juni 1948 werd een ‘agreement’ bereikt. Deze minnelijke regeling hield in dat ten aanzien van ‘verweesde’ polissen ‘voorwaardelijk’ rechtsherstel zou worden toegepast. Rechtsherstel zou worden verleend, onder de opschortende voorwaarde dat een natuurlijke persoon zich alsnog bij de verzekeringmaatschappij zou melden, en zich als rechthebbende op de verzekerde uitkeringen zou kunnen legitimeren.¹⁵⁸

Grüter meldt in haar rapportage over het rechtsherstel ten aanzien van levensverzekeringen, dat

‘[m]eer dan de helft van de voorwaardelijk herstelde polissen [...] definitief [werd] hersteld, waardoor de uitkering alsnog ten goede kon komen aan rechthebbenden. Voor de overige van deze eind jaren veertig als onbeërfd aangemerkte nalatenschappen was de inspanning tevergeefs. Althans, zij konden niet meer definitief hersteld worden, omdat zij inderdaad zonder rechthebbende bleven. De afkoopwaarden werden overgemaakt naar de Staat.’¹⁵⁹

155 Sanders, ‘Minnelijk herstel levensverzekeringen. Uitkijken blijft de boodschap’, in: *NW* (12 maart 1948).

156 Zie voor nauwkeuriger cijfers: Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 138-141.

157 Deze Amsterdam stichting was reeds op 29 juni 1945 opgericht.

158 Zie, voor de tekst van de ‘agreement’ en commentaar: Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 133-136.

159 Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 147.

Juridisch gesproken had de Staat, als rechthebbende op goederen uit onberfde nalatenschappen, de verzekerde waarden en niet de afkoopwaarden van de maatschappijen kunnen claimen (de verzekerde waarde was gemiddeld genomen vier keer zoveel waard als de afkoopwaarde¹⁶⁰). Door dat niet te doen, heeft de Staat de maatschappijen nadrukkelijk tegemoet willen komen. Grüter spreekt in dit verband van een ‘gebaar’ van de Staat aan de maatschappijen en van ‘een bijdrage van de Staat aan de oplossing van de problemen rond het polisherstel.’ Dat dit ‘gebaar’ de Staat zelf niets kostte, omdat het geld had toebehoord aan joodse particulieren, moet daarbij echter wel worden aangetekend.¹⁶¹ De minnelijke regeling tussen de Staat en de Nederlandse Vereniging ter Bevordering van het Levensverzekeringswezen kwam in september 1954 tot stand. Een hoofdrol was daarbij weggelegd voor de plaatsvervangend landsadvocaat mr. D.J. Veegens¹⁶², die de belangen van de Staat behartigde. De door de maatschappijen aan de Staat verschuldigde afkoopsommen moesten op een aparte bankrekening van Veegens worden gestort (aldus gestorte bedragen werden ‘Veegens-gelden’ genoemd). Indien alsnog een joodse rechthebbende opkwam, werd de afkoopsom gerestitueerd. Uiteindelijk bleef er volgens Grüter ten gunste van de Staat een positief eindbedrag over van 429.907 gulden. Er bestaat volgens Grüter geen zekerheid over het aantal joodse polissen dat op deze wijze is afgehandeld.¹⁶³

6 *Hypotheken en onroerend goed: terug naar de status quo ante?*

6.1 *Ontrechting*

Liquidatie van onroerend goed¹⁶⁴ kwam voor als het ging om ‘joods’ vijandelijk vermogen dat was aangemeld bij de *Deutsche Revisions- und Treu-*

160 Zie Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 148.

161 In haar eindrapport uit december 1999 beval de commissie-Scholten aan, dat de Nederlandse Staat, bij het maken van een gebaar naar de joodse gemeenschap rekening zou houden met de ontvangen Veegens-gelden. Aan het Verbond van Verzekeraars werd de aanbeveling gedaan bij het maken van een gebaar rekening te houden ‘met het feit dat in het kader van het zgn. Veegens-akkoord door de Staat genoeg is genomen met de betaling van een bedrag op basis van de afkoopwaarde van de desbetreffende verzekeringen in plaats van de verzekerde waarde. Zie W. Scholten et al., ‘Woord vooraf, conclusies en beleidsaanbevelingen’, in: *Eindrapport commissie-Scholten. Deel 1* (Leiden 1999), 16-17. Deze aanbevelingen van de commissie-Scholten zijn door de betrokken partijen in de onderhandelingen meegenomen.

162 Meer over Veegens bij Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 193, n. 293.

163 Grüter, ‘Levensverzekeringen’, 155. Voor de tekst van de overeenkomst met de Staat, zie Grüter, bijlage 7.

164 In de terminologie van het huidige Burgerlijk Wetboek moet van ‘onroerende zaken’ worden gesproken. Om spraakverwarring te voorkomen, wordt in deze paragraaf echter de terminologie van het Oud-BW – die tot 1992 gebruikt werd – gevolgd.

*hand AG*¹⁶⁵, èn in het kader van de liquidatie van niet-commerciële verenigingen en stichtingen¹⁶⁶ èn in het kader van de arisering of liquidatie van joodse ondernemingen.¹⁶⁷ Maar de eerste specifieke ontrentingsmaatregel van de Duitse bezetter ten aanzien van onroerend goed had betrekking op ‘joodse landbouwgronden’. Op 27 mei 1941 werd de ‘Verordening tot verwijdering van joden uit het agrarisch leven’ uitgevaardigd.¹⁶⁸ Grondeigenaren die door de Duitsers als jood werden aangemerkt, dienden hun landbouwgronden vóór 1 juli 1941 aan te geven bij de Nederlandse pachtbureaus. Vervolgens dienden zij de gronden vóór 1 september 1941 te verkopen onder goedkeuring van het departement van landbouw en visserij.¹⁶⁹ Naar de mening van L. de Jong verleende de secretaris-generaal van dit departement, de al eerder genoemde Hirschfeld¹⁷⁰, bij de verkoop van de joodse landbouwgronden om dezelfde reden zijn medewerking als bij de liquidatie van de joodse textielbedrijven: ‘hij wilde waarborgen dat voor de te verkopen landerijen normale bedragen betaald zouden worden, hij wilde wellicht ook verhoeden dat Duitsers of NSB’ers zich van de vrijkomende gronden meester maakten.’ Hoe dat zij, volgens De Jong waren de Duitsers blij met de medewerking van Hirschfeld. Het joodse grondbezit werd door de pachtbureaus aan Nederlandse boeren verkocht. De opbrengst, circa 17 miljoen gulden, kwam terecht bij de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA).¹⁷¹

De Jong benadrukt dat de landbouwgronden maar een klein deel van het totale joodse grondbezit vormden. Naast agrarische gronden bezaten joden in Nederland naar zijn schatting circa 19.000 bebouwde percelen en circa 8.000 hypothecaire vorderingen, ter waarde van, respectievelijk, 200 miljoen en 27 miljoen gulden.¹⁷² Aangaande deze – en andere¹⁷³ – rechten op onroerend goed werd op 11 augustus 1941 de ‘Verordening betreffende het joodsche grondbezit’ afgekondigd. In deze verordening werd bepaald dat joodse eigenaren van hun rechten op onroerend goed uiterlijk op 15 september 1941 aangifte moesten doen bij de *Niederländische Grundstücksverwal-*

165 Ingevolge Vo. 26/1940 van 24 juni 1940.

166 Ex Vo. 145/1940 van 20 september 1940 en Vo. 41/1941 van 28 februari 1941.

167 Ex Vo. 48/1941 van 12 maart 1941.

168 Zie Vo. 102/1941 van 27 mei 1941.

169 Zie artt. 4 en 5 Vo. 102/1941.

170 Zie par. 4 van dit hoofdstuk.

171 Zie De Jong, *Koninkrijk 5*, 605; Aalders, *Roof*, 144.

172 Zie De Jong, *Koninkrijk 5*, 605. Aalders, *Roof*, 145 houdt het echter op circa 20.000 aangemelde percelen, met een geschatte waarde van circa 150 miljoen gulden. De Jong gaat er overigens vanuit dat de door hem genoemde circa 19.000 percelen allemaal aangemeld zijn (*ibidem*, 605.). Van het geschatte aantal van 8.000 joodse hypotheekzaken zouden er echter slechts circa 5.600 hypotheekzaken met een waarde van circa 21 à 23 miljoen gulden zijn aangemeld. Zie M.A. De Boer en P.W. Klein, ‘Hypotheekzaken’, in: *Eindrapport commissie-Scholten. Deel III* (Leiden 1999), 651; Aalders, *Roof*, 145.

173 De verordening gold niet alleen eigendomsrechten en hypotheekrechten, maar blijkens art. 5 ook ‘elk recht van opstal, van erfpacht, van beklemming en van vaste huur’.

tung (NGV) te Den Haag. In de verordening werd voorts bepaald, dat de NGV de *Verwaltung* van joods grondbezit op zich kon nemen, dan wel anderen daarmee kon belasten. Dit ‘beheer’ omvatte echter niet slechts, zoals artikel 8 van de verordening het uitdrukte ‘het verrichten [...] van alle rechtshandelingen en anderszins, welke een behoorlijk beheer van het joodsch grondbezit met zich brengt’; de NGV kon dit ‘grondbezit ook geheel of ten deele vervreemden of bezwaren.’ Ingevolge lid 2 van datzelfde artikel waren tijdens het beheer van de NGV ‘beschikkingen over joodsch grondbezit door den gerechtigde nietig’. In de praktijk droeg de NGV het beheer over aan een netwerk van ‘Aussenstellen’¹⁷⁴, variërend van particuliere *Verwalter* tot professionele, veelal door NSB-ers geleide, Nederlandse ‘beheers’-instellingen als het door de makelaar D.H. de Vries bestierde ‘Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen’ (ANBO)¹⁷⁵, het administratiekantoor Nobiscum, of makelaarskantoor P. Everout te Amsterdam.¹⁷⁶ Deze Nederlandse beheerders moesten aan de NGV rekening en verantwoording afleggen en de vruchten zoals huuropbrengsten tegen een vaste provisie overdragen. Zoals gezegd werden ook in het kader van de liquidatie van joodse bedrijven onroerende goederen verkocht. De Amsterdamse makelaar (en NSB-er) Everout was bijvoorbeeld ook betrokken bij de taxatie van percelen in het kader van de verkoop van onroerend goed van joodse bedrijven door de *Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen* (NAGU) en de *Omnia Treuhandgesellschaft* (Omnia).

De verkopen van joods onroerend goed gingen met veel plichtplegingen gepaard. Niet alleen de NGV maar ook de Rijkscommissaris controleerden angstvallig de verkopen die door de beheerders tot stand moesten worden gebracht, hetgeen tot een stroom van formulieren leidde en het verkoopproces aanzienlijk moet hebben vertraagd. Elk te verkopen perceel moest volgens aparte richtlijnen twee keer worden getaxeerd, om te lage prijsstellin-

174 Zie De Boer en Klein, ‘Hypotheken’, 646.

175 De ANBO was een *niet-Duitse* professionele landelijke ‘roofinstelling’, enig in zijn soort, die in het begin op groot wantrouwen van Duitse zijde stuitte. Uit een naoorlogse schriftelijke verklaring van één van de Duitse leidinggevenden van de NGV, Schneider-Arnoldi, blijkt dat de Duitse chef van de NGV, Münster, aanvankelijk allerminst was gediend van de voortvarendheid die De Vries met de ANBO op eigen gelegenheid aan de dag legde. Zie Schneider-Arnoldi, ‘Stiftung Niederländische Grundstücksverwaltung’, 1, in: NIOD, Doc. II, ‘Niederländische Grundstücksverwaltung’: ‘Der äusserst rührige Mitarbeiter de Vries versuchte mit Erfolg eine Anzahl der Provinzverwalter zu einer Firma A.N.B.O. zusammenzubringen, eine Organisation, der Herr Münster zunächst grossen Widerstand entgegengesetzte, der aber aufgegeben wurde, als er sah, dass man von den Haag aus als deutsche Behörde nicht mit jedem Makler arbeiten konnte.’

176 Zie over de personen Everout en De Vries ook Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 696, 702, 716.

gen te voorkomen. Kopers moesten verklaren dat zij niet-joodse Nederlanders waren.¹⁷⁷

De traagheid waarmee de verkoop van joods onroerend goed zijn beslag kreeg, was echter niet alleen aan de omslachtige verkoopprocedures te wijten. Ook het vinden van kopers voor joodse panden bleek lastiger dan verwacht, vooral omdat de (Nederlandse) hypotheekbanken in toenemende mate onwillig waren om hypothecaire leningen aan mogelijke kopers te verstrekken. Deze houding was economisch gemotiveerd. De banken schrokken ervoor terug het risico te dragen van de financiering van zo duidelijk ‘verkeerde’ transacties als de aankoop van joods onroerend goed.¹⁷⁸ Begin 1942 kwamen er waarschuwingen van de zijde van de Duitse *Beauftragte* bij De Nederlandsche Bank, Bühler, en van de president van deze bank, de NSB-er Rost van Tonningen, die tot doel hadden de hypotheekbanken tot meer medewerking te bewegen. Zij dreigden met de inschakeling van Duitse hypotheekbanken, en met de oprichting van een nieuwe Nederlandse hypotheekinstelling ‘ad hoc’.¹⁷⁹ Bühler en Rost van Tonningen hadden blijkbaar reden om te vermoeden dat de Nederlandse hypotheekbanken wel degelijk betrokken wilden blijven bij de transacties in joods onroerend goed, want anders hadden dit soort dreigementen weinig zin.

Maar volgens woordvoerders van de Nederlandse hypotheekbanken heeft Bühler op een later moment ook gedreigd met het onder *Verwaltung* stellen van weigerachtige banken of met strafmaatregelen tegen onwillige directieleden.¹⁸⁰ Hoe serieus die laatste dreigementen precies zijn geweest,

177 Zie de (Nederlandstalige) nota ‘Stiftung Niederländische Grundstücksverwaltung’, 27 maart 1946, 2, in: NIOD, Doc. II, ‘Niederländische Grundstücksverwaltung’.

178 Zie de ‘nota van Mr. C.A. Kingma aan het Ministerie van Financiën’, Amsterdam, 10 september 1946, 2, in: NIOD, Doc II, Landelijke Hypotheekbank. Kingma was voorzitter van de Vakgroep Hypotheekbanken in de bezettingsjaren en directeur van de Friesch Groningsche Hypotheekbank. In de nota verklaarde hij dat de betreffende hypothecaire leningen ‘naar haar aard riskante leningen’ waren. Naarmate de oorlog langer duurde werden die leningen steeds riskanter. Volgens Aalders, *Roof*, 147, is het ‘moeilijk vast te stellen of het bij de non-coöperatieve houding van de hypotheekbanken om principiële dan wel om zakelijke afwegingen ging.’ De gedragingen van de hypotheekbanken kort *na* de bevrijding wijzen echter onmiskenbaar in de richting van een puur zakelijk motief (opkomen voor het eigen financiële belang) in deze kwestie. Zie verder in dit betoog.

179 Zie de nota van Kingma, 1, in: NIOD, Doc II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

180 Zie de nota van Kingma, 1-2 en in vrijwel gelijke bewoordingen de nota van de secretaris van de Vakgroep Hypotheekbanken, A.F. van Manen, ‘Nota betreffende de toepassing van Besluit E 100 (zoals dit is gewijzigd bij Besluit F 272) op hypotheek, gevestigd na het onvrijwillig bezitsverlies van het onderpand door den oorspronkelijken eigenaar’, Den Haag, 21 februari 1946, 4, allebei in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’. Ook een andere directeur van de Friesch Groningsche Hypotheekbank, Mr. J. Wilkens heeft kort na de bevrijding verklaard dat dergelijke dreigementen waren geuit. Zie procesverbaal van het verhoor van Wilkens door de Politieke Opsporingsdienst Den Haag, 21 november 1945, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’. Zie te-

blijft echter onduidelijk. Naoorlogse verklaringen van Duitse en van NSB-zijde ontkennen niet dat er druk op de hypotheekbanken is uitgeoefend, maar relativeren die wel. Vaststaat dat de Nederlandse hypotheekbanken tot in 1943 voor een zeer aanzienlijk bedrag (circa 24 miljoen gulden) in hypotheeken op voormalig joodse panden investeerden, zonder dat er harde sancties zijn getroffen tegen (directeuren van) weigerachtige hypotheekbanken.¹⁸¹ De NSB-er en bankier H.C. van Maasdijk (tijdens de bezetting tweede plaatsvervangend voorzitter van de Hoofdgroep Banken en mede-oprichter en commissaris van de Landelijke Hypotheekbank) verklaarde in het najaar van 1945 dat de tegenwerking van Nederlandse hypotheekbanken pas serieus werd toen de Duitse oorlogskansen keerden (dus sedert eind 1942) en hun bezwaren tegen hypotheekverlening overwegend werden. Die voorstelling van zaken is aannemelijker dan het verhaal dat vertegenwoordigers van de Nederlandse hypotheekbanken onmiddellijk na de bevrijding verspreidden (en dat ook door De Jong wordt verteld¹⁸²): dat zij van het begin

---

vens de anonieme nota 'De liquidatie van het Joodsch onroerend goederenbezit', in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g). Het punt werd ook benadrukt in een uitspraak in een geschil tussen de Landelijke Hypotheekbank en de Friesch Groningsche Hypotheekbank, zie AR Den Haag 3 september 1947, *NOR* 973, 516. De Afdeling Rechtspraak sprak in deze uitspraak van 'een gerechtvaardigde vrees, dat [...] zou worden overgegaan tot benoeming van Verwalters over sommige hypotheekbanken met alle daaruit uit nationaal oogpunt te duchten gevaren'. Volgens de Afdeling Rechtspraak had een onder *Verwaltung*-stelling van de Nederlandse hypotheekbanken 'catastrofale' gevolgen kunnen hebben voor de Nederlandse economie. Er zou ten aanzien van de hypotheekbanken sprake zijn geweest (*NOR* 973, 516) 'van een ongeoorloofde pressie door of vanwege de bezetters uitgeoefend op de beleggingspolitiek der banken, waarvoor deze zijn gewicht, teneinde andere nationale belangen te dienen en te redden'. Dit oordeel van de Afdeling Rechtspraak was gebaseerd op verklaringen van partijen, waarbij men wel moet bedenken dat bovengenoemde Kingma en Wilkens beide directeuren van de Friesch Groningsche Hypotheekbank en Van Manen één van de naoorlogse bestuurders van de Landelijke Hypotheekbank was; deze drie heren zaten volledig op dezelfde lijn. Ten slotte heeft De Jong, *Koninkrijk* 5, 605-607, de door Kingma, Van Manen en Wilkens gegeven versie van de gebeurtenissen overgenomen. Daardoor is rond het gedrag van de Nederlandse hypotheekbanken in bezettingstijd een (m.i. onterecht) aureool van verzet ontstaan.

181 Daarmee is niet gezegd dat er geen algemene sfeer van dreiging hing boven de Nederlandse financiële wereld (net als boven de rest van het land), hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat verschillende directeuren van handelsbanken in 1942 enkele maanden als gijzelaar in Sint Michielsgestel hebben gezeten, alwaar de leefomstandigheden overigens relatief gunstig waren. Zie Milja van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de periode van rechtsherstel* (Amsterdam-Antwerpen 2003), 142-143.

182 Zie De Jong, *Koninkrijk* 5, 605-607 en in zijn spoor De Boer en Klein, 'Hypotheeken', 649, 659.

af aan fel verzet zouden hebben geboden.¹⁸³ Van Maasdijks these van een toenemende tegenwerking die pas in de winter van 1942-1943 tot serieuze problemen voor de Duitse bezetter begon te leiden, kan ook beter verklaren waarom de Landelijke Hypotheekbank pas in de loop van 1943 werd opgericht, waarover hieronder meer. Namens de Nederlandse hypotheekbanken

183 In een rapport over de Landelijke Hypotheekbank van Mr. G.H.L. van Oordt van de Haagse Financieele en Economische Opsporingsdienst dat op 7 maart 1946 werd opgesteld op verzoek van de Procureur-Fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Den Haag komt de volgende passage voor (in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'): 'Zoals uit veelerlei gegevens blijkt, is er voor 1943 op de hypotheekbanken hier ter lande een zekere druk uitgeoefend, om zich met de financiering van joodsch onroerend goed bezig te houden. Hoe sterk deze druk is geweest valt niet nauwkeurig vast te stellen. Zoowel van Maasdijk als ook Abbing (Directeur der [Landelijke Hypotheekbank]) zijn van meening, dat die druk zeker niet zoo sterk is geweest als anderzijds wel wordt voorgesteld. In ieder geval staat vast, dat de gewone hypotheekbanken belangrijke bedragen in deze financiering hadden geïnvesteerd.' De NSB-er Van Maasdijk verklaarde kort na de bevrijding aan rijksveldwachter F.A. Vink van de Politieke Opsporingsdienst (in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'): 'Als onderdeel van de Arieering, welke door de Duitse overheid voor noodzakelijk werd geacht, werd ook het aan Joden toebehoorende onroerende goed geleidelijk aan niet Joden verkocht. *In de eerste jaren van de bezetting werkten aan dit proces alle Nederlandse Hypotheekbanken mede door het verstrekken van hypothecaire leeningen op verkochte Joodsche onroerende bezittingen. Toen echter de Duitse oorlogskansen verminderden, trokken de Nederlandsche Hypotheekbanken zich terug, hoewel zij reeds voor tientallen millioenen dergelijke leeningen hadden gesloten.*' En genoemde Abbing verklaarde op 4 maart 1946 aan de Financieele en Economische Opsporingsdienst (in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'): 'Op de hypotheekbanken was wel drang uitgeoefend door Bühler (van de Ned. Bank) om gelden op joodsche onroerende goederen te verstrekken. Het is mij bekend, dat in een schrijven aan de Vakgroep gedreigd is met de oprichting van een instelling ad hoc van staatswege. Van een dreigen met onderbeheerstelling is mij niets bekend.' Zie ook een (ongepubliceerde) studie van A.J. van der Leeuw, 'Gründung, Ziel und Tätigkeit der Landelijke Hypotheekbank NV', 1, in: NIOD, Notitie voor het geschiedwerk No. 123. Volgens Van der Leeuw verliep de verkoop van joods onroerend steeds problematischer: 'Zwar hatten die niederländische Hypothekenbanken es nicht grundsätzlich abgelehnt, Hypotheken für solche Objekte zu geben, *ihre Haltung versteifte sich aber in den Jahren 1942/43 zusehends.*' Ook Aalders, *Roof*, 145-146 merkt op dat er na de slag om Stalingrad (winter 1942-1943) een 'duidelijke stagnatie' in de verkoop van joodse panden optrad. Opvallend is voorts, dat in (naoorlogse) overzichten van de werkzaamheden van de NGV tijdens de bezetting niet wordt gerept van voortdurende problemen met de verkoop van percelen als gevolg van tegenstribbelende Nederlandse hypotheekbanken. Zie bijvoorbeeld de schriftelijke verklaringen van de Duitser Schneider-Arnoldi uit maart 1946 (in bezettingstijd één van de leidinggevendenden van de NGV) en de daarop gebaseerde nota 'Stiftung Niederländische Grundstücksverwaltung', 27 maart 1946; alsmede het lijvige rapport van de Centrale Accountants Dienst over de afwikkeling van de NGV-boedel, 'Exposé no. 25', 2 juni 1955, alles in: NIOD, Doc. II, 'Niederländische Grundstücksverwaltung'.

is de verklaring van Van Maasdijk wel bestreden, maar zonder overtuigende bewijsvoering.¹⁸⁴

Zoals gezegd zijn er geen voorbeelden bekend, waarin er werkelijk harde sancties zijn getroffen tegen (directeuren van) hypotheekbanken die geen leningen aan kopers van 'joods' onroerend goed wilden verstrekken. Wel vermeldde de directeur van de Friesch-Groningsche Hypotheekbank, in zijn functie van voorzitter van de Vakgroep Hypotheekbanken, C.A. Kingma, in een nota uit september 1946:

'Dat dit onder "Verwaltung" stellen niet maar een looze bedreiging was, was reeds gebleken uit de omstandigheid, dat in Februari 1942 *enkele niet geheel als arisch beschouwde hypotheekbanken* onder Verwaltung gesteld zijn geweest. Deze maatregel was door krachtige actie van de Vakgroep en Hoofdgroep Banken na veel moeite tenslotte ingetrokken.'¹⁸⁵

Maar deze argumentatie is ondeugdelijk: een duidelijk *anti-joodse* maatregel moet klaarblijkelijk bewijzen dat ook 'niet-joodse' hypotheekbanken met *Verwaltung* werden bedreigd.¹⁸⁶ Daarbij moet worden bedacht dat Kingma, als woordvoerder van de Nederlandse hypotheekbanken en als directeur van de Friesch Groningsche Hypotheekbank¹⁸⁷, een partij in deze kwestie was en er na de bevrijding belang bij had om de dwang die was uitgeoefend op de Nederlandse hypotheekbanken zo ernstig mogelijk voor te stellen.¹⁸⁸

Om daar nog een ander voorbeeld van te geven, onder druk van Bühler deden de leden van de Vakgroep Hypotheekbanken hem in februari 1942 de

184 Zie het proces-verbaal van de verhoren door Vink van de Politieke Opsporingsdienst in Den Haag van Wilkens en van A.F. van Manen (beide op 21 november 1945), en van, in reactie daarop, Van Maasdijk (op 23 november 1945), in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'.

185 Nota van Kingma, 1-2, in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'. Curs. auteur.

186 In de nota van Van Manen van 21 februari 1946 (in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank') die steunt op de nota van Kingma, is deze passage niet meer terug te vinden.

187 Na een fusie in 1937 met de Nederlandsche Hypotheekbank was dit de grootste hypotheekbank van het land. Bron: <http://www.fgh.nl>.

188 Aalders gaat in *Roof* overigens wèl mee met de redenering van Kingma en hetzelfde doen De Boer en Klein, 'Hypotheek', 649. Aalders schrijft in *Roof*, 146: 'De hypotheekbanken werden onder steeds grotere pressie gezet en zelfs officieel tot medewerking [aan de hypotheekverlening op geroofd 'joods' onroerend goed] gemaand, zonder dat dit veel resultaat opleverde. Om extra druk uit te oefenen, stelden de Duitsers toen enige hypotheekbanken die in mei 1940 een joodse commissaris of directeur hadden gehad, onder beheer. Dat die directieleden vanwege de ariseringsmaatregelen al lang het veld hadden moeten ruimen, deed er niet toe.' De laatste zin van dit citaat verklaart waarom de Vakgroep Hypotheekbanken erin slaagde deze onderbeheerstelling weer ongedaan te maken. Maar juist door de aard van de maatregel blijft het een raadsel hoe in deze maatregel een pressiemiddel kan worden gezien jegens ook 'niet-joodse' Nederlandse hypotheekbanken.

principiële toezegging dat zij aanvragen voor leningen ter financiering van de aankoop van (voormalig) joods onroerend goed in behandeling zouden nemen. In een onderhoud op 31 oktober 1945 met de voorzitter en secretaris van de Raad voor het Rechtsherstel, P.S. Gerbrandy en E. Reyseger, beweerde Kingma dat deze bereidverklaring de instemming had gehad van de (Haagse) illegaliteit.¹⁸⁹ Dit ter adstructie van een pleidooi om de schade die de hypotheekbanken dreigden te lijden als gevolg van de afgesloten leningen, zoveel mogelijk voor rekening van de Nederlandse Staat en van oorspronkelijke joodse eigenaren van de panden te laten komen. Volgens Kingma waren de hypothecaire leningen, die de hypotheekbanken hadden verstrekt op voormalige joodse percelen totstandgekomen

‘[...] onder een dwang, precies gelijk aan dien, uitgeoefend op de Joden met betrekking tot de aanmelding van hun bezit aan onroerende goederen (met zelfs nog verder strekkende gevaren [...]).’¹⁹⁰

Deze bewering is apert onjuist, maar helaas is dit perspectief op de ontrecting van de joden in Nederland, waarbij men vooral zichzelf als de ware slachtoffers ziet, typerend, niet alleen voor de naoorlogse houding van de hypotheekbanken, maar ook, zoals in dit en het volgende hoofdstuk naar voren komt, van andere en grotere financiële instellingen.

Ondanks de principiële bereidverklaring aan Bühler, werd de medewerking na eind 1942 moeizamer. Daarom werd in november 1943 met goedkeuring van de Duitse autoriteiten en met medewerking van Rost van Tonningen de Landelijke Hypotheekbank opgericht door de genoemde NSB-ers De Vries en Van Maasdijk. De Landelijke Hypotheekbank (de Landelijke) was in feite de gewijzigde voortzetting van de kleine Amsterdamse bank ‘NV Delflandsche Hypotheekbanken’, die met dat doel was opgekocht. De Nederlandse staat verkreeg een meerderheidsbelang in de aandelen van de overgenomen bank.¹⁹¹ De Landelijke nam ten eerste reeds verstrekte hypothecaire leningen op verkocht joods onroerend goed over van andere hypotheekbanken. Door deze cessies, die onmiddellijk een hoge vlucht namen – het ging in totaal om ruim 1600 hypotheekleningen met een tegenwaarde van ruim 24 miljoen gulden –, wist zij haar positie te versterken. Dat de Nederlandse

189 ‘Resumé van de bespreking, gehouden op woensdag 31 October 1945, des voormiddags te 10 uur in Hotel “Vieux Doelen” te Den Haag’, 1, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’: ‘Opgemerkt moet nog worden [aldus Kingma], dat in Februari 1942 het oordeel van den toenmaligen leider der Haagsche Illegaliteit, den Heer A. van Velsen, is ingewonnen; deze was van meening, dat de hypotheekbanken het beste deden met de gevraagde (principieele) bereidverklaring te geven en daarnaast de daadwerkelijke geldverstrekking zoveel mogelijk te saboteren, welk laatste advies met zorg en blijkbaar met succes is opgevolgd.’

190 ‘Resumé’, 2. Zie in gelijke zin de nota van Van Manen, 7, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

191 Zie de nota van Van Manen, 4, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

hypotheekbanken *en masse* tot cessie aan de Landelijke overgingen, had opnieuw een economische reden. Men begreep dat deze dubieuze vorderingen een reële schadepost konden gaan vormen, naarmate de kans dat Duitsland de oorlog zou verliezen steeds meer toenam.¹⁹²

Overigens werden niet alle ‘besmette’ hypothecaire vorderingen aan de Landelijke Hypotheekbank gecedeerd; na de bevrijding bleken gewone hypotheekbanken nog circa 250 hypothecaire leningen met betrekking tot voormalig joods onroerend goed te hebben uitstaan, met een tegenwaarde van circa 3,8 miljoen gulden. Daarnaast hadden nog twee andere instellingen een betrekkelijk groot aantal van dergelijke hypothecaire vorderingen in handen. Het ging om de Stichting Papefonds (18 hypothecaire leningen met een tegenwaarde van circa 315.000 gulden), en de Centrale Arbeiders Verzekering en Depositobank (332 hypothecaire leningen met een tegenwaarde van circa 6,2 miljoen gulden). Beide instellingen hadden in de bezettingstijd gefunctioneerd onder door de Duitse bezetter opgedrongen bestuurders.¹⁹³

Terug naar de Landelijke Hypotheekbank. Zij nam niet slechts hypothecaire leningen over, maar verstrekke ook zelf leningen ten behoeve van de aankoop van voormalig joods onroerend goed. De andere hypotheekbanken hielden daarmee op nadat de Landelijke was opgericht. In totaal zou zij ongeveer 900 hypothecaire leningen verstrekken met een tegenwaarde van circa 14 miljoen gulden.¹⁹⁴ De Amsterdamse makelaar Everout – die ook

192 Zie de nota van Van Manen, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’. Van Manen voerde als secretaris van de Vakgroep Hypotheekbanken regelmatig overleg met de Duitse autoriteiten, en schreef in de nota over deze cessies (blz. 5): ‘Het plan [voor de cessie van leningen op voormalig joods bezit] is uitgegaan van den N.S.B.-makelaar Everout te Amsterdam, die hierover onderhandelingen opende met een drietal aldaar gevestigde banken en de Landelijke. Na ampel overleg kwamen partijen tot overeenstemming omtrent de voorwaarden voor overdracht, op welke voorwaarden daarna voor alle bij deze posten betrokken Vakgroepleden de gelegenheid werd opengesteld deze door hen nimmer geambieerde bestanddelen hunner portefeuilles aan de Landelijke te cedeeren. Dit leidde tot een vijftal transacties, omvattende rond 1600 leeningen met een totaal-bedrag van ruim f 24.000.000,-.’

193 De ‘Centrale’ had een NSB-bestuur opgedrongen gekregen; over het Papefonds was een gemachtigde benoemd door de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen.

194 Alle globale cijfers die in deze en de voorgaande twee alinea’s worden genoemd, komen uit de genoemde nota van Van Manen, 5, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’. Zie voor cijfers tevens Van der Leeuw, ‘Gründung, Ziel und Tätigkeit der Landelijke Hypotheekbank NV’, 5-6, in: NIOD, Notitie voor het geschiedwerk No. 123. Volgens Van der Leeuw verstrekke de Landelijke tot 31 december 1944 850 hypothecaire leningen op voormalig joods bezit met een tegenwaarde van 15,6 miljoen gulden. Die cijfers wijken enigszins af van de schatting van Van Manen (900 hypotheekleningen met een totale waarde van circa 14 miljoen).

een leidende rol had gespeeld bij de totstandkoming van de hiervoor vermelde cessies – werd hoofdagent.¹⁹⁵

Het *innen* van joodse hypothecaire vorderingen die bij de NGV waren aangemeld (bedoeld zijn leningen die door joodse natuurlijke personen of rechtspersonen onder hypothecair verband waren verstrekt) leverde moeilijkheden op, omdat naar geldend recht de geldsom niet kon worden opgeëist, zolang de (niet-joodse) schuldenaar aan zijn betalingsverplichtingen voldeed en de looptijd van de hypotheek niet was verstreken. Bovendien bleken hypotheekbanken niet steeds bereid om een nieuwe, ‘niet-joodse’ hypothecaire lening te verstrekken, die de schuldenaar in veel gevallen echter nodig had om de ‘joodse’ lening af te kunnen betalen. Om aan die moeilijkheden het hoofd te bieden werd op 19 april 1943 een aparte ‘Verordening betreffende de aanzegging van de opeischbaarheid van door hypotheek gedekte geldvorderingen van joodsche natuurlijke of rechtspersonen of verenigingen van personen’ uitgevaardigd.¹⁹⁶ Daarin werd bepaald dat hypothecaire geldvorderingen waarvan de schuldeisers joods waren, met een termijn van drie maanden tegen het einde van een kalendermaand door zowel schuldeiser als schuldenaar konden worden opgezegd. De Landelijke werd na haar oprichting betrokken in het daadwerkelijk opeisen van joodse hypothecaire vorderingen, die in de macht van de NGV waren gekomen. Gebrek aan tijd was er echter de oorzaak van, dat zij aan een systematische omzetting van oude ‘joodse’ hypotheek in ‘niet-joodse’ nieuwe niet meer toekwam.¹⁹⁷

Het is niet duidelijk hoeveel van de ongeveer 19.000 aangemelde onroerende goederen door of in opdracht van de NGV daadwerkelijk zijn verkocht.¹⁹⁸ Van de joodse hypothecaire vorderingen zijn er circa 5.600 aangemeld, maar hoeveel er daarvan zijn geïnd is niet bekend. De verkoopopbrengsten en de ‘hypothecaire’ opbrengsten kwamen niet terecht bij de NGV, maar vloeiden via de NGV naar de VVRA, onder aftrek van een deel van de provisie die aan de NGV ten goede kwam. Aan de oorspronkelijke joodse eigenaren werd aanvankelijk de valse belofte gedaan dat de verkoopopbrengst hun in honderd kwartaaltermijnen door de VVRA zou worden terugbetaald. Ook de geïnde huur- en andere exploitatieopbrengsten van percelen die onder *Verwaltung* stonden gingen via de NGV naar de VVRA. Sommige lokale *Verwalter* wisten meer te verdienen dan de hun toegestane

195 Voor een overzicht van de verwikkelingen rond de Landelijke Hypotheekbank en de verkoop van joods onroerend goed, zie de uitspraak in het kader van de bijzondere rechtspleging tegen de makelaar Everout, Bijz. Gerechtshof Amsterdam 20 juli 1946, *NOR* 438, 214-219 (zie voor de Landelijke in het bijzonder 218-219).

196 Verordening 37/1943.

197 Zie De Boer en Klein, ‘Hypotheek’, 651.

198 De Jong, *Koninkrijk* 5, 606, schrijft, dat er per 1 oktober 1943 8.000 joodse percelen door of in opdracht van de NGV waren verkocht. Een schatting van het totale aantal verkochte joodse percelen geeft hij niet.

provisie door percelen tegen een lage prijs aan strolieden te verkopen en vervolgens door te verkopen, soms meerdere keren achter elkaar. Na de bevrijding bleek dat panden soms op dezelfde dag verscheidene malen van 'eigenaar' waren gewisseld. Zoals nog zal blijken, had deze praktijk geen invloed op de vraag naar de goede trouw van de uiteindelijke koper, aangezien ook de laatste verkrijger in de registers had kunnen nagaan, dat het om 'joods' bezit was gegaan. Na de bezetting maakte de vordering op de boedel van VVRA het hoofdbestanddeel van de NGV-boedel uit. Haar eigen vermogen bleek ten dele belegd te zijn in ten tijde van de bevrijding waarde-loos Duits schatkistpapier.¹⁹⁹

Het rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed en hypotheek werd in het bij wetsbesluit F 272 gewijzigde E 100 opgedragen aan de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel.²⁰⁰ Op grond van art. 113*b* E 100 moest zij een minnelijke regeling 'beproeven' tussen partijen die bij het geschil waren betrokken. In de praktijk wees een 'gedelegeerde' van de Afdeling Onroerende Goederen in het ressort waarin het onroerend goed was gelegen een notaris-bemiddelaar aan. Deze laatste moest trachten de zaak die aan de Afdeling was voorgelegd in der minne te regelen. De term 'minnelijke regeling' is in dit verband echter enigszins misleidend aangezien partijen niet volledig vrij waren in het bereiken van een overeenkomst.²⁰¹ De notaris-bemiddelaar ging te werk volgens een betrekkelijk vast schema, dat voortdurend werd aangepast aan ontwikkelingen in de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak. De minnelijke regeling verkreeg na bekrachtiging door de gedelegeerde, dezelfde kracht als een besluit van de Raad voor het Rechtsherstel, en daarmee dezelfde kracht als een gewone rechterlijke uitspraak.²⁰² Daarnaast was het ook mogelijk dat partijen op eigen initiatief een minnelijke regeling ontwierpen. Ook deze laatste schikkingen behoefden bekrachtiging door een gedelegeerde van de Afdeling Onroerende Goederen. Voor bekrachtiging was vereist dat de schikking in overeenstemming was met de bepalingen van E 100.

Indien het treffen van een minnelijke regeling op onoverkomelijke bezwaren stuitte, dan maakte de notaris-bemiddelaar of de gedelegeerde van de afdeling een proces-verbaal van zwaarigheden op, waarna de zaak door de meest gereede partij aanhangig kon worden gemaakt bij de Afdeling Rechtspraak. In spoedeisende gevallen kon de voorzitter van de Afdeling Onroerende Goederen een onmiddellijke voorziening bij voorbaat treffen, waartegen binnen een week beroep open stond bij de Afdeling Rechtspraak.²⁰³

199 Zie De Boer en Klein, 'Hypotheek', 647-648. Zie ook hoofdstuk 4, par. 6.

200 Voor een beknopte bespreking van de werkwijze van de Afdeling Onroerende Goederen, zie C. Weehuizen, 'De praktijk van rechtsherstel en beheer. Het rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed', in: *R* (1947.II), 141-142; 173-175.

201 Zie Martin Levie, 'Rechtsherstel van Onroerend Goed', in: *NW* (8 augustus 1947).

202 Zie art. 113*b* lid 2 E 100 Jo. art. 18 lid 1 E 100.

203 Zie art. 113*d* E 100.

De grote lijnen in de jurisprudentie met betrekking tot joodse landbouwgronden, ‘bebouwd’ onroerend goed en hypotheeken kunnen als volgt worden weergegeven.

6.2 Landbouwgronden

Zoals gezegd waren joodse eigenaren op grond van Verordening 102/1941 van 27 mei 1941 gedwongen om hun landbouwgronden vóór 1 september 1941 te verkopen. In de praktijk werden veel landbouwgronden pas na deze datum verkocht.²⁰⁴ De omstandigheden waaronder deze verkopen plaatsvonden, liepen uiteen. Soms had een joodse eigenaar veel moeite gedaan om zelf een koper te vinden, terwijl de koper pas na lang aandringen met de verkoop had ingestemd. Maar het kon ook zijn dat de joodse eigenaar had stilgezeten en de koper hem in feite was opgedrongen, of dat de verkoop toch door een Duitse roofinstantie zoals de NGV werd verricht. Daarbij was het tijdstip van de verkoop van belang: bij verkopen die vóór de inwerkingtreding van de eerste Liro-verordening (Vo. 148/1941) op 8 augustus 1941 hadden plaatsgevonden, was de koopprijs nog aan de joodse eigenaar ten goede gekomen, na die datum moest het geld aan Liro worden betaald en kwam het niet meer ter vrije beschikking van de eigenaar. Het kwam vaak voor dat de koper de koopprijs niet ineens had kunnen voldoen, maar ten behoeve van de verkoper een hypotheek had moeten verlenen op het gekochte perceel. De vervallen hypotheekrente was in de bezettingsjaren meestal betaald aan Duitse instanties zoals de NGV. Hoewel het bij de verkoop van joodse landbouwgronden was gegaan om verkopen ‘op grond van een maatregel van de bezetter welke geacht wordt nimmer van kracht te zijn geweest’ (art. 25 sub c E 100), liepen de meningen over de redelijkheid en billijkheid van de gevolgen van het gevraagde ingrijpen uiteen. Om de rechtseenheid te bevorderen was alleen de Arnhemse kamer van de Afdeling Rechtspraak belast met de rechtspraak inzake landbouwgronden.²⁰⁵

Uit de gepubliceerde uitspraken blijkt dat de Afdeling Rechtspraak de verkopen van joodse landbouwgronden weliswaar ongedaan maakte²⁰⁶,

204 Zie de illegale nota ‘De liquidatie van het Joodsch onroerend goederenbezit’, 3, in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g).

205 Zie de korte beschouwing over de verkoop van joodse landbouwgronden in *R* (1947.II), 546-547.

206 Zie echter AR Arnhem 3 februari 1948, *R* II, 575-576. Hoewel het in deze zaak ging om een gedwongen verkoop van landbouwgrond en art. 25 E 100 dan ook toepasselijk werd geacht, oordeelde de Afdeling Rechtspraak ‘dat onder deze omstandigheden, voldoende gebleken is, gelijk art. 25 van E 100 dit in fine toelaat, dat een achterwege laten van ingrijpen in deze niet onredelijk is, immers aan een koper, die te goeder trouw mag menen, dat hij enige onroerende goederen, zij het ook dat dit Joodse goederen waren, definitief heeft gekocht, de bescherming zijner kooprechten niet kan worden ontzegd, zeker niet, nu door de verkoopster niet is gesteld noch gebleken is, dat deze door deze verkoop financieel benadeeld is; [...]’. Bij haar afwijzing van het rechtsherstelverzoek

maar tegelijkertijd in veel gevallen reden zag om de ontstane ‘schade’ die door de transactie aan de kant van de koper was ontstaan omdat deze de koopsom of de vervallen hypotheekrente of aflossingen aan een Duitse instantie had betaald, voor de helft af te wentelen op de joodse rechthebbende. Die ‘schade’ bestond uit het feit dat de vordering op de boedel van zo’n instantie waarschijnlijk slechts gedeeltelijk zou worden vergoed: degene die met zo’n vordering bleef zitten, zou dus naar alle verwachting een verlies lijden en dit mogelijke verlies werd door de Afdeling Rechtspraak als ‘schade’ betiteld. Verdeling van deze schade hield meestal in dat bij rechtsherstel de oorspronkelijke eigenaar de helft van de door de koper aan de Duitse instantie betaalde koopprijs aan de koper moest vergoeden, tegen overdracht door de koper van de helft van zijn vordering op de boedel van deze instantie. In de rest van dit hoofdstuk zal onder ‘schade’ dit type schade worden bedoeld.²⁰⁷

De grondslag voor de verdeling van deze ‘schade’ met betrekking tot het rechtsherstel van joodse landbouwgronden was gelegen in art. 27 lid 3 E 100, waarin bepaald werd dat ‘[d]e teruggave [...] geschiedt zonder dat aan den bezitter eenige schadevergoeding wordt toegekend, *tenzij de Raad meent dat er bijzondere redenen zijn voor een andere beslissing.*’²⁰⁸ Dergelijke bijzondere redenen achtte de Afdeling Rechtspraak aanwezig in een zaak waarin de koper vervallen hypotheekrente had betaald aan de NGV:

‘[...] dat de Raad het echter niet billijk acht, dat aldus het verlies dat naar te verwachten is, op de vordering tegen de N.G.V. zal worden geleden, geheel ten laste van de koper zal komen, daar toch, ook al kon hij verwachten, dat de verkoop na een voor Nederland gunstige afloop van de oorlog ongedaan zou worden gemaakt, *die verkoop toch in beider belang tot stand gebracht is*, om welke reden de Raad zal bepalen, dat de koper de helft van het bedrag, dat niet op

---

liet de Afdeling Rechtspraak zwaar wegen dat de verkoopster door deze verkoop niet financieel benadeeld werd en dat de notaris die destijds, in de bezettingstijd, de koopacte passeerde, als getuige voor de Afdeling Rechtspraak *niet* had kunnen verklaren dat hij *niet* tegen de koper gezegd zou hebben, dat de joodse eigenaar de onroerende goederen *niet* terug wilde hebben. In deze driedubbele ontkenning zag de Afdeling Rechtspraak een bevestiging van de stelling van de koper, dat de notaris hem zou hebben gezegd, dat de joodse eigenaar de onroerende goederen niet terug wilde hebben. Erg dwingend lijkt deze redenering echter niet (de uitspraak is waarschijnlijk een ‘misser’): feit blijft immers dat het van algemene bekendheid was dat de joodse eigenaar zijn onroerende goederen onder dwang had moeten verkopen; de vraag of de verkoper ten tijde van het passeren van de koopacte al dan niet (bij monde van de notaris!) tot uitdrukking gebracht zou hebben of hij de percelen terug wilde hebben (na een eventuele geallieerde overwinning op Duitsland) lijkt in dat kader niet relevant.

207 Zie in deze context ook de opmerking aan het slot van paragraaf 1 van dit hoofdstuk.

208 Curs. auteur.

de N.G.V. verhaald zal kunnen worden, later van de verkoopster zal kunnen opvorderen.²⁰⁹

In deze zaak ging het om vier grondpercelen die door de joodse eigenares aan de pachter van één van die percelen waren aangeboden en vervolgens verkocht. De Afdeling Rechtspraak herstelde de pachtovereenkomst ten aanzien van het ene perceel, de overige grondpercelen moesten weer ter vrije beschikking van de verkoopster worden gesteld. In een andere zaak beriep de koper zich erop dat hij ten tijde van de koop – in het voorjaar van 1943 – weliswaar had begrepen, dat hij het perceel bij een voor Nederland gunstige afloop van de oorlog aan de verkoper zou moeten teruggeven, maar dat hij in de overtuiging had verkeerd dat hij bij die teruggave de door hem betaalde koopprijs zou terugkrijgen. In dat verband voerde koper aan, dat hij slechts onwillig, onder druk van ‘goede’ instanties tot de aankoop was overgaan. Als pachter van de grond had hij gevreesd dat als hij niet zou kopen, zijn pachtrechten in het gedrang zouden komen. Voorts betoogde hij dat hij nimmer had geweten dat de door hem betaalde koopprijs niet aan de joodse verkoper ten goede was gekomen. De notaris die de koopakte had gepasseerd, verklaarde echter onder ede dat hij de koper wel degelijk had ingelicht over de ware bestemming van de koopprijs (Liro). ‘Redenen van billijkheid’ brachten de Afdeling Rechtspraak ertoe om ‘bij genoemde tegenstrijdigheid van lezingen [...] de gevraagde schadevergoeding [ter hoogte van de betaalde koopprijs] slechts voor de helft toe te kennen.’²¹⁰

Dat de Afdeling Rechtspraak tot een verdeling van de schade overging wanneer de pachter van de landbouwgrond op uitdrukkelijk verzoek van de eigenaar als koper was opgetreden, werd meestal gerechtvaardigd met de stelling, dat de betreffende gedwongen verkoop ‘in beider belang’ was totstandgebracht (zie het bovenstaande citaat). De pachter was op de hoogte geweest van het gedwongen karakter van de verkoop en van het feit dat hij het perceel na de bevrijding weer aan de eigenaar zou moeten teruggeven. In die situatie, waarin de pachter óók in het belang van de eigenaar aan de transactie had meegewerkt, zou het onredelijk zijn om vervolgens slechts één van beiden met de eventuele schadepost te belasten.

Het standpunt van de Afdeling Rechtspraak dat het redelijk was dat de ‘schade’ door beide partijen werd gedeeld, strekte zich echter ook uit tot gevallen waarin niet de pachter maar een derde tot de aankoop van landbouwgrond was overgegaan. In een zaak waarin de gemeente Delft als koper was opgetreden van enige percelen weidegrond, die de joodse eigenaar, gedwongen door de Verordening 102/1941, had moeten verkopen, overwoog de Afdeling Rechtspraak:

209 AR Arnhem 3 februari 1948, *R II*, 547-548 (curs. auteur).

210 AR Arnhem 20 februari 1948, *NOR* 1213.

‘Nu de verkoop van de kant van Frank gedwongen is geweest, van de kant van de Gemeente niet, en laatstgenoemde moet hebben kunnen begrijpen dat aan zulk een voor Frank gedwongen verkoop voor haar risico verbonden was en het geld niet ten bate van Frank zou komen, komt het de Raad [lees: de Afdeling Rechtspraak] dan ook niet billijk voor, dat aan de Gemeente zoals zij verlangt de gehele koopprijs wordt terugbetaald;

Anderzijds gold het hier een koop *in gemeen overleg*, niet onwaarschijnlijk, ofschoon dit niet zeker is, op initiatief van Frank – meerdere zekerheid is hieromtrent [...] niet te verkrijgen. Dat de Gemeente van de Jodenmaatregelen heeft willen profiteren en zich gehaast zou hebben het onroerend goed in handen te krijgen is geenszins gebleken. De Gemeente moge de percelen in haar belang hebben willen bezitten, zij heeft geenszins van de noodtoestand van Frank voordeel willen trekken, gelijk bijvoorbeeld blijkt uit de koopprijs die hoger was dan de vraagprijs van Frank in 1939.

O. dat het de Raad op grond van het een en ander billijk voorkomt, dat de helft van de koopprijs door Frank aan de Gemeente zou worden vergoed, dus een bedrag van f 14.059,50 met rente, terwijl de vordering van Frank tegenover de Duitse instanties, terzake van de afgedragen koopprijs, door de Raad voor de helft aan de Gemeente zou moeten worden overgedragen; [...].²¹¹

Doorslaggevend voor de redelijkheid van de verdeling van de schade in het onderhavige geval was het gegeven dat de verkoop ‘in gemeen overleg’ was totstandgekomen, en dat er een redelijke prijs werd betaald. Dat de gemeente Delft ervan op de hoogte was dat het om een gedwongen verkoop was gegaan en zij had moeten begrijpen dat de betaalde koopsom niet ten bate van Frank zou komen, stond aan die beslissing niet in de weg.²¹² In een andere, vergelijkbare uitspraak werd een verdeling van de schade redelijk geacht omdat bij de koper ‘geen winstbejag had voorgezet, doch de koop zijnerzijds verklaarbaar was, zij heft dat van een bepaalde noodzaak van aankoop niet gebleken was [...]’.²¹³ De ‘redelijkheid’ van deze beslissingen is moeilijk in te zien, omdat, anders dan in het geval van de kopende pachters, bij deze kopers *niet* de intentie bestond om de percelen na de bevrijding weer aan de verkopers terug te geven. De argumenten die worden genoemd om de verdeling van de ‘schade’ te rechtvaardigen, zijn niet overtuigend te noemen.

Weer anders besliste de Afdeling Rechtspraak in een geval waarin een koper een weiland direct van een Duitse instantie (Omnia) had gekocht. Hoewel de koopprijs gelijk was aan de prijs die de koper in een eerder stadium met de joodse eigenaar was overeengekomen, beval de Afdeling Rechtspraak dat het onroerend goed aan de eigenaar moest worden teruggegeven ‘zonder dat aan de koper enige schadevergoeding te dezer zake

211 AR Arnhem 11 maart 1948, NOR 1242. (Curs. auteur.)

212 Weliswaar had de gemeente Delft er alles aan gedaan om de Afdeling Rechtspraak ervan te overtuigen dat de verkoop geen gedwongen karakter had gehad, maar was daarin niet geslaagd.

213 AR Arnhem 11 maart 1948, R III, 367.

wordt toegekend, zijnde niet gebleken van bijzondere redenen voor een andere beslissing'.²¹⁴ In dit laatste geval bleef de koper dus wèl zitten met zijn (volledige) vordering op de Duitse instantie. Het feit dat direct van een Duitse instantie werd gekocht moet bepalend zijn geweest voor deze beslissing. De Afdeling Rechtspraak onderscheidde tussen verkopen van percelen die onder dwang door de eigenaar zelf, respectievelijk door een Duitse instantie waren verkocht aan iemand die, in beide gevallen, van die dwang op de hoogte was. Dit onderscheid lijkt echter niet gerechtvaardigd. Waarom zou een eigenaar in het eerste geval wel en in het tweede geval niet de helft moeten dragen van de schade die de koper heeft geleden omdat hij aan een Duitse roofigstantie heeft betaald? En is het eigenlijk wel redelijk te noemen dat de joodse eigenaar (een deel van) de schade van een koper op zich neemt die in de eerste plaats van het gedwongen karakter van de verkoop op de hoogte was en in de tweede plaats de koopprijs niet aan de joodse eigenaar, maar aan een Duitse instantie betaalde?

Het kwam zelfs voor dat de volledige schade op de joodse rechthabende werd afgewenteld. Dat blijkt uit een uitspraak waarin een koper A. weliswaar wist dat de verkoper J. onder dwang tot de verkoop overging, maar

‘[...] hij niettemin heeft kunnen denken, waar uit die dwang op zichzelf niet het tegendeel voortvloeide, dat zijn betaling aan Notaris X., in wie hij – zij het dan blijkens mededeling van die Notaris ten onrechte – de gevolmachtigde van J. zag, aan J. ten goede zou komen.’²¹⁵

De valse veronderstelling van de koper dat de koopprijs aan J. zelf ten goede zou komen, vormde volgens de Afdeling Rechtspraak een ‘bijzondere reden’ in de zin van art. 27 lid 3 E 100 op grond waarvan de Afdeling Rechtspraak besloot dat J. aan A. een schadevergoeding ter hoogte van de gehele koopsom moest betalen, terwijl de risicovolle vordering op de NGV in zijn geheel op J. overging.

Dezelfde lijn werd gevolgd wanneer voor de schuldig gebleven koopsom ten behoeve van de verkoper een hypotheek op het perceel was verleend, die door de koper soms wel, soms niet, soms gedeeltelijk bij een Duitse instantie was afgelost. In die gevallen werd de hypothecaire schuld weliswaar vernietigd, maar werd de schade als gevolg van aan een Duitse instantie gedane betalingen van rente en aflossing gedeeld tussen koper en

214 AR Arnhem 11 maart 1948, R II, 605-606.

215 AR Arnhem 10 juni 1948, R III, 367-368. In casu liet de Afdeling Rechtspraak meewegen, dat de verkoop totstandkwam toen de Vo. 48/1941 ‘nog pas korte tijd in werking was en nog niet iedereen begreep, dat deze een nieuw middel zou worden om de Joden te beroven en het nog niet van zo algemene bekendheid was dat de koopprijzen uit handen van de Joden bleven, dat [koper] A. onder alle omstandigheden bekend was of had moeten zijn met de Duitse bestemming van de door hem betaalde koopprijs’.

verkoper. Ook daarbij was telkens het argument, dat het delen van de schade billijk was, omdat de verkoop van de grond in beider belang zou zijn totstandgebracht.²¹⁶ Overigens bleef de schade die het gevolg was van vrijwillig aan een Duitse instantie gedane hypothecaire aflossingen, dat wil zeggen zonder dat er een aanmaning tot betaling van de Duitse instantie was ontvangen, voor rekening van degene die die aflossingen had gedaan.²¹⁷ Immers, de koper had dan kunnen weten dat de joodse rechthebbende door de betaling ernstig zou worden benadeeld en zich daarvan moeten onthouden. Een beroep op art. 33 E 100 werd in dat geval niet gehonoreerd.²¹⁸ Bij hypothecaire aflossingen onder dwang werd de schade wèl tussen partijen gedeeld.²¹⁹ Ongeacht de mate van dwang van de kant van de Duitse bezetter werden gemaakte kosten van overdracht en hypotheekverlening en de schade als gevolg van aan een Duitse instantie betaalde hypotheekrente tussen partijen gedeeld.²²⁰

6.3 'Bebouwd' onroerend goed

6.3.1 Goede trouw

Na de bezetting heerste er bij een groot aantal kopers van 'joods' onroerend goed de hoop dat hun beroep op goede trouw door de Afdeling Rechtspraak zou worden aanvaard. In een nota uit februari 1946, geschreven door de secretaris van de Vakgroep Hypotheekbanken, mr. A.F. van Manen en waarschijnlijk bestemd voor de Raad voor het Rechtsherstel, werd een lans gebroken voor kopers 'die werkelijk niet wisten, dat zij een "besmet" pand kochten'. Tal van kopers zouden er zijn 'ingelopen',

'hetzij, doordat de makelaar verzweeg, dat het onroerend goed uit joodsch bezit stamde [...], hetzij doordat het goed na verkoop namens de Grundstücksverwaltung reeds een of meer malen van eigenaar was gewisseld, zoodat aan den verkoper niet was te zien dat er voormalig Joodsch bezit werd verhandeld.'²²¹

216 Zie AR Arnhem 8 april 1947, *NOR* 885; AR Arnhem 12 juli 1948, *R III*, 368.

217 Zie AR Arnhem 13 mei 1948; AR Arnhem 10 juni 1948; AR Arnhem 12 juli 1948; AR Arnhem 4 november 1948, allen geciteerd in *R III*, 369-370; AR Arnhem 9 december 1948, *NOR* 1439; AR Arnhem 9 december 1948, *NOR* 1545.

218 Zie AR Arnhem 10 juni 1948, *R III*, 369.

219 Zie AR Arnhem 9 december 1948, *NOR* 1545. Daarbij werd klaarblijkelijk om redenen van redelijkheid en billijkheid afgeweken van het bepaalde in art. 33 E 100; want op grond van dat artikel zou de schade in zijn geheel voor rekening van de joodse hypotheekhouder moeten komen: zie paragraaf 6.4. Overigens werd art. 33 E 100 in *NOR* 1545 niet met zoveel woorden genoemd.

220 Zie de in de laatste drie noten genoemde uitspraken, alsmede, ter vergelijking, AR Arnhem 8 april 1947, *NOR* 885.

221 Van Manen, nota van 21 februari 1946, 6, in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'.

Weliswaar gaf Van Manen toe, dat er ook ‘huiseigenaren bij professie’ waren, die ‘den weg naar het Hypotheekkantoor’ zeer goed kenden en dus beter hadden kunnen opletten. Maar dat gold zijns inziens niet ‘voor incidenteele beleggers in het klein’, in het bijzonder ‘in de groote steden’, of lieden die juist in de bezettingsjaren

‘voor het eerst iets te beleggen hadden (volstrekt niet alleen de “zwarthandelaren” of collaborateurs) en die eveneens eerst ná het tekenen van het voorlopig koopcontract [...] te weten kwamen, dat zij “vastzaten” aan een besmet pand.’²²²

De Afdeling Rechtspraak liet er in enkele uitspraken uit 1947 echter geen twijfel over bestaan dat het aannemelijk maken van goede trouw bij de verkrijging van ‘joods’ onroerend goed een nagenoeg onmogelijke zaak was. De openbare registers waren immers door iedereen te raadplegen geweest, en daarin waren alle mutaties in de eigendom (en verwante rechten) ten aanzien van elk specifiek perceel eenvoudig terug te vinden. Ook een arge-loze koper van een pand dat al één of meerdere keren in niet-joodse handen was overgegaan, had op eenvoudige wijze kunnen nagaan, of het om een pand ging dat bijvoorbeeld door de NGV in een eerder stadium was verkocht.²²³ Wie dat had nagelaten, had niet de normale zorgvuldigheid betracht en was derhalve niet te goeder trouw.²²⁴ Wie een dergelijk onderzoek door een notaris had laten verrichten, was aansprakelijk voor eventuele door de laatste gemaakte fouten. Dat laatste punt kwam naar voren in een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van 27 februari 1947:

‘O. dat in de gegeven buitengewone omstandigheden van verkrijgers van goederen, in het bijzonder van onroerende goederen een grootere dan normale zorgvuldigheid mocht worden verlangd; dat een gegadigde naar een een perceel tijdens de bezetting had kunnen en behooren te onderzoeken of doen onderzoeken, wie in Mei 1940 eigenaar van dit perceel was, en welke transacties

222 Van Manen, *ibidem*. Zie in dit verband tevens P. Groeneboom, ‘Ad artikel 32 van het Besluit E 100’, in: *NJB* (1948), 197-198; en de reactie daarop van H. Sanders, ‘Ad artikel 32 van het Besluit E 100’, in: *NJB* (1948), 245-246.

223 Zie in gelijke zin C. Weehuizen, ‘De praktijk van rechtsherstel en beheer. Het Rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed’, in: *R* (1947.II), 141.

224 Aalders beweert in *Berooid*, 191 dat er wel vaak sprake was van goede trouw bij kopers van ‘joods’ onroerend goed: ‘[A]ls een pand diverse malen was doorverkocht, en daardoor de joodse origine was versluierd of zelfs geheel aan het oog onttrokken, lag de zaak een stuk ingewikkelder. De laatste koper kon in die gevallen volkomen te goeder trouw zijn geweest en dus onschuldig. In kleinere gemeentes speelden zulke kwesties nauwelijks, maar in de grote steden, waar niet iedereen elkaar kende, lag dat aanmerkelijk anders.’ Hij vergeet evenwel te vermelden dat er ook in bezettingstijd openbare registers bestonden en dat de Afdeling Rechtspraak het beroep op goede trouw van kopers van ‘joods’ onroerend goed, ook in de door Aalders genoemde situaties, niet aanvaardde.

er sindsdien mede hadden plaats gevonden, hoedanig onderzoek met geringe moeite kon worden ingesteld; dat, naar is komen vast te staan, in het onderhavige geval zodanig onderzoek, waarbij aan geïntimeerde de verkoop van requestrant's perceelen door de [*Niederländische Grundstücksverwaltung*] in 1942 had moeten zijn gebleken, niet is ingesteld; dat geïntimeerde zich vrijwillig tot den instrumenteerenden notaris heeft gewend, aan wien hij volgens zijn stelling opdracht heeft gegeven allereerst na te gaan of de genoemde perceelen soms Joodsch bezit waren; dat indien ten aanzien van het onderzoek naar de herkomst van de perceelen door den notaris of zijn personeel een nalatigheid is begaan, gelijk het geval schijnt te zijn geweest [...], geïntimeerde daarvoor de aansprakelijkheid draagt; [...].²²⁵

Van goede trouw was naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak ook geen sprake, wanneer de bij de verkoop betrokken notaris aan de koper zou hebben verzekerd, dat de koper het perceel gerust kon kopen. In dat laatste geval had de koper, aldus de Afdeling Rechtspraak, toch moeten begrijpen dat de joden door de maatregelen van de bezetter groot onrecht was aangedaan en kon hij zich van zijn aansprakelijkheid niet bevrijden door zich te beroepen op een ondeugdelijk advies.²²⁶ Ook een beroep op ongeletterdheid van een koper vond geen genade in de ogen van de Afdeling Rechtspraak die dat argument, in een uitspraak van 12 mei 1948, juist in het nadeel van de koper wist om te buigen:

‘dat gerequesteerde van Rossum zich op zijn ongeletterdheid en de grote snelheid, waarmee de transactie ten notariskantore haar beslag zou hebben gekregen, heeft beroepen, doch ook al zou gerequesteerde's voorstelling van zaken juist zijn, hij toch hoogst onvoorzichtig heeft gehandeld bij de aankoop van het litigieuze perceel door geen recherche ten kadaster in te stellen of daartoe opdracht te geven, waartoe juist te meer aanleiding bestond wegens zijn door hemzelf gestelde ongeletterdheid; [...].²²⁷

Een beroep op goede trouw faalde eveneens in gevallen waarin joods onroerend goed als ‘Feindvermögen’ bij de *Deutsche Revisions- und Treuhand AG* (DRT) was aangemeld en door of namens deze instelling was verkocht. De Duitsers beschouwden als hun vijanden ook alle Nederlanders die zich op 10 mei 1940 op vijandelijk gebied hadden bevonden. Met het vijandelijk vermogen dat onder *Verwaltung* kwam te staan is in de regel niet veel gebeurd, maar ‘joods’ vijandelijk vermogen is doorgaans door de Duitsers verkocht.²²⁸ In een uitspraak van 27 oktober 1947 – het ging in casu om een recht van erfpacht dat namens de DRT door een Duitse beheerder was verkocht –, verwierp de Afdeling Rechtspraak één voor één de verweren die

225 AR Den Haag 27 februari 1947, *NOR* 823.

226 Zie AR Arnhem 6 mei 1947, *NOR* 914; AR Amsterdam 10 juli 1947, *NOR* 1008.

227 AR Den Haag 12 mei 1948, *R III*, 149.

228 Zie Aalders, *Roof*, 130-132.

door de koper waren aangevoerd ter verdediging van zijn handelwijze. In deze zaak had de koper allereerst betoogd dat de Verordening 26/1940 in overeenstemming was geweest met het Landoorlogreglement, hetgeen zou betekenen dat de aankoop van het recht van erfpacht volkomen rechtsgeldig was geweest. De Afdeling Rechtspraak achtte de vraag in hoeverre de Verordening 26/1940 in overeenstemming was geweest met het Landoorlogreglement echter volkomen irrelevant, omdat 'de litigieuze verkoop uitsluitend moet worden beoordeeld naar de Nederlandse rechtsorde'.²²⁹ Een tweede verweer van de koper luidde dat hij niet van de joodse herkomst van het recht van erfpacht op de hoogte zou zijn geweest. Ook dit verweer werd verworpen:

'O. dat de Raad het onverschillig acht, of gerequesteerde Laverman al dan niet heeft geweten, dat verzoeker Jood was, daar de Raad aan dit laatste feit bij zijn beslissing geen betekenis toekent;
O. dat naar het oordeel van den Raad gerequesteerde Laverman zich had moeten onthouden van het kopen van het door een Duitsen beheerder als vijandelijk eigendom verkocht recht van erfpacht; [...]'.²³⁰

In een latere uitspraak over de verkoop van joods 'Feindvermögen', werd op dit punt een andere benadering gevolgd:

'O. dat [...] wanneer [koper] op zijn vraag aan de instrumenterende notaris van wie het goed afkomstig was, slechts ten antwoord heeft gekregen, dat het vijandelijk vermogen was, deze simpele mededeling verschillende mogelijkheden openliet, in het bijzonder de zich hier voordoende, dat het betrof eigendom van een Joodse Nederlander die buitenslands vertoefde;

229 AR Amsterdam 27 oktober 1947, *NOR* 1078, 122: 'O. dat immers, welk antwoord ook moet worden gegeven op de vraag, of de burgers van een staat aan het Landoorlogreglement rechten kunnen ontlennen, het Landoorlogreglement geen bepalingen inhoudt, waarbij de rechtsgeldigheid van een verkoop van vijandelijke vermogensobjecten tegenover alle belanghebbenden wordt vastgesteld; [...]'. Dit standpunt heeft de Afdeling Rechtspraak in een latere uitspraak weer verlaten: zie AR Den Haag 30 maart 1949, *NOR* 1638. In die uitspraak oordeelde de Afdeling Rechtspraak uitdrukkelijk dat de in geding zijnde verkoop van joods 'Feindvermögen' in strijd was met artt. 46 en 47 LOR zodat art. 25 sub c E 100 van toepassing zou zijn: 'O. dat de Raad [...] de onderhavige verkoop, totstandgekomen tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa in strijd met de genoemde bepalingen van het Landoorlogreglement, moet aanmerken als verricht zonder geoorloofde oorzaak, zodat art. 25 sub c E 100 van toepassing is [...]'. En zelfs als dit niet zo zou zijn, dan zouden nog artt. 25 sub a en b E 100 van toepassing zijn, zodat op die grond rechtsherstel zou moeten volgen. In de uitspraak van 27 oktober 1947 had de Afdeling Rechtspraak art. 25 E 100 in zijn geheel buiten toepassing gelaten en de zaak afgedaan op basis van artt. 23 en 24 E 100. Zie over die uitspraak M. Levie, 'Twee belangrijke uitspraken betreffende rechtsherstel van onroerend goed', in: *NIW* (5 december 1947).

230 *NOR* 1078, 122.

O. dat de vraag of in April 1943 op een gegadigde voor onroerend goed de plicht rustte om na te gaan of men met Joods Nederlands goed te doen had en of de verkoop was te beschouwen als een daad van beheer of een van onrechtmatige beschikking, bevestigend moet worden beantwoord, vermits het de Duitse bezetter was, die verkocht; [...].²³¹

Terug naar de ongedaanmaking van verkopen die door of namens de NGV waren verricht. Een bijzondere categorie werd gevormd door huurders van een ‘joods’ perceel die het pand hadden gekocht nadat het onder *Verwaltung* was komen te staan, bijvoorbeeld door een in het huurcontract opgenomen kooprecht te effectueren. Een bekende verdediging van deze handelwijze luidde dat de ‘huurder-koper’ ten tijde van de koop in een feitelijke noodtoestand verkeerde, omdat hij, indien hij niet gekocht had, grote kans zou hebben gelopen om na huuropzegging te worden ontruimd. Dit verweer vond geen genade in de ogen van de Afdeling Rechtspraak, zoals blijkt uit deze passage uit een uitspraak van 10 juli 1947:

‘Overwegende, dat gerequesteerde N.’s belangen als huurder voldoende bescherming vonden in het toen reeds geldende Huurbeschermingsbesluit 1941;

Overwegende bovendien, dat gerequesteerde N., toen hij na afweging van zijn belangen bij het kopen van het pand tegen verzoekers belangen bij het behoud daarvan, zijn eigen belangen liet praevaleren, daardoor een keuze deed, waarvoor hij jegens verzoeker de verantwoordelijkheid zal moeten aanvaarden; [...].²³²

Wel hield de Afdeling Rechtspraak rekening met de bijzondere positie van de huurder-koper door als onderdeel van het rechtsherstel de oude huurovereenkomst te herstellen. De gedachte daarachter was, dat de huurover-

231 AR Den Haag 17 januari 1948, *NOR* 1158.

232 AR Amsterdam 10 juli 1947, *NOR* 1008. Zie in gelijke zin: AR Amsterdam 8 maart 1948, *R* III, 83; AR Amsterdam 22 maart 1948, *R* III, 84; AR Amsterdam 20 april 1948, *NOR* 1308; AR Arnhem 22 april 1948, *R* III, 86-88. Een vergelijkbaar verweer werd verworpen in de besproken uitspraak van 27 oktober 1947 over een recht van erfpacht dat als ‘Feindvermögen’ door een Duitse beheerder was verkocht (*NOR* 1078, 122): ‘O. dat gerequesteerde heeft gesteld, dat hij tot den koop is overgegaan, omdat hij voor de keuze werd gesteld het perceel, waarin zijn zaak gevestigd was, te verlaten, dan wel te kopen, waarna hij noodgedwongen tot den aankoop heeft besloten; / O. dat de Raad deze omstandigheid, ook al ware zij juist, van niet voldoende gewicht acht om anders te beslissen dan dat het achtewege laten van ingrijpen in het onderhavige geval in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk ware; / O. dat het enkele feit, dat gerequesteerde Laverman, indien hij niet tot den koop was overgegaan, het perceel had moeten verlaten, niet inhoudt, dat gerequesteerde zich in een zodanige dwangpositie bevond, dat van hem redelijkerwijze niet kon worden gevergd, dat hij zich van den aankoop van het perceel had moeten onthouden; [...].’

eenkomst ook nog zou hebben voortbestaan als de ontrecting niet had plaatsgevonden.²³³

Een andere bijzondere categorie werd gevormd door kopers die onroerend goed in overleg met de oude eigenaar hadden gekocht, waarbij soms voorwaarden waren gesteld. Het kwam voor dat de joodse eigenaar aan een bekende had verzekerd dat hij het perceel zou mogen kopen, als het onder dwang van de bezetter zou moeten worden verkocht. De Afdeling Rechtspraak was soms wel, soms niet genegen zulke afspraken of toezeggingen serieus te nemen. In een uitspraak van 29 november 1949 oordeelde de herstelrechter dat een door de joodse eigenaar gegeven toestemming tot aankoop van een reeds onder *Verwaltung* gesteld perceel niet aan hem kon worden tegengeworpen, ‘vermits die toestemming niet in volle vrijheid is gegeven’.²³⁴ Maar in een latere uitspraak, van 28 september 1951, werd de oorspronkelijke eigenaar van een winkelperceel, Salomon de Vries wèl gehouden aan toezeggingen die hij aan de koper, Geert van Dijk, zou hebben gedaan. Omdat De Vries ‘afwezig’ (lees: omgekomen) was werd hij vertegenwoordigd door zijn notaris Johan Bernhard Le Grand, die ook aan de verkoop en overdracht van het pand tussen de NGV en de koper, op 1 juni 1944, had meegewerkt:

‘Overwegende dat [Van Dijk] heeft gesteld, dat Salomon de Vries, aan wien hij verschillende diensten had bewezen, en die hem zeer genegen was, tijdens de bezetting herhaaldelijk aan hem heeft gezegd, dat hij – van Dijk – het huis moest kopen, *wanneer en zodra dit aan anderen verkocht dreigde te worden*, en dat hij eerst, toen dit inderdaad dreigde te geschieden, tot aankoop van het perceel is overgegaan;

Overwegende dat requestant q.q. [Le Grand namens de ‘afwezige’ De Vries] deze feiten weliswaar heeft ontkend, maar de Raad van mening is, dat het in verband met het aan [Van Dijk] verleende recht van eersten koop [de Afdeling Rechtspraak achtte bewezen dat dit recht van eerste koop vóór de bezetting mondeling was verleend] en de goede verstandhouding tussen partijen niet onwaarschijnlijk moet worden geacht, dat Salomon de Vries inderdaad gaarne zag dat [Van Dijk], *wanneer dit nodig zou worden*, als koper van het perceel zou optreden;

Overwegende dat de Raad in verband met deze vermoedens termen aanwezig heeft geacht om aan [Van Dijk] een aanvullenden eed op te dragen, en nu hij dezen eed heeft afgelegd de door hem gestelde feiten als vaststaande mogen worden aangenomen;

Overwegende dat de Raad onder deze omstandigheden en mede gelet op het feit, dat [Van Dijk] het litigieuze perceel dringend nodig heeft voor het drijven van zijn zaak, van oordeel is, dat het achterwege laten van het door requestant

233 Voor voorbeelden, zie vorige noot.

234 AR Amsterdam 29 november 1949, *NOR* 1757.

q.q. verzochte ingrijpen in het onderhavig geval niet als onredelijk kan worden beschouwd; [...].²³⁵

Deze opvallende en discutabele uitspraak is vergelijkbaar met de uitspraak inzake de brandkast die in paragraaf 2 van dit hoofdstuk werd behandeld. Ook in deze zaak lijkt de Afdeling Rechtspraak te miskennen dat de door verkoper gegeven toestemming slechts betrekking had op *de persoon aan wie werd verkocht* en niet op *de verkoop zelf*. Net als in het geval van de brandkast (en niettegenstaande het verleende ‘eerste kooprecht’) lijkt er geen sprake van te zijn dat het winkelperceel ook door De Vries zelf, terzelfdertijd, verkocht zou zijn als er van dwang geen sprake was geweest. De gegeven toestemming had niet als instemming met de verkoop zelf mogen worden opgevat, nog afgezien van de dwangpositie waarin De Vries zich onvermijdelijk bevond toen hij zijn (herhaalde) mededeling deed. Hij anticepeerde immers in bezettingstijd op de op handen zijnde anti-joodse maatregelen. Met het bijkomend argument, dat Van Dijk ‘het litigieuze perceel dringend nodig heeft voor het drijven van zijn zaak’, lijkt de Afdeling Rechtspraak ook het trieste feit dat De Vries niet meer in leven was (en dus geen dringend belang meer had bij het rechtsherstel) impliciet ten nadele van de eisende partij in haar besluitvorming te hebben betrokken.²³⁶

De schade voor partij De Vries in deze zaak was zelfs nog groter dan het kwijtraken van het perceel zelf, omdat zij tevens werd veroordeeld om voor de helft te delen in de ‘schade’ van de koper, die deze had geleden door de koopprijs aan de NGV te betalen.²³⁷ Terwijl Van Dijk, die het perceel mocht behouden, veroordeeld werd om de helft van de koopsom alsnog aan De Vries te betalen, werd de vordering op de NGV tussen beide partijen gelijkelijk gedeeld. De ratio achter deze wijze van beslissen was de volgende overweging:

‘Overwegende dat de Raad, – enerzijds lettende op het feit, dat [Van Dijk] het perceel heeft gekocht in een tijd, waarin hij er rekening mee had behoren te houden, dat de koopsom geheel of gedeeltelijk voor den joodsen eigenaar verloren zou gaan, en anderzijds op het feit, dat hij niet geheel eigenmachtig heeft gehandeld, doordat de Joodse eigenaar hem van te voren had gezegd, dat hij het huis moest kopen, wanneer het aan anderen dreigde verkocht te worden – van oordeel is, dat de schade, die door de betaling van de koopsom aan de N.G.V. is geleden, in het onderhavige geval gelijkelijk tussen partijen moet worden verdeeld; [...].²³⁸

235 AR Groningen 28 september 1951, R 52/216, 559. Curs. auteur.

236 Zie voor eenzelfde wijze van beslissen met betrekking tot huurrechten dit hoofdstuk, par. 3.

237 Onder ‘schade’ wordt hier verstaan: het waarschijnlijk geachte verlies dat op de vordering op de NGV zou worden geleden. Zie de opmerkingen terzake aan het begin van par. 6.2 en aan het eind van par. 1.2 van dit hoofdstuk.

238 AR Groningen 28 september 1951, R 52/216, 559.

Omdat De Vries aan Van Dijk gezegd had dat deze het perceel maar moest kopen als het onder dwang verkocht zou worden, zou Van Dijk 'niet geheel eigenmachtig' hebben gehandeld toen hij het pand kocht en moest partij De Vries voor de helft bijdragen in het verlies van koper als gevolg van het feit dat hij aan de NGV had betaald. De formulering 'niet geheel eigenmachtig' is juridisch gesproken ongelukkig: men handelt eigenmachtig of niet. Bovendien was partij De Vries reeds ernstig benadeeld ten opzichte van Van Dijk, omdat zij het winkelperceel niet zou terugkrijgen; waarom moest zij opnieuw benadeeld worden? Wellicht is deze uitspraak een 'misser'. Daartegen pleit echter dat eminente rechtsgeleerden als prof. mr. J.H. Beekhuis en prof. mr. C.W. van der Pot de rechters waren in deze zaak.²³⁹

Een andere afspraak die herhaaldelijk bleek te zijn gemaakt, was de toezegging van de oude eigenaar dat hij bij rechtsherstel na de bevrijding de gehele koopsom aan de koper zou terugbetalen, ook als deze niet aan hem maar aan de NGV ten goede was gekomen. De gevolgen van een dergelijke afspraak werden na de bevrijding bij minnelijke schikking geregeld. Het kon ertoe leiden dat de joodse eigenaar de koopprijs moest afstaan en zelf genoeg moest nemen met een vordering op de NGV of dat de schade (het verschil tussen de waarde van de vordering op de NGV en de betaalde koopprijs) tussen partijen werd gedeeld. Met de dwangpositie van de joodse partij in bezettingstijd (die immers met anti-joodse maatregelen werd bedreigd) werd daarbij meestal geen rekening gehouden.²⁴⁰ Bestond er geen overeenstemming over de tijdens de bezetting gemaakte afspraken, dan werd door de Afdeling Rechtspraak een onderzoek naar de stellingen van partijen ingesteld. De Afdeling Rechtspraak nam niet snel aan dat dergelijke afspraken hadden bestaan.²⁴¹

Ten slotte verdient nog vermelding het bijzondere geval waarin de NGV een joods perceel had verkocht aan een bedrijf dat zelf onder *Verwaltung* was gesteld. De Afdeling Rechtspraak was in zo'n geval van mening, dat

239 De derde rechter was mr. P. Dorhout.

240 Zie AR Groningen 11 juni 1948, R III, 214-215; AR Den Haag 6 april 1948, NOR 1268; AR Amsterdam 6 maart 1950, R 51/33. Dit type uitspraken, waarin mensen werden gehouden aan in bezettingstijd gemaakte afspraken, kwamen niet alleen voor op het terrein van onroerend goed. Zie bijv. een uitspraak met betrekking tot een inboedel, waarin de joodse eigenaar veroordeeld werd de *hele* koopprijs op tafel te leggen, ook al was die aan Liro betaald en hem nooit ten goede gekomen: AR Den Haag 20 mei 1946, NOR 274. Soms werd wèl rekening gehouden met de dwangpositie van de joodse eigenaar en werd de in bezettingstijd gemaakte afspraak om die reden ongeldig geacht. Zie betreffende joodse landbouwgrond AR Arnhem 4 november 1948, NOR 1439 en ten aanzien van een Perzisch tapijt AR Amsterdam 4 februari 1947, NOR 817, besproken in par. 2 van dit hoofdstuk. Zoals in par. 2 al werd gesteld valt in de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak in dit opzicht geen lijn te ontdekken.

241 Zie naast de in de vorige noot genoemde uitspraken: AR Amsterdam 9 mei 1947, R III, 213; AR Amsterdam 25 maart 1948, R III, 213; AR Den Haag 6 april 1948, R III, 214; AR Den Haag 20 april 1948, R III, 214; AR Den Haag 6 maart 1948, R III, 215.

weliswaar rechtsherstel moest plaatsvinden, maar dat de helft van de schade als gevolg van de aan de NGV betaalde koopsom door partijen moest worden gedeeld, omdat zij aannam dat de koopovereenkomst onder het normale bestuur van de koper nooit totstandgekomen zou zijn.²⁴² Ook hier moest de oorspronkelijke eigenaar dus weer bijdragen in de schade die buiten zijn toedoen door een ander geleden was.

In het algemeen leidde de afwezigheid van de goede trouw van de koper van een 'joods' perceel ertoe, dat het perceel terugging naar de oorspronkelijke eigenaar. In gevallen waarin een perceel meermalen in andere handen was overgegaan, rees de vraag of de laatste koper de als gevolg van het rechtsherstel geleden schade geheel of gedeeltelijk kon verhalen op zijn rechtsvoorgangers. Ook deze vraag werd beheerst door de redelijkheid en billijkheid, waarbij de feitelijke omstandigheden van het geval een doorslaggevende rol speelden. Het betekende in de praktijk dat de notarisbemiddelaar die met partijen op een minnelijke schikking aanstuurde vele kanten op kon. Dat blijkt ook uit de zaken die uiteindelijk door de Afdeling Rechtspraak werden berecht. In een geval waarin twee makelaars zelf als kopers-verkopers waren opgetreden²⁴³ om een hogere winst te kunnen maken dan het gebruikelijke makelaarscourtage, werd aan de laatste (particuliere) koper een regresactie ten bedrage van de hele schade toegekend jegens degene van wie hij het pand had gekocht.²⁴⁴ In een andere zaak werd duidelijk dat twee opeenvolgende kopers de verschillende transacties op dezelfde dag in elkaars bijzijn bij een notaris in orde hadden gemaakt, kennelijk om de indruk te wekken dat de laatste koper niet van de joodse herkomst van het pand op de hoogte zou zijn geweest. Maar dit was 'niets dan een doorzichtige schijn', oordeelde de Afdeling Rechtspraak, die het in de gegeven omstandigheden billijk achtte dat de schade als gevolg van de aan de NGV betaalde koopprijs door beide kopers gelijkelijk werd gedeeld.²⁴⁵ In een ander geval werd de schade voor het grootste gedeelte afgewenteld op de eerste koper, omdat deze 'nog zwaarder schuld treft' dan de tweede

242 Zie AR Arnhem 20 februari 1948, *NOR* 1212.

243 Pogingen om een makelaar aansprakelijk te stellen die zelf niet als koper-verkoper was opgetreden, leverden niets op, omdat E 100 in die mogelijkheid niet voorzag. In die gevallen werd door de Afdeling Rechtspraak naar de gewone rechter verwezen. Zie bijv. AR Amsterdam 6 augustus 1948, *R IV*, 92.

244 AR Amsterdam 26 januari 1948, *NOR* 1217 (ook in *R III*, 147-148): 'O. dat het immers niet meer dan billijk is, dan dat partijen [de makelaars] van Eysden en Duinker, die voormelde weg blijken gekozen te hebben vanwege het daaraan voor hen verbonden grotere gewin, thans ook de kwade risico's dier keuze dragen; [...]'. Aan de uiteindelijke koper werd een regresvordering op Duinker en aan Duinker werd een regresvordering aan Eysden toegekend. Eysden (de eerste koper) moest genoegen nemen met de vordering op de NGV.

245 AR Den Haag 4 mei 1948, *R III*, 148-149. Zie ook AR Den Haag 20 december 1950, *R 51/88* en (ten aanzien van joodse landbouwgrond) AR Arnhem 1 juni 1949, *NOR* 1615. Zie voorts AR Den Haag 29 april 1953, *R 53/370*.

en derde koper (die ook niet te goeder trouw waren geweest), aangezien de eerste ‘rechtstreeks kocht van de NGV’. De Afdeling Rechtspraak liet daarbij ‘dan nog buiten beschouwing’ (maar het woog kennelijk wel mee) dat ter terechtzitting was opgemerkt dat de eerste koper ‘tijdens de bezetting bekend stond als een opkoper van en speculant in Joods onroerend goed.’²⁴⁶ Ten slotte kan nog worden gewezen op een uitspraak waarin de tweede koper geen regresactie kreeg toegewezen, omdat de eerste koper als een stroman voor de tweede koper had gefunctioneerd.²⁴⁷

6.3.2 De positie van de nieuwe hypotheekhouder

Een uit een oogpunt van rechtsherstel veel belangrijker kwestie betrof de vraag wat er moest gebeuren als er op het pand, nadat het uit de macht van de joodse eigenaar was geraakt, een nieuwe hypotheek was gevestigd. Het standaardgeval was dat de nieuwe hypotheek was gevestigd door de koper om de koopprijs te kunnen voldoen. Op grond van art. 28 E 100 had de oorspronkelijke eigenaar er recht op, zijn onroerend goed onbezwaard terug te ontvangen, ‘tenzij de zakelijk gerechtigde aannemelijk maakt, dat hij zijn recht te goeder trouw en onder bezwarende titel heeft verkregen.’²⁴⁸ De zakelijk gerechtigde was in dit geval de hypotheekbank die in bezettingstijd aan de koper van ‘joods’ onroerend goed een hypothecaire lening had verstrekt. Zoals we hebben gezien, hadden de Nederlandse hypotheekbanken het leeuwendeel (circa 1600) van de door hen verstrekte hypotheeken overgedragen aan de Landelijke Hypotheekbank en hadden zij na de bevrijding nog circa 250 leningen uitstaan.

Alvorens de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak weer te geven, is het nuttig kort stil te staan bij de naoorlogse positie van de betrokken hypotheekbanken. Op het moment van de bevrijding werd de Vakgroep Hypotheekbanken (de Vakgroep), waarin de Nederlandse hypotheekbanken waren verenigd, bevangen door een dubbele vrees. Aan de ene kant vreesde zij dat de Nederlandse Staat zou trachten de cessies aan de Landelijke (die in handen van de Staat was) ongedaan te maken, aan de andere kant was zij niet gerust op de uitkomst van het rechtsherstel, gezien de redactie van art.

246 Zie AR Den Haag 31 juli 1948, *R III* 149-150. Zie voor uiterst ingewikkelde verdelingen van de schade tussen opeenvolgende kopers, waarbij rekening werd gehouden met de mate van schuld, AR Groningen 29 september 1950, *NOR* 1747; AR Den Haag 28 augustus 1951, *R* 51/119.

247 AR Den Haag 7 februari 1949, *R IV*, 91-92, zie in gelijke zin AR Den Haag 9 april 1949, *R IV*, 92; voorts (enigszins afwijkend) AR Amsterdam 21 februari 1949, *NOR* 1594.

248 Art. 28 E 100 luidt: ‘Indien de teruggave van een overgedragen zaak of recht wordt bevolen, worden tevens nietig verklaard de zakelijke rechten, die daarop sedert het verlies van het bezit voor den eigenaar zijn gevestigd, tenzij de zakelijk gerechtigde aannemelijk maakt, dat hij zijn recht te goeder trouw en onder bezwarende titel heeft verkregen.’

28 E 100. Doorhaling van de hypotheeken in combinatie met de ongedaanmaking van cessies zou voor de hypotheekbanken een zeer aanzienlijke schadepost kunnen betekenen. Net als andere financiële instellingen zoals de verzekeringsmaatschappijen, de handelsbanken en de Vereniging voor de Effectenhandel maakten zij van hun hoge organisatiegraad handig gebruik: het bestuur van de Vakgroep trachtte directe invloed uit te oefenen op het beleid van de Raad voor het Rechtsherstel. Maar anders dan de verzekeringsmaatschappijen wier demarche bij de voorzitter van de Afdeling Rechtspraak uitliep op een grote teleurstelling, slaagde het bestuur van de Vakgroep er wel in om een voet aan de grond te krijgen. Op 31 oktober 1945 had het een onderhoud met de voorzitter en de secretaris van het Dagelijks Bestuur van de Raad voor het Rechtsherstel, in de personen van ex-premier P.S. Gerbrandy en drs. W. Reyseger. De datum van deze bespreking is interessant, omdat de belangrijke wijziging van E 100, wetsbesluit F 272, op dat moment nog in voorbereiding was en op 16 november 1945 in werking zou treden. Uit de notulen van de bespreking blijkt dat Gerbrandy de bestuursleden van de Vakgroep op de hoogte stelde van de laatste stand van zaken met betrekking tot de ontwerp tekst van de wijziging van E 100.²⁴⁹

Tijdens de bespreking kwamen drie problemen aan de orde. Ten eerste, wat moest er gebeuren met percelen waarop een oude hypotheek had gerust die na de gedwongen verkoop met behulp van een nieuwe hypotheek door de koper was afgelost? Ten tweede, hoe konden de belangen van de hypotheekbanken worden beschermd als het ging om panden die vóór het onvrijwillig bezitsverlies onbezwaard (vrij van hypotheek) waren geweest? En in de derde plaats: waren er termen aanwezig om het grote aantal cessies aan de Landelijke ongedaan te maken? Om met het eerste punt te beginnen, één van de kerngedachten van E 100 was, dat degene die in zijn rechten werd hersteld, zoveel mogelijk in de oorspronkelijke toestand moest worden teruggebracht, maar er niet door mocht worden verrijkt. Dat betekende dat eventueel ontvangen tegenprestaties die in verband met het 'onvrijwillig bezitsverlies' waren verkregen, door de eigenaar die in zijn rechten werd hersteld, weer op tafel moesten worden gelegd. In het nog ongewijzigde E 100 werd in art. 27 lid 5 bepaald dat dergelijke tegenprestaties aan de Staat moesten worden voldaan, en niet aan degenen die die tegenprestatie in de bezettingstijd hadden betaald.²⁵⁰ Deze personen of instanties waren niet te

249 'Resumé van de bespreking, gehouden op Woensdag 31 oktober 1945, des voormiddags te 10 uur in Hotel "Vieux Doelen" te Den Haag', in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'.

250 Art. 27 lid 5 E 100 (Oud) luidde: 'Indien de eigenaar, wiens zaak of recht [...] wordt teruggegeven, bij of tengevolge van de rechtshandeling, waardoor of tengevolge waarvan het bezit voor hem was verloren gegaan, eenige tegenprestatie heeft ontvangen, geschiedt de teruggave slechts onder de voorwaarde, dat de eigenaar, ter keuze van den

goede trouw geweest, en zouden om die reden geen recht hebben op restitutie van door hen betaalde bedragen.²⁵¹ Tijdens de bespreking stelde de voorzitter van de Vakgroep, Kingma

‘dat wij hier in Nederland niet hebben verwacht en ook niet konden verwachten, dat de Regeering in Londen zoo ver zou gaan met het zuiver eenzijdig “terugdraaien” als Besluit E 100 doet: in hypotheekbankenkringen heeft men algemeen gedacht geen gevaar te loopen, indien men met de credietverleening niet ging boven het bedrag waarmee het betrokken onderpand ten tijde van het onvrijwillig bezitsverlies was belast. Maar zelfs in *die* gevallen houdt E 100 geen rekening met de belangen van de crediteuren: de bate die de Joodsche eigenaar verwerft door royement van de hypotheek te zijnen eigenen laste, komt aan de Staat. Dit is het belangrijkste bezwaar, dat onzerzijds tegen E 100 wordt gekoesterd.’²⁵²

Volgens Gerbrandy hoefden de hypotheekbanken zich echter niet nodeloos ongerust te maken: het op handen zijnde wetsbesluit F 272 voorzag in een wijziging van art. 27 lid 5 E 100. In het gewijzigde artikel kreeg de Raad voor het Rechtsherstel de mogelijkheid om de tegenprestatie ook toe te kennen aan degenen van wie die tegenprestatie werd ontvangen.²⁵³ Volgens Gerbrandy opende het nieuwe artikel ‘de mogelijkheid [...] voor eene minder onbillijke oplossing.’

In een reeds genoemde nota van 21 februari 1946 gaf de secretaris van de Vakgroep, Van Manen, die ook aanwezig was geweest bij de bespreking, nader aan in welke richting die ‘minder onbillijke oplossing’ was te zoeken. De schade die de hypotheekbanken door de vernietiging van de ‘nieuwe’ hypotheeken zouden komen te lijden, moest geheel of gedeeltelijk worden afgewenteld op de oorspronkelijke joodse eigenaar:

Raad, hetzij deze tegenprestatie, hetzij een door den Raad re begrooten bedrag ter waarde van deze tegenprestatie, aan den Staat heeft voldaan.’

251 Deze gedachte komt ook naar voren in in de illegaliteit, mogelijk door M.H. Bregstein geschreven, nota die ten tijde van de bezetting aan het rechtsherstel ten aanzien van onroerend goed werd gewijd (zie illegale nota, ongedateerd, 5, in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g).

252 ‘Resumé’ van 31 oktober 1945, 2, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

253 Art. 27 lid 5 E 100 (zoals gewijzigd bij F 272) luidde: ‘Indien de eigenaar, wiens zaak of recht [...] wordt teruggegeven, bij of tengevolge van de rechtshandeling, waardoor of tengevolge waarvan het bezit voor hem was verloren gegaan, eenige tegenprestatie heeft ontvangen, kan de Raad bepalen, dat de teruggave geschiedt onder de voorwaarde, dat de eigenaar aan den Staat of aan dengene, van wien hij haar heeft ontvangen hetzij deze tegenprestatie, hetzij een door den Raad te begrooten bedrag ter waarde van deze tegenprestatie, aan den Staat heeft voldaan.’ Curs. auteur.

‘Indien een onroerend goed aan den eigenaar wordt teruggegeven en de daarop rustende hypotheek wordt nietig verklaard, bepaalt de Raad dat (bij vroeger belaste panden) de geheele schuld en (bij vroeger onbelaste panden) een door den Raad naar redelijkheid en billijkheid vast te stellen gedeelte der schuld wordt overgenomen door den in zijne rechten herstelden eigenaar, onder vestiging van eene hypotheek te zijnen laste *ten behoeve van den huidigen crediteur*, een en ander op de voorwaarden van de bestaande acte, voor zoover die niet one-reuzer zijn dan die der vroegere hypotheek, c.q. onereus geacht moeten worden.’²⁵⁴

Samengevat, de joodse eigenaar zou zijn pand volgens Van Manen bezwaard moeten terugverkrijgen, en de hypothecaire lening van de koper te kwader trouw via een bepaalde constructie moeten overnemen. De joodse eigenaar zou daardoor, aldus Van Manen, niet worden benadeeld, omdat de voorwaarden van de nieuwe hypotheek niet nadeliger zouden mogen zijn, dan die waarmee het pand oorspronkelijk was bezwaard. Dit voorstel is op zichzelf al dubieus en nadelig voor de oorspronkelijke eigenaar²⁵⁵, maar uit het citaat blijkt ook dat Van Manen nog verder wilde gaan. Hij ging immers ook in op het tweede punt, dat in de bespreking met Gerbrandy en Reyseger aan de orde was gekomen, en waar men toen niet was uitgekomen: hoe de belangen van de hypotheekbanken te beschermen als zij aan kopers van ‘joods’ onroerend goed hypotheek hadden verstrekt die, voordat de ontrenting plaats vond, vrij van hypotheek waren geweest? De suggestie van het bestuur van de Vakgroep, om de schade van de hypotheekbanken af te wentelen op de gemeenschap, omdat het om ‘oorlogsschade’ zou gaan, was bij Gerbrandy niet in goede aarde gevallen.²⁵⁶ In zijn nota probeerde Van Manen aannemelijk te maken dat het redelijk zou zijn indien de oorspronkelijke joodse eigenaren althans een deel van deze schade zouden dragen. Van Manen wees op het feit dat er al verschillende schikkingen ten aanzien van onroerend goed in de maak waren,

‘[...] waarbij de Joodsche eigenaar [van een perceel dat voordat het door een Duitse roofinstelling was verkocht vrij van hypotheek was geweest] *zich bereid verklaart een gedeelte van de hypothecaire schuld over te nemen onder behoud van het verband van het onroerend goed voor dat gedeelte! (Trouwens, ook ten aanzien van vroeger belaste panden zijn er talrijke minnelijke regelingen in staat van wording, waarbij – mogelijk in strijd met art. 28 [E 100]! – de Joodsche eigenaar de bestaande hypotheek wil overnemen).*

254 Van Manen, nota van 21 februari 1946, 11, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’. Curs. auteur.

255 Immers, er kon dan geen verrekening meer plaats vinden met andere posten die ten laste van de koper moesten komen (e.g. gedeerde huuropbrengsten) en die met het rechtsherstel samenhangen. Zie verder in dit betoog.

256 ‘Resumé’ van 31 oktober 1945, 3-4, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

Zijn er tegen zoodanige gedeeltelijke of geheele handhaving van de thans bestaande hypotheek bezwaren van wat men zou kunnen noemen moreelen aard, m.a.w. wordt zoodoende aan de crediteuren méér toegekend, dan waarop zij naar regelen van betamelijkheid aanspraak kunnen maken? Ik kan het niet inzien. Zoodanige regeling toch bewerkt slechts, dat de hypotheekbanken [...] bevrijd worden van (een deel van) de schade, die dreigt voort te vloeien uit het bezit van deze onder onbehoorlijken invloed van den bezetter door haar gesloten leeningen. Bij vroeger belaste panden geschiedt zulks zonder eenige opoffering aan de zijde van den in zijne rechten herstelden eigenaar, *bij de vroeger onbelaste panden is er eene tegemoetkoming (vaak van zijne erfgenamen in verren graad) uit erkenning van het feit, dat de in deze leeningen vervatte "belegging" allerminst vrijwillig geschiedde.*²⁵⁷

Ik citeer deze ominieuze passage allereerst omdat erin wordt vermeld dat er kort na de bevrijding verschillende minnelijke schikkingen met betrekking tot joods onroerend goed zijn gesloten onder bijzonder ongunstige voorwaarden ('mogelijk' in strijd met bepalingen uit E 100) voor de joodse eigenaar of zijn erven. Dat is een bevestiging van de aan het begin van dit hoofdstuk voorzichtig geformuleerde hypothese dat de nadruk op het totstandbrengen van minnelijke schikkingen binnen het Nederlandse rechtsherstel – ik zou hier willen toevoegen: zeker in de eerste tijd na de bevrijding – in het nadeel van de beroofden moet hebben gewerkt. In de tweede plaats geeft de gevolgde gedachtegang van de secretaris van de Vakgroep een inzicht in een vorm van naoorlogse logica die in vele pamfletten op diverse terreinen van het rechtsherstel werd verwoord en die tot een wonderbaarlijke omkering van de rechtsherstelgedachte leidde. Van Manen verlangde van een van zijn onbezwaarde huis beroofde joodse eigenaar, dat hij dat huis *met hypotheek bezwaard* weer terugnam, dit om te garanderen dat die eigenaar aan de nieuwe hypotheekhouder een gedeelte van de schuld betaalde die een niet-joodse koper was aangegaan om dat huis (te kwader trouw!) te kunnen kopen. Dit 'uit erkenning van het feit, dat de in deze leeningen vervatte "belegging" allerminst vrijwillig geschiedde.'²⁵⁸ De gedachte dat joodse eigenaren of hun erfgenamen moesten bijdragen in de schade van kopers te kwader trouw – en bijvoorbeeld de helft van de koopprijs moesten vergoeden hoewel deze naar een Duitse instantie was gegaan – werd na de bevrijding vaker geuit en is door de Afdeling Rechtspraak in een aantal gevallen ook gehonoreerd, zoals we hebben gezien.

Het tekent overigens de positie van de Nederlandse Staat dat deze zelfde Van Manen, die tevens advocaat te Den Haag was, na de bevrijding mede-beheerder van De Landelijke werd en als haar gemachtigde ging optreden, en in die laatste hoedanigheid ten overstaan van de Afdeling Rechtspraak

257 Van Manen, nota van 21 februari 1946, 10, in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'. Curs. auteur.

258 Op de dwang die op de hypotheekbanken door de Duitse bezetter werd uitgeoefend, werd hierboven in par. 6.1 reeds ingegaan.

(indirect) ook het staatsbelang zou gaan behartigen.²⁵⁹ Maar Van Manen ging te ver met zijn stelling dat joodse eigenaren ook de schade van hypotheekbanken die leningen aan kopers te kwader trouw hadden verstrekt, zouden behoren te vergoeden, waarmee zij in het geheel niets hadden uit te staan. Dat standpunt vond bij de Afdeling Rechtspraak geen weerklank.

Het derde punt dat in de bespreking tussen het bestuur van de Vakgroep en Gerbrandy en Reyseger aan de orde kwam, betrof de cessies van circa 1600 hypothecaire leningen aan de Landelijke Hypotheekbank. Deze cessies betekenden na de bevrijding een strop voor de Nederlandse Staat, omdat deze een meerderheidsbelang in de Landelijke bezat. Gerbrandy vroeg zich tijdens de bespreking af

‘[...] of er toch niet gegronde aanmerkingen te maken zijn op het beleid van de hypotheekbanken: eerst hebben zij posten gesloten, die zij beter hadden kunnen vermijden (zoowel uit nationaal als uit zuiver zakelijk oogpunt gezien), en daarna hebben zij het hierin gelegen risico afgewenteld op den rug van de Landelijke, d.w.z. op den Staat.’²⁶⁰

De ondertoon van deze opmerkingen van Gerbrandy was: zou het niet redelijk en billijk zijn om de cessies aan de Landelijke ongedaan te maken? Uiteraard werd deze voorstelling van zaken door het Vakgroep-bestuur fel bestreden: de hypothecaire leningen waren verstrekt onder zeer sterke dwang van de Duitse bezetter en ‘het afwentelen op de Landelijke geschiedde in de verwachting, dat deze bank geheel of nagenoeg geheel met Duitsch kapitaal zou worden gefinancierd.’²⁶¹

Hoe oordeelde de Afdeling Rechtspraak over deze verschillende punten? Ten aanzien van de eerste twee punten: de Afdeling Rechtspraak heeft het hypotheekrecht steeds vernietigd, omdat de hypotheekhouders bij het aannemen van de hypotheek naar haar oordeel niet te goeder trouw waren geweest. Over de dwangpositie waarin de Nederlandse hypotheekbanken zich zouden hebben bevonden, werd in de uitspraken niet gerept.²⁶² Het perceel kon dus telkens onbezwaard naar de oude eigenaar terugkeren. De met de hypotheek verbonden geldlening van de hypotheekhouder aan de koper werd tegelijkertijd in stand gelaten, omdat deze los van de aankoop moest worden gezien. De hypotheekhouder behield derhalve zijn vordering uit

259 De verschillende functies van Van Manen staan onder meer opgesomd in AR Den Haag 12 september 1950, R 51/55.

260 ‘Resumé’ van 31 oktober 1945, 1, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

261 ‘Resumé’ van 31 oktober 1945, 2, in: NIOD, Doc. II, ‘Landelijke Hypotheekbank’.

262 De standaardoverweging luidde, bijvoorbeeld in AR Amsterdam 10 juli 1947, NOR 1008: ‘O. dat ook [de hypotheekhoudster] haar goede trouw in den zin van art. 32 E 100 niet aannemelijk heeft gemaakt, daar zij, alvorens de hypotheek aan te nemen, had kunnen en behoren te onderzoeken of het perceel niet voor verzoeker was verloren gegaan tengevolge van een rechtshandeling als bedoeld in art. 25 [E 100]; [...]’. Zie voor een ander voorbeeld AR Den Haag 12 september 1950, R 51/55.

geldlening jegens de koper, maar verloor het zakelijke recht van hypotheek.²⁶³ Dat verlies van het recht van hypotheek – met het gevaar dat de debiteur voor het overige onvermogen was – was de prijs die de geldgevers voor hun kwade trouw moesten betalen.²⁶⁴ Deze vaste wijze van beslissen was niettemin geen ramp voor de Nederlandse hypotheekbanken omdat de grootschalige cessies van hypothecaire leningen aan de Landelijke Hypotheekbank – het derde punt dat in de bespreking aan de orde was geweest – in stand zijn gebleven. Het was echter niet de demarche bij Gerbrandy en Reyseger, maar een langdurige, eerst door de Landelijke en later door de Staat aangespannen procedure voor de Afdeling Rechtspraak die uiteindelijk tot dit voor de Nederlandse hypotheekbanken gunstige resultaat leidde. Na uitgebreide getuigenverhoren oordeelde de Afdeling Rechtspraak op 4 juli 1949 dat niet was komen vast te staan dat de Nederlandse hypotheekbanken (in casu ging het om de Friesch Groningsche Hypotheekbank), op het moment dat de bewuste cessies hun beslag kregen, hadden geweten of behoren te weten dat de te verwachten verliezen op de gecedeerde leningen (als gevolg van een geallieerde overwinning) vooral ten laste van de Nederlandse Staat zouden komen.²⁶⁵ Gevolg was dat de cessies in stand werden gelaten en dat de gewone Nederlandse hypotheekbanken in het naoorlogs

263 Zie opnieuw de overwegingen in AR Amsterdam 10 juli 1947, *NOR* 1008: ‘O. dat [koper] Raven van mening is, dat nu zijn aankoop van het pand nietig moet worden verklaard ook de geldlening van [de hypotheekhoudster] Frederiks aan hem dat lot moet delen; / O. dat de Raad echter de redelijkheid hiervan niet inziet en van oordeel is, dat in casu een ingrijpen zijnerzijds in de rechtsbetrekkingen uit geldlening ontstaan tussen [...] Raven en Frederiks onredelijk zou zijn, daar Raven in beginsel het risico moet dragen van zijn eigen gebrek aan goede trouw, en hij in elk geval geen voldoende feiten heeft aangevoerd die een afwenteling van dit risico op [...] Frederiks zouden rechtvaardigen; [...]’.

264 Zie daaromtrent het ‘commentaar’ van de Afdeling Onroerende Goederen op de ‘gevolgen van het rechtsherstel t.a.v. de koper en diens hypothecaire crediteur’, in: *JAR* (1949), 19-22. Dezelfde gedachte kwam ook al naar voren in de eerder genoemde in de illegaliteit geschreven nota betreffende onroerend goed. Zie illegale nota, ongedateerd, 6, in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g): ‘Bij het weder op naam stellen moet het perceel aan den oorspronkelijke eigenaar terugkeeren vrij van hypotheek en zakelijke rechten; tijdens het intermezzo tot stand gekomen hypothecaire inschrijvingen moeten dus worden doorgehaald krachtens bevelschrift van den Regeeringscommissaris. De hypothecaire crediteuren verliezen aldus niet hun vordering, maar wel hun zakelijke zekerheid. Zij kunnen hierdoor natuurlijk ernstig worden gedupeerd. Principieel dient echter te worden vastgehouden aan het standpunt, dat zij (of hun raadgevers) te kwader trouw zijn geweest. Een uitzondering zou wellicht zijn te maken ten aanzien van hypotheekbanken, levensverzekeringmaatschappijen, enz., die gedwongen zijn geweest op Joodsch bezit hypotheek te geven. [...] Ik betwijfel echter of deze gevallen zich veel zullen voordoen. Sinds het optreden der Landelijke Hypotheekbank toch heeft het meereendeel der hypotheekbanken dit soort posten naar de Landelijke Hypotheekbank afgestooten.’

265 Zie AR Den Haag 4 juli 1949, *NOR* 1524 en de uitspraken die daaraan vooraf gingen: AR Den Haag 3 september 1947, *NOR* 973 en AR Den Haag 8 oktober 1948, *NOR* 1318.

rechtsherstel grotendeels buiten beeld zijn gebleven.²⁶⁶ In plaats daarvan waren het hoofdzakelijk de Landelijke en in mindere mate de Centrale Arbeiders Verzekering en Deposito-Bank (de Centrale) en het Papefonds die als partij in rechtsherstelprocedures optraden.

Het feit dat de Afdeling Rechtspraak het recht van hypotheek liet doorhalen, maar de verstrekte geldlening in stand liet, bleek voor veel kopers, al dan niet verenigd in de ‘Vereniging van kopers van Joods Onroerend Goed’²⁶⁷ zeer moeilijk te verkroppen. Het door veel kopers gehanteerde argument dat ook de geldlening nietig was, omdat deze zou berusten op een ongeoorloofde oorzaak, werd in de rechtszaal niet gehonoreerd, zoals blijkt uit een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van 18 december 1947:

‘O. dat zelfs, bijaldien [...] de Nederlandse Hypotheekbank zich ertoe geleend zou hebben gelden ter leen te verstrekken, teneinde [koper] in de gelegenheid te stellen, dit Joods onroerend goed te kopen, dit nog niet voldoende is om te rechtvaardigen de gevolgtrekking, dat de overeenkomst tussen die Bank en [koper] nietig is op grond van een ongeoorloofde oorzaak, *nu van een uit die overeenkomst voortvloeiende verplichting van [koper] tot koop van het Joodse [onroerend] goed niet is gebleken; [...]*’²⁶⁸

Voorts bleef de Afdeling Rechtspraak onvermoeibaar benadrukken dat de koper en de hypotheekhouder verschillende risico’s op zich hadden genomen door zich in te laten met de handel in joods onroerend goed, en dus ook met verschillende nadelige gevolgen te maken behoorden te krijgen. Zo liet bijvoorbeeld een uitspraak van 14 februari 1949 aan duidelijkheid weinig te wensen over:

‘O. dat de geldlening, waaruit de schuld van [kopers] voortspuit niet van rechtswege nietig is; dat de Raad ook geen termen vindt deze geldlening nietig te verklaren, daar niet gebleken is, dat de Landelijke Hypotheekbank op enigerlei wijze [kopers] heeft misleid of aangespoord of aangemoedigd om het bewuste perceel te kopen en daarop hypotheek te vestigen; dat evenwel goede trouw van de Landelijke, wat de herkomst van het perceel betreft, niet kan wor-

266 Voor een apart geval waarin een cessie van een hypothecaire vordering door de Haarlemsche Hypotheekbank aan de Landelijke wèl werd ongedaangemaakt en het beroep op de dwangpositie waarin de Haarlemsche Hypotheekbank bij het verstrekken van de lening zou hebben verkeerd, werd verworpen, zie AR Den Haag 8 januari 1948, *NOR* 1151.

267 Het bestaan van deze vereniging wordt vermeld in *R* (1949.III), 244.

268 AR Den Haag 18 december 1947, *R* II, 419. Curs. auteur. De nietigverklaring van het recht van hypotheek mocht overigens niet leiden tot het terstond opeisbaar worden van het gehele restant van de schuld of tot het vorderen van extra rente, boeten of kosten. Zie daaromtrent AR Amsterdam 6 december 1948, *NOR* 1422; AR Amsterdam 27 december 1948, *NOR* 1384; AR Amsterdam 17 januari 1949, *NOR* 1525.

den aangenomen en deze daarom het risico van de nietigheid van het daarop gevestigde recht van hypotheek moet dragen [...];²⁶⁹

Een apart geval vormde de Centrale Arbeiders Verzekering en Deposito-Bank (de Centrale), die zoals in paragraaf 6.1 van dit hoofdstuk al werd opgemerkt, in de bezettingstijd een NSB-bestuur had opgedrongen gekregen, onder wiens leiding een groot aantal hypothecaire leningen aan kopers van 'joods' onroerend goed waren verstrekt. In een aantal zaken betoogde de Centrale voor de Afdeling Rechtspraak dat zij bij het verstrekken van die leningen te goeder trouw zou zijn geweest, omdat die leningen tot stand waren gebracht door personen die haar niet rechtsgeldig hadden vertegenwoordigd.²⁷⁰ Interessant is een uitspraak over het logegebouw van de Haarlemsche Vrijmetselaarsstichting, dat in bezettingstijd door een liquidateur onder dwang van de bezetter was verkocht aan de heer Spee, die voor die aankoop een hypothecaire lening was aangegaan bij de Centrale. De Centrale beriep zich op haar goede trouw om de hierboven vermelde reden, op grond waarvan het recht van hypotheek naar haar mening in stand moest blijven. Maar dit standpunt werd door de Afdeling Rechtspraak verworpen:

'O. dat de hypotheek is gevestigd tot zekerheid van een vordering, die de Centrale op Spee heeft; dat de Centrale te dier zake geen vordering heeft op de Vrijmetselaarsstichting; dat deze stichting zooveel mogelijk in haar rechten hersteld moet worden en derhalve het hypotheekrecht niet op het perceel gevestigd behoort te blijven, indien er geen omstandigheden zijn, die ertoe noopen dat recht te handhaven; dat de Centrale als zoodanige omstandigheid aanvoert haar goede trouw; dat de Centrale zich daarop echter niet beroepen kan, omdat de Raad beslissend acht de wetenschap van degene, die ten behoeve van de Centrale het recht verkreeg; dat daaromtrent vaststaat, dat deze persoon (Van der Does) bij het vestigen van de hypotheek op de hoogte was van het feit, dat het perceel aan de Vrijmetselaarsstichting had toebehoord en van de wijze waarop het in het bezit van Spee was gekomen.

O. dat de Centrale zich ter ondersteuning van haar standpunt er niet op beroepen kan, dat Van der Does haar opgedrongen was en haar niet rechtsgeldig

269 AR Amsterdam 14 februari 1949, *R V*, 411. Zie in gelijke zin het genoemde 'commentaar' van de Afdeling Onroerende Goederen, in: *JAR* (1949), 20-22; voorts AR Den Haag 2 juli 1948, *NOR* 1412; AR Amsterdam 23 augustus 1948, *R V*, 410; AR Amsterdam 4 april 1949, *R V*, 411-412; AR Amsterdam 5 oktober 1949, *R V*, 412; AR Den Bosch 29 oktober 1949, *R V*, 413; AR Den Haag 9 september 1949, *R V*, 413-414; AR Den Haag 19 januari 1950, *R V*, 414.

270 Om die reden meende de Centrale dat de door haar geleden schade òf op de Nederlandse Staat òf op de oorspronkelijke joodse eigenaar van het pand waarop de hypotheek was gevestigd, moest worden afgewenteld. Zie in gelijke zin: Van Manen, nota van 21 februari 1946, 8, in: NIOD, Doc. II, 'Landelijke Hypotheekbank'.

vertegenwoordigde, omdat dit tengevolge zou hebben dat de Centrale geen hypotheekrecht verkregen zou hebben; [...].²⁷¹

In andere uitspraken overwoog de Afdeling Rechtspraak dat het onredelijk zou zijn, de schade van de Centrale gedeeltelijk af te wentelen op de eigenaar die zijn perceel weer zou terugontvangen omdat tussen die eigenaar en de Centrale geen enkele rechtsband had bestaan: deze stond immers geheel buiten de transactie die de Centrale met de koper van het onroerend goed had afgesloten.²⁷²

Ondanks deze duidelijke lijn, bleven hypotheekhouders als de Landelijke en de Centrale proberen om de door hen geleden schade te beperken ten koste van de belangen van de oorspronkelijke eigenaar. Dat deden zij onder meer door in het kader van het minnelijk rechtsherstel een eerste pandrecht te bedingen op de vordering op de NGV (ter hoogte van de betaalde koopsom) die door de teruggave van het perceel van de in zijn rechten herstelde eigenaar naar de koper was overgegaan. Daarbij deed zich het probleem voor dat ook de oorspronkelijke eigenaar zich op die vordering wilde kunnen verhalen terzake van gedeerde inkomsten als huur- of exploitatieopbrengsten die hij nog van de tegenwoordige bezitter tegoed had en die met het verlies van het onroerend goed samenhangen.²⁷³ Toekenning van een (eerste) pandrecht aan de hypotheekhouder betekende in dat geval dat de kans op volledig rechtsherstel voor de oorspronkelijke eigenaar kleiner werd. Aanvankelijk oordeelde de Afdeling Rechtspraak in een aantal uitspraken dat in ieder geval de belangen van de Centrale in dit opzicht prevalen boven die van de oorspronkelijke eigenaar. Een voorbeeld is de volgende overweging uit een uitspraak op 27 november 1947:

‘O. dat na dit rechtsherstel “de Centrale” uiteraard hare vordering op de koper behoudt; [...] dat de eigenares, thans in de vrije eigendom van het perceel hersteld wordende, de vorderingen, die zij terzake tegen de Grundstücksverwaltung kan doen gelden, behoort af te staan aan de koper; dat het billijk voorkomt op deze vorderingen pandrecht te verlenen aan “de Centrale” voor haar thans niet meer door hypotheek gedekte vordering; dat er geen bezwaar bestaat om aan de eigenares overeenkomstig haar verzoek eveneens pandrecht te verlenen

271 AR Amsterdam 17 maart 1947, *NOR* 806, 228. Curs. auteur. Op basis van een soortgelijke argumentatie werd ook de Stichting Papefonds, die in bezettingstijd door de Commissaris voor de niet-commerciële verenigingen en stichtingen onder beheer van een gemachtigde was gesteld, niet te goeder trouw geacht bij het verstrekken van hypothecaire leningen aan kopers van ‘joods’ onroerend goed. Zie AR Den Haag 30 oktober 1948, *R* III, 335 ev.

272 Zie AR Den Haag 27 november 1947, *NOR* 1119; AR Den Haag 31 januari 1948, *R* II, 608-609; AR Den Haag 16 februari 1948, *NOR* 1227.

273 Daartegenover konden overigens weer kosten staan die door de oorspronkelijke eigenaar aan de tegenwoordige bezitter moesten worden vergoed, zoals bijvoorbeeld de waardestijging van het huis als gevolg van een verbouwing. Zie daaromtrent AR Amsterdam 20 oktober 1950, *R* 51/135.

op deze vorderingen voor haar vordering wegens de door de koper geïnde huren, *echter eerst na het pandrecht van de benadeelde hypotheekhouder, aangezien bij deze samenloop van deze vorderingen op de koper het redelijk voorkomt, dat de eigenares, wier eigendomsrecht wordt hersteld, in deze achterstaat bij "de Centrale", welke met een juist door dit herstel van eigendom aan haar opgedrongen ongedekte vordering op de koper blijft zitten; [...]*²⁷⁴.

Via de achterdeur werd de Centrale dus toch nog bevoordeeld ten opzichte van de oorspronkelijke eigenaar, omdat de 'ongedekte vordering' haar 'opgedrongen' zou zijn. Deze jurisprudentie zou, zoals we nog zullen zien, echter niet lang stand houden.

Een andere strategie om de schade als gevolg van het wegvallen van de hypothecaire zekerheid zoveel mogelijk beperkt te houden, was dat de 'nieuwe' hypotheekhouders het recht inriepen zich als eerste te kunnen verhalen op de 'tegenprestatie' die de oorspronkelijke eigenaar bij verkregen rechtsherstel moest afstaan. Onder 'tegenprestatie' werd in dit verband het volle bedrag verstaan waarmee de oude eigenaar was gebaat doordat zijn (hypothecaire) schuld bij de verkoop was afgelost. Hij werd geacht dat bedrag weer op tafel leggen op het moment dat hij zijn perceel terugkreeg, conform het uitgangspunt dat niemand door het rechtsherstel mocht worden verrijkt. Er deed zich daarbij dezelfde vraag voor als hierboven ten aanzien van de vordering op de NGV aan de orde was: kon en mocht de oude eigenaar met die door hem op tafel te leggen 'tegenprestatie' de door hem gederfde huur- en exploitatie-inkomsten verrekenen? De hypotheekbanken verwierpen die mogelijkheid. Zij wilden zich op de gehele som kunnen verhalen waarmee de oude hypothecaire schuld was afgelost. In dit kader was het al eerder genoemde artikel 27 lid 5 E 100 van belang:

'Indien de eigenaar, wiens zaak of recht [...] wordt teruggegeven, bij of tengevolge van de rechtshandeling, waardoor of tengevolge waarvan het bezit voor hem was verloren gegaan, eenige tegenprestatie heeft ontvangen, kan de Raad [lees: de Afdeling Rechtspraak] bepalen, dat de teruggave geschiedt onder de voorwaarde, dat de eigenaar aan den Staat of aan dengene, van wien hij haar heeft ontvangen hetzij deze tegenprestatie, hetzij een door den Raad te be-grooten bedrag ter waarde van deze tegenprestatie, aan den Staat heeft vol-daan.'

In een uitspraak van 3 november 1947 over deze kwestie, verwierp de Afdeling Rechtspraak op principiële gronden het argument van de Landelijke dat verrekening of compensatie door de oude eigenaar juridisch onmogelijk zou zijn:

274 AR Den Haag 27 november 1947, NOR 1119, 197-198. In gelijke zin: AR Den Haag 31 januari 1948, R II, 608-609; AR Den Haag 16 februari 1948, NOR 1227.

‘Waarom het in deze gaat, is niet de vraag, op welke wijze een (twee) bestaande verbintenis(sen) naar de regelen van het burgerlijk recht kan (kunnen) tenietgaan. Het is uitsluitend de bepaling van art. 27, lid 5, E 100, die ten deze voor toepassing in aanmerking komt. *De Raad [lees: de Afdeling Rechtspraak], ingevolge de hem bij het Besluit Herstel Rechtsverkeer gegeven bevoegdheid, uitspraak doende, legt daarbij niet vast het bestaan of niet bestaan van enig recht of verbintenis, doch die uitspraak schept rechten en verbintenissen: het karakter van die uitspraak is derhalve niet declaratoir, doch constitutief.* Na vaststelling van het vorenstaande, waarop derhalve ieder beroep op de compensatieregelen van het burgerlijk recht afstuit, zal thans de Raad onder de ogen hebben te zien de vraag, welke verplichtingen en/of rechten aan elk der partijen ten deze behoren te worden opgelegd en/of toegekend, jegens wie en tot welke bedragen, dit een en ander te beoordelen mede naar de regelen van redelijkheid en billijkheid.’²⁷⁵

In deze Eggensiaanse passage wordt weer eens duidelijk welk onbegrensd ‘freies Ermessen’ de Afdeling Rechtspraak ook naar haar eigen taakopvatting bezat.²⁷⁶ In casu was de *ratio* van art. 27 lid 5 E 100 bepalend voor de uitkomst van het geschil:

‘Naar het oordeel van de Raad is die *ratio* geen andere, dan de Raad in ieder voorkomend geval naar de eisen van redelijkheid en billijkheid te doen nagaan of wellicht de herstelde [...] vermogensrechtelijk zelfs zoude zijn gebaat [door

275 AR Den Haag 3 november 1947, *NOR* 1082, 130. Curs. auteur. De rechters waren R.D. Kollwijn, A.S. Block en A.W.J. van Vrijberghe de Coningh. Deze uitspraak werd ook besproken door Levie, ‘Twee belangrijke uitspraken betreffende rechtsherstel van onroerend goed’, in: *NIW* (5 december 1947).

276 Eggens, grondlegger en geestelijk vader van E 100, heeft in zijn veelzijdige werkzaamheid als jurist voortdurend aandacht gevraagd voor de *rechtsscheppende* taak van de rechter. Zie e.g. Eggens, ‘Iets over de ontwikkeling van het privaatrechtelijk denken in de laatste halve eeuw’ [inaugurele rede van 16 mei 1935 te Batavia], in: *Eggens bundel*, 170; Eggens, ‘Transpositie en Conversie’ [inaugurele rede van 7 oktober 1946 te Utrecht], in: *Eggens bundel*, 265: ‘Het recht is [...] “levender” geworden, meer dynamisch, doordat het bewustzijn van zijn “vloeiendheid” is toegenomen. In de functie van den rechter is daardoor het *scheppende* element toegenomen.’ Zie in dit verband tevens de dissertatie van L.K. van Zaltbommel, *De betekenis van het recht als systeem*, (Zwolle 1993), 109-117. Van Zaltbommel wijdt een paar interessante bladzijden aan de ‘hermeneutische’ rechtsopvatting van Eggens, en van één van zijn hedendaagse geestverwanten, Schoordijk. Hetgeen Van Zaltbommel op 113 over de rechtsopvatting van Schoordijk zegt, geldt mijns inziens evenzeer voor de werkwijze van de Afdeling Rechtspraak: ‘Het bepalen van wat recht is valt steeds binnen een situatie van een concreet geval, waarin de rechter vaststelt wat rechtens is. De opvatting van Schoordijk betekent dat de rechter er daarbij niet tegelijkertijd van uit gaat dat hetgeen hij als recht heeft gezien ook onmiddellijk een meer algemene fundering bezit. *Er wordt niet iets “afgelezen” dat een min of meer stabiel karakter heeft (zoals binnen de empirisch-analytische opvatting wordt gedacht). Wat er aan recht is, moet steeds in het concrete geval worden ontdekt, om te voorkomen dat het positieve recht, als gericht op zoveel mogelijk situaties, in bepaalde situaties tot ongewenste resultaten zou leiden.*’ Curs. auteur.

het rechtsherstel], zo ja, tot welk bedrag en zodanige baattrekking te voorkomen. Wil nu in dit opzicht artikel 27, lid 5, naar haar strekking en bedoeling worden toegepast, dan zal anderzijds ernaar moeten worden gestreefd, *dat de herstelde uiteindelijk niet nog met een schadepost blijft belast na het bekomen rechtsherstel. Immers kennelijk wordt beoogd het bereiken van een zoveel mogelijk terugbrengen van de herstelde in de status quo ante.*²⁷⁷

Deze uitleg van de ratio van art. 27 lid 5 E 100 past precies op het concept van herstellende gerechtigheid, waarop in het eerste hoofdstuk in paragraaf 7 werd ingegaan. Omdat het erom ging, dat de 'herstelde' zoveel mogelijk in de *status quo ante* werd teruggebracht (niet meer, niet minder), hoefde hij slechts dat bedrag ter tafel te brengen, waardoor hij *per saldo* was gebaat.²⁷⁸

Dezelfde lijn werd door de Afdeling ook gevolgd, als een geheel bedrijf (inclusief met hypotheek belaste onroerende goederen) door een Duitse roofofstelling was vervreemd. Omdat het rechtsherstel ten aanzien van een bedrijf door de herstelrechter als één geheel werd opgevat, kon er van terugbetaling van het bedrag waarmee oude hypotheek waren afgelost geen sprake zijn, als de oude eigenaar *per saldo* door het verlies van het bedrijf meer was geschaad dan gebaat.²⁷⁹

277 NOR 1082, 131.

278 Zie NOR 1082, 131: 'Dit stelsel brengt mede, dat indien, gelijk in casu, aan de in zijn recht herstelde eigenaar enerzijds wegens gederfde inkomsten een vordering wordt toegekend op de persoon, die zijn goed tijdens de bezetting kocht en hij anderzijds door de Raad wordt belast met een tegenpraestatie, primair te voldoen aan deze zelfde persoon (want het was deze, de koper, die de op het goed rustende hypotheek te zijnen behoeve afloste), de vraag of deze aan de koper verschuldigde tegenpraestatie tenslotte niet aan de nieuwe hypotheekhouder, die de koper in staat stelde de oude hypotheek af te lossen, behoort ten goede te komen, *slechts voor deze tegenpraestatie, verminderd met het bedrag der gederfde inkomsten* kan worden gesteld.'

279 Zie met betrekking tot het rechtsherstel van Gebr. Gerzon's Modemagazijnen, AR Den Haag 22 januari 1948, NOR 1153; voorts, met betrekking tot het Capitol Theater te Den Haag, AR Den Haag 8 januari 1948, NOR 1140. De cruciale overweging in NOR 1140, 227 luidde aldus: 'dat immers de strekking van het vijfde lid van art. 27 van het besluit E 100 is om te voorkomen, dat de oude eigenaar, die in zijn rechten wordt hersteld, er door het rechtsherstel beter op zou worden, doch niet om hem te dwingen elke tegenprestatie afzonderlijk en op zichzelf beschouwd ten volle op tafel te leggen zelfs indien hem door dezelfde partij, die hem deze tegenprestatie bezorgde, in verband met dezelfde rechtshandelingen, waardoor hij zijn bezit verloor, een schade werd berokkend, die deze bate wellicht in waarde overtrof [...]'. In casu was de oorspronkelijke eigenaar van het theater inderdaad meer geschaad dan gebaat: hij hoefde dus geen tegenprestatie op tafel te leggen, maar behield een restvordering op de koper. In deze uitspraak werd eveneens bepaald dat de vorderingen op de Duitse roofofstelling waar de koopprijs was terecht gekomen (i.e. dat gedeelte van de koopprijs dat niet besteed was aan de aflossing van de oude hypotheek) door de herstelde eigenaar gecedeerd moesten worden aan de koper. De Landelijke wilde als hypothecaire geldgever een eerste pandrecht op die vorderingen hebben ter vervanging van het doorgehaalde recht van hypotheek, maar dit verzoek werd door de Afdeling Rechtspraak afgewezen, omdat (NOR 1140, 228) 'de Raad geen grond ziet om aan de inschulden van deze hypotheekbank,

Op 10 augustus 1948 deed de Afdeling Rechtspraak een eerste uitspraak over deze kwestie in een zaak waarin de Centrale hypotheekhouder was. Opnieuw stond de vraag centraal of de oude eigenaar door hem gederfde huuropbrengsten in mindering kon brengen op de door hem op tafel te leggen ‘tegenprestatie’, voornamelijk bestaande uit de waarde van de oude hypotheek die door de koper was afgelost. De Centrale verzette zich daartegen. De Afdeling Rechtspraak stelde de Centrale in het ongelijk door te overwegen:

‘dat [...] bij het rechtsherstel wordt beoogd de gedeposedeerde zoveel mogelijk te herstellen in de status quo ante en hem dus het bedrag der gederfde huurinkomsten toekomt in mindering op de tegenprestatie ex art. 27 lid 5 E 100, die naar het inzicht van partijen en ook naar het oordeel van de Raad aan de Centrale toekomt; dat de Centrale om te betogen dat ook dit bedrag van f 1276,67 [ter hoogte van de gederfde huuropbrengsten] haar toekomt, weliswaar een beroep er op doet, dat ook zij oorlogsslachtoffer is, doch dit niet wegneemt, dat de Centrale, optredende middels haar opgedrongen foute organen de koper [...] door het verstrekken van een geldlening in de gelegenheid heeft gesteld het [onderhavige] perceel te kopen; [...]’.²⁸⁰

Het feit dat de Centrale haar opgedrongen ‘foute’ organen had bezeten deed simpelweg niet terzake, omdat de Afdeling Rechtspraak ‘naar billijkheid’ haar oordeel handhaafde, ‘dat de gedeposedeerde zoveel mogelijk in zijn rechten moet worden hersteld’.²⁸¹ Hier koos de Afdeling Rechtspraak dus zonder meer voor het belang van de oorspronkelijke eigenaar.

De in de uitspraken over de tegenprestatie steeds duidelijker naar voren komende gedachte dat het rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed ertoe moest leiden dat de oorspronkelijke eigenaar zoveel mogelijk in de *status quo ante* moest worden teruggebracht, kwam ook steeds scherper tot uiting in uitspraken over de vraag wat er moest gebeuren met de vorderingen op Duitse roofinstanties als de NGV, waaraan de koper in bezettingstijd de koopprijs had betaald. Zoals hierboven al werd opgemerkt, betoogden ‘nieuwe’ hypotheekhouders als de Landelijke en de Centrale dat zij zich op die vorderingen vóór de oorspronkelijke eigenaar behoorden te kunnen verhalen, omdat zij hun hypothecaire zekerheid door het rechtherstel zouden kwijtraken. Deze kwestie was urgent in het veel voorkomende geval dat de ‘oorlogskoper’ na de bevrijding insolvent bleek en de herstelde eigenaar

---

aan wie goede trouw vreemd is, enige preferentie boven de andere crediteuren [...] zoals de [herstelde eigenaar] die eveneens met een ongedekte vordering op [koper] blijft zitten [...] toe te kennen, zodat ook dit gedeelte van de vordering van de Landelijke voor toewijzing niet vatbaar is.’

280 AR Den Haag 10 augustus 1948, NOR 1319.

281 Ibidem.

geen ‘tegenprestatie’ op tafel hoefde te leggen, bijvoorbeeld omdat het pand oorspronkelijk vrij van hypotheek was geweest. Zoals gezegd was de Afdeling Rechtspraak aanvankelijk de mening toegedaan, dat in ieder geval de Centrale in dit opzicht bevoorrecht moest worden boven de oorspronkelijke eigenaar.²⁸² Daarbij speelde een rol dat de Centrale tijdens de bezetting tegen haar wil een NSB-bestuur had gekregen, en dus zelf ‘ook’ een oorlogsslachtoffer was geweest. Ten overstaan van de Landelijke (en van andere hypotheekbanken) namen zowel de Afdeling Onroerende Goederen als de Afdeling Rechtspraak consequent het tegenovergestelde standpunt in. De Afdeling Onroerende Goederen stuurde aan op minnelijke regelingen, waarbij de vordering op de ‘roofinstelling’ (meestal de NGV) aan de Landelijke werd gecedeerd, onder verplichting van de laatste om uit de (eventuele) opbrengst *allereerst* de (resterende) vordering van de oude eigenaar te betalen.²⁸³ Volgens de Afdeling Rechtspraak moest aan de Landelijke een pandrecht op de vordering op de ‘roofinstelling’ worden verleend na aftrek van hetgeen de oude eigenaar van de oorlogskoper nog te vorderen had.²⁸⁴ Het kwam ook voor dat aan de oude eigenaar een eerste pandrecht op de vordering op de roofinstantie werd verleend òf dat zij hem in eigendom werd gecedeerd, met de bepaling dat een eventueel overschot (het bedrag waarmee de uitkering van de roofinstantie volledig rechtsherstel te boven ging) aan de nieuwe hypotheekhouder moest toekomen, hetgeen feitelijk op hetzelfde neerkwam.²⁸⁵

Met betrekking tot de Centrale ging de Afdeling Rechtspraak ‘om’ in een uitspraak van 14 januari 1949. In het geding was een Aerdenhoutse villa toebehorend aan Jacques de Kadt (niet te verwarren met de bekende socialist), die in bezettingstijd door een Duitse beheerder genaamd Frauendorf als ‘Feindvermögen’ was verkocht aan een Duitse, mevrouw Schaller. Om de koopprijs te kunnen betalen, had Schaller op het voorheen onbezwaarde pand een hypotheek gevestigd ten behoeve van de Centrale. De koopsom was bij een Duitse roofinstantie terechtgekomen. Na de bevrijding kwam

282 Zie het bovenstaande citaat uit AR Den Haag 27 november 1947, *NOR* 1119.

283 Zie de algemene mededelingen van de Afdeling Onroerende Goederen in: *R* II, 515.

284 Zie de richtinggevende uitspraak AR Den Haag 1 april 1948, *NOR* 1254. Zie ook het commentaar op deze uitspraak van de Afdeling Onroerende Goederen in: *R* II, 663: ‘[D]e Afdeling Rechtspraak [heeft in deze uitspraak] de “tegenpraestatie” niet rechtstreeks aan “De Landelijke” [...] toegewezen, omdat de mogelijkheid zou bestaan, dat “De Landelijke” daardoor in een betere positie zou komen te verkeren, dan zij had als eerste hypotheekhoudster. Schuldeisers, die vorderingen op de koper hebben, welke vóór de vordering van de eerste hypotheekhoudster op de opbrengst van het onroerend goed verhaald konden worden [denk aan gerechtskosten of bepaalde belastingen], behoren ook thans voldaan te worden uit de tegenpraestatie, vóórdat deze aan de voormalige eerste hypotheekhoudster ten goede komt.’

285 Zie de medelingen van de Afdeling Onroerende Goederen van juni 1950 en de aldaar geciteerde uitspraken van de Afdeling Rechtspraak in *R* IV, 379-382; voorts AR Den Haag 29 maart 1949, *NOR* 1586.

het perceel (nu als Nederlands vijandelijk vermogen) onder beheer te staan van het Nederlands Beheersinstituut. Het leed geen twijfel dat het weer vrij van hypotheek moest terugkeren naar de oorspronkelijke eigenaar. Het enige punt van geschil betrof de vordering ter waarde van de koopprijs die door Schaller aan de Duitse roofinstantie was betaald. Zowel De Kadet als de Centrale wilden zich op die vordering kunnen verhalen:

‘O. dat [...] tussen partijen overblijft de vraag, of de vordering tot terugbetaling van de door Mevr. Schaller aan Frauendorf voor het meergenoemd perceel betaalde koopprijs aan de Kadet behoort te worden toegekend, die hiermede het hem toekomend [gederfde] exploitatiesaldo en de kosten van rechtsherstel zou mogen verrekenen, dan wel aan de Centrale tot dekking van haar vordering op Mevr. Schaller, waarvan de zakelijke zekerheid komt te vervallen; [...]

O. hieromtrent, dat de Raad reeds meerdere malen heeft beslist, dat voorop dient te staan, dat als regel de oude eigenaar, die in zijn rechten wordt hersteld, zo volledig mogelijk herstel dient te verkrijgen, vóórdat aan hen die te kwade trouw het geroofde goed kochten of daarop zekerheid verwierven enig recht kan worden toegekend op baten, die in verband met de rooftransacties zijn opgekomen betreffende het goed;

dat de Raad hierbij niet uit het oog verliest, dat de Centrale bij deze vraag in een bijzondere positie verkeert, doordat zij tijdens de bezetting onder een haar opgedrongen bestuur heeft gehandeld en haar kwade trouw hieruit is voortgevloeid, *doch dit op zichzelf nog geen grond oplevert om haar voor de haar hieruit opkomende schade op zodanige wijze regres toe te staan, dat de oude eigenaar, die met haar, de Centrale, niets uitstaande had, hierdoor niet aan zijn volle trek zoude kunnen komen;*

O. dat de Raad op deze gronden van oordeel is, dat de vordering op Frauendorf, of op de instantie [aan] wie tenslotte de door Mevr. Schaller betaalde koopprijs zijn afgedragen, aan partij de Kadet toekomt, met bepaling, dat voor zover het bedrag dat de Kadet uit deze hoofde ontvangt meer bedraagt dan hetgeen hij in verband met dit rechtsherstel van Mevr. Schaller te vorderen heeft, door hem zal worden uitgekeerd aan de Centrale, zulks in mindering van de vordering van deze op genoemde Mevr. Schaller; [...].²⁸⁶

286 AR Den Haag 14 januari 1949, *NOR* 1486, 332-333. Curs. auteur. Zie in gelijke zin AR Den Haag 30 november 1948, *NOR* 1377, waar de Afdeling Rechtspraak ten aanzien van de vermeende goede trouw van De Centrale stelde: ‘O. dat het niet volkomen duidelijk is in hoeverre de Centrale in dit geschil zich nog op haar goede trouw heeft willen beroepen, doch de Raad, indien dit zo mocht zijn, dit beroep nogmaals uitdrukkelijk wil verwerpen, daar de kwade trouw van haar tijdens de bezetting opgedrongen bestuurders, aan de Centrale in ieder geval moet worden toegerekend ten aanzien van handelingen, door deze bestuurders verricht, die zij zelf niet als volkomen nietig wenst te beschouwen; [...].’

Sedertdien heeft de Afdeling Rechtspraak haar standpunt niet meer gewijzigd, hoewel het partijen nog steeds vrijstond om de gevolgen van het rechtsherstel in der minne op een andere manier te regelen.²⁸⁷

6.3.3 *Veilingverkopten krachtens art. 1223 lid 2 (Oud) BW*

Dat het streven naar *volledig* rechtsherstel, als richtinggevend idee bij de interpretatie van E 100, slechts gedeeltelijk (plaatselijk²⁸⁸) baan brak, blijkt niet alleen uit de besproken jurisprudentie betreffende joodse landbouwgronden of het nog te bespreken rechtsherstel met betrekking tot joodse hypotheek, maar ook uit het rechtsherstel ten aanzien van joodse percelen die in bezettingstijd krachtens art. 1223 lid 2 (Oud) BW door de (oude) hypotheekhouder waren geveild omdat, in de woorden van de Afdeling Onroerende Goederen,

‘[...] òf de Duitse instelling òf de “Verwalter”, die het beheer voerde over het vermogen van de debiteur, geen rente en aflossing betaalde of wel de Joodse debiteur niet in de gelegenheid was rente en aflossing te betalen, tengevolge van de abnormale tijdsomstandigheden.’²⁸⁹

De Afdeling Rechtspraak liet zich bij de vraag of de verkoop ongedaan moest worden gemaakt leiden door de feitelijke omstandigheden waaronder de hypotheekhouder tot de verkoop was overgegaan. Dit leidde soms tot discutabele uitspraken.

Een schrijnend voorbeeld is een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van 31 mei 1948. Joodse eigenaren van een pand aan de Nieuwe Herengracht te Amsterdam waren sedert mei 1942 niet meer in staat geweest om de verschuldigde hypothecaire rente en aflossing te betalen; eind 1942 werden zij naar Polen gedeporteerd. Na de bevrijding vorderde de bewindvoerder over het vermogen van deze twee ‘afwezigen’ volledig rechtsherstel: teruggave van het pand met herstel van de oude hypotheek. Volgens de bewindvoerder had de oude hypotheekhouder (de ‘Vesta’ Maatschappij van Levensverzekering te Arnhem) kunnen weten dat de betalingsachterstand vanaf mei 1942 ‘het gevolg was van de door de Duitse bezettingsautoriteiten tegen de Joden gerichte maatregelen’. Naar de mening van de bewind-

287 Zie het commentaar van de Afdeling Onroerende Goederen gepubliceerd in februari 1950 in *R* (1950.IV), 242-243.

288 Een enkele keer werd dit idee ook verwoord op een ander terrein van het rechtsherstel. Een voorbeeld daarvan is een betrekkelijk late uitspraak met betrekking tot een effect, *AR* Amsterdam 9 februari 1953, *R* 53/312, 810. De Afdeling Rechtspraak overwoog daarin: ‘[...] rechtsherstel [...] beoogt allereerst de gedeposeerde zoveel mogelijk te herstellen in zijn vroegere rechten, gelijk blijkt uit de beginselen in het K.B. E 100 neergelegd (zie bijv. art. 27 lid 3 van dat besluit); [...]’.

289 Afdeling Onroerende Goederen, ‘Rechtsherstel t.a.v. verkopen krachtens art. 1223 lid 2 B.W.’ (december 1948), in: *R* (1948.III), 174.

voerder had de Vesta zich juridisch en reglementair ook op de huuropbrengsten van het bewuste pand kunnen verhalen. Voorts zouden de koper en de nieuwe hypotheekhouder ten tijde van de publieke verkoop van het pand niet te goeder trouw zijn geweest. Hoewel de Afdeling Rechtspraak de feiten zoals weergegeven door de bewindvoerder in het algemeen als juist aanvaardde, wees zij het rechtsherstelverzoek niettemin af. Volgens de Afdeling waren de artt. 25 sub a, b en c E 100 *niet* op deze zaak van toepassing. Zij wees er op dat zich al sinds oktober 1940 enige moeilijkheden tussen de eigenaren en de Vesta hadden voorgedaan. Vervolgens overwoog zij:

‘[...] dat op 1 Mei 1942 debiteuren niet in staat bleken de per dien datum verschuldigde rente en aflossing te betalen en afbetaling met f 20 per week aanboden; dat Vesta dit aanbod aannam, doch dat deze regeling niet werd nagekomen; dat het perceel in een buurt lag, vanwaar veel Joodse bewoners werden gedeporteerd, wat medebracht het gevaar van beschadiging van het perceel bij leegstaan; dat een der huurders Jood was; dat de veilingwaarde in December 1942 werd geschat op ongeveer f 14.500; dat de huurders van het perceel weigerden aan de Vesta de verschuldigde huur af te dragen; dat zij geen antwoord ontving van Mevr. Kan [één van de eigenaren] op haar verzoek om volmacht tot administratie van het perceel en inning der huren; dat de grondbelasting 1942 en de brandverzekeringsbelasting 1942 niet betaald waren;

O., dat de Raad op grond van bovengenoemde omstandigheden, die voldoende zijn komen vast te staan, de executie van het perceel op 19 April 1943 gerechtvaardigd acht, al moet worden aangenomen, dat de moeilijkheden voor debiteuren voortsporen uit de maatregelen, die door de bezetter tegen de Joden werden genomen, waaraan zij ook zelf ten offer vielen door hun deportatie eind 1942 en begin 1943;

O., dat toch de Vesta voor de belangen van haar polishouders had te waken en zich niet kon veroorloven voornamelijk op het belang van haar debiteuren te letten; [...]

O., dat de Raad ook geen termen aanwezig acht de Vesta te veroordelen tot betaling aan verzoeker van het restant koopsom à f 5116,96, dat door de Vesta aan de Vermögensverwaltung- und Rentenanstalt werd afgedragen ingevolge de toenmaals bestaande voorschriften [bedoeld zijn de anti-joodse maatregelen die inmiddels met terugwerkende kracht waren vernietigd];

O., dat in verband met het voorgaande de goede trouw van den koper van het perceel is komen vast te staan;

Rechtdoende: wijst het verzoek [tot rechtsherstel] af.’²⁹⁰

290 AR Amsterdam 31 mei 1948, NOR 1367, 120. De bewindvoerder moest dus genoegen nemen met de vordering op VVRA alwaar het restant van de koopsom was terechtgekomen. Overigens lijkt de vraag gewettigd of de Afdeling Rechtspraak tot hetzelfde oordeel zou zijn gekomen, als de joodse rechthebbenden nog in leven waren geweest. Zoals in par. 3 van dit hoofdstuk al werd opgemerkt, zijn er voorbeelden van uitspraken te geven waarin de Afdeling Rechtspraak in de ‘afwezigheid’ van de voormalige eigenaren een extra reden heeft gezien, om in hun nadeel te beslissen.

Hoewel in de bovenstaande overwegingen melding wordt gemaakt van de belangen van de polishouders van de Vesta, wordt mijns inziens onvoldoende duidelijk waarom deze belangen de doorslag zouden moeten geven, nu onomstotelijk was komen vast te staan dat het niet-betalen van rente en aflossing volledig aan de anti-joodse maatregelen was te wijten.²⁹¹ Bovenstaande overwegingen wekken hier en daar de suggestie dat de Vesta *evenzeer* als de joodse gedeporteerden als slachtoffer van de anti-joodse maatregelen werd aangemerkt: vooral de opmerkingen over de joodse huurder en over de ligging van het pand en het daaraan verbonden gevaar van beschadiging bij leegstand zijn bijzonder wrang. Ook de niet verder gemotiveerde opmerking van de Afdeling Rechtspraak dat art. 25 E 100 niet van toepassing zou zijn, is onbevredigend en wordt bovendien weersproken door een andere uitspraak in een gelijksoortige zaak, waarin art. 25 E 100 wél van toepassing werd verklaard en een verkoop ex art. 1223 lid 2 (Oud) BW met een beroep op die bepaling werd teruggedraaid.²⁹²

In laatstbedoelde uitspraak van 17 november 1947 vond wel een duidelijke belangenafweging plaats. Het ging om een ‘joods’ perceel dat in september 1944 op last van de hypotheekhouder (de Stichting ‘Onderwijzers-Spaarbank’) in de verkoop was gedaan, omdat de door de bezetter aangestelde *Verwalter* met de betaling van rente en aflossing in gebreke was gebleven. De Afdeling Rechtspraak overwoog:

‘[...] dat [...] de Spaarbank in September 1944 niet tot veiling had mogen overgaan, nu niet gebleken is dat zij zelf in grote moeilijkheden zou zijn gekomen, indien zij ook ten opzichte van verzoeker’s perceel niet aanstonds gevolg had gegeven aan de opdracht tot verkoop, welk standpunt zij blijkbaar ten opzichte van andere Joodse percelen wel heeft ingenomen; [...]

O. dat zulks temeer klemmt, nu de Spaarbank wist, dat het niet voldoen van rente en aflossing op de betreffende hypotheek geheel buiten de schuld van verzoekster had plaats gevonden, immers dit verzuim ten volle voor rekening kwam van den over verzoekster benoemden Verwalter, die niettegenstaande de inkomsten uit huur ruimschoots daartoe voldoende waren, met genoemde betalingen in gebreke bleef; [...]’²⁹³

De kopers die het pand op de veiling hadden gekocht (en degene aan wie zij het hadden doorverkocht), werden geacht niet te goeder trouw te zijn geweest, omdat zij naar het oordeel van de herstelrechter niet voldoende naar de herkomst van het pand hadden geïnformeerd. Bepaald werd dat de ver-

291 Zie voor een uitspraak waarin een verzoek om ongedaanmaking van een verkoop ex art. 1223 lid 2 (Oud) BW wordt afgewezen omdat er al vanaf 1934 betalingsproblemen waren aan de zijde van de hypothecaire debiteur: AR Amsterdam 13 mei 1952, R 52/273.

292 Zie AR Amsterdam 17 november 1947, NOR 1103, 167. Zie eveneens AR Groningen 12 mei 1950, R V, 571, waarin art. 25 E 100 weer *niet* van toepassing werd verklaard.

293 NOR 1103, 166.

zoekster weer volledig moest worden teruggebracht in de oorspronkelijke situatie, wat neerkwam op teruggave van het perceel met herleving van de oude hypotheek, en met ongedaanmaking van alle transacties die gerelateerd waren aan de veilingverkoop. Het moge duidelijk zijn dat deze uitspraak haaks staat op de eerdergenoemde beslissing: daarin kwam de vraag of de hypotheekhouder ‘in grote moeilijkheden’ zou zijn gekomen als hij niet tot verkoop zou zijn overgegaan, zelfs in het geheel niet aan de orde.

De twee uitspraken kunnen worden beschouwd als twee uitersten van een spectrum; het kwam echter vaker voor dat de Afdeling Rechtspraak een ‘tussenpositie’ innam. Die ‘tussenpositie’ kwam hierop neer dat de kopers van het perceel op de veiling te goeder trouw werden geacht, waardoor zij het perceel mochten behouden, maar dat het de hypotheekhouder wel werd aangerekend, dat hij het pand te lichtvaardig had verkocht. Een voorbeeld daarvan biedt een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van 25 oktober 1948. Volgens de herstelrechter had de hypotheekhouder (de Onderwijzers-Spaarbank) ‘in dat tijdsgewricht’ niet tot verkoop mogen besluiten, ‘waar door de Joodse eigenaar buiten zijn schuld van zijn eigendom werd beroofd, terwijl naar de Spaarbank wist een batig saldo van den verkoop dien eigenaar niet ten goede zou komen.’²⁹⁴ Op dit punt stond deze uitspraak haaks op de lijn die in de zojuist besproken uitspraak van 31 mei 1948 was gevolgd. Toch kon van volledig rechtsherstel in dit geval geen sprake zijn, omdat de kopers van het perceel (gelegen in de Kerkstraat te Amsterdam) te goeder trouw zouden zijn geweest:

‘dat toch aan de kopers redelijkerwijze geen verwijt kan worden gemaakt van hun koop, waar het hier niet gaat om den onrechtmatigen verkoop van een Joods perceel door een daartoe volstrekt onbevoegde, doch de fout deze is, dat de Spaarbank een haar vóór den oorlog verleend recht uitoefende onder omstandigheden, die de verkoping stempelen tot een onrechtmatige daad harerzijds; een onrechtmatigheid, die de kopers redelijkerwijze, ook uit de veilingcondities niet konden, althans niet behoeften te weten; [...]’²⁹⁵

294 AR Amsterdam 25 oktober 1948, *NOR* 1366, 117. Het feit dat de joodse debiteur de rentebetaling had gestaakt was geen voldoende reden om tot verkoop over te gaan (*NOR* 1366, 117) ‘omdat – daargelaten of wel gezegd kan worden, dat de Joodse debiteur in gebreke was de verschuldigde rente te betalen, dan wel of overmacht hem betlette zijn verplichting ten deze na te komen – de achterstallige rente op 6 December 1943 van zo geringe betekenis was in verhouding tot het nadeel dat den Joodsen eigenaar werd toegebracht, dat de Spaarbank deze verkoop vooralsnog niet had mogen houden; [...]’. De verwijzing naar een situatie van overmacht waarin de hypotheekgever zich mogelijk zou hebben bevonden, lijkt in de context van het geval veel te voorzichtig. Hij was reeds in april 1942 met vrouw en kinderen gedeporteerd; geen van allen was teruggekeerd. Als dat geen overmacht zou zijn, wat dan nog wel?

295 *NOR* 1366, 117. Zie voor een vergelijkbare (veel latere) uitspraak AR Den Haag 31 maart 1954, *R* 55/507. Verzekeringsmaatschappij ‘De Olveh’ was medio 1944 overgegaan tot verkoop van een joods perceel ex art. 1223 lid 2 (Oud) BW, omdat er sinds augustus 1943 geen rentebetalingen meer waren gedaan door de eigenaar, Alexander

Dit deel van de uitspraak ging weer lijnrecht in tegen het standpunt dat de Afdeling Rechtspraak in de zojuist besproken uitspraak van 17 november 1947 had ingenomen. Gevolg van dit 'nieuwe' standpunt was dat de kopers het perceel mochten behouden en dat het rechtsherstel slechts kon bestaan uit een schadevergoeding te betalen door de hypotheekhouder ter hoogte van dat gedeelte van de verkoopopbrengst, dat niet besteed was aan de aflossing van de oude hypotheek, maar dat was gestort bij de Bank voor Nederlandschen Arbeid, voor rekening van de VVRA. Daartegenover moest de rechthebbende op de schadevergoeding (in dit geval de bewindvoerder over het vermogen van de 'afwezige') zijn vordering op deze instelling aan de hypotheekhouder overdragen.²⁹⁶

Hoewel de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak elkaar op dit terrein tegenspraken en dus weinig houvast boden, meende de Afdeling Onroerende Goederen er toch een trend in te kunnen ontdekken, waarmee bij de tot stand te brengen minnelijke regelingen rekening moest worden gehouden. In een commentaar op die uitspraken van december 1948, betoogde zij

'[...] dat de Afdeling Rechtspraak langzamerhand heeft ingezien, dat de eis, dat de kopers zich volledig op de hoogte moesten stellen van de redenen welke de hypotheekhouders ertoe brachten tot veiling krachtens art. 1223 lid 2 B.W. over te gaan, onredelijk is en dat de consequenties van de eventueel voortijdige

---

Druyf, die de oorlog niet overleefde. Het was zonneklaar dat de achterstand in de rentebetaling een rechtstreeks was geweest van de anti-joodse maatregelen die Druyf hadden getroffen. Volgens de Afdeling Rechtspraak woog het belang van de hypotheekhouder 'De Olveh' in dit geval niet op tegen het belang van de debiteur Druyf (*R* 55/507, 1267): 'dat de Raad een open oog heeft voor de [...] omstandigheid, [...] dat de Olveh bij haar beleid had te laten wegen de belangen van haar onderling verzekerden, doch hoezeer een en ander onder normale omstandigheden een grond zou hebben kunnen opleveren tot veiling, de nadruk ten deze toch belangrijk meer dient te worden gelegd op het belang van de debiteur onder de voor hem geldende zeer bijzondere omstandigheden [sic] en bij afweging van dat belang tegenover de belangen van de Onderling Verzekerden het eerste had behoren te praevaleren, wijl een wellicht niet voor 100% der vordering te verkrijgen opbrengst van het onderpand voor die onderling verzekerden zou opleveren een schadepost, welke in omvang niet valt te vergelijken met de door de eigenaar te belopen schade, ingeval een surplus zou vallen in handen van de bezetter en zijn roofinstituten; [...]'. Deze wijdlopijge belangenafweging van drie rechters bijna negen jaar na de bevrijding in een ogenschijnlijk zo duidelijke zaak, geeft op zichzelf weer duidelijk aan, waar het in het Nederlands rechtsherstel aan schortte.

²⁹⁶ Zie voor een uitspraak waarin de Afdeling Rechtspraak via een andere redenering tot eenzelfde resultaat komt: *AR Groningen* 12 mei 1950, *R* 51/32.

of onnodige veiling geheel door de executerende hypotheekhouder gedragen moesten worden.²⁹⁷

In de praktijk werden de genoemde consequenties echter mede door de oorspronkelijke eigenaren en hun erven gedragen: zij zouden immers hun perceel niet terugontvangen en moesten genoegen nemen met een schadevergoeding die was gerelateerd aan het bedrag dat het perceel op de veiling had opgebracht. De Afdeling Onroerende Goederen zag de door haar gesignaleerde trend in latere uitspraken bevestigd.²⁹⁸ Een uitzondering daarop vormde een geval waarin de Amsterdamse Hollandsche Schouwburg het verkoopobject was geweest.²⁹⁹ Volgens de Afdeling Rechtspraak hadden de kopers van de Hollandsche Schouwburg wèl behoren te weten, dat het joods bezit was geweest,

‘[...] daar het van algemene bekendheid was, dat de Hollandse Schouwburg aan Joden had toebehoord, dat zij dit trouwens ook hebben moeten kunnen afleiden uit het volgens hun stellingen op hun desbetreffende vraag bij herhaling vanwege de Nationale Hypotheekbank gegeven antwoord, dat het “niet van belang was, of hier Joods goed geveild werd”’.

Hun beroep op goede trouw werd derhalve niet aanvaard.³⁰⁰

297 ‘Mededelingen van de Afdeling Onroerende Goederen’, 1 december 1948, in: *R* (1948.III), 182.

298 Zie vooral AR Groningen 12 mei 1950, *R* V, 571. Zie ook het commentaar van de Afdeling Onroerende Goederen van december 1950, in: *R* (1950.V), 568. Zie voorts de overige uitspraken die worden vermeld in *R* V, 568-573, alsmede AR Den Haag 31 maart 1954, *R* 55/507. In laatstgenoemde uitspraak werden de kopers van het perceel geacht te goeder trouw te zijn geweest, hoewel de hypotheekhouder ‘De Olveh’ in een met feiten gestaafde grief het tegenovergestelde had beweerd: volgens De Olveh was één van de kopers zelf huurder geweest van het gekochte, had rondverteld dat de eigenaar vermoedelijk ‘ondergedoken of gedeporteerd was als jood’ en huur betaald aan het ANBO. Maar de Afdeling Rechtspraak deed geen moeite deze feiten te weerleggen of om er zelfs op in te gaan en overwoog ‘dat de vraag, of en in hoever onder de destijds bestaande omstandigheden de veiling al dan niet was te rechtvaardigen voor de kopers uitermate moeilijk was te beoordelen en ook daarom reeds geen aanleiding bestaat ook hen voor de schade van het rechtsherstel aansprakelijk te stellen; [...]’. In het licht van de grief van ‘De Olveh’ is deze overweging onbevredigend.

299 De Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam diende in de bezettingsjaren als verzamelplaats waar joden die uit hun huizen waren gehaald terecht kwamen, voor zij op transport werden gesteld naar Westerbork. Voor een impressie, zie J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Deel I* (Den Haag 1965), 285-287.

300 AR Amsterdam 20 april 1950, *R* V, 570 (ook in: *R* 51/62). De veiling had plaats op 5 juni 1944 (de dag voor *D-Day*), toen ‘de invasie en het einde der bezetting in niet al te verre toekomst te verwachten waren’. De Afdeling Rechtspraak achtte het aannemelijk dat de hypotheekhouder, de Nationale Hypotheekbank ‘destijds liever van dit door de oorlogsomstandigheden weinig begerenswaardige object afwilde [...]’, maar daarbij had zij ‘te uitsluitend [...] gedacht aan haar belangen en aan die van haar pandbrieftou-

6.4 Hypotheken

Een apart rechtsherstelprobleem vormden de (in het bijzonder joodse) hypothecaire vorderingen die nadat zij in de macht van de NGV waren gekomen, door debiteuren aan deze instantie waren afgelost. Deze ‘aflossingen’ geschieden al dan niet nadat de ‘Verordening betreffende de aanzegging van de opeischbaarheid van door hypotheek gedekte geldvorderingen van joodsche natuurlijke of rechtspersonen of verenigingen van personen’ op 19 april 1943 (Vo. 37/1943) in werking was getreden. Door de ontrenting en het te gelde maken van hypothecaire vorderingen, werden niet alleen (joodse en niet-joodse) instanties, maar ook veel joodse particulieren getroffen: anders dan tegenwoordig kwam het regelmatig voor dat vermogende particulieren hypothecaire leningen aan andere particulieren verstrekten.

Net als bij het rechtsherstel van levensverzekeringen werd de vraag of een hypothecaire vordering moest worden hersteld, beheerst door de interpretatie van art. 33 E 100. Dat artikel bepaalde in lid 1, dat een schuldenaar die jegens een schuldeischer, al of niet onder voorwaarden, tot betaling was gehouden en tijdens de bezetting ingevolge een toen bestaande verplichting aan een ander dan dien schuldeischer had betaald, bevrijd bleef, tenzij de Afdeling Rechtspraak van oordeel was dat er (lid 3) ‘bijzondere redenen’ waren op grond waarvan de schuldenaar betaling had moeten weigeren.³⁰¹

Pas betrekkelijk laat, op 14 mei 1947 deed de Afdeling Rechtspraak haar eerste belangrijke uitspraak op dit terrein. In het geding was een hypothecaire schuld van duizend gulden die te allen tijde opeisbaar en aflosbaar was met een opzegtermijn van drie maanden. Toen de joodse crediteur al was gedeporteerd, was deze schuld schriftelijk opgeëist door makelaar Everout als ‘gevolmachtigd beheerder’ van de NGV, waar de vordering op grond van Duitse anti-joodse maatregelen was terechtgekomen. De schuldenares had daar niet op gereageerd, maar was op 14 februari 1944 geconfronteerd met een tweede aanmaning van Everout, die in dreigender bewoordingen was opgesteld. De juffrouw was toen onmiddellijk te rade gegaan bij een makelaar en een notaris, die haar hadden geadviseerd om aan de aanmaning te voldoen. Vervolgens had zij de schuld snel afgelost, waarop de hypothecaire inschrijving op 6 juni 1944 (*D-Day*) in opdracht van Everout werd doorgehaald. Het verzoek om rechtsherstel dat namens de omgekomen hypotheekhouder door zijn bewindvoerder werd ingediend, werd door de Af-

---

ders en niet voldoende rekening [...] gehouden met de door de bezetting in gevaar gebrachte belangen van haar Joodse debitrice, de eiseres.’

301 Zie par. 5 van dit hoofdstuk.

deling Rechtspraak in een uitvoerig gemotiveerde uitspraak afgewezen. De interpretatie van art. 33 E 100 speelde daarbij een sleutelrol. Opvallend is, dat de Afdeling Rechtspraak in deze uitspraak liet doorschemeren het achterliggende doel van art. 33 E 100 niet helemaal te begrijpen:

‘O. dat gerequesteerde [...] stelt, dat zij, aan het makelaarskantoor P. Everout, in zijn kwaliteit van gevolmachtigd beheerder van de Niederländische Grundstücksverwaltung, betalende, in opvolging van een krachtens de genoemde verordeningen bestaande verplichting zou hebben gehandeld en daarom, op grond van het bepaalde in art. 33 van het Besluit E 100, tegenover requestrant zou zijn bevrijd;

O. hieromtrent, dat de Deutsche verordeningen waarop gerequesteerde zich beroept, wegens strijd met het Volkenrecht, en speciaal met het Landoorlogreglement nietig zijn en dan ook, zoals gezegd, in het Besluit E 93 zijn geplaatst op de lijst van de verordeningen, die worden geacht nimmer van kracht te zijn geweest, weshalve betwijfeld zou kunnen worden of door deze verordeningen omschreven “verplichtingen” in den bezettingstijd wel een bestaan hebben gehad, doch hoe dit ook moge zijn, uit genoemd artikel 33 de bedoeling van den Nederlandschen wetgever spreekt, om, *misschien terwille van de rechtszekerheid*, een uit deze nietige verordeningen voortgesproten “verplichting” tot betaling aan een ander dan den werkelijken schuldeischer, met terugwerkende kracht, als een tijdens de bezetting bestaan hebbende wezenlijke verplichting te beschouwen indien daaraan tijdens de bezetting werd voldaan; [...]’.³⁰²

De joodse advocaat Martin Levie, die de uitspraak in het *NIW* uitvoerig besprak, greep deze passage aan om subtiele kritiek te leveren op het beruchte artikel 33 E 100:

‘Men krijgt, wanneer men deze passage uit het vonnis leest – misschien ten onrechte – even het gevoel, alsof de Raad niet de ware bewondering heeft voor de keuze door de wetgever gedaan toen hij de moeilijkheid had op te lossen, waarvoor hij was gesteld door de feitelijke gebeurtenissen uit de bezettingstijd. Men zou ook andere wegen hebben kunnen volgen: is het geen halfheid om enerzijds van bepaalde verordeningen te zeggen, dat ze nietig zijn en geacht worden nooit te hebben bestaan, en er anderzijds rechtsgevolgen aan te verbinden door de handelingen die ingevolge die verordeningen in de bezettingstijd hebben plaatsgehad, toch niet als nietig, als niet bestaande aan te merken, maar ze als hoogstens vernietigbaar en vaak zelfs als rechtsgeldig te beschouwen? *Maar dat is ter wille van de rechtszekerheid – laten we liever zeggen: ter wille van de zekerheid – gebeurd.*’³⁰³

Een ander belangrijk element uit het vonnis was dat een beroep op de jurisprudentie inzake het polisherstel – waarin een beroep op art. 33 E 100, zoals in paragraaf 5 is uiteengezet, doorgaans werd afgewezen – door de herstel-

302 AR Den Haag 14 mei 1947, *NOR* 901, 402-403. Curs. auteur.

303 Martin Levie, ‘Rechtsherstel en hypotheek’, in: *NIW* (20 juni 1947). Curs. auteur.

rechter niet werd aanvaard. Naar het oordeel van de rechter moest de hypothecaire schuld worden aangemerkt als een naar Nederlands recht reeds bestaande schuld, hetgeen bij de betaalde gelden waarmee de levensverzekeringen waren afgekocht niet het geval zou zijn geweest:

‘dat namens den requestrant in dit verband *ten onrechte* een beroep is gedaan op de rechtspraak van dezen Raad inzake de levensverzekeringsovereenkomsten, aangezien in deze laatste gevallen door den debiteur iets (met name de betaling van den “afkoopsom”) werd gepresteerd, dat volgens de overeenkomst en het Nederlandsche recht niet het voorwerp der verbintenis uitmaakte, daar dit in de betaling van een lijfrente of van een kapitaal bestond, maar hoogstens (in de gevallen waarin de polis dit toestond) daarvoor in de plaats had kunnen zijn gesteld, indien en doordat de (werkelijke) crediteur de daartoe strekkende verklaring had afgelegd, hetgeen niet is voorgekomen; [...]’.³⁰⁴

Omdat de schuldenaar in het geval van joodse hypothecaire vorderingen een naar Nederlands recht bestaande schuld aan de verkeerde had betaald, achtte de Afdeling Rechtspraak art. 33 lid 1 E 100 wel van toepassing en was de schuldenaar derhalve bevrijd, tenzij er, ingevolge art. 33 lid 3 E 100, ‘bijzondere redenen’ bestonden op grond waarvan de debiteur zich niettemin anders had moeten gedragen. Deze bijzondere redenen waren volgens de herstelrechter in dit geval niet aanwezig. Daarbij liet hij meewegen dat de schuldenares een ‘ongehuwde vrouw [was] van eenvoudige positie, alleenwonende met haar bejaarde vader’ die pas na een tweede aanmaning en na advies van een makelaar en een notaris de schuld aan Everout had betaald. In het licht van die omstandigheden had zij volgens de Afdeling Rechtspraak niet lichtvaardig gehandeld maar had zij aan de gedane betaling ‘redelijkerwijze’ niet kunnen ontkomen. Om die reden werd het rechtsherstelverzoek afgewezen en moest de joodse credietgever – in dit geval de bewindvoerder – genoegen nemen met een onzekere claim op de NGV ter hoogte van de betaalde aflossing.

Het deel van de uitspraak dat op het derde lid van art. 33 betrekking had, kreeg kritiek van de kant van degenen die de belangen van de debiteuren van joodse vorderingen behartigden. In het *Nederlands Juristenblad* sprak de notaris A.M. Vroom de vrees uit dat de Afdeling Rechtspraak wel eens anders zou kunnen beslissen als de debiteur reeds na de eerste aanmaning betaald had en er ook geen persoonlijke omstandigheden waren geweest die reden tot clementie zouden kunnen geven. Volgens Vroom zou er in dat geval van de debiteurenbescherming die art. 33 E 100 bood maar ‘heel weinig’ overblijven, omdat er ‘tienduizenden’ debiteuren waren geweest die aan Duitse instellingen hadden betaald ‘zonder pogingen tot sabotage of

304 NOR 901, 403. Curs. auteur.

verzet'.³⁰⁵ De joodse gedeposeerden putten daarentegen juist hoop uit deze mogelijkheid.³⁰⁶

Uit de vele uitspraken die de Afdeling Rechtspraak vervolgens op dit gebied heeft gedaan, blijkt dat zij tot op het laatst heeft geworsteld met de vraag wat nu precies de voorrang verdiende: de belangen van de beroofden om in hun rechten te worden hersteld – hetgeen, zoals de Afdeling Rechtspraak meerdere malen overwoog, voor een restrictieve interpretatie van art. 33 zou moeten pleiten³⁰⁷ – of juist de belangen van hun debiteuren ter bescherming van wie het artikel overduidelijk geschreven was. Niettemin zijn de grote lijnen in deze jurisprudentie wel te trekken.

In het meest voorkomende geval had de debiteur aan een Duitse instelling betaald nadat deze de schuld had opgeëist met een termijn van drie maanden. Vervolgens had de debiteur aan deze opzegging gehoor gegeven, hetzij binnen enkele dagen, hetzij na afloop van de termijn, hetzij nadat een tweede waarschuwing was ontvangen. De vrees van Vroom, dat mensen die onmiddellijk na de eerste aanmaning hadden betaald, dus nog vóór of kort na afloop van de gestelde termijn, geen bescherming zouden krijgen, werd in het algemeen niet bewaarheid. In het gros van deze gevallen achtte de Afdeling Rechtspraak de debiteur bevrijd door de betaling aan de Duitse instelling en wees zij het verzoek tot herleving van de vordering en van de hypothecaire inschrijving van de hand.³⁰⁸

Een nadere beschouwing van de uitspraken waarin de debiteur een beroep deed op art. 33 E 100, levert het volgende beeld op. Wanneer de schuld door een Duitse instantie (of door een Nederlandse satelliet als Everout) was opgeëist³⁰⁹, werd art. 33 lid 1 in beginsel van toepassing geacht, ook als het ging om hypothecaire vorderingen die op grond van Vo. 37/1943 van 20 april 1943 waren opgeëist in afwijking van hetgeen tussen partijen omtrent opzegging en aflossing was afgesproken. In art. 33 lid 1 werd expliciet vermeld dat het niet uitmaakte of de betreffende geldlening 'al of niet onder voorwaarden' was afgesloten. Die zinsnede moest volgens de Afdeling Rechtspraak aldus worden geïnterpreteerd, dat een wijziging in de tijdsbepaling die een nog niet opeisbare hypothecaire vordering opeisbaar maak-

305 A.M. Vroom, 'Artikel 33 van E 100', in: *NJB* (1948), 556-559.

306 Zie Levie, 'Rechtsherstel en hypotheek', in: *NIW* (20 juni 1947).

307 De Afdeling Rechtspraak overwoog meerdere malen, dat art. 33 een uitzonderingsbepaling was, die niet op extensieve wijze moest worden toegepast, maar alleen dan als aan het doen van een betaling aan een ander dan de werkelijke schuldeiser bezwaarlijk viel te ontkomen. Zie AR Den Haag 8 januari 1948, *NOR* 1155; AR Den Haag 21 mei 1949, *NOR* 1591; AR Amsterdam 9 mei 1949, *NOR* 1604.

308 Zie, in vergelijkbare bewoordingen, het commentaar van de Afdeling Onroerende Goederen in: *R* (1949.IV), 27.

309 De beantwoording van de vraag of er van een in bezettingstijd bestaande verplichting tot betaling van een schuld sprake was, was soms erg ingewikkeld. Zie bijvoorbeeld AR Den Haag 1 juni 1949, *NOR* 1628 waarin de debiteur vanwege zijn principieel anti-Duitse houding het voordeel van de twijfel wordt gegund.

te – hetgeen het doel van Vo. 37/1943 was – aan een beroep op art. 33 E 100 niet in de weg stond.³¹⁰

Daarnaast werd telkens de vraag gesteld of er sprake was geweest van ‘bijzondere redenen’ in de zin van art. 33 lid 3 op grond waarvan de debiteur de betaling niettemin had moeten weigeren. Dit vage criterium bood de Afdeling Rechtspraak alle gelegenheid om rekening te houden met de specifieke omstandigheden van het geval. Het woog bijvoorbeeld in het voordeel van de debiteur als hij niet onmiddellijk, nadat de hypothecaire geldlening door de Duitse instantie was opgezegd, had betaald, maar bijvoorbeeld pas na een tweede aanmaning tot aflossing was overgegaan.³¹¹ Ook het feit dat hij had gehandeld op basis van een ingewonnen deskundigenadvies, kon te zijner gunste een rol spelen.³¹² Te snel of te gretig betalen kon daarentegen in zijn nadeel werken.

Op de achtergrond van de afweging die door de rechter in deze materie gemaakt moest worden speelde een *morele* plicht van de Nederlandse burger in oorlogstijd, om betalingen aan Duitse ‘roofinstanties’ tot het uiterste te vertragen, zoals blijkt uit een uitspraak van 30 maart 1950. In de zaak waarop die uitspraak betrekking had, stond niet vast op wiens initiatief de aflossing van een hypothecaire schuld aan de NGV was geschied, maar werd wel aangenomen dat de debiteur sneller had betaald dan op grond van Duits bezettingsrecht vereist was geweest. In dat kader overwoog de Afdeling Rechtspraak ‘ten overvloede’:

‘Overwegende ten overvloede, dat [...] de aflossing, zoals deze plaats vond, niet is geschied ingevolge een dringende eis door of vanwege de bezettende overheid, waaraan geen weerstand was te bieden en derhalve – *zelfs al ware overigens het beroep op artikel 33 lid 1 Besluit Herstel rechtsverkeer gerechtvaardigd* – de Raad termen aanwezig vindt ten deze toe te passen het bepaalde in het derde lid van dat artikel, *immers op iederen schuldenaar van een schuld aan een Joodse crediteur in die tijd in verband met de roofpraktijken van de bezetter tegen de Joodse landgenoten de morele verplichting rustte om betalingen anders dan aan zijn schuldeiser te doen op grond der bezettingsvoorschriften tot het uiterste te vertragen en een daaraan niet te beantwoorden gedragslijn valt te qualificeren als een laakbare gedraging van de debiteur, waarvan de gevolgen voor zijn rekening behoren te blijven; [...]*’.³¹³

310 Zie AR Den Haag 12 december 1949, *NOR* 1627, 602-603; AR Amsterdam 13 oktober 1949, *NOR* 1755; AR Den Haag 7 januari 1950, *NOR* 1760. In het ‘Indische’ equivalent van art. 33 lid 1 E 100, art. 49 lid 1 van de Ordonnantie Herstel Rechtsverkeer is de zinsnede ‘al of niet onder voorwaarden’ vervangen door ‘al dan niet onder tijdsbepaling’.

311 Zie AR Den Haag 23 maart 1948, *NOR* 1255.

312 Zie AR Den Haag 12 december 1949, *NOR* 1627, 603

313 AR Den Haag 30 maart 1951, *R* 51/132, 363. Curs. auteur. Zie tevens AR Den Haag 30 april 1948, *NOR* 1309g, waarin met betrekking tot de aanmelding van Duits vijandelijk vermogen op grond van Vo. 26/1940, door de Afdeling Rechtspraak werd overwogen, dat, ‘zelfs al werd aangenomen, dat de Verordening 26/1940 [...] niet in strijd

Afgezien van het feit dat in deze zaak de oorspronkelijke hypothecaire vordering herleefde (dus de betaling niet bevrijdend werd geacht), is het tekenend voor het karakter van de Nederlandse herstelrechtspraak dat de hier in niet mis te verstane bewoordingen omschreven 'morele verplichting' om betalingen aan een ander dan de werkelijke schuldeiser 'tot het uiterste te vertragen' in de praktijk toch niet tot een uitholling van art. 33 bleek te leiden. Dat kwam omdat deze morele verplichting doorgaans utilistisch werd uitgelegd, en begrensd werd door het voorzienbare succes dat zo'n vertragsactie in het licht van de omstandigheden eventueel zou hebben gehad, waarbij de algemene oorlogssituatie en in het bijzonder de krijgskansen van de geallieerden een beslissende rol speelden.

Die pragmatisch-utilistische uitleg van de morele plicht van de Nederlandse debiteur in oorlogstijd zorgde ervoor dat zelfs degenen die hun schuld bij een Duitse instelling direct hadden afgelost, zonder enige poging tot vertraging te ondernemen, meestal toch een geslaagd beroep op art. 33 lid 1 E 100 bleken te kunnen doen. Typerend is de overweging van de Afdeling Rechtspraak dat iemand die reeds na de eerste aanmaning van Everout aan de NGV had betaald, geen reden had gehad om zich anders te gedragen, omdat

'[...] immers ten tijde van de aflossing op 15 januari 1943 de bevrijding van Nederland allerm minst in het zicht was en het traineren om aan de opzegging te voldoen geen gegrond uitzicht op succes n.l., dat de zaak in het vergeetboek zou raken, kon bieden'.³¹⁴

Daartegenover staan slechts enkele uitspraken waarin het de debiteur wèl werd verweten, dat hij na opzegging door een 'roofinstantie' te snel tot aflossing was overgegaan. In een uitspraak van 23 juni 1949 ging het om een

---

zou zijn met het volkenrecht en met name met het Landoorlogreglement, dan toch een dergelijke verordening nog geenszins aan de inwoners van het bezette gebied de volkenrechtelijk gefundeerde plicht oplegt, om de bij een dusdanige verordening door de bezetter opgelegde regels op te volgen, maar integendeel hun door het volkenrecht erkende plicht tegenover het eigen land bleef bestaan *om de bezetter in zijn doeleinden zoveel mogelijk te dwarsbomen en de bezittingen en rechten van medeburgers tegenover de bezetter te helpen beschermen en handhaven; [...]*. (Curs. auteur.) Als deze door het volkenrecht erkende plicht om de bezetter zoveel mogelijk te dwarsbomen en de bezittingen en de rechten van medeburgers tegenover de bezetter te beschermen naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak zelfs bestond als het ging om maatregelen van de bezetter die (misschien) niet met het volkenrecht (c.q. het LOR) in strijd waren, dan moest die plicht *a fortiori* gelden met betrekking tot de anti-joodse maatregelen van de bezetter die met dat volkenrecht flagrant in strijd waren geweest.

³¹⁴ AR Den Haag 30 oktober 1947, NOR 1195. Zie tevens AR Groningen 16 september 1949, R IV, 271. Curs. auteur.

hypothecaire vordering die oorspronkelijk niet kon worden afgelost vóór januari 1944. De vordering was echter onder beheer gekomen van het ANBO die haar op grond van Vo. 37/1943 op 29 april 1943 had opgezegd tegen 1 augustus 1943. Vervolgens had de debiteur zijn hypothecaire schuld op 1 augustus 1943 in zijn geheel aan het ANBO betaald. De Afdeling Rechtspraak was van oordeel dat er in dit geval wel redenen waren geweest om de betaling aan het ANBO te traineren. Op 1 augustus 1943 waren de oorlogskansen immers duidelijk gekeerd, zodat een poging om de zaak te vertragen succesvol had kunnen zijn:

‘O. dat gedaagde er zich verder op heeft beroepen, dat op 1 Augustus 1943 niets de spoedige ineenstorting van de Duitse macht deed verwachten en dat dus niet te voorzien was, dat de vervroeging der aflossing van 1 Januari 1944 tot 1 Augustus 1943 de belangen van partij Cohen zou benadelen;
O. dienaangaande, dat op 8 November 1942 de geallieerden in Africa waren geland en dat in Mei 1943 de Duitsers en Italianen uit dit werelddeel waren verdreven, terwijl op 10 Juli 1943 de geallieerden op Sicilië waren geland, zodat destijds reeds gedaagde rekening had moeten houden met de mogelijkheid dat enig traineren zijnerzijds in het belang van zijn Joodse creditrice zou zijn; [...]’.³¹⁵

In dit geval werd met toepassing van art. 33 lid 3 E 100 de hypothecaire vordering hersteld, maar de hier ontwikkelde gedachtegang doet de moeilijk te beantwoorden vraag rijzen, waar het omslagpunt in de oorlog volgens de Afdeling Rechtspraak precies lag en of er niet ook al begin 1943 (bijvoorbeeld na de slag om Stalingrad) genoeg redenen waren geweest om betalingen aan instanties als het ANBO zoveel mogelijk uit te stellen.³¹⁶ Zelfs als er *vervroegd* was betaald, dat is als de aflossing had plaatsgevonden nadat de aanmaning was ontvangen maar vóór de gestelde betalingstermijn was verstreken, werd de debiteur meestal geacht bevrijdend te hebben betaald. De motivering die de Afdeling Rechtspraak daarbij gaf, was analoog aan de zojuist besprokene. Ook hier werd de vervroegde aflossing gebillijkt, als de debiteur niet had moeten begrijpen, dat de vervroeging op zichzelf voor (het verlies van) de rechten van de joodse crediteur ‘enig verschil zou maken’:

315 AR Amsterdam 23 juni 1949, NOR 1732.

316 Waarschijnlijk onder invloed van jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak, heeft de wetgever in het eerder genoemde ‘Indische’ equivalent van art. 33 E 100, art. 49 van de Ordonnantie Herstel Rechtsverkeer, in lid 7 een datum (die van 1 januari 1944) ingevoerd in verband met de bevrijdende werking van art. 49: ‘De in dit artikel bedoelde noodzaak [tot betaling aan een ander dan de schuldeiser] wordt geacht te zijn aanwezig geweest, indien de betaling [...] aan of jegens een daartoe door of van wege den vijand aangewezen instantie en voor 1 Januari 1944 is verricht.’

‘dat het immers niet aangaat de bevrijding van de debiteur door de betaling welke art. 33, lid 1, nu eenmaal voorschrijft, niet te aanvaarden op grond *alleen* van de vervroeging der overigens verschuldigde betaling met enkele maanden, indien niet blijkt, dat de debiteur had behoren te voorzien, dat deze vervroeging voor de rechten van zijn wezenlijke crediteur enig verschil zou maken en, gelijk in het onderhavige geval, ook achteraf niet is gebleken, dat zij in dit opzigt van betekenis is geweest; [...]’³¹⁷

Dit argument – dat in diverse uitspraken opduikt³¹⁸ – werd in sommige uitspraken nog versterkt met andere argumenten, vaak betrekking hebbend op de persoon van de debiteur die bijvoorbeeld maar een ‘eenvoudig landbouwer’ of een ‘eenvoudig man’ was geweest, of op het feit dat gehandeld werd op basis van een deskundigenadvies (bijvoorbeeld van een notaris):

‘O. dat namens de joodse partij wel betoogd en met bewijsstukken aangetoond is, dat het verlangde traineren in bepaalde gevallen met succes bekroond is, maar dat de Raad zich niet op dit hypothetisch terrein wil begeven, te minder waar de debiteur in deze (zoals ter zitting door zijn persoonlijke verschijning is gebleken) een eenvoudig landbouwer was, die zeker niet tegen het advies in van de notaris, die deze zaken voor hem behandelde, had behoren te voorzien dat de vervroeging der afbetaling verschil zou maken voor de rechten van zijn crediteur; [...]’³¹⁹

Betaling aan een Duitse ‘roofinstantie’ of aan een satelliet zoals het ANBO werd meestal niet bevrijdend geacht wanneer er *vrijwillig* was betaald, dat is zonder dat de hypothecaire schuld door of vanwege een roofinstelling was opgeëist. De Afdeling Rechtspraak kon juridisch gesproken op twee manieren om de bescherming van art. 33 lid 1 E 100 heen: door rechtstreeks te beargumenteren dat art. 33 lid 1 op deze casuspositie niet van toepassing was, òf door gebruik te maken van de ontsnappingsroute die art. 33 lid 3 bood: daarin werd immers gesteld dat de rechter van het bepaalde in art. 33 lid 1 mocht afwijken, als er sprake was van ‘bijzondere redenen’ op grond waarvan de schuldenaar betaling had moeten weigeren. In een vroege, door Cleveringa gewezen uitspraak met betrekking tot een niet hypothecaire vordering, werd van beide routes gebruik gemaakt. In het geding was een geval

317 AR Den Haag 8 juli 1948, *R IV*, 28.

318 Zie AR Den Haag 28 maart 1949, *R IV*, 273; AR Den Haag 21 juni 1949, *NOR* 1611; AR Amsterdam 13 december 1949, *NOR* 1783; AR Den Haag 16 januari 1951, *R* 51/117. Iets anders gemotiveerd, maar van gelijke strekking zijn AR Arnhem 29 juni 1948, *R IV*, 28 en AR Amsterdam 27 september 1950, *R* 51/79. Voor een uitspraak waarin een vervroegde betaling aan een ander dan de werkelijke crediteur niet bevrijdend wordt geacht, hoewel de mogelijkheid daartoe tussen de oorspronkelijke crediteur en debiteur contractueel was vastgelegd, zie AR Arnhem 17 juli 1950, *R* 51/48.

319 AR Den Haag 21 juni 1949, *NOR* 1611. Zie in gelijke zin AR Den Haag 16 januari 1951, *R* 51/117.

waarin twee kopers, Muetgeert en Van Veen, reeds in april 1940 enkele Rotterdamse percelen hadden gekocht van een joodse verkoper, Simon van den Bergh. In mei veertig werden de huizen tijdens het bombardement op Rotterdam volledig verwoest. De kopers die in april 1940 10% hadden aanbetaald, waren vervolgens langdurig in gebreke gebleven met het betalen van de resterende 90% van de koopsom. Nadat het vermogen van Simon van den Bergh onder beheer van Duitse instanties was gesteld, hadden zij zich in 1942 bij Liro vervoegd, om de door hen betaalde 10% van de koopprijs van Liro terug te vorderen met een beroep op overmacht vanwege het bombardement. Liro had dit niet geaccepteerd; de schade door het bombardement was niet alleen volgens Liro, maar ook volgens art. 1496 (Oud) BW voor risico van de kopers. In plaats daarvan had Liro, die door dit verzoek van de kopers opmerkzaam was gemaakt op het bestaan van de nog niet afgewikkelde transactie, het restant van de koopsom voor zichzelf opgevorderd. Daarop hadden Muetgeert en Van Veen de restant-koopsom (28.800 gulden) aan Liro betaald. De vraag was, of de kopers-debiteuren door deze betaling rechtsgeldig waren gekweten jegens de oorspronkelijke schuldeiser:

‘De vraag is nu, of zij door deze uitkeering deugdelijk gekweten werden tegenover Simon van den Bergh. Zij moet in de gegeven omstandigheden ontkenkend worden beantwoord. Ook al wil men aannemen, dat het zich hier voordoeende geval kan worden gebracht onder art. 33 lid 1 van het Besluit Herstel Rechtverkeer (hetgeen met een beroep op de letter ervan wel verdedigd kan worden, doch minder goed met een op de strekking ervan, wanneer men bedenkt, dat Muetgeert en Van Veen bij tijdige betaling Liro niet op hun weg hadden aangetroffen), dan nog bestaat hier alle aanleiding om krachtens art. 33 lid 3 van dat besluit, van het eerste lid af te wijken, nu Muetgeert en Van Veen in wanprestatie waren, zij zelf het optreden van Liro hebben uitgelokt en Liro’s aandrang niet van dien aard is geweest, dat het zwichten ervoor gebillijkt kan worden. Navraag ter zitting van 20 September 1946 heeft niet van meer doen blijken dan van een dreigen met inning langs den gewonen burgerrechtelijken weg; een dreigement, waartegenover Muetgeert en Van Veen zeker eerst nog wel eens een betalingsweigering hadden kunnen plaatsen, nu zij zelf zich de niet onschuldige bewerkers moesten weten van de onaangename verhouding tegenover Liro, waarin zij waren geraakt.’³²⁰

In dit geval deden zich ten minste twee bijzonderheden tegelijk voor: in de eerste plaats hadden de debiteuren zichzelf, door eigen toedoen, in de situatie gebracht waarin zij de schuld aan Liro moesten betalen, en in de tweede plaats hadden zij naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak best nog even kunnen wachten met aan Liro te betalen, omdat Liro slechts nog met gewone juridische stappen had gedreigd. Beide punten versterkten elkaar bovendien: juist omdat de kopers hun onheil over zichzelf hadden afgeroe-

320 AR Den Haag 23 oktober 1946, *NOR* 792, 203.

pen (ze hadden blijkens het vonnis de ‘slapende hond’ Liro nooit moeten wakker maken³²¹) was de Afdeling Rechtspraak van mening dat zij ‘zeker eerst nog wel eens een betalingsweigering hadden kunnen plaatsen’.

Uitspraken waarin een beroep op art. 33 lid 1 E 100 (al dan niet met toepassing van art. 33 lid 3) werd afgewezen, kunnen ruwweg worden onderscheiden in twee groepen: gevallen waarin debiteuren te snel reageerden op mededelingen van roofinstanties – bijvoorbeeld omdat zij al hadden betaald voordat zij van de roofinstantie een schriftelijke opzegging van de geldlening of een aanmaning tot betaling hadden ontvangen – en gevallen waarin de ontstane verplichting tot aflossing volledig aan de debiteur zelf was te wijten, bijvoorbeeld in verband met de verkoop, door de debiteur, van het perceel waarop de hypotheek was gevestigd.

Uit uitspraken die tot de eerste groep behoren blijkt dat een beroep op art. 33 lid 1 E 100 werd afgewezen als slechts de mededeling was ontvangen dat de vordering door de Duitse instantie in beheer was genomen, maar er nog geen opzegging of aanmaning tot betaling was gedaan.³²² Daarnaast kon de herstelrechter evenmin begrip opbrengen voor situaties waarin de debiteur was afgegaan op een ‘losse mededeling’ van een ‘roofinstelling’ dat betaald moest worden³²³, of waarin de debiteur voldaan had aan een ‘wel aangekondigde maar nog niet uitgebrachte eis tot betaling’ of waarin de Duitse instantie slechts nog een ‘aanbeveling’ tot betaling had gedaan.³²⁴

321 Dergelijke stommititeiten kwamen vaker voor. Zie voor een gelijksoortig geval AR Den Haag 20 november 1948, *NOR* 1390. In deze zaak nam de debiteur, Franken, contact op met een makelaar die een NSDAP-lid bleek te zijn, waardoor de bezetter op de hoogte kwam van het bestaan van een joodse hypothecaire vordering. De debiteur had de schuld vervolgens bij de DRT moeten aflossen. Na de oorlog konden de erven van de debiteur (die zelf inmiddels overleden was) zich volgens de Afdeling Rechtspraak niet beroepen op art. 33 lid 1 E 100: ‘O. toch, dat op de in dit voorschrift bedoelde gehoudenheid en de verplichting om krachtens een bezettingsverordening aan een ander dan de schuldeiser te voldoen geen beroep kan worden gedaan door iemand, wiens crediteur hem op dat oogenblik zeker niet aan zijn verplichting wilde en zelfs niet kon houden en die zichzelf door grove achteloosheid aan een verplichting jegens een ander dan zijn schuldeiser heeft onderworpen; / O. dat dit geval zich hier voordoet, daar wijlen Franken, die reeds gedurende een jaar vóór de bezetting aan zijn gehoudenheid had behoren te voldoen, tijdens de bezetting, wetende dat zijn creditrice als joodse, daardoor wellicht geen betaling zou ontvangen [...] het perceel eind 1941 heeft verkocht aan een hem onbekende makelaar zonder enig onderzoek omtrent diens gezindheid, en dat in een tijd toen anti-joodse gezindheid een factor was, die zijn creditrice als zodanig moest uitschakelen; / O. dat deze uitlegging van art. 33 (1) van E 100 steun vindt in de bepaling van het derde lid, daar een schuldenaar, die de betaling had moeten weigeren, zeker niet mag achterstaan bij een die zich zonder bepaalde noodzaak door zijn achteloos handelen aan een eis tot betaling blootstelt; [...]’.

322 Zie AR Den Haag 5 november 1949, *R IV*, 345.

323 Zie AR Amsterdam 20 november 1947, *NOR* 1117. Volgens de Afdeling Rechtspraak had de debiteur ‘een gerechtelijke vordering [tot betaling] kunnen en behoren af te wachten’.

324 Zie AR Den Haag 12 maart 1948, *R III*, 54; AR Amsterdam 27 juni 1951, *R 52/175*.

In al deze gevallen had het aan een *verplichting* tot betaling, ook naar bezettingsrecht, ontbroken. De Afdeling Rechtspraak bleek in deze situaties niet gevoelig voor een beroep op schrijnende persoonlijke omstandigheden van de debiteur, noch voor het argument dat de Duitse instanties de joodse hypothecaire vordering toch wel zouden hebben geïnd.³²⁵

Uit de uitspraken uit de tweede groep blijkt dat de Afdeling Rechtspraak niet bereid was een beroep op art. 33 lid 1 E 100 te honoreren, wanneer, zoals het vaak geformuleerd werd, de debiteur ‘zichzelf in de toestand heeft gebracht te moeten betalen’. Exemplarisch voor de redeneertrant van de herstelrechter in dit soort zaken is de volgende overweging uit een uitspraak van 29 juni 1948:

‘dat [debiteur] A. weliswaar zijn gehoudenheid tot het doen der aflossingen wil gronden op het feit, dat hij de hypotheek had opgezegd en dus tot aflossing verplicht was, doch art. 33, 1^e lid, niet beschermt iemand, die zichzelf in de toestand heeft gebracht te moeten betalen en zulk een zelf uitgelokte en onder de gegeven omstandigheden in strijd met de goede trouw geschapen betalingsplicht niet wordt bedoeld met de in genoemd artikel 33 als voorwaarde voor een bevrijdende betaling gestelde gehoudenheid; [...]’.³²⁶

Als het was gegaan om een opeisbare hypothecaire vordering die door de debiteur op elk gewenst moment kon worden opgezegd, brachten de eisen van goede trouw en van redelijkheid en billijkheid uit het normale burgerlijk recht met zich mee, dat de debiteur zich daarvan had behoren te onthouden, als hij had moeten begrijpen dat die betalingen niet bij de werkelijke crediteur terecht zouden komen.³²⁷

325 Zie AR Amsterdam 6 september 1950, *R* 51/75; AR Groningen 25 maart 1949, *R* IV, 344 (‘O. dat gerequestreerden nog wel hebben betoogd, dat deze hypothecaire schuld ook zonder hun aanbod aan Everout toch t.z.t. aan hem of aan enige andere Duitse door de Duitsers aangestelde instantie zou moeten zijn betaald, maar dit betoog, dat niet meer dan een onbewezen veronderstelling is, niet wegneemt, dat gerequestreerden, nu zij niet ingevolge een toen bestaande verplichting tot aflossing zijn overgegaan, door hun betaling niet werden bevrijd, [...]’).

326 AR Arnhem 29 juni 1948, *R* IV, 29. Zie voor gelijksoortige overwegingen AR Den Haag 28 april 1948, *R* III, 55; AR Den Haag 21 mei 1949, *NOR* 1591; AR Den Haag 22 juni 1949, *NOR* 1614. Iets anders geformuleerd maar van gelijke strekking is de rechterlijke overweging in AR Den Haag 20 november 1948, *NOR* 1379: ‘O. dat het beroep van partij V. op art. 33 (1) van het Besluit E 100 faalt, aangezien dit voorschrift zeker niet kan worden ingeroepen door een schuldenaar, die zonder enig beroep van de bezetter op zijn verplichting uit eigen beweging en tegen de hem kenbaar gemaakte wens van zijn werkelijke schuldeiser tot voldoening met de voor deze laatste nadelige gevolgen overgaat; [...]’.

327 Zie AR Den Haag 20 juli 1949, *R* IV, 344-345: ‘O. [...] dat, al gaf de acte [met betrekking tot de hypothecaire geldlening aan de debiteur] de bevoegdheid de gedane betaling, na een opzegging zijnerzijds, te verrichten, hij daarbij naar de eis van redelijkheid, billijkheid en goede trouw een open oog had moeten hebben voor de ten deze op het spel staande belangen van zijn hypothecaire crediteur, te weten de mogelijkheid, zo

In een drietal situaties bleek de Afdeling *wel* bereid de betaling in stand te laten als het ging om een debiteur van wie het initiatief was uitgegaan om de hypotheek af te lossen. Daarvan kon in de eerste plaats sprake zijn, indien de debiteur de hypotheek wel aan de oorspronkelijke crediteur had opgezegd, maar de aflossing aan een Duitse instantie was gedaan. Het kwam enkele malen voor dat de joodse crediteur de opzegging wel had aanvaard, maar het bedrag niet had willen ontvangen uit vrees dat dit door de Duitse bezetter zou worden afgepakt. Dat vervolgens aan een Duitse ‘roofinstantie’ was betaald, mocht de debiteur niet worden aangerekend, aldus de Afdeling Rechtspraak.³²⁸

In de tweede plaats kwam het voor dat een hypothecaire aflossing in stand werd gelaten die noch door de oorspronkelijke crediteur, noch door of vanwege de vijand was opgeëist, met het argument dat de debiteur een eenvoudige man of vrouw was voor wie de bewoordingen van de aflossingsvoorwaarden niet duidelijk waren geweest of omdat de debiteur was afgegaan op mededelingen van een notaris. Daarbij ging het telkens om hypothecaire vorderingen van confessionele vakbonden waarover rijkscommissaris Seyss-Inquart, met het oog op hun liquidatie, eind juli 1941 de NSB-er H.J. Woudenberg als commissaris had aangesteld.³²⁹ De debiteuren hadden na de aanstelling van Woudenberg hun hypothecaire schulden ‘afgelost’ bij het Nederlandsche Verbond voor Vakverenigingen (NVV), na 1 mei 1942 omgezet in het Nederlandsche Arbeidersfront (NAF), waarvan dezelfde Woudenberg commissaris, respectievelijk arbeidsfrontleider was. Hoewel de Afdeling Rechtspraak meestal uitdrukkelijk oordeelde dat er in die gevallen niet bevrijdend was betaald in de zin van art. 33 E 100, vond zij het niettemin met de redelijkheid en billijkheid in strijd om de hypotheek te doen herleven en bleef rechtsherstel achterwege.³³⁰ Overigens werd,

---

niet zelfs de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat de af te lossen bedragen niet aan J. ten goede zouden komen, wijl deze krachtens het toen geldende bezettingsrecht als vijand voor wat betreft zijn vermogen werd beschouwd; [...].’

328 Zie AR Den Haag 21 juni 1949; AR Den Haag 5 november 1949; AR Den Haag 4 januari 1950, allen in: *R IV*, 277-279.

329 Woudenberg had tot taak de Nederlandse vakbeweging ‘gelijk te schakelen’ met de Duitse en door ontbinding en liquidatie van de bestaande Nederlandse vakverenigingen tot één Duitsgezinde vakbond te komen. Zie David Barnouw, ‘Woudenberg, Hendrik Jan’, in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, te raadplegen op <<http://www.iisg.nl>>.

330 Zie AR Amsterdam 28 februari 1947, *NOR* 866; AR Utrecht 2 mei 1947, *NOR* 943; AR Amsterdam 26 april 1948, *NOR* 1305; AR Amsterdam 26 april 1948, *NOR* 1309b (in deze laatste uitspraak werd de hypothecaire vordering voor 1/4de (!) hersteld). Voor een voorbeeld waarin een door de Gemeente Purmerend gedane betaling aan het NAF ten aanzien van een (niet hypothecaire) geldlening niet bevrijdend werd geacht omdat er geheel onverplicht was betaald, zie AR Amsterdam 25 maart 1947, *NOR* 861. In dit geval bestonden er naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak ‘ook geen redenen

als er geen reden tot clementie was, de hypothecaire lening wel hersteld als er onverplicht was betaald.³³¹

In de derde plaats – en dit is de interessantste en belangrijkste groep gevallen – achtte de Afdeling Rechtspraak de hypothecaire aflossing aan een Duitse instantie (of Nederlandse satelliet) ook bevrijdend, wanneer de debiteur *zwaarwegende belangen* had gehad om zijn hypothecaire schuld af te lossen. Een voorbeeld daarvan biedt een uitspraak in een zaak waarin de heer Collée in bezettingstijd enkele percelen vrij van hypotheek had verkocht, dat is met aflossing van de hypotheek, die op de percelen rustte. Collée deed dat op een moment dat hij kon voorzien dat zijn joodse crediteur daardoor schade zou ondervinden, omdat de hypothecaire vordering omstreeks die tijd, in 1943, door het ANBO in beheer was genomen. De Afdeling Rechtspraak overwoog dat

‘[...] moet worden aangenomen, dat Collée een zwaarwegend redelijk belang had om tot de verkoop vrij van hypotheek over te gaan, hetwelk voor hem meer gewicht in de schaal mocht leggen dan het nadeel dat zijn joodse schuldeiser daardoor zou treffen’.³³²

Dat zwaarwegend redelijk belang bestond eruit, dat Collée de bewuste percelen voor de oorlog voor een veel te hoog bedrag had gekocht en daardoor een groot verlies had geleden. In de oorlogsjaren waren de prijzen van onroerend goed gestegen, en Collée had met de verkoop een deel van het geleden verlies willen goedmaken. De Afdeling Rechtspraak achtte het genoegzaam bewezen,

‘dat Collée inderdaad een verliespost genomen heeft op een ogenblik, dat zijn verlies door de oorlogsomstandigheden wat teruggelopen was, zodat er geen sprake van is, dat hij uitsluitend om zichzelf te verrijken het nadeel, dat zijn Joodse crediteur door de verkoop zou treffen, niet heeft laten wegen; [...]’.³³³

Omdat er geen sprake was geweest van winstbejag maar van het lenigen van een verlies, meende de Afdeling Rechtspraak dat de debiteur zich niet anders had behoren te gedragen dan hij had gedaan en werd het rechtsherstelverzoek afgewezen. Ook andere motieven om een perceel vrij van hypo-

---

[...] om tot die aflossing over te gaan van zodanig belang, dat deze ook maar in eenig opzicht opwogen tegen het belang van gerequesteerde, dat tijdens de bezetting van hetgeen haar toekwam zoo weinig mogelijk in handen zou vallen van het N.A.F., met welk laatstbedoelde belang ook gerequesteerde had moeten rekening houden.’

331 Zie AR Utrecht 20 juni 1947, *NOR* 1006.

332 AR Den Haag 15 juni 1948, *NOR* 1315, 12.

333 *NOR* 1315, 12.

theek te verkopen, zoals een precaire financiële situatie³³⁴ of de gerechtvaardigde angst dat het perceel door de geallieerden gebombardeerd zou kunnen worden³³⁵, konden door de Afdeling Rechtspraak zwaarwegend genoeg worden gevonden om betaling in stand te laten. Hoewel van een bevrijdende betaling in de zin van art. 33 E 100 niet kon worden gesproken, werd ingrijpen niettemin in strijd met de redelijkheid en billijkheid geacht. De algemene redelijkheidstoets van de artt. 22, 23 en 25 E 100 kon er dus toe leiden dat ook onverplichte betalingen die aan roofinstellingen waren gedaan, in stand bleven, ook als art. 33 lid 1 E 100 uitdrukkelijk niet van toepassing was. De facto leidde die redelijkheidstoets dus tot een belangenafweging die een belangrijke uitbreiding betekende van de bescherming van de debiteur die art. 33 bood. Deze wijze van beslissen staat mijns inziens op gespannen voet met de opvatting van de Afdeling Rechtspraak dat art. 33 als een uitzonderingsbepaling op de grondgedachte van E 100, restrictief moest worden geïnterpreteerd.³³⁶

De Afdeling Rechtspraak was echter ook in dit opzicht enigszins wispelturig, zoals blijkt uit een uitspraak van 17 januari 1947 waarin een beroep op een financiële reden om tot aflossing over te gaan categorisch van de hand werd gewezen:

‘O. dat verweerder zich verder beroept op art. 33 E 100, stellende, dat hij tot aflossing verplicht was, omdat zijn financieele toestand tengevolge bij het bombardement van Rotterdam geleden schade in verband met de noodzaak voor de studie van zijn dochter hem noodzaakte het verbonden pand te verkopen en hij tegenover zijn wederpartij verplicht was zijn schuld af te lossen [de aflossing geschiedde aan het NAF van H.J. Woudenberg];

334 Zie AR Den Haag 18 mei 1953, *R* 55/447, 1133. De heer Bekink was door financiële nood gedwongen geweest een perceel vrij van hypotheek te verkopen. De Afdeling Rechtspraak oordeelde dat het ‘van geen belang [was], na te gaan, of [debiteur] Bekink zelf heeft beseft, dat de door hem gedane afbetaling van zijn schuld aan zijn werkelijke creditrice niet ten goede zou komen’. Het zou ‘onder deze uitzonderlijke omstandigheden’ met de redelijkheid en billijkheid in strijd zijn ‘om de erfgenamen van Bekink nog eens met de afbetaling der hypothecaire geldlening te belasten, zodat het verzoek tot ingrijpen moet worden geweigerd’. Zie in dit verband tevens AR Den Haag 28 december 1948, *R* IV, 31 en De Boer en Klein, ‘Hypotheek’, 658.

335 Zie AR Den Haag 17 maart 1954, *R* 55/506: ‘Overwegende, dat toch de Raad aan de hand van een overgelegde situatiekaart is van oordeel, dat geenszins ten onrechte partij Bouwhuis gevaar voor zijn bezit te Rotterdam in hoge duchtte en begrijpelijk acht, dat hij, die als particulier geen andere inkomsten trekt dan uit zijn vermogensbezit, besloot zich van dat bezit te ontdoen en zelf naar het Oosten van het land te verhuizen; Overwegende, dat op die grond ten deze niet valt te betogen, dat hij geheel zonder enige noodzakelijkheid zich in de uit zijn verkoop voortvloeiende positie heeft gebracht tot aflossing der hypotheek te moeten overgaan en onder deze bijzondere omstandigheden het te verlenen rechtsherstel niet door redelijkheid en billijkheid wordt gevorderd; [...]’.

336 Zie AR Den Haag 8 januari 1948, *NOR* 1155; AR Den Haag 21 mei 1949, *NOR* 1591; AR Amsterdam 9 mei 1949, *NOR* 1604.

dat verweerder hierbij uit het oog verliest, dat genoemd artikel gegeven is in het belang van den debiteur, die door de vijandelijke bezetting tot betaling van zijn schuld aan een ander dan zijn crediteur werd genoopt, en het daarom niet billijk zou zijn de bepaling ook toe te passen op zijn debiteur, die zich zelf vrijwillig in den toestand van gebondenheid tot betaling heeft gebracht; *dat het hiervoor onverschillig is of de persoonlijke omstandigheden van den debiteur hem ertoe brachten zich in dien toestand te brengen en hij niet ten detrimente van een ander zijn eigen persoonlijke behoeften dient te bevredigen; [...]*.³³⁷

Een beroep op een zwaarwegende financiële reden werd ook wel afgewezen omdat door de debiteur geen pogingen waren ondernomen om de schade voor de crediteur ondanks de eigen moeilijkheden te voorkomen of te verlichten. Een voorbeeld daarvan is de volgende overweging uit een uitspraak van 11 november 1950:

‘Overwegende, dat [...] het beroep van Hemelrijk op zijn financiële noodtoestand hem toch niet kan baten; dat immers Hemelrijk, zoals reeds overwogen, bij de afbetaling van zijn schuld de zorg in acht had moeten nemen, die een debiteur tijdens de Duitse bezetting, ook reeds in September 1942, betaamde, door zich namelijk ervan te vergewissen, met wie hij die afbetaling entameerde, waarop hij, wanneer hij dan had bespeurd dat [de Nederlandse Vereniging voor Israël] zich in handen van een van Duitse zijde aangestelde liquidateur bevond, zich met zijn werkelijke crediteur in verbinding had moeten stellen om met zo weinig mogelijk schade voor de belangen van zijn crediteur een oplossing voor zijn behoefte aan kasgeld te vinden; Overwegende dat in elk geval de kwade gevolgen van het nalaten van de boven besproken zorg, hoezeer misschien ook om begrijpelijke redenen geschied, niet ten laste van die crediteur moeten komen, doch door Hemelrijk zelf moeten worden gedragen; [...].³³⁸

In een aantal andere uitspraken werd wel een belangenafweging beproefd, maar viel deze uit in het nadeel van de debiteur die onverplicht had betaald, omdat de aangevoerde reden niet als voldoende bewezen of zwaarwegend genoeg werd beschouwd.³³⁹

337 AR Utrecht 17 januari 1947, NOR 831, curs. auteur. (Dit was een interlocutoire beslissing, voor de einduitspraak zie AR Utrecht 25 april 1947, NOR 919).

338 AR Den Haag 11 november 1950, R 51/46. Zie tevens AR Den Haag 23 december 1947, NOR 1149: ‘O. dat gerequesteerde ten deze wel is waar een beroep heeft gedaan op haar slechte financiële omstandigheden, waardoor zij genoodzaakt zou zijn geweest tot deze verkoop, maar [...] bedoelde omstandigheden een gedragslijn als hier gevolgd niet rechtvaardigen en bovendien gerequesteerde niet heeft gesteld dat zij pogingen heeft aangewend het bouwterrein te verkopen met de hypothecaire vordering belast of dat zij anderszins heeft getracht haar geldmiddelen aan te vullen; [...]’.

339 Zie AR Den Haag 14 februari 1949, R IV, 29-30: ‘O. daaromtrent, dat gerequesteerde heeft verklaard destijds in moeilijke financiële omstandigheden te hebben verkeerdt, doch zoveel geld te hebben kunnen oversparen dat hij zijn schulden, en zo ook de on-

Een heikel probleem deed zich voor wanneer niet alleen de hypothecaire vordering, maar ook het vermogen van de (in die gevallen meestal joodse) *debiteur* in de greep van de bezetter was geraakt. In het standaardgeval was de lening ongevraagd afgelost, omdat een *Verwalter* de hypothecaire verbonden percelen vrij van hypotheek had verkocht. Na de bevrijding beriepen partijen die er belang bij hadden dat de aflossing van de oude hypotheek in stand bleef, zich op art. 33 lid 1 E 100, met als argument dat de gedane aflossing buiten hun toedoen (onder dwang) had plaatsgehad. Aanvankelijk bleek de Afdeling Rechtspraak van mening dat van een beroep op art. 33 lid 1 geen sprake kon zijn, als niet de debiteur maar een ‘roofinstantie’ tot de vrijwillige aflossing van de hypothecaire schuld was overgegaan. In een uitspraak van 31 januari 1948 betoogde zij dat de werkingssfeer van art. 33 zich beperkte tot gevallen waarin ‘sprake zou zijn geweest van een aan drang zijdens een niet schuldeiser op de werkelijke schuldenaar’. In deze

---

derhavige schuld kon afdoen; dat hij echter de aard der moeilijke financiële omstandigheden, die hem noopten tot afbetaling van al zijn schulden, niet nader heeft aangegeven, zodat dit moeilijk als een ernstig gemeend argument kan worden aanvaard; [...]’; AR Den Haag 26 februari 1949, *R IV*, 343-344. Aan de Afdeling Rechtspraak werd in deze zaak niet duidelijk ‘waarom een zo dringende noodzaak tot opzegging der hypotheek bestond, dat de belangen van requestant daaraan moesten worden opgeofferd en niet kon worden gewacht tot het N.A.F. zelf tot opzegging zou overgaan, doch de aflossing zelfs vóór de contractueel geoorloofde tijd uit eigener beweging moest geschieden; [...]’. Zie voorts AR Den Haag 21 mei 1949, *NOR* 1591: ‘dat aan deze vrijwilligheid [van de gedane aflossing] niet afdoet, dat gerequesteerde niet alleen huizenexploitant doch ook huizenhandelaar was, aangezien door hem niet aannemelijk is gemaakt, dat het voor hem financieel zo zeer noodzakelijk was om in 1942 de reeds sinds 1927 in zijn bezit zijnde huizen te verkopen, dat het daarom gerechtvaardigd mocht heten op het belang van zijn hypothecaire schuldeiser geen acht te slaan; [...]’; AR Den Haag 22 juni 1949, *NOR* 1614. In deze zaak had de debiteur zichzelf in een positie gebracht om aan de DRT in 1944 een hypotheek af te lossen. De Afdeling Rechtspraak nam aan dat de debiteur, partij Houtgraaf, ‘kennis heeft gekregen van het feit dat betalingen gedaan ten gunste van partij Visser [crediteur] niet in zijn handen, doch slechts in die van de vijandelijke instelling [DRT] terecht kwamen en met die wetenschap temeer grond voor hem bestond niet zich zelf te brengen – uitsluitend om der wille van zijn eigen belangen – in de dwangpositie van door verkoop van het pand te moeten overgaan tot algehele delging van de schuld [aan de DRT] [...] O. dat op grond van al het vorenstaande de Raad is van oordeel, dat bij afweging der wederzijdse belangen naar de eisen van redelijkheid en billijkheid die van partij Visser boven die van Houtgraaf horen te praevaleren [volgt herstel van de hypothecaire vordering]’; AR Amsterdam 23 mei 1950, *R* 51/66: ‘Het bezwaar van verweerder Spijker, gegrond op een beroep op artikel 33, lid 1 van het K.B. E 100 moet worden verworpen, vermits de aflossing van de hypothecaire geldlening door de N.V. “De Kleis” in November 1942 aan verzoekster, in verband met de wenselijkheid om een grotere hypothecaire geldlening op de onroerende goederen te kunnen sluiten [...] niet kan worden aangemerkt als te zijn geschied ingevolge een toen bestaande verplichting [...]’.

zaak was zowel het vermogen van de debiteur als dat van de crediteur onder beheer van de NGV gekomen:

‘dat immers de duidelijke strekking van dit artikel [33 E 100] is om een schuldenaar, die redelijkerwijs in de bestaande bezettingsomstandigheden niet ontkomen kon aan de aanmaning van een hem door bezettingsmaatregelen als schuldeiser aangewezen niet schuldeiser, ondanks eventueel te verlenen rechtsherstel, ook tegenover de werkelijke schuldeiser te bevrijden, welke strekking vooral uitkomt in het derde lid, dat zodanige bevrijding uitsluit ingeval de schuldenaar op grond van bijzondere redenen de betaling had moeten weigeren; dat echter in casu de schuldenaar [...] geheel buiten de zaak is gebleven en de gehele transactie voltrokken is door de N.G.V. in twee verschillende, haar buiten schuldenaar en schuldeiser om door bezettingsmaatregelen verleende qualiteiten, terwijl van enige onontkoombare aandrang op de schuldenaar geen sprake is geweest; [...]’³⁴⁰

Volgens de Afdeling Rechtspraak gold voor dergelijke casusposities, waarin ook het vermogen van de schuldenaar in de greep van de bezetter was geraakt, dat de rechterlijke beslissing ‘niet met toepassing van dat artikel [art. 33 E 100], maar van andere voorschriften van het Besluit E 100 naar redelijkheid en billijkheid zou moeten worden getroffen.’³⁴¹ In het onderhavige geval werd rechterlijk ingrijpen in de aangetaste rechtsbetrekkingen niet onredelijk geacht zodat de oude hypothecaire vordering herleefde.

Opmerkelijk genoeg ging de Afdeling Rechtspraak in een uitspraak van een jaar later volkomen de andere kant op. In het geding was een joodse lingeriefabriek waarvan Hendrik Bosman de enige eigenaar was, die in augustus 1941 onder beheer van de Duitse *Verwaltungstreuhänder* Alfons Ramb was gesteld. Ramb had de fabriek in 1943 in naam van de *Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen* (NAGU)³⁴² aan zichzelf (!) verkocht, onder aflossing aan Liro van een (niet hypothecaire) geldlening die door de joodse weduwe De Winter voor de oorlog aan Bosman was verstrekt ten behoeve van zijn bedrijf. Na de bevrijding vorderde de bewindvoerder over het vermogen van De Winter herleving van de geldlening, met als argument dat de aflossing aan Liro onverplicht was geschied. De naoorlogse bewindvoerder over het vermogen van Bosman en over de lingeriefabriek, de Stichting CABA³⁴³ betoogde daaren-

340 AR Den Haag 31 januari 1948, *NOR* 1225, 362.

341 *NOR* 1225, 362.

342 Dit was een Duitse roofinstelling die belast was met de verkoop van joodse bedrijven.

343 De volle naam was Commissie van Advies en Beheer voor Afwezigen. De gemachtigden voor de CABA waren mr. J. Slijper en mr. H. Vles. De CABA werd bewindvoerder over vele vermogens van afwezigen. De Stichting werd wel eens een starre houding verweten door of namens tegenwoordige bezitters die in rechtsherstelprocedures tegenover haar kwamen te staan, maar de CABA bestreed dat. Zie P. Groeneboom, ‘Ad artikel 32 van het Besluit E 100’, in: *NJB* (1948), 197-198, de reacties daarop van H. Vles, ‘Artikel 32 van het Besluit E 100’, in *NJB* (1948), 232-233 en H. Sanders, ‘Ad artikel

tegen dat het rechtsherstelverzoek moest worden afgewezen omdat het bedrijf van Bosman in de omstandigheden waarin het verkeerde niet anders had kunnen doen dan tot aflossing van de schuld bij Liro over te gaan. De Afdeling Rechtspraak bleek het met de CABA eens te zijn en oordeelde dat art. 33 lid 1 E 100 ook op deze situatie van toepassing was. Er had een gehoudenheid tot betaling van de schuld aan Liro had bestaan, omdat er destijds geen ‘andere mogelijkheid’ dan aflossing van de lening bij de roofoank Liro was geweest:

‘dat, gezien de strekking [van de anti-joodse] maatregelen en de straffe wijze, waarop zij ten uitvoer werden gelegd, het onaannemelijk is, dat enig orgaan of enige instelling van de bezettende macht, een joodse vordering aantreffend in een joods bedrijf, die vordering ten bate van de Joodse crediteur in stand zou hebben gelaten, waardoor toch een Jood een deel van zijn vermogen zou hebben behouden en dit aan de bezetter zou zijn ontgaan; dat dan ook als zeker moet worden beschouwd, dat de eis tot aflossing van de schuld aan de weduwe De Winter ook bij verkoop van Bosman’s zaak aan een ander dan Ramb, zou zijn gesteld, terwijl bij liquidatie van het bedrijf aan die aflossing ook niet zou kunnen zijn ontkomen; dat onder deze omstandigheden moet worden aangenomen, dat ten tijde van de terugbetaling der geleende gelden daartoe ‘gehoudenheid’ als bedoeld bij art. 33 van het Besluit Herstel Rechtsverkeer, bestond en weigering der nakoming van de in het koopcontract [tussen de NAGU en Ramb] gestelde verplichting tot aflossing door Ramb zinloos zou zijn geweest, daar hiervan niet een gunstiger gevolg voor de weduwe De Winter kon worden verwacht; [...]’.³⁴⁴

Het merkwaardige van deze uitspraak is dat de ‘gehoudenheid’ om de schuld aan Liro te betalen werd afgeleid uit de *feitelijke* verwachting dat de tenuitvoerlegging van de anti-joodse maatregelen toch wel geleid zou hebben tot aflossing van de schuld bij Liro. In het licht van die feitelijkheid bezien, deed het er kennelijk niet meer toe dat Ramb de betalingsverplichting zelf in het leven had geroepen door de fabriek voor zichzelf te verwerken.³⁴⁵ Daarmee ging deze uitspraak – onder meer gewezen door prof. mr. Ph.A.N. Houwing, die op 11 augustus 1950 prof. mr. R.D. Kollwijn zou opvolgen als voorzitter van de Afdeling Rechtspraak³⁴⁶ – niet alleen lijnrecht in tegen de zojuist besproken uitspraak, maar tegen alle jurisprudentie waarin de term ‘gehouden’ uit art. 33 lid 1 was uitgelegd als een naar bezet-

---

32 van het Besluit E 100’, in: *NJB* (1948), 245-246 en van, opnieuw, Groeneboom, ‘Nogmaals artikel 32 van het Besluit E 100, in: *NJB* (1948), 311-314.

344 AR Den Haag 17 februari 1949, *NOR* 1508.

345 De Afdeling Rechtspraak liet in het midden of Ramb op grond van zijn gedrag persoonlijk aansprakelijk gesteld zou kunnen worden voor de door de weduwe De Winter geleden schade, omdat de procedure niet tegen Ramb was gericht. Zie *NOR* 1508, 372.

346 De andere rechters waren Verveen en Van Rijn van Alkemade.

tingsrecht bestaande juridische verplichting (en niet als feitelijke gehoudenheid). Bovendien werd het bovenstaande argument – dat het geld toch wel in handen van een roofinstantie was gekomen – door de Afdeling Rechtspraak niet aanvaard als de onverplichte aflossing door de debiteur zelf (niet door een *Verwalter*) was verricht.³⁴⁷

In de onderhavige zaak waarin twee joodse partijen die allebei zeer zwaar getroffen waren door anti-joodse maatregelen tegenover elkaar stonden, leidde deze gedachtegang echter niet tot een apert onredelijke uitkomst, al blijft het vreemd dat de door Ramb veroorzaakte schade in zijn geheel ten laste werd gebracht van een partij die met de kwade praktijken van deze *Verwaltungstreuhand* nog het minste had uit te staan. Principieel gesproken lijkt het echter ongewenst om een partij van zijn verplichtingen jegens een ander te ontheffen op de enkele grond dat de gewraakte betaling door een opgedrongen *Verwalter* of een NSB-er werd verricht. We zagen dit al bij de bespreking van de uitspraken met betrekking tot de positie van De Centrale als nieuwe hypotheekhouder, waarin de Afdeling Rechtspraak uiteindelijk het standpunt heeft ingenomen, dat géén rekening moest worden gehouden met het feit dat deze maatschappij in bezettingstijd een door de bezetter opgedrongen NSB-bestuur had bezeten, omdat de oorspronkelijke eigenaar, die met De Centrale niets te maken had, daar niet de dupe van mocht worden.³⁴⁸ Met betrekking tot een aantal hypothecaire vorderingen die aan de Centrale tijdens de bezetting waren gecedeerd, afkomstig uit onder dwang van de bezetter geliquideerde vermogens van niet-commerciële verenigingen en stichtingen, bleef die duidelijkheid overigens achterwege. Bij het rechtsherstel van deze hypothecaire vorderingen bepaalde de Afdeling Rechtspraak weer consequent dat de resterende ‘schade’ tussen beide partijen moest worden gedeeld, omdat de Centrale met zijn opgedrongen NSB-bestuur zelf ook een ‘oorlogsslachtoffer’ was geweest.³⁴⁹

347 Zie AR Den Haag 21 mei 1949, *NOR* 1591: ‘O. dat gerequesteerde dus zelf heeft veroorzaakt, dat hij de aan zijn werkelijke crediteur verschuldigde gelden aan een handlanger van de bezetter had te voldoen, waardoor een beroep op art. 33 van het Besluit E 100 hem niet toekomt; dat hiervoor immers geen verontschuldiging kan worden gevonden in het door gerequesteerde aangevoerde feit, dat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid te voorzien zou zijn geweest, dat deze lening tegen de vervaldag door de A.N.B.O. zou zijn opgezegd, daar in de eerste plaats met het bestaan van deze waarschijnlijkheid niet aan de eis van art. 33, dat zal de schuldenaar zich op dit bevrijdend voorschrift kunnen beroepen verlangt, dat op het ogenblik van betaling een gebondenheid en verplichting daartoe naar Nederlands en naar bezettingsrecht moet hebben bestaan, zou zijn voldaan; voorts in de tweede plaats de speculatie omtrent hetgeen A.N.B.O. een jaar later zou hebben gedaan te onzeker is dan dat de Raad daarop zijn beslissing zou kunnen gronden, en ten slotte in de derde plaats aan de Raad uit eigen wetenschap bekend is, dat er hypothecaire geldleningen zijn geweest, welke ofschoon opzegbaar, door het A.N.B.O. nooit zijn opgezegd; [...]’

348 Zie paragraaf 6.3, ‘de positie van de nieuwe hypotheekhouder’.

349 Zie AR Den Haag 21 februari 1947, *NOR* 787; AR Den Haag 17 oktober 1947, *R* II, 634 ev.; AR Den Haag 2 maart 1948, *R* II, 634 ev.; AR Amsterdam 12 juni 1947, *NOR*

De Afdeling Rechtspraak was niet alleen grillig in de wijze waarop zij op een beroep op art. 33 lid 1 E 100 reageerde. Zij ging er ook wel toe over de schade tussen partijen gelijkelijk te verdelen (met een beroep op art. 27 lid 3 E 100), als art. 33 lid 1 naar haar oordeel niet van toepassing kon zijn, omdat er onverplicht was betaald. De ratio achter de verdeling van de schade was dan gelegen in het feit dat de terug te draaien betalingen door NSB-ers of *Verwalter* waren verricht, waardoor de partijen ‘over wie’ deze personen aangesteld waren geweest, ook als oorlogsslachtoffers werden beschouwd.³⁵⁰

6.5 Recapitulatie

Samenvattend kan hier worden opgemerkt dat het Nederlands rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed en hypothecaire vorderingen, vanwege haar minnelijk karakter en de open normen van E 100, betrekkelijk wispelturig verliep en een weinig principieel karakter heeft gedragen. Hoewel de goede trouw van verkrijgers van joods onroerend goed in de grote meerderheid van de gevallen niet werd aangenomen, en het perceel dus in de regel terugging naar de oorspronkelijke eigenaar, kon de laatste er niettemin nimmer gerust op zijn, dat hij volledig in de *status quo ante* zou worden hersteld. Des te opvallender is het gegeven, dat de Afdeling Rechtspraak het streven naar *volledig* rechtsherstel, als richtinggevend idee bij de interpretatie van E 100, slechts ‘plaatselijk’ toepaste, op specifieke onderdelen van dit weerbarstige deelterrein, maar op andere onderdelen aan een billijke belangenafweging tussen gedeposeerde en tegenwoordige bezitter voorkeur

---

963; AR Den Haag 15 april 1950, *NOR* 1768; AR Den Haag 21 december 1949, *R* 51/14, 43.

350 Zie voor een voorbeeld AR Amsterdam 9 mei 1949, *NOR* 1604. In deze uitspraak werd een (niet hypothecaire) vordering toebehorend aan de verzekeringsmaatschappij ‘De Ancient Order of Foresters’ praktisch maar voor een derde gedeelte hersteld, omdat de onverplichte aflossing verricht was door de NSB-burgemeester van de gemeente Wildervank, en de betaling bovendien gedaan was aan het bankierskantoor Van Emden dat zelf onder Verwaltung stond en waaraan het geld door toedoen van de ‘liquidateur’ die aan deze bank was opgedrongen, uiteindelijk niet ten goede was gekomen. Volgens de Afdeling Rechtspraak was art. 33 lid 1 E 100 niet van toepassing, maar zij achtte het wel gerechtvaardigd om met een beroep op art. 27 lid 3 E 100 de schade tussen de drie partijen te verdelen, in aanmerking nemend, dat zowel de gemeente Wildervank als het bankierskantoor Van Emden (*NOR* 1604, 547) ‘ten aanzien van de onderwerpelijke transactie niet vrijelijk, althans niet op normale wijze hebben gehandeld, doch zich daarbij – evenals zulks bij verzoeker [de Ancient Order of Foresters] het geval is geweest – aan de beslissingen van een hen opgedrongen liquidateur, resp. bestuurder, hebben moeten onderwerpen; [...]’.

gaf.³⁵¹ De nadruk op billijkheid was in het voordeel van de tegenwoordige bezitter, vooral wanneer deze op de een of andere manier kon aantonen dat hij zelf ‘ook’ een ‘oorlogsslachtoffer’ was geweest, of bijvoorbeeld met de oorspronkelijke eigenaar in een bijzondere relatie had gestaan.³⁵² De ‘billijkheid’ kon dan met zich meebrengen dat de ‘schade’ waarmee de tegenwoordige bezitter bleef zitten, omdat hij, na restitutie van het perceel, slechts een hoogst onzekere vordering op een Duitse ‘roofinstantie’ (in de praktijk vrijwel steeds de NGV³⁵³) overhield, gedeeltelijk (meestal voor de helft) op de oorspronkelijke eigenaar werd afgewenteld. Het kwam er in dat geval veelal op neer dat de oorspronkelijke eigenaar van de ‘oorlogskoper’ de helft van zijn vordering op de NGV overnam en daartegenover verplicht werd om aan de koper de helft van de door hem aan de NGV betaalde koopprijs af te staan, een bedrag dat evident niet aan de oorspronkelijke eigenaar ten goede was gekomen (!). Hoewel een dergelijke verdeling van de schade in heel bijzondere gevallen wellicht te verdedigen kan zijn, moet nogmaals de principiële vraag worden gesteld waarom van personen, die van systematische ontrechting het slachtoffer zijn geweest, zou mogen worden gevraagd om mee te delen in de eventuele ‘schade’ die andere gedupeerden, geheel buiten de schuld of toedoen van eerstgenoemden, hebben geleden doordat ze met Duitse ‘roofinstellingen’ in aanraking zijn gekomen of zelf ook ‘oorlogsslachtoffer’ zijn geweest. Om dezelfde reden blijft de vraag open of het wel juist is om van mensen die stelselmatig zijn ontrecht te eisen dat zij, ter verkrijging van rechtsherstel ten aanzien van hun onroerend goed of van hun hypothecaire vorderingen, meewerken aan een minnelijke schikking met verkrijgers, waarin immers besloten ligt dat er voor alle partijen ‘iets in moet zitten’.³⁵⁴

Het rechtsherstel ten aanzien van hypothecaire vorderingen draaide in de kern om art. 33 E 100. De toepassing van dat artikel heeft ertoe geleid dat gedeposedeerden doorgaans niet, en in een klein aantal gevallen wel in hun hypothecaire vordering werden hersteld. Art. 33 E 100 bood, zoals gezegd, een volledige bescherming aan debiteuren die hun schulden in bezettingstijd, onder invloed van Duits – inmiddels nietig – bezettingsrecht, aan een Duitse instantie hadden betaald, tenzij zij dat (geheel) vrijwillig of te gretig hadden gedaan. Het gevolg van deze bepaling was dat de degenen die hun hypothecaire vorderingen in bezettingstijd waren kwijtgeraakt, meestal ge-

351 Een enkele keer werd dit idee ook verwoord op een ander terrein van het rechtsherstel.

Een voorbeeld daarvan is een betrekkelijk late uitspraak met betrekking tot een effect, AR Amsterdam 9 februari 1953, R 53/312, 810. De Afdeling Rechtspraak overwoog daarin: ‘[...] rechtsherstel [...] beoogt allereerst de gedeposedeerde zoveel mogelijk te herstellen in zijn vroegere rechten, gelijk blijkt uit de beginselen in het K.B. E 100 neergelegd (zie bijv. art. 27 lid 3 van dat besluit); [...]’.

352 Bijvoorbeeld de relatie tussen joodse eigenaar en niet joodse pachter met betrekking tot landbouwgronden.

353 Zie noot 355.

354 Zie par. 1.1 van dit hoofdstuk.

noegen moesten nemen met een onzekere vordering op de ‘roofinstelling’ (dat was vrijwel steeds de NGV³⁵⁵) ter hoogte van het door de debiteur aan deze instantie afgeloste bedrag. Op dit terrein had degene die zijn hypothecaire vordering was kwijtgeraakt derhalve weinig kans dat die vordering weer zou herleven. In de meeste gevallen bleef hij achter met een vordering op de NGV. Pas acht jaar na de bevrijding werd duidelijk dat de uitkering uit de NGV-boedel op vorderingen van crediteuren, tegen eerdere verwachtingen in, 75% zou bedragen. De laatste uitkeringen uit de NGV-boedel op de vorderingen van crediteuren werden in de tweede helft van de jaren vijftig verricht. Daarmee liep dit moeizame onderdeel van het Nederlands rechtsherstel voor veel gedeposeerden toch niet geheel onbevredigend af, zij het dat de 75%-uitkering van de NGV wel een stuk lager was dan de uitkeringspercentages die uiteindelijk uit de boedels van andere ‘roofinstanties’ zoals Liro (90%) en VVRA (85%) konden worden gerealiseerd.³⁵⁶

7. Conclusie

De algemene opmerkingen die hierboven, in paragraaf 6.5 over het rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed en hypothecaire vorderingen zijn gemaakt, kunnen *pars pro toto* gelden voor het Nederlands rechtsherstel als geheel, althans op de hier onderzochte deelterreinen. De grote nadruk op billijkheid, belangenafweging en minnelijk rechtsherstel; de volledige bescherming van de verkrijger die zijn goede trouw aannemelijk wist te maken; de verregaande bescherming die art. 33 E 100 bood aan debiteuren van joodse schuldeisers die in bezettingstijd aan een Duitse ‘roofinstelling’ hadden betaald; dit alles leidde niet alleen tot een zekere mate van willekeur in de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak en tot (met enige regelmaat) discutabele uitspraken, maar ook tot een vorm van rechtsherstel waarvan de uitkomst telkens onvoorspelbaar was, en die van degenen die waren ontrecht niet alleen strijdbaarheid en geduld vroeg, maar ook een inschikkelijke grondhouding, een bereidwilligheid om te ‘schikken’, om met minder dan volledig rechtsherstel genoegen te nemen.

Deze sterk pragmatische insteek, is, zoals in het tweede hoofdstuk aan de orde was, een bewuste keuze van de ‘architect’ van E 100, prof. mr. Eg-

355 Ook gedeposeerden wier hypothecaire vorderingen via een satelliet als Everout waren afgelost (of wier huizen via dit soort lieden in opdracht van de NGV verkocht waren), kregen (alleen) een vordering op de NGV. Hetzelfde gold voor aflossingen die uiteindelijk bij de VVRA terecht waren gekomen. Dat was de uitkomst van enkele procedures die voor de Afdeling Rechtspraak door gedeposeerden waren gevoerd. Zie AR Den Haag 29 december 1948, *NOR* 1360; AR Den Haag 9 maart 1949, *NOR* 1419 en AR Den Haag 20 januari 1950, *NOR* 1639, voorts De Boer en Klein, ‘Hypotheken’, 654-656.

356 Over de afwikkeling van de boedels van de voormalige Duitse ‘roofinstanties’, zie hoofdstuk 4, par. 6.

gens, geweest en sloot goed aan bij de instrumentalistische visie op het rechtsherstel die er bij de Nederlandse regering bestond.³⁵⁷ De grote flexibiliteit en beslissingsvrijheid, met de nadruk op praktische oplossingen, moest wel leiden tot 'piecemeal engineering' en dus tot rechtsongelijkheid. Eggens' beslissing om in het conflict tussen een oorspronkelijke eigenaar en een verkrijger te goeder trouw, de verkrijger die zijn goede trouw aannemelijk kon maken te beschermen ten koste van de oorspronkelijk eigenaar (en überhaupt ruime bescherming te bieden aan derde partijen, debiteuren en anderen die, meestal onbedoeld, in de ontrentingsmachinerie verstrikt waren geraakt), leidde ertoe dat vele gedeposeerden bleven zitten met een vordering op de boedels van een van de Duitse instanties, zoals Liro of de NGV, waar het in bezettingstijd betaalde bedrag doorgaans terecht was gekomen. Omdat de afwikkeling van deze boedels, die onder beheer stonden van door het Nederlands Beheersinstituut aangestelde beheerders, vele jaren op zich liet wachten (onder andere vanwege het feit dat een reconstructie op naam van de crediteuren, in verband met de gedeeltelijk vernietigde administraties van deze instellingen veel tijd nam), leefden velen in de eerste vijf, zes jaar na de bevrijding in de veronderstelling dat het met hun rechtsherstel mogelijk niets zou worden. Pas in 1952, toen duidelijk werd dat de uitkeringen uit de boedels hoger zouden worden dan verwacht, veranderde dat beeld sterk.

Aan de andere kant moet ook worden gesteld, dat de grote nadruk op billijkheid de Nederlandse herstelrechter ruim baan gaf om binnen de bijzondere omstandigheden van het concrete geval aan een 'oplossing op maat' te werken, goed luisterend naar alle partijen. Voorts moet voortdurend worden bedacht dat het rechtsherstel op de verschillende deelterreinen ook steeds verschillend verliep. Zo geldt het hierboven opgemerkte veel minder voor het rechtsherstel ten aanzien van levensverzekeringen, waarin de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak, die dit type zaken berechtte, wel voor een principiële benadering koos, met als gevolg dat gedeposeerden in het algemeen consequent in hun rechten als polishouders werden hersteld.³⁵⁸

De gestelde kritische vragen die aan het eind van dit hoofdstuk overblijven, gelden niet zozeer de Afdeling Rechtspraak zelf, en zeker niet de kwaliteiten van de vaak gereputeerde juristen die in die Afdeling zitting hadden, en die naast hun gewone werkzaamheid vaak lange jaren als herstelrechter zijn opgetreden. Het fundamentele probleem dat overblijft, zit in de opzet en vorm, de Eggensiaanse gedaante van het Nederlands rechtsherstel dat om die reden onvermijdelijk op compromissen en belangenafweging was gericht. In hoofdstuk 5, waarin het Franse naoorlogse rechtsherstel wordt beschreven en geanalyseerd, zullen dit probleem en de daarmee verbonden

357 Zie hoofdstuk 2, par. 5 en 7.

358 Zie dit hoofdstuk, par. 5.

vraagpunten worden afgezet tegen de Franse benadering, en aldus opnieuw aan de orde komen.

Hoofdstuk 4

Het Nederlands rechtsherstel met betrekking tot effecten*

1. Inleiding. Het effectenrechtsherstel op hoofdlijnen

Onder de goederen, die door de Duitse bezetter in Nederland werden ge-roofd, namen effecten¹ een bijzondere positie in. Allereerst door de massali-teit van de effectenroof en de enorme bedragen die er in omgingen. Zo be-droeg de liquidatiewaarde van de naar schatting circa 500.000 effecten² die bij Liro terechtwamen, volgens een raming van Liro zelf van begin augus-tus 1944³, op dat moment 300 miljoen, naar Liro's eigen berekening meer dan 75% van de totale boekwaarde van het bij Liro ingeleverde vermogen.⁴

* Dit hoofdstuk is een bewerking van W.J. Veraart, 'Effecten', in: *Eindrapport commis-sie-Scholten. Deel II* (Den Haag 1999).

- 1 De term effecten moet, tenzij anders vermeld, uiterst ruim worden opgevat. Er onder vallen onder meer: aandelen, obligaties, pandbrieven, certificaten van aandelen, van obligaties of van andere waarden, depotfractiebewijzen, winst- en oprichtersbewijzen, optiebewijzen, inschrijvingen in schuld- en aandelenregisters, schatkistbiljetten en -promessen, anticipatiebiljetten en receptissen. Vgl. de definitie van art. 39 lid 1 E 100.
- 2 Zie *Eindverslag van beheerders-vereffenaars betreffende Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (L.V.V.S.) aan het Nederlandse Beheersinstituut te 's-Gravenhage* (Amsterdam 1958), 13 (voortaan: *Eindverslag LVVS*). Liro kreeg na de bevrijding de benaming Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat, afgekort LVVS. De beheerders-vereffenaars van LVVS – dit waren ten tijde van de publicatie van het eindverslag J.D.J. Roos, J.P. Barth en Ed. Spier – waren de naoorloge Nederlandse beheerders-vereffenaars van de Liro-boedel, die op hun beurt weer ressorteerden onder het Nederlands Beheersinstituut (NBI). In dit boek wordt in plaats van 'LVVS' waar mogelijk van 'Liro-boedel' gesproken. De beheerders-vereffenaars van de Liro-boedel waren tevens beheerders-vereffenaars van de boedel van de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA). Het eindverslag van de vereffening van de VVRA-boedel verscheen gelijktijdig met het *Eindverslag LVVS*, en is ook relevant voor dit betoog: *Eindverslag van beheerders-vereffenaars betreffende Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (V.V.R.A.) aan het Nederlands Beheersinstituut te 's-Gravenhage*, brochure (Amsterdam 1958) (voortaan: *Eindverslag VVRA*).
- 3 Zie 'Uebersicht ueber die Zusammensetzung der bei der Firma Lippmann, Rosenthal en Co. Sarphatistraat, Amsterdam, am 31. juli 1944 vorhandenen Juedische Vermoegenswerte', in: NIOD, archief A. Flesche, D IV.
- 4 Daarnaast vond plundering of verlies van effecten ook op andere wijze plaats. Bijvoor-beeld in het kader van de liquidatie van stichtingen en verenigingen, door de Commis-saris voor Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen. Of in het kader van de confis-catie van het 'Feindvermögen' op basis van Vo. 26/1940, door de *Deutsche Revisi-*

In de tweede plaats door de complexiteit van dit deel van het rechtsherstel: effecten, in het bijzonder aandelen aan toonder, zijn zeer gemakkelijk overdraagbaar. In bezettingstijd waren courante fondsen⁵, nadat ze bij Liro waren ingeleverd, massaal (vaak meerdere keren) verhandeld over de Amsterdamse Effectenbeurs. Na de bevrijding zou de vraag naar de goede trouw van particuliere kopers en in het bijzonder van de banken of commissiehuizen die hun opdrachten ter beurse uitvoerden, uitgroeien tot één van de lastigste problemen waarvoor de Afdeling Rechtspraak zou worden gesteld.

Anders dan op de andere terreinen van het rechtsherstel, kon de Afdeling Rechtspraak geen gebruik kon maken van de ‘gewone’, open regels van E 100 (de artikelen 22-34 E 100). De Nederlandse herstellwetgever had met betrekking tot effecten een afzonderlijke en zeer gedetailleerde regeling ontworpen, die in november 1945 bij wetsbesluit F 272 als het vierde hoofdstuk van E 100 in werking was getreden. Aan het ontwerpen van deze speciale regeling was het parlement niet te pas gekomen; de Staten-Generaal zouden pas eind november 1945, na de inwerkingtreding van het wetsbesluit F 272, weer voor het eerst met volledige bevoegdheden bijeenkomen. Daarentegen had de Vereniging voor de Effectenhandel op de totstandkoming van het ontwerp wel grote invloed gehad. De inbreng van de (particuliere) Vereniging voor de Effectenhandel (VvdE) – die de Amsterdamse effectenbeurs in die tijd bestuurde en waarvan alle financiële instellingen, banken en commissiehuizen die toegang hadden tot de Amsterdamse beursvloer lid waren – was vooral problematisch omdat het bestuur van deze vereniging bij de handel in geroofde effecten een leidende rol had gespeeld.⁶ Tijdens de voorbereiding van het wetsbesluit F 272 drong de Vereniging er met kracht op aan om de aansprakelijkheid van beursleden voor de handel in geroofde effecten (‘Liro-stukken’) zoveel mogelijk uit te sluiten. Dat resulteerde weliswaar niet in een volledige wettelijke bescherming tegen mogelijke aansprakelijkheid (waarop zij hadden ingezet), maar wel in een protectie van kopers (en in het bijzonder van banken en commissiehuizen die hun opdrachten uitvoerden), die veel verder ging dan de ‘gewone’ regeling van E 100 in de artikelen 22-34.

---

*ons- und Treuhand AG (DRT). Of in het kader van de liquidatie van joodse bedrijven, in opdracht van de *Wirtschaftsprüfstelle*. Of door derden, niet joodse Nederlanders, die de effecten in handen kregen en profiteerden van de bezettingsomstandigheden. Of door inbeslagname door het *Devisenschutzkommando*. Of uit nog andere oorzaken die met de bezetting verband konden houden, zoals brand of acute geldnood. Dit hoofdstuk concentreert zich op het bij Liro ingeleverde effectenbezit.*

5 Toonderaandelen die over de beurs kunnen worden verhandeld.

6 Zie over de structuur van de beurs ten tijde van de bezetting: Jaap Barendregt, *Oorlogseffecten. Roof en rechtsherstel van joods effectenbezit* (Amsterdam 2004), 24.

De Nederlandse Staat had een economische reden om de Vereniging voor de Effectenhandel op dit punt tegemoet te komen. Op het ministerie van Financiën – waar het wetsbesluit werd voorbereid –, maar ook daarbuiten, heerste in 1945 de overtuiging dat een massale restitutie van effecten die over de beurs waren verhandeld, het vertrouwen in de Amsterdamse beurs zou ondermijnen, omdat daarmee de indruk zou ontstaan, dat kopers ter beurze niet te allen tijde zeker zouden kunnen zijn van hun bezit. Als het vertrouwen in de beurs ondermijnd zou worden, zou dit de positie van Nederland op de internationale kapitaalmarkt kunnen aantasten, met – mogelijk – zeer negatieve gevolgen voor de economische wederopbouw. Om die reden besloot men een koper die in bezettingstijd ter beurze een effect had gekocht het voordeel van de twijfel te gunnen: hij werd geacht te goeder trouw te zijn geweest, tenzij de oorspronkelijke eigenaar van het effect kon aantonen, dat hij zich in strijd met destijds geldende reglementen en gebruiken willens en wetens had ingelaten met de handel in dat geroofde effect.

De gecompliceerde bepalingen die de aansprakelijkheid van beursleden en particuliere kopers inperkten, vormden een stijlbreuk met de open normen van E 100 die op redelijkheid en billijkheid waren gebaseerd. Met betrekking tot effecten kon de herstelrechter zich veel minder vrij opstellen dan hij gewend was. Desondanks boden ook de precieze bepalingen van het vierde hoofdstuk van E 100 nog de nodige interpretatieruimte, omdat over de betekenis van centrale begrippen als ‘regelmatig beursverkeer’ en ‘gehoudenheid aan reglementen en gebruiken’ die in dit vierde hoofdstuk voorkwamen, grote onduidelijkheid zou ontstaan die pas in het begin van de jaren vijftig door de Afdeling Rechtspraak werd weggenomen.

Binnen de gedecimeerde joodse gemeenschap overheerste al snel na de bevrijding het gevoel dat het met het rechtsherstel ten aanzien van effecten niets zou worden, en dat het ook niet mogelijk zou blijken om de beursleden aan te spreken voor schadevergoeding, wanneer de tegenwoordige bezitter te goeder trouw moest worden geacht en derhalve het effect mocht behouden. In brede kring ging men ervan uit, dat men ten aanzien van effecten met zijn claim op de Liro-boedel genoeg zou moeten nemen, terwijl men zich over de hoogte van het uitkeringspercentage op die claim weinig illusies maakte.⁷ De gevoelens van uitzichtloosheid versterkten zich toen bleek dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel niet alleen aan de basis had gestaan van de effectenregeling in E 100 (zoals gewijzigd bij F 272), maar ook een centrale rol ging vervullen binnen de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel. Dit was de afdeling binnen de Raad die niet alleen met de technische uitvoering van de effectenregistratie was belast – die registratie (een reusachtige operatie) was nodig om het rechtsherstel met betrekking tot effecten überhaupt mogelijk te maken – maar ook als rechter in eerste instantie in effectenzaken optrad. De

7 Zie hoofdstuk 3, par. 1.2 (slot).

rechterlijke taak van de Afdeling Effectenregistratie was op zich al problematisch omdat zij als ‘uitvoerende’ instantie direct onderworpen was aan ministeriële aanwijzingen. Zij was dus geenszins onafhankelijk. In de praktijk zou met name Lieftinck grote invloed op het reilen en zeilen van de Afdeling Effectenregistratie uitoefenen.

De Vereniging voor de Effectenhandel werd binnen de Afdeling Effectenregistratie niet alleen belast met de technische uitvoering van de effectenregistratie. De voorzitter van de Vereniging voor de Effectenhandel, Carel Overhoff, werd tevens volwaardig lid van de Afdeling Effectenregistratie. Dat betekende dat hij ook zeggenschap had over haar rechterlijke taken. Overhoffs lidmaatschap was vooral omstrede, omdat hij als beursvoorzitter een hoofdrol had gespeeld bij de handel in geroofde effecten in bezettingstijd. Kritiek op zijn persoon stuitte echter lange tijd af op het aureool van verzetsheld dat Overhoff na de bevrijding omgaf. Gebruikmakend van zijn positie slaagde Overhoff erin te maskeren wat er tijdens de bezetting precies ter beurze was voorgevallen. Hij deed het jarenlang voorkomen, alsof de Vereniging voor de Effectenhandel gedwongen was geweest om Liro toe te laten tot de beursvloer, en dat er aan de daaropvolgende handel in geroofde effecten reglementair niets te doen was geweest. In een officiële nota die hij eind 1947 uitbracht aan de Afdeling Effectenregistratie pleitte hij zonder terughoudendheid voor een volledige bescherming tegen aansprakelijkheid van de beursleden, omdat alle beurstransacties in bezettingstijd naar zijn stellige overtuiging rechtmatig zouden zijn geweest.⁸ De Afdeling Effectenregistratie bleek gevoelig voor de argumenten van Overhoff en ontpopte zich tot een ‘rechter’ die in bijna alle gevallen waarin het beursbelang zich deed gelden, in voor de ‘gedeposedeerden’ ongunstige zin besliste. Overhoff bleef lid tot in 1948, toen hij, ontmaskerd als fraudeur van gelden uit zijn eigen commissionairs-firma, moest aftreden.⁹

Het was vooral de ook al in de voorgaande twee hoofdstukken vermelde advocaat Heiman Sanders die de strijd om het effectenrechtsherstel voor de joodse gemeenschap zou gaan voeren, eerst alleen, later als secretaris van de door hem in 1950 opgerichte ‘Commissie ter bescherming van aanspraken van gedeposedeerden’ (Commissie Gedeposedeerden).

Eind jaren veertig kreeg Sanders de beschikking over een in Berlijn gevonden document dat een ander licht zou werpen op de beurshandel in geroofde effecten. Daaruit bleek dat bestuursleden van de Vereniging voor de Effectenhandel en van de Amsterdamsche Bankiersvereniging er kort na de inwerkingtreding van de eerste Liro-verordening in augustus 1941 bij de Duitse autoriteiten op hadden aangedrongen betrokken te worden bij het te

8 Zie de door C.F. Overhoff in december 1947 uitgebrachte nota aan de Afdeling Effectenregistratie, in: MVJ, 650/013/V (‘Nota Overhoff’).

9 Meer informatie over Overhoff in par. 2.3, n. 47 van dit hoofdstuk.

gelde maken van het bij Liro ingeleverde effectenbezit. De Duitsers waren aanvankelijk van plan geweest de effecten in Berlijn te verkopen. Hoewel het bestuur van de Vereniging, na aanvankelijk de echtheid van het document in twijfel te hebben getrokken, de inhoud ervan tegensprak en beweerde slechts in het belang van joodse cliënten te hebben gehandeld, werd de geloofwaardigheid van Overhoffs verhaal over de beurshandel in geroofde effecten aangetast. Recent historisch onderzoek heeft bevestigd dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel een veel actievere rol heeft gespeeld in het mogelijk maken, faciliteren en legitimeren van de handel in geroofde effecten dan Overhoff na de oorlog beweerde. Tot eind jaren veertig werd Overhoffs weergave van de feiten echter in regeringskringen en door de Raad voor het Rechtsherstel, inclusief de Afdeling Rechtspraak tot uitgangspunt van hun beslissingen genomen. Overhoffs presentatie van de feiten zou vanaf het eind van de jaren veertig tot op heden, schoksgewijs en onder invloed van telkens weer nieuwe ontdekkingen, steeds meer worden bijgesteld.

De juridische procedures met betrekking tot effecten kwamen betrekkelijk laat op gang, vooral omdat de registratie van alle in Nederland uitstaande effecten (twintig miljoen!), nodig om uit te vinden wie de tegenwoordige bezitters en wie de oorspronkelijke eigenaren van geroofde effecten waren geweest, veel tijd nam. In de jaren 1947-1949 kwamen deze procedures echter goed op gang, eerst bij de Afdeling Effectenregistratie, die de zaken meestal machinaal afdeed (het ging om meer dan honderdduizend (!) zaken betreffende één of meerdere effecten die moesten worden afgewikkeld), en vervolgens bij de Afdeling Rechtspraak, in hoger beroep. Principiële juridische strijdpunten werden door de Afdeling Rechtspraak beslist.

Op 19 mei 1952 deed de Afdeling Rechtspraak een uitspraak in een zaak waarin de aansprakelijkheid aan de orde was van effectenhandelaren die via een 'normale' hoekman (een neutrale tussenpersoon, die de naam van de verkoper meestal niet aan de koper onthult) van Liro effecten hadden gekocht. Volgens de Afdeling Rechtspraak was de beurshandelaar in dat geval aansprakelijk, omdat hij ten tijde van de *levering* van het effect had kunnen weten dat het van Liro afkomstig was, en het op dat moment nog had kunnen weigeren op grond van het beursreglement. Deze uitspraak, die betekende dat alle handelaren die rechtstreeks effecten van Liro geleverd hadden gekregen, aansprakelijk gesteld konden worden voor schadevergoeding, betekende een omslagpunt in de geschiedenis van het effectenrechtsherstel. Er brak een beursstaking uit, die pas werd beëindigd nadat minister Lief tinck had verklaard dat hij bereid was om de grieven van de Vereniging voor de Effectenhandel tegen deze uitspraak serieus te nemen.

In juni 1953 werd er een compromis bereikt tussen de Nederlandse Staat, de Commissie Gedeposseerden en de Vereniging voor de Effectenhandel. De uitkomst was dat de beroofde eigenaren van effecten die in bezettingstijd over de Amsterdamse beurs waren verhandeld 90% van de toen-

malige waarde (naar de koersen in 1953) vergoed kregen, inclusief gederfde vruchten. Daar stond tegenover dat de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel volledig gevrijwaard bleven van aansprakelijkheid voor schadevergoeding.

Het compromis werd voor een aanzienlijk deel gefinancierd uit de claims die de oorspronkelijke eigenaren op de boedels van Liro en VVRA konden doen gelden. In de loop van 1952 werd duidelijk dat de uitkeringen uit deze boedels veel hoger zouden uitvallen dan verwacht, omdat een aantal door de Commissie Gedeposeerden indirect tegen de Staat aangespannen reeks rechtsherstelprocedures ten slotte in een overwinning voor de Commissie Gedeposeerden uitmondde, met als gevolg dat de waarde van beide boedels met enkele tientallen miljoenen gulden toenam. Deze procedures hadden betrekking op een aantal transacties tussen Liro en VVRA en onder meer De Nederlandsche Bank die in bezettingstijd waren verricht, waarbij een deel van het bij Liro geconcentreerde vermogen was omgezet in na de bevrijding waardeloos Duits schatkistpapier. Als gevolg van de overwinningen in deze procedures die eind 1952 onherroepelijk zouden worden, werd ook het uitkeringspercentage van de NGV een stuk hoger dan verwacht, omdat de boedel van deze instantie voornamelijk uit een grote vordering op de VVRA bestond. In 1953 kwam daar nog een paar procent bij, toen een door de Commissie Gedeposeerden aangespannen procedure met betrekking tot Duits schatkistpapier dat zich specifiek in de NGV-boedel bevond, werd beslecht in het voordeel van de crediteuren van deze boedel.

De strijd om het schatkistpapier in de boedels van de roofinstanties is een cruciale episode in de geschiedenis van het rechtsherstel en heeft ertoe geleid dat de resultaten van het Nederlands rechtsherstel vanuit het perspectief van de beroofden veel minder ongunstig uitpakten dan jarenlang werd gedacht. Omdat deze strijd niet los gezien kan worden van de strijd om het effectenrechtsherstel, zal zij in dit hoofdstuk worden behandeld, met dien verstande dat de uitkomsten ervan voor alle terreinen van het Nederlands rechtsherstel van groot belang zijn geweest.

In het navolgende worden de hiervoor geschetste hoofdlijnen van het effectenrechtsherstel gedetailleerd behandeld. Allereerst komt in paragraaf 2 ter sprake hoe Liro de bij haar ingeleverde effecten te gelde maakte, in het bijzonder op de Amsterdamse effectenbeurs. Vervolgens wordt in paragraaf 3 ingegaan op de totstandkoming en de systematiek van de herstelwetgeving met betrekking tot effecten. In paragraaf 4 en 7 worden de belangrijkste ontwikkelingen in de rechtspraak van de Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Rechtspraak behandeld. De strijd om de boedels van Liro en VVRA komt aan de orde in paragraaf 5 en 6. Paragraaf 8 is gewijd aan de ontknoping van het effectenrechtsherstel ten aanzien van over de beurs verhandelde aandelen en bevat een bespreking van het 90% aanbod dat vanaf juni 1953 aan oorspronkelijke eigenaren van dergelijke effecten werd ge-

daan. Daarmee was de eerste, meest turbulente fase van het Nederlandse effectenrechtsherstel afgesloten. Paragraaf 9 bevat een korte conclusie.

Buiten het bestek van dit onderzoek vallen recentere ontwikkelingen op dit terrein, zoals die in de jaren vijftig en zestig in het kader van de *Wiedergutmachung* plaatsvonden¹⁰, en nog recenter, in 2000, de spijtbetuiging en betaling van een substantieel bedrag door beurs en banken aan de Nederlandse joodse gemeenschap naar aanleiding van de houding van de beurs tijdens en na de Tweede Wereldoorlog en geconstateerde gebreken in het effectenrechtsherstel.¹¹ Ook het rechtsherstel ten aanzien van effecten die zich op het moment van de bevrijding in het buitenland bevonden, valt buiten het bestek van dit onderzoek.¹²

2. Handel in geroofde effecten

2.1 Inlevering bij Liro

Op 8 augustus 1941 werd bij de eerste Liro-verordening (Vo. 148/1941) bepaald, dat Joden met een vermogen van boven tienduizend gulden of een belastbaar jaarinkomen boven drieduizend gulden verplicht waren hun contanten en effecten bij Liro in te leveren. Een bedrag van duizend gulden werd vrijgesteld. Op 21 mei 1942 werd een tweede Liro-verordening (Vo. 58/1942) uitgevaardigd, waarbij de inkomens- en vermogensgrens en de duizend gulden-vrijstelling kwamen te vervallen. Ook effecten die zich bevonden in Duitsland of in het door de Duitsers bezette gebied buiten Nederland moesten worden overgedragen in depot of op een rekening, door Liro geopend bij een in het desbetreffende land gevestigde bankinstelling. Joodse vorderingen op Nederlandse banken, met betrekking tot bij buitenlandse bankinstellingen gedeponeerde effecten, die zich niet in Duitsland of in bezet gebied bevonden, moesten door de Joodse eigenaren worden gecedeerd aan de NV Phöbus, een lege vennootschap die als stroman fungeerde en waarvan de aandelen berustten bij Liro. Tegen deze laatste verplichting werd vanuit de Amsterdamsche Bankiersvereniging en de Vereniging voor de Effectenhandel, na het inwinnen van juridisch advies, tevergeefs geprotesteerd. Desondanks zou dit onderdeel van de inlevering niet slagen. De cessies werden in het neutrale of geallieerde buitenland niet erkend, zodat Liro geen greep kreeg op deze categorie effecten. Na de bevrijding ging

10 Zie Veraart, 'Effecten', 408-419.

11 Ook de Nederlandse Staat betuigde in 2000 spijt voor gebreken en kilte in het rechtsherstel (niet alleen op het terrein van effecten) en betaalde de joodse gemeenschap een significant bedrag. Zie over dit alles Barendregt, *Oorlogseffecten*, 78-82.

12 Zie daaromtrent Veraart, 'Effecten', 402-408.

men er vanuit dat de cessies nooit hadden plaatsgevonden en werden nog aanwezige aktes van cessie aan rechthebbenden teruggegeven.¹³

De inlevering van effecten begon in augustus 1941, vlak nadat de eerste Liro-verordening was afgekondigd. Onder de inleveraars bevonden zich particulieren, banken, commissiehuizen, notarissen en accountantskantoren. Banken en commissionairs handelden bij het inleveren van de effecten vaak in opdracht van hun joodse cliënten, maar hadden ook een zelfstandige inleveringsplicht, als de joodse cliënten niet meewerkten. Wie niet meewerkte aan de uitvoering van de verordening kon op allerlei manieren tot naleving worden gedwongen – en dat gebeurde ook.¹⁴

Na het verschijnen van de tweede Liro-verordening, waren ook effecten die bij banken in kluisjes lagen, niet langer veilig. Zo werden safe-loketten bij banken, toebehorend aan joodse cliënten die niet op aanmaningen reageerden, na verloop van tijd opengebroken. Dit geschiedde in aanwezigheid van een notaris en van vertegenwoordigers van Liro en de Duitse autoriteiten. De notaris maakte een beschrijving van de inhoud van de kluis op, waarna de inhoud werd overgedragen aan Liro.¹⁵

In het algemeen lijken de banken en de joodse particulieren op grote schaal aan de uitvoering van de verordeningen te hebben gehoor gegeven, onder invloed van de dwang en dreiging die er van de verordeningen en de uitvoeringsmaatregelen uitgingen.¹⁶ Nog geen twee weken na de uitvaardiging van de eerste Liro-verordening verscheen er een uitvoerig ‘Rundschreiben über die Anwendung der Verordnung 148/41 über die Behandlung jüdischen Kapitalvermögens’ van de Amsterdamsche Bankiersveree-

13 Zie map met correspondentie van het ABV-bestuur met derden 1941, in: NVB, archief ABV; voorts *Eindverslag LVVS*, 6, 16.

14 Zie J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Deel 1* (Den Haag 1965), 127-128.

15 Een aantal van deze notariële procesverbalen is bewaard gebleven in het historisch archief van ABN Amro te Weesp.

16 Volgens Milja van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de periode van rechtsherstel* (Amsterdam-Antwerpen 2003) 96, is de houding van de banken bij de inlevering van het joodse effectenbezit bij Liro ‘passief’ geweest: ‘Ze wachtten af of de klant zelf instructie gaf tot overboeking naar Liro, en zolang die instructie uitbleef, gebeurde er niets.’ Deze conclusie staat echter op gespannen voet met het feit dat de banken zelf actief betrokken waren bij de organisatie van de inlevering bij Liro, en zij de hele operatie daarmee wellicht ook de schijn van legitimiteit hebben gegeven. Van Tielhof geeft daar zelf een onthutsend voorbeeld van (*Banken in bezettingstijd*, 83): ‘Klanten ontvingen formulieren waarmee zij hun bank opdracht gaven hun tegoed en/of effectendepot over te brengen naar Liro. De tekst van deze formulieren was kort en zakelijk. Zo luidde het formulier dat de Twentsche Bank in augustus 1941 rondstuurde: “Door dezen verzoek ik u mijn effecten onder uwe berusting en het saldo mijner bankrekeningen over te brengen naar de Firma Lippmann Rosenthal & Co., Sarphatistraat, Amsterdam”. De Twentsche Bank had een omvangrijke joodse clientèle.’ Wie een door zijn eigen bank opgesteld, gedrukt formulier krijgt thuisgestuurd, om de inlevering van effecten bij Liro te vergemakkelijken, zal wellicht geneigd zijn te denken dat het wel in orde zal zijn.

niging en de Vereniging voor de Effectenhandel.¹⁷ Dit rondschrijven was totstandgekomen in overleg met en onder druk van de bezetter, tijdens besprekingen met bestuursleden van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging, die kort na het verschijnen van de verordening hadden plaatsgehad. In de maanden die volgden zouden vele uitleggende dictaten van de Duitse autoriteiten over de ‘Anwendung’ van de eerste Liro-verordening (later de tweede) volgen. Het is duidelijk dat de bezetter daarbij een manipulatief gebruik maakte van het prestige en de hoge organisatiegraad van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging, door hen bijzonder intensief in het bureaucratische proces van stipte uitvoering te betrekken.¹⁸ De grotere leden – met name de banken – verwerkten de verordeningen en de vele uitvoerende bepalingen tot interne circulaire, die binnen de bankinstelling richtinggevend werden voor het inleveringsbeleid.¹⁹ Wie de massa regels, dwangbepalingen, toelichtingen, circulaire, uitwerkingen, formulieren, waarschuwingen en adviezen van de bij de uitvoering van de Liro-verordeningen betrokken instanties overziet, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat deze in het algemeen nauwkeurig zijn nageleefd. Wel moet er incidenteel verzet zijn geweest en zullen ook directies van banken en commissiehuizen zich in uitzonderingsgevallen wel ten behoeve van zeer goede, persoonlijke relaties aan de inleveringsplicht hebben onttrokken. Maar als doorslaggevend gegeven dat op het slagen van de inlevering wijst, mag het enorme aantal effecten dienen dat in de bezetting bij Liro terecht kwam, naar schatting een half miljoen.²⁰

Uit een nota uit het eind van de oorlog betreffende de bij Liro ingeleverde effecten (voortaan ‘Liro-nota effecten’²¹) blijkt, dat de effecten rechtstreeks bij Liro werden afgegeven tegen overgave van een nummerbewijs, of bij Liro binnenkwamen per post. Aanvankelijk stuurde Liro nog gespecificeerde ontvangstbewijzen naar de joodse ‘cliënten’ op, maar daar is men mee opgehouden, toen het overwegend ondeskundige Liro-personeel door de enorme hoeveelheid binnenkomende effectenpakketten volledig werd overstelpt.²²

17 Het ‘Rundschreiben’ bevindt zich in: NIOD, archief A. Flesche, BI-16.

18 De joodse eigenaren van effecten zelf werden over de precieze reikwijdte van de verordeningen uitgebreid voorgelicht door de Joodse Raad en de Coördinatie-Commissie, die de betrokkenen dringend aanbevalen om alle verplichtingen strikt na te leven. Zie Presser, *Ondergang I*, 128.

19 Voorbeelden in: ABN AMRO, archief Robaver en archief Amsterdamsche Bank.

20 Zie *Eindverslag LVVS*, 13.

21 De ‘Liro-nota effecten’ bevindt zich in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g). Het document is anoniem en ongedateerd, maar opmaak en inhoud wijzen er op, dat het van een goed ingevoerd personeelslid van Liro afkomstig is en aan het eind van de oorlog, mogelijk kort na de bevrijding werd geschreven.

22 Zie ‘Liro-nota effecten’, 2. Niet lang na het verschijnen van Vo. 148/1941 bedroeg het aantal ingeleverde pakketten effecten al meer dan duizend per dag.

De binnenkomende effectenpakketten werden voorzien van een nummer en doorliepen vervolgens een procedure ter volledige administratie, waarbij grote vertragingen ontstonden. Uiteindelijk kwamen de effecten in de kluis terecht, van een D (depot) voorzien, geboekt in een 'ontvangboek' en geregistreerd op depotkaarten op naam van de oorspronkelijke eigenaren. Hoewel Liro een begin maakte met het opzetten van een fondsenadministratie, raakte men daarmee al snel zo achter, dat men er weer mee ophield. Dat zou later, tijdens de zogenaamde smijtdagen in maart 1942, toen Liro belangrijke fondsen op grote schaal ter beurse verkocht, voor grote administratieve problemen zorgen.

Op 17 november 1941 kreeg Liro van de Rijkscommissaris het bevel alle bij haar op grond van de eerste Liro-verordening ingeleverde effecten te gelde te maken en de opbrengst te beleggen in Nederlands of Duits schatkistpapier. Bij de verkoop van effecten die uit het vermogen van geliquideerde joodse ondernemingen afkomstig waren, had Liro de toestemming van de Wirtschaftsprüfstelle nodig, voor de verkoop van de overige effecten moest zij goedkeuring hebben van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*.²³ De joodse eigenaren moesten van de verkooptransacties 'in bankmässig üblicher Form' op de hoogte worden gesteld. Met de verkopen moest worden begonnen, 'sobald die Konzentration des bei Ihnen zu erlegenden jüdischen Besitzes im wesentlichen abgeschlossen ist.'²⁴

Al in de eerste maanden van 1942 begon Liro met zelfstandige effectenverkoppen. In de tweede helft van 1942 kreeg Liro – mogelijk onder invloed van geruchten over een naderende invasie – opdracht alle bij haar aanwezige effecten, ongeacht de staat waarin de administratie zich bevond, te verzenden naar diverse banken te Berlijn.²⁵ In Berlijn werd door speciaal Liro-personeel ter plaatse een nieuw administratief systeem opgezet, waarbij effecten, naar fonds en soort, op lijsten werden geregistreerd. Later geschiedde hetzelfde voor effecten, die bij Liro in Amsterdam waren achterge-

23 Zie 'Liro-nota effecten', 4.

24 Brief Seyss-Inquart aan Liro (t.a.v. Dr. W. von Karger), 17 november 1941. Een afschrift bevindt zich als bijlage 3 in de pleitnota van H. Sanders inzake Polak; De Haan/ Van der Werff, 13 december 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 70. Zie ook Van der Leeuw, 'Reichskommissariat und Judenvermögen', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd. Deel 1* ('s-Gravenhage 1972), 244.

25 Aandelen moesten naar de bank Merck, Finck & Co.; obligaties, loten, en premieleningen naar Delbrück, Schickler & Co. Een gedeelte van de effecten bleef achter in Amsterdam. Zie 'Liro-nota effecten', 3; Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, brochure (Amsterdam 1950), 5; De Jong, *Koninkrijk 7*, 428. In de jaren zestig werd de overbrenging van de effecten naar Berlijn relevant in verband met het Duitse *Bundesrückerstattungsgesetz* (1957), dat compensatie in uitzicht stelde als kon worden aangetoond dat de geroofde effecten te eniger tijd in Duitsland waren geweest. Zie Van der Leeuw, 'De historische documentatie voor de door het Cadsu behandelde claims', in: J.G.A. ten Siethoff et al., *Eindverslag betreffende de taken van het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schadeuitkeringen (C.A.D.S.U)* (Den Haag 1966), 7-9.

bleven. De nieuwe fondsgewijze administratie zorgde er voor, dat de verkoop op de Amsterdamse beurs – waarvoor effecten speciaal uit Berlijn werden teruggehaald – soepeler ging verlopen. Vanwege de bombardementen op Berlijn, werden de effecten vanaf eind 1943 weer naar Amsterdam overgebracht.

Eind november 1942 kreeg Liro van de Duitse autoriteiten het bevel om alle effecten van ‘Vol-Joden’ zo snel mogelijk te verkopen en de opbrengst op het per 1 januari 1943 in te stellen *Sammelkonto* te storten.²⁶ De individuele rekeningen van de joodse cliënten bij Liro werden – met uitzondering van de rekeningen van diegenen, die niet als ‘Vol-Joden’ konden worden aangemerkt²⁷ – tegelijkertijd opgeheven. In de praktijk betekende dit, dat op de depotkaarten ten name van de oorspronkelijke eigenaren een S. werd aangebracht, wat inhield dat de op de kaart vermelde effecten zonder meer verkocht konden worden.²⁸ Inlichtingen aan joodse cliënten mochten niet meer worden gegeven, betalingen ten behoeve van de rekeninghouders mochten niet meer worden verricht. Ook de coupon- en dividendopbrengsten moesten voortaan op het *Sammelkonto* worden geboekt. In januari 1943 kreeg Liro de aanvullende opdracht de nog niet verkochte effecten, de door Liro gekochte effecten alsmede het saldo van het *Sammelkonto* over te dragen aan de VVRA.²⁹

Na de bevrijding schreven de Nederlandse beheerders van de Liro-boedel in hun eindverslag:

‘Blijkbaar werd in overleg met de VVRA besloten, dat Liro – behoudens in bijzondere gevallen – slechts bepaalde soorten effecten (nl. Nederlandse staats- en gemeenteobligaties, pandbrieven van Nederlandse hypotheekbanken, Deutsche Reichsschatzanweisungen) aan VVRA zou uitleveren. Liro bracht namelijk de fondsen, toebehoorend aan Vol-Joden, over naar een “Sammeldepot”, verkocht deze fondsen ten laste van het Sammeldepot en boekte de opbrengst ten gunste van het Sammelkonto, kocht voor de tegenwaarde Nederlandse staatsobligaties en leverde deze uit aan de VVRA.’³⁰

26 Brief aan Liro van de *General-Kommissar für Finanz und Wirtschaft*, 21 november 1942. Zie *Eindverslag LVVS*, 3.

27 Zie ‘Liro-nota effecten’, 4: ‘Als Einzelkonti bleven bestaan de rekeningen van gemengd-gehuwde joden met kinderen (deze konden hun vermogen aan hun niet joodsche kinderen schenken), gemengd gehuwde joden zonder kinderen, die na overlegging van een sterilisatie-bewijs hun vermogen terugkregen, z.g. Feind-Juden en de nalatenschappen waarin een vijand gerechtigd was.’

28 Deze werkwijze maakte na de oorlog de reconstructie van het *Sammelkonto* mogelijk.

29 De VVRA was een op 31 mei 1941 door Seyss-Inquart opgerichte instantie met als doel ‘die Verwaltung ihr übertragener Vermögenswerte’. In de praktijk hield deze instantie zich bezig met het te gelde maken van geroofde joodse vermogensbestanddelen. Zie Van der Leeuw, ‘Reichskommissariat und Judenvermögen’, 239.

30 *Eindverslag LVVS*, 4.

2.2 De verkoop van Liro-stukken

Om de wijze waarop Liro de bij haar terechtgekomen effecten te gelde maakte inzichtelijk te maken, zullen de effecten worden onderscheiden in vier groepen, die gezamenlijk een globale indruk geven van het bij Liro ingeleverde effectenbezit: ten eerste courante aandelen aan toonder; ten tweede Nederlandse certificaten van Amerikaanse aandelen; ten derde incurante – dat wil zeggen: niet op de officiële prijscourant van de Vereniging voor de Effectenhandel voorkomende – Nederlandse aandelen; en ten vierde buitenlandse effecten.³¹

De courante fondsen werden aanvankelijk door Liro zelf, maar al spoedig vrijwel uitsluitend via beursrelaties verkocht op de Amsterdamse Effectenbeurs. Certificaten van Amerikaanse aandelen werden met speciale vergunning aanvankelijk door vier Duitsgezinde firma's ter beurse verkocht en sedert november '42 uitsluitend door Rebholz' Bankierskantoor. Incurante fondsen werden of op een veiling of aan geïnteresseerden bij de desbetreffende vennootschappen – al dan niet onder dwang – aangeboden. Buitenlandse obligaties werden in het algemeen aan de VVRA overgedragen, om in het buitenland te worden verkocht.³² De opbrengst werd, zoals al werd vermeld, met name gebruikt voor de aankoop van Nederlandse staatsobligaties, Duitse *Reichsschatzanweisungen* en Nederlands schatkistpapier. Daarnaast werden effectenopbrengsten gebruikt om debetsaldi van joodse 'cliënten' af te lossen of om aan hen bedragen voor levensonderhoud te betalen.³³ Na de bevrijding werd snel duidelijk dat er bij Liro of ten name van Liro bij Nederlandse bankinstellingen nog een zeer groot aantal ingeleverde effecten – vooral bestaande uit moeilijk te verkopen incurante fondsen en buitenlandse effecten – was blijven liggen.

Aangezien het leeuwendeel van de door Liro verkochte effecten bestond uit beursgenoteerde aandelen die Liro via de Amsterdamse beurs te gelde maakte, is het nodig om bij deze verkopen (in paragraaf 2.5 en 2.6) uitvoeriger stil te staan. In paragraaf 2.7 zullen de verkopen buiten de beurs in kort bestek aan de orde komen. Tenslotte komt aan de orde de wijze waarop Liro en VVRA de opbrengsten uit de effectenverkopen belegden (2.8) en worden enige opmerkingen gemaakt over cijfers met betrekking tot de roof van effecten door Liro (2.9). Allereerst is er aandacht voor de vraag hoe het moge-

31 De lijst is niet limitatief. Er werden bijvoorbeeld ook obligaties, Grootboek-inschrijvingen en aandelen op naam ingeleverd.

32 *Eindverslag LVVS*, 5.

33 Zie *Eindverslag LVVS*, 2. Aan de betalingen van bedragen voor levensonderhoud kwam op 1 januari 1943 een einde. Zie *Eindverslag LVVS*, 3-4: 'De desbetreffende uitkeringen [voor levensonderhoud] zouden van 1 januari 1943 af door de Joodse Raad geschieden uit middelen, door Liro in opdracht van de General-Kommissar ter beschikking van de Joodse Raad te stellen.'

lijk was dat Liro effecten ging verkopen op de Amsterdamse effectenbeurs (2.3 en 2.4).

2.3 De bijeenkomsten met Bühler en Bauditz

De Amsterdamse effectenbeurs die op 10 mei 1940 was gesloten, werd op 15 juli 1940 heropend en zou tot 5 september 1944 (Dolle Dinsdag) open blijven. De heropening van de beurs vond plaats zonder inmenging van de Duitse bezetter en was het resultaat van overleg tussen het toenmalige beursbestuur en L.J.A. Trip, president van De Nederlandsche Bank en tevens waarnemend Secretaris-Generaal op het departement van Financiën.³⁴ Het openblijven en het openhouden van de beurs is steeds een zaak van Nederlandse functionarissen – het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel in de eerste plaats – in bezet gebied geweest; de Nederlandse regering in Londen heeft zich over de (on)wenselijkheid van het openblijven van de beurs nooit uitgelaten.

Toen op 8 augustus 1941 de eerste Liro-verordening werd afgekondigd, had de beurs al met anti-joodse maatregelen te maken gekregen: zonder noemenswaardig verzet van beurszijde was per 1 mei 1941 aan joodse leden van de Vereniging voor de Effectenhandel de toegang tot de beurs ontzegd.³⁵ De reactie van de zijde van de Vereniging voor de Effectenhandel en van de Amsterdamsche Bankiersvereniging op de eerste Liro-verordening is tot eind jaren negentig onderwerp gebleven van een hardnekkige controverse. Oorzaak is de letterlijke inhoud van een aanvankelijk ongedateerd en incompleet document, een *Aktenvermerk* inzake Lippmann, Rosenthal & Co., dat eind 1948 in Nederland bekend werd en afkomstig was uit het strafdossier van de Duitser Karl Rasche, directeur van de Dresdner Bank (voortaan: *Aktenvermerk*). De vondst van het document was enige tijd daarvoor gedaan door de RIOD-medewerkers A.E. Cohen en L. de Jong.³⁶ De eerste alinea's van dit document bevatten zakelijke informatie betreffende de liquidatie van Lippmann, Rosenthal & Co, Nieuwe Spiegelstraat. Vervolgens komt de eerste Liro-verordening ter sprake en de oprichting van Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat. Tenslotte volgt deze passage, waarmee het document abrupt eindigt:

34 Zie de door C.F. Overhoff in december 1947 uitgebrachte nota aan de Afdeling Effectenregistratie, 2, in: MVJ, 650/013/V ('Nota Overhoff').

35 Op 1 november 1941 moesten de joodse leden ook hun lidmaatschap van de VvdE neerleggen. Zie Joh. de Vries, *Een Eeuw vol effecten. Historische schets van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamse Effectenbeurs 1876-1976* (Amsterdam 1976), 189 e.v. Een schematisch overzicht van gegevens ten aanzien van de effectenhandel ter beurze in de bezettingstijd biedt A.E. Cohen, 'Voorbereiding Hoofdwerk. 33 Effectenhandel', interne nota RIOD, 31 december 1952.

36 Zij hadden het document tijdens een onderzoek in Berlijn in handen gekregen. Bron: mondelinge mededeling van Prof. Dr. A.E. Cohen aan auteur, 5 mei 1999.

‘In einer vor etwa einer Woche stattgefundenen Sitzung der Amsterdamsche Bankiersvereinigung und der Amsterdamschen Effektenvereinigung haben die holländische Banken zum Vortrag gebracht, dass ihnen schätzungsweise etwa 4 bis 5% des Geschäftes durch die Zusammenfassung bei dem Bankhause entzogen werden. Sie baten darum, dass bei Verwertung und Umlegung der Vermögenswerte oder beim Ankauf von festverzinslichen Papieren seitens der Verwaltungsbank [Liro] die Aufträge möglichst an die holländische Banken gegeben werden, welche jetzt die Konten abgeben müssen. Diese Zusage ist ihnen durch den Bankkommissar Herrn Dr. Buehler gemacht worden. Ob und inwieweit darüber hinaus noch die deutschen Institute am Amsterdamer Platz für die Anlage von Geldern herangezogen werden, haben wir versucht, bei Herrn Ministerialrat von Boeckh bezw. Herrn Flesche zu erfahren. Die Herren sprachen davon, dass nach dieser Richtung hin Überlegungen angestellt werden.’³⁷

De letterlijke inhoud van deze passage kan moeilijk anders begrepen worden dan dat de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging niet lang na het verschijnen van de eerste Liro-verordening er bij de Duitse autoriteiten op hebben aangedrongen, om betrokken te worden bij het te gelde maken en het herbeleggen van het bij Liro ingeleverde joodse vermogen en deze toezegging van Bühler³⁸ hebben gekregen.³⁹ De angst voor omzetverlies, de vrees dat de effecten in Berlijn zouden worden verkocht of dat de orders zouden worden verstrekt aan Duitse firma’s in Nederland⁴⁰ zou de directe drijfveer zijn geweest voor hun verzoek. Maar van beurszijde werd ontkend dat er een bespreking had plaatsgevonden: de authenticiteit van het document werd betwist.

Daarmee was de kous niet af. Spuurwerk in het najaar van 1949 ondernomen door Sanders in samenwerking met A.E. Cohen, hoofd Afdeling Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, leidde

37 Een afschrift van de incomplete versie van het *Aktenvermerk* (ook wel bekend als Document N^o NID – 13754) bevindt zich in bijlage 3 van de pleitnota van H. Sanders inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70.

38 Dr. A.J. (Albert) Bühler, de Duitse *Beauftragte* bij De Nederlandsche Bank was in de bezettingsjaren nauw betrokken bij de verkoop van de Liro-stukken. Zie over Bühler uitvoerig A.J. van der Leeuw, ‘Rapport inzake het optreden van Dr. A.J. Bühler en O. Rebholz tijdens de Duitse bezetting. Opgesteld op verzoek van de Minister van Financiën’, RIOD, 1953; voorts Aalders, *Roof*, 59-60.

39 Dit was ook de interpretatie die Sanders aan het *Aktenvermerk* gaf in zijn eerste grote pleidooi in een effectenzaak voor de Afdeling Rechtspraak (pleitnota Sanders inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948, 10, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70): ‘Men wist, dat men schade zou komen te lijden door de Lippmann-verordening, omdat de omzet zou afnemen, en men zocht compensatie voor dit verlies, en men beval zich beleefd aan bij Dr. Bühler, die erover te zeggen had, om te mogen in aanmerking komen voor het te gelde maken van de buit, en voor het weder beleggen van de opbrengst.’

40 Sedert april 1941 was de Nederlands-Duitse deviezengrens opgeheven.

er toe dat de authenticiteit van het document kwam vast te staan. Men kwam er achter dat het document afkomstig was uit de archieven van de Handelstrust West NV, een sedert 1939 bestaande, in Amsterdam gevestigde dochteronderneming van de genazificeerde Dresdner Bank.⁴¹ Van de beheerders van de Handelstrust West kreeg Sanders te horen dat het *Aktenvermerk* als doorslag in zijn geheel in hun archief aanwezig was. De tekst van het nog ontbrekende gedeelte werd door beheerders vrijgegeven en luidde aldus:

‘dass hierfür aber in Hinblick auf die den Holländischen Banken gegebene Zusage nur schwächste Aussichten bestehen. 19. Aug. 1941.’⁴²

Het oorspronkelijke stuk was voorzien van de paraaf ‘D’ van de heer F. Dellschow, toenmalig directeur van de Handelstrust West. De Handelstrust West had het *Aktenvermerk* opgesteld voor de directie van de Dresdner Bank te Berlijn, die zij op de hoogte diende te houden van ontwikkelingen in Nederland op bancair gebied.

Inmiddels waren er ook getuigenverklaringen gedaan, die de letterlijke inhoud van het document bevestigden.⁴³ Op 10 november 1949 verklaarde de Duitser A. Flesche – tijdens de bezetting *Verwalter* van Lippmann Rosenthal & Co., Nieuwe Spiegelstraat – tegenover Sanders en de advocaat Y. Scholten in de strafgevangenis te Vught dat hij indertijd van Dr. Bühler had vernomen dat deze aan de Nederlandse Banken op hun uitdrukkelijk verzoek de toezegging had gedaan, dat zij betrokken zouden worden bij de verkoop van het joodse vermogen.⁴⁴

Bühler verklaarde op 19 april 1949 te Frankfurt am Main tegenover Cohen en De Jong van het RIOD (in de woorden van Cohen):

‘Na aandachtige lezing van het document deelde Dr. Bühler mee, dat hem niets bekend is van de in de voorlaatste alinea van het stuk genoemde vergadering en dat hij aanneemt dat deze, wat ook voor de hand zou liggen, niet in zijn aanwezigheid heeft plaatsgevonden. Wel verklaarde hij, dat hij inderdaad de toezegging heeft gedaan welke in dezelfde alinea voorkomt. Deze is hem verzocht door banken en commissionairs. Hij heeft hieraan met genoeg gevolg

41 Zie Meihuizen, ‘Goed fout’, 22.

42 Brieven van de beheerders van de Handelstrust West N.V. aan Sanders, 21 november 1949 en 26 november 1949 in bijlage 1, 2a, 2b van Sanders’ ‘herzieningsrekest Vis/Dirkzwager’.

43 De getuigenverklaringen zouden worden gebruikt in een herzieningsproces inzake ‘regelmatig beursverkeer’, dat door Sanders namens gedeposedeerden was aangespannen, maar niets opleverde, omdat de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak geen novum aanwezig achtte. Zie Vis/Dirkzwager (herz.), AR Den Haag 26 mei 1950, NOR 1719. Zie ook NIW (14 april 1950), ‘Regelmatig beursverkeer. Geheime documenten onthuld bij revisieproces’ en NIW (2 juni 1950), ‘De strijd op het Lirogebied. Tegenslag aan het effectenfront - De eerste 50 pCt.’

44 Zie Sanders’ ‘herzieningsrekest Vis/Dirkzwager’, bijlage 3.

gegeven, omdat het hem principieel verkeerd voorkwam Nederlands bezit, waartoe hij dat van Joodse Nederlanders rekende, buitenslands te brengen; in dit verband heeft hij zich met succes verzet tegen de uitvoering van een voorname van commissaris-generaal Fischböck om bij (Liro) ingeleverde effecten te Berlijn, openbaar te doen veilen.⁴⁵

Van Bühler is bekend dat hij het Nederlandse economische belang graag diende, mits dat met de Duitse belangen te verenigen was.⁴⁶ Dat niet alleen Bühler, maar ook hoge Nederlandse financiële autoriteiten het tijdens de bezetting als een Nederlands belang zagen, dat de Liro-effecten in Nederland werden verkocht, is in diverse verklaringen die na de bevrijding werden afgelegd, een belangrijk en telkens terugkerend thema. Zo verklaarde de voorzitter van de Vereniging voor de Effectenhandel en onbetwiste leider van de beurs in de bezettingsjaren, C.F. Overhoff⁴⁷, op 8 oktober 1951 als getuige voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak:

‘Ik achtte het minder belangrijk, dat er Joodse stukken werden verkocht; ik achtte het van primordiaal belang, dat die Joodse stukken in het land bleven en dat de opbrengst in Nederland werd gedeponeerd. Naar mijn overtuiging zijn de gedeposeerde hiermee uiteindelijk gebaat. Mij is noch uit uitlatingen

45 Zie Sanders’ ‘Herzieningsrekest Vis/ Dirkzwager’, bijlage 4.

46 Zie de getuigenis van prof. A.M. de Jong, afgelegd op 5 november 1951 voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak: ‘Bühler was een Duitse ambtenaar die zijn instructies had en opvolgde. Indien deze instructies ruimte lieten om het Nederlands belang enigszins te dienen dan deed Bühler dat wel, uiteraard binnen de grenzen van het Duitse belang.’ Zie de getuigenverklaringen gedaan op 5 november 1951 in de zaken Bron-Bastiaans/ Josephus Jitta-Alsberg (R 52/204); Theelen/ Luza en Tammes/ van Tijn; Polak (R 52/207), in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

47 De al diverse malen genoemde commissaris in effecten Overhoff was vanaf 1936 bestuurslid van de VvdE, vanaf augustus 1940 plaatsvervangend voorzitter en vanaf november 1941 voorzitter van de VvdE. In dezelfde maand dat Overhoff voorzitter werd, kreeg de reorganisatie van het bank- en effectenwezen gestalte in het kader van de werkzaamheden van de commissie-Woltersom, waarbij de VvdE werd aangewezen als ‘bedrijfsgroep effectenhandel’, ressorterend onder de ‘hoofdgroep banken’. Invoering van het ‘leidersbeginsel’ zorgde er voor dat de democratie op de beurs verdween en Overhoff vrijwel onbeperkte macht kreeg. Overigens had Overhoff reeds in zijn tijd als plaatsvervangend voorzitter grote invloed op het reilen en zeilen van de beurs. Zie Meihuizen, ‘Goed fout’, 8; De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 175-177. Kort na de bevrijding stond Overhoff te boek als een groot verzetsheld en was zijn moreel gezag in Nederland onbetwist. Overhoff werd in 1945 onder meer lid van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel. In 1948 kwam, zoals reeds eerder vermeld, aan het licht dat Overhoff zich ten minste sedert 1929 stelselmatig had schuldig gemaakt aan het verduisteren van gelden uit zijn eigen firma Kerkhoven en Co. te Amsterdam, met als gevolg dat Overhoff zijn voorzitterschap van de VvdE en zijn lidmaatschap van de Afdeling Effectenregistratie moest neerleggen. Uiteindelijk zou hij tot een gevangenisstraf van 2 jaar en 6 maanden worden veroordeeld. Met zijn veroordeling verloor hij van rechtswege zijn lidmaatschap van de Militaire Willemsorde. Zie Meihuizen, ‘Goed fout’, 37, n. 128.

van Trip, noch uit uitlatingen van de latere Minister Huysmans, gebleken, dat er bezwaren waren tegen de wijze, waarop tijdens de bezetting de handel in effecten heeft plaats gehad, ook niet ten aanzien van Joodse stukken.⁴⁸

Prof. mr. A.M. de Jong, die tot 1 juli 1943 directeur van De Nederlandsche Bank was geweest, getuigde op 5 november 1951 voor dezelfde kamer van de Afdeling Rechtspraak ten aanzien van Liro-stukken het volgende:

‘Wij begrepen wel dat de verkopen tussen ingezetenen stukken betroffen die gestolen waren; anderzijds was bij ons een punt van overweging dat aldus de stukken geregistreerd werden en in Nederland bleven.’⁴⁹

En op 8 november 1951 verklaarde Overhoff in een uitgebreide brief aan de advocaat J.C.M. Smits:

‘Met verkopen in het buitenland (hetgeen de oorspronkelijke wil van de bezetter was) zouden niet alleen de stukken verdwijnen, maar ook de opbrengst.’⁵⁰

Dit laatste fragment uit deze brief van Overhoff is belangwekkend, omdat ook Overhoff op deze plaats met zoveel woorden bevestigt dat de Duitse autoriteiten aanvankelijk van plan zijn geweest de Liro-stukken in het buitenland (lees: Duitsland, Berlijn) te verkopen. Daar was de Nederlandse financiële top – zetelend in de directie van De Nederlandsche Bank, en in de besturen van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche

48 Zie de getuigenverklaring van Overhoff gedaan op 8 oktober 1951 in de zaken Bron-Bastiaans/ Josephus Jitta-Alsberg (R 52/204); Theelen/ Luza en Tammes/ van Tijn; Polak (R 52/207) voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1. Dezelfde redenering komt ook voor in een brochure uit november 1951 van de Commissie van der Poll, *De handel in effecten gedurende de jaren 1940-1945*, 26-27. De Commissie van der Poll was een uit leden van de VvdE bestaande belangengroep, die onafhankelijk van het bestuur van de VvdE opereerde. In deze brochure die werd aangeboden aan de leden van de Eerste en Tweede Kamer vraagt de Commissie van der Poll begrip voor de handelwijze van de beurs in de oorlogsjaren. De conclusie bevat de volgende passage: ‘De verkoop van de bij Lippmann Rosenthal & Co., Sarphatistraat ingeleverde effecten, zoals deze is geschied, heeft dan ook plaatsgevonden met instemming van de tot oordeel bevoegde en terzake deskundige leiding gevende personen. Drie belangrijke punten, welke steeds naar voren komen, zijn: a) dat het Landsbelang meebracht, dat de beurs geopend bleef en de normale beurshandel zoveel mogelijk doorgang bleef vinden; b) dat de opbrengst van de verkochte bij Lippmann, Rosenthal en Co. Sarphatistraat ingeleverde effecten in Nederland bleef en de Joodse houders in guldens (en niet in Marken) zouden worden gecrediteerd; c) dat de certificaten van de Amerikaanse fondsen in Nederland bleven en niet naar het Buitenland zouden verdwijnen.’

49 Zie de getuigenverklaring van A.M. de Jong van 5 november 1951 in de zaken Bron-Bastiaans/ Josephus Jitta-Alsberg (R 52/204) en Theelen/ Luza en Tammes/ van Tijn; Polak (R 52/207), in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

50 De brief van Overhoff aan Smits is als bijlage XVI terug te vinden in de brochure van de Commissie van der Poll, *De handel in effecten gedurende de jaren 1940-1945*.

Bankiersvereniging – het kennelijk niet mee eens. In ieder geval werd dit oorspronkelijke plan nooit uitgevoerd: daarvan getuigt het feit dat de beursgenoteerde fondsen over de Amsterdamse beurs werden verkocht, zelfs toen diezelfde fondsen door Liro waren overgebracht naar Berlijn.

Het bovenstaande maakt het in hoge mate aannemelijk, dat de passage in het *Aktenvermerk* op waarheid berust, zeker gelet op de bevestigende verklaringen van Flesche en Bühler, en in het licht van het feit dat de Nederlandse financiële top het gedurende de bezetting ‘in het Nederlands belang’ achtte, dat de Liro-fondsen in Nederland bleven.

Toen de authenticiteit van het *Aktenvermerk* kwam vast te staan, zou de Vereniging voor de Effectenhandel, bij monde van haar secretaris, mr. U.J.N. de Graaff, enerzijds plotseling erkennen, dat er wel degelijk kort na het verschijnen van de eerste Liro-verordening een bespreking met de Duitse autoriteiten had plaatsgevonden, anderzijds echter blijven ontkennen dat er tijdens die bespreking op zou zijn aangedrongen betrokken te mogen worden bij het te gelde maken van het bij Liro ingeleverde effectenbezit. Eind december 1949 schreef De Graaff in het *Nederlands Juristenblad* dat de betreffende bijeenkomst op 12 augustus 1941 ten kantore van De Nederlandsche Bank had plaatsgevonden. Volgens De Graaff waren de Nederlandse aanwezigen er tijdens die bijeenkomst op gericht geweest om de belangen van de joodse cliënten zo goed mogelijk te behartigen.⁵¹ De ‘beursdeskundigen’ zouden aan Bühler hebben verzocht of zij de effecten van joodse cliënten in hun eigen depots mochten houden en namens hen effectenorders mochten blijven uitvoeren. Volgens De Graaff mocht het verzoek ‘geenszins beschouwd worden als een “solliciteren” naar orders van Lippmann II [lees: Liro] in het kader van de liquidatie van het Joodse bezit, welke liquidatie immers veel later een aanvang nam en in Augustus 1941 nog niet te voorzien was.’⁵² Overtuigen kan dit laatste argument niet, omdat het solliciteren naar orders in het kader van de verkoop van bij Liro ingeleverde effecten net zo goed kan hebben plaatsgevonden zonder dat de *volledige* liquidatie⁵³ van het Joodse vermogen nog voor iedereen te voorzien was.⁵⁴ Overigens heeft het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel, toen de gedwongen verkopen van Liro-stukken over de beurs nog geen half jaar later een aanvang namen en de daadwerkelijke liquidatie van het joodse effectenbezit begon, daaraan geen enkele aanstoot genomen.

51 Zie U.J.N. de Graaff, ‘De mentaliteit der beursdeskundigen’, in: *NJB* (1949), 869-870.

52 De Graaff, ‘De mentaliteit der beursdeskundigen’, 870. Zie ook De Graaff, ‘De houding van “de beurs” in den oorlog’, in: *NJB* (1950), 59-60.

53 Liquidatie betekent hier: het te gelde maken van vermogen zonder opdracht of toestemming van de oorspronkelijke eigenaren.

54 Gezien de rassenpolitiek en de anti-joodse maatregelen in Duitsland zelf sedert 1933 had men in augustus 1941 in Nederland uiteraard wel enig idee welke kant het op ging. Voor de greep naar het joodse vermogen in Duitsland (sedert 1938), zie A.J. van der Leeuw, ‘Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen’, in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd. Deel 1* (’s-Gravenhage 1972), 212-236.

De Graaff beriep zich om zijn zienswijze te ondersteunen uitsluitend op een van Nederlandse zijde opgemaakt verslag naar aanleiding van de bijeenkomst van 12 augustus, waaruit hij de volgende passage letterlijk citeerde:

‘door Dr. Bühler c.s. (zal) nader worden overwogen, of het mogelijk zal zijn te bepalen, dat Lippmann, Rosenthal en Co. (Sarphatistraat) de door de Joodse cliënten opgegeven orders zal doen uitvoeren door bemiddeling van de bank of commissionair die door den cliënt wordt gewenst.’⁵⁵

De toezegging van Bühler zou in de ogen van De Graaff derhalve betrekking hebben gehad op dit verzoek, dat naar zijn zeggen tegenover Bühler gedaan werd met een beroep op te verwachten omzetverlies, maar in werkelijkheid in het belang van de joodse cliënten zou zijn gedaan.

Van het verslag waaruit De Graaff citeerde, en waarover hij in 1949 de beschikking moet hebben gehad, is geen afschrift (meer) aanwezig in de archieven van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging, maar wel in het archief van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze Afdeling had de Amsterdamsche Bankiersvereniging per brief van 21 april 1949 gevraagd om opheldering van de bekende passage uit het aan haar toegekomen *Aktenvermerk*. Op deze brief hadden de voorzitters en secretarissen van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging gereageerd met een gezamenlijk schrijven van 11 mei 1949, vergezeld van drie (afschriften van) notities van besprekingen die op respectievelijk 11, 12 en 13 augustus 1941 hadden plaatsgehad.⁵⁶ De Afdeling Effectenregistratie heeft brief en stukken in een vergadering op 24 juni 1949 zonder discussie voor kennisgeving aangenomen en (reeds in mei 1949) doorgestuurd naar de Afdeling Rechtspraak.⁵⁷

Aan de hand van deze stukken kan in de eerste plaats worden vastgesteld, dat het bestuur van de Amsterdamsche Bankiersvereniging naar aanleiding van het verschijnen van de eerste Liro-verordening op 11 augustus onder leiding van mr. H.F. van Leeuwen⁵⁸ bijeenkwam, waarbij ook De Graaff als adjunct-secretaris van de Vereniging voor de Effectenhandel aanwezig was. Blijkens het beknopte verslag dat van deze bespreking is

55 De Graaff, ‘De mentaliteit der beursdeskundigen’, 870.

56 Zie brief VvdE en ABV aan Afd.Eff., 11mei 1949 met bijgevoegde stukken in Bijlage behorende bij agenda d.d. 20 mei 1949, in: NA, archief Afd.Eff., inv.nr. 18.

57 Zie Notulen vergadering Afd.Eff., 24 juni 1949, in: NA, archief Afd.Eff., inv.nr. 116.

58 Zie ‘Verslag van een bespreking van eenige Bestuursleden der Amsterdamsche Bankiersvereniging op Maandag 11 augustus 1941, des namiddags om 3 uur op het Secretariaat Heerengracht 216’, Bijlage behorende bij agenda d.d. 20 mei 1949, in: NA, archief Afd.Eff., inv.nr. 18. Zie voorts brief H.F. van Leeuwen aan Prof. Mr. G. de Grooth (28 juni 1950), in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 6. Van Leeuwen, directeur van De Twentsche Bank, was tevens bestuurslid van de Amsterdamsche Bankiersvereniging.

bewaard gebleven, kwam onder meer ter sprake ‘het bezwaar, dat de leden der Amsterdamsche Bankiersvereeniging geheel uitgesloten zijn, doordat het beheer van Joodsch vermogen bij één firma geconcentreerd zou worden.’ Verder doet één van de aanwezigen ‘het voorstel met den heer Bühler van De Nederlandsche Bank N.V. voeling te nemen en te trachten twee aanvullende bepalingen opgenomen te krijgen, waarbij de deviezenbanken zullen worden ingeschakeld en dat de Joodsche cliënten zelf zich bij de desbetreffende banken als zoodanig moeten opgeven.’ Deze passage is de enige die in de lijn ligt van het beweerde door De Graaff. Het verslag eindigt met de opmerking dat besloten wordt, ‘dat de Heeren Mr. H.F. van Leeuwen en Tj. Greidanus, tezamen met een door de Vereeniging voor den Effectenhandel af te vaardigen bestuurslid, zich met den heer Bühler in verbinding zullen stellen.’⁵⁹

De hieruit voortvloeiende bijeenkomst heeft op 12 augustus ten kantore van De Nederlandsche Bank plaatsgevonden. Dit is dan ook de bijeenkomst geweest, waaraan de Graaff in zijn artikel in het *NJB* refereerde. Tijdens deze bijeenkomst werden verschillende vragen behandeld, waartoe de Verordening aanleiding gaf. De bijeenkomst stond onder leiding van Bühler, voorts waren aanwezig Schöntür en Dahmen van het bureau van Bühler, Flesche en W. von Karger namens Liro, J. Robertson van De Nederlandsche Bank, Van Leeuwen en Greidanus van de Amsterdamsche Bankiersvereeniging en Overhoff en de Graaff namens de Vereniging voor de Effectenhandel.⁶⁰

Het beknopte verslag naar aanleiding van deze bijeenkomst, dat van Nederlandse zijde werd opgesteld bevatte de volgende passages:

‘De bespreking leidde tot de volgende resultaten:

1. De centralisering van de joodsche vermogens bij Lippmann, Rosenthal & Co. is geschied op order van andere instanties dan Dr. Bühler. Deze had zijnerzijds voorgesteld de rekeningen en depots te laten bij de banken waar zij werden gehouden. Van een poging om te bereiken, dat alle deviezenbanken als “verzamelaars” van joodsche vermogens worden aangewezen, verwacht men niet veel succes. [...]

8. *Door Dr. Bühler c.s. zal nader worden overwogen, of het mogelijk zal zijn te bepalen, dat Lippmann, Rosenthal & Co. de door de Joodsche cliënten opgegeven orders zal doen uitvoeren door bemiddeling van de bank of den commissiounair die voor den cliënt wordt gewenscht. [...]*

59 Naast het verslag genoemd in de vorige noot is een enigszins afwijkende versie aanwezig in: NVB, archief ABV, ‘Notulen vergaderingen Algemeen Bestuur 1941’. In de hoofdtekst wordt telkens het verslag geciteerd, waarnaar de vorige noot verwijst.

60 Zie ‘Aantekening. Bespreking met Dr. Bühler over de toepassing van de verordening betreffende de behandeling van het Joodsche geldelijke vermogen’, 12 augustus 1941, bijlage bij agenda van 20 mei 1949, in: NA, archief Afd.Eff., inv.nr. 18; ‘Mededeeling van den Voorzitter’, 14 augustus 1941, in: vvDE, beleidsarchief, ‘Notulen Bestuursvergaderingen 1941’.

De door de leden gestelde vragen komen in het algemeen op het volgende neer: Mag een lid effectenorders uitvoeren voor een joodschen cliënt? Antwoord: als de cliënt particulier is: neen. Als de cliënt een firma is of een bedrijf vormt zal het slechts zijn toegestaan wanneer de cliënt verklaart, dat de order ten behoeve van zijn bedrijf wordt opgegeven. [...]⁶¹

Dit verslag, het enige verslag dat door De Graaff in zijn artikel in het *NJB* gebruikt werd om zijn interpretatie van het *Aktenvermerk* te ondersteunen, blijkt bij nadere beschouwing zijn zienswijze vooral tegen te spreken. Immers, uit de letterlijke tekst van dit verslag blijkt dat reeds in deze bespreking duidelijk werd, dat aan de centralisering van het joodse vermogen bij Liro niet kon worden ontkomen. Van een poging om de joodse effecten 'in eigen huis' te houden verwachtte men 'niet veel succes': zij was tot mislukken gedoemd.⁶²

In plaats daarvan hebben de Nederlandse vertegenwoordigers er vervolgens bij Bühler op aangedrongen om betrokken te mogen blijven bij de verkopen van de bij Liro in te leveren effecten. Bühler zou blijkens de tekst met name overwegen, of het mogelijk was dat Liro de door haar joodse cliënten gegeven opdrachten zou doen uitvoeren met inschakeling van ('door bemiddeling van') die (lees: Nederlandse) banken en commissiehuizen, die voor de (joodse) cliënten werden gewenst. Let wel 'voor' en niet 'door', zoals De Graaff verkeerd citeert en benadrukt.⁶³

Deze passage is mijns inziens niet in strijd met de passage in het *Aktenvermerk*. Het enige opmerkelijke verschil is, dat er in het Nederlandse verslag als argument naar voren komt dat inschakeling van Nederlandse instellingen bij de Liro-verkopen in het belang van joodse cliënten van Liro zou zijn: 'voor den cliënt' zou het wenselijk zijn, dat Nederlandse instellingen bij de verkoop van hun effecten hun 'bemiddeling' zouden verlenen. In het *Aktenvermerk* wordt daarentegen slechts het belang van de Nederlandse instellingen zelf als argument genoemd: compensatie van door de inlevering van joodse vermogenswaarden bij Liro te derven omzetverlies.⁶⁴

Wel is het gebruikte woord 'bemiddeling' in het Nederlandse verslag voor meerdere uitleg vatbaar. Het zou erop kunnen duiden dat de banken slechts wilden fungeren als tussenpersoon (hoekman) voor Liro, die namens Liro ('voor den cliënt') op de beursvloer transacties met kopers ter beurze

61 'Aantekening. Bespreking met Dr. Bühler', als in vorige noot. Curs. auteur.

62 Zie tevens Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 109.

63 Zie het bovenstaande citaat uit De Graaff, 'De mentaliteit der beursdeskundigen', 870.

64 Dit verschil wordt door De Graaff, 'De mentaliteit der beursdeskundigen', 870, na zijn verkeerde weergave van het gedane verzoek aan Bühler, als volgt verklaard: 'Het is evenzeer duidelijk, dat het verzoek in de destijds geldende omstandigheden [tegenover de Duitsers] niet kon worden gemotiveerd met het belang der Joodse cliënten en dat het de voorkeur verdiende het voor de hand liggende argument te bezigen van het financiële belang der banken en commissionairs, wien een gedeelte hunner cliënten onttrokken werd.'

totstandbrengt. In die interpretatie zou in het Nederlandse verslag dus niet expliciet gewag worden gemaakt van het verzoek om ook betrokken te worden bij de aankoop van joodse effecten.⁶⁵ In een ruimere uitleg kan het woord ‘bemiddeling’ ook die bemiddeling omvatten die Nederlandse banken en commissionairs namens (e.g. particuliere) *kopers van effecten* verrichten. Bij nadere beschouwing leidden beide interpretaties echter tot dezelfde uitkomst, namelijk dat onder ‘bemiddeling’ in elk geval inschakeling van de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel en dus van de Amsterdamse Effectenbeurs moet worden verstaan. Als de effecten via de Amsterdamse beurs zouden worden verhandeld, dan zouden (Nederlandse) leden van de Vereniging voor de Effectenhandel hoe dan ook tevens als kopers van de Liro-stukken optreden. Dat het Nederlandse verslag door de vertegenwoordigers van beurs en banken na de bevrijding als belastend werd ervaren, kan blijken uit het feit dat het in de archieven van de Vereniging voor de Effectenhandel en van de Amsterdamsche Bankiersvereniging niet meer is terug te vinden.

Op 13 augustus 1941 vond er nog een bijeenkomst plaats.⁶⁶ Deze bijeenkomst werd gehouden op het Secretariaat van de Amsterdamsche Bankiersvereniging. Hierbij waren aanwezig Greidanus, Van Leeuwen en J.L. Kalff

65 Zie in deze zin Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 102. Van Tielhof spreekt van twee ‘tegenstrijdige versies’ van de bijeenkomst van 12 augustus: ‘een Duitse [het *Aktenvermerk*] waarin sprake is van Nederlandse opdrachten om joodse effecten te gelde te maken, en een Nederlandse [het ‘verslag’] waarin dat compromitterende aanbod ontbreekt.’ Volgens Van Tielhof blijkt uit het Nederlandse verslag dat de vertegenwoordigers van beurs en banken er in augustus 1941 vooral *tevergeefs* op uit waren om namens de (toekomstige) joodse cliënten van Liro effectenorders uit te (kunnen blijven) voeren. Dat lukte niet, want, stelt Van Tielhof, ‘[d]e Duitsers wilden de verkoop in eigen hand houden, vermoedelijk ook weer omdat zij de Nederlandse instellingen niet vertrouwden.’ Een aanwijzing daarvoor zou zijn dat Liro aanvankelijk met een eigen stadium aan Nederlandse firma’s uitbesteedde. Op dezelfde bladzijde stelt Van Tielhof echter dat ‘[h]et effect van de bespreking van 12 augustus was dat de Duitsers besloten om de joodse effecten in Nederland te laten en daar te verkopen.’ Ik kan de analyse van Van Tielhof op dit punt niet goed volgen. Mij is niet duidelijk waarom de Duitsers zouden besluiten om de joodse effecten in Nederland te laten en daar te verkopen als zij de Nederlandse instellingen ‘niet vertrouwden’ en deze er niet op zouden hebben aangedrongen om betrokken te worden bij de aankoop van joodse effecten. Mijns inziens wijst alles erop dat het omgekeerde het geval is geweest, nl. dat de Duitsers (c.q. Bühler) de Nederlandse instellingen wèl vertrouwden juist omdat zij er bij hen (c.q. Bühler) op hadden aangedrongen bij de verkoop van Liro-stukken betrokken te worden, in het bijzonder door de verkopen te laten plaatsvinden op de Amsterdamse Effectenbeurs. Ik kan dan ook geen tegenstrijdigheid tussen het Duitse *Aktenvermerk* en het Nederlandse verslag ontdekken.

66 Zie ‘Mededeeling van den Voorzitter’, 14 augustus 1941, in: VVDE, beleidsarchief, ‘Notulen Bestuursvergaderingen 1941’; ‘Notitie’, 13 augustus 1941, in: NVB, archief ABV, ‘Notulen vergaderingen Algemeen Bestuur 1941’. Een afschrift van laatstgenoemde ‘Notitie’ bevindt zich in ‘Bijlage behorende bij agenda d.d. 20 mei 1949’, in: NA, archief Afd.Eff., inv.nr. 18.

namens de Amsterdamsche Bankiersvereniging, Overhoff en De Graaff namens de Vereniging voor de Effectenhandel, 'Regierungsrat' Dr. Bauditz namens Bühler, die zelf afwezig was, E.A. Weiss van het *Devisenschutzkommando* alsmede Flesche, Von Karger en andere leidinggevend⁶⁷ van Liro.

Blijkens de notulen van een bestuursvergadering van de Amsterdamsche Bankiersvereniging van 5 september 1941⁶⁸ zijn er op die dag 'vertrouwelijke' stukken besproken die dateerden van 12 en 13 augustus 1941, maar inhoudelijke stukken ten aanzien van de bespreking van 13 augustus 1941 heb ik niet kunnen achterhalen. Om die reden blijft het onduidelijk wat er tijdens de bijeenkomst met Bauditz precies besproken is. Wel staat vast, dat de bespreking met Bauditz er toe leidde dat de besturen van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging een circulaire ontwierpen over de toepassing van de bepalingen van de eerste Liro-verordening door banken en commissiehuizen, die zij in de dagen die volgden naar Bauditz hebben gestuurd. Een 'mededeeling' van de voorzitter van de Vereniging voor de Effectenhandel van 14 augustus 1941 bevat daarover de volgende passage, met betrekking tot de provisie, die door de leden aan joodse cliënten over de in te leveren effecten, in rekening moest worden gebracht:

'Het bestuur besluit den leden voor te schrijven, dat zij verplicht zijn voor het in depot geven van effecten op grond van de Verordening een minimumprovisie in rekening te brengen, welke overeenkomt met het door de ABV vastgestelde tarief. Dit voorschrift zal kunnen worden gepubliceerd, nadat de circulaire over de toepassing van de Verordening, waarvoor thans een concept aan den heer Bauditz wordt gezonden, aan de leden zal zijn uitgegaan.'⁶⁹

De in het citaat genoemde concept-circulaire werd nader bewerkt door Bauditz op het bureau van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* en resulteerde, na verder overleg, op 20 augustus 1941, in het al eerder genoemde 'Rundschreiben der Vereinigung für den Effektenhandel und der Amsterdamschen Bankiersvereinigung über die Anwendung der Verordnung 148/41 über die Behandlung jüdischen Kapitalvermögens'.

Dit 'Rundschreiben' regelde tot in detail de inleveringsplicht van banken en commissiehuizen op grond van de eerste Liro-verordening. Een fragment:

67 K.V.K. Mulisch en O. Witscher.

68 Notulen van 5 september 1941, in: NVB, archief ABV, 'Notulen vergaderingen Algemeen Bestuur 1941'.

69 'Mededeeling van den Voorzitter', 14 augustus 1941, in: VVDE, beleidsarchief, 'Notulen Bestuursvergaderingen 1941'.

‘Aus der für Banken- und Effektenkommissionäre bestehende selbständigen Umlegungspflicht folgt für sie, dass Guthaben und Depots für die unter die Verordnung fallenden Personen nicht mehr beibehalten werden dürfen. Die Umlegung hat unverzüglich zu erfolgen. Solange eine Umlegung der Guthaben und Depots auf die Bank Lippmann, Rosenthal & Co. noch nicht stattgefunden hat, ist eine anderweitige Verfügung über die umlegungspflichtigen Werte [...] unzulässig.’⁷⁰

De besproken bijeenkomsten leidden derhalve geenszins tot een geslaagde interventie bij Bühler met betrekking tot het ‘in eigen huis’ houden van joodse effecten, maar integendeel tot een rondschrijven (waarvan de eerste versie was ontworpen door de besturen van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging) waarin de inlevering van effecten bij Liro door banken en commissiehuizen gedetailleerd werd geregeld. In dit licht wordt duidelijk waarom De Graaff in zijn weergave van de reactie van de Nederlandse beursdeskundigen op de eerste Liro-verordening niet alleen het aan Bühler gedane verzoek gedeeltelijk onjuist heeft weergegeven, maar bovendien heeft verzwegen, dat er op 13 augustus 1941 nog een bespreking met de Duitse autoriteiten had plaatsgevonden, waarbij hij zelf aanwezig was geweest.⁷¹

De Graaff had eind 1949 een belangrijke reden om over de bijeenkomsten met Bühler en Bauditz geen al te feitelijke en uitgebreide inlichtingen te verstrekken. Op dat moment was er een principiële procedure aanhangig bij Afdeling Rechtspraak, waarin het *Aktenvermerk* een cruciale rol speelde en waarbij de civielrechtelijke aansprakelijkheid van de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel voor de verhandeling van Liro-stukken in het geding was.⁷² Hoewel aan leden van de Vereniging voor de Effectenhandel een wettelijke bescherming tegen aansprakelijkheid werd geboden – zij werden vermoed te goeder trouw te zijn bij ‘in regelmatig beursverkeer’ verkregen effecten – was het de vraag of de Afdeling Rechtspraak ‘regelmatig beursverkeer’ aanwezig zou blijven achten, als vast zou komen te staan dat de handel in Liro-stukken ter beurze op aandringen van de Vereniging voor de Effectenhandel was geschied. Daarmee dreigden vele duizenden schadevergoedingsacties voor tal van leden van de Vereniging voor de Ef-

70 ‘Rundschreiben’, in: NIOD, archief A. Flesche, BI-16.

71 Het feit dat De Graaff bij het schrijven van zijn artikel letterlijk citeerde uit het inmiddels verdwenen verslag van 12 augustus 1941, bewijst dat hij met dat doel de archieven heeft geraadpleegd, hetgeen uitsluit dat hij de bijeenkomst van 13 augustus 1941 in 1949 zou zijn vergeten.

72 De zaak herziening Vis/ Dirkwager, AR Den Haag 26 mei 1950, NOR 1719; Zie ook ‘Regelmatig beursverkeer. Geheime documenten onthuld bij revisieproces’, *NIW* (14 april 1950); voorts Sanders’ ‘Pleitnotities herziening Vis/ Dirkwager’.

fectenhandel en mogelijk ook aansprakelijkheid van de Vereniging voor de Effectenhandel zelf.⁷³

De reactie van De Graaff op de strekking van het *Aktenvermerk* werd in 1950 onderschreven door Otto Rebholz⁷⁴ en later zonder meer overgenomen door Joh. de Vries in *Een eeuw vol effecten*, dat in 1976 verscheen ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Vereniging voor de Effectenhandel.⁷⁵ Gerard Aalders besteedt in *Roof* (1999) nauwelijks aandacht aan deze affaire.⁷⁶ Hij volgt De Jong en De Vries in hun opvatting dat het initiatief om de Liro-stukken in Nederland te verkopen van Bühler is uitgegaan.⁷⁷

Anderen hebben de letterlijke inhoud van het *Aktenvermerk* niet betwist. Voor prof. mr. R.P. Cleveringa vormde de zaak rond het *Aktenvermerk* in 1950 de hoofdreden om zitting te nemen in het ‘Comité van Aanbeveling’ van de ‘Commissie ter bescherming van aanspraken van gedeposeerden’.⁷⁹

73 In dit licht lijkt het niet verwonderlijk dat de verslagen van de bijeenkomsten met Bühler en Bauditz in de archieven van de Vereniging voor de Effectenhandel en van de Amsterdamsche Bankiersvereniging ontbreken.

74 Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 8-9. Rebholz was evenwel niet bij deze besprekingen betrokken geweest, reden waarom zijn zienswijze in deze kwestie buiten beschouwing kan blijven. Zie voor meer informatie over Rebholz hieronder, par. 2.6; Aalders, *Roof*, 58-59.

75 De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 194, 216, n. 53a.

76 Zie Aalders, *Roof*, 198, 287 n. 89. Wel twijfelt Aalders aan de argumentatie van De Graaff (zonder hem bij name te noemen), maar doet geen poging die te weerleggen. De bijeenkomst met Bühler dateert Aalders ten onrechte op 19 augustus 1941, terwijl deze op 12 augustus 1941 heeft plaatsgevonden. Anders dan Aalders volgt Van Tielhof in *Banken in bezettingstijd* (2003), 100-103, op enige ondergeschikte punten na, de hier verdedigde interpretatie.

77 Zie *Roof*, 177, 181, 283 n. 18-19. Aalders volgt De Jong, *Koninkrijk 5*, 611 en Joh. de Vries, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. Vijfde deel. De Nederlandsche Bank van 1914 tot 1948. Trips Tijdvak 1931-1948 onderbroken door de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1994), 293. De Vries schrijft op deze bladzijde: ‘De Duitsers willen [de bij Liro ingeleverde effecten] aanvankelijk in Berlijn via Duitse banken laten verkopen maar onder invloed van Bühler besluiten zij de joodse effecten in Nederland op de markt te brengen.’ Opvallend is dat Aalders zelf op dit punt slechts naar De Jong verwijst en naar een brochure van het beurslid H.H. Tammes, *Rechtsherstel en praktijk inzake effecten* (Amsterdam ca. 1949), 11. Tammes gaat in deze brochure echter nergens op deze zaak in.

78 Zie A. Loeb, ‘Een onverdiend verwijt’, in: *NJB* (1950), 10.

79 Zie de volgende passage uit een brief van Cleveringa aan mr. S.J.R. de Monchy, 1 mei 1950, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 3: ‘Dat men in een bepaald geval “Liro-stukken” als goede levering heeft aangenomen, heb ik voor het eerst gehoord in den herfst van 1944 of daaromtrent, in elk geval na Augustus 1944. Ik dacht toen nog aan een incidenteel ongeluk, maar vernam nadien tot mijn stomme verbazing dat men op de effectenbeurs, al wist men dat “Liro” als beurslid (!) lustig meehandelde, al sinds 1942 de gewoonte had aangenomen bij de aanvaarding van stukken maar niet verder te vragen. Sindsdien ben ik helemaal van de zolder op straat gevallen, nu het gebleken is, dat de heren effectenbeursleden zich zelfs ter verhandeling der joodse effecten (en andere dergelijke: want het is niet helemaal alleen een joodse kwestie: ook

Resumerend kan het volgende worden opgemerkt. Er is, gezien het bovenstaande, geen enkele reden om aan de juistheid van de in het *Aktenvermerk* vermelde feiten te twijfelen. Derhalve mag worden aangenomen, dat vertegenwoordigers van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamse Bankiersvereniging er op 12 augustus 1941 bij Bühler op hebben aangedrongen, om, ten koste van Duitse instellingen, betrokken te worden bij de verkoop van Liro-stukken, en deze toezegging vervolgens⁸⁰ van Bühler hebben gekregen. Opgemerkt kan worden dat de volledige liquidatie van het bij Liro ingeleverde vermogen wellicht nog niet voor iedereen te voorzien was, hoewel er reeds veel in die richting wees. Dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel zich aan de verkopen van Liro-stukken zonder opdracht of toestemming van joodse eigenaren, zoals deze sedert februari 1942 op grote schaal plaatsvonden, niet heeft gestoord en deze verkopen integendeel faciliteerde en legitimeerde, zal uit het navolgende blijken.

Opmerking verdient tenslotte dat zowel Overhoff als anderen na de bevrijding betoogd hebben dat het Nederlandse (economische) belang dat de Liro-stukken in Nederland bleven tevens in het belang van de gedeposedeerden was.⁸¹ Deze verwarrende gelijkschakeling van belangen lijkt te zijn ingegeven uit de behoefte om na de bevrijding het eigen gedrag te vergoelijken en kan niet worden aanvaard.⁸² De gedeposedeerden hadden er tij-

---

verenigingen en anderen zijn geplunderd) bij de Duitsers hebben aangeboden (N.J.B. 1949 blz. 832-833). Ik heb eerst gedacht (ik kende het stuk al een jaar lang) aan een mystificatie; te eerder, toen in het proces de raadsliden van “de beurs” de juistheid ervan ontkenden. Doch toen er getuigenverklaringen bij kwamen en toen er dientengevolge een bekentenis los kwam (N.J.B. 1949 blz. 869-870), die na de aanvankelijke ontkening wel heel wonderlijk aandeed, heb ik wel moeten geloven in de juistheid van het bericht. Een gequalificeerde bekentenis, zeker; doch de kinderlijke drogredenen der “bevrijdende toevoeging” deden haar “valsheid” zo in het oog springen, dat de afsplitsing en de verwerping ervan vanzelf gingen spreken. En nog schijnt het hiermee niet uit te zijn. Het is eigenlijk vreselijk; maar nog vreselijker zou het zijn, wanneer hierop geen terugslag zou volgen. Wat moeten wij nog blijven geloven van de Nederlandse samenleving, als dit alles maar kan geschieden zonder dat de daders en hun trawanten tot rechtsherstel worden genoopt?

80 Tussen 12 en 19 augustus 1941.

81 Zie de hierboven reeds geciteerde getuigenverklaring van Overhoff gedaan op 8 oktober 1951 voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1; brochure van de Commissie van der Poll, *De handel in effecten gedurende de jaren 1940-1945*, 26-27.

82 Het is merkwaardig dat Aalders in *Roof*, 184, 191 dit argument wèl serieus neemt. Zijn suggestie dat de beursleden zich waarschijnlijk primair hebben laten leiden door een zucht naar winst doet daar, anders dan hij zelf meent, niet aan af. Want elke beurshandelaar streeft naar winst en dat feit had *minder* uitgemaakt, als het werkelijk in het belang van de gedeposedeerden was geweest, dat de effecten in Nederland bleven. En Aalders bevestigt dit laatste.

dens de bezetting geen belang bij dat de effecten ‘in Nederland bleven’.⁸³ Ze werden al snel zonder hun toestemming aan derden verkocht (en doorverkocht) en de opbrengst, hoe hoog die ook was, werd hen eerst nagenoeg geheel onthouden en kwam vervolgens, sedert 1 januari 1943, op het *Sammelkonto* terecht. Dat de opbrengst door Liro (tot na de bevrijding) goed beheerd zou worden, was tijdens de bezetting door niemand te voorzien en gebeurde ook niet: een groot deel van de toevloeiende guldens werd door de directies van Liro en VVRA in (waardeloze) Duitse rijksmarken omgezet.⁸⁴ Als Overhoff en de beurshandelaren tijdens de bezetting van zins waren geweest de belangen van gedeposeerden te behartigen, hadden zij na de bevrijding hard gewerkt aan rechtsherstel of schadeloosstelling van de oorspronkelijke eigenaren van over de beurs verkochte effecten. Zoals in het vervolg nog zal blijken, hebben zij juist hun best gedaan om aan hun aansprakelijkheid te ontkomen.

De historica Milja van Tielhof noemt in haar boek *Banken in bezettingstijd* nog een ander motief dat vertegenwoordigers van de effectenbeurs en de handelsbanken kan hebben bewogen om bij Bühler te solliciteren naar betrokkenheid bij de verkoop van Liro-stukken. Het ‘economisch belang’ was volgens haar niet slechts gelegen in hun streven om hun omzetverlies te beperken, maar ook in de vrees dat de Duitsers de joodse effecten zouden gebruiken om, in het kader van de kapitaalvervlechting, invloed te verwerven in Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen.⁸⁵ Heel aannemelijk is dit echter niet, omdat de financiële bestuurders na de bevrijding dit argument niet hebben gebruikt om hun gedrag te rechtvaardigen: als dit een zwaarwegende drijfveer zou zijn geweest, hadden zij zich er vast op beroepen. Wat zij echter wel herhaaldelijk benadrukten, was dat zij het mede in het algemeen (economisch) belang vonden dat de stukken in Nederland bleven. Dat argument verwees mijns inziens echter niet primair naar de angst voor Duitse inmenging in het Nederlandse bedrijfsleven (die wellicht op de achtergrond meespeelde), maar vooral naar de vrees dat de vele honderden miljoenen gulden die de joodse effecten waard waren, voor de Nederlandse economie verloren gingen.⁸⁶ Een reëel gevaar dat de Duitsers door het opkopen van joodse effecten grote invloed in beursgenoteerde Nederlandse bedrijven zouden kunnen verwerven – ook al hebben zij dit geprobeerd⁸⁷ – heeft mijns inziens niet bestaan, omdat het aantal ‘joodse’ aandelen, hoeveel

83 Ook na de bevrijding heeft het feit dat de effecten in Nederland waren gebleven de gedeposeerden naar het zich laat aanzien niet gebaat: oorspronkelijke eigenaren van in het buitenland terechtgekomen effecten zijn na de bevrijding in het algemeen voor de volle 100% gecompenseerd, terwijl oorspronkelijke eigenaren van over de Amsterdamse beurs verhandelde effecten in het algemeen 90% hebben gekregen.

84 Zie over deze transacties uitvoerig par. 2.8 en 6.1 van dit hoofdstuk.

85 Zie Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 104-106, 116-117, 278.

86 Zie betreffende dit argument hoofdstuk 2, par. 4.

87 Zie Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 104-105.

waard zij ook waren, niettemin maar een fractie (enkele procenten) vormde van het totale Nederlandse effectenbezit. De besturen van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamsche Bankiersvereniging moeten daarvan al in augustus 1941 op de hoogte zijn geweest.

2.4 De toelating van Liro tot de Amsterdamse Effectenbeurs

Na de hectische maand augustus die in het teken van de afkondiging van de eerste Liro-verordening had gestaan, werd reeds op 8 september 1941 om toelating tot de beurs gevraagd door een gemachtigd bediende van Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat, de heer M.G. Hali. Om als bediende toelating tot de beurs te krijgen, moesten de firmanten namens welke men handelde persoonlijk lid zijn van de Vereniging voor de Effectenhandel.⁸⁸ Bij het toelatingsverzoek werd gesuggereerd dat het kantoor aan de Sarphatistraat een bijkantoor was van het bankiershuis Lippmann Rosenthal & Co. aan de Nieuwe Spiegelstraat, waarvan de firmanten van oudsher lid van de Vereniging voor de Effectenhandel waren. De toelating werd niettemin voorlopig geweigerd door D.G.A. van den Berg, voorzitter van de Commissie van advies inzake de toegang van bedienden. Vervolgens won het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel op 27 september juridisch advies in over de rechtspositie van Liro, Sarphatistraat bij haar vaste rechtskundige adviseur M. van Regteren Altena.⁸⁹

Het advies dat Van Regteren Altena uitbracht op 1 oktober 1941, was eenduidig. Liro, Sarphatistraat moest naar zijn mening juridisch als een onderdeel van het joodse bankiershuis aan de Nieuwe Spiegelstraat worden beschouwd. Hij concludeerde echter dat de oorspronkelijke firmanten van deze bank hun lidmaatschap van de Vereniging voor de Effectenhandel hadden verloren, nu zij vanwege de arisering van het bedrijfsleven hun handelsbevoegdheid in alle zaken die de uitoefening van hun beroep betroffen, waren kwijtgeraakt. Gezien het persoonsgebonden karakter van het lidmaatschap, kon er, volgens Van Regteren Altena, ook 'geen sprake zijn, dat de heer A. Flesche in zijn hoedanigheid van bewindvoerder lid is.'⁹⁰ Dit impliceerde dat waar bedienden van Lippmann, Rosenthal & Co, Nieuwe Spiegelstraat geen toegang tot de beurs meer mochten krijgen, dit *a fortiori* moest gelden voor bedienden van Liro, Sarphatistraat.

88 Deze regeling werd in november 1941 veranderd, in het kader van de algehele reorganisatie van het bank- en effectenwezen.

89 Zie over deze materie Afschrift van een gedeelte van een schrijven van De Graaff aan het Bureau Vooronderzoek Collaboratie, 28 augustus 1947, in: vvDE, beleidsarchief, doss. 2530 * (1); brief van de VvdE aan Van Regteren Altena, 27 september 1941, in: vvDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a).

90 Het advies van Van Regteren Altena, 1 oktober 1941, bevindt zich in: vvDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a).

Het bestuur zou anders beslissen. Reeds op 2 oktober 1941 werd de gemachtigde bediende van Liro, Sarphatistraat toegelaten tot de Amsterdamse Effectenbeurs. Op 9 oktober 1941 werd de gang van zaken geformaliseerd doordat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel besloot dat, 'afgezien van de praktische overwegingen welke het ongewenst maken het lidmaatschap van de firmanten als geëindigd te beschouwen'⁹¹ (die overwegingen mochten 'geen gewicht in de schaal' leggen), het lidmaatschap van de oude firmanten van Lippmann, Rosenthal & Co., Nieuwe Spiegelstraat niet verloren was gegaan, aangezien zij hun handelingsbevoegdheid 'slechts gedeeltelijk' hadden verloren. Het bestuur gaf daarmee een geheel andere interpretatie aan de toepasselijke bepaling in de Statuten dan Van Regteren Altena. Met dit besluit was de toelating van bedienden van Liro, Sarphatistraat een onomstotelijk feit geworden.

Na de bevrijding zou Overhoff verschillende malen als getuige in gerechtelijke procedures verklaren dat het juridisch advies aan het bestuur geen uitweg had geboden en dat het Liro derhalve wel had moeten toelaten op de beurs.⁹² Hetzelfde deed hij in een officiële nota die hij in december 1947 schreef ter voorlichting van de Afdeling Effectenregistratie, waar hij zelf deel van uitmaakte:

'De Vereeniging heeft zich uiteraard gerealiseerd, welke de figuur van deze Afdeling [lees: Liro, Sarphatistraat] was en zich bovendien door juridisch advies laten voorlichten. Dit luidde, dat tegen de gevolgde constructie van den vijand niets te doen was en dat de bedienden van het kantoor normaal moesten worden toegelaten. Zulks is geschied en dientengevolge is het mogelijk geweest, dat ingeleverde stukken door Lippmann II ter beurze verkocht werden.'⁹³

Dat het advies een dergelijke inhoud had bezeten, was apert onjuist en deze verkeerde voorstelling van zaken heeft iedereen die in die jaren bij het effectenrechtsherstel was betrokken op het verkeerde been gezet.

91 Het bestuur van de VvDE vond het derhalve gewenst, dat het lidmaatschap in stand bleef, waardoor de bediende van Liro, Sarphatistraat toegang kon worden verleend, hetgeen in het licht van de passage in het *Aktenvermerk* niet onbegrijpelijk is. Zie Uittreksel van de notulen van de bestuursvergadering van 9 oktober 1941, concept, 14 oktober 1941, in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a).

92 Onder meer als getuige op 8 oktober 1951 ten overstaan van de Amsterdamse kamer van de Afd. Rechtspraak (verklaring in: VVDE, ledenarchief, doss. 2530 1): 'Actief heeft het Bestuur der Vereniging tegen de verkopen van Lippmann niets ondernomen, en wel omdat vaststond, dat Lippmann als lid van de beurs beschouwd diende te worden, resp. gezien moest worden als een filiaal van Lippmann-Spiegelstraat. Het Bestuur heeft nog advies ingewonnen bij Mr. van Regteren Altena die tot voorzegde conclusie kwam.' Een ander voorbeeld geeft Meihuizen, *'Goed fout'*, 14, n. 46.

93 'Nota Overhoff', 7.

De Vries vermoedt in *Een eeuw vol effecten* dat Overhoff na de oorlog was ‘vergeten’ dat het advies heel anders had geluid.⁹⁴ Tegen deze weinig aanneemelijke hypothese is door Meihuizen terecht geprotesteerd in ‘*Goed fout*’.⁹⁵ Dat Overhoff de werkelijke inhoud van het advies niet *kan* zijn vergeten, kan met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden afgeleid uit het feit dat het authentieke advies na de bevrijding door het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel uit het archief werd gehaald en in een brief aan het Bureau Vooronderzoek Collaboratie werd aangehaald.⁹⁶ Met zijn verkeerde weergave van het advies wekte Overhoff na de bevrijding de indruk dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel Liro onwillig ‘wel had moeten’ toelaten als lid van de Vereniging voor de Effectenhandel. In werkelijkheid was de toelating van Liro een logische stap geweest in het beleid van het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel om de handel in Liro-stukken ter beurze mogelijk te maken. Het bestuur had er immers zelf bij Bühler op aangedrongen om betrokken te mogen worden bij de verkoop van joodse effecten en had deze toezegging van Bühler verkregen.

Het was dan ook het bestuur dat in vrijheid besloot om in afwijking van het juridische advies van Van Regteren Altena Liro toe te laten ter beurze. Het ‘geheugenverlies’ van het bestuur op dit punt stond na de bevrijding in schril contrast met het belang dat er voor de beoordeling van de handel in Liro-stukken ter beurze aan dat toelatingsbesluit werd gehecht. Zo verklaarde een vooraanstaande persoonlijkheid uit de financiële wereld, toenmalig burgemeester van Amsterdam mr. A.J. d’Ailly voor de Afdeling Rechtspraak op 8 oktober 1951:

‘Men moet de verkoop door Lippmann van joodse stukken zien als een direct gevolg van het feit, dat zij als lid van de beurs werd toegelaten. Deze toelating had grote consequenties en bepaalt het oordeel over de wettigheid harer transacties.’⁹⁷

94 Zie De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 193.

95 Zie Meihuizen, ‘*Goed fout*’, 14-15.

96 De brief was ondertekend door De Graaff, op dat moment secretaris van de VvdE en naaste medewerker van Overhoff. Aangenomen mag worden dat Overhoff van deze belangrijke brief op de hoogte was en omgekeerd, De Graaff mede betrokken is geweest bij de totstandkoming van de ‘Nota Overhoff’. Zie Afschrift van een gedeelte van een schrijven van de secretaris van de VvdE aan het Bureau Vooronderzoek Collaboratie, 28 augustus 1947, in: vvDE, beleidsarchief, doss. 2530 * (1). Overigens was de naam Bureau Vooronderzoek Collaboratie bij beschikking van 6 juni 1946 (N° 14530, art. VI onder a) van het Directoraat Generaal Bijzondere Rechtspleging (Afdeling II, Bureau Collaboratie), per 15 juni 1946 veranderd in PRAC (Politieke Recherche Afdeling Collaboratie).

97 Getuigeverklaring van A.J. d’Ailly voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, 8 oktober 1951, in: vvDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

Dat Overhoff naliet om waarheidsgetrouw te rapporteren over zo'n belangrijke kwestie als de toelating van Liro ter beurse kan niet aan vergeetachtigheid geweten worden, maar lijkt direct te zijn ingegeven door de angst voor mogelijke, daaruit voortvloeiende aansprakelijkheid en aantasting van de goede naam van de Vereniging voor de Effectenhandel en van haar leden.

2.5 De verkoop van toonderaandelen ter beurse

Nadat door de toelating van Liro tot de beurs de weg was vrijgemaakt voor de handel in Liro-stukken, kwamen de verkopen langzaam op gang. Aanvankelijk werd het oorspronkelijke eigenaren van effecten nog toegestaan om zelf het initiatief te nemen tot een verkoop, mits aandelen werden verkocht en obligaties werden gekocht.⁹⁸ Maar deze vrijwillige verkopen waren al snel in de minderheid en Liro heeft sedert februari 1942 – op grote schaal sedert maart 1942 – zonder initiatief of toestemming van oorspronkelijke eigenaren effecten verkocht.⁹⁹ De oorspronkelijke eigenaar kreeg in dat geval een bericht van Liro thuisgestuurd, een formulier waarop in keurige kolommen de feiten met betrekking tot de verkooptransactie vermeld stonden. De voorgedrukte zinsnede 'ingevolge Uw opdracht hebben wij voor U verkocht' was met de typemachine onleesbaar gemaakt. In plaats daarvan was met een stempeltje de volgende tekst aangebracht:

'Deze verkoop geschiedt ingevolge ontvangen opdracht van de bevoegde autoriteit. De opbrengst wordt U op een speciale depositorekening gecrediteerd, waarop tot nader order .. % rente zal worden vergoed.'

Onder aan het formulier stond, nog wel leesbaar, het voorgedrukte zinnetje: 'Al onze transactiën geschieden volgens de Reglementen van de Vereniging voor den Effectenhandel.'

Sommige ontvangers van deze berichten lieten niet na van hun bezorgdheid blijk te geven, niet alleen aan het adres van Liro, maar ook van de Vereniging voor de Effectenhandel. Het archief van de Vereniging voor de Effectenhandel bevat een map met enkele voorbeelden van beide (daterend uit de eerste helft van 1942): gevoerde correspondentie tussen joodse eigenaren en Liro werd haar door de eersten soms toegestuurd.¹⁰⁰ Blijkens deze map laten sommige eigenaren de Vereniging voor de Effectenhandel precies weten welke effecten Liro zonder hun toestemming verkocht en delen mede

98 Liro legde bij de eerste verkopen nog een verklaring over, waarbij de oorspronkelijke eigenaar verklaarde dat hij instemde met de verkoop. Zie Meihuizen, 'Goed fout', 16; *Eindverslag LVVS*, 3.

99 Zie Meihuizen, 'Goed fout', 15. In het *Eindverslag LVVS*, 3, staat abusievelijk, dat de gedwongen verkopen pas aan het eind van 1942 een aanvang namen.

100 Deze correspondentie is te vinden in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a).

dat zij zichzelf als eigenaar blijven beschouwen. Zo lichten een advocaat en een mevrouw het bestuur telkens in over de ‘onheilspellende frequentie’ van effectenverkoppen zonder hun opdracht die samengenomen ‘grote sommen gelds’ vertegenwoordigen. Zij vragen rechtstreeks wat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel tegen deze verkopen ‘in strijd met de Vo. 148/1941 van den Rijkscommissaris en met de Nederlandsche Wet’ denkt te doen? De vrouw verzoekt het bestuur zelfs dringend ‘Uw best te doen om dit te voorkomen.’ Een anoniem rechtskundig lid van een ‘zuster-vereening’ waarschuwt de Vereniging voor de Effectenhandel op 24 maart 1942 dat de Liro-verkopen onrechtmatig zijn, nu zij tegen de wil van de eigenaren geschieden en wijst op hun recht op terugvordering ex art. 2014 lid 2 (Oud) BW. De reacties van het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel op dergelijke brieven zijn meestal uiterst minimaal en formeel, in het algemeen van de strekking:

‘Wij hebben de eer de ontvangst te erkennen/ bevestigen van Uw schrijven dd., van welks inhoud wij kennis hebben genomen.’¹⁰¹

Na herhaalde vragen van rechthebbenden vroeg het bestuur in maart 1942 op eigen initiatief aan Bühler, wie de ‘bevoegde autoriteit’ was, die in de berichten van Liro vermeld werd, en op welke regel of verordening de genoemde ‘bevoegdheid’ berustte (want daarvoor was ook in de Verordening 148/1941 geen enkele steun te vinden). Bühler antwoordde dat de opdracht tot verkoop was gegeven door Dr. H. Fischböck, *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. De instructie van Fischböck was ‘suprema lex’, aldus Bühler, waardoor Liro gehouden zou zijn tot de verkopen over te gaan.¹⁰² Deze mededelingen van Bühler zou de Vereniging voor de Effectenhandel in het vervolg ten antwoord aan bezorgde eigenaren doorgeven, waarop de correspondentie meestal staakte.¹⁰³

De eerste onrechtmatige verkopen van Liro-stukken verliepen chaotisch. Men keek bij Liro of er voor een bepaalde fondsensoort geen verkoop-

101 Zie voor voorbeelden: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a)

102 Zie correspondentie en notities over deze aangelegenheid in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a). Bij brief van 8 april 1942 aan Bühler zou de VvdE nogmaals vragen op welke rechtsgrond de bevoegdheid van Fischböck berust, zodat zij dat aan belanghebbenden kon doorgeven. Bühler ontwijkt een antwoord bij brief aan de VvdE van 17 april 1942, waarna in de zaak wordt berust.

103 In de map met correspondentie zijn het in het algemeen de eigenaren die de correspondentie met de VvdE beëindigen, beleefd maar teleurgesteld: Zo schrijft een gedeposeerde in mei 1942 aan het bestuur van de VvdE (in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a)): ‘Ik ontving Uwe verschillende brieven van 11 dezer. Voor Uwe bemoeiingen zeg ik U dank, doch zal U verder niet meer met mijne klachten lastig vallen, omdat het resultaat is, dat ik toch met een kluitje in het riet wordt gestuurd. Ik bedoel hiermede niet U eenig verwijt te maken.’ Zie ook De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 193. Zie over deze kwestie tevens hoofdstuk 2, par. 3.

restricties bestonden (afkomstig van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, de *Wirtschaftsprüfstelle* etc.), vervolgens werd een willekeurig aantal effecten uit dat fonds ‘bij elkaar gescharreld’¹⁰⁴ en ter beurse verkocht.

In de eerste week van maart 1942 liep de situatie uit de hand, toen Liro tijdens zogenaamde ‘smijtdagen’ hoofdfondsen zoals Koninklijke Olie, Unilever, Amsterdam Rubber, Scheepvaart Unie, waarvoor grote vraag was, in enorme hoeveelheden ter beurse verkocht. Het moment van verkoop was voor Liro niet gunstig. Hoofdfondsen als Amsterdam Rubber, Koninklijke Olie en Scheepvaartunie waren als gevolg van de oorlogshandelingen in Nederlands Indië gedurende de eerste maanden van 1942 dramatisch in waarde gedaald (variërend van 50 tot 70%) ten opzichte van de koersen uit december 1941.¹⁰⁵ De lage koersen waartegen Liro in de smijtdagen verkocht, moeten dan ook in de eerste plaats geweten worden aan het slecht gekozen moment van verkoop en in geringere mate aan de toename van het aanbod door de grote hoeveelheid stukken die door Liro werden gespuid. Het overweldigende aanbod van Liro-stukken drukte, blijkens de bronnen, de koersen juist veel minder dan verwacht, omdat ook de vraag erg toenam.¹⁰⁶ Op 6 maart 1942, vermeldt de ‘Liro-nota effecten’,

‘[...] deden zich ten gevolge van deze verkoopen in de Oliehoek zelfs zoodanige opgewonden tooneelen voor, dat de geheele pers, dagblad- zowel als finantieele pers, er zich mee bemoeide en sprak van gebeurtenissen “eenig in de geschiedenis van de fondsenhandel”.’¹⁰⁷

Uit een verklaring die de beursbediende van Liro, Hali, naderhand aan de Liro-directie zou geven, blijkt dat deze op die dag bij een massale verkoop van ‘Olies’ eenvoudigweg onder de voet werd gelopen door opdringerige kopers.¹⁰⁸ Op die dag hebben er zelfs tijdelijk twee ‘hoeken’ Olies bestaan, waarbij in de hoek van Hali een iets lagere koers ontstond dan in de andere hoek waar geen Liro-stukken werden verhandeld, een volstrekt abnormale

104 Zie ‘Liro-nota effecten’, 3.

105 Zie ‘Liro-nota effecten’, 1.

106 Zie ‘Liro-nota effecten’, 3, alsmede de daarin opgenomen bijlagen.

107 ‘Liro-nota effecten’, 3. Het citaat komt uit het *Amsterdamsch Effectenblad*. Een bijlage van de nota bevat een uitgebreider fragment uit dit blad (waarin Liro steeds als “de” verkoper wordt aangeduid), alsmede citaten over deze affaire uit *De Telegraaf*, *Algemeen Handelsblad* en de *Dagelijksche Beurscourant*.

108 Zie ‘Liro-nota effecten’, bijlage: ‘Toen begon de hoek op een dusdanige wijze op te dringen, dat ik in het nauw werd gedreven en schrijven voor mij onmogelijk werd. Een tumult brak los en de hoek werd, via den uitgang, van de beurs gewerkt. De “hoek” kwam echter terug, maar het hek was van den dam en het opdringen begon opnieuw, nu echter over de geheele beurs en ik kwam via een nis tegen den pilaar bij den Philips-hoek terecht. Van verder zaken doen was geen sprake meer in het gedrang. Het bestuurslid, de heer W. Schrikker, deed wanhopige pogingen mij te ontzetten, wat hem was gelukt toen de gong het einde van de beurs aankondigde.’

situatie die in de geschiedenis van de beurs nooit eerder was voorgekomen.¹⁰⁹

Naar aanleiding van het incident beklaagde Liro zich op autoritaire toon op 7 maart bij het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel en dreigde bij een herhaling van het voorval de Duitse autoriteiten daarvan in kennis te stellen. Het bestuur (Overhoff) reageerde op 10 maart met een schrijven waarin gesteld werd dat de toon van de brief van Liro volkomen ongebruikelijk was in het verkeer tussen het bestuur en de leden, en dat de brief geheel overbodig was, omdat het bestuur er juist alles aan had gedaan om de beursbediende van Liro het handelen mogelijk te maken. Opmerkelijk is de passage waarin het bestuur expliciet de Liro-verkopen ter sprake brengt, die in opdracht van de ‘bevoegde autoriteit’ geschieden:

‘Unser Vorstand hat keiner anderen Wunsch und keine andere Aufgabe, als das Geschäft in gute Bahnen zu leiten und mit Hilfe eines jedes hochzuhalten, dies zum Wohle des Publikums: des Auftraggebers im Allgemeinen. Wir begreifen es darum auch nicht, warum Sie uns mitteilen, dass Ihre Auftraggeber deutsche Autoritäten sind. Es kann doch in der Auffassung und in der Erfüllung unserer Pflicht keinen Unterschied machen, ob dies wohl oder nicht der Fall ist.’¹¹⁰

Uit de stukken blijkt, dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel zich geenszins verzette tegen de zelfstandige Liro-verkopen als zodanig, maar slechts tegen de wanorde van deze verkopen en tegen de ‘toon’ van de brief van Liro. Het bestuur wilde een normaal verloop van de verkoop van Liro-stukken en geen wantoestanden die het prestige van de beurs in gevaar brachten en aan reglementair beursverkeer in de weg stonden. Dat dit ook in het belang van Liro was, spreekt voor zich. Bühler, die het standpunt van de Vereniging voor de Effectenhandel goed begreep, had dan ook weinig moeite om de zaak te sussen.¹¹¹

Onder invloed van Bühler, die naar aanleiding van deze affaire de verantwoordelijkheid kreeg voor de verkoop van Liro-stukken¹¹², ging de verkoop ter beurze gaandeweg ordelijker verlopen. Een nieuwe fondsgewijze administratie van de bij Liro ingeleverde effecten, maakte het vanaf de tweede helft van 1942 mogelijk dat verhandelbare fondsen door Liro minder opzichtig en in het algemeen zonder de koersen onder druk te zetten konden worden gespuid. Bij de verkoop maakte Liro steeds minder van eigen beursbedienden gebruik en steeds meer van tussenpersonen – hoeklieden en dergelijke – die er geen gewoonte van maakten van tevoren te vermelden of

109 Het maximale koersverschil tussen de verschillende hoeken bedroeg die dag ca. 3%.

Zie de citaten uit de persberichten opgenomen als bijlage in de ‘Liro-nota effecten’.

110 Brief VvdE aan Liro, 10 maart 1942, in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a).

111 Zie stukken in: VVDE, ledenarchief, doss. 5068 A (1a); De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 195.

112 Zie Reholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 3-4; De Jong, *Koninkrijk 7*, 428.

aangeboden effecten uit een bepaald fonds al dan niet van Liro afkomstig waren. Kwam een kooptransactie via een hoekman tot stand, dan kon Liro door de hoekman door middel van ‘adresgeving’ worden aangewezen als de partij die het effect moest leveren. Een dergelijke constructie (koop via de hoekman, levering rechtstreeks door Liro) kwam vaak voor. Er zijn geen gevallen uit de praktijk bekend geworden, waarin kopers deze adresgeving (rechtstreekse levering door Liro) weigerden, hoewel het toenmalige Reglement voor de Effectenhandel daarvoor wel mogelijkheden bood. Van beurszijde zou na de bevrijding herhaaldelijk worden betoogd, dat het weigeren van een adres in de praktijk slechts zou voorkomen in gevallen van insolventie.¹¹³ Dit beroep op de praktijk werd door de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel in een geruchtmakende uitspraak uiteindelijk niet gehonoreerd.¹¹⁴

Chaotische smijtdagen zoals in de eerste week van maart 1942 hebben zich in het vervolg niet meer voorgedaan. Wel zijn er nog beursdagen voorgekomen waarin het Liro-aanbod in een bepaald fonds een opvallend groot deel vertegenwoordigde van het totale aanbod, hetgeen de koersen kan hebben gedrukt. Zo kwam in het voorjaar van 1952 aan het licht dat Liro in de eerste maanden van 1943 een grote ‘uitverkoop’ van aandelen in Nederlandse bankinstellingen had gehouden.¹¹⁵ Om het voortdurend stijgen van de koersen tegen te gaan was in maart 1943 ter beurse het ‘stopkoersensysteem’ ingevoerd. Dit had tot gevolg dat het aanbod in de meeste fondsen opdroogde, omdat de stopkoers veelal in geen verhouding stond tot de geschatte koerswaarde op basis van de vraag (die op de zwarte markt bereikt werd). Voor kopers ter beurse ontstonden wachtlijsten die door hoeklieden werden bijgehouden, met vaak zeer lange wachttijden.¹¹⁶ Opvallend is, dat juist de Duitse roof- en beheersinstellingen zich van de stopkoersen weinig hebben aangetrokken en effecten afkomstig uit joods bezit – soms in zeer grote aantallen tegen koersen onder de stopkoers – ter beurse bleven verkopen.

Echt onzichtbaar werd de handel in Liro-stukken op de beurs als deze reeds in andere handen waren overgegaan en opnieuw in de verkoop gingen. Het achterhalen van de ‘verkrijgingsketen’ van een aan toonder luidend effect dat ter beurse wordt aangeboden, moet in de normale gang van het beursverkeer ondoenlijk worden geacht. Om die reden lijkt het maken van

113 Bijvoorbeeld in de ‘Nota Overhoff’, 5-6.

114 De Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel besliste op 19 mei 1952, dat de koper van een toonderstuk bij een hoekman de rechtstreekse levering door Liro met een beroep op art. 7 van het Reglement voor de Effectenhandel had kunnen en had moeten voorkomen door de adresgeving te weigeren. Dit principiële ‘korte kettig’-vonnis zou tot een beursstaking aanleiding geven. Zie AR Amsterdam 19 mei 1952, R 52/208. Zie voorts par. 7.3.

115 Zie in het bijzonder NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 54. Op de transacties in ‘bankaandelen’ wordt nader ingegaan in par. 7.4 van dit hoofdstuk.

116 Zie De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 188.

het beding ‘geen stukken uit joods bezit’ bij de aankoop van toondereffecten niet altijd zin te hebben gehad. Wie desondanks wilde voorkomen ‘besmette stukken’ in handen te krijgen, moest in ieder geval verdachte handelaars en adressen mijden en zich verlaten op fluistercampagnes.¹¹⁷ Aalders concludeert in *Roof* dat de beursleden die besmette stukken hebben aangeschaft dat ‘welbewust’ hebben gedaan ‘omdat het hen niet kon schelen of omdat ze geen weerstand konden bieden aan een extra lage koers of aan de uitkering van Rebholz.’¹¹⁸ Deze conclusie geeft echter een vertekend beeld, omdat geen recht wordt gedaan aan de ‘gelaagdheid’ van de handel in Liro-stukken. Zeker: wie direct met Liro of met een handlanger van Liro handelde of met een verdachte provisie of tegen een verdacht lage koers – en daar hebben vele leden van de Vereniging voor de Effectenhandel aan meegedaan¹¹⁹ – was zich ‘welbewust’ van de grote kans, dat hij besmette stukken verkreeg.¹²⁰ Maar die welbewustheid kon wel degelijk ontbreken bij de ‘normale’ aankoop of stukkenverwisseling of levering uit algemene voorraad van reeds doorverkochte Liro-stukken aan toonder. En juist deze laatste transacties kwamen tijdens de bezetting zeer vaak voor en maakten het rechtsherstel na de bevrijding zo ingewikkeld.

Wie er zeker van wilde zijn geen van Liro afkomstige stukken te verkrijgen, moest zich van het kopen op de beurs onthouden. Maar niet elke particuliere koper van effecten ter beurze was in de bezettingsperiode op de hoogte van de (omvang van de) handel in Liro-stukken. Al tijdens de bezetting kwam dan ook de gedachte op dat particuliere kopers van effecten ter beurze, die ook tijdens de bezetting op de goede naam van de Amsterdamse Beurs hadden vertrouwd, niet de dupe mochten worden van de roof- en ver-

117 Zie de getuigenis van d’Ailly op 8 oktober 1951 voor de Amsterdamse kamer van de Raad voor het Rechtsherstel, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

118 Zie Aalders, *Roof*, 191. Zie over de uitkeringen van Rebholz die zich alleen ten aanzien van ‘Amerikaantjes’ hebben voorgedaan, par. 2.6.

119 Een schatting van het aantal beursleden dat welbewust in van Liro afkomstige toonderstukken handelde, is niet voorhanden. Aalders stelt in *Roof*, 191: ‘Van de ongeveer 374 beursleden in de periode 1942-1944 bogen er bijna 140 voor de mammon.’ Deze precieze bewering kan, anders dan de context waarin zij gedaan wordt, doet vermoeden, niet van toepassing zijn op de handel in toonderstukken, maar slechts op de aankopen van Amerikaantjes door bemiddeling van Rebholz (Zie Aalders, *Roof*, 187). Ook ten aanzien van de handel in Amerikaantjes moet de juistheid van deze bewering overigens worden betwijfeld, zie par. 2.6. Het feit dat Aalders in *Roof* geen helder onderscheid heeft aangelegd tussen de handel in toonderstukken en de handel in Amerikaantjes, is problematisch voor zijn hele betoog over de handel in Liro-stukken ter beurze.

120 Zo’n verdachte handelaar was de notoire NSB-hoekman Monker bij wie in het bijzonder de Amsterdamsche Bank in 1942 een vaste klant was: in dat jaar kreeg de Amsterdamsche Bank van Monker voor bijna 1,9 miljoen gulden nominaal aan Liro-stukken geleverd, hoofdzakelijk bestaande uit Nederlandse Staatsobligaties. Zie Elias/De Amsterdamsche Bank NV, Afd.Eff. 5 december 1951, R VI, 128-131; Aalders, *Roof*, 198-199.

kooppraktijken van Liro. Deze redenering vormde na de bevrijding een belangrijk argument voor opname in de herstelwetgeving van het ‘vermoeden van goede trouw’ bij in regelmatig beursverkeer verkregen effecten.¹²¹

2.6 De verkoop van ‘Amerikaantjes’ ter beurze

Door Nederlandse administratiekantoren uitgegeven certificaten van Amerikaanse aandelen (voortaan: Amerikaantjes) waren tijdens de bezetting aan een apart regime onderworpen. Na de opheffing van de deviezensgrens per 1 april 1941 werd op bevel van de Duitse autoriteiten de handel in Amerikaantjes ter beurze in een aantal stappen aan banden gelegd. Per 1 mei 1941 werden de Amerikaantjes uit de notering genomen en als buitenlandse effecten beschouwd. Handel in deze stukken was per 1 juli 1941 nog slechts mogelijk met een vergunning van het Deviezeninstituut.¹²²

Gevolg was dat ook de verkoop van de Amerikaantjes die bij Liro waren ingeleverd aan dit stelsel van vergunningen was onderworpen. Medio 1942 zouden door Bühler vier firma’s worden aangewezen, die de verkoop van Amerikaantjes afkomstig van Liro op zich moesten gaan nemen: de Bank voor West Europeeschen Handel, Van Essen & Co., Kol & Co. en Rebholz’ Bankierskantoor (het zogenaamde ‘Konto Quarto’). Rebholz¹²³ heeft na de bevrijding betoogd dat deze vier firma’s van juli tot en met november 1942 voor een boekwaarde van circa 9 miljoen gulden aan certificaten ter beurze te gelde maakten. Onderlinge concurrentie zou het koerspeil echter onder druk hebben gezet, waardoor Bühler aan deze verkopen een einde maakte.¹²⁴ Vervolgens werd de verkoop van Amerikaantjes afkomstig van Liro

121 Zie ‘Toelichting op F 272’, in: *Wetsbesluiten tot stand gekomen tusschen 24 juni – 23 november 1945 met toelichtingen* (’s-Gravenhage 1947), 588.

122 Zie jaarverslag VvdE 1941, 7-8, in: VVDE, beleidsarchief; De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 183-184, 195-196.

123 Otto Rebholz was een uit Duitsland afkomstige bankier, die in 1932 genaturaliseerd was tot Nederlander en voor de oorlog firmant was van een joods effectenkantoor, de firma Leeser. In de herfst van 1940 werd dit bedrijf door Rebholz overgenomen en omgedoopt tot Rebholz’ Effectenkantoor (later: Rebholz’ Bankierskantoor, welke naam in dit rapport wordt aangehouden). Tijdens de bezetting werkte Rebholz samen met Bühler en Overhoff in het kader van de liquidatie van het joodse effectenbezit. Na de bevrijding werd Rebholz als enige van de leidende figuren in de Amsterdamse effectenhandel strafrechtelijk veroordeeld wegens zijn aandeel in de verhandeling van het geroofde joodse effectenbezit. Zie in dit verband Meihuizen, *Farce. De bestraffing van economische collaboratie 1944-1951* (Amsterdam 1998), 20-21. Hoewel de zaak Rebholz een *testcase* inzake bank-collaboratie had moeten zijn, werd Rebholz pas in 1955 bij verstek veroordeeld. In feite fungeerde Rebholz na de bevrijding als zondebok voor alle handel in geroofde effecten ter beurze in de bezettingstijd. Zie Meihuizen, ‘Goed fout’, 52 (n. 164); Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 485-487; De Jong, *Koninkrijk 7*, 429, n. 1.

124 Zie Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 11; Meihuizen, ‘Goed fout’, 19; ‘Liro-nota effecten’, 5.

overgelaten aan Rebholz, zij het dat Liro incidenteel ook zelf certificaten heeft verkocht en deze af en toe ook via een bevriend veilinghuis aan de man bracht.¹²⁵

Tussen november 1942 en april 1943 zou Rebholz maar heel weinig Amerikaantjes hebben verhandeld, naar eigen verklaring om het koersherstel niet in gevaar te brengen. Maar vanaf april 1943 begon Rebholz weer intensief te verkopen, kennelijk onder druk van het verkoopbeleid van Liro.¹²⁶ Om de verkoop tegen de inmiddels ingestelde stopkoersen een extra impuls te geven ging Rebholz aan afnemers premies ('uitkeringen') verstrekken. Deze uitkeringen, waar niets tegenover stond, vielen niet in goede aarde bij het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel. Op 11 mei 1943 verklaarde Overhoff in een interne circulaire¹²⁷ dat dergelijke uitkeringen ongebruikelijk waren in het beursverkeer en met onmiddellijke ingang in het algemeen werden verboden. Onder druk van Bühler en Rebholz, slikte Overhoff dit verbod ruim twee weken later weer in. In een circulaire van 27 mei 1943 verklaarde hij dat in weerwil van het afgekondigde verbod, 'normale, bescheiden uitkeringen' niet verboden moesten worden geacht.¹²⁸ De extra uitkering die Rebholz aan de kopers van joodse Amerikaantjes bleef verstrekken bedroeg 1% van de waarde.¹²⁹

Na de bevrijding heeft ten onrechte de mening postgevat, dat Overhoff in de circulaire van 11 mei 1943 een impliciet protest had laten klinken tegen de verkoop van joodse certificaten.¹³⁰ Deze suggestie, die aanvankelijk door hemzelf was aangewakkerd, nam hij op 8 november 1952 weer terug in een schrijven aan J.C.M. Smits:

'Het is tegen de uitkeringen, dat ik mij (zo goed en zo kwaad dat ging) heb willen verzetten uit een oogpunt van beursmoraal; niet tegen de verkoop van Joodse fondsen als zodanig. Daarvoor was op dat moment incidenteel [...] geen enkele reden. Waren de niet van Joodse houders afkomstige certificaten met een dergelijke uitkering verkocht, dan had ik eenzelfde bezwaar gemaakt.'¹³¹

Opvallend is de parallel met de handelwijze van Overhoff van ruim een jaar eerder, toen hij bij Bühler had geprotesteerd tegen het ongecontroleerde

125 Ook Liro beschikte over een verkoopvergunning van het Nederlands Deviezeninstituut. Zie 'Liro-nota effecten', 5.

126 Zie Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 11; Meihuizen, 'Goed fout', 19-20.

127 Interne circulaire van de VvdE, N° 84, 11 mei 1943, in: VVDE, beleidsarchief.

128 Interne circulaire van de VvdE, N° 87, 27 mei 1943, in: VVDE, beleidsarchief.

129 Zie Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 11; Van der Leeuw, 'Rapport inzake het optreden van Bühler en Rebholz', 21; Aalders, *Roof*, 189.

130 Ook Aalders is deze mening nog toegedaan, zie *Roof*, 188. Zie voor een eerder voorbeeld W. Willems, *Rechtsherstel-extremisten en de Amsterdamse effectenbeurs. Bespreking van het L.V.V.S.-aanbod en een kritische behandeling van de W.P.N.R.-artikelen van Prof. Mr. G. de Grooth*, brochure (Amsterdam 1950), 44.

131 Brief van Overhoff aan Smits, 8 november 1951, in de brochure van de Commissie van der Poll, *De handel in effecten gedurende de jaren 1940-1945*, bijlage XVI.

spuien in de smijtdagen. Ook toen was Overhoffs protest niet tegen de verkoop van Liro-stukken, maar tegen de inbreuk op het reglementaire beursverkeer gericht geweest. De ironie wil, dat na de bevrijding rechtsherstel ten aanzien van Liro-stukken die ‘in regelmatig beursverkeer’ waren verkregen vrijwel niet mogelijk zou blijken te zijn, wel echter onder bijzondere omstandigheden, en dan met name bij koop in de smijtdagen of met de extra premie van Rebholz.

Toen Rebholz na de bevrijding strafrechtelijk werd vervolgd voor economische collaboratie, onder meer voor zijn aandeel in de verkoop van de joodse ‘Amerikaantjes’, wees hij er in zijn verdediging op, dat de beursleden ook na de circulaires van Overhoff algemeen als koper van Amerikaantjes waren opgetreden. Uit nota’s die hij ter staving van die stelling overlegde, bleek inderdaad dat zich onder de kopers vele ‘normale’ Amsterdamse effectenfirma’s bevonden.¹³² Bovendien bleek dat de firma van Overhoff zelf, het Amsterdamse commissiehuis Kerkhoven & Co., nog tot in februari 1944 Amerikaantjes van Rebholz had gekocht en de uitkering had genoten. Geconfronteerd met deze bewijzen, moest Overhoff toegeven. Hij voegde toe dat zijn firma deze opdrachten slechts dan had uitgevoerd ‘indien de desbetreffende cliënt, na gewaarschuwd te zijn, uitdrukkelijk opdracht tot aankoop gaf.’¹³³

Rebholz heeft naar eigen zeggen tussen april 1943 en mei 1944 voor circa 19 miljoen gulden aan Amerikaantjes verkocht.¹³⁴ Volgens een ruwe schatting die na de bevrijding is gemaakt, bedroeg de totale opbrengst uit de verkoop van Amerikaantjes voor Liro ongeveer 35 miljoen gulden.¹³⁵

132 Een afschrift van een door Rebholz opgestelde lijst (‘niet volledig’) van firma’s die van Rebholz Amerikaantjes kochten, is te vinden in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 69. Op deze lijst worden 145 ‘Amsterdamsche leden’ van de VvdE vermeld, waarvan er 76 gemarkeerd worden, die de Rebholz’ uitkering hebben genoten. Uit deze lijst blijkt derhalve dat er volgens Rebholz in ieder geval 76 Amsterdamse leden van de VvdE zijn geweest die de uitkering hebben genoten en derhalve welbewust joodse Amerikaantjes hebben gekocht. Van de overige Amsterdamse leden, die op de lijst zijn vermeld, kan dit niet zonder meer worden gezegd: zij hebben de uitkering kennelijk niet genoten en het kan dus niet worden uitgesloten dat zij bij Rebholz niet-joodse Amerikaantjes of andere ‘goede’ stukken hebben gekocht. Aalders – die overigens een andere versie van de lijst van firma’s die bij Rebholz Amerikaantjes kochten, heeft ingezien (*Roof*, 285, n. 55) – stelt in *Roof*, 187, 191, dat alle ‘bijna 140’ leden van de VvdE die in de bezettingstijd bij Rebholz effecten kochten, besmette stukken hebben gekocht, maar geeft ter staving van die bewering helaas geen aanvullende argumentatie.

133 Zie Meihuizen, ‘*Goed fout*’, 20-21; Getuigenverhoor van Overhoff voor het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam in het gerechtelijk vooronderzoek tegen Rebholz, 20 september 1948, opgenomen als bijlage 2 in de pleitnota van H. Sanders inzake Polak; De Haan/ Van der Werff, 13 december 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 70.

134 Zie Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 11.

135 Zie Meihuizen, ‘*Goed fout*’, 19; Willems, *Rechtsherstelextremisten*, 45.

Vanwege het feit dat Amerikaantjes slechts met een vergunning konden worden verkocht en derhalve zonder vergunning niet konden worden doorverkocht was het bij de handel in Amerikaantjes voor kopers veel beter mogelijk te discrimineren tussen joodse en niet-joodse stukken. Na de bevrijding verklaarden diverse beursdeskundigen ten overstaan van de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, dat het nummer van de verkoopvergunning van Rebholz ('A 59500') in ieder geval sedert januari 1943 ter beurze algemeen bekend was.¹³⁶ Aangezien het vergunningsnummer op de verkoopnota werd vermeld, waren kopers er telkens van op de hoogte dat zij Amerikaantjes van Rebholz kochten. Zij konden bij hun aankoop dus rekening houden met de grote kans, dat deze Amerikaantjes van Liro afkomstig waren en zouden na de bevrijding volgens vaste jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak niet te goeder trouw worden geacht. Omdat Amerikaantjes nauwelijks konden worden doorverkocht en de herkomst derhalve goed te traceren was, had het bij deze stukken aanmerkelijk meer zin dan bij toonderstukken om het beding 'geen joods bezit' te maken. Inderdaad lijkt er van deze mogelijkheid een veelvuldig gebruik te zijn gemaakt, aangezien er na de invoering van de stopkoersen wachtlijsten ontstonden voor liefhebbers van niet-joodse Amerikaantjes. Door de relatief lage stopkoersen droogde het aanbod van de geliefde niet-joodse Amerikaantjes op, terwijl de door Rebholz (en door Liro) aangeboden joodse Amerikaantjes in de markt bleven, ook tegen prijzen nog onder de stopkoers.

Het is ook mogelijk geweest om aan diverse leden van de Vereniging voor de Effectenhandel expliciet opdracht te geven tot het kopen van Amerikaantjes 'uit joods bezit'.¹³⁷ Er zijn overigens geen aanwijzingen dat het bestellen van Nederlandse toonderaandelen afkomstig uit joods bezit ter beurze gebruik is geweest, hetgeen ook veel minder voor de hand ligt, gezien de versluierde wijze waarop de verkoop van Liro-stukken aan toonder in de regel gestalte kreeg.¹³⁸ Aalders betoogt evenwel in *Roof* dat het mogelijk was 'om bij een aantal banken stukken uit joods bezit te bestellen' en dat '[d]ergelijke kooporders konden worden geplaatst bij vele commissio-nairs en bankinstellingen als bijvoorbeeld de Amsterdamsche Bank en de Rotterdamsche Bank.'¹³⁹ Hoewel Aalders dit zelf niet stelt, blijkt uit de bronnen slechts dat deze 'bestellingen' bij aankoop van *Amerikaantjes* zijn

136 Zie de diverse getuigeverklaringen die op 8 oktober en op 5 november 1951 werden afgelegd ten overstaan van de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak in de zaken Bron-Bastiaans/ Josephus Jitta-Alsberg (*R* 52/204) en Theelen/ Luza en Tammes/ van Tijn; Polak (*R* 52/207), in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

137 Een voorbeeld daarvan biedt AR Amsterdam 12 november 1951, *R* 52/223.

138 Zie par. 2.5.

139 Zie Aalders, *Roof*, 198.

voorgekomen.¹⁴⁰ In een door Aalders aangehaalde nota uit februari 1953 noemt de al eerder genoemde advocaat Sanders een verschil in prijs tussen joodse en niet joodse Amerikaantjes van ‘ongeveer 1/10 deel’.¹⁴¹ Het door Sanders genoemde prijsverschil van ongeveer 10 procent wordt door hem slechts gestaafd met één voorbeeld¹⁴² en mag niet veralgemeniseerd worden. Blijkens de context van het geschrevene wilde Sanders daarmee uitsluitend duidelijk maken dat men in bezettingstijd ‘koopjes kon halen’ door het bestellen van Amerikaantjes ‘uit joods bezit’.¹⁴³ Toch wordt dit prijsverschil van ‘ongeveer 10%’ (slechts onder verwijzing naar Sanders) ten onrechte vermeld in *Roof* als betrof het een soort vaste korting die men in bezettingstijd verkreeg bij het bestellen van joodse effecten (niet alleen van Amerikaantjes).¹⁴⁴

Kwantificering van het van vele factoren afhankelijke en daardoor sterk fluctuerende prijsverschil tussen joodse en niet joodse Amerikaantjes, is bij gebrek aan representatief bronnenmateriaal onmogelijk. Op de beurs bestond per fonds maar één koers – lager of gelijk aan de stopkoers –, maar ‘goede’ certificaten werden maar af en toe ter beurze aangeboden – hetgeen zijn weerslag had op het koersbeeld –, of zij werden, tegen hogere prijzen, op de zwarte markt verkocht. Kortom, terwijl joodse Amerikaantjes relatief goedkoop en eenvoudig te verkrijgen waren, waren niet-joodse Amerikaantjes geliefder, moeilijk te verkrijgen en duurder.

Terwijl Rebholz met zijn uitkeringen de aarzelingen van kopers van joodse Amerikaantjes probeerde te breken, deed het beursbestuur van zijn kant niets om de aankoop van joodse Amerikaantjes te beletten. Op 8 oktober 1951 getuigde Overhoff in een verhoor over Amerikaantjes tegenover de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel:

‘Er zijn nimmer waarschuwingen of suggesties van de zijde der Vereniging geweest om geen Joodse stukken te kopen of om het beding geen Joods bezit te maken. Het bestuur zag in het kopen van Joodse stukken en in het niet maken van het beding “geen Joods bezit” geen aanleiding de commissionair ter verantwoording te roepen.’¹⁴⁵

140 Zie Aalders, *Roof*, 198, 287, n. 90-91. Ook het aandeel Shell-Union Oil, dat op bladzijde 198 van *Roof* wordt genoemd, was een Amerikaans effect.

141 Zie Sanders, nota getiteld ‘Conferentie met Ministers van Financiën en van Justitie, 24 Februari 1953’, 2, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 19; zie tevens Sanders’ ‘Pleitnotities herziening Vis/Dirkzwager’, 11.

142 Het door Sanders genoemde voorbeeld is de casus in de zaak Gielkens/ Schmier, zie dienaangaande Sanders’ ‘Pleitnotities herziening Vis/Dirkzwager’, bijlagen 5 t/m 5d; hetzelfde voorbeeld wordt gegeven door Aalders, *Roof*, 198-199.

143 Zie Sanders’ nota getiteld ‘Conferentie met Ministers van Financiën en van Justitie, 24 Februari 1953’, 2, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 19; Sanders’ ‘Pleitnotities herziening Vis/Dirkzwager’, 11.

144 Zie Aalders, *Roof*, 198, 287, n. 90.

145 Getuigenverklaring van Overhoff op 8 oktober 1951 voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

Blijkens een getuigenverklaring die op 5 november 1951 voor de Afdeling Rechtspraak werd afgelegd, ging Overhoff zelfs zover om nog eind 1943 aan een belanghebbende te verklaren, dat Amerikaantjes afkomstig van Rebholz goede stukken waren:

‘Hierna zei Overhoff mij, dat hij er voor gezorgd had, dat de certificaten van Rebholz zowel toen als na de oorlog “goed” zouden zijn. Ik herinner mij nog dat dit gesprek plaats vond bij de bank der H.V.A. en dat de lampen brandden. Het moet volgens mij November 1943 geweest zijn. Ik beschouwde de uitlating van Overhoff niet als orakeltaal; ik dacht dat Overhoff wel een of ander trucje of clause had bedacht waar de Duitsers overheen hadden gelezen.’¹⁴⁶

Liro is er geenszins in geslaagd alle bij haar ingeleverde Amerikaantjes te verkopen; na de bevrijding bleek dat er nog circa 35.000 Amerikaantjes bij of ten name van Liro in depot lagen.¹⁴⁷

Aan het slot van deze beschouwing over de verkoop van Liro-stukken (Nederlandse effecten aan toonder en Amerikaantjes) ter beurze, kan worden geconcludeerd dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel de verkoop van Liro-stukken in de bezettingsjaren mogelijk maakte, faciliteerde en legitimeerde. Het bestuur maakte de verkopen van Liro-stukken *mogelijk*, door Liro actief toe te laten tot de beurs, na van Bühler de toezegging te hebben verkregen om, ten koste van Duitse instellingen, betrokken te worden bij de verkoop van het bij Liro geconcentreerde joodse effectenbezit. Het bestuur faciliteerde de verkoop van Liro-stukken, door er voor te zorgen dat deze ordelijk en vloeiend verliepen. Tenslotte legitimeerde het bestuur de verkoop van Liro-stukken door zich zowel tijdens als na de bezetting op het in beurskringen gezaghebbende standpunt te stellen dat er met de verkoop van joodse stukken ter beurze principieel niets verkeerds aan de hand was.

Het feit dat een groot aantal Liro-stukken in het normale beursverkeer was verkocht ‘onder de auspiciën van de Vereeniging’, zoals Overhoff het kort na de bevrijding uitdrukte¹⁴⁸, leidde na de bevrijding tot herstellwetgeving, die tot gevolg had dat er van rechtsherstel of schadevergoeding ten aanzien van toondereffecten die ‘in regelmatig beursverkeer’ waren verhandeld, lange tijd niets terecht kwam. Op het compromis dat er ten aanzien van deze categorie effecten in 1953 werd bereikt, wordt in paragraaf 8 ingegaan.

146 Getuigenverklaring van de heer Wijnand op 5 november 1951 voor de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1.

147 Zie par. 2.9.

148 Zie het ‘kort verslag van de Vergadering van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtherstel op maandag 27 augustus 1945 aan het Departement van Financiën’, 2, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 402.

2.7 De verkopen buiten de beurs

Voor effecten die niet beursgenoteerd waren, had Liro een speciale afdeling in het leven geroepen, die zich bezig hield met effectenverkopen buiten de beurs. Deze afdeling verkocht incurante effecten al dan niet met gebruikmaking van tussenpersonen, hetzij op effectenveilingen, hetzij rechtstreeks aan particulieren. Een groot aantal niet beursgenoteerde effecten werd verkocht door de bemiddeling van de Amsterdamse makelaar in effecten D.W. Brand, die effectenveilingen organiseerde en, blijkens de 'Liro-nota effecten', voor Liro 'zoowel in als buiten de veilingen vele incurante fondsen wist te plaatsen.'¹⁴⁹

De verkoop van aandelen op naam verliep moeizaam, omdat de joodse herkomst bij deze categorie effecten uit de op de aandelen vermelde namen zelf kon blijken, hetgeen potentiële kopers afschrikte. Vandaar dat Liro er wel toe overging de koopprijs van deze effecten zozeer te verlagen, dat kopers toch over de streep werden getrokken. Ook heeft Liro geprobeerd de verkoop van effecten op naam te vergemakkelijken door deze te laten overschrijven op een niet joodse naam, maar dit schijnt geen succes te zijn geweest.¹⁵⁰ Een andere tactiek van Liro om aandelen op naam te verkopen was om in voorkomende gevallen de uitgevende instelling te verzoeken het effect aan toonder te stellen, waarna het effect alsnog ter beurze kon worden verkocht.¹⁵¹

Niet officieel genoteerde aandelen in naamloze vennootschappen werden door Liro ook rechtstreeks aan niet-joodse belanghebbenden in de betreffende naamloze vennootschappen verkocht. Toen dat niet genoeg wilde vloten, heeft Liro deze verkoop willen stimuleren door een aantal ondernemingen te dwingen de eigen aandelen over te nemen, op straffe van liquidatie of onder beheer-stelling van het bedrijf.¹⁵² Bij banken, verzekeringsmaatschappijen en hypotheekbanken schijnt deze methode echter niet te zijn geslaagd, omdat het deze instellingen op grond van hun statuten in het algemeen niet was toegestaan om eigen aandelen op te kopen.¹⁵³

149 'Liro-nota effecten', 4. Een andere firma die incurante Liro-stukken aan de man bracht was Broekmans Commissiebank voor Incourante Fondsen.

150 Zie 'Liro-nota effecten', 4. Volgens deze nota had een 'arische procuratiehouder' genaamd Aufenacker zich hiervoor ter beschikking gesteld. Dit feit wordt niet vermeld in een artikel over dezelfde procuratiehouder (J.) Aufenacker door Joeri Boom, "'Was mijn vader fout?'" in: *De Groene Amsterdammer* (25 maart 1998), 24-25. Zie over Aufenacker ook Aalders, *Roof*, 192-193.

151 Voorbeelden van deze verkoopstrategie bieden de zaak Tels/ Bonda, Afd.Eff. 11 februari 1948, *R II*, 475-480 (ook in *NOR* 1233) en in beroep AR Amsterdam 17 oktober 1949, *NOR* 1657 en de zaak Polak/ van der Kar, Afd.Eff. 15 augustus 1949, *R IV*, 87-88 en in beroep AR Amsterdam 5 maart 1951, *R* 51/50.

152 Een voorbeeld van een dergelijke dwang-brief van Liro geeft de 'Liro-nota effecten', eerste bijlage. Zie ook *Eindverslag LVVS*, 5.

153 Zie 'Liro-nota effecten', 4-5.

Een belangrijk deel van de bij Liro ingeleverde inschrijvingen in het Grootboek der Nationale Schuld werd onder druk van de bezetter door de directie der Grootboeken omgezet in toonderobligaties die door Liro ter beurse werden verkocht. Na de bevrijding zou de Afdeling Effectenregistratie op basis van gestelde feiten en overgelegde correspondentie oordelen dat de directie van deze handelwijze geen verwijt kon worden gemaakt.¹⁵⁴

Liro is er bij lange na niet in geslaagd alle bij haar ingeleverde niet beursgenoteerde effecten te verkopen. Na de bevrijding werden er nog grote hoeveelheden van deze stukken bij Liro zelf of bij Nederlandse bankinstellingen ten name van Liro aangetroffen.¹⁵⁵

Over de houding van het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel ten aanzien van de handel in incurante fondsen kan nog het volgende worden opgemerkt. Toen men in de loop van 1943 rekening ging houden met een mogelijke bevrijding, ontstond bij de reeds genoemde effectenmakelaar D.W. Brand de indruk, dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel de handel in joodse stukken ter beurse weliswaar rechtmatig achtte, maar dit standpunt niet huldigde ten aanzien van de handel in niet officieel genoteerde fondsen op veilingen. Voor Brand was er veel aan gelegen de mening van het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel op dit punt te kennen, vanwege de autoriteit die deze organisatie bezat. Vandaar dat Brand eind november 1943 een brief richtte aan de voorzitter van de Vereniging voor de Effectenhandel, Overhoff, waarin hij hem expliciet vroeg, of het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel enig verschil zag in 'de verhandeling van officieel en niet-officieel genoteerde effecten uit Joodsch bezit'.¹⁵⁶

Omdat Overhoff op deze brief niet antwoordde, schreef Brand hem op 18 december 1943 weer een brief, waarin hij een vijftal vragen formuleerde, die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten. Zo vroeg Brand aan Overhoff onder meer:

'c. Of U meent, dat een koper, die door bemiddeling van een Lid van de Vereniging voor den Effectenhandel (bedrijfsgroep Effectenhandel) officieel of niet officieel genoteerde fondsen uit Joodsch bezit koopt, tot teruggave hetzij tegen betaling hetzij niet tegen betaling verplicht zal kunnen worden?

d. Of U zoudt willen opgeven op welke wijze de opdrachten van de firma Lippmann Rosenthal & Co, Sarphatistraat, voor officieel of niet officieel genoteerde fondsen moeten worden uitgevoerd.

154 Zie Hartog/ Grootboek, Afd.Eff. 17 april 1947, NOR 960 (ook in R II, 20-23) en in beroep: AR Amsterdam 29 april 1948, NOR 1293. Zie voorts Zadoks-Cohen/ Grootboek, Afd.Eff. 15 januari 1948, NOR 1232 (ook in R II, 442-445).

155 Zie Aalders, *Roof*, 200.

156 Zie afschrift van de brief van D.W. Brand aan de voorzitter van de VvdE, 29 november 1943, opgenomen als bijlage 7 in pleitnota van H. Sanders inzake Polak; De Haan/ Van der Werff, 13 december 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 70.

e. Of U enig risico ziet voor het Lid, dat in opdracht van de firma Lippmann Rosenthal en Co., Sarphatistraat, haar bemiddeling bij deze transactie moet verlenen.’

Ook op deze vragen kwam geen reactie, ook niet nadat Brand de voorzitter bij brief van 6 januari 1944 nogmaals om antwoord op zijn vragen had verzocht.¹⁵⁷

Wel blijkt uit een uitspraak van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel van 20 januari 1948, dat het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel op 18 juli 1944 een brief aan Liro heeft geschreven, waarin tenslotte impliciet werd gereageerd op de door Brand gestelde vragen. Blijkens genoemde uitspraak werd in deze brief gesteld dat, aangezien er op dat moment naar de mening van het bestuur geen twijfel bestond over de rechtsgeldigheid van de Liro-verordeningen, de handel in Liro-stukken vanzelfsprekend normaal kon geschieden, en dat er in dat opzicht geen reden was om verschil te maken tussen officieel genoteerde en niet-officieel genoteerde fondsen.¹⁵⁸

Liro verkocht in Duitsland door bemiddeling van Duitse instellingen in vreemde valuta luidende effecten. De opbrengst werd in rijksmarken gestort op rekeningen van Liro bij Duitse bankinstellingen, die werden besteed aan de aankoop van Duitse *Reichsschatzanweisungen*.¹⁵⁹ In 1944 werden in opdracht van Liro grote pakketten ingeleverde Belgische fondsen door de Continentale Bank te Brussel verkocht voor Belgische franken met een totale tegenwaarde van circa 2,1 miljoen gulden.¹⁶⁰

157 Zie de brief van Brand aan de voorzitter van de VvdE, 6 januari 1944, opgenomen als bijlage 10 in de pleitnota van H. Sanders inzake Polak; De Haan/ Van der Werff, 13 december 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 70. Omdat Brand inmiddels van Liro de ‘last’ had gekregen incurante Liro-stukken zonder vermelding van de joodse herkomst te verkopen (zie brief van Liro aan de Firma D.W. Brand, 5 januari 1944, opgenomen als bijlage 9 in de genoemde pleitnota van Sanders van 13 december 1948), legde Brand dezelfde vragen voor aan prof. mr. J.H.W. Verzijl, die begin 1944 deze vragen beantwoordde met (zie bijlage 11 in dezelfde pleitnota Sanders): ‘c) Natuurlijk. d) Onder vermelding van de herkomst, en anders in het geheel niet, - desnoods met sluiting van het eigen bedrijf. e) Natuurlijk, een zeer zwaar risico.’ Zie over Verzijl tevens hoofdstuk 2, n. 85.

158 Zie Afd.Eff. 20 januari 1948, *NOR* 1231. Overigens werd door de Afdeling Effectenregistratie in deze uitspraak aangenomen ‘dat de firma D.W. Brand niet van ganser harte aan de verkoop van Joods bezit heeft medegewerkt en dat men getracht heeft zo lang mogelijk de stille verkoop van dat bezit tegen te gaan en op te houden.’

159 Zie *Eindverslag LVVS*, 23. Een vermelding van de geschatte tegenwaarde in guldens bleef vermoedelijk achterwege, omdat de tegenwaarde van Duitse rijksmarken en van Duits schatkistpapier na de bevrijding op nihil werd gesteld.

160 Zie *Eindverslag LVVS*, 23. Vlak voor de bevrijding van België brak er bij de Continentale Bank te Brussel paniek uit, met als gevolg dat een kist vol Liro-stukken in het ongerede raakte, maar kort na de bevrijding weer opdook. Zie daarover Boom, “‘Was mijn vader fout?’”, 24-25.

Buitenlandse obligaties werden in het algemeen door Liro aan de VVRA overgedragen, om in het buitenland te worden verkocht.¹⁶¹ De daadwerkelijke verkoop werd door Bühler¹⁶² overgelaten aan Rebholz, die gedurende de bezettingstijd in het bijzonder grote pakketten bij Liro ingeleverde Noord- en Zuidamerikaanse obligaties in Frankrijk heeft verkocht, waarbij de totaalopbrengst uitgedrukt in guldens circa 20 miljoen gulden heeft bedragen.¹⁶³ In mindere mate heeft Rebholz ook in Zwitserland en Portugal in opdracht van Bühler bij Liro ingeleverde buitenlandse effecten verkocht.¹⁶⁴

Chaotische taferelen bij de verkoop van buitenlandse effecten hebben zich in de tweede helft van 1944 voorgedaan. In augustus 1944 heeft Liro in opdracht van de Rijkscommissaris bij haar ingeleverde obligaties 5,5% Duitsland 1930 (Young-lening) en 7% Duitsland 1924 (Dawes-lening) ter waarde van circa 1 miljoen gulden aan de *Reichsschuldenverwaltung* te Berlijn overgedragen zonder daarvoor een tegenwaarde te ontvangen. Zij zijn na 5 mei 1945 niet teruggevonden en maakten deel uit van de zogeheten *Auslandbonds* ten aanzien waarvan pas in april 1960 een regeling werd getroffen tussen de regeringen van Nederland en de Duitse Bondsrepubliek.¹⁶⁵

In de chaos rond ‘dolle dinsdag’ in september 1944 hebben werknemers van Rebholz een groot aantal van de nog niet aan VVRA overgedragen buitenlandse obligaties (bekend als het ‘dolle dinsdag-pakket’) weggehaald uit de kluizen van Liro. Het dolle dinsdag-pakket bleek na de bevrijding te zijn verdwenen. Omdat de VVRA (Bühler) bij het weghalen van dit pakket was betrokken geweest, werd VVRA na de bevrijding aansprakelijk gesteld voor dit verlies voor de Liro-boedel van circa 9 miljoen gulden.¹⁶⁶ Na 5 mei 1945 werd duidelijk dat een gedeelte van de bij Liro ingeleverde buitenlandse effecten bij of ten name van Liro of van VVRA in Nederland was blijven liggen. Een aantal ingeleverde buitenlandse effecten, dat door Liro of door VVRA bij Duitse bankinstellingen¹⁶⁷ in depot was gegeven om te worden verkocht, bleek echter te zijn verdwenen. Omdat de oorspronkelijke eigenaren van deze verloren gegane stukken wel hun claim op Liro konden

161 Zie *Eindverslag LVVS*, 5.

162 Bühler was behalve *Beauftragte* bij De Nederlandsche Bank ook *Geschäftsführer* van de VVRA.

163 De opbrengsten in guldens waren blijkbaar hoog, aangezien met zwarte dollarkoersen werd gewerkt. Na de bevrijding kwamen deze opbrengsten ten goede aan de Liro-boedel. Zie *Eindverslag LVVS*, 24; *Eindverslag VVRA*, 8-9.

164 Zie in dit verband Van der Leeuw, ‘Rapport inzake het optreden van Bühler en Rebholz’, 24-25.

165 Zie *Eindverslag LVVS*, 26. Op 8 april 1960 werd met betrekking tot *Auslandbonds* een regeling met de Duitse Bondsrepubliek getroffen: zie *Trb.* (1960), 70.

166 Omdat uit het dolle dinsdag-pakket tot in 1956 geen realiseerbare rechten voortvloeiden, leed de boedel van VVRA een overeenkomstig verlies van 9 miljoen gulden. Zie *Eindverslag VVRA*, 9.

167 Het betrof met name Duitse bankinstellingen die gelegen waren in de Russische zone van Berlijn.

doen gelden, betekende het verdwijnen van deze stukken een verlies voor de boedels van Liro en VVRA van circa 85.000 respectievelijk circa 750.000 gulden.¹⁶⁸

De hier genoemde verliezen voor de Liro- en VVRA-boedels (Auslandbonds, dollé dinsdag-pakket, overige in Duitsland zoekgeraakte buitenlandse effecten) bestonden nog in 1956 toen de eindafwikkeling van deze boedels plaatsvond en de nog resterende niet liquide activa werden overgedragen aan het Waarborgfonds. Pas in de zestiger jaren werden er ten aanzien van de hier genoemde verliesposten na langdurige onderhandelingen met de Westduitse regering alsnog resultaten geboekt.¹⁶⁹

2.8 Herbeleggingen van de opbrengst in Duits schatkistpapier

Zoals hierboven al werd opgemerkt, werd de opbrengst uit de effectenverkoppen geboekt ten gunste van het *Sammelkonto* en vervolgens (gedeeltelijk) door Liro herbelegd in Nederlandse staatsobligaties, Duitse *Reichsschatzanweisungen* en Nederlands schatkistpapier. Deze werden vanaf 1 januari 1943 zonder tegenwaarde overgedragen aan VVRA. Daarnaast droeg Liro bij haar ingeleverde Nederlandse staats- of gemeenteobligaties (of andere obligaties die van overheidswege waren uitgegeven), alsmede pandbrieven van Nederlandse hypotheekbanken zonder tegenwaarde over aan VVRA.¹⁷⁰ Tenslotte werden ook zeer grote delen van het *Sammelkonto* direct (zonder herbelegging) overgedragen aan VVRA. Volgens het *Eindverslag LVVS*, heeft Liro tot 5 mei 1945 in dit kader zonder tegenwaarde aan VVRA overgedragen circa 69 miljoen gulden aan tegoeden bij Nederlandse banken, Nederlandse obligaties ter waarde van circa 80 miljoen gulden, alsmede Duitse *Reichsschatzanweisungen* met een aankoopprijs van circa 38 miljoen gulden, een totale waarde derhalve van circa 187 miljoen gulden.¹⁷¹

De overgedragen tegoeden maakten deel uit van het meervermelde *Sammelkonto*.¹⁷² De door Liro aan VVRA overgedragen Nederlandse obligaties bestonden deels uit bij haar ingeleverde, deels uit voor eigen rekening gekochte effecten. De aan VVRA overgedragen Duitse *Reichsschatzanweisungen* waren door Liro voor eigen rekening gekocht. Na de bevrijding werd besloten dat alle nog bij of ten name van VVRA aanwezige effecten die door andere Duitse instanties (met name Liro) zonder tegenwaarde aan VVRA waren overgedragen, zonder meer teruggingen naar de rechtmatige eigenaren van deze effecten. Voor Liro betekende dit, dat zij automatisch de

168 Zie *Eindverslag LVVS*, 24-25.

169 Zie Veraart, 'Effecten', par. 22.4.

170 Zie *Eindverslag LVVS*, 2, 4.

171 Zie *Eindverslag LVVS*, 4.

172 Zie *Eindverslag LVVS*, 31. Op het *Sammelkonto* werden niet alleen opbrengsten uit de verkopen van effecten gestort, maar ook uit de liquidatie van banktegoeden, de afkoop van verzekeringspolissen enz.

beschikking herkreeg over de nog bij VVRA aanwezige effecten die zij voor eigen rekening had gekocht en waarvan zij dus de eigenaar was.¹⁷³ De bij Liro *ingeleverde* effecten, die na de bevrijding nog bij of ten name van VVRA aanwezig waren, werden, overeenkomstig het bovenstaande, aan de oorspronkelijke eigenaren teruggegeven. Een grote hoeveelheid Nederlandse staats- en gemeente-obligaties die door Liro op naam van VVRA tijdens de bezetting bij de Deutsche Reichsbank te Berlijn was gedeponereerd, ter waarde van 33 miljoen gulden, was na de bevrijding echter verdwenen. Aan oorspronkelijke eigenaren van effecten die bij dit pakket behoorden werden in het kader van de effectenregistratie na de bevrijding duplicaten verstrekt, zodat de vermissing van deze effecten geen verliespost voor de VVRA-boedel betekende.¹⁷⁴

Ten gunste van de Duitse oorlogseconomie hadden zowel Liro als VVRA een groot deel van hun liquide middelen belegd in – ook al naar maatstaven uit de bezettingstijd zo goed als waardeloze – Duitse *Reichsschatzanweisungen* (Duits schatkistpapier), Liro voor circa 38 miljoen gulden, VVRA voor circa 74 miljoen gulden.¹⁷⁵ Aangezien het Duitse schatkistpapier na de bevrijding niets meer waard was, vormden deze beleggingen verreweg de grootste verliesposten voor de boedels van Liro en VVRA. Na de bevrijding weigerde de Nederlandse Staat het waardeloze Duitse schatkistpapier van de inmiddels onder Nederlands beheer gestelde boedels tegen de aankoopwaarde over te nemen, met als argument dat de aankoop van de Duitse *Reichsschatzanweisungen* op een verkeerde investeringsbeslissing van de Duitse leiding van de roofinstanties had berust, waarvoor de Nederlandse regering geen verantwoordelijkheid wenste te nemen. Aangezien de Liro-boedel zelf verreweg de grootste crediteur was van de VVRA-boedel – waardoor het uitkeringspercentage van VVRA direct van invloed was op het uitkeringspercentage van de Liro-boedel –, verhinderden zowel de omvangrijke beleggingen van Liro als die van VVRA in het Duitse schatkistpapier tot zeven jaar na de bevrijding de mogelijkheid om aan de joodse crediteuren van de Liro-boedel een hoge einduitkering te kunnen doen. Pas toen in de loop van 1950 en 1951 door toedoen van Rebholz aan het licht kwam dat met name De Nederlandsche Bank in de bezettingstijd in aanzienlijke mate had geprofiteerd van de investeringsfouten van Liro en VVRA, kwam er beweging in deze zaak.¹⁷⁶

173 Zie *Eindverslag LVVS*, 29.

174 De post werd eenvoudigweg uit de balansen van de boedel geschrapt. Zie *Eindverslag VVRA*, 8.

175 Zie *Eindverslag LVVS*, 4, 44; *Eindverslag VVRA*, 13.

176 Zie par. 6.1 van dit hoofdstuk; voorts hoofdstuk 2, par. 9.

2.9 Cijfers met betrekking tot bij Liro ingeleverde effecten

Een bewaard gebleven financieel overzicht van Liro van 31 juli 1944 over de samenstelling en de afwikkeling van de bij Liro ingeleverde joodse vermogenswaarden vermeldt de laatste cijfers, die er van Liro in de bezetting bekend zijn.¹⁷⁷ Uit dit overzicht blijkt ten aanzien van effecten, dat de totale toenmalige boekwaarde – dat is de koerswaarde van de effecten op het moment van verkoop door Liro – van het bij Liro ingeleverde effectenbezit door Liro zelf op dat moment op circa 300 miljoen gulden werd geschat. Dit bedrag moet extra voorzichtig worden benaderd, gezien de grote koersschommelingen in de bezettingsjaren en omdat de geschatte waarde van ingeleverde effecten die voor Liro niet of moeilijk te verkopen waren – bijvoorbeeld belangrijke groepen buitenlandse effecten en een groot aantal incurante fondsen – vanzelfsprekend uiterst gering was en lager zal hebben gelegen dan de waarde die het betreffende effect voor de oorspronkelijke eigenaar had gehad.

Uit het maandoorzicht blijkt wel wat Liro tot op dat moment in grote lijnen met de ingeleverde effecten had gedaan.¹⁷⁸ Het overzicht bevat de volgende informatie met betrekking tot de bij Liro terechtgekomen effecten tot 31 juli 1944 (in miljoenen guldens), in schema:

Door Liro geschatte totale waarde van de ingeleverde effecten op 31 juli 1944	300
Daarvan waren:	====
a. door Liro verkocht (binnen en buiten beurse)	146
b. uitgeloot	8
c. teruggegeven aan rechthebbenden ('Sternbefreite' etc.)	10
d. zonder tegenwaarde uitgeleverd aan VVRA	42
e. doorgeleid naar DRT ('Feindjuden')	8
f. overgedragen aan derden (andere Duitse instellingen)	10
g. nog bij Liro aanwezig per 31 juli 1944	76

Per rubriek kan worden volstaan met de volgende opmerkingen:

ad a. Dit bedrag bestaat voor het overgrote deel uit de opbrengst uit verkoop van effecten ter beurse, maar niet geheel aangezien Liro ook buiten beurse effecten (met name incurante fondsen) verkocht. In dit bedrag zijn echter niet inbegrepen de buitenlandse obligaties die Liro aan VVRA ten verkoop

177 Zie 'Uebersicht ueber die Zusammensetzung der bei der Firma Lippmann, Rosenthal & Co. Sarphatistraat, Amsterdam, am 31. juli 1944 vorhandenen Juedische Vermoenswerte', in: NIOD, archief A. Flesche, D IV.

178 Het overzicht werd onder meer gebruikt door De Jong, *Koninkrijk* 7, 429; Presser, *Ondergang* II, 205; A.J. van der Leeuw, 'De behandeling van aan joden toebehorende vermogenswaarden tijdens en na de oorlog', 4, in: NIOD, Doc. II, N° 1213.

had gegeven. Een betrouwbare schatting van de totale waarde van de door Liro *ter beurze* verkochte effecten is niet voorhanden.¹⁷⁹

ad *b.* De opbrengst van uitgelote obligaties werd aan het *Sammelkonto* toegevoegd.

ad *c.* Cliënten die niet als ‘Vol-Joden’ konden worden aangemerkt, kregen tijdens de bezetting hun effecten van Liro terug.

ad *d.* Het betreft hier overdrachten van ingeleverde Nederlandse en buitenlandse obligaties. De opbrengsten uit door VVRA verkochte buitenlandse obligaties werden na de bevrijding ten gunste van het *Sammelkonto* geboekt.

ad *e.* Effecten afkomstig van joden die door de bezetter als vijanden werden aangemerkt, werden doorgeleid naar de *Deutsche Revisions- und Treuhand AG* (DRT). Aangezien de boedel van DRT na de bevrijding nog nagenoeg intact bleek, kon deze groep joodse effectenbezitters na de bevrijding volledig worden hersteld.¹⁸⁰

ad *f.* Onder meer in opdracht van de *Wirtschaftsprüfstelle* waren bepaalde groepen ingeleverde effecten aan Duitse instanties uitgeleverd.

ad *g.* De te verwachten verkoopopbrengst van per 31 juli 1944 nog aanwezige effecten werd op 76 miljoen gulden geschat, een vermoedelijk lage schatting aangezien het restant op dat moment voor een groot deel uit voor Liro moeilijk te verkopen effecten bestond.¹⁸¹

Onduidelijk is, voor welk bedrag Liro sedert augustus 1944 nog aan effecten te gelde maakte. Gezien het feit dat Liro tot 1 augustus 1944 voor 146 miljoen gulden aan effecten te gelde maakte, moet de totale opbrengst van de effectenverkopen voor Liro tijdens de bezetting in ieder geval boven

179 Onjuist zijn de schattingen van De Vries (115 miljoen gulden) in *Een eeuw vol effecten*, 203 en van Aalders die zich op De Vries beroept (115 miljoen gulden) in zijn rapport *Bij Verordening* (RIOD, april 1998), 77 n. 121. De Vries verwijst zelf slechts naar de subjectief geschreven brochure *Rechtsherstelextremisten* van Willems. In *Rechtsherstelextremisten*, 45-46, wordt echter uitgegaan van een totale verkoopwaarde van 150 miljoen gulden, onder welk bedrag Willems uitdrukkelijk ook de *buiten de beurs verkochte* effecten laat vallen, waarover hij geen gegevens verschaft. In *Roof*, 182, 200, 283 n. 32 varieert Aalders tussen 110 miljoen gulden en 145 miljoen gulden, maar refereert daarbij niet aan directe bronnen. De schatting van Meihuizen van de waarde van de Liro-verkopen ter beurze (146 miljoen gulden) in ‘*Goed fout*’, 19 n. 62 biedt evenmin een duidelijk aanknopingspunt, omdat Meihuizen van mening lijkt dat Liro slechts *ter beurze* effecten heeft verkocht, terwijl in het bedrag van 146 miljoen gulden ook de verkopen buiten de beurs zijn inbegrepen.

180 Zie Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboe en H.A.J. van Schie, *Onderzoeksgids Archieven joodse oorlogsgetroffenen. Overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987* (Den Haag 1998), 41-42.

181 Te denken valt aan aandelen in besloten vennootschappen die door Liro haast niet te verkopen waren en waarvan de waarde voor Liro derhalve nagenoeg nihil was, maar die voor de oorspronkelijke eigenaren een grote waarde konden bezitten.

150 miljoen gulden hebben gelegen.¹⁸² Wel blijkt uit het *Eindverslag LVVS*, dat kort na de bevrijding nog circa 200.000 bij Liro ingeleverde effecten in de kluis van Liro of ten name van Liro bij Nederlandse bankinstellingen in depot lagen. Daaronder bevonden zich stukken met een nominale waarde van circa 128 miljoen gulden, 26.000 stukken zonder nominale waarde en circa 35.000 certificaten van Amerikaanse aandelen.¹⁸³ Omdat het *Eindverslag LVVS* slechts de nominale waarde vermeldt, blijft onbekend hoe hoog de werkelijke waarde was van de effecten die bij of ten name van Liro tot na de bevrijding zijn blijven liggen.

Ten aanzien van bij Liro ingeleverde effecten die na 5 mei 1945 bleken te zijn verdwenen – in hoofdzaak betreffend buitenlandse en Nederlandse obligaties die namens VVRA en gedeeltelijk ook namens Liro bij Duitse bankinstellingen in depot hadden gelegen en het dulle dinsdag-pakket – wordt verwezen naar de voorgaande twee paragrafen. Het aantal bij Liro ingeleverde effecten dat binnen Liro zelf werd verduisterd zou zich, blijkens het *Eindverslag LVVS*, hebben beperkt tot ‘enkele tientallen’.¹⁸⁴

3. De systematiek van het effectenrechtsherstel

3.1 De Londense regeling

Zoals in hoofdstuk 2, paragraaf 5 besproken werd, heeft de Nederlandse regering in Londen de voorbereiding van de herstelwetgeving opgedragen aan de Commissie Herstel Rechtsverkeer, onder voorzitterschap van prof. mr. J. Eggens (commissie-Eggens). De commissie-Eggens heeft snel ingezien dat de problematiek rond het rechtsherstel met betrekking tot effecten een bijzondere deskundigheid vereiste en dit deel van haar werkzaamheden bij brief van 29 oktober 1942 uitbesteed aan de Nederlandsche Economische, Financiële en Scheepvaartmissie in Amerika, die daartoe op haar beurt een commissie heeft samengesteld. Deze ‘New Yorkse commissie’, waarvan mr. A. Philips de voorzitter was, heeft binnen drie maanden een ontwerp-regeling vervaardigd en deze van een uitgebreide schriftelijke toelichting voorzien.¹⁸⁵ Het ‘New Yorkse ontwerp’ werd vervolgens het uitgangs-

182 Van der Leeuw schat de opbrengst van de effecten die nog in augustus en september door Liro werden verkocht op 20 miljoen, maar het is onduidelijk hoe hij aan dit bedrag is gekomen. Zie Van der Leeuw, ‘De behandeling van aan joden toebehorende vermogenswaarden tijdens en na de oorlog’, 4.

183 Zie *Eindverslag LVVS*, 12, 15.

184 Zie *Eindverslag LVVS*, 13, 26.

185 De ‘New Yorkse commissie’ bestond, naast Philips, nog uit zes andere personen, van wie verschillende uit de praktijk van het bankwezen afkomstig waren. De juridische formulering van de ontwerp-regeling was toevertrouwd aan A. Broches, werkzaam bij de Nederlandsche Scheepvaart- en Handelscommissie te New York. Zie brief W.G. Belinfante aan de Voorzitter van de Raad voor het Rechtsherstel, 13 april 1950, 1, in:

punt van langdurige beraadslaging binnen de commissie-Eggens – in samenwerking met New York¹⁸⁶ en in overleg met de Londense ministeries van Justitie en Financiën – en op tal van punten gewijzigd. Het resultaat werd in juli en augustus 1944 bewerkt op het Londense ministerie van Justitie en tenslotte geïncorporeerd in het ‘Besluit Herstel Rechtsverkeer’ van 17 september 1944 (*Stb.* E 100).¹⁸⁷

Wat waren de grondslagen van de in New York en Londen voorbereide regeling ten aanzien van effecten, die uiteindelijk als hoofdstuk IV in het Besluit Herstel Rechtsverkeer zou worden opgenomen, maar door ontwikkelingen in bezet en later bevrijd Nederland, nooit zou worden toegepast? Het uitgangspunt voor de regeling blijkt uit de volgende passage uit de genoemde brief van 29 oktober 1942 van de commissie-Eggens:

‘De Commissie voor het herstel van het rechtsverkeer [...] heeft o.a. tot taak een regeling te ontwerpen, waardoor waardepapieren, die in welken vorm dan ook, door den bezetter aan het Nederlandsche volksvermogen zijn onttrokken, daaraan na de oorlog weder zullen ten goede komen, en waarbij het onrecht de beroofden aangedaan, zooveel mogelijk zal worden hersteld.’¹⁸⁸

Deze omschrijving beantwoordt aan de visie die er in Londen was ontstaan op het rechtsherstel in het algemeen, blijkens uitzendingen van Radio Oranje uit die tijd en de notulen van de commissie-Eggens.¹⁸⁹

NA, archief RvhR, Secr., doos 58, map 152; New Yorkse commissie, ‘Toelichting op de regeling voor de registratie van effecten in het bevrijde Koninkrijk der Nederlanden’, 27 februari 1943, 1, in: NIOD, archief Eggens, doos 5a. (Voortaan: ‘Toelichting op het New Yorkse ontwerp’).

186 In januari 1944 presenteerde de New Yorkse commissie nog een herzien effectenontwerp. Uit de toelichting op dit ontwerp blijkt dat er tussen Londen en New York inmiddels een paar principiële meningsverschillen waren ontstaan. Zie New Yorkse commissie, ‘Toelichting tot het herziene New Yorksche ontwerp-registratie-besluit Effecten’, januari 1944, in: NIOD, archief Eggens, doos 5a. (Voortaan: ‘Toelichting op het herziene New Yorkse ontwerp’).

187 De commissie-Eggens had het effectenrechtsherstel bij afzonderlijk wetsbesluit, het ‘Besluit Registratie Effecten’, willen regelen.

188 Brief van commissie-Eggens aan de Missie, 29 oktober 1942, zoals geciteerd in de ‘Toelichting op het New Yorkse ontwerp’, 2.

189 In de radiouitzendingen van 3 juni 1942 en 7 januari 1943 (naar aanleiding van de *Joint Declaration*) waarschuwde Radio Oranje nadrukkelijk de kopers van geroofd goed, met name ook van effecten: ‘Dat wordt hun even gemakkelijk afgenomen als zij het verworven hebben. En dat proces van herstel der geschonden eigendomsverhoudingen zal des te gemakkelijker en vlotter verlopen naarmate er minder Nederlandse belangen in verstrengeld zijn’, aldus de tekst van de uitzending van 3 juni 1942, drie maanden na de beruchte smijtdagen op de Amsterdamse effectenbeurs. Zie E.M. Meijers, *Het voorstel van LVVS aan haar schuldeisers*, brochure, (Zwolle 1950), 2-4;

Herstel van de geschonden eigendomsverhoudingen zo snel mogelijk na de bevrijding was van begin af aan het doel van de Nederlandse regering in Londen en van de commissie-Eggens geweest. Vrijwel onmiddellijk werd ingezien, dat deze doelstelling ten aanzien van effecten slechts bereikt kon worden door een massale registratie. De commissie dacht daarbij aan een verplicht gestelde aanmelding van alle in Nederland uitstaande effecten, waarbij niet tijdig aangemelde en niet bona fide verkregen effecten zouden vervallen aan de Staat.¹⁹⁰ Effectenregistratie, verval van rechten aan de Staat en bescherming van de verkrijger te goeder trouw zijn gedurende de hele voorbereidingsperiode de kernpunten gebleven van de Londens-New Yorkse regeling. Op 17 september 1944, toen E 100 werd afgekondigd, zag de regeling er op hoofdlijnen als volgt uit¹⁹¹:

– *Effectenregistratie*. Er moest kort na de bevrijding een registratie plaatsvinden van alle binnenlandse effecten en van buitenlandse effecten, die zich in Nederland bevonden of in het buitenland ten name van Nederlandse bezitters. De registratie bestond uit een plicht tot inlevering van al die effecten, waarbij rechten op binnenlandse effecten, die niet binnen een bepaalde termijn worden ingeleverd, zouden vervallen aan de Staat. Daarnaast bestond er een aangifteplicht voor iedereen die rechten¹⁹² op bepaalde effecten meende te hebben, op straffe van verval van die rechten. Alle effecten, waarvoor de aanmeldingsplicht gold, vielen onder de competentie van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel. Dit orgaan gaf een beslissing over het eigendomsrecht van deze effecten, waarvan beroep openstond bij de Afdeling Rechtspraak van diezelfde Raad.

– *Verval van rechten aan de staat*. Alle effecten die niet werden aangemeld, alsmede de effecten waarvan noch de tegenwoordige bezitter, noch de oorspronkelijke eigenaar in hun eigendom werden erkend, zouden van rechts-

---

brief RIOD (L. de Jong) aan Sanders, 29 maart 1950, opgenomen als bijlage 11 in Sanders' 'pleitnotities herziening Vis/Dirkzwager'; alsmede hoofdstuk 2, par. 5

190 De Staat moest in deze visie zorgdragen voor restitutie/compensatie ten behoeve van rechthebbenden. Zie 'Toelichting op het New Yorkse ontwerp', 2.

191 De navolgende gegevens zijn grotendeels ontleend aan de officiële 'Toelichting op het Besluit Herstel Rechtsverkeer', in: *Toelichtingen op de Besluiten Bezettingsmaatregelen, Herstel Rechtsverkeer en Vijandelijk Vermogen* ('s-Gravenhage 1947), 18-23 en de 'Toelichting Besluit Registratie Effecten' door de commissie-Eggens omstreeks juni 1944 aangeboden aan de ministers van Justitie, van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Koloniën, in: NIOD, archief Eggens, doos 5a.

192 Naast eigendomsrechten moesten ook andere zakelijke rechten, zoals pandrechten, worden aangegeven. In dit hoofdstuk wordt van eigendomsrechten uitgegaan (tenzij uitdrukkelijk anders wordt aangegeven), reden waarom in het vervolg steeds van 'oorspronkelijke eigenaar' wordt gesproken om de positie van de gedeposeerde aan te duiden. Degene die het effect na de bevrijding in bezit heeft, maar nog niet in zijn eigendomsrechten is erkend, zal overeenkomstig de gebruikelijke terminologie steeds worden aangeduid als 'tegenwoordige bezitter'.

wege in eigendom overgaan op de Staat. De commissie-Eggens had aanbevolen om de opbrengst van deze effecten ten goede te laten komen ‘aan degenen aan wie vergoeding van oorlogsschade toekomt’. Blijkens de officiële toelichting op E 100 was de regering in ballingschap het daarmee eens.¹⁹³

– *Bescherming van de verkrijger te goeder trouw*. Bij de effectenregistratie zou moeten blijken, welke effecten in handen waren geraakt van vijanden of tengevolge van de ontrecting aan tegenwoordige bezitters waren geleverd. Beslissend voor de vraag of de oorspronkelijke eigenaar in zijn eigendom zou worden hersteld, was de wijze van verkrijging van het effect door de tegenwoordige bezitter. Had de tegenwoordige bezitter het effect te goeder trouw verkregen, dan zou hij bescherming genieten en in zijn eigendom worden erkend.¹⁹⁴ Een tegenwoordige bezitter was krachtens art. 32 van E 100 te goeder trouw, als hij niet wist noch had behoren te vermoeden, dat het bezit van het effect voor de oorspronkelijke eigenaar verloren was gegaan onder dwang, bedreiging of onbehoorlijke invloed van de vijand of zijn handlangers, of op grond van een bezettingsmaatregel waarvan inmiddels was bepaald dat hij nimmer van kracht was geweest.¹⁹⁵ Dit laatste gold uiteraard voor de Liro-verordeningen, die de inlevering van het Joodse vermogen hadden afgedwongen. De Liro-verordeningen waren overigens ook al tijdens de bezetting in strijd geweest met het ook voor Duitsland geldende Landoorlogreglement.¹⁹⁶ De daaropvolgende eigenmachtige verkopen door Liro van de ingeleverde effecten waren bovendien in strijd geweest met een kernbeginsel van – ook tijdens de bezetting geldend – Nederlands burgerlijk recht, dat men niet eigenmachtig mag beschikken over andermans goed.¹⁹⁷ Met de bescherming van de verkrijger te goeder trouw van geroofd goed, sloot de herstelwetgeving aan bij de regeling zoals (toen) neergelegd in art.

193 Zie ‘Toelichting Besluit Registratie Effecten’, 2; ‘Toelichting op het Besluit Herstel Rechtsverkeer’, 22.

194 Opmerking verdient dat de verkrijger te goeder trouw lang niet overal werd beschermd. In Frankrijk (zie hoofdstuk 5, par. 5.1), maar ook in de bezette zones van Duitsland en in Zwitserland werden goederen teruggegeven aan oorspronkelijke eigenaren, ongeacht de goede trouw van tegenwoordige bezitters. Zie Meijers, *Het voorstel van LVVS*, 5; *Report of the O’Sullivan Committee on the progress made in the disposal claims in the British Zone of Germany* (London 1951), 5; M.H. Bregstein, ‘De restitutie van effecten in internationaal verband’, in: M.H. Bregstein, *Verzameld werk van prof. Mr M.H. Bregstein II* (Zwolle 1960), 655, 665 alsmede J.W. Davis et al., *The postwar settlement of property rights. A Memorandum on the restitution or idemnification of property seized, damaged or destroyed during World War II*, Council on Foreign Relations, USA, 1945.

195 Vgl. art. 16 E 93.

196 *Stb.* (1910), 73. Zie artt. 23 sub g en h, 43, 46 en 53 LOR. Daarbij moet overigens wel worden bedacht dat, niettegenstaande het bovenstaande, de Nederlandse Hoge Raad de verordeningen van de bezetter tijdens de bezetting heeft gesanctioneerd in het bekende ‘toetsingsarrest’: HR 12 januari 1942, *NJ* 1942, 271.

197 Dat feit was door het ‘*suprema lex*’-verhaal van Bühler (zie par. 2.5) alleen maar bevestigd geworden.

2014 (Oud) BW. In tegenstelling tot art. 2014 (Oud) BW bepaalde E 100 evenwel dat, voor zover het effect na 10 mei 1940 werd verkregen, goede trouw niet werd verondersteld, maar door de tegenwoordige bezitter aannemelijk moest worden gemaakt.¹⁹⁸

Men was in Londen op de hoogte van het feit dat Liro effecten verhandelde op de Amsterdamse Effectenbeurs, maar van de feitelijke toedracht – de omvang, de wijze waarop – wist men zo goed als niets. Het feit dat de beurs was opengebleven, werd in Londen en New York niet gezien als een reden om al het beursverkeer dat tijdens de bezetting had plaatsgevonden als rechtmatig te bestempelen. Het tegendeel is waar, blijkens de waarschuwingen uitgezonden door Radio Oranje en de – door alle geallieerde radiostations uitgezonden – *Joint Declaration* van St. James. Wel blijkt uit de stukken, dat de ontwerpers al in een vroeg stadium van mening waren, dat kopers die in oorlogstijd langs ‘de normale kanalen’ effecten hadden verworven, extra bescherming verdienen.¹⁹⁹ Blijkens de officiële toelichting op E 100 is men op dit standpunt niet meer teruggekomen:

‘[...] het begrip goede trouw is in het ontwerp niet nader uitgewerkt; [...]. Er is echter van uitgegaan, dat ingezetenen, die effecten ‘door normale kanalen’ hebben verkregen, in principe zullen worden geacht te goeder trouw te hebben verkregen. Onder ‘normale kanalen’ is hierbij in de eerste plaats de gebruikelijke beurshandel te verstaan.’²⁰⁰

Van dit principe van goede trouw bij verkrijging langs de normale beurskanalen bleek uit E 100 zelf echter niets. Daar stond slechts dat goede trouw door de tegenwoordige bezitter aannemelijk moest worden gemaakt. Voor de Londense en New Yorkse commissies was dat blijkbaar een bewuste keuze. Zij wilden het aan de expertise van de instanties van de Raad voor het Rechtsherstel overlaten om ter zake jurisprudentie te ontwikkelen.²⁰¹ Maar voor die gedachte was in bezet en later bevrijd Nederland in invloedrijke financiële en bestuurlijke kringen geen steun te vinden. Integendeel, het punt van de goede trouw vormde voor deze groep de hoofdreden, waarom E 100 moest worden gewijzigd.

198 Vgl. art. 32 lid 2 E 100. Er waren nog meer afwijkingen. Zo gold de bescherming van de verkrijger te goeder trouw slechts ten aanzien van goederen die onder bezwarende titel waren verkregen. Vgl. art. 1 sub 9 Jo. art. 27 lid 1 E 100. Voorts was in E 100, in afwijking van art. 2014 lid 2 (Oud) BW, revindicatie van goederen die door een derde te goeder trouw waren verkregen, uitgesloten. Zie hoofdstuk 2, par. 5.

199 Zie ‘Toelichting op het New Yorkse ontwerp’, 16.

200 ‘Toelichting op het Besluit Herstel Rechtverkeer’, 20; zie in dit verband ook W.G. Belinfante, ‘Het verschil tussen E 100 en F 272 wat betreft effecten’, ongepubliceerd, ca. 1950, 3-4, in: MVJ, Wetten 472.

201 Zie ‘Toelichting op het Besluit Herstel Rechtsverkeer’, 21: ‘Richtlijnen t.a.v. hetgeen wel en niet te goeder trouw zal worden beschouwd, zullen eerst worden uitgewerkt na de bevrijding. Er worde hier in het midden gelaten of een en ander bij besluit dient te geschieden of door de registrerende instantie in de dagelijkse praktijk.’

3.2 De totstandkoming van F 272

In het laatste jaar van de oorlog werd er ook in bezet gebied gedebatteerd over een rechtsherstelregeling voor effecten. Uit bewaard gebleven ‘illegale’ nota’s uit hoge ambtelijke en financiële kringen²⁰² blijkt dat men, meer dan in Londen, op de hoogte was van het feit dat het overgrote deel van de door Liro te gelde gemaakte effecten was gespuid via de Amsterdamse effectenbeurs. De centrale vraag in deze discussie was dan ook: wat moet er gebeuren met de grote aantallen effecten die Liro over de beurs heeft verhandeld?

Hoewel de meningen verdeeld waren, overheerste in deze kringen het standpunt, dat een koper ter beurze, die onder normale omstandigheden tegen een normale koopprijs toondereffecten had gekocht, *a priori* geacht mocht worden te goeder trouw te zijn geweest. Revindicatie door de oorspronkelijke eigenaren mocht voor deze categorie effecten niet worden toegestaan, aangezien, zoals het memorandum ‘effecten 2.12.44’ het omschreef, ‘dit door betrokkenen als een onbillijkheid zou worden gevoeld.’ Men was blijkens dit stuk vooral beducht voor ‘de onrust, die zou worden geschapen door het aantasten van deze gevestigde posities.’²⁰³

Een memorandum uit begin 1945 en getiteld ‘Revindicatie van effecten’ is niet alleen vanwege de inhoud belangwekkend, maar ook omdat de auteur ervan bekend is. De schrijver van het stuk is dr. J. Ridder, tijdens de bezetting als ambtenaar werkzaam op het ministerie van Financiën en na de bevrijding kortstondig thesaurier-generaal.²⁰⁴ Zijn grootste bezwaar tegen revindicatie van effecten die over de beurs zijn verhandeld is dat

‘[d]e voor revindicatie noodzakelijke en vanwege de vele of gecompliceerde gevallen lange rechtsprocedure, [...] met zich mede (brengt) dat, zoolang de besmetting van de op de Amsterdamsche beurs verhandelbare effecten bestaat, deze Beurs niet kan worden geopend. De internationale betekenis van deze beurs zal hierdoor in ernstige mate schade lijden. Dit is vooral van belang, gelet op de rol welke deze beurs speelt in het internationaal financieel contact van Nederland en de verminderde betekenis van andere belangrijke beurzen in Europa met name Londen.’²⁰⁵

En iets verder merkt hij op:

202 Dit waren nota’s die door Nederlandse ambtenaren en andere beleidsmakers buiten medeweten van de bezetter werden geschreven met het oog op de komende bevrijding van Noord Nederland. De nota’s werden veiligheidshalve niet ondertekend en meestal ook niet gedateerd. Voorbeelden zijn te vinden in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g).

203 Memorandum ‘effecten 2.12.44’, in: NIOD, archief Bregstein, doos 20 (g).

204 Hij kwam om het leven bij een vliegtuigongeluk op 14 november 1946. Zie over Ridder ook Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 254, n. 57.

205 J. Ridder, ‘Revindicatie van effecten’, 2, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142.

‘Het belangrijkste bezwaar van een toelaten van revindicatie is evenwel dat internationaal de gedachte zal ontstaan, dat koopers te goeder trouw niet onder alle omstandigheden zeker zijn van hun bezit. Voor den oorlog, met incidentele gevallen van ontvreemding, kon deze gedachte moeilijk opkomen. Maar een massale revindicatie zal deze gedachte tot leven wekken, welke onherstelbare schade zal aanbrengen aan het internationale crediet van Nederland. Het buitenland zal bij het al of niet koopen van effecten op de Amsterdamsche beurs beïnvloed worden door de herinnering van deze massale revindicatie, waardoor vele effecten aan koopers te goeder trouw weer werden ontnomen. De invloed van deze herinnering mag niet worden onderschat. Zeer gemotiveerd ingrijpen van Regeeringswege op de prolongatiemarkt in 1914 heeft ertoe geleid, dat deze markt nadien nimmer meer tot ontplooiing is gekomen, omdat de ervaring had geleerd, dat er altijd een kans was – al is deze nog zo gering en alleen maar voorgekomen in oorlogstijd – dat een prolongatietransactie geblokkeerd kon raken. Deze zelfde kans, hoe irrationeel ook het verwachten ervan is, zal den weinig deskundige buitenlander ervan afhouden op de Amsterdamsche beurs te koopen. Dit zou onherstelbare schade veroorzaken voor de financiering van den wederopbouw in Nederland, waarbij internationale steun – helaas – niet zal kunnen worden ontbeerd.’²⁰⁶

Deze belangenafweging heeft in hoge mate het standpunt op het ministerie van Financiën inzake het effectenrechtsherstel bepaald.²⁰⁷ Het belang dat Ridder noemt – dat van de internationale positie van de Amsterdamse Beurs en, in het verlengde daarvan, van de financiering van de wederopbouw van Nederland – zal in de decennia die volgen bepalend blijven voor het standpunt van Financiën in deze materie. Het is een standpunt dat convergeert met de belangen van de Amsterdamse Beurs, maar in beginsel haaks staat op de belangen van de gedeposeerde effectenbezitters. Ook Ridder was zich hiervan bewust. Hij noemt de consequenties van zijn standpunt ‘hard maar onvermijdelijk’.²⁰⁸

In het eerder bevrijde zuiden was E 100 weliswaar reeds in werking getreden maar daar had Hoofdstuk IV, dat op de effectenregistratie betrekking had, nog geen toepassing gevonden, begrijpelijk omdat het centrum van de effectenhandel, Amsterdam, zich boven de rivieren bevond. En op het moment van de bevrijding van het noorden op 5 mei 1945 twijfelden de financieel-politieke autoriteiten er niet aan, dat het hoofdstuk moest worden gewijzigd, zodat het Londense vierde hoofdstuk wederom niet werd toegepast.

Het ontwerpen van een nieuwe regeling geschiedde aanvankelijk echter niet op het Haagse departement van Financiën, maar op het Amsterdamse

206 Ridder, ‘Revindicatie van effecten’, 2.

207 Ridder heeft Liefstinck in notities van 6 en 13 augustus 1945, op momenten dat er knopen moesten worden doorgemaakt, nadrukkelijk op deze passages van het memorandum attent gemaakt. Zie de desbetreffende notities in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142, 402.

208 Ridder, ‘Revindicatie van effecten’, 3.

Beursplein 5, bij de Vereniging voor de Effectenhandel. Reeds in de weken die volgden op 5 mei 1945 bereikten van deze zijde uiterst gedetailleerde voorstellen tot wijziging van E 100 het departement van Financiën.²⁰⁹ De belangrijkste auteur van deze concepten was de Rotterdamse prof. mr. J.G. Koopmans²¹⁰, die door de Vereniging voor de Effectenhandel voor deze taak was aangetrokken en zich, in nauw overleg met het bestuur van de Vereniging, een uiterst productief man betoonde.²¹¹ Het wettelijk systeem dat door de Vereniging voor de Effectenhandel werd voorgesteld, voorzag in een onweerlegbaar vermoeden van goede trouw bij verwerving van een effect op een veiling of in regelmatig beursverkeer via een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel.

Over het ‘ontwerp van de Vereeniging voor den Effectenhandel’²¹² dat in juli 1945 reeds in tweede lezing op het ministerie gereed lag, werd op 9 augustus 1945 aan de minister van Financiën advies uitgebracht door de ‘Commissie van bijstand voor de uitvoering van de beurswet 1914’, een permanent adviesorgaan, waarin enkele deskundigen uit de beurswereld zitting hadden onder voorzitterschap van mr. A.J. d’Ailly. Naast kritiek op enkele technische aspecten van de effectenregistratie, uitte deze commissie

209 Illustratief is een brief van W. Cnoop Koopmans, algemeen secretaris van de VvdE, waarin deze het departement van Financiën op de hoogte stelt van de activiteiten in Amsterdam: ‘Zoowel de oorspronkelijke nota als de aanvulling, in welke laatste een herziening van het KB E 100 wordt aangegeven (aan een juridische redactie voor een nieuw desbetreffend hoofdstuk van KB E 100 wordt thans nog gewerkt) vormen thans een onderwerp van bespreking en discussie in het bestuur der Vereeniging [...], terwijl, zoals afgesproken, uiteraard ook de Heeren Overhoff, van Holthe en d’Ailly hun oordeel hierover zullen geven, opdat gij daarmee rekening kunt houden.’ Brief Cnoop Koopmans aan het departement van Financiën, 8 juni 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142.

210 Koopmans speelde niet alleen een hoofdrol in de totstandkoming van F 272. In de periode 1945 tot 1952 was hij persoonlijk adviseur van minister van Financiën Lieftinck op het terrein van het effectenrechtsherstel en lid van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel. Hij had ook zitting in de LVVS-commissie. Dat was een commissie bestaande uit ambtenaren van de ministeries van Justitie en Financiën en uit enkele deskundigen, die de beheerders-vereffenaars van Liro en VVRA met raad en daad terzijde stond. Nog in 1970 werd Koopmans door de toenmalige minister van Financiën Witteveen in gesprek met de Tweede Kamer de ‘geestelijke vader van het systeem’ (van de effectenregistratie) genoemd. Samen met Bregstein had hij volgens Witteveen ‘niet alleen de wetgeving op dit gebied helpen tot stand komen, maar ook op eminente wijze [aan] de uitvoering ervan mede leiding gegeven.’ Zie *Hand.* II, 1969-1970, 2070.

211 Zie bijvoorbeeld het memorandum ‘Bezwaren tegen het K.B. E 100 (“Besluit Herstel Rechtsverkeer”)', uit juni 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142, alsmede de 61 pagina’s tellende ‘Ontwerp-procedure voor registratie van vermogenswaarden’ en het ‘Systeem Koopmans/ Cnoop Koopmans Effectenregistratie’, beide uit juli 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 402.

212 Dat dit ontwerp inderdaad zo werd genoemd blijkt uit ‘Nota van de thesaurier generaal betr. wijziging van de bepalingen betreffende de effectenregistratie van het KB E 100’, 3 augustus 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142.

ook haar onvrede over de onweerlegbaarheid van het vermoeden van goede trouw voor ter beurze verkregen effecten:

‘[K]oop in een veiling [maakt] niet altijd de stukken zuiver. Tijdens de bezetting zijn op veilingen certificaten van Amerikaanse fondsen verkocht, en voor op naam staande aandelen moet wellicht hetzelfde worden aangenomen. Deze koopers gaan naar haar meening niet zonder meer vrij uit. Hetzelfde geldt voor wellicht formeele “regelmatige aankopen ter beurze”, omdat ook ter beurze certificaten van Amerikaansche fondsen zijn verkocht “met een uitkeering” of andere fondsen tegen uitzonderlijke prijzen zijn verkocht, doordat Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat, of diens handlangers in de markt waren.’²¹³

In een ambtelijke reactie op dit advies werd met betrekking tot deze passage benadrukt, dat verkoop door Liro met een uitkering niet onder ‘regelmatig beursverkeer’ viel. Voorts gaf men toe, dat het wellicht gewenst was, dat de Afdeling Effectenregistratie de mogelijkheid kreeg om in bepaalde gevallen ambtshalve te beslissen, dat de goede trouw van de koper, ondanks verkrijging ter beurze of op een effectenveiling, ontbrak. De nog maar net benoemde minister van Financiën, prof. mr. P. Lieftinck (PvdA), gaf als zijn mening te kennen dat hij het vermoeden van goede trouw bij regelmatig beursverkeer als uitgangspunt wilde aanvaarden, echter met de mogelijkheid van tegenbewijs.

Ondertussen kwam het pas medio augustus²¹⁴, op initiatief van het ministerie van Financiën tot de instelling van een ‘redactiecommissie tot wijziging van de besluiten E 100 en E 133’. In deze commissie hadden ambtenaren van de ministeries van Financiën, Justitie (mr. W.G. Belinfante) en Handel en Nijverheid zitting, alsmede, als beursdeskundige, Van Leeuwen, directeur van De Twentsche Bank. Aangezien in dezelfde maand ook de Afdelingen van de Raad voor het Rechtsherstel officieel werden opgericht, besloot men op het ministerie van Financiën om ook de pas benoemde leden van de Afdeling Effectenregistratie bij de wijziging van E 100 te betrekken. Dat waren per 15 augustus 1945 mr. L.O. van der Plas, hoofd afdeling juridische zaken en bewindvoering van het ministerie van Financiën, mr. M.W. Scheltema van het ministerie van Justitie, Overhoff, voorzitter van de Vereniging voor de Effectenhandel en prof. mr. M.H. Bregstein, hoogleraar burgerlijk recht en burgerlijk procesrecht te Amsterdam. De Rotterdamse notaris mr. G. Nauta werd voorzitter. Mr. A. Kan (later Rinnooy Kan) van Fi-

213 Zie Advies van de Commissie van Bijstand voor de uitvoering van de Beurswet 1914 aan de minister van Financiën, 9 augustus 1945, en de reactie op dit advies, 17 augustus 1945 (‘Opmerkingen omtrent het advies van de Commissie van Bijstand’), in: MVF, Bewindv., inv.nr. 402. De Commissie van advies in beurszaken was reeds in een eerder stadium gehoord. Zie ook de brief van jhr. E.J. van Holthe (lid van de Commissie van advies in beurszaken) en van A.J. d’Ailly aan de minister van Financiën, 20 juni 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142.

214 Een kabinetswisseling in juni 1945 leverde de nodige vertraging op.

nanciën en mevrouw mr. L.C. Schönfeld-Polano van Justitie werden plaatsvervangende leden.²¹⁵ Iets later werden ook de al eerder genoemde professoren Eggens en Koopmans lid van de Afdeling Effectenregistratie. Mr. A. van Oven werd secretaris.

Op 24 augustus 1945 vond er onder leiding van Ridder een vergadering plaats over de wijziging van E 100, waarbij naast bovengenoemde personen ook nog de beursdeskundigen d'Ailly en Cnoop Koopmans aanwezig waren. Ook Koopmans was aanwezig, vanwege zijn grote aandeel in de feitelijke totstandkoming van het wijzigingsontwerp. Het belangrijkste agendapunt was opnieuw de goede trouw bij de handel ter beurze, waarbij Bregstein en Nauta het standpunt van Lieftinck vertolkten: zij bepleitten een vermoeden van goede trouw voor in regelmatig beursverkeer verkregen effecten, echter met de mogelijkheid van tegenbewijs. Koopmans schaarde zich eveneens achter dit standpunt. Bregstein benadrukte overigens dat als de gedeposeerde zijn effect niet zou terugkrijgen omdat de koper werd geacht te goeder trouw te zijn geweest, de commissionair die bij die aankoop zijn bemiddeling had verleend wel aansprakelijk bleef voor de schade, als hij bij Liro zou hebben gekocht.²¹⁶

Een punt dat in de vergadering van 24 augustus nog niet werd behandeld, betrof de medewerking van de Vereniging voor de Effectenhandel bij de feitelijke, technische uitvoering van de effectenregistratie. Reeds in Londen had men ingezien dat de medewerking van de Vereniging voor de Effectenhandel bij de uitvoering van deze reusachtige onderneming onmisbaar was.²¹⁷ Na de oorlog was deze gedachte uiteraard blijven voortbestaan – de Vereniging voor de Effectenhandel zou een ‘Centraal Bureau’ oprichten, dat onder de Afdeling Effectenregistratie zou ressorteren en met de leiding over de technische uitvoering van de registratie zou worden belast –, maar een formele opdracht was nog niet gegeven. De kwestie kwam op 27 augustus plotseling ter sprake, toen de Afdeling Effectenregistratie – waarbij ook Koopmans en van Leeuwen aanwezig waren – vergaderde op het departement van Financiën. Blijkens de notulen vroeg Nauta aan Overhoff of de Vereniging voor de Effectenhandel inderdaad bereid was aan de effectenregistratie mee te werken:

215 Zie *Staatscourant* (20 augustus 1945), N° 50.

216 Bregstein karakteriseert het probleem van de goede trouw bij de handel ter beurze als een punt van ‘practische rechtspolitiek’, waarbij het er om gaat ‘hoe het Nederlandsche publiek reageert. De normale belegger voelt niet, dat ieder die op de beurs in oorlogstijd koopt, uit dien hoofde te kwader trouw zou zijn. Hij zou het als onrecht ervaren, als hij een door hem op de beurs gekocht stuk zonder meer kwijt zou raken.’ Zie de notulen van de ‘Vergadering van de commissie tot herziening van de Besluiten E 100 en E 133, de leden van de afdeeling effectenregistratie van den Raad voor het Rechtsherstel en andere deskundigen inzake de effectenregistratie’, 24 augustus 1945, 2 en 5, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 402.

217 ‘Toelichting op het Besluit Herstel Rechtsverkeer’, 22-23.

‘Op de vraag van den Voorzitter [Nauta] of de Vereeniging een zoodanige opdracht zal aanvaarden, antwoordt de heer Overhoff, dat dit afhangt van de vraag of bij effectentransacties in het normale beursverkeer a priori de goede trouw aanwezig wordt geacht. Over dit punt ontwikkelt zich een uitvoerige gedachtenwisseling. De Voorzitter wijst erop, dat hij persoonlijk het meest voelt voor het standpunt: dat aankoop ter beurze is een koop te goeder trouw, behoudens het recht van tegenbewijs op grond van bepaalde omstandigheden. Spr. denkt bijv. aan rechtstreekschen aankoop van de firma Lippmann en Rosenthal. De heer Overhoff kan dit tegenbewijs niet aanvaarden en wijst erop, dat ook Lippmann en Rosenthal een normaal lid was, zoodat ook deze aankopen onder normalen beurshandel vallen, onder de auspiciën van de Vereeniging.’²¹⁸

Ook de directeur van De Twentsche Bank, Van Leeuwen, stelde zich blijkens de notulen ‘op het standpunt, dat bij aankopen welke in organisatorisch verband hebben plaats gehad de goede trouw aanwezig dient te worden geacht.’ Naar zijn mening waren de beursleden ‘verplicht’ geweest om te handelen.²¹⁹ Het staat derhalve vast, dat de Vereniging voor de Effectenhandel in de persoon van haar leider, Overhoff, een prijs vroeg voor haar medewerking, zoals prof. mr. G. de Grooth al in 1952 in een artikel in *De Gids* heeft gesteld.²²⁰

Het was de ambtelijke top van Financiën na deze vergadering duidelijk, dat de eis van Overhoff vooral werd ingegeven door de vrees voor de enorme regresverplichtingen, die veel beursleden te wachten stonden als de normale rechtsherstelregeling op de beurshandel zou worden toegepast. En hoewel men niet zo ver wilde gaan als Overhoff op het punt van de goede trouw, was het gevolg wel dat men besloot de Vereniging voor de Effectenhandel op twee andere punten concessies te doen, waardoor de Vereniging voor de Effectenhandel zich tenslotte bereid verklaarde mee te werken. In de eerste plaats werd besloten om de aansprakelijkheid van leden van de Vereniging voor de Effectenhandel uit te sluiten voor schade, geleden door gedeposedeerden die door de bescherming van de koper ter beurze niet in hun eigendomsrechten zouden worden hersteld, tenzij zou worden bewezen, dat zich bij specifieke beurstransacties bijzondere omstandigheden hadden voorgedaan. Het criterium voor deze inperking van aansprakelijkheid was, dat de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel het effect overeenkomstig de voor hen geldende reglementen en gebruiken ter beurze moesten

218 ‘Kort verslag van de Vergadering van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtherstel op maandag 27 augustus 1945 aan het Departement van Financiën’, 2, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 402.

219 ‘Kort verslag van de Vergadering van 27 augustus 1945’, 2.

220 De Grooth, ‘Het rechtherstel van effecten’, in: *De Gids. Algemeen cultureel maandblad* (1952.2), 330. De Vries stelt in *Een eeuw vol effecten*, 204, dat deze gang van zaken ‘niet valt aan te tonen’ en noemt de kwestie ‘oninteressant’. Daartegen protesteerde reeds Meihuizen, ‘*Goed fout*’, 43.

hebben verkregen. Dat was in afwijking van de normale schadevergoedingsregeling van E 100, waarbij eenieder aansprakelijk werd geacht, die door onrechtmatige verwerving of anderszins, opzettelijk aan het verlies van het effect voor de oorspronkelijke eigenaar had meegewerkt. Bovendien besloot men dat effecten, die niet door of namens oorspronkelijke eigenaren zouden worden geopponneerd, behoudens uitzonderlijke gevallen, automatisch zouden toevallen aan de tegenwoordige bezitters die de effecten hadden aangemeld, waarbij geen bewijs van goede trouw werd gevraagd.²²¹ In het oorspronkelijke E 100 werd de Staat nog eigenaar van alle effecten, waarvan de verkrijging te goeder trouw niet aannemelijk kon worden gemaakt.²²² Beide concessies zouden inderdaad in de artt. 53 lid 1 en 59 lid 3 van het nieuwe hoofdstuk IV van E 100 worden verwerkt.

Bij brief van 6 oktober 1945 gaf het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel aan de Afdeling Effectenregistratie te kennen dat zij de officiële aanwijzing van de Vereniging voor de Effectenhandel als uitvoerend orgaan van de effectenregistratie wilde aanvaarden. De volgende passage uit die brief is tekenend voor de dubbelzinnige positie die zij in het vervolg als belanghebbende enerzijds en als uitvoerend orgaan van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel anderzijds zou gaan innemen:

‘Het is U bekend dat de Vereeniging tegenover het geheele vraagstuk ietwat huiverig heeft gestaan, zulks om ideeële en praktische redenen. Wij hadden ons om eerstgenoemde af te vragen of de herstelgedachte te vereenigen was met hetgeen in de afgelopen jaren regelmatig en officieel is geschied [...].’²²³

221 Zie ‘Kort verslag van de Vergadering van 27 augustus 1945’, 2; Nota effectenregistratie van L.O. van der Plas aan Lieftinck, 28 augustus 1945, in: MvF, Bewindv., inv.nr. 402: ‘De vergadering was van meening, dat er aanleiding bestaat speciaal t.a.v. het regres eenigszins tegemoet te komen aan het standpunt van de bedrijfsgeenoten.’

222 Er bestonden ook dringende praktische en technische redenen om deze oude regel te laten vervallen. De officiële ‘Toelichting’ op F 272, 2, in: MvJ, Wetten 472, maakt dit volkomen duidelijk: ‘[I]n het destijds gekozen systeem komt de staat in het algemeen niet voor bepaalde effecten op, doch vallen hem al de stukken, ten aanzien waarvan het aannemelijk maken niet lukt, als rijpe vruchten in de schoot. Uit een en ander vloeit voort, dat ieder individueel effect het voorwerp van een zelfstandig onderzoek moet vormen. Alsdan zijn echter met de werkzaamheden der registratie vele jaren gemoeid, gedurende welken tijd het beursverkeer zou blijven gestoord.’ Deze toelichting op F 272 werd in 1947 in licht gewijzigde vorm gepubliceerd in *Wetsbesluiten tot stand gekomen tusschen 24 juni-23 november 1945 met toelichtingen* (Den Haag 1947), 584-594. Verwijzingen naar de gepubliceerde versie van de officiële toelichting op F 272 worden verkort als ‘Toelichting op F 272’ (zonder archief-aanduiding).

223 Brief van bestuur VvdE aan de Afd.Eff. (afschrift), 6 oktober 1945, in: MvF, Bewindv., inv.nr. 142.

Dat 'vereenigen' van de herstelgedachte met hetgeen in de oorlogsjaren op de beurs 'regelmatig en officieel' was geschied, mondde in november 1945 uit in een definitieve redactie van het wetsbesluit F 272.

Het ontwerp van de Vereniging voor de Effectenhandel was vanaf juli 1945 verder bewerkt op het ministerie van Financiën, waarbij het daadwerkelijke redigeren was verricht door – opnieuw – Koopmans, ditmaal in nauwe samenwerking met het hoofd van de afdeling juridische zaken en bewindvoering, van der Plas. Begin november 1945 was de definitieve tekst gereed en op 6 november stuurde de minister van Justitie het ontwerp, vergezeld van een officiële Toelichting, met spoed voor advies naar de Raad van State. De Raad bracht reeds op 8 november advies uit.²²⁴

De Raad van State oordeelde bijzonder kritisch over het feit dat de regering deze ingrijpende wijziging van E 100, waarbij zulke grote belangen gemoeid waren, nog snel als wetsbesluit (dat is: met kracht van wet maar zonder medewerking van het parlement) wilde doorvoeren, terwijl datzelfde parlement – met volledige bevoegdheden – 'binnen luttele dagen' (op 20 november 1945) voor het eerst weer bijeen zou komen. Het beroep op de 'dringende behoefte' aan de regeling, dat de Toelichting had gedaan, vermocht op de Raad van State geen indruk te maken, 'omdat schier elke nieuwe maatregel urgent is'.²²⁵ Interessant is dat de New Yorkse commissie al in een veel eerder stadium, in februari 1943, met grote stelligheid had betoogd, dat een regeling op het gebied van het effectenrechtsherstel zo diep ingrijpt in de gewone verhoudingen van burgerlijk recht, dat deze, behoudens volstrekte onmogelijkheid, in de vorm van een gewone formele wet behoorde te worden ingevoerd. De commissie-Eggens, die het laatste woord had, had daar echter niets voor gevoeld, waarop de New Yorkse commissie zich er tenslotte maar onwillig bij had neergelegd.²²⁶

De Raad van State had nog meer kritiek. In de Toelichting op het wetsbesluit werd gesteld, dat 'een vrij bevredigend samenstel van regelen was verkregen', ondanks het feit dat het gekozen systeem volgens diezelfde Toelichting voor de beroofden weinig soelaas bood: 'zij zullen menigmaal hun bezit niet terugontvangen'.²²⁷

Zelfs de mogelijkheid om de schade te verhalen op degenen die te kwader trouw aan de effectenroof hadden meegewerkt, een mogelijkheid die

224 De toenmalige vice-president van de Raad van State was F. Beelaerts van Blokland.

225 'Een beroep op de dringende behoefte, gelijk het slot der voordracht aan Uwe Majesteit doet, kan, zoodra de Staten-Generaal wederom hunne grondwettelijke taak hebben hervat, niet meer dekken een schending van art. 112 der Grondwet, te minder omdat schier elke maatregel urgent is', aldus het Advies van de Raad van State, 8 november 1945, N° 2, 1. Zie ook de 'Toelichting' op F 272, 14, in: MvJ, Wetten 472.

226 Zie 'Toelichting op het New Yorkse ontwerp', 14; 'Toelichting op het herziene New Yorkse ontwerp', 2.

227 'Toelichting' op F 272, 9, in: MvJ, Wetten 472; 'Toelichting op F 272', 590.

ook in het nieuwe systeem (in art. 59 E 100) wel degelijk werd gehandhaafd, werd ontkracht in de volgende passus:

‘Op welke wijze en in hoeverre aan de beroofden een schadeloosstelling kan worden toegekend, zal in het kader van een algemene regeling der oorlogsschade in nadere overweging worden genomen.’²²⁸

Deze passage had rechtstreeks te maken met het feit dat de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel een extra bescherming hadden verkregen tegen de aansprakelijkheid voor schade, zoals hierboven al werd opgemerkt. Ook hierover liet de Raad van State zich met vooruitziende blik kritisch uit:

‘De Raad van State kan moeilijk aannemen, dat ter beurze onbekend zou zijn geweest, wanneer [Liro] met fondsen op de markt kwam, zelfs is het weinig waarschijnlijk, dat de namen dier fondsen de trouwe bezoekers verborgen bleven. Wie desondanks kocht, was, ook al werden de regelen der beurs niet geschonden, toch niet zo brandschoon, dat de uit zijn bezit gestooten eigenaar kan worden afgescheept met een vogel in de lucht. Veel meer is althans niet de troost, gelegen in nadere overweging eener schadeloosstelling in het kader van een algemeene regeling der oorlogsschade, ook al blijve niet onvermeld, dat artikel 59, waarop de toelichting geen beroep doet, wel eenig redres biedt.’²²⁹

In reactie op het advies van de Raad van State brachten de betrokken ministers op 14 november een ‘Nader Rapport’ uit, waarin gesteld werd dat ‘een richtig beleid de onverwijld totstandkoming van de onderhavige regeling bij Koninklijk Besluit niet slechts gedooft, doch ook eischt.’²³⁰ Het wijzigingsbesluit trad in werking op 16 november 1945.²³¹

3.3 De totstandkoming van de lijst van ‘foute’ beursleden

‘[P]as na een zuivering ook op effectengebied zal Nederland den bestolenen en den buitenlanders weer zonder vrees of blaam onder de oogen kunnen komen’²³²,

228 ‘Toelichting’ op F 272, 9, in: MVJ, Wetten 472; ‘Toelichting op F 272’, 590.

229 Advies Raad van State (8 november 1945), N° 2, 2.

230 ‘Nader Rapport’ van 14 november 1945, N° 1105, 2, in: MVJ, Wetten 472.

231 Hoewel de rechtskracht van F 272 in rechte wel eens werd aangevochten (zie bijvoorbeeld AR Den Haag 6 maart 1946, NOR 105) heeft de Afdeling Rechtspraak de rechtsgeldigheid van het besluit altijd erkend. Hetzelfde gold voor E 100. Zie in dit verband AR Arnhem 27 juni 1949, R IV, 189-191, tevens besproken door P.H.J. Körver, *De besluitwetgeving van de Nederlandse regering te Londen in internationaal-rechtelijk en staatsrechtelijk perspectief*, diss. EUR (Deventer 2004), 158, n. 569.

232 ‘Nader Rapport’ van 14 november 1945; dezelfde zinsnede komt ook voor in de ‘Toelichting op F 272’, 594.

aldus verklaarden de ministers van Justitie en Financiën plechtig in het genoemde Nader Rapport. Een probleem dat in dat kader na de inwerkingtreding van F 272 nog niet was opgelost, betrof het feit dat leden van de Vereniging voor de Effectenhandel die zich tijdens de bezetting aan onvaderlands gedrag hadden schuldig gemaakt, uiteraard niet mochten profiteren van de extra bescherming die aan beursleden in het algemeen werd geboden. Krachtens art. 39 lid 10 E 100 zou de minister van Financiën een lijst vaststellen van beursfirma's die voor de toepassing van het Besluit niet als leden van de Vereniging voor de Effectenhandel zouden worden beschouwd. Naast deze 'zwarte lijst' moest er blijkens art. 39 lid 11 E 100 bovendien nog een lijst komen van firma's, die vanwege hun gedrag tijdens de bezetting, niet als inleveringskantoor mochten fungeren in het systeem van de effectenregistratie. Voor de laatste, 'grijze lijst', was de Afdeling Effectenregistratie verantwoordelijk.

In feite zijn zowel de zwarte als van de grijze lijst opgesteld door het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel in overleg met De Nederlandsche Bank. De minister van Financiën heeft beide lijsten vervolgens na enige geringe wijzigingen geformaliseerd. Hoewel het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel zich in een brief²³³ aan de Afdeling Effectenregistratie op 'mondelinge richtlijnen' beriep, die zij bij het opstellen der lijsten zou hebben inachtgenomen, had zij volgens de Afdeling Effectenregistratie zelf 'hoogstens' kennis genomen 'van de leidende gedachten, die te dezen bij de meerderheid van de Afdeeling bestaan'.²³⁴ Uit het criterium dat de Vereniging voor de Effectenhandel hanteerde bij het opstellen van de zwarte lijst, blijkt dat zij uiterst terughoudend te werk ging. Slechts leden 'die reeds bij het begin van de oorlog – resp. wanneer zij eerst na 10 mei 1940 zijn opgericht, sinds hun oprichting – als notoir 'fout' te beschouwen waren', kwamen voor plaatsing op de lijst in aanmerking.²³⁵ Het gevolg daarvan was, dat een aantal leden van de Vereniging voor de Effectenhandel dat tijdens de bezetting niet of maar ten dele had gedeugd – bijvoorbeeld omdat de enige firmant een NSB'er was geweest –, toch niet

233 Zie brief VvdE aan Afd.Eff., 21 december 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142.

234 Zie brief Afd.Eff. aan MvF, 21 december 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142, waarin wordt opgemerkt dat 'hetgeen de [...] Vereeniging mededeelt omtrent van de zijde van de Afdeeling verstrekte richtlijnen niet geheel juist is. Hoogstens kan men zeggen, dat de Vereeniging heeft kunnen kennis nemen van de leidende gedachten, die te dezen bij de meerderheid van de Afdeeling bestaan.' In dezelfde brief spreekt de Afd.Eff. haar bevreemding uit, dat de VvdE bij het opstellen van de zwarte lijst De Nederlandsche Bank heeft betrokken, 'aangezien toch de beslissing omtrent de vraag, welke firma's op de bedoelde lijst zullen voorkomen, niet bij De Nederlandsche Bank berust.'

235 Brief VvdE aan Afd.Eff., 21 december 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142. Hetzelfde criterium kwam al voor in een brief van de VvdE aan MvF, 10 augustus 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142, en werd toen nog door het hoofd juridische zaken en bewindvoering van Financiën in de kantlijn afgedaan als 'volkomen onbruikbaar'.

op de zwarte lijst terecht kwam, met als meest gebezigde motivering ‘koo-
pende cliënten kunnen te goeder trouw geweest zijn’.²³⁶ Aantekening ver-
dient echter, dat niet alleen kopers die door bemiddeling van deze firma’s
effecten ter beurse verkregen hadden, baat hadden bij deze beslissing – het
vermoeden van goede trouw bleef van toepassing –, maar ook de betrokken
firma’s zelf: zij zouden immers, ondanks hun gedrag tijdens de bezetting, de
extra bescherming genieten tegen schadevergoedingsacties van gedeposse-
deerden die niet in de eigendom van hun effecten zouden worden hersteld.

Uiteindelijk zouden er 24 veelal ‘kleine’ leden van de Vereniging voor
de Effectenhandel op de zwarte lijst worden geplaatst, waaronder, meest
prominent, Liro (Sarphatistraat), Rebholz Bankierskantoor en de Handels-
trust West NV.²³⁷ De ‘grijze lijst’ was iets langer, aangezien de Vereniging
voor de Effectenhandel bij de totstandkoming daarvan een minder eng crite-
rium had gehanteerd.

3.4 De systematiek van F 272

Het doel van het systeem van de effectenregistratie, bij F 272 neergelegd in
het nieuwe vierde hoofdstuk van E 100, was niet alleen het herstel in de
eigendom van degenen die hun effecten tijdens de bezetting op onrechtma-
tige wijze waren kwijtgeraakt.²³⁸ Daarnaast diende het systeem de opspo-
ring van effecten die als vijandelijk vermogen of ingevolge de ‘Wet herstel
vermogensovergang Rijksmarkengebied’ (*Stb.* H 251) op de Staat waren
overgegaan, alsmede de opsporing van voor de fiscus verzwegen vermogen-
swaarden.²³⁹ Overigens hadden bij effecten uit vijandelijk vermogen de
aanspraken van gedeposeerden voorrang boven die van de Staat. Bijkens
de ‘Toelichting op F 272’ wilde men aldus voorkomen ‘dat de Staat ten kos-
te van vroegere rechthebbenden objecten van de vijandelijken roof zou ver-
werven’.²⁴⁰ Het systeem van de effectenregistratie, neergelegd in de tweede

236 Zie ‘Voorstel van den Vereeniging voor den Effectenhandel (Bedrijfsgroep Effecten-
handel) inzake “zwarte” leden’, 30 november 1945, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 142.

237 De definitieve zwarte lijst werd door de VvdE gepubliceerd in Interne circulaire N^o
131, 2 januari 1946 in: VVDE, beleidsarchief, en later ook in het *NIW* (22 februari
1952).

238 Bij het schrijven van deze paragraaf werd gebruik gemaakt van J.W. Kersten, *Theorie
en praktijk van na-oorlogs rechtsherstel en beheer*, Ministerie van Financiën, Den
Haag, ongedateerd en van M.M. Warning, *Inventaris van de archieven van de afdeling
Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel 1945-1971* (Den Haag 1973).

239 Tegen deze vermenging van doeleinden protesteerde Meijers, ‘Rechtsherstel en handel
ter beurse’, in: *NJB* (1946), 262-267. Volgens Meijers zouden de belangen die de Staat
‘onder de vlag van het rechtsherstel’ behartigde, voor de gedeposeerden geen enkel
voordeel, maar slechts nadeel – in de vorm van vertraging – opleveren, te meer omdat
men niet bereid bleek de financiële voordelen die de effectenregistratie aan de Staat
verschafte ten goede van gedeposeerden te laten komen.

240 ‘Toelichting op F 272’, 592.

titel van het vierde hoofdstuk van E 100 kan in het kort als volgt worden weergegeven.

- *Geraamte-opgave*. Alle binnen het Koninkrijk gevestigde instellingen waren verplicht aan de Afdeling Effectenregistratie vóór 14 april 1946 numerieke opgave te doen van alle effecten die door hen waren uitgegeven.

- *Aanmelding*. Alle effectenbezitters waren verplicht vóór 14 april 1946 (deze datum stond bekend als de 'peildatum') de couponbladen van hun effecten in te leveren bij een inleveringskantoor. Inleveringskantoren waren door de Afdeling Effectenregistratie aangewezen kantoren, in de praktijk met name leden van de Vereniging voor de Effectenhandel, voor zover deze niet op de 'grijze lijst' waren geplaatst. In het buitenland moesten bezitters van in het Koninkrijk uitgegeven effecten hun effectenbezit aanmelden bij Nederlandse diplomatieke diensten.

Effecten die vóór 14 april 1946 waren aangemeld en ingeleverd werden als 'ingeleverde effecten' geregistreerd. Na 14 april 1946 bestond nog tot 1 januari 1952 de mogelijkheid tot 'na-aanmelding', maar die effecten werden geregistreerd als 'aangemelde doch niet ingeleverde effecten'.²⁴¹ Een verzoek om na-aanmelding werd ingevolge art. 81 E 100 ingewilligd, indien de aanmelder, door omstandigheden onafhankelijk van zijn wil, redelijkerwijs niet eerder had kunnen opkomen. Alle overige effecten werden 'niet aangemelde effecten' genoemd. Bij de technische uitvoering van de effectenregistratie onderscheidde men de effecten in vier categorieën: binnenlandse en buitenlandse effecten, beide weer onderverdeeld in gecodeerde en niet gecodeerde effecten. De aanmeldingsplicht gold niet alleen ten aanzien van binnenlandse effecten, ongeacht waar deze zich bevonden. Ook buitenlandse effecten dienden te worden aangemeld, mits zij zich ten tijde van de aanmeldingstermijn bevonden in het binnenland, of in het buitenland ten name of ten behoeve van ingezetenen van het Koninkrijk.

De aanmelding van effecten was in de praktijk vooral een taak en een plicht van de banken en de commissiehuizen, die de bij hen in depot liggende effecten massaal namens hun cliënten aanmeldden, ook als deze onvindbaar of onbekend waren. Indien de effecten niet in open bewaargeving waren gegeven maar zich in een safe-loket bevonden, dan schreven richtlijnen van het Beheersinstituut voor banken voor dat dit safe-loket moest worden opengebroken, zodat de aanmelding alsnog kon geschieden.²⁴² Ook de beheerders van de boedels van Liro en VVRA hebben alle nog onder deze instanties berustende effecten aangemeld, zowel die op hun eigen naam stonden, als die nog toebehoorden aan oorspronkelijke eigenaren.

- *Oppositie*. Iedere voormalige bezitter die aanspraak meende te hebben op een effect, was bevoegd tot 1 januari 1947 een aanvraag tot rechtsherstel

241 Ook effecten die wel tijdig waren aangemeld, maar waarvan de couponbladen niet waren ingeleverd, vielen in deze categorie.

242 Brief MvF aan Commissie Scholten, 2 februari 1999.

in te dienen bij de Afdeling Effectenregistratie.²⁴³ Na afloop van die termijn bleef, onder dezelfde voorwaarde als voor ‘na-aanmelding’, het doen van ‘na-oppositie’ mogelijk tot 1 januari 1952.²⁴⁴ Daarnaast was een ieder die kennis droeg van enig feit waarop een aanvraag tot rechtsherstel zou kunnen worden gegrond, verplicht daarvan aangifte te doen. Een dergelijke aanvraag tot rechtsherstel of aangifte door of ten behoeve van een oorspronkelijke eigenaar heette in de terminologie van de effectenregistratie ‘oppositie’. Om geldig te kunnen ‘opponeren’ was overigens nummeropgave van de geroofde effecten verplicht gesteld. Dit was in de meeste gevallen geen probleem, daar de nummers uit de bank- of Liro-administratie konden blijken. De beheerders van de Liro-boedel waren, net als de banken en de commissiehuizen, verplicht de Afdeling Effectenregistratie van deze gegevens te voorzien, en heeft daar ook nauwgezet aan gehoor gegeven door in de loop van 1946 te besluiten alle bij Liro ingeleverde effecten te opponeren ten behoeve van de oorspronkelijke eigenaren, daarin bijgestaan door banken – die inmiddels veelal als inleveringskantoren dienst deden –, die de effecten tijdens de bezetting hadden ingeleverd bij Liro.²⁴⁵ Het personeel dat bezig was de naoorlogse Liro-boedel te reconstrueren, heeft tevens (samen met bewindvoerders en boedelnotarissen) veel werk verricht om nabestaanden van vermisten op te sporen. Daarbij is sedert 1949 de Stichting Centraal Bureau voor Onderzoek inzake de Vererving van de Nalatenschappen van Vermiste Personen ingeschakeld. Ten aanzien van vorderingen op de Liro-boedel, waarvan in de loop van 1951 nog geen rechthebbenden bekend waren, heeft de Stichting Joods Maatschappelijk Werk als *negotiorum gestor* (zaakwaarneemster voor de belanghebbenden) opgetreden.²⁴⁶ Op deze wijze werden ook talloze geldige opposities ingediend namens niet teruggekeerde oorspronkelijke eigenaren, van wie de nabestaanden (nog)

243 Zie *Prijscourant* VvdE (24 december 1947), N° 12684, Mededeling 109.

244 Een verzoek om na-oppositie werd ingevolge art. 81 E 100 ingewilligd indien de oorspronkelijke eigenaar, door omstandigheden van zijn wil onafhankelijk, redelijkerwijs niet eerder had kunnen opkomen.

245 Zie *Eindverslag LVVS*, 14: ‘Aangezien de indiening der opposities aan een korte termijn was gebonden, werd in de loop van 1946 besloten *alle* bij L.V.V.S. ingeleverde effecten te opponeren. Een deel van deze taak werd door de banken, die de effecten bij L.V.V.S. hadden ingeleverd, overgenomen.’ LVVS (de beheerders-vereffenaars van de Liro-boedel en het personeel dat hen ondersteunde) verzorgde ook de aanmeldingen van effecten toebehorende aan gedeposedeerden die tot na de bevrijding bij haar waren blijven liggen.

246 Zie I. Lipschits, *Tsedaka. Een halve eeuw Joods Maatschappelijk Werk in Nederland* (Zutphen 1997), 331-332; *Eindverslag LVVS*, 41-43, 49-50. Aan Stichting Joods Maatschappelijk Werk (JMW) zijn in 1956 en 1957 voor een totaal van ca. 510.000 gulden aan uitkeringen uit de boedel gedaan. Deze uitkeringen kwamen toe aan ruim 10.000 crediteuren waarvan de nabestaanden niet werden opgespoord. Bovendien werden aan JMW voor een totaal van ruim 150.000 gulden aan uitkeringen gedaan op ruim 1000 claims die aanvankelijk door bewindvoerders waren behartigd, en waarvan de rechthebbenden eveneens niet waren opgespoord.

niet bekend waren of (nog) niet over de vereiste gegevens beschikten. Een gebrek aan voldoende gegevens voor een geldige oppositie heeft zich naar valt aan te nemen dan ook in hoofdzaak voorgedaan bij thuis bewaarde effecten, die wel waren verloren gegaan, maar waarvan noch uit de administraties van banken of commissiehuizen, noch uit de administraties van Liro of van andere Duitse roofoinstellingen iets was gebleken. Dit kon bijvoorbeeld het geval zijn als een Joodse eigenaar zijn effecten had verstopt of aan een derde had afgegeven. Als in zo'n geval de voormalige eigenaar de oorlog niet overleefde, en zijn nabestaanden niet wisten waar de effecten waren gebleven en ook niet over de nummers van de effecten beschikten, bood de effectenregistratie geen oplossing. Wel was de Afdeling Effectenregistratie (in het bijzonder het Centraal Bureau) behulpzaam bij het reconstrueren van ontbrekende gegevens en het corrigeren of aanvullen van gebrekkige gegevens, ook nog lang nadat de termijn voor na-aanmelding en na-oppositie was verstreken, maar de mogelijkheid nog bestond tot het verkrijgen van duplicaten. De particuliere oppositie-regeling lag verankerd in de artt. 45 en 46 E 100; deze opposities werden dan ook wel 'artt. 45 en 46-opposities' genoemd.

Daarnaast waren er de opposities in het belang van de Staat. Ingevolge art. 47 E 100 was een ieder met kennis over effecten die zich in vijandelijk bezit bevonden verplicht daarvan aangifte te doen bij de Afdeling Effectenregistratie. Datzelfde artikel bepaalde dat hetzij de minister van Financiën, hetzij de Afdeling Effectenregistratie ambtshalve konden opponeren, bijvoorbeeld in het kader van de opsporing van vijandelijk vermogen of ten behoeve van de fiscus (zogenaamde 'art. 47-opposities'). De lijst van alle geopponeerde effecten stond bekend als de 'zwarte lijst', niet te verwarren met de lijst van 'foute' beursleden, die eveneens 'zwarte lijst' werd genoemd.

De verkregen gegevens werden, voor zover het ging om binnenlandse gecodeerde fondsen, met behulp van ponskaartenmachines verwerkt door het Centraal Bureau van de Afdeling Effectenregistratie. Niet gecodeerde binnenlandse fondsen werden handmatig verwerkt. Met betrekking tot geopponeerde buitenlandse fondsen werd een aparte procedure gevolgd.²⁴⁷ Met betrekking tot effecten die binnen het Koninkrijk waren uitgegeven, geschiedde na de verwerking van de gegevens door het Centraal Bureau het volgende:

- Vaststelling van het manco

Door fondsgewijze vergelijking van de lijst van aangemelde en ingeleverde en daarmee gelijkgestelde effecten met de lijst van alle binnen het Koninkrijk uitstaande effecten, werd vastgesteld welke effecten niet waren aangemeld en dientengevolge in het zogenaamde 'bruto-manco' (som van alle

247 Zie dienaangaande Veraart, 'Effecten', 403-404.

niet-aangemelde effecten) vielen. Deze effecten werden vanaf 1950 door publicatie van de nummers in de *Staatscourant* van onwaarde verklaard. Handel in deze effecten werd tegengegaan door gecodeerde effecten die het systeem van de effectenregistratie wel hadden doorstaan te voorzien van een ‘stukkenverklaring’, een zwarte stukkenverklaring voor effecten die in Nederland en een rode stukkenverklaring voor effecten die in het buitenland in omloop waren. De afgifte van de rode stukkenverklaring vormde tevens een bewijs voor eigendomserkenning. Bezitters van incurante stukken konden bij de verhandeling om een stukkenverklaring verzoeken. Waren effecten na 8 januari 1947 uitgegeven en derhalve vrijgesteld van de verplichting tot aanmelding voor de effectenregistratie, dan moesten, indien zij voorzien waren van coupons, talons of dividendbewijzen, deze bewijzen een verticale witte balk tonen van 1 of 1,5 cm, die werd verkregen door de ondergrond van de bewijzen ter plaatse niet te bedrukken. Effecten die niet voorzien waren van coupons, talons of dividendbewijzen moesten gekenmerkt worden door een verticale witte balk van 3 à 5 cm breed.²⁴⁸ Het was mogelijk om effecten die voorzien waren van een definitieve stukkenverklaring in te wisselen tegen effecten met een witte balk.

De uitgevende instellingen waren verplicht in plaats van de van onwaarde verklaarde effecten duplicaten uit te geven en deze uit te leveren aan de oorspronkelijke eigenaar, als er geopponereerd was; en als er niet door of namens een oorspronkelijke eigenaar geopponereerd was, aan de Staat (‘netto-manco’). Bij de toekenning van manco-duplicaten gingen de aanspraken van gedeposedeerden dus altijd vóór op de aanspraken van de Staat.

Op 1 januari 1951 was al circa 40 miljoen gulden van het manco aan gedeposedeerde eigenaren ten goede gekomen, dat is, toen er nog veel moest komen. Op 1 januari 1952 waren reeds 54.000 niet-aangemelde effecten door publicatie in de *Staatscourant* waardeloos verklaard, grotendeels ten behoeve van gedeposedeerden, die verzocht hadden bij voorrang (nog vóór de sluiting van de termijn voor na-aanmelding op 1 januari 1952) te worden geholpen.²⁴⁹ De totale waarde van alle duplicaat-effecten die aan gedeposedeerden ten goede kwamen is niet bekend.²⁵⁰ De manco-opbrengst die de Staat ten goede kwam werd gevoed uit niet geïdentificeerd vijandelijk vermogen, uit voor de fiscus verzwegen vermogen en vanwege

248 Zie ‘Wet van 30 augustus 1946, houdende regeling in zake uiterlijke kenmerken van effecten of onderdeelen daarvan’, *Stb.* G 227; ‘Besluit van 8 januari 1947, houdende vaststelling van een Algemeene Maatregel van Bestuur in zake uiterlijke kenmerken van effecten’, *Stb.* H 7. Sinds enige tijd is de verplichte witte balk afgeschaft.

249 Zie de van de de Afd.Eff. afkomstige ‘Notitie van het secretariaat inzake de stand der werkzaamheden van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel’, 26 november 1951, 3, in: *MVJ*, 650/013/V; alsmede de ambtelijke nota ‘Enkele gegevens betreffende de effectenregistratie’, 8 maart 1952, 3, in: *MVJ*, Wetten 472.

250 Een reconstructie van dit bedrag op basis van nu nog aanwezige archiefbescheiden kon in dit bestek niet aan de orde komen.

het feit dat sommige gedeposeerde of hun nabestaanden niet meer over voldoende gegevens beschikten over het onrechtmatig verloren effectenbezit en oppositie achterwege was gebleven. Tenslotte werd het manco gevoed doordat niet alle tegenwoordige bezitters hun effecten hadden aangemeld, soms om verschoonbare redenen.

Omdat het netto-manco werd gevoed uit effecten die na de bevrijding niet waren geopponeerd of aangemeld en dus zoek waren, was en is het onmogelijk een schatting te maken van de relatieve zwaarte van de verschillende componenten waaruit dit manco was opgebouwd. Toch mag worden aangenomen dat de manco-opbrengst die de Staat toeviel, in hoofdzaak uit niet geïdentificeerd vijandelijk vermogen en uit voor de fiscus verzwegen vermogen heeft bestaan. Het systeem van de effectenregistratie zorgde er immers voor, dat ook tal van geldige opposities werden ingediend namens niet teruggekeerde gedeposeerde, van wie de nabestaanden nog niet waren opgespoord, terwijl er eveneens vele aanmeldingen ten behoeve van onbereikbare of onvindbare tegenwoordige bezitters hebben plaatsgevonden. Bovendien bestond er tot 31 december 1982 voor niet-opponenten en niet-aanmelders een mogelijkheid om duplicaat-effecten alsnog toegewezen te krijgen, zij het onder bepaalde voorwaarden.²⁵¹

Uiteindelijk hebben 478.378 effecten door publicatie in de *Staatscourant* hun geldigheid verloren.²⁵² De duplicaat-effecten die de Staat toevielen zijn door deze verkocht. De totale opbrengst die de Staat uit deze verkopen verkreeg, bedroeg in 1970 volgens een schatting van de toenmalige minister van Financiën Witteveen, in antwoord op kamervragen, circa 200 miljoen gulden. In dit ruwe bedrag waren overigens de opbrengsten van aan de Staat toegevloede effecten uit *wel* geïdentificeerd vijandelijk vermogen – dat wil zeggen door vijandelijke of daarmee gelijk te stellen personen *wel* aangemelde effecten, die namens de Staat geopponeerd waren – alsmede de effecten die ingevolge de Wet herstel vermogensovergang Rijksmarkengebied van 18 juli 1947 (*Stb.* H 251) aan de Staat waren toegevallen, niet opgenomen.²⁵³ De duplicaat-effecten uit het manco werden door de Staat te gelde gemaakt. De opbrengst werd niet in het bijzonder aangewend voor het vergoeden van oorlogsschade of ter betaling van de kosten van rechtsherstel, maar aan de algemene middelen toegevoegd.²⁵⁴

251 Zie daarover Veraart, 'Effecten', 419-420.

252 Brief MvF aan Commissie Scholten, 2 februari 1999.

253 Beide laatstgenoemde posten waren door het ministerie van Financiën onder 'vijandelijk vermogen' resp. 'Rijksmarkenvermogen' elders verantwoord. Een reconstructie van deze vermogens werd door minister Witteveen niet nuttig en vrijwel ondoenlijk geacht. Zie *Hand.* II, 1969-1970, 2069-2070.

254 Per brief van 2 februari 1999 heeft de directeur wetgeving, juridische zaken en bewindvoering van het ministerie van Financiën aan de Commissie Scholten met betrekking tot het manco laten weten dat er '[o]ver de vraag of aan de aldus door de Staat verkregen gelden een speciale bestemming is gegeven [...] momenteel geen gegevens voorhanden (zijn).' Als de volledige manco-opbrengst (ca. 200 miljoen

- *Eigendomserkenning van niet geopponeerde, aangemelde effecten*

Het lag in het systeem van F 272 besloten dat aangemelde effecten, die door niemand werden geopponeerd, zo snel mogelijk gedeblokkeerd werden ten behoeve van de tegenwoordige bezitters. Goede trouw hoefden de laatsten niet aannemelijk te maken, zodat deze groep effectenbezitters door de Afdeling Effectenregistratie na verloop van tijd 'automatisch' in de eigendom van hun effecten kon worden erkend.²⁵⁵

In dit kader werden de bij Liro ingeleverde effecten die nog bij Liro of VVRA aanwezig waren, en waarvan de aangemelden in naam van de oorspronkelijke eigenaren waren verricht, aan de oorspronkelijke eigenaren of aan hun nabestaanden teruggegeven. In de Liro- of VVRA-boedel aanwezige effecten waarvan de teruggave achterwege moest blijven doordat geen enkele rechthebbende werd gevonden, werden eind jaren vijftig overgedragen aan de Stichting Joods Maatschappelijk Werk.²⁵⁶

De vraag rijst wat er is gebeurd met effecten die tijdens de bezetting, in strijd met de Liro-verordeningen, *niet* door leden van de Vereniging voor de Effectenhandel (banken en commissiehuizen) namens hun joodse cliënten bij Liro werden ingeleverd. Het gaat dan om het geval dat deze effecten na de bevrijding door bijvoorbeeld een bankinstelling namens niet teruggekeerde joodse eigenaren werden aangemeld (anders waren zij in het manco terechtgekomen), terwijl noch de oorspronkelijke eigenaar, noch wettelijke erfgenamen, noch bewindvoerders of andere over de vermogens van vermisten aangestelde personen zich vervolgens bij de betreffende bank hebben gemeld. Het was en is staande praktijk, dat bankinstellingen en andere firma's ten minste gedurende een wettelijke verjaringstermijn²⁵⁷ effecten namens onvindbare eigenaren in depot houden, waarbij vervallende dividenden en couponopbrengsten periodiek op een tussenrekening worden geboekt. Na afloop van die termijn worden de effecten door de bank verkocht, waarbij de opbrengst op een tussenrekening geboekt wordt, waarvan

---

gulden) speciaal besteed zou zijn aan het vergoeden van oorlogsschade, dan had dit bij de overheid, in het bijzonder bij het ministerie van Financiën bekend moeten zijn geweest. Intensief onderzoek zou nodig zijn om na te gaan of de overheid niettemin, op de een of andere wijze, delen van de manco-opbrengst speciaal heeft aangewend voor het vergoeden van oorlogsschade. Dat viel buiten het bestek van dit onderzoek.

255 Zie 'Toelichting op F 272', 592.

256 JMW zegde toe aan rechthebbenden die nog zouden opkomen, het hen toekomende bedrag uit te keren. Zie *Eindverslag LVVS*, 15, 42-43, 64; *Eindverslag VVRA*, 7; Lipschits, *Tsedaka*, 331-332.

257 De wettelijke verjaringstermijn bedroeg dertig jaar, maar bedraagt onder het huidig recht (sinds 1992) twintig jaar (art. 3:306 BW). Deze verjaringstermijn fungeert in de praktijk als ondergrens, de werkelijke *bewaartermijn* kan per bankinstelling verschillen. Zo wordt door de ABN Amro ten aanzien van effecten tegenwoordig een bewaartermijn van dertig jaar aangehouden.

waarbij de opbrengst op een tussenrekening geboekt wordt, waarvan het saldo periodiek op de winst- en verliesrekening wordt bijgeschreven.²⁵⁸

Aangenomen mag evenwel worden dat het aantal effecten toebehorend aan oorlogsslachtoffers dat op deze wijze daadwerkelijk werd verkocht betrekkelijk gering is geweest, gezien de lange bewaartermijnen (minimaal dertig jaar) waarbinnen bewindvoerders, curatoren of nabestaanden zich nog konden melden en in het bijzonder gelet op het feit dat de effecten uit joods bezit massaal bij Liro zijn ingeleverd. Wanneer de bewindvoerders of de met de afwikkeling van hun nalatenschappen belaste notarissen of andere bij de opsporing van nabestaanden betrokken instanties²⁵⁹ er op de lange termijn niet in slaagden om nabestaanden te vinden, waren de wettelijke regelingen betreffende onbeheerde nalatenschappen van toepassing. Dat betekende dat effecten toebehorend aan vermogens van vermisten die onder beheer van een bewindvoerder of een curator stonden, als er geen nabestaanden werden gevonden, tenslotte verkocht werden, waarna de opbrengst in de Consignatiekas werd gestort.²⁶⁰

- Kortsluiting

Door de botsing van oppositie en aanmelding ten aanzien van hetzelfde effect ontstond 'kortsluiting'. In dat geval moest de tegenwoordige bezitter aan de Afdeling Effectenregistratie een verklaring van diens bankier of commissionair overleggen, waaruit moest blijken wanneer, op welke wijze, tegen welke koers en door wiens bemiddeling het betreffende effect was verkregen. Een dergelijke verklaring werd de 'verwervingsverklaring' genoemd.

Op grond van de verwervingsverklaring besliste de Afdeling Effectenregistratie volgens vaste criteria of aannemelijk was gemaakt dat het effect in regelmatig beursverkeer was verkregen, zodat de tegenwoordige bezitter werd beschermd door het vermoeden van goede trouw. In dit – meest voorkomende – geval werd de verwervingsverklaring met een standaard bege-

258 Informatie werd onder meer ingewonnen bij de ABN Amro (historisch archief). Zie over deze praktijk J.J. Udo de Haes, 'De bevrijdende verjaring in het bankwezen', in: *Bank- en Effectenbedrijf* (november 1992), 18-20.

259 Te denken is aan de Stichting Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde Nalatenschappen, de Commissie tot het doen van Aangifte van Overlijden van Vermisten, de Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd, de Stichting Centraal Bureau van Onderzoek inzake de Vererving van Nalatenschappen van Vermiste Personen, de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en de ambtenaren van de Burgerlijke Stand en van het Bevolkingsregister van alle gemeenten, in het bijzonder van Amsterdam. Zie Van Bockxmeer et al., *Onderzoeksgids*, 190-191; 218-219.

260 Zie over de orde van grootte van de bedragen afkomstig van oorlogsslachtoffers die in de Consignatiekas terecht kwamen J.L. van der Pauw, 'Consignatiekas en Dienst Domeinen' in: *Eindrapport commissie-Scholten III*, 597-611; voorts Körver, 'Wetgeving inzake onvindbare en onbekende eigenaren', in: *Eindrapport commissie-Scholten III*, 612-624; voorts Lipschits, *Tsedaka*, 340-341.

leidend schrijven (in het spraakgebruik al snel bekend als ‘dode mus’), doorgestuurd naar de gedeposeerde die tegen het vermoeden van goede trouw tegenbewijs mocht leveren. Dit resulteerde in een eindbeslissing van de Afdeling Effectenregistratie, waarbij in de overgrote meerderheid van de gevallen de tegenwoordige bezitter in de eigendom werd erkend. Van deze beslissing (beter bekend als ‘dode mus-beslissing’) stond gedurende een korte appeltermijn van dertig dagen beroep open bij de Afdeling Rechtspraak. Daarnaast behield de gedeposeerde, behalve zijn claim op de Liro-boedel, ook zijn aanspraak op schadevergoeding ingevolge art. 59 E 100 jegens degenen die opzettelijk aan het verlies van het effect voor de oorspronkelijke eigenaar hadden meegewerkt.

Als de Afdeling Effectenregistratie uit de verwervingsverklaring afleidde dat er van regelmatig beursverkeer geen sprake was geweest, lag de bewijslast van de goede trouw bij de tegenwoordige bezitter, een bewijs dat deze in het algemeen niet kon leveren. In die gevallen werd dan ook geen dode mus aan de gedeposeerde verzonden en werd deze meestal wel hersteld in de eigendom van het effect, zodat de tegenwoordige bezitter werd veroordeeld het effect aan de oorspronkelijke eigenaar af te staan. De gedeposeerde moest van zijn kant de wijze van zijn bezitsverlies meedelen en kunnen aantonen dat hij het effect vóór 10 mei 1940 of nadien op regelmatige wijze had verkregen. Ging het om een effect dat tijdens de bezetting bij Liro was ingeleverd, dan werd bij de beslissing waarbij de oorspronkelijke eigenaar in de eigendom werd hersteld, in de regel tevens bepaald dat de vordering op de Liro-boedel van de oorspronkelijke eigenaar (tot de waarde van de door Liro verkregen opbrengst uit verkoop van het effect), overging op de tegenwoordige bezitter. De tegenwoordige bezitter had voor de door hem geleden schade regres op eerdere schakels in de verkrijgingsketen van het effect vanaf het onrechtmatig bezitsverlies²⁶¹, voor zover deze ten tijde van de overdracht te kwader trouw waren geweest.

Na afloop van de termijn voor na-aanmelding en na-oppositie kon de totaalbalans worden opgemaakt van aantallen aangemelde en geopponeerde effecten. De cijfers die worden gegeven in een ambtelijke nota van 8 maart 1952, die gemaakt werd ter informatie van een speciale rechtsherstelcommissie van de Tweede Kamer, geven een indruk van de omvang van deze tak van het rechtsherstel.²⁶²

Tot 1 januari 1952 werden aangemeld:

261 In Liro-gevallen sprak men van een ‘lange’ of ‘korte’ verkrijgingsketen of ketting. ‘Lange ketting’: er zitten een of meerdere schakels tussen de tegenwoordige bezitter en Liro. Men sprak van ‘korte ketting’ als het effect rechtstreeks van Liro was gekocht of door Liro geleverd was.

262 Zie de nota ‘Enkele gegevens betreffende de effectenregistratie’, 8 maart 1952, in: MVI, Wetten 472, die namens de minister van Financiën in maart 1952 naar de Rechtsherstel-Commissie van de Tweede Kamer werd gestuurd.

-binnen- en buitenlandse effecten aangemeld in het binnenland:	18 miljoen
-binnenlandse effecten aangemeld in het buitenland:	2 miljoen
	==
totaal aantal aangemelde effecten:	20 miljoen
Tot 1 jan. 1952 geopponeerde en aangemelde effecten ²⁶³ :	
-in het binnenland:	319 duizend
-in het buitenland:	48 duizend
	===
totaal aantal gevallen van kortsluiting:	367 duizend

De 319 duizend in het binnenland kortgesloten effecten leidden tot 137 duizend kortsluitingsformulieren, die elk op een of meer effecten van dezelfde soort en dezelfde partijen betrekking hadden. Elk van deze 137 duizend kortsluitingsformulieren leverde een door de Afdeling Effectenregistratie te behandelen zaak op. Voor de in het buitenland aangemelde binnenlandse effecten die kortsluiting hadden veroorzaakt, werd een aparte procedure gevolgd. Van de 137 duizend effectenzaken hadden 31 duizend zaken betrekking op vijandelijk vermogen en door de fiscus gezocht vermogen (art. 47-opposities) en 106 duizend zaken op rechtsherstel (artt. 45 en 46-opposities). Alleen de groep van 106 duizend rechtsherstelzaken valt binnen het bestek van dit onderzoek.

Per 1 januari 1952 had de Afdeling Effectenregistratie reeds 39 duizend rechtsherstelzaken afgehandeld. De bulk van deze groep betrof effecten die 'in regelmatig beursverkeer' waren verhandeld en die de Afdeling Effectenregistratie door het geven van dode mus-beslissingen had afgedaan. Van de 67 duizend resterende rechtsherstel-zaken bevonden zich er op 1 januari 1952 tienduizend in een voorbereidend of administratief stadium (het ging daarbij in het algemeen om gevallen van na-aanmelding) en 57 duizend in een processueel stadium, dat wil zeggen dat het wachten was op principiële uitspraken in een aantal proefprocessen bij de Afdeling Rechtspraak, waarna zij door de Afdeling Effectenregistratie volgens vaste criteria konden worden afgedaan. De afwikkeling van de 106 duizend kortsluitingszaken die betrekking hadden op rechtsherstel bracht vele moeilijke problemen en incidenten met zich mee, waarop in paragraaf 4.1 en verder nader wordt ingegaan.

3.5 De Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Rechtspraak

263 Geopponeerde niet aangemelde effecten (die tot een manco-procedure aanleiding gaven) vallen buiten dit overzicht. Zie tevens artt. 45-47 E 100

De Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel was in het zojuist weergegeven systeem de spil, waar de gehele effectenregistratie om draaide. Zij was de registrerende instantie die zorg droeg voor de uitvoering van het systeem: als zodanig had zij de leiding over de werkzaamheden van het Centraal Bureau en van de inleveringskantoren, instanties die in een enorme gezamenlijke krachtsinspanning de effectenregistratie (waarmee tientallen miljoenen effecten, maar geen enkele computer, waren gemoeid) uitvoerden.²⁶⁴ Maar naast deze mechanische taak had de Afdeling Effectenregistratie ook een rechtsprekende functie. Ten aanzien van elk aangemeld en of geopponneerd effect werd de Afdeling Effectenregistratie exclusief opgedragen om te beslissen over erkenning of herstel van recht, en in dat kader al datgene te verrichten wat naar haar oordeel nodig was 'ter vaststelling van de rechtsverhoudingen met betrekking tot het effect'.²⁶⁵ Ingevolge art. 54 lid 2 E 100 kon zij, wanneer zij de oorspronkelijke eigenaar in de eigendom herstelde, de bevoegdheden uitoefenen die in het derde hoofdstuk van E 100 waren neergelegd en die normaal gesproken slechts aan de Afdeling Rechtspraak toekwamen.

Deze rechtsprekende functie kwam het duidelijkst tot uitdrukking in de gevallen waarin zich kortsluiting had voorgedaan. Dan stonden de belangen van de oorspronkelijke eigenaar en de tegenwoordige bezitter immers lijnrecht tegenover elkaar. Had de Afdeling Effectenregistratie over het eigendomsrecht van het effect in deze geschillen beslist, dan stond binnen een appeltermijn van dertig dagen beroep open op de Afdeling Rechtspraak.²⁶⁶ In de praktijk kwam men terecht bij de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, die speciaal was aangewezen voor de behandeling van effectenzaken in beroep. De mogelijkheid van cassatie was, vanwege het spoedeisend karakter van het rechtsherstel, uitgesloten. Wel kon men bij een andere kamer van de Afdeling Rechtspraak herziening van een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak vragen, maar deze mogelijkheid stond vrijwel nooit open, omdat er een *novum* aanwezig moest zijn.

Het feit dat de Afdeling Effectenregistratie een rechtsprekende taak uitoefende was niet onomstreden. Reeds tijdens de bezetting had de vraag, of de registrerende instantie rechterlijke taken moest verrichten een diepgaand, niet meer opgelost meningsverschil veroorzaakt tussen de 'New Yorkse

264 Blijkens een uitspraak van de Afdeling Rechtspraak moeten de inleveringskantoren formeel-juridisch als 'schakels' in het apparaat van de Afd.Eff. worden opgevat. Het inleveringskantoor is dan ook verplicht de voorschriften van de Afd.Eff. na te leven. Zie AR Amsterdam 12 november 1952, R 52/277.

265 Zie art. 52 lid 1 E 100.

266 Zie art. 68 E 100. Van de termijn van dertig dagen kon in bijzondere gevallen, met instemming van de Afd.Eff., worden afgeweken. Verkregen instemming van de Afd.Eff. betekende niet noodzakelijk, dat de AR met de afwijking van de appeltermijn accoord ging. Zie bijv. AR Amsterdam 20 november 1950, R 51/142. De appelgronden waren limitatief omschreven in art. 68 lid 5 E 100 (sub a t/m c).

commissie' en de 'Londense' commissie-Eggens. 'New York' bleef tot op het laatst van mening dat vermenging van uitvoerende en rechtsprekende functies bij de registrerende instantie uit staatsrechtelijk oogpunt moest worden voorkomen. De commissie-Eggens, die het laatste woord had, bleef die vermenging daarentegen nodig achten, om praktische redenen.²⁶⁷

Overeenkomstig de wens van de commissie-Eggens werd de Afdeling Effectenregistratie een instantie *sui generis*, waarvan het tweeslachtige karakter onder meer blijkt uit de regeling van de appelgronden zoals die in art. 68 E 100 was neergelegd. Blijkens art. 68 lid 5 E 100 was appel mede mogelijk in het geval 'dat de afdeeling effectenregistratie haar bevoegdheid op een onredelijke, onbillijke of willekeurige wijze heeft uitgeoefend of kennelijk van haar bevoegdheden een ander gebruik heeft gemaakt dan tot de doeleinden, waarvoor die bevoegdheid is gegeven.'²⁶⁸ Ging men op grond van deze, typisch administratiefrechtelijke appelgrond in beroep bij de Afdeling Rechtspraak, dan bleef men niettemin procederen tegen zijn civielrechtelijke procespartij (een oorspronkelijke eigenaar of tegenwoordige bezitter) en niet tegen de Afdeling Effectenregistratie zelf, hoewel dat bij deze – in die tijd uiterst moderne – appelgrond meer voor de hand had gelegen. Zo kon men wel rechtstreeks tegen de andere Afdelingen van de Raad voor het Rechtsherstel procederen bij de Afdeling Rechtspraak, als deze hun bevoegdheden op onredelijke of willekeurige wijze hadden uitgeoefend.

Veel problematischer dan deze juridische oneffenheid was evenwel het feit dat de leden van de Afdeling Effectenregistratie, ondanks hun rechtsprekende taak, geen onafhankelijke rechters waren zoals de leden van de Afdeling Rechtspraak, die onafzetbaar waren en niet verplicht waren om aanwijzingen van ministers op te volgen.²⁶⁹ Leden van de Afdeling Effectenregistratie konden te allen tijde door de bij het rechtsherstel betrokken ministers worden geschorst en ontslagen. Op grond van art. 40 lid 3 E 100 moest de Afdeling Effectenregistratie de aanwijzingen in acht nemen, welke haar door de ministers van Justitie en Financiën rechtstreeks werden gegeven.

De afhankelijkheid van de Afdeling Effectenregistratie blijkt ook uit de benoemingen van de leden van de Afdeling Effectenregistratie zelf: een aantal leden was volgens een vaste verdeelsleutel afkomstig uit de ambtelijke top van de departementen van Financiën en Justitie en uit het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel. Voorts werden economisch georiënteerde, hooggeleerde juristen benoemd.²⁷⁰ Opvallend is bovendien

267 Zie 'Toelichting op het herziene New Yorkse ontwerp', 3-7.

268 De twee andere appelgronden waren, zie art. 68 lid 5 E 100: a) schending of verkeerde toepassing van een wet of wettelijke maatregel door de Afd.Eff. en b) het feit dat de Afd.Eff. bij de totstandgekomen beslissing feiten of omstandigheden niet in aanmerking heeft genomen, die, waren zij in aanmerking genomen, tot een andere beslissing zouden hebben geleid.

269 Artt. 4 lid 7, 6 lid 1 en 114 ev E 100.

riënteerde, hooggeleerde juristen benoemd.²⁷⁰ Opvallend is bovendien dat de feitelijke ontwerpers van F 272, Koopmans en Van der Plas, beiden lid van de Afdeling Effectenregistratie werden, net als Overhoff en Bregstein, die ook bij de totstandkoming van F 272 betrokken waren geweest, en net als de ontwerper van E 100, Eggens.²⁷¹

De afhankelijke positie van de Afdeling Effectenregistratie lokte kritiek uit van de zijde der gedeposeerden. De meervermelde joodse advocaat Sanders, die in het 'effectenrechtshersteldrama'²⁷² een hoofdrol speelde, betoogde reeds in zijn eerste grote pleidooi in een principiële effectenzaak voor de Afdeling Rechtspraak dat bij de totstandkoming van F 272 en in de Afdeling Effectenregistratie

‘Met de enkele reserve dat i.c. de rechter, tevens uitvoerende macht, [niet ook wetgever] doch de leider of verleider van de wetgever (Noodwetgever) [was], waren hier alle drie de machten in dezelfde personen verenigd, die bovendien ook ten dele direct belanghebbenden waren. [...] Maar daarbij waren niet de vertegenwoordigers van de groep met tegenstrijdige belangen, de mannen uit de praktijk van het gedeposeerd worden. Men heeft angstvallig nagelaten om de vertegenwoordigende lichamen van de “uitgeplunderde bevolkingsgroep” er in te kennen of in de gelegenheid te stellen hun oordeel en hun standpunt kenbaar te maken bij de regeling die men beraamde.’²⁷³

Bestudering van de principiële zaken die op het gebied van het effectenrechtsherstel zijn gevoerd, wijst uit dat de Afdeling Effectenregistratie inderdaad de beursbelangen en de daarmee convergerende belangen van de Staat bijzonder zwaar liet wegen en, zodra die belangen zich voordeden, in de regel in voor de gedeposeerden ongunstige zin besliste. Baanbrekende uitspraken, waarbij de gedeposeerden, in weerwil van de belangen van de beurs, in het gelijk werden gesteld, werden pas in beroep, door de Afdeling Rechtspraak gegeven. Gevolg was, dat de gedeposeerden ten aanzien van over de beurs verkochte aandelen hun hoop al snel vrijwel volledig op de Afdeling Rechtspraak vestigden. In beurskringen deed zich het omgekeerde voor: daar zag men de Afdeling Effectenregistratie als de bij uitstek

270 Zie over de voorzitter van de Afdeling Effectenregistratie het in memoriam ‘Mr. G. Nauta, 1884-1967’ door A.J. Teychiné Stakenburg, *Rotterdams Jaarboekje 1968* (Rotterdam 1968), 215-219; Sanders’ ‘Pleitnotities herziening Vis/Dirkzwager’, 25. In de loop van zijn veelomvattende carrière was Nauta niet alleen vaste notaris van (onder meer) de Rotterdamsche Bank, maar ook als commissaris aan diverse, veelal Rotterdamse bankinstellingen verbonden. In 1953 verkreeg Nauta, in het bijzonder vanwege zijn verdiensten als voorzitter van de Afdeling Effectenregistratie, het commandeurskruis van de Orde van Oranje-Nassau.

271 Zie Warning, *Inventaris Afdeling Effectenregistratie*, 16. In 1948 moest Overhoff, verdacht van verduistering en fraude, zijn lidmaatschap van de Afd.Eff. neerleggen.

272 De kwalificatie komt van De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 202.

273 Zie de pleitnota van Sanders inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948, 16-17, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70.

deskundige instantie, terwijl men in toenemende mate het gevoel had, dat de Afdeling Rechtspraak de praktijkkennis ontbeerde, die in deze lastige materie nodig was.²⁷⁴ Ook tussen de Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Rechtspraak zelf ontstonden gaandeweg spanningen, die pas in 1953 verdwenen, toen over de beursgevallen een compromis werd bereikt.

Op 4 december 1952 deed de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak uitspraak in een zaak, waarbij onder meer werd overwogen:

‘dat de afdeling Effectenregistratie geen deel uitmaakt van de rechterlijke macht, immers haar leden niet zijn rechters, overeenkomstig artikel 162 der Grondwet als zodanig bij de wet aangewezen en benoemd met inachtneming van het bepaalde bij artikel 173 der Grondwet, doch van de Regering afhankelijke administratieve ambtenaren, gelijk duidelijk blijkt uit het bepaalde bij de artikelen 40, derde lid, en 4, zevende lid, van het Besluit Herstel Rechtsverkeer [...]’.²⁷⁵

Deze overweging, die betrekkelijk onbekend bleef, betekende in de praktijk niet dat de Afdeling Effectenregistratie gediskwalificeerd werd voor de uitoefening van haar wettelijk opgedragen taken, wèl dat haar uitspraken in kortsluitingsgevallen niet de status konden bezitten van rechterlijke uitspraken, maar van beslissingen gegeven door een van de overheid afhankelijk, administratief orgaan. Wat echter te betreuren valt en blijft, is dat de Afdeling Effectenregistratie binnen het kader van de aan haar wettelijk opgedragen taken tot aan haar opheffing rechtsbeslissingen bleef nemen ten aanzien van de eigendom van effecten²⁷⁶, in strijd met de Nederlandse Grondwet, die de berechting van geschillen van burgerlijk recht exclusief opdraagt aan de rechterlijke macht.²⁷⁷ Aan deze praktijk, die sterker is geweest dan de leer, kwam pas na de opheffing van de Afdeling Effectenregistratie in 1971 een einde. In de ‘Wet houdende regelen inzake de opheffing van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel’²⁷⁸ werd bepaald dat de taak en bevoegheden van de Afdeling Effectenregistratie overgingen op de minister van Financiën, behalve de bevoegdheid tot het geven van

274 In dezelfde geest schreef De Vries over de Afdeling Rechtspraak in *Een eeuw vol effecten*, 210: ‘Wat voor de Vereniging-Bedrijfsgroep [lees: VvdE] tot veel zorg aanleiding gaf, was het feit dat de rechtsuitspraken in een aantal procedures op beangstigende wijze de erkenning van het regelmatig beursverkeer en het compromis inzake F 272 miskenden, die toch de basis vormden voor de heropening van de effectenbeurs in 1946 en zonder welke basis een behoorlijk functioneren van het beursapparaat voor bestuur en leden niet denkbaar was.’

275 AR Den Haag 4 december 1952, R 53/298.

276 En andere burgerlijke rechten, zoals vruchtgebruik en pandrechten. Zie art. 52 lid 1 E 100.

277 Zie art. 160 (Oud) Grondwet, het huidige art. 112 Grondwet.

278 Wet van 7 januari 1971, *Stb.* (1971), 1.

eigendomsbeslissingen ten aanzien van effecten. Deze bevoegdheid ging over op de arrondissementsrechtbank te Amsterdam.²⁷⁹

De Afdeling Effectenregistratie heeft, met name in de eerste tien jaar van haar bestaan in vele tienduizenden kortsluitingsprocedures eigendomsbeslissingen genomen, beslissingen die – in ieder geval tot de geciteerde overweging van de Afdeling Rechtspraak uit december 1952 – door zowel deskundigen als het publiek als rechterlijke uitspraken waren beschouwd. Dat de Afdeling Effectenregistratie niettemin geen onafhankelijke instantie was, heeft het vertrouwen van veel gedeposeerden in de onpartijdigheid van deze Afdeling tot in de eerste helft van de jaren vijftig in ernstige mate geschaad.²⁸⁰

3.6 Herstel van het beursverkeer; de wijziging bij I 21

Herstel van het beursverkeer had in de jaren vlak na de bevrijding een hoge politieke prioriteit. Niettemin zorgde de effectenregistratie er (naast andere maatregelen²⁸¹) voor, dat de beurshandel in ernstige mate werd belemmerd. De heropening van de effectenbeurs op 7 januari 1946 betekende niet meer dan dat de beurs ‘op een kier’ werd opengezet.²⁸² Op grond van art. 70 E 100 was het in beginsel verboden om met betrekking tot elk effect waarover in het kader van de effectenregistratie nog geen beslissing was genomen enige rechtshandeling te verrichten. Slechts overeenkomstig nadere uitvoeringsmaatregelen van de Afdeling Effectenregistratie was het toegestaan om aangemelde en ingeleverde effecten tussentijds te verkopen (door tussenkomst van het betrokken inleveringskantoor), mits de opbrengst op een geblokkeerde rekening werd gestort. De verplichte storting van de opbrengst op een geblokkeerde rekening was uitgebreid geregeld in art. 71 E 100 en was bedoeld om de verhaalspositie van gedeposeerden die in hun rechten zouden worden hersteld veilig te stellen.

Tegen het stelsel van geblokkeerde rekeningen rees in beurskringen echter al snel verzet en het heeft in de praktijk geen toepassing gevonden.²⁸³ In afwijking van het bepaalde in art. 71 E 100 heeft de Afdeling Effectenregistratie in samenwerking met de Vereniging voor de Effectenhandel een

279 Zie Warning, *Inventaris Afdeling Effectenregistratie*, 18.

280 Illustratief zijn de woorden van Sanders die in par. 1.1 van hoofdstuk 3 werden aangehaald.

281 Ook de fiscale maatregelen en de geldzuivering hebben zwaar op de beurshandel gedrukt.

282 Zie De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 201.

283 ‘Men verkoopt effecten niet om zijn geld renteloos geblokkeerd bij een Bank te laten staan’, aldus ook Meijers, ‘Rechtsherstel en handel ter beurze’, 264. Volgens A. van Oven was het belangrijkste bezwaar tegen het wettelijke stelsel van de geblokkeerde rekeningen ‘dat het stelsel in de praktijk niet verwezenlijkbaar bleek.’ Zie A. van Oven, ‘De invloed der effectenregistratie op het rechtsverkeer’, in: *De Naamloze Vennootschap* (1947-1948), 109.

alternatieve oplossing gevonden door de invoering van een heffing van 0,25% op de opbrengst van alle beurstransacties. In 1948 werd de heffing door de minister van Financiën verlaagd tot 1 promille en voor bepaalde groepen beurstransacties opgeheven.²⁸⁴ De heffing vloeyde in een daartoe opgericht fonds, het Waarborgfonds Rechtsherstel, waaruit door de hervatting van de beurshandel gedupeerde oorspronkelijke eigenaren konden worden gecompenseerd. Om precies te zijn, het fonds vormde een garantie ten behoeve van die gedeposeerden aan wie in de komende jaren rechtsherstel zou worden verleend ten aanzien van een effect, dat in de tussentijd door de tegenwoordige bezitter *na 5 mei 1945* overeenkomstig de voorschriften ter beurze was verhandeld en om die reden toch niet zou kunnen worden teruggeven.²⁸⁵ Als de tegenwoordige bezitter die het betreffende effect had verkocht terzake geen of onvoldoende verhaal bood – in casu volledige schadevergoeding inclusief gedeerde dividenden of coupons – dan werd de oorspronkelijke eigenaar gecompenseerd uit het Waarborgfonds Rechtsherstel. Om de financiële risico's voor het Waarborgfonds zo beperkt mogelijk te houden, besliste de Afdeling Effectenregistratie bovendien dat niet alle aangemelde en ingeleverde effecten hangende de effectenregistratie ter beurze mochten worden verkocht. Slechts effecten die voldeden aan art. 3 van de Negende Uitvoeringsbeschikking van de Afdeling Effectenregistratie²⁸⁶ mochten ter beurze worden verhandeld. Daaronder vielen in het algemeen effecten die hetzij tijdens de bezetting niet van eigenaar waren gewisseld, hetzij pas na de bezetting waren uitgegeven, alsmede effecten die tijdens de bezetting 'in regelmatig beursverkeer' waren verkregen.²⁸⁷ Door ook deze laatste categorie effecten voor verhandeling toe te laten preludeerde de Afdeling Effectenregistratie op gunstige uitspraken voor tegenwoordige bezitters ten aanzien van effecten die in regelmatig beursverkeer waren verkregen.²⁸⁸ In incidentele gevallen verleende de Afdeling Effectenregistratie bijzondere vergunningen voor de verkoop van effecten die niet voldeden aan art. 3 van de Negende Uitvoeringsbeschikking. Een dergelijke bijzondere vergunning werd echter in geen geval verstrekt als de betreffen-

284 De wettelijke basis bood art. 3 lid 2 I 21.

285 Het Waarborgfonds bood in de eerste jaren van zijn bestaan géén waarborg voor gedeposeerden die in het kader van de effectenregistratie *niet* in hun rechten zouden worden hersteld. Deze functie zou het fonds er echter wel bij krijgen vanaf juni 1953, als gevolg van een compromis dat in 1953 totstandkwam tussen regering en vertegenwoordigers van de beurs en gedeposeerden, waarop in par. 8 van dit hoofdstuk nader wordt ingegaan.

286 Zie *Prijscourant* VvdE (29 november 1946), Mededeling N° 104.

287 Met uitzondering van na 1 mei 1941 verkregen Nederlandse certificaten van Amerikaanse aandelen.

288 Vanaf het moment dat bij effecten uit deze categorie echter kortsluiting werd geconstateerd, moest bij een eventuele verkoop de opbrengst wel op een geblokkeerde rekening worden gestort. Zie *Prijscourant* VvdE (27 maart 1947), Mededeling N° 130; Van Oven, 'De invloed der effectenregistratie op het rechtsverkeer', 148.

de effecten bij toetsing op de ‘zwarte lijst’ (lijst van alle geopponeerde effecten) bleken voor te komen.²⁸⁹

Het Waarborgfonds had aanvankelijk geen wettelijke basis. Dit werd onwenselijk gevonden, omdat het fonds in de praktijk de plaats innam van het in E 100 neergelegde stelsel van de geblokkeerde rekeningen. In januari 1948 werd in deze leemte voorzien door de inwerkingtreding van de ‘Wet van 15 Januari 1948, houdende voorzieningen in zake het Waarborgfonds Rechtsherstel en in zake de effectenregistratie’, beter bekend als I 21.

I 21 verleende niet alleen een wettelijk kader aan het Waarborgfonds, maar regelde nog enige zaken, die met de effectenregistratie samenhangen. Een van die problemen betrof art. 59 E 100. Ingevolge dit artikel kon een gedeposeerde die niet of maar ten dele in zijn rechten werd hersteld al diegenen aansprakelijk stellen die opzettelijk aan het verlies van het effect voor de oorspronkelijke eigenaar hadden meegewerkt. Maar uit art. 59 E 100 bleek niet duidelijk naar welke maatstaf de schadevergoeding die geëist kon worden moest worden berekend. De koerswaarde van effecten in de bezettingstijd bood niet voldoende houvast, vanwege de grote koersschommelingen, waaraan vrijwel alle fondsen in die jaren onderhevig waren geweest.²⁹⁰ Om aan arbitraire verschillen in de berekening van de schadevergoeding tussen gedeposeerden onderling een einde te maken besloot men voor beursgenoteerde fondsen de schadevergoeding van art. 59 E 100 te correleren aan een vaste koerswaarde. Dit werd de koerswaarde die was opgenomen in de *Prijscourant* van 4 november 1947²⁹¹, een koerswaarde die voor de grote meerderheid van de beursgenoteerde fondsen boven het koersniveau in de bezettingstijd lag. De maatstaf op basis van de 4 november 1947-koers werd expliciet in het gewijzigde art. 59 E 100 vastgelegd. De wettelijke fixatie van het koersniveau hield voor gedeposeerden op termijn (naarmate het effectenrechtsherstel langer duurde) een belangrijk bijkomend nadeel in. Naarmate het gemiddelde koersniveau in de jaren die volgden verder omhoog ging, werd ook het verschil tussen de schadevergoeding op basis van de 4 november 1947-koersen en de werkelijke koerswaarde van de geroofde aandelen steeds groter, waardoor de schadevergoeding devalueerde.

In aansluiting aan het gewijzigde art. 59 E 100 namen ook de beheerders-vereffenaars van de Liro-boedel de vaste koerswaarde van 4 november 1947 tot uitgangspunt bij de berekening van de vorderingen van gedeposeerden op de Liro-boedel, ten aanzien van effecten die zij bij Liro hadden

289 Zie daarover Van Oven, ‘De invloed der effectenregistratie op het rechtsverkeer’, 126-128.

290 Zie voor een illustratief overzicht van de koersschommelingen van de fondsen Amsterdam Rubber, Koninklijke Olie, H.V.A., Deli Maatschappij, Vorstenlanden en Scheepvaartunie in de eerste maanden van 1942, ‘Liro-nota effecten’, 1.

291 *Prijscourant* (4 november 1947), bijvoegsel bij *Staatscourant* (12 november 1947), N° 219. Zie ook art. 59 lid 1 E 100.

ingeleverd, maar die na de bevrijding niet meer bij Liro of VVRA aanwezig waren.²⁹² Deze wijze van berekening zorgde ervoor dat de beheerders-verteffenaars van de Liro-boedel aan een groot aantal oorspronkelijke eigenaren meer moesten terugbetalen dan Liro tijdens de bezetting uit de verkoop van de ingeleverde effecten had ontvangen, hetgeen uiteindelijk een verlies voor de Liro-boedel betekende van circa 17,5 miljoen gulden.²⁹³ Als een gedeposedeerde in het kader van het rechtsherstel zijn effecten van een tegenwoordige bezitter terugkreeg en om die reden zijn vordering op de Liro-boedel aan de laatste had moeten cederen, werd de hoogte van de vordering opnieuw berekend op basis van de door Liro in de bezetting geboekte verkoopopbrengst. De achterliggende gedachte daarbij was, dat tegenwoordige bezitters niet ten koste van gedeposedeerden mochten profiteren van de gunstige 4 november 1947-koersen.²⁹⁴

Er werd bij I 21 ook een wijziging doorgevoerd in de regeling van het vermoeden van goede trouw bij in regelmatig beursverkeer verkregen effecten. In het stelsel van F 272 was namelijk niet vastgelegd, dat leden van de Vereniging voor de Effectenhandel die *voor eigen rekening* effecten ter beurze gekocht hadden ook aanspraak konden maken op het vermoeden van goede trouw. Op aandrang van de Vereniging voor de Effectenhandel werd hier alsnog in voorzien.²⁹⁵ Hoewel deze aanvulling blijkens de voorbereidende stukken niet werd gezien als *novum* maar als een verduidelijking van een reeds bestaande regeling en ook door minister Lieftinck in antwoord op vragen uit de Eerste Kamer als zodanig werd voorgesteld²⁹⁶, lag zij evenwel niet voor de hand. De officiële toelichting op het wetsbesluit F 272 vermeldt namelijk expliciet dat het vermoeden van goede trouw juist was opgenomen om het ondeskundige publiek te beschermen, dat ondanks de plunderingen door Liro op de goede naam van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamse Effectenbeurs had vertrouwd. Maar hetzelfde kan niet onmiddellijk gezegd worden van de leden van de Vereniging zelf, die gezien hun deskundigheid en hun aanwezigheid op de beurs veel beter op de hoogte waren van wat zich werkelijk op de beursvloer afspeelde. Voor *hen* was het vermoeden van goede trouw dan ook oorspronkelijk niet bedoeld. De

292 Hierop bestond een uitzondering in het voordeel van gedeposedeerden: als de waarde van de door Liro tijdens de bezetting geboekte verkoopopbrengst hoger was dan de 4 november 1947-waarde, werd uitgegaan van de door Liro geboekte waarde. Zie *Eindverslag LVVS*, 22.

293 Zie *Eindverslag LVVS*, 22.

294 De 4 november 1947-koersen waren immers alleen bedoeld ter opheffing van arbitraire verschillen tussen de Liro-vorderingen van gedeposedeerden onderling. Zie *Eindverslag LVVS*, 22. De Afdeling Rechtspraak heeft deze gedragslijn van de beheerders-verteffenaars van de Liro-boedel in het 'maatstavenvonnis' bekrachtigd. Zie het overwogene omtrent maatstaven f en g in Comm.Gedep. et al./ NBI, AR Den Haag 19 mei 1951, R 51/51.

295 Zie art. 10 I 21 Jo. art. 53 E 100.

296 Zie *Hand. I* (1949-1950), 332.

officiële *Toelichting op F 272*, die in 1947 werd gepubliceerd, zegt daarover het volgende:

‘Men kan nu wel zeggen: het was van algemeene bekendheid dat ter beurze door of vanwege den vijand wederrechtelijk ontnomen waarden op groote schaal werden aangeboden. *Doch eerder dan van het publiek moet dit inzicht van den handelaar in effecten worden verwacht.* Het publiek mocht meenen, dat aankoop van effecten oirbaar was, zoolang de beurs niet werd gesloten en kon derhalve [...] verwachten, dat op een normale order tot aankoop levering van een onaantastbaar effect zou volgen.’²⁹⁷

4. Dode mussen en regelmatig beursverkeer (1947-1949)

4.1 Dode mussen

Nadat de termijnen voor aanmelding en oppositie waren verstreken en de lijst van alle geopponeerde effecten gereed was, kon de Afdeling Effectenregistratie in de loop van 1947 met haar rechterlijke taak een aanvang maken.²⁹⁸ Het beleid van de Afdeling Effectenregistratie was erop gericht om aan het herstel van het beursverkeer een zeer hoge prioriteit toe te kennen. Dat betekende, dat het beleid ten aanzien van de afwikkeling van de kortsluitingsgevallen werd gemotiveerd door de wens om aan deelnemers aan het beursverkeer zo snel mogelijk zekerheid te verschaffen.²⁹⁹ Het behoeft geen betoog dat dit beleid vaak haaks stond op de belangen van gedeposedeerden.

Het eerste wat de Afdeling Effectenregistratie deed, nadat de verwervingsverklaringen van de tegenwoordige bezitters waren binnengekomen³⁰⁰, was nagaan of uit die verwervingsverklaringen op het eerste gezicht kon worden afgeleid of het betreffende effect in regelmatig beursverkeer was verkregen. Was dit naar het oordeel van de Afdeling Effectenregistratie het geval, dan werd de verwervingsverklaring, voorzien van een standaard be-

297 ‘Toelichting op F 272’, 588 (cursivering auteur).

298 Afgezien van de mogelijkheden tot na-aanmelding en na-oppositie die tot 1 januari 1952 bleven bestaan.

299 Zie Van Oven, ‘De invloed der effectenregistratie op het rechtsverkeer’, 128: ‘Blijkt met betrekking tot een effect, ten opzichte waarvan kortsluiting wordt geconstateerd, het op verkrijging in regelmatig beursverkeer gebaseerde vermoeden van goede trouw te gelden, dan zal het – naar te verwachten is – juist dank zij het bestaan van dit vermoeden mogelijk zijn, het geschil in korte tijd af te handelen. Juist ter wille van de snelheid zal in de gevallen, waarin het vermoeden geldt, een speciale wijze van procederen worden toegepast.’

300 Een verwervingsverklaring was een formulier waarop de tegenwoordige bezitter (daarbij geholpen door zijn bankier of commissionair) aangaf, wanneer, op welke wijze, tegen welke koers en door wiens bemiddeling het geopponeerde effect was verkregen.

geleidend schrijven – een formulier dat in het spraakgebruik al snel bekend ging staan als ‘dode mus’³⁰¹ – doorgestuurd naar de gedeposeerde. Was er naar het oordeel van de Afdeling Effectenregistratie blijkens de verwervingsverklaring *geen* sprake van ‘regelmatig beursverkeer’, dan werd de gedeposeerde de gelegenheid gegeven de wijze van bezitsverlies mee te delen en aan te tonen, dat hij vóór 10 mei 1940 – of nadien op regelmatige wijze – het stuk had verkregen. De tegenwoordige bezitter werd uitgenodigd om bij verweerschrift zijn goede trouw te bewijzen. Op de gevallen waarin van ‘regelmatig beursverkeer’ geen sprake was, wordt in paragraaf 7 nader ingegaan. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de dode mussen.

In de dode mus werd vermeld dat uit de verwervingsverklaring was gebleken, dat het betreffende effect door de tegenwoordige bezitter in regelmatig beursverkeer was verkregen. De tegenwoordige bezitter zou worden erkend in de eigendom van het effect, tenzij de gedeposeerde in staat was te bewijzen dat er geen sprake was van regelmatig beursverkeer omdat de verwervingsverklaring onjuist was of dat, ondanks de verkrijging in regelmatig beursverkeer, de tegenwoordige bezitter niet te goeder trouw was te achten. Het werd de dode mus-ontvangers uitdrukkelijk afgeraden om uit anderen hoofde bij de Afdeling Effectenregistratie verweer te voeren, want dat zou de erkenning van de tegenwoordige eigenaar toch niet in de weg kunnen staan.³⁰² Werde de oorspronkelijke eigenaar niet in zijn eigendom hersteld, dan had hij volgens het formulier in ieder geval een vordering op Liro en mogelijk ook nog op een of meer andere personen ingevolge art. 59 E 100, waarover hij in dat geval nog wel zou horen.

Het werd de gedeposeerden al snel duidelijk dat het gevraagde tegenbewijs in de regel heel moeilijk te leveren was. De desillusie onder de ontvangers van de dode mussen nam verder toe, nadat de Afdeling Effectenregistratie een algemene mededeling had doen uitgaan, waarin zij verklaarde dat zij vóór de verzending van de formulieren al had nagegaan dat er geen sprake was van vijandelijk vermogen, dat er niet op een zogenaamde ‘smijtdag’ was gekocht, dat de koers die in de verwervingsverklaring was opgegeven overeenkwam met de officiële koers op de betreffende dag en

301 De term ‘dode mus’ werd voor het eerst gebezigd door J. Houthakker in een artikel in het *NIW* van 24 oktober 1947, getiteld ‘Effectenregistratie. Hebben de Joden enige kans om hun effecten terug te krijgen of tenminste op een afdoende schadeloosstelling?’, in het volgende fragment: ‘De Posterijen hebben de Joden met duizenden papieren mogen verblijden, waarbij hun de kans wordt geboden om in verzet te komen tegen de voorgenomen erkenning door de Afdeling Effectenregistratie van de huidige bezitter als definitief eigenaar. Zij worden blij gemaakt met “dode mussen”.’

302 In het dode mus-formulier kwam de volgende zinsnede: ‘De Afdeling brengt met nadruk onder Uw aandacht, dat het geen nut heeft een request in te dienen, waarin niet een nauwkeurige beschrijving voorkomt van feiten, welke een der [...] vermelde conclusies rechtvaardigen; zodanige requesten zullen de erkenning van de tegenwoordige bezitter niet kunnen verhinderen.’ In een tweede versie van de ‘dode mus’ was deze passage verdwenen.

dat het lid van de Vereniging voor de Effectenhandel dat bij de aankoop van het effect zijn bemiddeling had verleend niet op de zwarte lijst van foute beursleden was geplaatst.³⁰³ Op 3 november 1947 publiceerde de Afdeling Effectenregistratie een artikel met die strekking in *Het Financieele Dagblad* onder de kop ‘Verwervingsverklaringen betekenen weinig hoop voor gedeposedeerden.’

Ook de toenmalige secretaris van de Afdeling Effectenregistratie, de jurist A. van Oven, maakte het de dode mus-ontvangers in februari 1948 in een artikel in het juridisch weekblad *WPNR* duidelijk dat zij, behoudens uitzonderingen, geen enkele kans maakten. Het doen van zelfstandig onderzoek werd door Van Oven zelfs uitdrukkelijk ontraden:

‘Het verdient de voorkeur dat [gedeposedeerden] zich zullen onthouden van het doen van nasporingen, welke reeds [...] door de Afdeling zijn geschied, en – bijzondere omstandigheden buiten beschouwing gelaten – evenzeer van het indienen van requesten, welke, aangezien zij slechts irrelevante feiten bevatten, toch niet tot voortzetting van de procedure kunnen leiden. [...] Door een zodanige gedragslijn te volgen zullen de gedeposedeerden zich veel vergeefse moeite en kosten besparen. Bij het strooien van zand in de “rechtsherstelmaschine” is uiteindelijk niemand gebaat.’³⁰⁴

Toch wilde niet elke ontvanger van een dode mus zich zonder meer bij de situatie neerleggen, vooral niet toen duidelijk werd dat de Afdeling Effectenregistratie vóór de verzending van de dode mus niet consequent had nagegaan, *van wie* het lid van de Vereniging voor de Effectenhandel dat bij de aankoop zijn bemiddeling verleende het besmette effect had verkregen.³⁰⁵ Was dit Liro of een andere instelling, die op de zwarte lijst was geplaatst, dan leek de kans dat er van regelmatig beursverkeer geen sprake was geweest, aanmerkelijk toe te nemen. Gegevens over eerdere schakels in de verkrijgingsketen³⁰⁶ van het effect waren voor gedeposedeerden bovendien van groot belang, omdat zij, als zij niet in de eigendom werden hersteld, uit

303 Zie de betreffende mededeling van de Afd. Eff. in *Prijscourant VvdE* (29 oktober 1947); ook in: *NIW* (7 november 1947).

304 A. van Oven, ‘De effectenregistratie als middel tot rechtsherstel’, in: *WPNR* (1948), 65. Na publicatie van dit artikel zou Sanders zichzelf in zijn pleitnota’s meermalen als een ‘zandstrooier’ betitelen.

305 Aanvankelijk vermeldde de verwervingsverklaring niet altijd van wie het lid van de VvdE het effect ter beurze had verkregen. De Afd.Eff. was kennelijk van mening geweest dat deze informatie voor het oordeel omtrent het bestaan van ‘regelmatig beursverkeer’ van geen belang was. Zie in dit verband ook de brief van het bestuur van de VvdE aan de Afd.Eff., 25 november 1946, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (1). In deze brief werd erop aangedrongen de naam van de verkopende instelling op de verwervingsverklaring helemaal achterwege te laten.

306 Dat is de ‘ketting’ van de opeenvolgende bezitters van het effect vanaf het moment van de roof (meestal het moment waarop het effect bij Liro was ingeleverd).

hoofde van art. 59 E 100 aanspraak hadden op schadevergoeding jegens alle tussenpersonen te kwader trouw.

Het werd gedeposeerden echter onmogelijk gemaakt aan deze informatie te komen. Leden van de Vereniging voor de Effectenhandel, die vragen van gedeposeerden over de verkopende instelling of over eerdere tussenschakels kregen voorgelegd, weigerden daarop antwoord te geven, met als standaard-motivering dat door de Vereniging voor de Effectenhandel was besloten om over deze feiten geen mededelingen aan particuliere personen te doen.³⁰⁷

Inderdaad was deze kwestie binnen de Vereniging voor de Effectenhandel uitgebreid aan de orde geweest. Het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel had inmiddels een 'Commissie Rechtsherstel' ingesteld, een commissie die, anders dan de naam doet vermoeden, was gericht op het behartigen van de belangen van de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel. Met dat doel probeerde deze commissie te voorkomen dat rechtsherstel plaats vond in alle gevallen waarin het effect over de beurs was verhandeld. Voorzitter van deze commissie was Van Leeuwen, de directeur van De Twentsche Bank die eerder bij de uitvoering van de Liro-verordeningen en bij de totstandkoming van F 272 was betrokken geweest. Leden waren onder meer het beurslid W. Willems en de advocaat Th.P.J. Masthoff.³⁰⁸ Tot het beleid om aan gedeposeerden geen gegevens te verstrekken over de verkrijgingsketen van over de beurs verhandelde effecten werd besloten in een vergadering van de Commissie Rechtsherstel op 10 oktober 1947. Men was van mening dat dergelijke informatie uitsluitend op uitdrukkelijk verzoek van de Afdeling Effectenregistratie aan deze afdeling moest worden doorgegeven, ondanks de opmerking van een der aanwezigen 'dat in dat geval in zekere zin partij wordt getrokken voor den tegenwoor-

307 Zie pleitnota Sanders inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70 en het artikel 'Nogmaals Effectenregistratie', in: *NIW* (17 december 1948).

308 Willems werd na het terugtreden van Overhoff in zijn plaats lid van de Afdeling Effectenregistratie. Masthoff was rechtskundig adviseur van de VvdE. Hij was tot 1 september 1947 beheerder-vereffenaar van de Liro- en V VVRA-boedels geweest. Na september 1947 bleef Masthoff juridisch adviseur van LVVS (Liro) en VVRA en was uit dien hoofde nauw betrokken bij de afwikkeling van de Liro-boedel. Dankzij Masthoff was de VvdE altijd uitstekend op de hoogte van de nieuwste verwickelingen rond de Liro- en VVRA-boedels. Masthoff had tevens zitting in de 'LVVS-Commissie', waarin onder meer vertegenwoordigers van de ministeries van Financiën en van Justitie zitting hadden. De LVVS-Commissie had ten doel de beheerders-vereffenaars van de Liro- en VVRA-boedels met raad en daad terzijde te staan. Zie *Eindverslag LVVS*, 8-9. In 1949 werd door de VvdE ook nog een 'Rechtsherstel-inlichtingenbureau' opgericht, dat de leden van de VvdE meer specifieke bijstand verleende in rechtsherstelkwesties. Zie VvdE, Interne Circulaires N°s 297-299, februari 1949, in: VVDE, beleidsarchief.

dige bezitter.³⁰⁹ Blijkens het verslag vond de rechtskundige adviseur van de Vereniging voor de Effectenhandel, Masthoff – die op dat moment tevens raadsman was van de onder beheer gestelde Liro- en VVRA-boedels – het verstrekken van informatie aan oorspronkelijke eigenaren zelfs geheel overbodig:

‘De heer Masthoff is van mening dat de gedeposedeerden niets aan deze gegevens zullen hebben, aangezien de regelmatige houders door het systeem van het KB [E 100 zoals gewijzigd bij F 272] worden beschermd en ook de eerste schakel meestal niet in aanmerking voor schadevergoeding zal komen.’³¹⁰

Zoals reeds werd opgemerkt, hadden gedeposedeerden deze gegevens wel degelijk nodig, juist omdat ‘regelmatig beursverkeer’ bij rechtstreekse verkrijging van Liro of van een ander lid van de Vereniging voor de Effectenhandel dat op de zwarte lijst was geplaatst geenszins vaststond.

Om aan de talloze verzoeken van (advocaten van) gedeposedeerden om gegevens over de verkrijgingsketen een einde te maken, werd onder leiding van Van Leeuwen een artikel vervaardigd waarin de beleidslijn van de Vereniging voor de Effectenhandel om geen gegevens aan gedeposedeerden te verstrekken werd beargumenteerd. Dit artikel verscheen op 10 december 1947 anoniem in *Het Financieele Dagblad*.³¹¹ Uit een uitknipsel uit de notulen van de Commissie Rechtsherstel van 4 december 1947 blijkt, dat er op dat moment een afwijzend standaardantwoord bestond als joodse particulieren aan leden van de Vereniging voor de Effectenhandel om inlichtingen verzochten. Blijkens het uitknipsel³¹² gaf Van Leeuwen op deze vergadering aan, dat het naar zijn mening ook niet op de weg van leden van de Vereni-

309 Zie ‘Kort verslag vergadering Adviescommissie voor het Rechtsherstel’ van 10 oktober 1947, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (2).

310 ‘Kort verslag vergadering Adviescommissie voor het Rechtsherstel’ van 10 oktober 1947).

311 Zie voor concepten VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (2); voorts *Het Financieele Dagblad* (10 december 1947). De belangrijkste argumenten waren dat het doen van particuliere reches ten behoeve van gedeposedeerden a) in strijd is met het vertrouwelijke karakter van de effectenregistratie, b) aanleiding kan geven tot onzekerheid en verwarring, c) om logistieke en organisatorische redenen door de banken en commissonnairs niet kan worden verricht, d) overbodig is. Over dit artikel zou Sanders in zijn eerste grote pleidooi in een effectenrechtsherstel-zaak het volgende opmerken (zie pleitnota Sanders inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70): ‘Dit diende natuurlijk om de gedeposedeerden te bewegen om toch vooral passief te blijven tegenover de met milde hand uitgestrooide voorlopige beslissingen, en al waren zij dan ook niet vastgebonden, hun hoofd zoet te laten liggen op het blok der guillotine die de Afdeling Effectenregistratie zo naarstiglijk bediende.’

312 Zie uitknipsel uit de notulen van de Commissie Rechtsherstel van 4 december 1947, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (2).

ging voor de Effectenhandel lag mee te werken aan het opstellen van rekeningen van gedeposeerde.

Een reactie van de zijde van de gedeposeerde kon niet uitblijven. De 'Joodse Commissie voor Herstel', die in dit stadium van het effectenrechtsherstel de belangen van de gedeposeerde behartigde³¹³, liet de Afdeling Effectenregistratie weten, dat in de verwervingsverklaring niet alle gegevens stonden, die voor de gedeposeerde van belang waren. De Afdeling Effectenregistratie antwoordde, dat zij haar best zou doen om de aperte gevallen van kwade trouw te traceren, doch dat men er niet op moest rekenen, dat van ieder stuk de volledige verkrijgingsketen zou worden achterhaald. Dat laatste werd, gezien de enorme aantallen effecten die over de beurs waren verhandeld, praktisch ondoenlijk geacht. Wel heeft de Afdeling Effectenregistratie impliciet toegegeven dat zij het vermelden van de naam van de directe verkoper van het effect in de verwervingsverklaring ten onrechte niet verplicht had gesteld. In januari 1948 werd een gewijzigd formulier verwervingsverklaring in gebruik genomen, waarop de tegenwoordige bezitter voortaan wel steeds moest invullen van welke firma het effect ter beurze was verkregen.³¹⁴ Op dat moment waren er echter al vele duizenden 'oude' verwervingsverklaringen ingevuld en ingezonden, waarbij de verkopende firma niet vermeld was.

Ook Sanders ondernam actie tegen de dode mussen. Volgens Sanders moest de dode mus als een voorlopige beslissing van de Afdeling Effectenregistratie worden opgevat, waartegen men in beroep kon komen bij de Afdeling Rechtspraak. Sanders was van mening dat er van een voorlopige beslissing sprake was, omdat de Afdeling Effectenregistratie in de dode mus had gesteld dat uit de verwervingsverklaring 'bleek', dat het effect in 'regelmatig beursverkeer' was verkregen. Volgens Sanders was deze vaststelling van de Afdeling Effectenregistratie prematuur, nu de gegevens die in de verwervingsverklaring waren opgenomen ontoereikend waren om tot deze vaststelling te kunnen komen. Vandaar dat hij namens enkele dode musontvangers tegen deze voorlopige beslissing appelleerde bij de Afdeling

313 De Joodse Commissie voor Herstel stond onder leiding van prof. mr. D. Simons. Andere prominente leden waren de juristen prof. mr. I. Kisch, notaris mr. E. Spier (secretaris) en de advocaat mr. K.J. Edersheim. Spier was vanaf mei 1948 tevens beheerder-vereffenaar van de Liro- en VVRA-boedels. Kisch en Edersheim waren als advocaten betrokken bij een aantal principiële effectenrechtsherstel-zaken. Edersheim heeft tevens werkzaamheden voor de Afdeling Effectenregistratie verricht. Teleurstelling bij een aantal joodse juristen (met name bij Sanders) over de gematigde koers van de Joodse Commissie voor Herstel was mede de oorzaak van de oprichting van de Commissie Gedeposeerde in mei 1950. Samenwerking met de Joodse Commissie voor Herstel werd door de Commissie Gedeposeerde (lees: Sanders) geweigerd. Vanaf het moment van haar oprichting domineerde de Comm.Gedep. de joodse belangenbeharting op het terrein van het effectenrechtsherstel. Zie de documenten met betrekking tot de 'quaestie Spier', in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 61.

314 Zie Van Oven, 'De effectenregistratie als middel tot rechtsherstel', 55.

Rechtspraak. In reactie hierop werd in opdracht van de Commissie Rechts-herstel van de Vereniging voor de Effectenhandel een verweerschrift ver-vaardigd ten behoeve van de bij deze zaken betrokken tegenwoordige bezit-ters.³¹⁵

Een tweede reactie op de actie van Sanders kwam van de kant van de Afdeling Effectenregistratie. Die begon vanaf juni 1948 een nieuw model dode mus te gebruiken, waaruit de stellige bewoordingen van de eerste ver-sie waren verdwenen. Zo was de zin ‘Uit deze verklaring blijkt, dat be-doeld(e) effect(en) door de tegenwoordige bezitter in regelmatig beursver-keer is (zijn) verkregen’ in het nieuwe model vervangen door:

‘Deze verklaring houdt een aanwijzing in, dat bedoeld(e) effect(en) door de te-gegenwoordige bezitter in regelmatig beursverkeer is (zijn) verkregen.’

Door de minder stellige bewoordingen van de tweede versie werd het on-mogelijk gemaakt tegen de dode mus-nieuwe stijl in beroep te gaan bij de Afdeling Rechtspraak, omdat dit formulier niet meer als een voorlopige be-slissing van de Afdeling Effectenregistratie kon worden aangemerkt.³¹⁶ Bo-vendien droeg deze handelwijze van de Afdeling Effectenregistratie er toe bij dat ook het beroep tegen de dode mussen-oude stijl het niet haalde. De Afdeling Rechtspraak overwoog in de uitspraak in de dode mus-zaak op 23 november 1948 dat ook de eerste versie van het formulier niet als een voor-lopige beslissing, maar slechts als een processuele maatregel kon worden aangemerkt. Zij verklaarde de betrokken gedeposeerde derhalve niet ontvankelijk in hun beroep. Daarbij betrok de Afdeling Rechtspraak na-drukkelijk het feit dat het oude formulier inmiddels was gewijzigd, waar-door enige ‘misverstanden’ waartoe het oude formulier aanleiding had ge-gewezen inmiddels de wereld uit waren.³¹⁷

De Afdeling Effectenregistratie had de beslissing van de Afdeling Rechtspraak in de dode mus-zaak evenwel niet afgewacht en was er al vanaf juni 1947 toe overgegaan standaard-eindbeslissingen (‘dode mus-beslissin-gen’) te nemen in alle gevallen waarin de dode mus-ontvangers naar haar mening niet in het leveren van tegenbewijs tegen het vermoeden van goede trouw waren geslaagd, dat wil zeggen in vrijwel alle gevallen.

Tegen de dode mus-belissing kon men binnen een termijn van dertig dagen in beroep gaan bij de Afdeling Rechtspraak. Bij Joachimsthal’s boekhandel

315 Zie ‘Kort verslag vergadering Adviescommissie voor het Rechts-herstel’, 10 oktober 1947, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (2).

316 Zie het door Sanders geschreven artikel ‘Effectenregistratie. “Dode mussen” in new look. Nadere wenken omtrent appellen eindbeslissingen’, in: *NIW* (30 juli 1948).

317 Polak, de Haan/ v.d. Werff I, AR Amsterdam 23 november 1948, *NOR* 1328 (het ‘dode mus-vonnis’). Het reeds diverse malen geciteerde, uitgebreide pleidooi van Sanders in deze zaak (inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff) werd gehouden op 20 sep-tember 1948 en op 18 oktober 1948 en bevindt zich in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70.

(die uitgever was van het *NIW*) was een door Sanders vervaardigde brochure verkrijgbaar, waarin een standaardberoepschrift tegen de dode mus-beslissing was opgenomen.³¹⁸ Via het *NIW* riep Sanders de ontvangers van dode mus-beslissingen op te appelleren bij de Afdeling Rechtspraak met gebruikmaking van het beroepschrift – al snel bekend als het ‘Joachimsthal-appel’ – en niet te luisteren naar de adviezen van banken en commissio-nairs.³¹⁹ Het Joachimsthal-appel werd door drie à vier duizend oorspronkelijke eigenaren ingediend. De Commissie Rechtsherstel van de Vereniging voor de Effectenhandel zorgde ervoor dat er ten behoeve van tegenwoordige bezitters een standaard-verweerschrift werd vervaardigd. Uiteindelijk zou dit appel door de Afdeling Rechtspraak worden behandeld in de vorm van een proefprocedure. Daarvoor diende de zaak Vis/ Dirkwager, waarin de Afdeling Rechtspraak op 17 oktober 1949 uitspraak deed.³²⁰

4.2 *Regelmatig beursverkeer*

Zoals reeds werd opgemerkt gold bij verkrijging van effecten in ‘regelmatig beursverkeer’ een vermoeden van goede trouw ten gunste van de tegenwoordige bezitter, waartegen de gedeposedeerde tegenbewijs kon leveren. Slechts bij Nederlandse certificaten van Amerikaanse aandelen (Amerikaantjes) was het tegenbewijs tegen het goede trouw-vermoeden in de regel goed te leveren, zeker wanneer de certificaten door Liro of door Rebholz waren verkocht. Het rechtsherstel met betrekking tot Amerikaantjes komt aan de orde in paragraaf 7.5. In de onderhavige paragraaf wordt ingegaan op het rechtsherstel met betrekking tot toonderaandelen, die over de beurs waren verkocht. Bij toonderaandelen was het tegenbewijs tegen het vermoeden van de goede trouw in incidentele gevallen mogelijk. Zulk tegenbewijs kon er bijvoorbeeld in bestaan dat de gedeposedeerde wist aan te tonen dat het effect direct van Liro was verkregen of via een hoekman die een notoire NSB-er was geweest. Weliswaar werd het leveren van het tegenbewijs de gedeposedeerden praktisch onmogelijk gemaakt doordat de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel onderling waren overeengekomen geen gegevens aan gedeposedeerden te verstrekken. Maar niettemin kon het gebeuren dat een gedeposedeerde kon bewijzen dat een effect rechtstreeks door Liro of via een notoir ‘foute’ hoekman verkocht of geleverd was. Dat feit kon namelijk vanaf januari 1948 uit de verwervingsverklaring blijken en bovendien wisten sommige advocaten van gedeposedeerden medewerkers

318 H. Sanders, *Dringende wenken en waarschuwingen aan door de bezetter beroofde eigenaren van effecten, met modellen van requesten, in te dienen onderscheidenlijk aan de Afd. Rechtspraak en de Afd. Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel*, brochure (Den Haag 1948).

319 Zie ‘Het is kort dag. Hoger beroep eindbeslissingen effectenregistratie’, in: *NIW* (9 juli 1948) en ‘Appelleert! – en gaat niet bij de duivel te biecht –’, *NIW* (16 juli 1948).

320 Vis/ Dirkwager-van Wijnen, AR Amsterdam 17 oktober 1949, *NOR* 1565.

van 'LVVS', zoals de onder beheer van het NBI gestelde Liro-boedel na de bevrijding zou gaan heten, over te halen om hen gegevens uit de Liro-administratie ter beschikking te stellen.³²¹

Als een gedeposeerde erin slaagde tegenbewijs tegen het vermoeden van goede trouw te leveren, dan had hij de procedure nog niet gewonnen. Dat kwam omdat er in art. 53 lid 5 E 100 een extra bescherming was neergelegd ten behoeve van leden van de Vereniging voor de Effectenhandel. Deze extra bescherming hield in dat gemis aan goede trouw bij een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel *niet* kon worden aangenomen als hij tot de verkrijging van het effect gehouden was geweest 'ingevolge de voor hem geldende reglementen en gebruiken'.³²² Een identieke extra bescherming werd aan leden van de Vereniging voor de Effectenhandel geboden tegen aansprakelijkheid voor schadevergoeding in art. 59 lid 3 E 100.³²³ De strijd over de interpretatie van het begrip 'regelmatig beursverkeer' die in de jaren 1948-1952 zou worden gevoerd, zou met name gaan over de uitlegging van art. 53 lid 5 en art. 59 lid 3 E 100: onder welke omstandigheden was sprake van 'gehoudenheid ingevolge geldende reglementen en gebruiken'?

In december 1947 informeerde beursvoorzitter Overhoff de Afdeling Effectenregistratie in een nota over de beurshandel in de bezettingstijd in verband met de interpretatie van het begrip 'regelmatig beursverkeer' in E 100.³²⁴ De strekking van deze nota was dat al het beursverkeer tijdens de bezetting regelmatig was geschied, aangezien leden van de Vereniging voor de Effectenhandel op de beurs gehouden waren geweest om opdrachten uit te voeren. Het weigeren van effecten die van Liro afkomstig waren, was onmogelijk, redeneerde Overhoff, omdat de beurs was opengebleven en Liro als lid van de Vereniging voor de Effectenhandel een normale schakel was geweest in een wettig en reglementair functionerend beursapparaat. Liro had, anders gezegd, onder dezelfde condities als de anderen, 'regelmatig' aan het beursverkeer deelgenomen, waardoor aandelen die van Liro afkomstig waren niet anders behoorden te worden behandeld dan de effec-

321 De benaming LVVS (Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat) kreeg Liro enkele jaren na de bevrijding, ter onderscheiding van Lippmann, Rosenthal & Co. aan de Nieuwe Spiegelstraat die toen weer als een normale bank functioneerde. Zoals in noot 2 van dit hoofdstuk werd aangegeven, zal in dit boek de term 'Liro-boedel' worden aangehouden.

322 Tenzij de Afd.Eff. 'bijzondere redenen' aanwezig achtte, op grond waarvan het lid van de VvdE zich desondanks anders had moeten gedragen.

323 In dat artikel werd namelijk op overeenkomstige wijze bepaald dat een lid van de VvdE niet gehouden was tot het betalen van schadevergoeding als hij tot de verkrijging van het geroofde effect gehouden was geweest 'ingevolge de voor hem geldende reglementen en gebruiken', tenzij de Afdeling Effectenregistratie 'bijzondere redenen' aanwezig achtte, op grond waarvan het lid van de VvdE zich desondanks anders had moeten gedragen.

324 Overhoff was op dat moment tevens lid van de Afdeling Effectenregistratie.

ten van andere leden van de Vereniging voor de Effectenhandel.³²⁵ Volgens Overhoff kon er van rechtsherstel nooit sprake zijn, zolang er dergelijk 'regelmatig beursverkeer' had plaatsgevonden. Leden van de Vereniging voor de Effectenhandel konden volgens Overhoff bovendien nooit aansprakelijk worden gesteld voor schadevergoeding als zij gehandeld hadden overeenkomstig de voor hen geldende reglementen en gebruiken.³²⁶

Op de nota van Overhoff kwam kritiek van enige plaatsvervangende Rotterdamse leden van de Afdeling Effectenregistratie.³²⁷ Hun bezwaren werden geformuleerd in een brief van 23 januari 1948 aan Nauta, voorzitter van de Afdeling Effectenregistratie:

'Het heeft hen onaangenaam getroffen dat de Heer Overhoff in strijd met het K.B. [E 100] op het rechtsherstel de bescherming van de verkrijger te goeder trouw van onder vijandelijke invloed onrechtmatig verkregen effecten niet behandelt als uitzondering op de plicht tot rechtsherstel, maar het rechtsherstel poogt terug te dringen tot een nauwelijks duldbare inbreuk op volkomen rechtsgeldige handelingen der effectenhandelaren, alsmede dat de schrijver zich hiertoe beroept o.m. op de onderwerping aan het leidersbeginsel en op de oprichting van Lippmann Rosenthal II als volmaakt wettige maatregelen, in plaats van deze maatregelen te beschouwen als volgens algemeen aanvaarde beginselen van zuivering en rechtsherstel te verwerpen bezettingsonrecht, en dat de schrijver in verband met een en ander zich meer bekommert om de boniteit van de effectenhandelaren dan om de boniteit van de onrechtmatig be-roofde eigenaren.'³²⁸

Deze klacht geeft duidelijk het probleem weer dat zich bij de interpretatie van het begrip 'regelmatig beursverkeer' ging voordoen. Volgens Overhoff hield 'regelmatig beursverkeer' in, dat ook geroofde effecten legaal konden worden verhandeld, zolang er maar overeenkomstig de reglementen en gebruiken die ter beurze hadden gegolden was gehandeld.

Volgens veel juristen deugde deze argumentatie niet: een beroep op geldende reglementen en gebruiken kon niet opgaan, als uit de feiten bleek dat het lid van de Vereniging voor de Effectenhandel op de hoogte was geweest van het feit dat de effecten van Liro afkomstig waren. In hun ogen kon er van 'regelmatig beursverkeer' rechtens geen sprake zijn, als er willens en wetens was gehandeld in geroofd goed.

325 Zie 'Nota Overhoff', 5-6.

326 Dit was zijn interpretatie van art. 59 lid 3 E 100. Kennelijk was Overhoff van mening dat er van 'bijzondere redenen' nimmer sprake kon zijn, als er overeenkomstig geldende reglementen en gebruiken was gehandeld.

327 Dit waren juristen die door de Afdeling Effectenregistratie speciaal waren aangetrokken om te beslissen over kortsluitingsgevallen. Overigens werden kortsluitingsgevallen waarin zich principiële vragen voordeden door deze Afdeling plenair behandeld.

328 Brief van mr. G. van Oosten Slingeland et al. aan mr. G. Nauta van 23 januari 1948, in: MVI, 650/013/V.

Nadat de Afdeling Effectenregistratie van de bezwaren van de Rotterdamse leden ten aanzien van de nota van Overhoff had kennisgenomen, deed zij op 23 februari 1948 een belangrijke principiële uitspraak over ‘regelmatig beursverkeer’ in de zaak Frankenhuis/ Kleyn.³²⁹ In deze zaak ging het om Liro-stukken die door Liro via een hoekman waren verkocht en vervolgens rechtstreeks door Liro aan de kopende partij waren geleverd. Een dergelijke constructie kwam vaak voor en was mogelijk doordat de hoekman Liro als ‘adres’ kon aanwijzen als de firma die het verkochte effect moest leveren. De aankoop was in dit geval verricht door de Nederlandsche Middenstandsbank, een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel die in opdracht van een cliënt (de tegenwoordige bezitter) had gehandeld. De vraag die de Afdeling Effectenregistratie moest oplossen was of er in casu aanleiding was om De Nederlandsche Middenstandsbank – en daarmee ook de tegenwoordige bezitter – niet te goeder trouw te achten, zodat rechtsherstel ten behoeve van de gedeposeerde moest worden verleend.³³⁰

De Afdeling Effectenregistratie oordeelde allereerst dat goede trouw bij een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel niet aanwezig kon worden geacht als het effect rechtstreeks was gekocht van Liro of van een andere ‘notoire Duitse roofigstantie’. Er waren immers geen reglementen en gebruiken die tot aankoop van een effect bij een roofigstantie verplichtten.³³¹ Volgens de Afdeling Effectenregistratie lag de situatie echter anders als de koop in een ‘gesloten hoek’, bij een hoekman was totstandgekomen. Een dergelijke koop is namelijk een genuskoop, dat wil zeggen dat alleen het soort effecten en de koerswaarde vaststaan op het moment dat de koopovereenkomst wordt gesloten. De koper weet op het moment van aankoop in gesloten hoek nog niet van wie hij de effecten zal verkrijgen. Op dat moment moest de koper volgens de Afdeling Effectenregistratie dan ook in het algemeen te goeder trouw geacht worden.

Mocht Liro na het sluiten van de koop door de hoekman worden aangewezen als het ‘adres’ dat de effecten moest leveren, dan rees de vraag of de koper, wetende dat hij Liro-stukken zou ontvangen, deze levering dan nog had kunnen weigeren of, ingevolge de voor hem geldende reglementen en gebruiken, gehouden was een dergelijke levering te aanvaarden. Voor deze laatste, voor de praktijk van het effectenrechtsherstel uiterst belangrijke vraag was art. 16 van het ‘Reglement voor den Effectenhandel’ van belang, zoals dat tijdens de bezetting had gegolden:

329 Frankenhuis/ Kleyn, Afd.Eff. 23 februari 1948, *NOR* 1235 (ook in *R II*, 507-511).

330 Ingevolge art. 53 lid 5 E 100 gold gemis aan goede trouw bij degene die in opdracht van een tegenwoordige bezitter een effect verkreeg als gemis aan goede trouw van de tegenwoordige bezitter.

331 Daarin week de Afdeling Effectenregistratie af van de ‘Nota Overhoff’, omdat volgens Overhoff ook rechtstreekse koop bij Liro niet tot gemis van goede trouw bij de kopende firma kon leiden. Volgens Overhoff was Liro immers te beschouwen als een normaal lid van de VvdE.

‘Indien een stuk geleverd is, waaraan reeds vóór de levering eenig ander gebrek dan dat van uitloting kleefde, tengevolge waarvan dit stuk, ten aanzien van het genot voor den eigenaar, niet gelijk stond met alle andere stukken van dezelfde soort, is de verkoper verplicht in de plaats daarvan een ander stuk te leveren. Indien de koper, tengevolge van het gebrek zelf, buiten de mogelijkheid is het oorspronkelijk stuk terug te geven, volstaat hij met het bewijs daarvan en cessie van actie.’

Artikel 16 van het Reglement leek het inderdaad mogelijk te maken om Liro als adres te weigeren, omdat aan Liro-stukken een evident gebrek kleefde: ze werden zonder toestemming of opdracht van de rechtmatige eigenaren aangeboden en konden ‘ten aanzien van het genot voor de eigenaar’ (lees: tegenwoordige bezitter) niet gelijk staan ‘met alle andere stukken van dezelfde soort’. Want de reële kans dat een van Liro afkomstig effect op een gegeven moment (na een geallieerde overwinning) met succes zou kunnen worden teruggevorderd door de oorspronkelijke eigenaar, maakte een Liro-stuk voor een koper minder aantrekkelijk dan andere stukken van dezelfde soort. Overhoff had in zijn nota echter uitdrukkelijk verklaard dat art. 16 van het Reglement in de praktijk alleen werd ingeroepen als het adres dat de stukken moest leveren insolvent was.³³² Niet alle beursleden bleken dat overigens met hem eens te zijn: zo verklaarde het beurslid H.H. Tammes in 1949 in een door hemzelf uitgegeven brochure dat beursleden wel degelijk Liro-levering konden weigeren als zij dat wilden, met een beroep op art. 16 van het Reglement.³³³

In zijn beslissing in de zaak Frankenhuis/ Kleyn volgde de Afdeling Effectenregistratie de zienswijze van Overhoff door te overwegen dat bij aankoop van een effect via een hoekman waarbij Liro als adres werd aangewezen de kopende partij gehouden was deze stukken te aanvaarden:

‘Deze stukken waren toch volgens de ten tijde der levering geldende reglementen en gebruiken goede levering. Ter beurze van Amsterdam gold toen immers als gebruik, dat aan een van Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat afkomstig effect geen gebrek werd toegeschreven, als bedoeld in art. 16 van het Reglement voor den Effectenhandel [...].’³³⁴

Anders gezegd, omdat niemand tijdens de bezetting art. 16 van het Reglement had ingeroepen om de levering van Liro-stukken te weigeren, moest volgens de Afdeling Effectenregistratie *a contrario* worden geconcludeerd dat leden van de Vereniging voor de Effectenhandel tijdens de bezetting

332 Zie ‘Nota Overhoff’, 6: ‘Zodanige adresweigeren heeft slechts boniteitsbetekenis, dat wil zeggen dat men als men meent, dat de tegenpartij, van wie men geleverd krijgt, niet voldoende gegoed voor zijn engagement is, het adres weigert.’

333 Zie Tammes, *Rechtsherstel en praktijk inzake effecten*, 9.

334 Frankenhuis/ Kleyn, Afd.Eff. 23 februari 1948, *NOR* 1235, 376.

gebonden waren geweest aan het gebruik om de levering van Liro-stukken als ‘goede levering’ te aanvaarden.

Toch werd de gedeposeerde in de zaak Frankenhuis/ Kleyn door de Afdeling Effectenregistratie hersteld in de eigendom van de in het geding zijnde effecten, omdat de onderhavige koopovereenkomst was gesloten bij de hoekman G.P.J. Monker, een notoire NSB-er die veel zaken voor Liro had gedaan.³³⁵ Volgens de Afdeling Effectenregistratie bestonden er geen reglementen en gebruiken die de Nederlandsche Middenstandsbank hadden verplicht de aankooporder bij de NSB-er Monker te plaatsen. En omdat de bank reeds op het moment dat zij vrijwillig de order bij Monker plaatste had kunnen weten dat zij grote kans liep geroofde stukken te ontvangen, kon de bank niet te goeder trouw worden geacht, zodat de gedeposeerde in zijn rechten moest worden hersteld.

Hoewel de zaak Frankenhuis/Kleyn dus eindigde in het voordeel van de gedeposeerde, betekende deze uitspraak een gevoelige klap voor de kansen van gedeposeerden in beursgevallen. Dat kwam door de overweging dat volgens de Afdeling Effectenregistratie ter beurze het gebruik had gegolden om Liro-levering als ‘goede levering’ te beschouwen. Dat betekende immers, dat in alle normale gevallen³³⁶ waarin Liro als adres was opgegeven, gedeposeerden noch hun effecten zouden terugkrijgen, noch recht zouden hebben op schadevergoeding ex art. 59 E 100, omdat de beursleden zich zouden kunnen beroepen op het gebruik om Liro-levering als ‘goede levering’ te aanvaarden.

De geciteerde overweging was voor gedeposeerden ook in moreel opzicht moeilijk verteerbaar. Zij voelden zich door de Afdeling Effectenregistratie in de kou gezet. ‘Gestolen paarden blijven – althans gedurende drie jaren – gestolen paarden. Gestolen effecten zijn, mits ter beurze gekocht, rechtmatig verkregen effecten’, schreef de joodse jurist A. Loeb verbitterd over de kwestie.³³⁷ Maar ook niet-joodse juristen van naam, onder wie de professoren R.P. Cleveringa, W.J. Pompe, J.M. van Bemmelen en J.H.W. Verzijl bemoeiden zich met de affaire en veroordeelden in scherpe bewoordingen de uitspraak van de Afdeling Effectenregistratie in de zaak Frankenhuis-Kleyn.³³⁸ Volgens hen was het in strijd met de meest fundamentele rechtsbeginselen dat een gebruik als het welbewust aanvaarden van geroofde effecten rechtsgeldig kon worden geacht.³³⁹ In een brief aan Sanders³⁴⁰ schreef Cleveringa:

335 De firma van Monker kwam voor op de zwarte lijst van art. 39 lid 10 E 100.

336 Dat wil zeggen, in alle gevallen waarin de transactie was gesloten bij een hoekman van wie niet gezegd kon worden dat hij ‘notoir fout’ was geweest.

337 Loeb, ‘Rechtsherstel effecten’, in: *NJB* (1949), 832.

338 De hoogleraren schreven brieven aan Sanders over de kwestie, die de laatste opnam in zijn pleitnota’s. Voorbeelden in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 69-70.

339 Volgens Van Bemmelen was er zelfs van ‘opzettelijke heling’ sprake, ‘ook al betrof het in dezen een koop van slechts generiek bepaalde zaken.’ Zie Brief Van Bemmelen

‘De kern van de zaak lijkt mij deze: wat is regelmatig beursverkeer in de zin van art 53, geledingen 3 en 4, van E 100? De befaamde beslissing 1235 [Frankenhuis/ Kleyen] zegt, dat in 1943 levering van stukken, afkomstig van Liro, goede levering was volgens Amsterdams beursgebruik. Heeft dit gebruik inderdaad bestaan, dan kan het alleen een onzedelijke handelsgewoonte zijn geweest, die, naar art. 14 A.B., rechtens geen betekenis kan hebben; het kan slechts een feitelijk gebruik zijn, geen gebruik rechtens. Het kan daarom ook niet worden aangemerkt als een [gebruik] dat behoorde tot de categorie der “aan een Nederlandsche beurs geldende reglementen en gebruiken”, want de wet zelf stond aan zijn gelding in den weg.’³⁴¹

En Verzijl schreef over de kwestie het volgende:

‘De beurs had m.i. nimmer mogen te werk gaan, zoals zij heeft gedaan. Sluiting van de beurs was ook naar mijn gevoelen te rigoureuus, maar in elk geval had de Vereniging nooit effecten mogen laten verhandelen, zonder dat haar leden van de te verhandelen stukken vooraf de herkomst hadden vastgesteld. Zonder dat *wist* zij immers, direct medeplichtig te worden aan roof op grote schaal. Het is dus inderdaad een miserabel sophisme, wanneer thans gesteld wordt, dat (in den bloeitijd van het bedrijf van Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat) “ter beurze van Amsterdam als gebruik – hier had *moeten* staan: evident misbruik – gold, dat aan een van die firma afkomstig effect geen gebrek werd toegeschreven als bedoeld in art. 16 van het Reglement voor den Effectenhandel.” Maar wat kan men van rechtspraak verwachten, waarin medestem wordt toegekend aan belanghebbenden, die zich bewust aan medeplichtigheid aan de Duitse roofmethoden hebben schuldig gemaakt? M.i. behoort de beurs in al haar leden dan ook ten volle aansprakelijk te worden gesteld voor dit misdrijf.’³⁴²

Voor de praktijk was het echter van groter belang hoe de Afdeling Rechtspraak over deze zaak zou oordelen. Het zou echter nog ruim 4 jaar duren voor de Afdeling Rechtspraak een oordeel velde over de principiële vraag of Liro-levering in de bezettingstijd met recht als ‘goede levering’ was op-

---

aan Sanders van 4 maart 1949, opgenomen als bijlage 11 in de pleitnota van H. Sanders inzake (onder meer) Vis/ Dirkwager-van Wijnen, 7 maart 1949, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 70.

340 Sanders ging in zijn pleidooi in de dode mus-zaak zeer uitvoerig op deze vraag in, en gebruikte daarbij ‘meer aanhalingen en woorden’ dan Cleveringa ‘ooit gedacht had, dat de kwestie in de ogen van goede rechtsgeleerden zou kunnen verdienen.’ Brief Cleveringa aan Sanders van 23 oktober 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 69.

341 Brief Cleveringa aan Sanders van 23 oktober 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 69.

342 Brief Verzijl aan Sanders van 9 december 1948, in: NA, archief Comm. Gedep., inv.nr. 69.

gevat.³⁴³ In de tussentijd bleef de Afdeling Effectenregistratie overtuigd van de rechtsgeldigheid van deze praktijk.

Die vaste overtuiging van de Afdeling Effectenregistratie betekende niet alleen dat de kansen op rechtsherstel in beursgevallen voor gedeposedeerden erg klein waren geworden, maar ook dat hun recht op schadevergoeding ex art. 59 E 100, jégens degenen die ter beurze te kwader trouw aan het verlies van hun effecten hadden meegewerkt, werd uitgehold. Eind 1948 liet de Afdeling Effectenregistratie de Joodse Commissie voor Herstel weten, af te zien van het doen van onderzoek met het oog op de toepassing van art. 59 E 100, tenzij de vervreemding van effecten door Liro ‘op een voor deze instelling ongebruikelijke wijze’ was geschied.³⁴⁴ De Afdeling Effectenregistratie ging er namelijk van uit dat het doen van onderzoek in beursgevallen weinig zin had, daar beursleden zich in het algemeen toch zouden kunnen disculperen door te stellen dat Liro-levering in de bezettingstijd als ‘goede levering’ was aangemerkt. Overigens voerde de Afdeling Effectenregistratie ook aan dat het doen van nasporingen naar de volledige verkrijgingsketen van elk effect praktisch onmogelijk was. Dit argument was echter minder overtuigend voor zover de relevante informatie direct uit de Liro-administratie kon blijken waarover de Afdeling Effectenregistratie de volledige beschikking had.³⁴⁵ Uit de Liro-administratie kon immers veelal achterhaald worden aan welke firma Liro het effect als eerste verkocht of geleverd had (de zogenaamde ‘korte ketting’). En juist voor deze firma’s leek art. 59 E 100 in het bijzonder geschreven te zijn.³⁴⁶

In de jaren die volgden verrichtte de Afdeling Effectenregistratie nimmer de onderzoeken die nodig waren om een grootschalige toepassing

343 Zie par. 7.3.

344 Zie brief Afd.Eff. aan de Joodse Commissie voor Herstel van 19 oktober 1948, in: MVJ, 650/013/III/01. De brief werd op 28 december 1948 onder de titel ‘Vraag en antwoord. Rechtsherstel Joodse effecten’ gepubliceerd in *Het Financieele Dagblad*.

345 De Afd.Eff. beschikte over een vaste gedelegeerde op het kantoor van ‘LVVS’.

346 Zie brief Afd.Eff. aan de Joodse Commissie voor Herstel van 19 oktober 1948, 3. Op de vraag van de Joodse Commissie voor Herstel of ‘het door art. 59 aan de gedeposedeerden in het uitzicht gestelde recht op schadevergoeding tot een dode letter zou moeten worden, wanneer de Afdeling de gedeposedeerden niet de nodige inlichtingen zou verschaffen [...], aangezien immers de gedeposedeerden zelf noch de mogelijkheid, noch het apparaat, noch de machtmiddelen bezitten om zich deze gegevens te verschaffen’, antwoordde de Afdeling Effectenregistratie: ‘De Afdeling is van oordeel, dat in bepaalde gevallen de onmogelijkheid van de vaststelling van de persoon van de schadeplichtige het recht op schadevergoeding tot een dode letter doet worden. In dit opzicht wenst de Afdeling nog op te merken, dat zij in samenwerking met haar gedelegeerde bij Lippmann, Rosenthal en Co., Sarphatistraat, de mogelijkheid heeft nagegaan bij deze instelling systematisch voor alle gevallen de eerste verkrijger te doen vaststellen. Men kwam eenstemmig tot de conclusie, dat dit in vele gevallen niet mogelijk zal zijn.’ In de praktijk heeft de Afdeling Effectenregistratie het traceren van de eerste verkrijger ook nagelaten in de zeer vele gevallen waarin dit op basis van de Liro-administratie wel degelijk mogelijk was.

van art. 59 E 100 mogelijk te maken.³⁴⁷ Toekenning van schadevergoeding door de Afdeling Effectenregistratie op basis van art. 59 E 100 is om die reden slechts bij hoge uitzondering geschied.³⁴⁸ Omdat gedeposeerden zelf nauwelijks aan gegevens over de verkrijgingsketen van effecten konden komen, was art. 59 E 100 door dit beleid van de Afdeling Effectenregistratie in de praktijk een dode letter geworden.

In feite bestond er in de loop van 1948 bij de Joodse Commissie voor Herstel, uitzonderingen daargelaten, geen hoop meer op succes in de beursgevallen. Alleen de advocaat Sanders gaf de moed niet op en trachtte principiële beslissingen te verkrijgen van de Afdeling Rechtspraak door duizenden gedeposeerden over te halen het genoemde Joachimsthal-appel in te dienen tegen de standaard dode mus-beslissingen van de Afdeling Effectenregistratie. Op 17 oktober 1949 deed de Afdeling Rechtspraak voor het eerst een principiële uitspraak over het begrip 'regelmatig beursverkeer' in de zaak Vis/Dirkzwager, die als proefprocedure diende voor deze appellaten. In die procedure ging het om de vraag of er in de tijd dat Liro ter beurze effecten verkocht überhaupt van 'regelmatig beursverkeer' kon worden gesproken in de zin van E 100. Volgens de eerste grief van het Joachimsthal-appel kon er ter beurze nimmer sprake zijn geweest van 'regelmatig beursverkeer' vanaf het moment dat Liro op de markt was en het ter beurze algemeen bekend was dat er op grote schaal geroofde effecten werden verhandeld. De Afdeling Rechtspraak besloot echter anders, omdat zij geen oordeel wenste uit te spreken over de innerlijke juistheid van het wetsbesluit als zodanig³⁴⁹:

'De wetgever heeft deze regeling (KB F 272) namelijk gemaakt op een tijdstip, dat hij volkomen op de hoogte was van wat zich in de bezettingstijd ter beurze had afgespeeld, derhalve ook van het geregeld meedoen aan de handel ter

347 Weliswaar heeft de Afd. Eff. onderzoek verricht naar de aankoop van van Liro afkomstige staatsobligaties door Nederlandse bankinstellingen, maar dit onderzoek was uitzonderlijk en had slechts een beperkte draagwijdte (zie verder par. 7.4). Illustratief voor het beleid van de Afdeling met betrekking tot art. 59 E 100 is haar uitspraak in de zaak Polak; de Haan/ LVVS; Grossouw Jr.: Afd. Eff. 29 januari 1951, *R V*, 635-638. Hoewel door Grossouw rechtstreeks van Liro was gekocht – waarmee zijn gebrek aan goede trouw vaststond – weigerde de Afd. Eff. zich (vooralsnog) uit te spreken over diens aansprakelijkheid op grond van art. 59 E 100. In deze zaak erkende zij slechts een recht op schadevergoeding jegens de Liro-boedel – weinig opzienbarend omdat elke oorspronkelijke eigenaar van bij Liro ingeleverde vermogensbestanddelen ook los van art. 59 E 100 een vordering op de Liro-boedel bezat.

348 Zie in het bijzonder Wolff/ Hubrecht; De Twentsche Bank, Afd. Eff. 9 november 1948, *R III*, 206-210; Elias/ Amsterdamsche Bank NV, Afd. Eff. 5 december 1951, *R VI*, 128-131; Catella Jessurun/ Padt & Postma; DNB et al., Afd. Eff. 7 juli 1952, *R VII*, 5-10. Zie over dit type zaken (met betrekking tot 'bankaandelen') dit hoofdstuk, par. 7.4.

349 Zie art. 11 Wet Algemeene Bepalingen der Wetgeving van het Koninkrijk: 'De regter moet volgens de wet regt spreken; hij mag in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid der wet beoordeelen.'

beurze door [Liro]. Dit meedoen van Liro heeft de wetgever dus niet belet om dit beursverkeer te stempelen tot regelmatig beursverkeer en op grond daarvan de verkrijging in dat beursverkeer als verkrijging te goeder trouw. Men moge deze regeling onbillijk of in strijd met fundamentele rechtsbeginselen achten, het behoort tot de taak van de Rechter de wet toe te passen, niet om haar juistheid te beoordelen.³⁵⁰

Ook een andere grief uit het appel, met betrekking tot art. 59 E 100, haalde het niet. Volgens deze grief had de Afdeling Effectenregistratie in de dode mus-beslissing ten onrechte niets gesteld over het recht op schadevergoeding dat niet herstelde gedeposeerden bezaten krachtens art. 59 E 100. De Afdeling Rechtspraak oordeelde dat de Afdeling Effectenregistratie niet verplicht was gelijktijdig uitspraak te doen over de aanspraak op rechtsherstel en de aanspraak op schadevergoeding. Volgens de Afdeling Rechtspraak konden gedeposeerden er echter op rekenen, dat de Afdeling Effectenregistratie met betrekking tot de schadevergoedingsaanspraken zo spoedig mogelijk het nodige zou verrichten en daaromtrent zou beslissen. Tenslotte bekrachtigde de Afdeling Rechtspraak de dode mus-beslissing van de Afdeling Effectenregistratie.

Hoewel de uitspraak in de zaak Vis/ Dirkwager teleurstellend was voor gedeposeerden³⁵¹, leek het juridisch tij eind 1949 toch in hun voordeel te zijn gekeerd. Inmiddels had de ontmaskering van Overhoff als verduisteraar (1948) zijn reputatie als verzetsheld en onkreukbare leider van de beurs in de bezettingsjaren onherstelbaar beschadigd, hetgeen zijn weerslag had op de wijze waarop er over de houding van de beurs in de bezettingsjaren in juridisch Nederland werd gedacht.³⁵² Bij de reeds genoemde gezaghebbende juristen die de aanspraken van de gedeposeerden ondersteunden, voegde zich in november 1949 een Leidse hoogleraar in het privaatrecht, G. de Grooth, die in het juridisch weekblad *WPNR* een serie artikelen publiceerde onder de titel 'De effectenregistratie middel tot weigering van rechtsherstel?'.³⁵³ Deze artikelenreeks bevatte een felle aanklacht tegen de handel-

350 Vis/ Dirkwager-van Wijnen, AR Amsterdam 17 oktober 1949, *NOR* 1565, 490.

351 Sanders weet zijn verlies in de zaak Vis/ Dirkwager in belangrijke mate aan het feit dat hij bij zijn actie was tegengewerkt door de Joodse Commissie voor Herstel. In een brief aan zijn collega Wijler schreef hij op 25 april 1950: 'Defaitistisch was haast iedereen (op de besten na). Maar niemand is me gaan *tegenwerken*, is de Joodse zaak gaan *tegenwerken*, behalve ausgerechnet de juristen van de Joodse Commissie.' Zie voor meer bijzonderheden de betreffende brief in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 61.

352 De ontmaskering van Overhoff kwam uitvoerig aan de orde in het tweede grote pleidooi van Sanders inzake 'regelmatig beursverkeer' voor de Afdeling Rechtspraak op 13 december 1948, in de zaak Polak; De Haan/ Van der Werff. De pleitnota bevindt zich in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 70. De bijbehorende uitspraak van de Afdeling Rechtspraak is: AR Amsterdam 24 oktober 1949, *NOR* 1572.

353 De Grooth, 'De effectenregistratie middel tot weigering van rechtsherstel?', in: *WPNR* (1949), N°s 4114-4117.

wijze van de beurs in de bezettingsjaren, de totstandkoming van F 272 en de manier waarop de Afdeling Effectenregistratie de aanspraken van gedeposedeerden in de beursgevallen tot dusverre had behandeld.³⁵⁴ Bovendien was met de uitspraak van de Afdeling Rechtspraak in de zaak Vis/ Dirkzwager door deze instantie nog niet het laatste woord over het begrip ‘regelmatig beursverkeer’ gesproken. In deze zaak was de toepasselijkheid van het begrip ‘regelmatig beursverkeer’ op de beurspraktijk in de bezettingsjaren *in het algemeen* aan de orde geweest. Maar over de belangrijke *specifieke* vraag of de praktijk om Liro-levering als ‘goede levering’ te aanvaarden ook onder het ‘regelmatig beursverkeer’ verstaan moest worden, had de Afdeling Rechtspraak nog niet geoordeeld.

Van de uitspraak in de zaak Vis/ Dirkzwager vroeg Sanders namens zijn cliënt eind 1949 herziening aan bij de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak. Op dat moment beschikte hij over nieuwe bewijzen, dat vertegenwoordigers van de effectenhandel er al in augustus 1941 bij de Duitse autoriteiten op hadden aangedrongen betrokken te mogen worden bij de verkoop van joodse effecten. In het licht van die omstandigheden kon er van ‘regelmatig beursverkeer’ in de tijd dat Liro ter beurze geroofde effecten verhandelde, naar Sanders’ opvatting toch niet meer worden gesproken.³⁵⁵ Op 26 mei 1950 wees de Afdeling Rechtspraak het herzieningsverzoek echter af, omdat zij geen novum aanwezig achtte.³⁵⁶

5. De vernietiging van het Liro-aanbod (1950)

Naast hun rechten en aanspraken op grond van E 100, beschikten alle oorspronkelijke eigenaren die hun effecten bij Liro hadden ingeleverd ook nog over hun claim op de Liro-boedel. Deze claim raakten zij pas kwijt als zij door de Afdeling Effectenregistratie in de eigendom van hun effecten wer-

354 Sanders schreef over deze publicaties van De Grooth in het *NIW* (23 december 1949): ‘Deze artikelen hebben in de kringen van de Rechterlijke Macht, de advocatuur en het notariaat zeer diepe indruk gemaakt. De reactie kan -als het geoorloofd is het kleine met het grote te vergelijken- wat die kringen betreft op één lijn worden gesteld, met die, welke in de vorige eeuw hier te lande werd gewekt bij de verschijning van de Max Havelaar. Zozeer is het juridisch geweten wakker geschud.’ Zie voor kritische reacties op de beschouwing van De Grooth: A. van Oven, ‘Het systeem van F 272’, in: *WPNR* (1950), N°s 4132-4134 en *Rechtsherstelextremisten* van Willems. Willems (lid van de VvdE en op dat moment tevens lid van de Afdeling Effectenregistratie) daagde De Grooth bovendien uit voor een debat, dat op 22 juni 1950 werd gehouden in Leiden. Blijkens het stenografisch verslag bleven de heren het gedurende dit drie uur durende debat structureel met elkaar oneens. Zie ‘Stenografisch verslag van het debat gehouden op donderdag 22 juni 1950 te 20 uur (tot 23 uur) in café-restaurant “Den Burcht” te Leiden’, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (4).

355 Zie over deze kwestie par. 2.3.

356 Zie voor de motivering Vis/ Dirkzwager-van Wijnen (herz.), AR Den Haag 26 mei 1950, *NOR* 1719.

den hersteld: in dat geval ging de Liro-claim over op de tegenwoordige bezitter die de stukken moest teruggeven. Naar de hoogte van de einduitkering was in de eerste jaren na de bevrijding met spanning uitgezien. Aanvankelijk had men zich over omvang van de Liro-boedel niet veel illusies gemaakt. Maar gaandeweg werd duidelijk dat de toestand van de boedel minder ongunstig was dan verwacht. In de loop van 1949 bleek uit de inmiddels vergevorderde reconstructie van de boedels van Liro en VVRA, dat aan crediteuren van Liro een uitkering mogelijk was van een kleine 63% (de waarde van ingeleverde effecten werd berekend op basis van de 4 november 1947-koersen³⁵⁷).

In nauw overleg dat in het najaar van 1949 plaatsvond met de LVVS-Commissie³⁵⁸, het ministerie van Financiën en de Afdeling Effectenregistratie hadden de beheerders van de Liro-boedel echter besloten om dit percentage niet zonder meer aan de crediteuren uit te keren. De gedachte was namelijk ontstaan om de afwikkeling van de Liro-boedel dienstbaar te maken aan een ‘vereenvoudiging’ van het rechtsherstel van effecten die ter beurze waren verhandeld. Met deze vereenvoudiging werd in de eerste plaats beoogd om de mogelijke aansprakelijkheid van leden van de Vereniging voor de Effectenhandel betreffende rechtsherstel, regres of schadevergoeding zoveel mogelijk te ondervangen. Daarnaast beoogde men het rechtsherstel-apparaat op deze manier te ontlasten van vele duizenden procedures die, anders dan men had verwacht, nog lang niet ten einde leken.

Om deze redenen werd op 12 januari 1950 door beheerders, daarbij ondersteund door de regering³⁵⁹ een *definitieve* uitkering ineens van 70% (voor de waarde van effecten golden de 4 november 1947-koersen) aangeboden aan alle Liro-crediteuren die bereid waren aan een aantal voorwaarden te voldoen.³⁶⁰ De belangrijkste voorwaarde was dat oorspronkelijke eigenaren van toondereffecten die ter beurze waren verhandeld, al hun aanspraken op rechtsherstel en schadevergoeding die zij krachtens E 100 bezaten, moesten overdragen aan de Staat. In ruil voor het overdragen van hun aanspraken zouden zij 7% meer ontvangen dan de 63% die op grond van de stand der boedel mogelijk was. De extra uitkering van 7% was mogelijk gemaakt door een garantie van de Staat van 23 miljoen gulden en kwam niet

357 Zie par. 3.6.

358 De LVVS-Commissie, waarin ambtenaren van Financiën en Justitie en enkele deskundigen zitting hadden, had tot taak de beheerders-vereffenaars van de Liro- en VVRA-boedels met raad en daad terzijde te staan.

359 Minister Lieftinck had zich persoonlijk met de totstandkoming van het aanbod beziggehouden. De tekst van het aan crediteuren van Liro gedane aanbod was door de ministerraad goedgekeurd. Over de rol van regering en parlement bij de totstandkoming van het 70%-aanbod van Liro, zie P.F. Maas et al., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III. Het kabinet-Drees-van Schaik (1948-1951). Band B. Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele wederopbouw* (Nijmegen 1992), 576-578.

360 Zie voor de tekst van het aanbod ‘Het aanbod van L.V.V.S.’, in: *NJB* (1950) 79-80.

ten laste van de Liro-boedel. Wie het aanbod niet accepteerde moest er rekening mee houden dat hij de extra 7% niet zou ontvangen en dat hij nog geruime tijd zou moeten wachten voordat hij de uitkering (waarvan de precieze hoogte nog niet vaststond) uit de Liro-boedel zou ontvangen.

Tegen dit aanbod werd reeds binnen 24 uur door vijf hoogleraren (Verzijl, Cleveringa, Meijers, Pompe en De Grooth) geprotesteerd.³⁶¹ In een brief gericht aan de minister van Justitie stelden zij dat het aanbod op gespannen voet stond met het rechtsbeginsel van de *paritas creditorum* – het principe dat er gelijkheid in rang bestaat onder schuldeisers – omdat de beheerders ‘aan hen die bereid zijn afstand te doen van vorderingen op personen, die geheel buiten de liquidatie van de boedel staan, een veel gunstiger positie bij de verdeling van de boedel geven dan degenen die het aanbod niet aannemen.’ Voorts oordeelden zij

‘[...] dat het aanbod, dat namens de Staat thans gedaan wordt, in verband met de houding der liquidateuren, een ongeoorloofde en nog wel op de minder draagkrachtigen bijzonder sterk werkende dwang is, uitgeoefend om hen, die van hun goederen beroofd zijn en wensen daarvoor bepaalde personen aansprakelijk te stellen, ertoe te brengen van hun aanspraken op die personen af te zien.’³⁶²

In de week volgende op het aanbod adviseerde de Joodse Commissie voor Herstel aan gedeposeerden het aanbod voorlopig niet aan te nemen.³⁶³ Sanders ging verder en ging op 18 januari 1950 tegen het Liro-aanbod als zodanig³⁶⁴ namens enkele joodse Liro-crediteuren in beroep bij de Afdeling Rechtspraak.³⁶⁵ Meijers wijdde aan het Liro-aanbod een brochure, waarin hij het in de protestbrief ingenomen standpunt nader toelichtte.³⁶⁶ De kritiek

361 Sanders had dit protest achter de schermen georganiseerd. Zie brief Sanders aan Wijler (25 april 1950), in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 61.

362 Het protest verscheen onder meer in een extra editie van het *NIW* (13 januari 1950) en in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (14 januari 1950). Het werd ook gepubliceerd in *NJB* (1950), 82.

363 ‘Voorshands niet aannemen! Stichting voor Joods herstel geeft advies’, in: *NIW* (20 januari 1950). Opmerkelijk is dat het advies ‘voorlopig niet aannemen’ mede werd gedaan door Spier, die secretaris was van de Commissie voor Joods Herstel. Als beheerder-vereffenaar van de Liro-boedel had Spier het aanbod zelf gedaan.

364 Het aanbod kon als een appellabel besluit van het NBI worden opgevat. Zie art. 43 lid 1 E 133.

365 Zie voor het rekest ‘Het L.I.R.O. dreigement’, in: *NIW* (20 januari 1950) en voor een verslag van de behandeling van het beroep ‘Het L.I.R.O.-dreigement. Proces ter nietigverklaring van de circulaire’, in: *NIW* (17 februari 1950).

366 Zie Meijers, *Het voorstel van LVVS*. Meijers had er ook bezwaar tegen, dat het aanbod werd gedaan terwijl de herziening van de zaak Vis/Dirkzwager over het ‘regelmatig beursverkeer’ nog hangende was (zie par. 4.2). Aan dit bezwaar werd tegemoet gekomen doordat de gedeposeerden in de gelegenheid werden gesteld te wachten met de aanvaarding van het aanbod tot nadat in de herzieningszaak zou zijn beslist. Zie

werd beantwoord door Koopmans, die als lid van de Afdeling Effectenregistratie en adviseur van minister Liefstinck intensief bij de totstandkoming van het aanbod was betrokken geweest.³⁶⁷

Dit keer had de actie van Sanders succes.³⁶⁸ Op 30 maart 1950 vernietigde de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak het aanbod met terugwerkende kracht tot het tijdstip waarop het aanbod was gedaan. Voorts bepaalde de Afdeling Rechtspraak dat alle uitvoering van het aanbod, reeds gegeven of alsnog te geven, nietig en van onwaarde was.³⁶⁹

Uit de motivering van de uitspraak bleek, dat de bezwaren tegen het aanbod die de vijf hoogleraren in hun protestbrief aan de minister van Justitie hadden geuit door de Afdeling Rechtspraak waren overgenomen. Het aanbod was volgens de Afdeling Rechtspraak in strijd met het beginsel van de *paritas creditorum*, nu degenen die het aanbod aannamen bij de verdeling van de boedel een bevoorrechte positie zouden innemen ten opzichte van degenen die het aanbod niet zouden aanvaarden. Daarnaast oordeelde de Afdeling Rechtspraak dat de beheerders door het doen van het 70%-aanbod een ongeoorloofde dwang op de schuldeisers hadden uitgeoefend. In het bijzonder de minder draagkrachtigen waren door het gedane aanbod in een dwangpositie gebracht, aangezien, zo overwoog de Afdeling Rechtspraak:

‘[...] enerzijds het afwijzen van het aanbod hun wordt bemoeilijkt door het hun voorgehouden schrikbeeld ener eerst in een ver verschiet te verwachten uitkering, anderzijds, bij aanvaarding van het aanbod, van hen verlangd wordt afstand te doen van rechten – met name van rechten, die deels zelfs bij art. 59 hun uitdrukkelijk worden gewaarborgd –, zulks terwijl zij in de regel de waarde van die rechten niet zullen kunnen beoordelen, niet het minst doordat de Afdeling Effectenregistratie ernstig in gebreke is gebleven om zelfs aan die belanghebbenden, die daar uitdrukkelijk om gevraagd hebben, omtrent het bestaan van die rechten en de voor hun waardering van belang zijnde feiten opening van zaken te geven.’³⁷⁰

---

ook Maas et al., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 3 B*, 577-578.

367 Zie J.G. Koopmans, *Het afwikkelingsaanbod van V.V.R.A. en L.V.V.S.*, brochure (Schiedam 1950).

368 ‘Wij vertrouwen op U, dat dit uitkeringsplan, de inhoud van deze circulaire, in de geschiedenis niet de naam zal houden van Derde-Liro-Verordening’, had Sanders aan het slot van zijn pleidooi in de zaak van het Liro-aanbod de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak voorgehouden. Zie Pleitnotities Sanders inzake Vis; Polak/ NBI (13 februari 1950), in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 72.

369 Zie Vis; Polak/ NBI, AR Den Haag 30 maart 1950, NOR 1661.

370 NOR 1661, 666. De op deze plaats geuite beschuldiging aan het adres van de Afd.Eff. had betrekking op het feit dat de Afd.Eff. in 1950 nog geen begin had gemaakt met het beslissen over de schadevergoedingsaanspraken van gedeposedeerden op grond van art. 59 E 100, hetgeen hierboven, in par. 4.2 al aan de orde was. Deze publieke

Omdat de vernietiging van het Liro-aanbod een algemene strekking had en gevolgen had voor alle crediteuren van de Liro-boedel, vond de Afdeling Rechtspraak het noodzakelijk de beheerders in het slot van haar uitspraak op te dragen hoe de boedel wel moest worden afgewikkeld. Zij beval de beheerders overwijd over te gaan tot verificatie van alle ingediende schuld-vorderingen, en om aansluitend een uitkering te doen aan de erkende schuldeisers van een zo hoog mogelijk percentage. De hoogte van dat uitkeringspercentage moest binnen twee maanden na de uitspraak aan de schuldeisers worden kenbaar gemaakt.

Op 13 april 1950 vernietigde de Afdeling Rechtspraak op vrijwel gelijke gronden tevens een 60%-aanbod van VVRA, dat op 12 januari 1950 aan de crediteuren van VVRA was gedaan en gerelateerd was geweest aan het Liro-aanbod.³⁷¹

De vernietiging van het Liro-aanbod betekende niet alleen, dat de gedeposeerden op korte termijn een eerste uitkering van Liro tegemoet konden zien, zonder dat zij daartoe hun rechtsherstel- en schadevergoedings-aanspraken hoefden prijs te geven. In haar uitspraak had de Afdeling Rechtspraak uitdrukkelijk aangegeven, dat de rechtsbelangen van gedeposeerden niet mochten wijken voor de doelmatigheidsbelangen, waarmee het 70%-aanbod door de beheerders van de Liro-boedel en door anderen was verdedigd. De Afdeling Rechtspraak had laten zien die rechtsbelangen van gedeposeerden serieus te nemen, door het door de regering en door tal van bij het rechtsherstel betrokken instanties ondersteunde aanbod te vernietigen. Door deze belangrijke uitspraak voelden de gedeposeerden zich voor het eerst ook in morele zin gesteund door een rechtsherstelinstantie, die op een iedereen verrassende wijze van haar onafhankelijkheid had blijik gegeven.

---

terechtwijzing zorgde voor de nodige spanning tussen de Afdeling Rechtspraak en de Afdeling Effectenregistratie binnen het Dagelijks Bestuur van de Raad voor het Rechtsherstel. Volgens Nauta was met deze terechtwijzing de eenheid van de Raad voor het Rechtsherstel in gevaar gebracht. Hij eiste een toelichting van de rechters die de beschuldiging hadden gedaan. Maar de rechters weigerden hun uitspraak toe te lichten, zich beroepend op het feit dat het nu eenmaal geen gewoonte was 'dat rechters over de door hen gewezen vonnissen ophelderingen verstrekken.' Zie Brief voorzitter AR aan Nauta, 16 april 1950, in: NA, archief RvhR, secr., doos 58, map 148.

³⁷¹ Zie Hirsch/ NBI, AR Den Haag 13 april 1950, *NOR* 1664; voorts 'Het aanbod V.V.R.A. De onaangenaamheden van een te nauw corset', in: *NIW* (10 maart 1950).

6. De strijd om het schatkistpapier in de boedels van Liro, VVRA en de NGV

6.1 De strijd om het schatkistpapier (1950-1952)

Door de vernietiging van het Liro-aanbod was de hoop op een snelle afwikkeling van het effectenrechtsherstel vervlogen. De Vereniging voor de Effectenhandel en de leden begrepen dat zij nog niet van de zaak af waren, zolang de Afdeling Rechtspraak zich nog niet in principiële zin had uitgelaten over brandende kwesties als de Liro-levering, de handel in Amerikaantjes en de toepasselijkheid van art. 59 E 100. Gaandeweg werd de vrees bevestigd dat deze onafhankelijke instantie ook in beursgevallen uitspraken kon doen waarin ten gunste van gedeposedeerden werd beslist. Steeds meer beursleden verhieven hun stem in deze jaren,³⁷² en drongen bij de politiek aan op wijziging van F 272 omdat de aan de beurs geboden bescherming in de praktijk niet toereikend bleek om hen *volledig* te beschermen tegen rechtsherstel- en schadevergoedingsacties.

Tot een wetswijziging kwam het echter niet. Wel kreeg de Vereniging voor de Effectenhandel steun van de Afdeling Effectenregistratie, die eveneens van mening was, dat de afhandeling van effectenzaken in de beursgevallen zich in een ongewenste richting ontwikkelde. In januari 1951 presenteerde de heer S. Roet, ‘gedelegeerde’ bij LVVS (de onder beheer staande Liro-boedel) namens de Afdeling Effectenregistratie, een nieuw plan om tot een versnelde afwikkeling in de beursgevallen te komen (het ‘plan Roet’), maar dit plan dat welwillend werd benaderd door de regering en de Vereniging voor de Effectenhandel werd door de ‘Commissie tot bescherming der aanspraken van gedeposedeerden’ (Commissie Gedeposedeerden) van de hand gewezen.³⁷³

Deze Commissie Gedeposedeerden, waarvan prof. Meijers voorzitter en Sanders secretaris en drijvende kracht was, manifesteerde zich vanaf het moment van haar oprichting (4 mei 1950) als een bijzonder sterke belangen-

372 Vanaf 1950 verschenen diverse brochures van beursleden, waarin werd uitgehaald naar de herstelrechtspraak en alternatieven werden aangedragen om het effectenrechtsherstel op te lossen, bijvoorbeeld *Rechtsherstelextremisten* door Willems; *Rechtsherstel en praktijk inzake effecten* door Tammes en een brochure van W. Wentholt, *Memorandum inzake de rechtsgevolgen van het effectenverkeer in bezettingstijd. Een oplossing van de netelige vraagstukken waartoe ‘rechtsherstel’ leidt?* (Amsterdam 1950).

373 Volgens Meijers ontnam ‘[d]e door de heer Roet voorgestelde regeling [...] de gedeposedeerden nog meer dan het voorstel van de Minister [bedoeld is het Liro-aanbod van 70%]’. Zie ‘bijeenkomst d.d. 15 januari 1951 in Hotel Americain ter bespreking van het door de heer S. Roet in het *Algemeen Handelsblad* van 6 januari 1951 gepubliceerde voorstel, inzake bespoediging van effectenregistratie en van de afwikkeling van L.V.V.S.’, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 210.

groep op het terrein van het effectenrechtsherstel.³⁷⁴ Zij behandelde geen individuele zaken maar voerde principiële processen voor de Afdeling Rechtspraak om richtinggevende jurisprudentie te verwerven in de beursgevallen. Directe aanleiding van de oprichting van de Commissie was echter niet de vernietiging van het Liro-aanbod en de toenemende spanning rond het begrip ‘regelmatig beursverkeer’³⁷⁵, maar een passage in een brochure van Rebholz, die in april 1950 was verschenen. In deze passage ging het over de beleggingen van VVRA en Liro in de bezettingsjaren, waarbij ruim 112 miljoen gulden van het te gelde gemaakte joodse bezit was omgezet in (ook naar maatstaven uit de bezettingstijd) waardeloos Duits schatkistpapier. Lief tinck had reeds bij herhaling laten weten dat de Nederlandse Staat het Duitse schatkistpapier niet aan de boedels zou vergoeden, omdat de aankoop ervan een investeringsfout van de bezetter was geweest, die niet voor rekening van de Nederlandse Staat kon komen.³⁷⁶ Deze posten waren dan ook slechts *pro memorie* opgenomen in de balansen op basis waarvan het 70%-aanbod van de beheerders-vereffenaars van Liro en het daaraan gelieerde 60%-aanbod van VVRA waren gedaan. In de vermogensopstellingen van de boedels van Liro en VVRA zat ook naar de mening van beheerders ‘geen muziek meer’, dit was met zoveel woorden door plaatsvervangend landsadvocaat mr. D.J. Veegens³⁷⁷ als raadsman van de onder

374 Overige joodse leden waren H. Stoppelman en J. Schaap en de juristen R. van den Bergh, S. Boas, M. Levie, N.J. Polak, I.E. Hes, voorts was lid de niet-joodse prof. mr. G. de Grooth. Het comité van aanbeveling bestond geheel uit niet-joodse juristen: de professoren Cleveringa, Pompe en Verzijl, alsmede jhr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal, jhr. W.M. de Brauw en J. Drost. Zie ook Van Bockxmeer et al., *Onderzoeksgids*, 281-282 en ‘Commissie tot bescherming der Aanspraken van gedeposseerdeerden’, in: *NIW* (12 mei 1950). Zie tevens hoofdstuk 2, par. 8.

375 Op 26 mei 1950 zorgde de Afdeling Rechtspraak voor een anti-climax door haar uitspraak in de hierboven besproken herzieningszaak Vis/Dirkzwager-van Wijnen, AR Den Haag 26 mei 1950, *NOR* 1719.

376 Zie bijvoorbeeld *Hand. I* (1949-1950), 331. Ook nog tijdens de Algemene Beschouwingen bij de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1952 herhaalde Lief tinck het regeringsstandpunt, ‘dat zij niet kan overgaan tot vergoeding van het Duitse schatkistpapier, aangezien dit is een fout van de Duitse beheerders, en, ingeval tot vergoeding voor deze fouten zou worden overgegaan, niet te overzien is wat dit de Staat verder gaat kosten.’ Zie de brochure van de Commissie van der Poll, *Kamerdebatten bij de Rijksbegroting 1952 inzake Rechtsherstel - Dividendstop - Belening van Effecten - en Speculatiewinstbelasting* (Amsterdam 1951), in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 B (6). Zie ook Koopmans, *Het afwikkelings-aanbod van VVRA en LVVS*, 10-11; Maas et al., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 3 B*, 575. Zie over de rol van Lief tinck in het effectenrechtsherstel tevens Harry van Wijnen, ‘Onfrisse strijd over joodse effecten’, in: *NRC Handelsblad* (25 augustus 1997).

377 Veegens was niet alleen vaste raadsman van het NBI en van de beheerders-vereffenaars van de Liro- en VVRA-boedels, maar tevens raadsheer in de Bijzondere Raad van Cassatie. Zijn feitelijke betekenis was nog groter dan deze combinatie van functies doet vermoeden: hij was één van de hoofdrolspelers in de geschiedenis van het naoorlogse rechtsherstel en de berechting van economische collaborateurs. Zie Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 193, n. 293.

beheer van het NBI staande Liro- en VVRA-boedels in zijn pleidooien in de vernietigingszaken nog eens nadrukkelijk naar voren gebracht.³⁷⁸

Rebholz onthulde in zijn brochure evenwel dat Liro en VVRA hun aankopen van Duitse *Schatzanweisungen* onder meer bij De Nederlandsche Bank hadden gedaan, zodat ten gevolge van deze transacties ‘grote guldenbedragen’ in de kas van De Nederlandsche Bank terecht waren gekomen en ‘de voorraad van de aldaar aanwezige Duitse schatkistbiljetten’ was verminderd.³⁷⁹

Als Rebholz daarin gelijk had, dan leken deze transacties overeenkomstig de herstelwetgeving door de Afdeling Rechtspraak ongedaan te kunnen worden gemaakt, te meer omdat De Nederlandsche Bank van deze transacties ten nadele van de Liro-boedel leek te hebben geprofiteerd.³⁸⁰ Daarmee leek een substantieel hoger uitkeringspercentage uit de Liro-boedel in zicht te komen, dan Sanders tot op dat moment voor mogelijk had gehouden.³⁸¹

Door lezing van deze passage kwam Sanders er, in zijn eigen woorden, achter

‘[...] dat er wat aan de Schatzanweisungen te verdienen was, maar daarvoor had ik openlegging van de boeken [van Liro en VVRA] nodig. Om dit gedaan te krijgen zag ik in, dat ik niet voldoende gezag had. Toen heb ik mij diezelfde dag naar Prof. Meijers te Leiden begeven, en heb hem uitgelegd dat wij een commissie moesten vormen van gedeposeerden om de boeken open te krijgen en dat hij er lid van zou worden. Ik hoor hem nog zeggen “Nou dat is goed meneer Sanders en ik wil ook wel voorzitter van die commissie worden, mits U het werk wilt doen.” Dit was precies wat ik hebben moest.’³⁸²

Er was toen nog een jaar te gaan voordat de Commissie Gedeposeerden daadwerkelijk inzage kreeg in de administraties van Liro en VVRA. Daar

378 Zie pleitnota van D.J. Veegens in de ‘VVRA-aanbod’-zaak (uitspraak in *NOR* 1664), 6 maart 1950, 3, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 71; ‘Het aanbod V.V.R.A. De onaangenaamheden van een te nauw corset’, in: *NIW* (10 maart 1950); van gelijke strekking is Koopmans, *Het afwikkelings-aanbod van VVRA en LVVS*, 9-12.

379 Rebholz, *Waarom handel in Liro-fondsen?*, 7. In werkelijkheid lag het iets anders: Liro en VVRA hadden bij DNB in hoofdzaak grote hoeveelheden Duitse *rijksmarken* opgekocht, die eerstgenoemden vervolgens in Duitsland hadden omgezet in het Duitse schatkistpapier.

380 Zie artt. 23 Jo. 25 E 100.

381 Het feit dat Sanders tot deze ontdekking moest komen bij de gratie van een brochure van Otto Rebholz stemde hem op dit punt dankbaar jegens Rebholz maar boos op de beheerders-vereffenaars van Liro en VVRA (onder wie notaris Spier, tevens lid van de Joodse Commissie voor Herstel), die de feiten over de transacties tussen Liro en De Nederlandsche Bank nooit naar buiten hadden gebracht. ‘De sukkels van beheerders, marionetten van de Minister, hebben hierover gezwegen als moffen en niets gedaan’, schreef Sanders geëmotioneerd in een brief aan Cleveringa, 17 augustus 1951, in: NA, Archief Comm.Gedep., inv.nr. 3.

382 Brief Sanders aan Houthakker, 3 augustus 1956, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 64.

waren twee procedures bij de Afdeling Rechtspraak voor nodig, waarbij de Commissie Gedeposeerdeerden op fel verzet van de beheerders was gestuit. Een eerste procedure bij de Afdeling Rechtspraak tegen de weigering van beheerders om inzage in de boedeladministraties te verlenen had op 19 december 1950 tot het ‘snuffelvonnis’ geleid. In deze uitspraak kende de Afdeling Rechtspraak aan elke belanghebbende bij de Liro- en VVRA-boedels een beperkt inzage-recht toe ‘ten aanzien van ieder concreet geval van beroeping van aan de belanghebbende behorende vermogensbestanddelen’.³⁸³

Deze uitspraak kwam gedeposeerdeerden goed van pas voor zover het ging om gegevens over specifieke effecten die door Liro ter beurze waren verkocht: namen van eerste kopers (korte ketting) of van tussenpersonen konden bijdragen tot rechtsherstel of schadevergoeding op basis van art. 59 E 100. Maar toen de Commissie Gedeposeerdeerden ruime informatie wilde hebben over de grootschalige beleggingen in het Duitse schatkistpapier weigerden de beheerders andermaal inzage te verlenen in de boedeladministraties.³⁸⁴ De zaak werd verder op de spits gedreven toen Veegens namens beheerders zich nog op 5 februari 1951 liet ontvallen dat er met het schatkistpapier toch niets viel aan te vangen, omdat er ‘geen haalbare kaart’ in zat voor de boedel. Op 2 april 1951 lieten beheerders de Commissie Gedeposeerdeerden schriftelijk weten niet van zins te zijn om mededelingen over het schatkistpapier te doen. Toch was er in hun houding iets veranderd, want de brief eindigde verrassend met de zin: ‘Inmiddels zal het U – naar wij vermoeden – interesseren te vernemen dat wij onze advocaten opdracht hebben gegeven met betrekking tot het Duitse schatkistpapier acties, zo nodig in rechte te beginnen.’ Maar daar was de Commissie Gedeposeerdeerden op dat moment niet meer gerust op. Zij was toen al een nieuwe procedure begonnen bij de Afdeling Rechtspraak, ditmaal tegen de concrete weigering van beheerders om inlichtingen te verschaffen over het Duitse schatkistpapier.³⁸⁵

Bij uitspraak van 2 mei 1951 stelde de Afdeling Rechtspraak de Commissie Gedeposeerdeerden – die inmiddels representatief werd geacht voor de gedeposeerde joodse groep – in het gelijk. Naar de mening van de Afdeling Rechtspraak kon ‘bezwaarlijk [...] worden betwist’ dat de Commissie Gedeposeerdeerden bereid en in staat was om de procedures inzake het schatkistpapier te voeren, terwijl aan de andere kant de indruk was gevestigd, dat beheerders ‘slechts schoorvoetend’, onder aandrang van de Commissie Gedeposeerdeerden tot diezelfde procedures inzake het schat-

383 Zie Comm.Gedep./ NBI, AR Den Haag 19 december 1950, R 51/1 (‘snuffelvonnis’).

384 ‘Ruime snuffelarij’ werd niet toegestaan, in de terminologie van die dagen.

385 ‘[T]oen na een geweldige oppositie van de gecombineerde machten, de heren zagen aankomen, dat zij met het water voor de dokter moesten komen, hebben zij plotseling hun jasje gekeerd [...]’, schreef Sanders hierover later aan Cleveringa, brief Sanders aan Cleveringa, 17 augustus 1951, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 3. Zie voorts Comm.Gedep./ NBI (‘inzagevonniss’), AR Den Haag 2 mei 1951, R 51/47.

kistpapier wilde overgaan. Een en ander klemde te meer omdat de termijn waarbinnen de procedures inzake het schatkistpapier bij de Afdeling Rechtspraak konden worden aanhangig gemaakt, reeds op 1 juli 1951 afliep.³⁸⁶ Volgens de Afdeling Rechtspraak waren de rechten van gedeposeerden door de houding van beheerders blootgesteld aan gevaar en was hun weigerachtige opstelling ‘onverenigbaar met een goed beheer’. Zij veroordeelde de beheerders om aan de Commissie Gedeposeerden alsnog inzage in de boedeladministraties te verlenen en nauwkeurige inlichtingen te verschaffen met betrekking tot alles wat maar licht kon werpen op de verwerking van het Duitse schatkistpapier.

Niet lang daarna zou Sanders vinden wat hij zocht. Uit de administraties van de Liro- en VVRA-boedels bleek dat het aanwezige schatkistpapier (in totaal 150 miljoen rijksmark, waarvoor circa 112 miljoen gulden was betaald), kon worden onderverdeeld in vier groepen:

a. Een belangrijk deel van het schatkistpapier was in Duitsland verworven met rijksmarken die gekocht waren van De Nederlandsche Bank (voor circa 44,5 miljoen gulden) en van de Handelmaatschappij H. Albert De Bary en Co. (De Bary) (voor 4,6 miljoen gulden).

b. Daarnaast hadden Liro en VVRA rechtstreeks schatkistpapier betrokken van De Nederlandsche Bank (voor 0,8 miljoen gulden) en De Bary (voor 16,7 miljoen gulden).

c. In beperktere mate hadden Liro en VVRA ook nog rechtstreeks schatkistpapier betrokken van sterk Duits georiënteerde Nederlandse bankinstellingen waaronder de Rijnsche Handelsbank (10 miljoen gulden), de Bank voor Nederlandsche Arbeid (3 miljoen gulden), de Handelstrust-West (7 miljoen gulden) en de Bank voor West-Europeeschen Handel (0,4 miljoen gulden).

d. Een gedeelte van het schatkistpapier hadden Liro en VVRA in Duitsland gekocht met rijksmarken die zij op een andere manier, bijvoorbeeld uit effectenverkoop in Duitsland, hadden verkregen (voor 25,3 miljoen gulden).³⁸⁷

e. In het kielzog van deze onderzoeken had Sanders ook de boedel van een andere voormalige Duitse ‘roofiginstantie’, de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), van groot belang voor het rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed en hypothecaire vorderingen, tegen het licht kunnen houden.³⁸⁸ Deze boedel die dezelfde beheerders-vereffenaars bezat als de Liro- en VVRA-boedels, bestond voornamelijk uit een grote vorde-

386 Zie ‘inzagevonnis’, R 51/47, 133.

387 Zie de gegevens in ‘Aantekening voor de Minister inzake processen van V.V.R.A. en L.V.V.S. inzake Reichsschatzanweisungen’ van Koopmans aan Liefinck, 14 april 1951, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 154.

388 Zie over het rechtsherstel met betrekking tot (rechten op) onroerend goed: hoofdstuk 3, par. 6. Zie voor meer gegevens over de afwikkeling van de NGV-boedel De Boer en Klein, ‘Hypotheken’, 653-657.

ring op de VVRA, alwaar een groot gedeelte van het geld afkomstig uit de onroerend goed-transacties uiteindelijk terecht was gekomen. Maar uit de administratie bleek dat ook de NGV in bezettingstijd rechtstreeks van De Nederlandse Bank voor circa 4,5 miljoen gulden Duits schatkistpapier had gekocht.

Deze gegevens leidden tot de volgende overwegingen. De buitenlandse verwerving van het schatkistpapier uit groep *d* kon niet tot rechtsherstelprocedures aanleiding geven. Dit gold wel voor de aankopen uit groep *c*, maar hier deed zich het probleem voor dat de boedels van de onder *c* genoemde, inmiddels onder beheer geplaatste instellingen een weinig rooskleurig beeld te zien gaven. Aantrekkelijker waren de groepen *a*, *b* en *e*. Zowel De Bary (voor 90% in handen van de Staat) als De Nederlandsche Bank konden rekenen op steun van staatswege, zodat te verwachten was dat, mocht de rechter besluiten tot ongedaanmaking van de transacties, de Staat het daaruit voortvloeiende verlies voor deze instellingen zou overnemen.

In de zomer van 1951 ontstonden opnieuw grote spanningen tussen de beheerders van Liro en VVRA en de Commissie Gedeposseerden. Deze keer was men het met elkaar oneens over de te volgen juridische strategie. De beheerders hadden de *Schatzanweisungen*-zaken onder meer bij de gewone rechter – op grond van het wetsbesluit A 6 – aanhangig gemaakt, terwijl de Commissie Gedeposseerden de zaken slechts wilde laten behandelen door de Afdeling Rechtspraak met toepassing van E 100. Sanders vreesde niet ten onrechte dat met behandeling van de zaken voor de gewone burgerlijke rechter (met mogelijkheid van hoger beroep en cassatie) vele jaren zouden zijn gemoeid, wat geenszins in het belang van de gedeposseerden was. Maar de beheerders bleken niet gevoelig voor dit argument.³⁸⁹

Op 15 september 1951 kreeg de Commissie Gedeposseerden alsnog haar zin, toen de Afdeling Beheer, voorzieningen voor afwezigen en voorzieningen voor rechtspersonen van de Raad voor het Rechtsherstel de rijksmarkentransacties op verzoek van De Nederlandsche Bank in de zin van het besluit A 6 bekrachtigde, uit overweging ‘dat het wenselijk is om de zaak aan het oordeel van de herstelrechter te kunnen onderwerpen’. Na deze uitspraak konden de *Schatzanweisungen*-zaken enkel door de Afdeling Rechtspraak, met toepassing van E 100 worden berecht.³⁹⁰

Aldus werden de hierboven onder *a*, *b* en *e* opgesomde transacties de inzet van drie procedures bij de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak, twee tegen De Nederlandsche Bank, de derde tegen De Bary.³⁹¹ De

389 Zie brief Sanders aan Cleveringa, 17 augustus 1951, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 3.

390 De uitspraak van de Afdeling Beheer is ongepubliceerd, maar een afschrift bevindt zich in DNB, 2.2/160/1, Rechtsherstelprocedures versus DNB. Zie ook Comm.Gedep.; NBI/DNB, AR Den Haag 1 juli 1952, R 52/225, 583.

391 Over het verloop en het resultaat van deze procedures vanuit het perspectief van De Nederlandsche Bank, zie C. van Renselaar, *De betrokkenheid van de Nederlandsche*

zaken waren aanhangig gemaakt door zowel de Commissie Gedeposeerde als door het Nederlands Beheersinstituut (lees: de beheerders van de Liro- en VVRA-boedels), een unieke gebeurtenis in de geschiedenis van het na-oorlogs rechtsherstel. In november 1951 werd er in de zaken met betrekking tot de Liro- en VVRA-boedels twee dagen lang gepleit.³⁹² Op 1 juli 1952 deed de Afdeling Rechtspraak zeer uitvoerig uitspraak in de zaken waarbij de Commissie Gedeposeerde en de beheerders van Liro en VVRA een grote overwinning behaalden: vrijwel alle schatkistpapier- en markttransacties met De Nederlandsche Bank en De Bary werden door de Afdeling Rechtspraak nietig verklaard. De Nederlandsche Bank werd veroordeeld aan de Liro-boedel 30,5 miljoen gulden te betalen en 14,8 miljoen gulden aan de VVRA-boedel. De Bary werd veroordeeld tot betaling van 20,6 miljoen gulden aan VVRA. De hieruit voortvloeiende verliezen voor De Nederlandsche Bank en De Bary werden overgenomen door de Staat.³⁹³ Omdat tevens 4% rente over deze bedragen moest worden vergoed vanaf 15 juni 1951 namen de boedels van Liro en VVRA door deze uitspraken toe met 69 miljoen gulden, waardoor een aanmerkelijk hoger uitkeringspercentage uit de boedels kon worden bereikt, dan door beheerders tot in februari 1951 voor mogelijk was gehouden.³⁹⁴

Een kernpunt in de uitgebreide motiveringen van deze uitspraken betrof het feit dat De Nederlandsche Bank en De Bary zich door deze transacties ten koste van de vermogens van Liro en VVRA hadden verrijkt, in de wetenschap dat deze transacties in strijd waren met de belangen van de oorspronkelijke rechthebbenden bij die vermogens. Naar het oordeel van de Afdeling Rechtspraak waren de bij Liro of VVRA terechtgekomen, al dan niet herbelegde joodse vermogenswaarden juridisch gesproken steeds het (gezamenlijk) eigendom van de gedeposeerde gebleven.³⁹⁵ Naar haar overtuiging miste de bezetter dan ook 'iedere rechtsbevoegdheid' ten aanzien van de in deze boedels bijeengebrachte vermogens en waren zijn be-

---

Bank bij het na-oorlogse rechtsherstel: een inventarisatie, onderzoeksrapport WO&E nr 553, De Nederlandsche Bank (Amsterdam 1998), 10-12.

392 Zie 'De RMK. 150 miljoen Schatzanweisungen van de boedels L.V.V.S. en V.V.R.A.', in: *NIW* (16 november 1951); 'Pleidooien Schatzanweisungen L.V.V.S. en V.V.R.A.', in: *NIW* (23 en 30 november 1951).

393 Zie Van Renselaar, *De betrokkenheid van de Nederlandsche Bank bij het na-oorlogse rechtsherstel*, 12.

394 Zie Comm.Gedep.; NBI/ DNB, AR Den Haag 1 juli 1952, *R* 52/225 en Comm.Gedep.; NBI/ De Bary; DNB, AR Den Haag 1 juli 1952, *R* 52/226.

395 Zie *R* 52/225, 584. De Afdeling Rechtspraak sprak dit oordeel voor het eerst uit in het 'snuffelvonnis', *R* 51/1, 4 en heeft dit diverse malen herhaald. Overigens werden nog identificeerbare ingeleverde vermogenswaarden, die tot na de bevrijding bij Liro of VVRA bleven liggen, geacht eigendom te zijn gebleven van de oorspronkelijke eigenaar.

heers- en beschikkingsdaden ten aanzien van deze vermogens onrechtmatig, ‘tenzij deze gericht waren op de instandhouding der boedels en in overeenstemming waren met de belangen van de tot de boedels gerechtigden [...]’³⁹⁶, maar van dat laatste was in casu geen sprake. De herstelwetgeving, zoals neergelegd in de artt. 23-25 van E 100, gaf de rechter dan ook alle ruimte om tot rechtsherstel over te gaan. De onderhavige transacties hadden vernietigbare rechtsbetrekkingen in het leven geroepen, terwijl, gezien de omstandigheden, achterwege laten van ingrijpen onredelijk moest worden geacht.

Een klein jaar later, op 30 mei 1953, deed de Haagse kamer van de Afdeling Rechtspraak ook nog uitspraak inzake de NGV-boedel. Ook de valuta-transacties tussen De Nederlandsche Bank en de NGV werden nietig verklaard, met dezelfde motivering als in de uitspraken van 1 juli 1952. De Nederlandsche Bank werd veroordeeld 4,5 miljoen gulden aan de NGV-boedel te betalen, inclusief 4% rente vanaf 15 juni 1951.³⁹⁷

Op de achtergrond van deze zaken speelde de opheffing van de deviezen grens op 1 april 1941 bij Vo. 65/1941.³⁹⁸ Door deze maatregel van de bezetter werden Nederlandse bankinstellingen gedwongen alle aangeboden Duitse rijksmarken tegen een gefixeerd tarief (1 rijksmark voor 0,75 gulden) om te wisselen in guldens. Deze verplichting had in de jaren 1941-1945 geleid tot ‘een uitplundering van ons volksvermogen op ongekeerde schaal’.³⁹⁹ De ook reeds in de bezettingstijd feitelijk waardeloze rijksmarken kwamen nagenoeg allemaal bij De Nederlandsche Bank terecht, die er aan het einde van de bezetting bijna 6 miljard in bezit had.⁴⁰⁰ Na de bevrijding oordeelde de Nederlandse wetgever dat de Nederlandse gemeenschap als geheel de gevolgen van deze publieke roof moest dragen, waarvan De Nederlandsche Bank uitsluitend door ‘een technische bijkomstigheid’ het slachtoffer was geworden.⁴⁰¹ Bij de Wet overname Rijksmarken van 30 augustus 1946⁴⁰² nam het Rijk de rijksmarken van De Nederlandsche Bank tegen het bezettingstarief over voor 4,5 miljard gulden.

Door de transacties met Liro en VVRA (en in mindere mate met de NGV) waren De Nederlandsche Bank en De Bary in staat geweest zich al tijdens de bezetting te ontdoen van enige tientallen miljoenen guldens aan waardeloze rijksmarken en -schatkistpapier. Na de bevrijding was er het vaste standpunt van minister Liefstinck dat het schatkistpapier in de boedels van de Duitse ‘roofinstanties’ niet door de Staat zou worden vergoed. Daarbij werd nimmer gewag gemaakt van het – zowel aan de beheerders van

396 Zie *R* 52/225, 584.

397 Zie Comm.Gedep.; NBI/ DNB, AR Den Haag 30 mei 1953, *R* 53/336.

398 Zie De Vries, *De Nederlandsche Bank van 1914 tot 1948*, 246, 458-459.

399 Aldus de Afdeling Rechtspraak, *R* 52/225, 586-587.

400 Deze marken waren voor het overgrote deel belegd in Duits schatkistpapier.

401 Zie *Kamerstukken II* (1945/46), 250, nr. 3.

402 *Stb.* G 226.

Liro, VVRA en NGV als aan De Nederlandsche Bank en De Bary bekende – feit dat een belangrijk deel van dit schatkistpapier was aangekocht met rijksmarken afkomstig van De Nederlandsche Bank en De Bary of rechtstreeks van deze banken was betrokken. Het is wrang te moeten constateren dat het indirect te danken is aan Rebholz dat deze feiten in 1950 aan het licht kwamen en dat er vervolgens nog zoveel strijd van zeer capabele juristen nodig was, voordat deze – in de kern eenvoudige – rechtsherstelzaken door een daarvoor aangewezen, onafhankelijke rechter konden worden berecht.⁴⁰³

Tenslotte rijst de vraag wat er met het overige schatkistpapier (behorende tot de boven beschreven groepen *c* en *d*) uit de boedels van Liro en VVRA is geschied. Nadat de herzieningstermijn van de uitspraken tegen De Nederlandsche Bank en De Bary verlopen was en deze uitspraken onherroepelijk waren geworden, resteerde er nog 9,8 miljoen rijksmark in de Liro-boedel en 50,4 miljoen rijksmark in de boedel van VVRA (totaal 60,2 miljoen rijksmark, omgerekend tegen bezettingstarief 45,1 miljoen gulden). Het antwoord daarop kan kort zijn: dit papier is niet meer vergoed en bleef tot aan de eindafwikkeling in 1956 een verliespost voor de boedels. Een verzoekschrift van de Commissie Gedeposeerde, dat op 18 december 1952 aan de Raad van Ministers en aan de beide Kamers van de Staten-Generaal verzonden werd, en waarin gemotiveerd werd aangedrongen op vergoeding door de Staat van het schatkistpapier dat nog in de boedels van Liro en VVRA aanwezig was, leverde niets op.⁴⁰⁴

403 De uitspraken in deze zaken betekenden een groot persoonlijk succes voor Sanders, die – ondersteund door Meijers, Cleveringa en De Grooth –, vrijwel al het voorbereidende werk had verricht. Als dank voor zijn prestatie ontving hij op 6 juli 1952 uit handen van Meijers namens alle belanghebbenden een zilveren schaal met inscriptie. Zie ‘Persoonlijk succes’, redactioneel commentaar, in: *NIW* (4 juli 1952); ‘Geschenk voor Mr Sanders’, in: *NIW* (18 juli 1952). Aan deze feiten wordt geheel voorbijgegaan in het *Eindverslag LVVS*, 43-45; en in het *Eindverslag VVRA*, 12-14. In deze verslagen wekken de beheerders van de Liro- en VVRA-boedels de indruk dat de processen inzake het schatkistpapier slechts door hen waren aangespannen, waarmee zij de eer van het behaalde resultaat impliciet naar zich toe trekken.

404 Het verzoekschrift werd gepubliceerd in: *NIW* (2 januari 1953). Zie in dit verband tevens ‘De overige Schatzanweisungen’, in: *NIW* (12 december 1952). De argumentatie van de Comm.Gedep. luidde dat de overname door de Staat van het rijksmarkensaldo van DNB was gebaseerd op de gedachte dat het hier ging om een vordering van de Nederlandse volkshuishouding op Duitsland, welke niet voor rekening van DNB kon blijven. Volgens de Commissie kon ten aanzien van het schatkistpapier in de boedels van Liro en VVRA echter hetzelfde worden gezegd: ook dit papier viel immers onder de vordering van de Nederlandse volkshuishouding op Duitsland, zodat ook dit papier door de Staat diende te worden overgenomen. Deze argumentatie werd echter door de regering verworpen. Als tegenargument werd gebruikt, dat de overname van het rijksmarkensaldo van De Nederlandsche Bank door de Staat ‘een uitgesproken publiekrechtelijk karakter’ had gedragen. ‘De reden, waarom de Staat het R.M.-saldo van de Bank overnam, vond haar oorsprong in het algemeen belang, dat niet gedoogde, dat de Bank, die na de oorlog bij de uitvoering

Van de mogelijkheid om ten aanzien van het boven onder *c* genoemde schatkistpapier rechtsherstelprocedures aan te spannen tegen de aldaar genoemde – inmiddels onder beheer gestelde – firma's, werd door de Commissie Gedeposeerden afgezien, vanwege de de erbarmelijke staat waarin de boedels van die firma's zich bevonden. Bovendien zouden de belangen van andere joodse crediteuren bij deze boedels worden geschaad als de beheerders van de Liro- en VVRA-boedels in hun vorderingen jegens deze firma's zouden worden erkend, terwijl de te behalen winst voor de crediteuren van VVRA en Liro maar gering zou zijn. Sanders verklaarde namens de Commissie Gedeposeerden voor de Afdeling Rechtspraak

'[...] er een afkeer van te hebben, dat ten behoeve van de schuldeisers van LVVS [lees: de Liro-boedel], aan wie het reeds zozeer naar den vleze was gegaan, nog een profijt zou worden geperst uit de boedels der andere gedeposeerden, wier vermogen nu toevallig in een ander "financieel concentratiekamp" was terechtgekomen en waardoor deze groep een verschrikkelijke aderlating zou ondergaan.'⁴⁰⁵

De beheerders van de Liro- en de VVRA-boedels dachten daar echter anders over. Onder protest van de Commissie Gedeposeerden besloten zij deze procedures toch door te zetten. Op 30 juni 1954 deed de Afdeling Rechtspraak uitspraak. Zij wees de vorderingen van beheerders tegen de Rijnsche Handelsbank, de Handelstrust-West en de Bank voor West-Europeesche Handel af wegens onredelijkheid van het gevorderde. De vordering tegen de Bank voor Nederlandsche Arbeid werd niet ontvankelijk verklaard.⁴⁰⁶

Resumerend kan worden opgemerkt dat het Duitse schatkistpapier uit de groepen *c* en *d* (9,8 miljoen rijksmark in de Liro-boedel en 50,4 miljoen rijksmark in de boedel van VVRA) tot aan de eindafwikkeling van de Liro- en VVRA-boedels in 1956 verliesposten voor deze boedels zijn gebleven. Op 19 juli 1956 werden de aanspraken ten aanzien van het resterende Duitse

---

van het overheidsbeleid, voorzover dit gericht was op herstel van het economisch leven, een voorname taak zou krijgen te vervullen, deze schadepost te verwerken zou krijgen [...]', aldus de Directeur Binnenlands Geldwezen in een nota betreffende het 'Verzoekschrift Commissie Gedeposeerden d.d. 18 december 1952', 2 maart 1953, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 210. Hetzelfde kon, blijkens de nota, niet van Liro en VVRA worden gezegd, waardoor het aldaar nog aanwezige schatkistpapier voor rekening van de boedels diende te blijven.

405 Sanders, 'Eindphase van de millioenenslag. Commissie Gedeposeerden tegen L.V.V.S. en V.V.R.A.', in: *NIW* (15 oktober 1954).

406 Zie voor een en ander 'Eindphase van de millioenenslag. Commissie Gedeposeerden tegen L.V.V.S. en V.V.R.A.', in: *NIW* (15 oktober 1954); *Eindverslag LVVS*, 44; *Eindverslag VVRA*, 14.

schatkistpapier aan het Waarborgfonds verkocht.⁴⁰⁷ Op dat moment koesterde men niet meer de verwachting dat ten aanzien van deze aanspraken, bijvoorbeeld van de Westduitse regering, nog enigerlei compensatie zou worden verkregen. Echter, als uitvloeisel van onderhandelingen tussen Nederland en de Duitse Bondsrepubliek verkreeg het Waarborgfonds in de jaren 1957-1962 met betrekking tot het aan dat fonds overgedragen Duitse schatkistpapier uit de Liro- en VVRA-boedels een gedeeltelijke vergoeding van circa 5,7 miljoen gulden.⁴⁰⁸

6.2 De uitkeringen uit de boedels van Liro, VVRA en NGV (1950-1956)

In de periode dat de schatkistpapier-procedures tegen De Nederlandsche Bank en De Bary werden gevoerd, werd aan de boedelcrediteuren van Liro de eerste 55% van hun vorderingen uitgekeerd. Aan die 55%-uitkering was, ook na de uitspraak van 30 maart 1950, waarbij het 70%-aanbod van de beheerders van de Liro-boedel werd vernietigd, nog een juridische strijd vooraf gegaan. In de uitspraak van 30 maart 1950 had de Afdeling Rechtspraak de beheerders van de Liro-boedel opgedragen zo snel mogelijk een eerste uitkering te doen.⁴⁰⁹ Dit had geleid tot een besluit van de beheerders-vereffenaars van 28 juni 1950, waarin zij de maatstaven vastlegden, waarnaar zij de vorderingen van de boedelcrediteuren wensten te verifiëren, alvorens tot uitkering over te gaan. De maatstaven bleken echter in de praktijk onbruikbaar te zijn, omdat zij van tal van voorwaarden en voorbehouden waren voorzien.⁴¹⁰ Om die reden viel een spoedige eerste uitkering niet te verwachten en de Commissie Gedeposeerden had met enkele andere belanghebbenden tegen het 'maatstavenbesluit' van beheerders bij de Afdeling Rechtspraak geappelleerd. Deze zaak, die ging over de ingewikkelde vraag hoe de boedel van Liro precies afgewikkeld moest worden, leidde op 19 mei 1951 tot het zogenoemde 'maatstavenvonniss'.⁴¹¹ In deze zeer uitvoerige uitspraak werden door de Afdeling Rechtspraak een groot aantal nieuwe verificatiemaatstaven vastgelegd, die wèl praktisch toepasbaar waren. De eerste uitkering uit de Liro-boedel werd door de Afdeling Rechtspraak in deze uitspraak bepaald op ten minste 55%. De door de Afdeling Rechtspraak vastgestelde verificatiemaatstaven werden door de beheerders van de

407 Zie Veraart, 'Effecten', 401-402.

408 Zie *Eindverslag Cadsu*, 50. Dat voor de resterende *Schatzanweisungen* uit de Liro- en VVRA-boedels ca. 5,7 miljoen gulden werd verkregen blijkt uit Centrale Accountantsdienst, 'Rapport inzake de controle van het Waarborgfonds Rechtsherstel over het jaar 1963', in: MVF, Directie Bewindv. (dossierstelsel).

409 Zie par. 5 van dit hoofdstuk.

410 De beheerders verkeerden naar eigen zeggen na de vernietiging van het Liro-aanbod 'in de onzekerheid, hoe de maatstaven dan wel zouden moeten luiden', Zie *Eindverslag LVVS*, 35.

411 Zie Comm.Gedep. et al./NBI, AR Den Haag 19 mei 1951, R 51/51.

Liro-boedel overgenomen.⁴¹² Op 28 juni 1951 berichtten de beheerders van Liro-boedel aan crediteuren dat de eerste uitkering uit de boedel 55% zou bedragen. Deze uitkeringen werden in de loop van 1951 en in 1952 aan de boedelcrediteuren gedaan.⁴¹³

Door de toename van de Liro- en VVRA-boedels met in totaal 69 miljoen gulden (en de NGV-boedel met 4,5 miljoen) als gevolg van de uitspraken in de schatkistpapier-procedures, bleek een onmiddellijke vervolguutkering uit de Liro-boedel mogelijk van nog eens 20%, waartoe na 2 oktober 1952⁴¹⁴ door beheerders werd overgegaan. Na verificatie van alle vorderingen zou in 1956 een slotuitkering van nog eens 15% mogelijk blijken. Daarmee kregen de boedelcrediteuren van Liro in totaal 90% van hun geverifieerde vorderingen uitgekeerd.⁴¹⁵ Daarbij gold ten aanzien van ‘gedeposseerde’ crediteuren, dat de waarde van ingeleverde effecten werd berekend op basis van de 4 november 1947-koersen, tenzij de verkoopopbrengst voor Liro tijdens de bezetting hoger was geweest; in dat geval werd deze laatste waarde aangehouden. Overigens had de Afdeling Rechtspraak ook bepaald dat *tegenwoordige bezitters*, aan wie Liro-claims gecedeerd waren (tegen overdracht van de effecten aan de oorspronkelijke eigenaren) niet mochten profiteren van de 4 november 1947-koersen. *Hun* vorderingen werden steeds berekend op basis van de reële verkoopopbrengst van de effecten voor Liro ten tijde van de bezetting.⁴¹⁶ De crediteuren van VVRA – waarvan de Liro-boedel met een aandeel van ruim 40% de voornaamste was – kregen in totaal 85% van hun vorderingen vergoed. Ook de hoogte van de uitkering die uit de NGV-boedel kon worden gedaan, profiteerde sterk van de 85%-uitkering van de VVRA-boedel, omdat de NGV-boedel zoals gesteld voornamelijk uit een vordering op de VVRA-boedel bestond. Bovendien had de in mei 1953 gewonnen procedure tegen De Nederlandsche Bank de NGV een (beperkte) ‘meevaller’ van ruim 4,5 miljoen opgeleverd. Een en ander maakte het mogelijk dat de NGV-boedel ten slotte 75% op de vorderingen van haar crediteuren kon uitkeren.

In de praktijk was de eindafwikkeling van de Liro-boedel voor de meeste gedeposseerden voor zover het effecten betrof van geen belang meer,

412 Zie voor een overzicht van de definitieve verificatiemaatstaven *Eindverslag LVVS*, 37-39.

413 Zie *Eindverslag LVVS*, 40. Overigens werden de 55%-uitkeringen verrekend met reeds eerder verstrekte voorschotten uit de boedel. Die blijven hier buiten beschouwing.

414 In de nacht van 1 op 2 oktober 1952 verlieten de termijnen, waarbinnen herziening van de uitspraken van 1 juli 1952 kon worden gevraagd, zodat deze pas op dat moment onaantastbaar waren geworden. Zie in dit verband Sanders, ‘Revisie? of niet?’, in: *NIW* (3 oktober 1952).

415 Voor meer gegevens over de eindafwikkeling van de Liro- en VVRA-boedels, zie Veraart, ‘Effecten’, 401-402.

416 Aldus was door de Afdeling Rechtspraak in het genoemde ‘maatstavenonnis’ (AR Den Haag 19 mei 1951, *R* 51/51, 152) bij de vaststelling van ‘maatstaf g’ uitdrukkelijk beslist. Zie *Eindverslag LVVS*, 22.

omdat zij in de regel reeds in 1953 ‘het aanbod van het Waarborgfonds’ hadden aanvaard (met betrekking tot aandelen die over de beurs waren verhandeld, zie paragraaf 8), of in hun rechten waren hersteld (met betrekking tot aandelen die buiten de beurs om waren verhandeld, zie paragraaf 7.2). In die gevallen hadden de oorspronkelijke eigenaren hun Liro-claims aan het Waarborgfonds respectievelijk aan tegenwoordige bezitters moeten *cederen* en kwamen deze laatste, de *cessie-crediteuren* genoemd, voor de uitkeringen in aanmerking.⁴¹⁷

Op andere terreinen van het rechtsherstel konden de sloteinduitkeringen uit de Liro-, VVRA- en NGV-boedels voor gedeposedeerden echter nog wel veel betekenen. Voor eenieder die niet in zijn rechten was hersteld, bijvoorbeeld omdat de tegenwoordige bezitter zijn goede trouw aannemelijk had weten te maken, of om een andere reden bescherming had gekregen, kon de vordering op één van deze boedels van grote betekenis zijn. Zo gold voor veel oorspronkelijke eigenaren van hypothecaire vorderingen, dat zij doorgaans genoeg moesten nemen met hun claim op de NGV (en dus met 75% van het bedrag dat door de debiteur in bezettingstijd aan deze instantie was afgelost).

7 De uitspraken van de Afdeling Rechtspraak (1950-1952)

7.1 Inleiding

De jaren 1950-1952 werden aan de ene kant gekenmerkt door de in de vorige paragraaf beschreven strijd om het schatkistpapier en de afwikkeling van de boedels van Liro en VVRA. Aan de andere kant werd er in deze jaren op het scherpst van de snede geprocedeerd voor de Afdeling Rechtspraak, met als hoofddoel richtinggevende jurisprudentie te verkrijgen in de beursgevallen. De ‘beurs’ reageerde fel op uitspraken die haar niet welgevallig waren. Zij drong op wetswijziging aan toen bleek dat het systeem van F 272 haar geen volledige bescherming bood. Dat het systeem van F 272 de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel niet volledig beschermde, had de Vereniging overigens altijd geweten. Het was reeds bij de totstandkoming van F 272 nadrukkelijk naar voren gebracht. Bovendien waren de besturen van de Amsterdamsche Bankiersvereniging en de Vereniging voor de Effectenhandel tijdens een gezamenlijke besloten vergadering op 24 juni 1947 door de vrijwel voltallige Afdeling Effecthandel nog eens voorgelicht over de effectenregistratie en het systeem van F 272. Met name Bregstein had tijdens die vergadering het woord gevoerd en zowel Overhoff als

417 Het in par. 8 nog nader te bespreken Waarborgfonds werd de grootste cessie-crediteur en dit fonds zou uiteindelijk de restanten van de boedels van Liro en VVRA in 1956 voor een schappelijke prijs overnemen, waarmee de eerste fase van het Nederlandse rechtsherstel ten einde liep.

Van Leeuwen indringend voorgehouden dat het systeem van F 272 geenszins voorzag in een volledige bescherming van beursleden en tegenwoordige bezitters in de beursgevallen, maar dat er ook ten aanzien van 'in regelmatig beursverkeer' verkregen effecten – door de mogelijkheid van tegenbewijs tegen het vermoeden van goede trouw – wel degelijk risico's voor de beursleden bleven bestaan.⁴¹⁸

Maar de Vereniging voor de Effectenhandel heeft deze 'risico's' van F 272 nooit willen accepteren. En toen de Afdeling Rechtspraak in mei 1952 een uitspraak deed, waardoor voor een groot aantal beursleden aansprakelijkheid voor schadevergoeding op grond van art. 59 E 100 dreigde, legde het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel de beurshandel stil. De staking maakte veel indruk, met als gevolg dat de minister van Financiën ingreep en er vanaf dat moment naar een nieuwe oplossing werd gezocht. Dit zou in juni 1953 leiden tot het aanbod van het Waarborgfonds, waarop in paragraaf 8 nader wordt ingegaan.

In deze paragraaf wordt een overzicht gegeven van de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak op het gebied van het effectenrechtsherstel.⁴¹⁹ Allereerst wordt in 7.2 ingegaan op effecten die buiten de beurs werden verhandeld en op effecten op naam. 7.3 en 7.4 zijn gewijd aan de 'beursgevallen' en vormen derhalve een vervolg op het besprokene in paragraaf 4. Paragraaf 7.5 is aan het rechtsherstel met betrekking tot de Nederlandse certificaten van de Amerikaanse aandelen gewijd. Ten slotte wordt in 7.6 kort ingegaan op de beursstaking en de aanloop tot de regeling van 1953.

7.2 De buiten beurs-gevallen, Grootboek-inschrijvingen en effecten op naam

Het rechtsherstel met betrekking tot effecten die door Liro buiten de beurs om waren verkocht veroorzaakte weinig problemen. In die 'buiten beurs-gevallen' gold geen vermoeden van goede trouw. De tegenwoordige bezitter moest zijn goede trouw (of die van zijn tussenpersoon) bij de verkrijging van het effect aannemelijk kunnen maken, iets waar deze vrijwel nooit in slaagde, zodat rechtsherstel werd verleend. In de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak komt keer op keer het strenge criterium naar voren dat in de buiten beurs-gevallen werd gehanteerd: de tegenwoordige bezitter moet kunnen aantonen dat hij of zijn commissionair een zelfstandig, deugdelijk onderzoek naar de herkomst van het effect heeft verricht, hetwelk gegronde redenen heeft opgeleverd om te vermoeden, dat het effect niet van

418 Zie 'Concept Notulen der vergadering inzake rechtsherstel', 24 juni 1947, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (1).

419 Daarbij werd onder meer gebruik gemaakt van het 'summier overzicht van de jurisprudentie ten aanzien van effecten', dat in het voorjaar van 1951 werd gemaakt door mr. M. Knap, substituut-griffier van de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak, in: NA, archief AR, inv.nr. 108.

roof afkomstig was.⁴²⁰ Pas dan werd goede trouw aangenomen. Was een dergelijk onderzoek onder omstandigheden niet of niet goed mogelijk geweest, dan behoorde het risico, aldus de Afdeling Rechtspraak, bij de tegenwoordige bezitter te liggen.⁴²¹ Onvoldoende was het enkel afgaan op mededelingen van de verkoper (dat het om een ‘goed’ stuk ging), onvoldoende ook het feit dat de verkoper een ‘fatsoenlijk man’ was: de koper moest ‘gegronde redenen’ hebben, om te menen dat het effect niet geroofd was.⁴²²

Een zelfstandig onderzoek was volgens de Afdeling Rechtspraak ook nodig als het effect door een voorganger van de tegenwoordige bezitter in regelmatig beursverkeer was verkregen. Zo’n onderzoek mocht zich dan niet beperkt hebben tot de vraag of het effect in een eerder stadium ter beurse verkregen was. Daarmee werd de aan de beurs geboden bescherming, zoals neergelegd in F 272, restrictief geïnterpreteerd. Uitspraken van de Afdeling Effectenregistratie, die tot tegengestelde standpunten in het nadeel van gedeposedeerden was gekomen, werden door de Afdeling Rechtspraak vernietigd.⁴²³

Dezelfde strenge eisen stelde de Afdeling Rechtspraak als het ging om effecten op naam, ook als deze in het beursverkeer of op een openbare effectenveiling waren verhandeld.⁴²⁴ Het feit dat iemand op een effectenveiling grote aantallen effecten op naam wilde kopen, ontsloeg hem volgens de Afdeling Rechtspraak niet van de verplichting om ten aanzien van elk eventueel te kopen effect een onderzoek naar de herkomst in te stellen.⁴²⁵

Ook voor effecten op naam die door aantekening op het effect aan toonder waren gesteld en daarna – al dan niet in regelmatig beursverkeer – waren verhandeld, golden de strenge eisen. Deze effecten werden aan aandelen op naam gelijkgesteld, omdat uit deze effecten zelf kon blijken wie de vorige eigenaar was geweest, zodat een nader onderzoek naar de herkomst niet achterwege had mogen blijven.⁴²⁶

420 Zie de mooie formulering in AR Amsterdam 28 mei 1951, *R* 51/93.

421 Zie bijv. AR Amsterdam 24 oktober 1949, *NOR* 1562.

422 Zie bijv. AR Amsterdam 22 augustus 1949, *NOR* 1568; AR Amsterdam 28 november 1949, *NOR* 1734 (ook in *R* V, 499).

423 Zie Kroonenberg/ Ooykaas, Afd.Eff. 26 juli 1948, *R* III, 75-76 en in hoger beroep AR Amsterdam 17 oktober 1949, *NOR* 1560; voorts Kroonenberg/ Ooykaas II, Afd.Eff. 4 maart 1950, *R* IV, 308-310, en in hoger beroep AR Amsterdam 2 februari 1951, *R* 51/16. De zaak deed het nodige stof waaien. Zowel A. van Oven, ‘De herstelrechtpraak nopens effecten’, in: *NJB* (1951), 487-490 als M.H. Bregstein, *De betrekkelijke waarde der wet* (Zwolle 1952), 29-30 hadden moeite met het standpunt van de Afdeling Rechtspraak dat in strijd met het gelijkheidsbeginsel zou zijn.

424 Het vermoeden van goede trouw gold niet voor effecten op naam. Zie art. 53 lid 3 E 100. Zie ook Afd.Eff. 24 januari 1948, *R* II, 445-449 (ook in *NOR* 1231); AR Amsterdam 26 september 1949, *NOR* 1549; Afd.Eff. 5 maart 1951, *R* V, 683-685.

425 Zie AR Amsterdam 21 maart 1949, *NOR* 1467.

426 Zie AR Amsterdam 17 oktober 1949, *NOR* 1657; Polak/ Van der Kar, AR Amsterdam 5 maart 1951, *R* 51/50.

Slechts in een bepaalde constellatie van feiten werd er ten aanzien van aandelen op naam niet altijd rechtsherstel verleend aan de oorspronkelijke eigenaren. Het ging dan om aandelen op naam, die na bij Liro te zijn ingeleverd waren verkocht aan de instelling die deze aandelen op naam had uitgegeven en vervolgens waren ondergebracht bij een administratiekantoor. Het administratiekantoor had daartegenover, met medewerking van de uitgevende instantie, certificaten uitgegeven en deze vervolgens 'in regelmatig beursverkeer' aan de man gebracht. Op grond van art. 53 lid 6 E 100 konden de kopers van deze certificaten in regelmatig beursverkeer in hun eigendom worden erkend, ten koste van de oorspronkelijke eigenaren van de aandelen op naam. De niet herstellende gedeposeerden hadden in dat geval evenwel vrij veel kans om een of meer tussenschakels veroordeeld te krijgen tot het betalen van schadevergoeding op grond van art. 59 E 100. Het een en ander blijkt uit twee uitspraken van de Afdeling Effectenregistratie waarin De Twentsche Bank (op 9 november 1948) respectievelijk De Nederlandsche Bank (op 7 juli 1952) werden veroordeeld ex art. 59 E 100, omdat zij als uitgevende instellingen van aandelen op naam aan dergelijke praktijken hadden meegedaan.⁴²⁷ In 1949 zou De Twentsche Bank, naar aanleiding van de uitspraak van 9 november 1948, schadevergoedingen aanbieden aan oorspronkelijke eigenaren in soortgelijke gevallen, ten aanzien van ten minste 348 aandelen DTB op naam met een nominale waarde van duizend gulden per aandeel, waartegenover de gedeposeerden hun Liro-claim aan de bank moesten overdragen.⁴²⁸ Ook de uitspraak tegen De Nederlandsche Bank van 7 juli 1952 had verdere consequenties omdat De Nederlandsche Bank zich op 31 december 1952 bereid verklaarde in soortgelijke gevallen eveneens de schade te vergoeden aan de oorspronkelijke eigenaren, hetgeen De Nederlandsche Bank per saldo 124.020,39 gulden heeft gekost.⁴²⁹ Voorts heeft ook de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) zich met betrekking tot aandelen NHM op naam in soortgelijke gevallen geconformeerd aan de uitspraak van de Afdeling Effectenregistratie ten aanzien van De Nederlandsche Bank. In het najaar van 1953 verzond zij circulaire aan oorspronkelijk eigenaren van aandelen NHM op naam, waarin een aanbod was vervat tot het betalen van schadevergoeding op basis van

427 Zie Wolf/ Hubrecht; De Twentsche Bank, Afd.Eff. 9 november 1948, *R III*, 206-210; Catella Jessurun/ Padt & Postma; DNB et al., Afd.Eff. 7 juli 1952, *R VII*, 5-10.

428 Zie Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 255.

429 Tussen 1953 en 1958 werden nog 68 verzoeken om schadevergoeding op grond van art. 59 E 100 gehonoreerd. Daartegenover werden de Liro-claims van de oorspronkelijke eigenaren aan DNB overgedragen. Zie verder Van Renselaar, *De betrokkenheid van de Nederlandsche Bank bij het na-oorlogse rechtsherstel*, 9-10, en het aldaar vermelde bronnenmateriaal.

art. 59 E 100 (inclusief vruchten), eveneens tegen overdracht van de claim op de Liro-boedel.⁴³⁰

Nog tot dezelfde ‘constellatie’ behoort de naoorlogse problematiek rond de inschrijvingen in het Grootboek van Nationale Schuld (voortaan: Grootboek-inschrijvingen). Ook Grootboek-inschrijvingen waren ingeleverd bij Liro en ook zij werden na de bevrijding als effecten in de zin van E 100 beschouwd.⁴³¹ Het probleem dat zich bij deze categorie ‘effecten’ voordeed, was dat een belangrijk deel van de ingeleverde Grootboek-inschrijvingen onder druk van Liro door de directie van de Grootboeken was omgezet in Grootboek-obligaties aan toonder die vervolgens weer ter beurze waren verkocht. Een verzoek om herleving van de inschrijvingen met een beroep op de artt. 23-25 E 100 faalde omdat volgens de Afdeling Rechtspraak aan de directie van het Grootboek geen verwijt van haar gedrag kon worden gemaakt, zodat de daaruit voortvloeiende schade voor rekening van de gedeposeerden moest blijven. Deze uitspraak werd in beroep door de Afdeling Rechtspraak bekrachtigd.⁴³² Omdat Liro de Grootboek-obligaties aan toonder vervolgens ‘in regelmatig beursverkeer’ had verkocht, werden de tegenwoordige bezitters normaalgesproken erkend in de eigendom, zodat de gedeposeerden in deze gevallen genoeg moesten nemen met hun claim op de Liro-boedel.⁴³³

Voorts verdienen vermelding de incurante aandelen in naamloze vennootschappen die Liro aan de betreffende naamloze vennootschappen zonder dwang had weten te verkopen. In die gevallen werd telkens rechtsherstel verleend (teruggave van de aandelen aan de oorspronkelijke eigenaren tegen cessie van de Liro-claims aan de vennootschappen), omdat de goede trouw bij de vennootschappen niet aannemelijk werd geacht.⁴³⁴ Maar ook indien de aandelen onder dwang van Liro door de betreffende instelling waren aangenomen, werd deze instelling veroordeeld tot teruggave van de aandelen aan de oorspronkelijke eigenaar tegen cessie van de claim op de Liro-boedel. Omdat de gedwongen aankoop had plaatsgevonden om de instelling als geheel in stand te houden, behoorden alle aandeelhouders, zowel joodse als niet-joodse, gelijkelijk in de schade te delen. Volgens de Afdeling Effec-

430 Zie bijvoorbeeld de brief van NHM (algemene zaken) aan de heer A. van E., 23 oktober 1953, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 5 (correspondentie R. van den Bergh); voorts Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 255-256.

431 Zie AR Amsterdam 2 juli 1946, *NOR* 457.

432 Zie Hartog/ Grootboek, Afd.Eff. 17 april 1947, *NOR* 960 (ook in *R II*, 20-23), en in hoger beroep AR Amsterdam 29 april 1948, *NOR* 1293; zie ook Zadoks-Cohen/ Grootboek, Afd.Eff. 15 januari 1948, *NOR* 1232 (ook in *R II*, 442-445).

433 In 1953 werd ook in deze gevallen het in par. 8 besproken aanbod van het Waarborgfonds gedaan.

434 Zie Afd.Eff. 25 juli 1947, *NOR* 1026; Afd.Eff. 24 oktober 1947, *NOR* 1078; Afd.Eff. 24 oktober 1947, *NOR* 1136; Afd.Eff. 31 oktober 1947, *NOR* 1090; Afd.Eff. 13 november 1947, *NOR* 1121, en in hoger beroep AR Amsterdam 30 augustus 1948, *NOR* 1400.

tenregistratie werd een gelijke verdeling van de schade slechts dan volledig bereikt als tot teruggave van alle aandelen aan de vroegere joodse eigenaren werd overgegaan, tegenover afstand hunnerzijds van hun vorderingen op de Liro-boedel.⁴³⁵

Tenslotte zij melding gemaakt van de handel in geroofde buitenlandse effecten (niet te verwarren met Nederlandse certificaten van buitenlandse effecten). Voor zover deze effecten in Nederland waren gebleven werden dezelfde strenge criteria toegepast als in de buiten beurs-gevallen, zodat vrijwel telkens rechtsherstel plaatsvond.⁴³⁶ Dit gold ook wanneer de verkopen ter beurze hadden plaatsgevonden. Dit omdat er bij de handel in buitenlandse effecten ter beurze – waarvoor speciale vergunningen van het Deviezeninstituut nodig waren – geen officiële notering tot stand kwam, zodat er volgens de Afdeling Effectenregistratie van ‘regelmatig beursverkeer’ geen sprake kon zijn geweest.⁴³⁷ Ten aanzien van binnenlandse en buitenlandse effecten die na de bevrijding in het buitenland waren terechtgekomen werden aparte procedures gevolgd, die in dit bestek buiten beschouwing blijven.⁴³⁸

7.3 Liro-levering ‘goede levering’?

Bij effecten aan toonder die ‘in regelmatig beursverkeer’ waren verkregen, gold wel het vermoeden van goede trouw, waarbij tegenwoordige bezitters nog extra werden beschermd, als de beursleden zich konden beroepen op hun ‘gehoudenheid’ aan geldende reglementen en gebruiken op grond van art. 53 lid 5 E 100. Toch was het voor gedeposeerden ook in beursgevallen niet onmogelijk om rechtsherstel te verkrijgen. In de eerste plaats waren er kansrijke gevallen. Dit waren beursgevallen waarin de Afdeling Effectenregistratie geen dode mus had verzonden, omdat uit onderzoek was gebleken, dat:

- a. het effect terecht was gekomen in vijandelijk vermogen;
- b. het effect op een zogenaamde smijtdag was verkregen;
- c. de koers die in de verwervingsverklaring was opgegeven niet overeenkwam met de officiële koers op de betreffende dag;
- d. een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel dat bij de aankoop (namens de koper) zijn bemiddeling verleende op de zwarte lijst was geplaatst.⁴³⁹

In al deze gevallen was de kans op rechtsherstel reëel (b t/m d), soms zelfs 100% (a). Zaken betreffend vijandelijk vermogen werden door de Afdeling Effectenregistratie afzonderlijk afgewikkeld. Voor de gevallen b t/m

435 Zie in dit verband Afd.Eff. 3 december 1949, R IV, 210-212.

436 Zie bijvoorbeeld AR Amsterdam 15 mei 1950, NOR 1733.

437 Zie Afd.Eff. 1 augustus 1949, R IV, 83-86.

438 Zie daaromtrent Veraart, ‘Effecten’, 402-413.

439 Zie *Prijscourant VvdE* (29 oktober 1947); *NIW* (7 november 1947).

d gold, dat de Afdeling Effectenregistratie eind 1951/ begin 1952 met de procedurele behandeling van deze zaken begon. Er werden voor deze kansrijke gevallen aparte formulieren gebruikt, die al snel bekend gingen staan als 'levende dode mussen'. Op de levende dode mussen wordt teruggekomen in paragraaf 7.4 .

Daarnaast was er nog een categorie waarin de kansen op rechtsherstel voor gedeposedeerden aanzienlijk waren, namelijk als het betrof Nederlandse certificaten in Amerikaanse aandelen (Amerikaantjes), waarvan de verhandeling in de bezettingstijd aan restricties onderhevig was geweest. Op het verloop van het rechtsherstel ten aanzien van Amerikaantjes wordt ingegaan in paragraaf 7.5.

Wat de dode mussen betreft: de ontvangers van dode mussen werden door de Afdeling Effectenregistratie nagenoeg kansloos geacht, tenzij rechtstreeks was gekocht van Liro of van een notoire handlangers van Liro (bijvoorbeeld de hoekman Monker of iemand anders die op de zwarte lijst was geplaatst).⁴⁴⁰ De gedeposedeerde bleek bij de Afdeling Effectenregistratie eveneens kansloos te zijn, als het effect door de tegenwoordige bezitter werd verkregen door levering uit een algemene effectenvoorraad (bijvoorbeeld van een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel) en zijn aanspraak op levering was ontstaan vóór 10 mei 1940.⁴⁴¹

Rechtsherstel werd door de Afdeling Effectenregistratie evenmin verleend indien het effect rechtstreeks door Liro (of een handlangers) na 'adresgeving' was geleverd, na bij een 'normale' hoekman te zijn gekocht. De Afdeling Effectenregistratie achtte de vraag naar de aanwezigheid van goede trouw op het moment van de levering niet relevant, omdat leden van de Vereniging voor de Effectenhandel volgens vast beursgebruik 'gehouden' zouden zijn geweest om ook Liro-levering als 'goede levering' te aanvaarden.⁴⁴²

Zolang de Afdeling Rechtspraak zich over deze laatste kwestie nog niet had uitgelaten, bleef er voor sommige dode mus-ontvangers kans bestaan dat zij alsnog in hun rechten hersteld werden. Van veel groter belang was echter, dat ook de kansen van de talloze uitgeprocedeerde, niet herstelde dode mus-ontvangers nauw samenhangen met de Liro-levering-kwestie. Art. 59 E 100 gaf aan niet herstelde gedeposedeerden immers recht op schadevergoeding jegens al degenen die te kwader trouw aan het verlies van het effect voor de oorspronkelijke eigenaar hadden meegewerkt. Maar leden van de Vereniging voor de Effectenhandel werden tegen deze aansprakelijk-

440 In deze casusposties werd het vermoeden van goede trouw geacht te zijn doorbroken en werd in principe rechtsherstel verleend, zie Van Oven, 'De herstelrechtspraak nopens effecten', 463-464; Frankenhuis/ Kleyn, Afd.Eff. 23 februari 1948, *NOR* 1235 (ook in *R II*, 507-511). Zie tevens par. 7.4.

441 Zie art. 53 lid 2 sub b E 100; Afd.Eff. 16 januari 1951, *R V*, 681-683; AR Amsterdam 12 mei 1952, *R* 52/263.

442 Zie uitvoerig par. 7.4.

heid beschermd als zij tot hun handelingen 'gehouden' waren geweest ingevolge reglementen en gebruiken. Zou de Afdeling Rechtspraak echter oordelen, dat beursleden niet gehouden waren geweest om Liro-levering als 'goede levering' te aanvaarden, dan zouden alle *eerste schakels in de ketting*, c.q. alle beursleden die Liro-levering hadden aanvaard, aansprakelijk kunnen worden gesteld door de vele tienduizenden gedeposedeerden die dode mus-beslissingen hadden ontvangen en niet in hun rechten waren hersteld. Bovendien dreigden voor de beursleden regresacties van tegenwoordige bezitters voor zover deze de effecten aan de oorspronkelijke eigenaren hadden moeten teruggeven.⁴⁴³ Dit leek niet alleen allerlei kleinere beursfirma's in grote financiële moeilijkheden te kunnen brengen, maar het zou ook een uiterst gevoelige klap betekenen voor het prestige van de Vereniging voor de Effectenhandel en haar leden.

Dat de Afdeling Rechtspraak het standpunt van de Afdeling Effectenregistratie over de Liro-levering wellicht niet deelde, werd in maart 1951 duidelijk, toen de Afdeling Rechtspraak uitspraak deed in de zaak Polak/Van der Kar. In deze zaak ging het om een toonderaandeel Koninklijke Olie dat door de eigenaar Polak eind april 1940 op zijn eigen naam was overgeschreven. Na de inlevering bij Liro was het aandeel, door tussenkomst van Liro, opnieuw aan toonder gesteld, om het ter beurze te kunnen verkopen. Het effect was in regelmatig beursverkeer van een 'normale' hoekman verkregen en om die reden had de Afdeling Effectenregistratie het verzoek om rechtsherstel afgewezen. Dat in dit geval uit het effect zelf bleek, dat het had toebehoord aan een joodse eigenaar, was volgens de Afdeling Effectenregistratie 'irrelevant': de kopende partij kreeg het effect pas ten tijde van de levering in handen en was op dat moment volgens de reglementen en gebruiken gehouden om de levering te aanvaarden.⁴⁴⁴ Maar de Afdeling Rechtspraak vernietigde deze uitspraak, en herstelde Polak alsnog in de eigendom van dit effect. De Afdeling Rechtspraak oordeelde dat kwade trouw bij de koper aanwezig moest worden geacht, omdat uit het geleverde effect duidelijk bleek, door de naam Polak, door de tenaamstelling en de aantoonderstelling in verband met de data, dat dat effect aan de voormalige eigenaar door 'vijandelijk bezettingsrecht' was ontnomen.⁴⁴⁵ De Afdeling Rechtspraak nam het standpunt van de Afdeling Effectenregistratie over de reglementaire gehoudenheid om de levering te aanvaarden niet over. Zij ging er zonder verdere motivering van uit dat het wel degelijk mogelijk was geweest de levering van een dergelijk effect te weigeren.

Deze uitspraak wekte de woede op van de Vereniging voor de Effectenhandel. In een publicatie noemde zij de uitspraak

443 Zie A. van Oven, 'Het kernprobleem van het rechtsherstel nopens effecten', in: *Economisch-Statistische Berichten* (1951), 899-900.

444 Zie Polak/Van der Kar, Afd.Eff. 15 augustus 1949, R IV, 87-88.

445 Polak/Van der Kar, AR Amsterdam 5 maart 1951, R 51/50.

‘[...] volstrekt onaanvaardbaar niet alleen omdat zij apert onjuist en onrechtvaardig is, doch ook omdat zij een symptoom temeer vormt van een zich langzamerhand ontwikkelende jurisprudentie, welke niet of onvoldoende rekening houdt met de omstandigheden, zoals deze zich tijdens de bezetting voordeden, en met de bedoelingen welke bij de totstandkoming van het KB F 272 bij den wetgever hebben voorgezeten.’⁴⁴⁶

Het was duidelijk dat de Vereniging voor de Effectenhandel ongerust was over de implicaties van deze uitspraak voor de Liro-levering-kwestie. Die kwestie werd later dat jaar door A. van Oven ‘het kernprobleem van het rechtsherstel nopens effecten’ genoemd.⁴⁴⁷

Op 19 mei 1952 werd door de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak in deze kwestie in een zorgvuldig gemotiveerde uitspraak beslist.⁴⁴⁸ Een toondereffect was bij een ‘gewone’ hoekman door een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel gekocht. De hoekman had door ‘adresgeving’⁴⁴⁹ Liro aangewezen als adres dat het effect (een aandeel Houthandel v.h. Wm. Pont) moest leveren. Het beurslid kon in deze context niet meer te goeder trouw worden geacht, maar beriep zich op de ‘gehoudenheid’ overeenkomstig de reglementen en gebruiken. Hij zou gebonden zijn geweest aan het gebruik dat destijds gold, om Liro-levering als ‘goede levering’ te aanvaarden. Dit beroep op de ‘gehoudenheid’ werd afgewezen. Op basis van een systematische interpretatie van het gebruik van de term ‘gehoudenheid’ in het Besluit Herstel Rechtsverkeer oordeelde de Afdeling Rechtspraak dat onder gehoudenheid ‘rechtsplicht’ moest worden verstaan.⁴⁵⁰ Er bestond volgens de Afdeling Rechtspraak ook naar bezettingsrecht echter geen rechtsplicht om Liro als adres te aanvaarden. Integendeel, art. 7 van het in de bezetting geldende Reglement voor de Effectenhandel bepaalde dat het de koper vrijstond om een adresgeving te weigeren. Daaraan deed niet af dat het zich destijds praktisch niet zou hebben voorgedaan, dat een adresgeving werd geweigerd, want men had zich te allen tijde op art. 7 kunnen beroepen. Daaraan deed ook niet af dat er ter beurze een gebruik zou hebben bestaan om aan Liro-stukken geen gebrek toe te schrijven in de zin van art. 16 van het Reglement en deze als ‘goede levering’ te

446 Zie ‘Ontwerp voor een publicatie van de Vereeniging’, 11 april 1951, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (4).

447 Volgens Van Oven, ‘Het kernprobleem’, 917 was de vraag naar de gehoudenheid om Liro-levering te aanvaarden zelfs dermate ingewikkeld ‘dat nog een lange weg door het drijfzand der casuïstiek moet worden afgelegd, voordat de voltooiing van het rechtsherstel nopens effecten een feit zal zijn.’

448 Comm.Gedep.; Goudsmit/ Van Suchtelen-v.d. Werff, AR Amsterdam 19 mei 1952, R 52/208. Het is overigens te betreuren dat het procesdossier van deze zaak uit het archief van de Afdeling Rechtspraak in het Nationaal Archief is verdwenen en kennelijk spoorloos is, hoewel Van Schie, ‘Restitution of economic rights after 1945’, 411 n. 26 er nog wel naar verwijst.

449 Ook wel ‘novatie’ of ‘overwijzing’.

450 Zie voor de uitgebreide motivering van dit standpunt R 52/208, 532.

beschouwen, aangezien ook in dat geval de bevoegdheid van de leden om zich desgewenst op art. 7 te beroepen onverlet bleef.⁴⁵¹ Anders gezegd: de beurspraktijk om Liro-levering als ‘goede levering’ te accepteren werd door de Afdeling Rechtspraak opgevat als een feitelijk gebruik (c.q. misbruik), dat rechtens geen betekenis bezat. Het beroep op de gehoudenheid faalde en de gedeposeerde werd hersteld in de eigendom van het effect.⁴⁵²

Deze uitspraak, die was bevochten door de Commissie Gedeposeeerden, betekende een grote overwinning voor alle gedeposeeerden die dode mussen hadden ontvangen en niet in hun rechten waren hersteld. Zij konden schadevergoedingacties beginnen tegen alle eerste schakels in de ketting, alle beursleden die Liro-levering in de bezettingstijd ‘als goede levering’ hadden aanvaard. Maar het was niet alleen een materiële kwestie. Nog belangrijker was dat de gedeposeeerden zich eindelijk erkend zagen in hun ‘goed recht’, in hun vorderingen tegen degenen die ter beurze willens en wetens aan hun ontrechting hadden bijgedragen.⁴⁵³ Doordat dit fundamentele recht hen zolang was onthouden, hadden gedeposeeerden ervaren dat hun ontrechting had voortgeduurd, tot zeven jaar na de bevrijding. Met de uitspraak van 19 mei 1952 werden de door de herstellwetgeving ook in de beursgevallen gegarandeerde aanspraken van de gedeposeeerden tenslotte door een onafhankelijke rechter erkend. Naar aanleiding daarvan schreef Meijers:

‘Een vordering van de beroofde eigenaar tegen hem, die bekend met de roof, het goed heeft gekocht of aan de vervreemding heeft medegewerkt, is een reeds in het burgerlijk wetboek vastgelegd recht. Het rechtsherstel heeft nimmer ten doel gehad dit recht aan de beroofde te ontnemen.’⁴⁵⁴

451 Zie *R* 52/208, 532-533.

452 Er is overigens ook een voorbeeld te geven van een zaak waarin een beroep op de gehoudenheid aan de reglementen en gebruiken door de Afdeling Rechtspraak wel werd aanvaard. In de zaak AR Amsterdam 23 juni 1952, *R* 52/227, was de principiële vraag gesteld of een hoekman die orders van Liro uitvoerde kon worden aangesproken op grond van art. 59 E 100. De Afdeling Rechtspraak overwoog dat de aparte positie van de hoekman ter beurze -en in het bijzonder zijn functie ten aanzien van de koersvorming en de koersstabilisering- medebrengt, dat hij krachtens ter beurze bestaande gebruiken gehouden is alle orders van zijn medeleden, waaronder in bezettingstijd ook Liro, uit te voeren. De achterliggende gedachte daarbij was, dat de hoekman niet namens cliënten handelde, maar als onmisbare ‘technische’ tussenschakel op de beurs fungeerde; een tussenschakel die geacht werd *zonder aanzien des persoons* blindelings gevolg te geven aan de eisen van vraag en aanbod. Gevolg van deze uitspraak was dat hoeklieden die orders van Liro hadden uitgevoerd en niet op de zwarte lijst geplaatst waren niet konden worden aangesproken voor schadevergoeding ex art. 59 E 100.

453 Zie Meijers, ‘De Minister en de Beurs’, in: *NIW* (6 juni 1952).

454 Meijers, ‘De Minister en de Beurs’, in: *NIW* (6 juni 1952); zie art. 59 E 100.

Met deze uitspraak kwam er tevens een einde aan de hardnekkige opvatting van Overhoff, dat er met de beurshandel in de bezettingstijd principieel niets mis was geweest. Tenminste, zo leek het. Want de gebeurtenissen die op de uitspraak van 19 mei 1952 volgden, vormden in de woorden van Van Oven

‘[...] m.i. de zwartste bladzijde van de geschiedenis van het effectenrechtsherstel. De beurs toonde zich geen “good loser” en besloot te gaan “staken”. Een geest, de oude en roemruchte Amsterdamse effectenbeurs m.i. onwaardig. En voorts vooral ook betreurenswaardig, als men bedenkt, dat de beursleden tijdens de bezetting, toen waarden van hoger orde op het spel stonden, voor de aan een zodanig besluit inhaerente risico’s waren teruggeschrikt.’⁴⁵⁵

De Vereniging voor de Effectenhandel dacht daar lange tijd anders over. Maar ook de historicus Joh. de Vries schreef nog in 1976 in *Een eeuw vol effecten* (1976) – een boek dat hij in opdracht van de Vereniging schreef ter gelegenheid van haar honderdjarige bestaan – misprijzend over deze juridische mijlpaal in de geschiedenis van het Nederlands rechtsherstel:

‘Deze uitspraak hield een schending in van het aan het *Besluit Herstel Rechtsverkeer* ten grondslag liggend beginsel dat in regelmatig beursverkeer tot stand gekomen transacties dienden te worden erkend en daaruit noch voor kopers noch voor tussenpersonen risico’s behoorden voort te vloeien [sic]; de uitspraak was derhalve een aantasting van de basis waarop men de beurshandel in mei 1946 had kunnen hervatten, nog afgezien van de blaam die de leden daarmee op zich geworpen voelden, de door hen als een grote onbillijkheid ervaren aantasting van hun goede naam.’⁴⁵⁶

Het hier – in 1976 – beweerde was niet alleen feitelijk onjuist, maar miskende de rechten van gedeposeerden in de beursgevallen en de bekwaamheid van de Amsterdamse kamer van de Afdeling Rechtspraak. Dat de Afdeling Rechtspraak met deze uitspraak het Besluit Herstel Rechtsverkeer niet schond, maar naar haar beste weten interpreteerde, behoeft geen

455 A. van Oven, ‘De oplossing van het effectenrechtsherstelprobleem’, in: *Economisch-Statistische Berichten* (1953), 607.

456 De Vries, *Een eeuw vol effecten*, 210. Een vrijwel gelijklopende passage komt voor in een artikel van het VvdE-lid jhr. A. van Lennep, ‘Effectenbeurs en rechtsherstel’, in: *De Gids. Algemeen cultureel maandblad* (1952.2), 341-342. Van Lennep had ten tijde van de beursstaking op 27 mei 1952 namens 150 leden van de VvdE het woord gevoerd en het Bestuur van de VvdE verweten, dat dit niet eerder het ‘onaanvaardbaar’ tegen de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak had laten horen. Zie ‘Leden Vergadering van de Vereeniging voor den Effectenhandel op 27 mei 1952 (’s avonds)’, 28 mei 1952, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 154.

nadere toelichting meer.⁴⁵⁷ In 2000 heeft ook de Vereniging voor de Effectenhandel i.l. dit standpunt onderschreven door haar verontschuldigen aan te bieden voor haar ‘onrechtvaardige opstelling’ die zij ten tijde van het rechtsherstel ten opzichte van de gedeposeerden heeft ingenomen.⁴⁵⁸

7.4 *Levende dode mussen*

Eind 1951 had de Afdeling Effectenregistratie nog nauwelijks een begin gemaakt met de procedurele behandeling van beursgevallen die, omdat zich bijzondere omstandigheden hadden voorgedaan, voor gedeposeerden gunstig zouden kunnen uitpakken. Evenmin had zij principiële uitspraken gedaan over de toepasselijkheid van art. 59 E 100 ten aanzien van leden van de Vereniging voor de Effectenhandel die willens en wetens geroofde effecten hadden gekocht. Op 6 oktober 1951 schreef de Afdeling Effectenregistratie een brief aan de minister van Justitie en aan de minister van Financiën waarin zij meedeelde op het punt te staan

‘[...] belangrijke beslissingen te nemen, welke naar veler overtuiging de in beurskringen gevreesde moeilijkheden voor een aantal leden der Vereeniging voor den Effectenhandel, vooral in verband met de financiële aansprakelijkheid dier leden van art. 59 van het Besluit herstel rechtsverkeer, tot gevolg zullen hebben. Zoals aan Uwe Excellentie bekend is acht men in beurskringen dit acute gevaar voor de financiële boniteit van een aantal beursleden, en de daaruit voor de beurs in het algemeen voortspruitende onzekerheid, een voor de handel ter beurze belemmerende en ontwrichtende factor. *Niettemin ziet de Afdeling zich verplicht het nemen van bepaalde uit het Besluit herstel rechtsverkeer voortvloeiende beslissingen niet langer uit te stellen, indien niet het vooruitzicht bestaat, dat op korte termijn een regeling ten aanzien van de voor de beurs te verwachten moeilijkheden zal worden getroffen.* De Afdeling wil niet nalaten er Uwe excellentie op te wijzen, dat na het nemen van vorenbedoelde beslissingen, de mogelijkheid van een eventuele regeling op nog veel grotere moeilijkheden dan thans zal stuiten, aangezien alsdan bij het aanvoeren van bezwaren tegen een wettelijke regeling in sterker mate een beroep zal kunnen worden gedaan op verkregen rechten.’⁴⁵⁹

In het slot van haar brief vroeg de Afdeling Effectenregistratie aan de ministers of een ‘regeling ten aanzien van het hierboven aangeduide probleem op korte termijn te verwachten’ was. Zo niet, dan *moest* zij wel tot het nemen

457 Zie in dit verband commentaar NJB-redactie, in: *NJB* (1952), 499; voorts L.A.J. Groothuis, ‘Juridische achtergronden van de Beursstaking’, in: *Ars Aequi* (december 1952), 33-37.

458 Zie de spijtbetuiging zoals afgedrukt in Barendregt, *Oorlogseffecten*, 83.

459 Brief van de Afd.Eff. aan de minister van Justitie, 6 oktober 1951, in: MVJ, Wetten 472. Curs. auteur.

‘van bepaalde beslissingen’ overgaan, ‘waarop van de zijde van gedeposseerdeerden niet ten onrechte zeer wordt aangedrongen.’⁴⁶⁰

De brief illustreert het feit, dat al eerder werd gesignaleerd: dat de Afdeling Effectenregistratie het beursbelang (‘de financiële boniteit van een aantal beursleden’⁴⁶¹) zoveel mogelijk heeft willen laten prevaleren boven de belangen van gedeposseerdeerden en zelfs uit dien hoofde bereid was de haar bij wetsbesluit gegeven opdracht – kort en goed: uitvoering te geven aan de in E 100 neergelegde rechtsherstelregeling met betrekking tot effecten – in voor gedeposseerdeerden gunstige gevallen zo lang mogelijk uit te stellen. Het behoorde zeker niet tot de taak van de Afdeling Effectenregistratie om in weerwil van de in E 100 neergelegde rechten van gedeposseerdeerden op te komen voor de financiële belangen van beursleden die opzettelijk hadden gehandeld in geroofd goed. Maar het antwoord van de ministers was voor de Afdeling Effectenregistratie wellicht toch enigszins teleurstellend: gezien de vele moeilijkheden op het terrein van het effectenrechtsherstel, was een regeling daarvan ‘op zeer korte termijn’ niet te verwachten.⁴⁶²

Op 5 december 1951 nam de Afdeling Effectenregistratie een beslissing over de toepasselijkheid van art. 59 E 100. In de zaak Elias/ Amsterdamsche Bank NV ging het om een tamelijk bijzonder geval. De gedeposseerdeerde J. Elias had bij Liro enkele effecten ingeleverd die door bemiddeling van de NSB-hoekman Monker in 1942 waren verkocht en geleverd aan de Amsterdamsche Bank. Elias had geen rechtsherstel verkregen omdat de tegenwoordige bezitter het aandeel in regelmatig beursverkeer had verkregen en het goede trouw-vermoeden niet was weerlegd. Elias had vervolgens aan de Afdeling Effectenregistratie verzocht om veroordeling van de Amsterdamsche Bank tot het betalen van schadevergoeding op grond van art. 59 E 100. De Amsterdamsche Bank had immers, kopende bij de NSB-er Monker kunnen vermoeden een besmet stuk in handen te krijgen. De Amsterdamsche Bank had zich verweerd met de stelling dat zij om beurstechnische redenen gehouden was geweest de stukken van Monker te aanvaarden. De Afdeling Effectenregistratie willigde het verzoek van Elias in en paste art. 59 E 100 toe, waarbij zij zwaar liet meewegen, dat de Amsterdamsche Bank in 1942, anders dan de andere banken, voor bijna 1,9 miljoen aan Liro-stukken, hoofdzakelijk Nederlandse staatsobligaties, door bemiddeling van Monker had verkregen.⁴⁶³ Daaruit bleek dat er van enig overleg tussen

460 Ibidem.

461 Dat de beurshandel daadwerkelijk ‘ontwricht’ zou raken bij een grootschalige toepassing van art. 59 E 100, kon ook al eind 1951 in hoge mate worden betwijfeld: leden van de VvdE die aansprakelijk gesteld zouden worden, verkregen immers de Liro-claims van de gedeposseerdeerden, zodat de schade aanzienlijk werd ingeperkt.

462 Brief MvJ en MvF aan de Afd Eff, 14 november 1951, in: MvJ, Wetten 472.

463 Blijkens deze uitspraak hadden De Twentsche Bank, de Rotterdamsche Bank en de Incassobank in 1942 door bemiddeling van Monker Liro-stukken aangenomen voor resp. 203.000, 60.000 en 4.300 gulden. De gegevens waren verkregen uit een onderzoek dat onder meer door de Afd Eff was verricht.

Monker en de Amsterdamsche Bank ten aanzien van de Liro-stukken sprake moest zijn geweest, zodat het verweer van de Amsterdamsche Bank faalde.⁴⁶⁴ Uit het archief van de Amsterdamsche Bank (berustend bij ABN Amro) is niet gebleken dat deze uitspraak richtinggevend is geworden met betrekking tot de overige Liro-stukken die de Amsterdamsche Bank in 1942 via Monker verkregen heeft.⁴⁶⁵

Begin 1952 begon de Afdeling Effectenregistratie met betrekking tot 'in regelmatig beursverkeer' verhandelde effecten een nieuw soort formulieren aan gedeposedeerden te verzenden, waarin werd meegedeeld wat de totale omzet van het fonds op de betreffende dag was geweest en wat de Liro-omzet was geweest. Uit deze gegevens kon de ontvanger van het formulier in veel gevallen afleiden dat Liro op de betreffende dag een groot aandeel in de verkoop van een fonds had gehad of zelfs een zeer groot aandeel, zodat er sprake was geweest van een 'smijtdag'. Wie op een smijtdag een Liro-stuk kocht leek niet te goeder trouw te zijn geweest en hetzelfde kon, afhankelijk van koers en aanbod, het geval zijn geweest op andere dagen. Doordat ontvangers van deze formulieren meer kans op rechtsherstel bleken te hebben dan ontvangers van 'gewone' dode mussen, werden de eerstgenoemde formulieren 'levende dode mussen' genoemd. Maar om het goede trouw-vermoeden te weerleggen, hadden gedeposedeerden meer gegevens nodig dan in de levende dode mussen werden verstrekt. Voor zover deze gegevens uit de Liro-administratie konden blijken, konden deze bij de beheerders van de Liro-boedel schriftelijk worden opgevraagd: sedert het 'snuffelvonnis'⁴⁶⁶ waren beheerders verplicht op gerichte vragen ten aanzien van specifieke effecten antwoord te geven, zoals datum van inlevering, datum van verkoop, naam van de koper, datum van aflevering, naam van de persoon aan wie is afgeleverd, de koers waartegen het stuk is gekocht, de opbrengst.⁴⁶⁷

Terwijl de Commissie Gedeposedeerden zich opwond over het feit dat de Afdeling Effectenregistratie pas nu met de procedurele afhandeling van de voor gedeposedeerden kansrijke beursgevallen begon – vier jaar na de verzending van de dode mussen – reageerde de Vereniging voor de Effectenhandel nog negatiever op de levende dode mussen. In een interne circulaire 'betreunde' zij de indiening van kansrijke verzoekschriften van gedeposedeerden bij de Afdeling Effectenregistratie.⁴⁶⁸ In het voorjaar van

464 Elias/ Amsterdamsche Bank NV, Afd.Eff. 5 december 1951, R VI, 128-131.

465 Vermoedelijk hebben de oorspronkelijke eigenaren ten aanzien van deze obligaties in 1953 het aanbod van het Waarborgfonds aanvaard. Zie daarover par. 8.

466 Zie Comm.Gedep./ NBI, AR Den Haag 19 december 1950, R 51/1 ('snuffelvonnis'). Zie par. 6.1.

467 De Comm.Gedep. had een modelbriefje (zg. 'Liro-briefje') met dit soort vragen ontworpen. Zie 'Mededelingen van de Commissie Gedeposedeerden. Wenken aan belanghebbenden', in: *NiW* (15 februari 1952).

468 Zie VvDE, Interne circulaire N° 438 (4 april 1952), in: VVDE, beleidsarchief.

1952 had de Vereniging iedere schijn van onpartijdigheid laten varen omdat zij, naar de mening van Van Leeuwen, toch niet meer als onpartijdig werd beschouwd.⁴⁶⁹

Het protest van de Vereniging van de Effectenhandel had wellicht het gewenste effect. In ieder geval werden kansrijke verzoekschriften van de gedeposedeerden door de Afdeling Effectenregistratie niet in behandeling genomen. De vele brieven van de Commissie Gedeposedeerden aan de Afdeling Effectenregistratie om de laatste aan het werk te krijgen c.q. behulpzaam te zijn bij het completeren van gegevens leverden niets op.⁴⁷⁰ Na de beursstaking stopte de Afdeling Effectenregistratie geheel en al met de behandeling van zaken die er voor gedeposedeerden gunstig uitzagen. Om die reden heeft de Afdeling Rechtspraak zich over levende dode musgevallen niet kunnen uitspreken.⁴⁷¹

Eén soort levende dode mussen veroorzaakte in het voorjaar van 1952 de meeste ophef en betrof de verhandeling door Liro van diverse soorten aandelen in Nederlandse bankinstellingen (voortaan: bankaandelen). Eind februari 1952 was Sanders erachter gekomen dat De Twentsche Bank grote aantallen van haar eigen toonderaandelen en van certificaten van eigen aandelen op naam rechtstreeks van Liro had opgekocht en opnieuw in de verkoop had gebracht.⁴⁷² Uit gegevens die door medewerkers aan de reconstructie van de Liro-boedel aan Sanders ter beschikking waren gesteld, bleek dat Liro gedurende de bezetting in totaal voor 372.000 gulden aandelen en voor 727.900 gulden certificaten De Twentsche Bank had afgeleverd, waarvan er voor 368.000 resp. 538.100 gulden rechtstreeks waren geleverd aan De Twentsche Bank, gedeeltelijk door bemiddeling van de hoeklieden Grossouw en Willemsen.⁴⁷³ In deze omstandigheden kon er van goede trouw bij De Twentsche Bank geen sprake zijn geweest, zodat de bank aansprakelijk moest worden geacht voor rechtsherstel c.q. schadevergoeding op grond van art. 59 E 100. Om tijd en kosten van te voeren procedures uit te sparen, schreven Meijers en Sanders namens de Commissie Gedepos-

469 Zie Notulen Raad van Bijstand, 3 april 1952, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* (5).

470 Zie de brieven van de Comm.Gedep. aan de Afd.Eff. van 10 maart 1952, 27 maart 1952, 3 april 1952, 9 april 1952, 10 april 1952, 24 april 1952, 14 mei 1952 (2 x), 12 juni 1952, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 1, 4, 54.

471 Een schaars voorbeeld van een uitspraak over de invloed van de stopkoers op de goede trouw van de verkrijger ter beurse vormt AR Amsterdam 27 april 1953, R 53/387. Zie in dit verband afschrift brief R. van den Bergh aan Mr. H.A. Tels, 22 februari 1952, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 5 (correspondentie Mr. R. van den Bergh).

472 Brief Sanders aan de leden van de Comm.Gedep., 26 februari 1952, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 1.

473 Bij de verkoop van de certificaten waren de hoeklieden Grossouw en H.B. Willemsen als bemiddelaars opgetreden. Zie de door medewerkers van de beheerders van de Liro-boedel opgestelde lijsten in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 24. Zie ook Aalders, *Roof*, 199, 287 n. 93.

sedeerden op 4 maart 1952 de volgende brief aan de directie van De Twentsche Bank:

Mijn Heren,

Het is onze Commissie gebleken dat Uw instelling tijdens de bezetting zeer grote hoeveelheden aandelen en certificaten van aandelen Twentsche Bank rechtstreeks van 'Lippmann, Rosenthal & Co., Sarphatistraat' heeft verkregen. De originele aandelen, welke op naam luiden, buiten beschouwing gelaten, zijn wij van oordeel dat Gij voormelde stukken, voor zover zij zich nog in Uw bezit bevinden, aan de vroegere bezitters dient terug te geven (tegen afstand van de vordering op L.V.V.S.) en dat, voor zover Gij de stukken verder in het verkeer hebt gebracht en dezelve, ten gevolge van verkrijging in 'regelmatig beursverkeer' door de tegenwoordige bezitters niet behoeven te worden teruggegeven, aansprakelijk zijt voor de voor de vroegere bezitters aldus ontstane schade.

Beleefd verzoeken wij U ons wel te willen mededelen of Uw instelling bereid is met onze Commissie over dit onderwerp een algemene regeling te treffen, zodat het opeenstapelen van procedures voor de Afdeling Effectenregistratie en eventueel voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel kan worden voorkomen.

Wij zouden U erkentelijk zijn indien Gij ons Uw antwoord in de loop van deze week zoudt willen doen toekomen.

Hoogachtend,

Commissie Gedeposeerden,
E.M. Meijers; H. Sanders

Op 8 maart 1952 ontving de Commissie Gedeposeerden de volgende reactie van de directeur van De Twentsche Bank, Van Leeuwen:

Mijne Heren,

Wij bevestigen de ontvangst van Uw schrijven van 4 maart j.l.

De daarin vermelde feiten en beschouwingen achten wij niet juist, doch het heeft geen zin daarop thans in te gaan.

Hoe dit ook zij, wij zijn niet bereid met Uwe Commissie een regeling te treffen over het door U aan de orde gestelde onderwerp.

Hoogachtend,

De Twentsche Bank N.V.
H.F. van Leeuwen; onleesbaar⁴⁷⁴

In de maand maart diende de Commissie Gedeposeerden een aantal verzoekschriften namens gedeposeerden in bij de Afdeling Effectenregistra-

474 (Afschriften van) deze brieven in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 54.

tie betreffende certificaten Twentsche Bank die door De Twentsche Bank rechtstreeks van Liro had verkregen en waarin zij aan de Afdeling Effectenregistratie verzocht de oorspronkelijke eigenaar te herstellen, subsidiair De Twentsche Bank op grond van art. 59 E 100 te veroordelen tot schadevergoeding.⁴⁷⁵

Op 29 maart 1952 deden Sanders en Meijers een tweede poging om De Twentsche Bank te bewegen aan een schikking mee te werken:

Mijne Heren,

Wij ontvingen Uw brief van 8 dezer. Het is ons niet duidelijk wat Gij bedoelt met Uw mededeling, dat Gij de in onze brief van 4 dezer vermelde feiten en beschouwingen niet juist acht.

Immers volgens ons door L.V.V.S. verstrekte gegevens, van welke juistheid wij ons hebben overtuigd, zijn U gedurende de bezetting door Liro rechtstreeks geleverd: aan originele aandelen Twentsche Bank, f. 368.000.- nominaal (het totaal van de door Liro ter beurse verkochte aandelen bedroeg f. 371.000.-); aan certificaten van aandelen Twentsche Bank f. 538.100.- nominaal (het totaal van de door Liro ter beurse verkochte certificaten bedroeg f. 727.900.-).

Alle aankopen zijn door U geschied, of zo Gij wilt bij de 'hoeklieden' Grosouw en H.B. Willemsen.

Wij verzoeken U ons denkbeeld, deze aangelegenheid met onze Commissie ten behoeve der belangehebbende gedeposedeerden te regelen, in nadere overweging te willen nemen. Gaarne wachten wij in de loop der nu komende week Uw bericht.

Hoogachtend,
Commissie Gedeposedeerden,
E.M. Meijers; H. Sanders

De Twentsche Bank reageerde op 5 april 1952:

Mijne Heren,

In antwoord op Uw brief d.d. 29 maart 1952 berichten wij U, dat wij niet bereid zijn met Uw Commissie in een toch vruchteloos debat te treden, evenmin om met U enige regeling te treffen.

Hoogachtend,
De Twentsche Bank N.V.
H.F. van Leeuwen; onleesbaar⁴⁷⁶

475 Afschriften van deze verzoekschriften bevinden zich in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 24.

476 Correspondentie in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 54.

Na deze summierre reactie van de man die aan de wieg had gestaan van het systeem van F 272 en als geen ander wist wat de rechten van gedeposseerdeerden ook in beursgevallen inhielden, waren gedeposseerdeerden afhankelijk van de Afdeling Effectenregistratie, die echter geen enkele haast maakte met de behandeling van de ingediende rekesten en er na de beursstaking geheel van afzag. Sindsdien is er niets meer aan deze zaken gedaan en het moet worden vastgesteld dat De Twentsche Bank slechts ten aanzien van aandelen DTB op naam, maar niet ten aanzien van certificaten van aandelen DTB die door deze bank waren opgekocht, schadevergoedingen heeft betaald aan de oorspronkelijke eigenaren.⁴⁷⁷

Nadat de Liro-transacties in aandelen en certificaten De Twentsche Bank aan het licht waren gekomen, deed personeel van de onder beheer staande Liro-boedel op verzoek van Sanders tevens onderzoek naar de Liro-verkopen van overige bankaandelen. De uitkomsten daarvan waren onthullend. Uit de Liro-administratie bleek dat grote hoeveelheden van diverse soorten bankaandelen in het bijzonder gedurende de eerste maanden van 1943 waren verkocht en geleverd aan kleine commissiehuizen en hoeklieden, terwijl er voor deze aandelen op dat moment geen gewone vraag was. In schema:

soort aandeel	in grote meerderheid geleverd aan	totale nominale waarde (in guldens x 1000)	koersen in procenten ¹
-aandelen op naam DTB	De Twentsche Bank	371	onbekend
-cert. van aandelen DTB	De Twentsche Bank	538	140-166
-aandelen Amsterdamsche Bank	De Lange & Co.	1845	132-141
-aandelen Rotterdamsche Bank	De Lange & Co.	903	139-151
-aandelen Ned. Ind. Handelsbank	De Lange & Co.	485	89-134
-aandelen Incasso Bank	De Lange & Co.	888	137-146
-aandelen op naam NHM	Schrikker & Peereboom	135	onbekend
-cert. van aandelen NHM	Schrikker & Peereboom	232	123-181
-aandelen DNB	Padt & Postmaa	126	142-152
-cert. van aandelen DNB	Padt & Postmaa	225	132-154
-aandelen op naam DNB	Padt & Postmaa	54	143-152
-aandelen Kas-Vereniging	Padt & Postmaa	210	125-141
totale nominale waarde:		6 miljoen gulden. ⁴⁷⁸	

⁴⁷⁷ Zie par. 7.2; Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 255. De oorspronkelijke eigenaren van de bedoelde certificaten DTB namen genoegen met het aanbod van het Waarborgfonds en kregen uit dien hoofde 90% van de door hen geleden schade vergoed. Zie par. 8 van dit hoofdstuk.

⁴⁷⁸ Zie de onderliggende lijsten en andere bescheiden met betrekking tot de transacties in bankaandelen in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 24-28, 54-56, 59.

Er waren sterke aanwijzingen dat deze kleine commissionairs als strolieden hadden gefungeerd van Nederlandse bankinstellingen die onderling waren overeengekomen elkaars aandelen terug te kopen van Liro en vervolgens weer door te verkopen aan particulieren.⁴⁷⁹ Van een angstige (voormalig NSB-) hoekman J. de Lange⁴⁸⁰ vernam Sanders in maart 1952 dat hij de door hem afgenomen bankaandelen grotendeels had doorgeleverd aan de firma's Assman & Kempen en Van der Moolen. Maar welke grote banken achter deze transacties hadden gezeten kon of wilde De Lange niet zeggen.⁴⁸¹ Over de motieven van de Nederlandse banken om hun eigen en elkaars aandelen terug te kopen van Liro, is weinig bekend. Van Tielhof vermoedt in *Banken in bezettingstijd*, dat angst voor Duitse inmenging in het Nederlandse bankwezen, in ieder geval voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij een motief kan zijn geweest om eigen aandelen op te kopen. Verder noemt zij als bijzonder motief 'de wens om ongecontroleerde koersval van de eigen aandelen te voorkomen', wanneer deze op een onbewaakt moment massaal door Liro op de beurs gedumpt zouden worden. Door de stukken zelf op te kopen, kregen de bankinstellingen de handel in hun eigen aandelen weer in eigen hand.⁴⁸²

Het was voor de Commissie Gedeposeerden onmogelijk de precieze toedracht rond de bankaandelen-transacties te achterhalen, aangezien de banken zelf elke medewerking weigerden. De bevoegde instantie die helderheid had kunnen brengen, de Afdeling Effectenregistratie, zou, nadat door haar gedelegeerde bij de Liro-boedel enig voorbereidend onderzoek was verricht, van het doen van verder onderzoek afzien.⁴⁸³

Slechts in enkele gevallen zijn bankinstellingen door de Afdeling Effectenregistratie tot schadevergoeding veroordeeld op grond van art. 59 E 100 voor hun medewerking aan de handel in bij Liro ingeleverde bankaandelen. In beide gevallen betrof het aandelen op naam, zodat voor deze zaken wordt terugverwezen naar paragraaf 7.2.

479 Op 28 mei 1952 schreef Sanders namens de Comm.Gedep. aan zijn collega's Jürgens, Stibbe en Van Dijk (in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 1): 'Er schijnt een uitwisseling van diensten te zijn geweest, waarbij de Incasso-Bank bijv. kocht de aandelen van de Amsterdamsche Bank van Liro en omgekeerd. Idem met Robaver.'

480 De firma De Lange & Co. kwam voor op de lijst van 'foute' beursleden als bedoeld in art. 39 lid 10 E 100.

481 Zie brief Comm.Gedep. aan de Afd.Eff., 14 mei 1952, en overige bescheiden in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 54.

482 Zie Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 110-115.

483 Zie de brieven van de toenmalig gedelegeerde K.J. Edersheim aan B.H. Vroom, 21 april 1952 en 17 mei 1952, en aan L. Hollander, 17 mei 1952, in: MVF, supplement op het archief van de Afdeling Effectenregistratie, inv.nr. 8.

7.5 Nederlandse certificaten van Amerikaanse aandelen

Voor zover Amerikaantjes buiten de beurs om waren verhandeld vond (vrijwel) steeds rechtsherstel plaats, overeenkomstig de strenge criteria die hierboven in paragraaf 7.2 zijn besproken. In de onderhavige paragraaf wordt nader ingegaan op het rechtsherstel met betrekking tot Amerikaantjes die ter beurze werden verhandeld. Voor de handel in van Liro afkomstige Amerikaantjes in de bezettingstijd wordt verwezen naar paragraaf 2.6 van dit hoofdstuk.

Anders dan op andere gebieden die betrekking hadden op de beurshandel, waren de Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Rechtspraak eensluidend over de handel in Amerikaantjes: wie Amerikaantjes had gekocht of de levering van Amerikaantjes had aanvaard van Rebholz (met de uitkering) of van Liro zelf, kon niet te goeder trouw worden geacht zodat rechtsherstel werd verleend. Dat ook de Afdeling Effectenregistratie een dergelijk streng criterium hanteerde, had waarschijnlijk te maken met het feit dat Overhoff in zijn nota uit december 1947 de verkoop van Amerikaantjes met de Rebholz-uitkering scherp had veroordeeld en als zijn mening uitgesproken dat hij in deze praktijk geen 'regelmatig beursverkeer' had kunnen ontwaren, zodat de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel of hun opdrachtgevers de gevolgen daarvan maar hadden te dragen.⁴⁸⁴

Vier jaar later nam Overhoff dit standpunt terug. Als een onvrijwillige getuige verklaarde Overhoff begin oktober 1951 voor de Afdeling Rechtspraak dat ook de verkopen door Rebholz van Amerikaantjes met de uitkering naar zijn mening onder het 'regelmatig beursverkeer' vielen.⁴⁸⁵ Op dat moment was door onthullingen van Rebholz aan het licht gekomen dat ook Overhoff zelf van Rebholz Amerikaantjes had gekocht en de uitkering had getoucheerd. Hoewel de standpuntwijziging van Overhoff zijn weerslag had in de beslissingen van de Afdeling Effectenregistratie en de Afdeling Rechtspraak⁴⁸⁶, bleek het punt voor het oordeel van de rechtsherstelinstanties tenslotte niets uit te maken: of er nu wel of niet van 'regelmatig beursverkeer' was sprake geweest, in beide gevallen werden degenen die bij de verkrijging van Amerikaantjes de Rebholz-uitkering hadden genoten of direct van Liro hadden verkregen niet te goeder trouw geacht en moesten zij de certifi-

484 Zie 'Nota Overhoff', 10.

485 Overhoff zat inmiddels gevangen omdat hij was veroordeeld wegens fraude.

486 In Afd.Eff. 31 december 1947, *R* II, 414-416 (ook in *NOR* 1237), volgde de Afd.Eff. de zojuist uitgebrachte 'Nota Overhoff' door te stellen dat aankoop van Amerikaantjes met de extra provisie van Rebholz niet onder 'regelmatig beursverkeer' viel, terwijl de (principiële) uitspraken in de zaken waarin Overhoff in oktober 1951 als getuige was gehoord, wel uitgingen van 'regelmatig beursverkeer', ook bij de aankoop van Amerikaantjes met de extra uitkering van Rebholz: zie AR Amsterdam 28 april 1952, *R* 52/204; AR Amsterdam 28 april 1952, *R* 52/207.

caten aan de oorspronkelijke eigenaren teruggeven. De motivering daarbij was, dat leden van de Vereniging voor de Effectenhandel bij de verkrijging van Amerikaantjes veel beter dan bij de verkrijging van gewone toonderaandelen hadden kunnen discrimeren tussen joodse en niet joodse stukken: niet alleen omdat de vergunningsnummers van (in ieder geval) Liro en Reholz ter beurze algemeen bekend waren geweest, maar ook omdat men bij de aankoop van Amerikaantjes met succes het beding ‘geen joods bezit’ had kunnen maken en er bovendien wachtlijsten hadden bestaan van liefhebbers van niet joodse Amerikaantjes.⁴⁸⁷ In overeenkomstige zin besliste de Afdeling Rechtspraak, uitgaande van ‘regelmatig beursverkeer’, op 28 april 1952, in twee principiële uitspraken met betrekking tot de handel in besmette Amerikaantjes, na in het najaar van 1951 een aantal prominente beursdeskundigen (onder wie, zoals gezegd, Overhoff) als getuigen te hebben gehoord.⁴⁸⁸

Die laatstgenoemde twee principiële uitspraken van de Afdeling Rechtspraak vielen verkeerd bij de Vereniging voor de Effectenhandel. Zij zag hierin het levende bewijs dat de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak inzake het ‘regelmatige beursverkeer’ zich over de gehele linie in een ongewenste richting bewogen. Tijdens een vergadering van de ‘Raad van bijstand’ op 1 mei 1952 – drie dagen na de voornoemde uitspraken –, zei Van Leeuwen, blijkens de notulen, het volgende:

‘De heer Van Leeuwen verklaart dat de taak welke de Vereeniging voor den Effectenhandel ten aanzien van het rechtsherstelprobleem kan vervullen slechts hierin kan bestaan dat ervoor wordt zorggedragen dat op zo goed mogelijke wijze verweer wordt gevoerd. Spreker wijst erop, dat ten aanzien van het rechtsherstel inzake effecten gevaarlijke krachten haar invloed doen gelden. Deze invloed richt zich, naar spreker opmerkt, voornamelijk tegen de met vergunning verkochte certificaten van Amerikaanse waarden en de stukken, welke op zogenaamde smijtdagen zijn verhandeld. Spreker herinnert in dit verband aan de actie, welke uitgaat van den heer Prof. Mr. E.M. Meijers en de zijnen, welke op de rechtsherstelrechters niet heeft nagelaten indruk te maken. Spreker zegt, dat de Vereeniging in het uiterste geval er toe zou kunnen overgaan de beurs te sluiten, hetgeen echter anderzijds op tegenstand van de leden zou kunnen sluiten.’⁴⁸⁹

487 Zie Afd.Eff. 7 april 1949, *R III*, 328-330; AR Amsterdam 14 april 1949, *NOR* 1498; AR Amsterdam 13 maart 1950, *NOR* 1702; AR Amsterdam 22 mei 1950, *NOR* 1723; Afd.Eff. 2 juni 1950, *R V*, 400-401; AR Amsterdam 5 juni 1950, *R 51/52*; AR Amsterdam 2 juli 1951, *R 51/102*; AR Amsterdam 9 juli 1951, *R 52/177*.

488 Zie AR Amsterdam 28 april 1952, *R 52/204*; AR Amsterdam 28 april 1952, *R 52/207*. De volledige, op schrift gestelde getuige-verklaringen van de beursdeskundigen (afgelegd op 8 oktober 1951 en 5 november 1951) zijn te vinden in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 1 (een andere versie bevindt zich in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530* 4.)

489 Notulen Raad van Bijstand, 1 mei 1952, in: VVDE, beleidsarchief, doss. 2530 (5).

Het behoeft geen betoog dat ook de meest recente actie van Sanders met betrekking tot de bank aandelen in het bijzonder Van Leeuwen zelf ernstig had verontrust. Directe aanleiding voor de beursstaking was evenwel de uitspraak van de Afdeling Rechtspraak over de Liro-levering-kwestie van 19 mei 1952.

7.6 'Alle dode mussen worden levend.'

De beursstaking begon op 20 mei 1952 als gevolg van het besluit van het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel om de dagelijkse notering te staken. Als motief voor dit besluit bracht het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel naar buiten dat de uitspraak de Afdeling Rechtspraak van 19 mei 1952 'in haar onoverzienbare consequenties tot een volkomen impasse leidt en zelfs den georganiseerden beurshandel onmogelijk maakt'.⁴⁹⁰ Het waarheidsgehalte van dit wel zeer sombere toekomstbeeld kon ook al op dat moment in hoge mate worden betwijfeld. Aansprakelijk gestelde leden van de Vereniging voor de Effectenhandel verkregen immers de Liro-claims van gedeposedeerden, zodat de schade voor deze groep aanzienlijk werd beperkt. De hoogte van de Liro-claims was in mei 1952 nog onzeker, maar men kon er wel vanuit gaan dat deze minimaal circa 65% (berekend naar de Liro-opbrengst ten tijde van de bezetting) zou gaan bedragen. Aangezien de aansprakelijkheid voor schadevergoeding ex art. 59 E 100 werd berekend naar de 4 november 1947-koersen bedroeg de werkelijke schade voor aansprakelijke beursleden het verschil tussen 100% van deze waarde en de totale uitkering op de Liro-claims.⁴⁹¹ Na de uitspraken in de schatkistpapier-zaken op 1 juli 1952 liep dit verschil nog een stuk verder terug. Daarbij kwam nog dat grotere leden van de Vereniging voor de Effectenhandel waarschijnlijk al reserves hadden aangelegd om aan eventuele massaal toegekende schadevergoedings- en regresacties te kunnen voldoen.

Zoals in het voorgaande reeds naar voren kwam, was in de jaren 1948-1952 langzamerhand duidelijk geworden wat er tijdens de bezetting ter beurze was voorgevallen. Met de ontmaskering van de 'verzetsheld' Overhoff als fraudeur (in 1948) en zijn veroordeling tot een gevangenisstraf van 2 jaar en 6 maanden een paar jaar later, was het imago van de beurs in de bezettingsjaren al zeer ernstig aangetast. Eind 1948 was bovendien het *Aktenvermerk* opgedoken, waarvan de letterlijke inhoud, ondanks pogingen daartoe, door de Vereniging voor de Effectenhandel niet goed kon worden weerlegd. Het artikel van De Grooth uit 1949 over de 'corrupte beurs' in de bezettingsjaren en de totstandkoming van F 272 had in de juridische wereld veel indruk gemaakt.

490 Van Lennep, 'Effectenbeurs en rechtsherstel', 342.

491 Zie Van Oven, 'De oplossing', 606-607; Meijers, 'De Minister en de Beurs', in: *NIW* (6 juni 1952).

Het ‘regelmatig beursverkeer’ van F 272 had aan de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel nimmer volledige bescherming geboden. Het vermoeden van goede trouw kon worden weerlegd en de Afdeling Rechtspraak heeft deze weerlegging ook in sommige gevallen aangenomen, nadat er – ondanks alle tegenwerking en camouflagepogingen van de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel en ondanks hun veelbeproefde strategie om met een beroep op de beurstechniek hun verantwoordelijkheid voor hun gedragingen te ontkennen – meer feiten aan het licht waren gekomen over de handel in geroofde effecten ter beurze in de bezettingstijd. Met het door Sanders verrichte onderzoek inzake de transacties rond de bankaandelen (waarbij vrijwel alle grote handelsbanken waren betrokken) was voor de Vereniging voor de Effectenhandel een grens bereikt. De uitspraken inzake Amerikaantjes (28 april 1952) en directe Liro-levering (19 mei 1952) gaven de doorslag om te gaan staken: niet alleen wegens mogelijke deconfitures van een aantal kleinere beursfirma’s, maar in de eerste plaats uit angst voor gezichtsverlies, voor aantasting van de goede naam en faam.

De staking die een storm van publiciteit teweeg bracht⁴⁹² bleek al snel een doeltreffend middel te zijn. Op 26 mei 1952 ontving het bestuur een brief van minister Lief tinck, waarin deze mededeelde, ‘dat de regering het voornemen heeft opgevat op korte termijn wetgevende maatregelen te bevorderen, die de bedoeling van de wetgever van het Staatsblad F 272 duidelijker tot uitdrukking zullen brengen en overweegt de procesgang te verbeteren [...]’⁴⁹³ Bovendien sprak Lief tinck de verwachting uit, ‘dat het resultaat dezer plannen niet door beslissingen, welke in eerste aanleg door de Afdeling Effectenregistratie moeten worden genomen zullen worden doorkruist.’ Door deze toezeggingen achtte het bestuur zich voldoende gerustgesteld. Het besloot met ingang van 28 mei 1952 de beurshandel te doen hervatten.⁴⁹⁴

De door Lief tinck uitgesproken ‘verwachting’ betekende in feite een (voornemen tot) opschorting van de herstelrechtspraak ten aanzien van effecten, omdat de Afdeling Effectenregistratie krachtens artt. 6 en 40 van E 100 aanwijzingen van de minister van Financiën in acht diende te nemen en met de uitschakeling van de Afdeling Effectenregistratie ook de Afdeling Rechtspraak buiten spel werd gezet. Daarmee werd echter een ernstige inbreuk gemaakt op de onafhankelijkheid van de rechter, een van de pijlers

492 Zie krantenknipsels met betrekking tot de beursstaking in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 58.

493 Lief tinck overwoog onder meer de invoering van de mogelijkheid tot cassatie, klaarblijkelijk om de Afdeling Rechtspraak haar functie van hoogste rechter in rechtsherstelprocedures te ontnemen.

494 Zie ‘Briefwisseling met zijne Excellentie den Minister van Financiën inzake het rechtsherstelvraagstuk’, VvdE, 28 mei 1952, in: MVJ, Wetten 472.

van onze rechtsstaat.⁴⁹⁵ Een massaal protest van juridische zijde bleef dan ook niet uit: in een adres van hoogleraren van alle Nederlandse rechtenfaculteiten gericht tot de Raad van Ministers werd tegen de stopzetting van de herstelrechtspraak betreffende effecten principieel stelling genomen.⁴⁹⁶

Meijers reageerde afzonderlijk, in een artikel dat onder meer in het *NIW* verscheen. Uiteraard nam ook hij stelling tegen de opschorting van de herstelrechtspraak en tegen de plannen van Lief tinck om met wetgevende maatregelen het systeem van F 272 nog verder in het nadeel van gedeposseerden aan te scherpen. Naar zijn mening stond de regering ‘op het punt te zwichten voor hen, die met veel misbaar zonder enig deugdelijk argument hun wantrouwen in de bekwaamheid van de leden der Afdeling Rechtspraak hebben uitgesproken.’ Maar aan het slot van zijn artikel deed Meijers wel een voorstel om tot een oplossing te geraken:

‘Wij zijn geen scherpslijpers; wij zijn, nu ons goed recht door de Raad voor het Rechtsherstel is erkend, zeker bereid tot een schikking mede te werken. Maar dan dient de effectenhandel zich bereid te verklaren ook zijnerzijds een offer te brengen. Dit geluid hebben wij nog nimmer gehoord.’⁴⁹⁷

Uit de opmerking van Meijers ‘geen scherpslijper’ te zijn, putte Lief tinck naar verluidt de moed om zijn plannen tot wetswijziging te laten varen en de Commissie Gedeposseerden aan de onderhandelingstafel te noden om met de regering en de Vereniging voor de Effectenhandel tot een schikking te kunnen komen.⁴⁹⁸ De Commissie Gedeposseerden ging hier op in, in de tussentijd stopte de Afdeling Effectenregistratie met de behandeling van alle beursgevallen, die er voor gedeposseerden gunstig uitzagen.

‘Alle dode mussen worden levend’, waren de historische woorden waarmee Lief tinck de eerste conferentie met de Commissie Gedeposseerden opende.⁴⁹⁹ Na langdurige en intensieve onderhandelingen – die hier buiten beschouwing kunnen blijven⁵⁰⁰ en die door een kabinetwisseling (waarbij Lief tinck als minister vertrok en werd opgevolgd door Van de Kieft) verder werden vertraagd – was er in juni 1953 een regeling gereed die zowel door gedeposseerden als door de Vereniging voor de Effectenhandel zeer bevredigend werd bevonden.

495 Zie Groothuis, ‘Juridische achtergronden van de beursstaking’, 37; Van Oven, ‘De oplossing’, 607.

496 Zie ‘Rechtsherstel effecten’, in: *NJB* (1952), 496-499.

497 Meijers, ‘De Minister en de Beurs’, in: *NIW* (6 juni 1952).

498 Zie Sanders, ‘Eindphase van de millioenenslag. Commissie Gedeposseerden tegen L.V.V.S. en V.V.R.A.’, in: *NIW* (15 oktober 1954).

499 Zie Comm.Gedep., ‘Boos, maar wel gerustgesteld’, in: *NIW* (31 juli 1953).

500 Zie dienaangaande onder meer MVJ, Wetten 472 en MVF, Bewindv., inv.nr. 154-155.

8 *Het aanbod van het Waarborgfonds (1953)*

8.1 *Doel*

Vooropgesteld moet worden dat de getroffen regeling (voortaan plan '53), zoals die in de *Staatscourant* van 12 juni 1953 door de minister van Financiën werd bekend gemaakt⁵⁰¹, een beperkte reikwijdte had: onder de paraplu van het plan '53 vielen alleen die effecten die door de bezetter waren geroofd (met name door Liro) en vervolgens in het beursverkeer door of in opdracht van tegenwoordige bezitters waren verkregen. Het rechtsherstellen aanzien van andere categorieën van geroofde, c.q. bij Liro ingeleverde effecten, die buiten de beurs om of in het buitenland waren verhandeld werden door het plan '53 niet geraakt. Ook de afwikkeling van de boedel van Liro werd door het plan '53 in materiële zin niet beïnvloed.

Doel van het plan '53 was tweeledig: aan de ene kant werd gestreefd naar volledige schadeloosstelling van gedeposedeerden. Onder volledige schadeloosstelling moet worden verstaan: volledige vergoeding van de waarde van het effect omstreeks het tijdstip waarop de gedeposedeerde accoord ging met de regeling, met inbegrip van alle na 31 december 1941 gederfde vruchten.⁵⁰² Een dergelijke schadeloosstelling lag in het algemeen op een veel hoger niveau dan de totaaluitkering op de Liro-claims, zelfs als deze (hypothetisch) voor 100% zouden worden gehonoreerd. Liro berekende immers de waarde van ingeleverde effecten op basis van de 4 november 1947-koersen, en de koersen waren inmiddels, bijna 6 jaar later, over vrijwel de gehele linie (licht) gestegen. Nog belangrijker was dat door Liro de gederfde vruchten niet aan gedeposedeerden werden vergoed, terwijl deze in het plan '53 wel werden meegenomen.

Aan de andere kant werd met het plan '53 beoogd de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel nagenoeg volledig te vrijwaren van schadevergoedingsacties van niet in hun recht herstelde gedeposedeerden en van regresacties van tegenwoordige bezitters die de effecten hadden moeten teruggeven aan de oorspronkelijke eigenaren.

Om deze dubbele doelstelling te verwezenlijken had men niet genoeg aan het totaal van de Liro-claims ten aanzien van de over de beurs verhandelde effecten, ook niet nadat de Liro-boedel flink was toegenomen als gevolg van het succes in de schatkistpapierprocessen tegen De Nederlandsche Bank en De Bary. Extra financiering moest worden gevonden, waarbij alle bij de onderhandelingen betrokken partijen: de Commissie Gedeposedeerden namens de gedeposedeerden, de Vereniging voor de Effectenhandel namens haar leden en de regering namens de Staat, water bij de wijn moesten doen.

501 Dezelfde publicatie van het aanbod verscheen in *R VII* (15 juni 1953), 267, waarnaar in het vervolg wordt verwezen.

502 Onder 'vruchten' wordt verstaan: alle sedert het bezitsverlies van het effect gederfde dividenden, couponopbrengsten etc.

Uiteindelijk zouden de drie partijen de volgende 'offers' brengen om het plan '53 mogelijk te maken:

-De Commissie Gedeposseerden nam namens gedeposseerden genoegen met 90% van volledige schadevergoeding ten aanzien van over de beurs verhandelde effecten;

-De Vereniging voor de Effectenhandel verklaarde zich tenslotte ('vraag niet hoe!',⁵⁰³) bereid om 3 miljoen gulden bij te dragen, een bedrag dat werd verkregen uit een inzamelingsactie onder de leden.

-Men besloot in gemeenzaam overleg dat ter financiering van het plan '53 32 miljoen gulden moest komen uit de 1 promille heffing op beurstransacties die sinds de hervatting van de beurshandel in het kader van het Waarborgfonds Rechtsherstel plaatsvond.⁵⁰⁴ Van deze 32 miljoen was 17 miljoen onmiddellijk beschikbaar⁵⁰⁵, de overige 15 miljoen zou worden verkregen door de heffing nog enige jaren te continueren. Dit bedrag werd evenwel niet opgebracht door de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel die in de bezetting hadden gehandeld in geroofde effecten, maar door al diegenen (particulieren en beursfirma's) die na de bevrijding beurstransacties hadden verricht en de heffing hadden betaald.

-De regering verklaarde dat het resterende tekort van 26 miljoen gulden dat moest worden opgevuld om het plan '53 mogelijk te maken door de Staat *à fonds perdu* in het fonds zou worden gestort (zie verder *financiering*).

8.2 Vorm

Het fonds, dat was het Waarborgfonds Rechtsherstel (voortaan: Waarborgfonds), reeds kort na de bevrijding opgericht om de risico's op te vangen waarmee de snelle hervatting van de beurshandel als gevolg van de effectenregistratie was gepaard gegaan. Het Waarborgfonds had in 1948 bij I 21 een wettelijke basis gekregen en had sindsdien een onopvallend bestaan geleid. Men had besloten om dit nog niet in opspraak geraakte orgaan een nieuwe functie erbij te geven en te belasten met de uitvoering van het plan '53. Om dat mogelijk te maken kreeg het Waarborgfonds een vernieuwd institutioneel kader. De directeuren van het Waarborgfonds werden benoemd door de minister van Financiën en waren verplicht de aanwijzingen

503 Aldus de directeur van het Waarborgfonds, P.J.H.J. Stulemeijer, nog over deze kwestie in de nota 'Waarborgfonds. Mededelingen Mr. Stulemeijer dd. 19 juni 1973', 2, in: MVF, Directie Bewindv. Tot in het najaar van 1952 was de Vereniging voor de Effectenhandel tot geen enkel offer bereid geweest.

504 Zie par. 3.6.

505 Dit grote bedrag was in het Waarborgfonds aanwezig omdat het fonds veel minder schadeloosstellingen had hoeven doen dan men aanvankelijk had verwacht. Zie S. Roet, 'Het Effecten-rechtsherstel. Slotfase: 1954-1955 in plaats van in het jaar 2000', in: *Bank- en effectenbedrijf* (oktober 1953), 35.

van deze minister op te volgen. De financiële gang van zaken werd voortaan elk kwartaal gecontroleerd door de Algemene Rekenkamer.⁵⁰⁶

Het plan '53 was geen wet, maar had de vorm van een aanbod, in veel opzichten sterk gelijkend op het vernietigde Liro-aanbod uit 1950. Ook in dit geval ging het om een aanbod tot gedeeltelijke schadeloosstelling, waarbij degene die het aanbod aanvaardde zich verplichtte om als tegenprestatie als zijn rechtsherstel-, schadevergoedings- en regresaanspraken betreffende tot de effecten ten aanzien waarvan het aanbod werd gedaan over te dragen aan de uitkerende instantie. Maar er waren twee verschillen met het Liro-aanbod. Eerste en belangrijkste verschil was dat de aangeboden schadeloosstelling in het algemeen veel aantrekkelijker was dan het in 1950 gedane Liro-aanbod van 70%. Bij het aanbod van het Waarborgfonds ging het om een 90%-uitkering gebaseerd op *volledige schadeloosstelling*, volgens de definitie die hierboven gegeven is.⁵⁰⁷ Dit hield in de praktijk in dat in vele gevallen het dubbele kon worden vergoed van wat op basis van het 70%-aanbod van Liro aan gedeposeerden zou zijn uitgekeerd.⁵⁰⁸ Slechts in een beperkt aantal gevallen was door waardedaling van het aandeel de waardeberekening van het Waarborgfonds minder gunstig dan de berekening op basis van de 4 november 1947-koersen van Liro: in die gevallen werd geen aanbod gedaan, en nam men genoegen met zijn claim op Liro. Het tweede verschil met het Liro-aanbod van 1950 was dat het aanbod van het Waarborgfonds geen algemene strekking had. De vraag of in een bepaald geval door het Waarborgfonds een aanbod zou worden gedaan, stond geheel ter beoordeling van het Waarborgfonds zelf.⁵⁰⁹ Dit laatste punt stuitte aanvankelijk op veel kritiek van de Commissie Gedeposeerden die niet in dit facet van het aanbod was gekend, maar heeft in de praktijk van de uitvoering van het aanbod niet tot moeilijkheden geleid.⁵¹⁰ Omdat de schadeloosstelling werd berekend naar waarde van het effect omstreeks het tijdstip waarop het aanbod werd gedaan, moest in elk individueel geval waarin het aanbod werd gedaan de waarde van de effecten apart worden vastgesteld. Daarbij werd de waarde van elk effect berekend aan de hand van de

506 Zie 'Wijziging Uitvoeringsbeschikking Waarborgfonds Rechtsherstel dd. 15 Maart 1949', 11 juni 1953, N° 199, MvF, Generale Thesaurie, Directie Bewindvoering, R VII, 264.

507 Met betrekking tot het aanbod werd een voor gedeposeerden niet ongunstige fiscale regeling getroffen. Zie (uitvoerig) M. Drukker, 'De invloed van het rechtsherstel van effecten op de heffing van successierecht', *WPNR* (1953), N°s 4325-4327, 585-588; 597-600; 609-611; voorts Comm.Gedep., 'Rechtsherstel effecten. Fiscale gevolgen', in: *NIW* (14 augustus 1953); S.M. Sohlberg, 'Inkomstenbelasting en Waarborgfonds', in: *NIW* (2 april 1954); Stoppelman en Sanders, 'Inkomstenbelasting en Waarborgfonds', in: *NIW* (30 april 1954).

508 Zie Sanders, 'Rechtsherstel. De weldaad der ontspanning', in: *NIW* (6 november 1953).

509 Zie de publicatie van het aanbod in *R VII* (15 juni 1953), 267.

510 Zie Comm.Gedep., 'Boos, maar wel gerustgesteld', in: *NIW* (31 juli 1953).

koerswaarden op de laatste beursdag van de maand, voorafgaande aan de maand waarin het aanbod werd gedaan.⁵¹¹ Hoewel de aanbiedingen zo snel mogelijk werden afgedaan en elkaar dichtopeen volgden – zodat er reeds 5 maanden na de bekendmaking van de regeling bijna 58.000 aanbiedingen waren gedaan⁵¹² –, kon het zijn dat koersverschuivingen ter beurse arbitraire verschillen in de gedane aanbiedingen veroorzaakten.⁵¹³

8.3 Financiering

Men had berekend dat het aanbod van het Waarborgfonds in zijn totaliteit ongeveer 139 miljoen gulden zou gaan kosten. Na het onherroepelijk worden van de uitspraken in de schatkistpapierzaken van 1 juli 1952 berekende men dat meer dan de helft van dit bedrag kon worden verminderd met de 75% uitkeringen op de Liro-claims die de gedeposedeerden (of bij rechtsherstel de tegenwoordige bezitters) inmiddels hadden ontvangen (71 miljoen gulden) en nog zouden ontvangen (7 miljoen gulden). Bij acceptatie van het aanbod moesten immers alle rechten en aanspraken en dus ook de Liro-claims worden overgedragen aan het Waarborgfonds.

Voor het restant van de 139 miljoen gulden werd de volgende dekking gezocht (zie het onderstaand schema): 17 miljoen gulden kon direct uit de opbrengst van de heffing op de beurstransacties van het Waarborgfonds worden verkregen, terwijl 15 miljoen gulden zou worden verkregen door de heffing nog enige jaren te continueren.⁵¹⁴ Door de Vereniging voor de Effectenhandel werd 3 miljoen gulden en door de Staat nog 26 miljoen gulden in het fonds gestort, terwijl de Staat bovendien nog een voorschot aan het fonds verleende van 22 miljoen gulden, een bedrag dat na het beschikbaarkomen van de 7 miljoen gulden uit de Liro-boedel en de 15 miljoen gulden uit de heffing weer werd terugbetaald.⁵¹⁵

511 Zie de publicatie van het aanbod in: *R VII* 266.

512 Zie Brief Waarborgfonds aan W.G. Belinfante, MvJ, 'Stand van werkzaamheden van het Waarborgfonds Rechtsherstel', 2 november 1953, in: *MvJ*, Wetten 472.

513 In overleg met de Comm.Gedep. zijn grove ongelijkheden voorkomen. Zie 'De aanbieding van het Waarborgfonds en de daling in Wallstreet', in: *NW* (18 september 1953).

514 De heffing van 1 promille op een aantal beurstransacties zou tot in het eind van de jaren vijftig worden gecontinueerd.

515 Zie Roet, 'Het Effecten-rechtsherstel. Slotfase: 1954-1955 in plaats van in het jaar 2000', 36.

financiering plan '53 (in miljoenen guldens)

<i>-door overname Liro-claims</i>	78
<i>-uit heffing Waarborgfonds</i>	32
<i>-bijdrage leden van de VvdE</i>	3
<i>-bijdrage Staat</i>	26
	==
<i>totale kosten plan '53:</i>	139

8.4 Begunstigden

Wie kwamen naar het oordeel van het Waarborgfonds Rechtsherstel voor het aanbod in aanmerking? Dat waren in de eerste plaats de gedeposeerde die niet, nog niet of nog niet onherroepelijk rechtsherstel hadden verkregen. De hoofdmoot bestond derhalve uit dode mus-ontvangers die vanwege de verkrijging in regelmatig beursverkeer niet in hun rechten waren hersteld. Maar ook ontvangers van (kansrijke) levende dode mussen, waarvan de zaak door de Afdeling Effectenregistratie nog niet procedureel was behandeld, kwamen voor een aanbod in aanmerking. Hetzelfde gold voor oorspronkelijke eigenaren van Amerikaantjes met veel kans op rechtsherstel, maar in wier zaken door de Afdeling Rechtspraak nog niet onherroepelijk was beslist. In de regel hebben alle gedeposeerden aan wie het aanbod van het Waarborgfonds werd gedaan het aanbod aanvaard. Daarmee droegen zij al hun rechtsherstel- en schadevergoedingsaanspraken alsmede hun Liro-claims over op het Waarborgfonds en werden de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel gevrijwaard van alle schadevergoedingsacties die dreigden na de uitspraak van de Afdeling Rechtspraak van 19 mei 1952 en van alle rechtsherstelacties met betrekking tot de levende dode mussen. Een aanbod kon ook worden gedaan aan gedeposeerden met betrekking tot Amerikaantjes die na 1 januari 1943 ter beurze werden verhandeld. Overigens lag het voor gedeposeerden niet voor de hand in dat geval het aanbod te aanvaarden. Dit omdat hun kans op rechtsherstel, gezien de herstelrechtspraak, nagenoeg 100% was. Zij konden derhalve beter verder procederen bij de Afdeling Effectenregistratie of bij de Afdeling Rechtspraak om volledig in hun rechten te worden hersteld.⁵¹⁶

In de tweede plaats kwamen alle tegenwoordige bezitters die in het kader van rechtsherstel hun effecten hadden moeten teruggeven aan de oorspronkelijke eigenaren omdat hetzij zijzelf, hetzij de banken of commissio-

516 Ook oorspronkelijke eigenaren van Amerikaantjes die vóór 1 januari 1943 ter beurze waren verhandeld hadden op basis van de jurisprudentie een grote kans om in hun rechten hersteld te worden, maar deze kans leek toch iets kleiner te zijn, zodat zij het aanbod van het Waarborgfonds wellicht wel beter konden aanvaarden. Zie in dit verband AR Amsterdam 11 juni 1955, R 55/487.

nairs (tegen overdracht van de Liro-claims) niet te goeder trouw geweest waren, voor een aanbod in aanmerking. Het aanbod dat zij kregen was inhoudelijk niet anders dan het aanbod dat aan gedeposedeerden werd gedaan: 90% van de waarde van het effect omstreeks het tijdstip van het aanbod plus 90% van de waarde der na 31 december 1941 gederfde vruchten. Ook tegenwoordige bezitters die door bemiddeling van een lid van de Vereniging voor de Effectenhandel na 1 januari 1943 Amerikaantjes ter beurze hadden verkregen en deze inmiddels aan de oorspronkelijke eigenaren hadden teruggegeven, kwamen in aanmerking voor een aanbod van het Waarborgfonds. Met betrekking tot na 1 januari 1943 verkregen Amerikaantjes werd evenwel geen aanbod gedaan als de tegenwoordige bezitter met zekerheid of een zeer grote mate van waarschijnlijkheid had moeten verwachten een geroofd effect te verkrijgen, maar deze uitzondering had weinig om het lijf.⁵¹⁷ Het aan deze groep gedane aanbod was inhoudelijk *iets* minder gunstig: zij kregen 90% van de waarde van het effect omstreeks het tijdstip van het aanbod plus 90% van de waarde der na 31 december 1941 gederfde kapitaaluitkeringen, maar de overige vruchten bleven buiten beschouwing.⁵¹⁸

Het feit dat het aanbod voor tegenwoordige bezitters van Amerikaantjes een iets minder gunstig aanbod werd gedaan, had te maken met het feit dat in het bijzonder over de Amerikaantjes in de onderhandelingen tussen partijen fel gestreden was, waarbij er uiteindelijk het bovenstaande compromis was gevonden. Nog in februari 1953 had Sanders (als secretaris van de Commissie Gedeposedeerden) in een ten behoeve van de onderhandelingen geschreven nota het feit dat zelfs tegenwoordige bezitters die te kwader trouw geweest waren voor een aanbod in aanmerking kwamen 'een ondragelijke laesie van het rechtsgevoel' genoemd en vond hij datzelfde feit

'[...] in het bijzonder grievend voor gedeposedeerden, omdat de minachting van hun rechten welke is betoond toen zij weerloos waren, wordt bekrachtigd en beloond. Het betekent het afschaffen van het grote criterium waarnaar volgens het Besluit Herstel Rechtsverkeer, beoordeeld en beslist moet worden en dan ook in de na-oorlogse rechtspraak *is* beoordeeld en beslist [bedoeld is het goede trouw-criterium].'⁵¹⁹

Maar de reden dat het 90%-aanbod na de totstandkoming van het plan '53 toch ook aan tegenwoordige bezitters werd gedaan was deze, dat de Vereni-

517 Zie de publicatie van het aanbod in *R VII*, 266. Uit een circulaire van de MvF aan de VvdE over het plan '53, 5 mei 1953, 3-4, in: MvF, Bewindv., inv.nr. 155, blijkt dat van de aanvang af werd beoogd dit criterium op uiterst restrictieve wijze (lees: vrijwel nooit) toe te passen.

518 Stockdividenden en bonusaandelen werden daarbij voor de helft als kapitaaluitkeringen beschouwd. Zie de publicatie van het aanbod in *R VII*, 266; S. Brouwer, *Beurs en effectenhandel*, (Amsterdam 1966), 32; Van Oven, 'De oplossing', 626-627.

519 Zie Sanders, nota t.b.v. 'Conferentie met Ministers van Financiën en van Justitie, 24 Februari 1953', 3, in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 19.

ging voor de Effectenhandel tijdens de onderhandelingen met de regering met het plan '53 alleen dan had willen instemmen, als haar leden niet alleen afdoende beschermd zouden worden tegen rechtsherstel- en schadevergoedingsacties van gedeposseerden, maar ook tegen mogelijke regresacties van particuliere tegenwoordige bezitters die de effecten hadden moeten teruggeven. Want particulieren die effecten hadden moeten teruggeven hadden nog wel verhaal op hun bankier of commissionair die dat effect ter beurze had verkregen en niet te goeder trouw was geweest. Tegenwoordige bezitters die het aanbod van het Waarborgfonds accepteerden – en dat gebeurde vrijwel altijd – moesten daartegenover behalve hun Liro-claims ook al hun regresaanspraken overdragen aan het Waarborgfonds. Bij deze eis van de Vereniging voor de Effectenhandel heeft de Commissie Gedeposseerden zich (onder druk van de regering) uiteindelijk neergelegd.⁵²⁰

Met het plan '53 waren de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel dan ook uitermate tevreden: de vertegenwoordigers van de Vereniging hadden erg goed onderhandeld, de leden waren aan alle kanten gedekt.⁵²¹

8.5 De niet-uitoefening van rechten en aanspraken door het Waarborgfonds

Een probleem dat zich bij de totstandkoming van het plan '53 voordeed, was de vraag in hoeverre het Waarborgfonds de aan hem door gedeposseerden en tegenwoordige bezitters over te dragen aanspraken zou uitoefenen jegens degenen die bij de handel in Liro-stukken te kwader trouw waren geweest. Aan de ene kant lag het uiteraard niet in de rede om diegenen aan te spreken die in de bezettingstijd Liro-levering als 'goede levering' hadden aanvaard: het plan '53 was juist in het leven geroepen om deze groep te beschermen. Een andere vraag was evenwel of de aanspraken jegens degenen die reeds op het moment van *aankoop* van effecten te kwader trouw waren geweest – zoals bij aankoop van Amerikaantjes met Rebholzprovisie of bij de handel in bankaandelen – door het Waarborgfonds moesten worden vervolgd. De minister van Financiën was van mening dat, als er sprake was geweest van 'grove schuld' bij de verkrijging van geroofde stukken, het Waarborgfonds de overgedragen aanspraken in beginsel diende uit te oefenen. Maar de Vereniging voor de Effectenhandel wilde van het 'grove schuld'-criterium niets weten. 'De manier, waarop de onderhandelingen van de zijde van de Vereniging voor de Effectenhandel gevoerd wordt, is uitermate onaangenaam', moest minister Van de Kieft (Financiën) op 21 april 1953 aan de speciale rechtsherstel-commissie van de Tweede

520 Een dik dossier over de onderhandelingen van de kant van de gedeposseerden bevindt zich in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 19.

521 Van Oven, 'De oplossing', 627, meende zelfs dat het door de vertegenwoordigers van de effectenhandel behaalde onderhandelingsresultaat 'het door de gedeposseerden bereikte in de schaduw stelt [...]

Kamer toegeven, toen hem naar deze harde opstelling van de Vereniging voor de Effectenhandel werd gevraagd.⁵²² Op 22 april 1953 kwam deze rechtsherstel-commissie weer bijeen om met minister Van de Kieft te beraadslagen over het 'grove schuld'-criterium.

Opvallend is de (plotselinge) aanwezigheid van plaatsvervangend commissie-lid mr. H.F. van Leeuwen, de directeur van De Twentsche Bank, maar op dat moment in zijn hoedanigheid van lid van de Tweede Kamer namens de VVD (sedert 1952). Tussen Van Leeuwen en minister Van de Kieft ontspon zich, blijkens de notulen, de volgende gedachtenwisseling:

'De heer *Van Leeuwen* merkte op, dat het Bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel vóór alles duidelijkheid wil. Na tien of twaalf jaar kan men niet meer uitzoeken, of een commissionair al dan niet zijn cliënt gewaarschuwd heeft voor het kopen van onrechtmatig verkregen stukken, hem wellicht heeft afgeraden of anderzijds aangemoedigd. Al dergelijke nuances, welke verband houden met de schuldvraag, kan men thans toch niet meer onderzoeken. Daarom is de enige radicale oplossing over het geheel de spons te halen en de boosdoeners, die er dan tussenzitten, maar te laten lopen. Men kan, aldus de heer Van Leeuwen, niet meer al het oude vuil ophalen zonder een grote chaos ter beurze te verwekken. Daarbij moet men wel bedenken, dat het Bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel met de grote moeilijkheid zit, dat het geen overeenkomst aan zijn leden kan verkopen, waarin niet duidelijk is gesteld hoe ieder voor hen er nu voor staat.

De *Minister van Financiën* merkte hiertegen op, dat het zeker niet de bedoeling van de Regering is om de dingen te doen op de wijze zoals de heer Van Leeuwen dit zo juist besprak. De Regering heeft daarentegen de categorieën, waartegen regresacties ingesteld kunnen worden, nauwgezet omschreven en zij wil uitdrukkelijk vasthouden aan haar stelling dat de meest notoire boosdoeners gegrepen dienen te worden.⁵²³

Toen het plan '53 in juni 1953 definitief zijn beslag kreeg, was evenwel reeds duidelijk dat de Vereniging voor de Effectenhandel toch nog haar zin zou krijgen. In de officiële publicatie met betrekking tot het plan '53 liet de minister van Financiën namelijk weten dat de aan het Waarborgfonds overgedragen rechten en aanspraken (met uitzondering van de Liro-claims) niet zouden worden uitgeoefend, tenzij het ging om een recht of aanspraak tegen degenen die op de zwarte lijst waren geplaatst of om door gedeposedeerden overgedragen rechten of aanspraken tegen een tegenwoordige bezitter van een na 1 januari 1943 verkregen Amerikaantje die niet te goeder trouw

522 Zie 'Notulen van de vergadering van 21 april 1953 van de Commissie voor het voeren van overleg met de regering ter zake van het effecten rechtsherstel', 3, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 155.

523 'Notulen van de vergadering van 22 april 1953 van de Commissie voor het voeren van overleg met de Regering ter zake van het effectenrechtsherstel', 1-2, in: MVF, Bewindv., inv.nr. 155.

was geweest.⁵²⁴ Om met de na 1 januari 1943 verkregen Amerikaantjes te beginnen: het was allerm minst waarschijnlijk dat de Afdeling Effectenregistratie deze aanspraken daadwerkelijk zou uitoefenen, alleen al vanwege het feit dat gedeposeerden er beter aan deden het aanbod met betrekking tot na 1 januari 1943 verkregen Amerikaantjes niet te aanvaarden, zoals hierboven al werd betoogd.⁵²⁵ Wat betreft de uitoefening van aanspraken tegen degenen die op de zwarte lijst waren geplaatst leek eveneens zeer weinig verwacht te kunnen worden, aangezien de boedels van deze – veelal onder beheer gestelde – firma's vrijwel geen van alle voldoende verhaal boden.⁵²⁶

De praktijk zou deze verwachting meer dan bevestigen: er heeft zich namelijk slechts één geval voorgedaan waarin het Waarborgfonds overgedragen aanspraken daadwerkelijk heeft vervolgd. Het betrof aanspraken tegen Rebholz' bankierskantoor ter waarde van 8,5 miljoen gulden, die eind jaren vijftig werden uitgeoefend om heel bijzondere redenen. De uitoefening van deze aanspraken bracht voor het Waarborgfonds slechts 1 miljoen gulden op, omdat zij optrad als post-crediteur.⁵²⁷

8.6 *Beoordeling van het plan '53 door partijen*

Zoals reeds werd opgemerkt waren zowel de gedeposeerden als de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel zeer tevreden over het plan 1953 zelf en over de uitvoering daarvan door het Waarborgfonds. In *Beurs en effectenhandel*, geschreven door S. Brouwer, een oud-chef van het economisch bureau van de Amsterdamsche Bank, worden de vele voordelen van het plan '53 opgesomd:

- 'a. een grote mate van bevrediging van aanspraken van gedeposeerden;

524 Zie de publicatie van het aanbod in *R VII*, 267; zie ook *Kamerstukken II* (1952-1953), 3060.

525 Een en ander wordt bevestigd door een circulaire betreffende het plan '53 van de minister van Financiën aan de VvdE, 5 mei 1953, 3-4, in: *MvF*, *Bewindv.*, inv.nr. 155. Zie ook Van Oven, 'De oplossing', 627-628.

526 Zie Van Oven, 'De oplossing', 627.

527 De directie van het Waarborgfonds had de aanspraken tegen Rebholz' bankierskantoor niet ten behoeve van het fonds aangespannen, maar op instigatie van het ministerie van Financiën om de onderhandelingspositie van de Nederlandse regering tegenover de Duitse regering te verbeteren met betrekking tot vergoeding van de zgn. *Auslandsbonds*. Deze *Auslandsbonds* waren in het bijzonder door bemiddeling van Rebholz uit Nederland weggevoerd, en de Duitse regering moest er nog van worden overtuigd dat Rebholz (die inmiddels in Zwitserland bezig was met zijn rehabilitatie) bij de beroving van de joodse bevolkingsgroep in Nederland een kwalijke rol had gespeeld. Door de aanspraken tegen Rebholz uit te oefenen kon aan dit beeld worden bijgedragen. Het Waarborgfonds trad op als post-crediteur, om de belangen van de overige crediteuren van Rebholz niet te schaden. Zie over een en ander een ambtelijke notitie van Huijsmans aan Oud, 13 maart 1962; geheime brief *MvF* aan de Algemene Rekenkamer, 22 juni 1962, in: *MvF*, doss. 1.842.913.6.

- b. een belangrijke schadeloosstelling aan niet in hun eigendom erkende “tegenwoordige bezitters”, voor zover deze de effecten in Nederlands beursverkeer hebben verkregen en niet geacht worden te kwader trouw te zijn geweest;
- c. een sterke vermindering van de onzekerheden, welke tot voor het tijdstip van de regeling bestonden t.a.v. de kansen op bevrediging der aanspraken;
- d. het vervallen van de vele schadevergoedings- en regresacties;
- e. het opheffen van de blokkade van vele voor Rechtsherstel geblokkeerde stukken en rekeningen.’⁵²⁸

De Vereniging voor de Effectenhandel had misschien nog wel meer bereikt dan de Commissie Gedepossedeerden: de leden waren bevrijd van alle schadevergoedings- en regresacties, ook in zogenaamde kansrijke gevallen, zoals bij de bankaandelen of bij aankoop in smijtdagen of bij de van Rebolz verkregen Amerikaantjes, gevallen waarin de beursleden willens en wetens joodse stukken hadden gekocht.⁵²⁹ Daartegenover stond dat de Vereniging een ‘offer’ van slechts 3 miljoen gulden had moeten brengen, een ‘schijntje’ in verhouding tot de totale kosten van het aanbod, een te verwaarlozen bedrag vergeleken met de kosten die erdoor werden uitgespaard.

Maar ook de gedepossedeerden waren tevreden. Er was heel veel bereikt: de schadeloosstelling was zoals gezegd gemiddeld genomen bijna twee keer zo hoog als de schadeloosstelling op basis van het 70%-aanbod van Liro die twee en een half jaar eerder aan gedepossedeerden was aangeboden.⁵³⁰ De grootste winst was wel dat ook de tienduizenden dode musontvangers die niet in hun rechten waren hersteld, het aantrekkelijke aanbod van het Waarborgfonds kregen en geen tijdrovende en kostbare schadevergoedingsacties meer hoefden te beginnen waarvan de materiële uitkomst onzeker was en in veel gevallen hoe dan ook lager zou zijn uitgevallen dan

528 Brouwer, *Beurs en effectenhandel*, 33.

529 Zie Van Oven, ‘De oplossing’, 627.

530 Zie Sanders, ‘Rechtsherstel. De weldaad der ontspanning’, in: *NW* (6 november 1953); zie in dit verband tevens het volgende citaat uit een brief van Sanders aan Houthakker (3 augustus 1956), in: NA, archief Comm.Gedep., inv.nr. 64: ‘[...]Verder moet U er wel om denken dat het belangrijkste van de materiële resultaten is gelegen in de verkrijging van de aanbiedingen in 1953, waardoor de effectencrediteuren i.p.v. 70 van de magere percenten van de Liro-opbrengst of van de 4 november ’47 koers, kregen 90% van de “tegenwoordige waarde”, welke percenten veel vetter waren dan de Liro-percenten plus nog 90% van alles vruchten sinds 1 januari 1942. Zou het resultaat slechts zijn geweest dat wij alles en alles tezamen het percentage van 70 op 90 hadden gebracht, dan was dit wel aardig geweest, maar toch nog niet om over naar huis te schrijven. Metterdaad hebben de effectencrediteuren in vele gevallen het dubbele gekregen en nog meer dan de bekende 70%. Zo noem ik U als voorbeeld f. 1000.- Nederland koers bij Liro 99%, 70% hiervan komt op f. 693.-; door de aanbiedingen hebben de mensen een bedrag gekregen liggende tussen de f. 1200.- en f. 1300.-. Een dergelijk verschil zet zoden aan de dijk. De regering is hiertoe gekomen na het vonnis van de Schatzanweisungen, toen Lieftinck al weg was. Wijlen Minister Donker heeft mij toen in een conferentie zelf gezegd: “Ik heb er nog maar 62 miljoen tegen aangegooid, Sanders, want je houdt toch niet op.”[...]

het aanbod dat thans werd gedaan.⁵³¹ Alle dode mussen waren daarmee inderdaad levend geworden. Dit bracht een ‘weldaad der ontspanning’ in de joodse gemeenschap teweeg, ontspanning ook voor Sanders, de grootste voorvechter van de belangen en aanspraken van de gedeposeerden, die eindelijk de strijdbijl begraven kon. Zijn eigen woorden spreken voor zich in een artikel in het *NIW*, op 6 november 1953:

‘Voor wie jarenlang het wapen der critiek heeft moeten hanteren en al die tijd – zij het in vast vertrouwen op een gunstige afloop – de spanning van de strijd heeft doorstaan, voor hem betekent het een weldadige ontspanning te mogen medewerken aan de uitvoering van een vreedzame regeling, waarbij beide partijen de winnaar zijn; en voor hem is het een vreugde te constateren, dat van de zijde der Overheid op het gegeven woord niet wordt gepingeld.’⁵³²

9. Conclusie

Een van de meest in het oog springende uitkomsten van het onderhavige onderzoek, is dat de Vereniging voor de Effectenhandel en haar leden nagenoeg volledig gevrijwaard zijn gebleven van rechtsherstel-, schadevergoedings- en regresacties. Deze uitkomst is des te opvallender in het licht van de (hierboven, in paragraaf 2.6) getrokken conclusies over de houding van de Vereniging voor de Effectenhandel ten opzichte van de handel in Lirostukken ter beurse in de bezettingstijd. De wettelijke systematiek ten aanzien van het rechtsherstel, ook met betrekking tot effecten, was in Nederland geconstrueerd rond de – op het beginsel van *herstellende gerechtigheid* gebaseerde – kerngedachte dat degene die willens en wetens had geparticipeerd in de ontrentingspraktijken van de bezetter, hetzij het ontvreemde goed aan de gedeposeerde moest teruggeven, hetzij de geleden schade behoorde te vergoeden.⁵³³

Deze kerngedachte komt zeer duidelijk tot uitdrukking in het rechtsherstel ten aanzien van buiten de beurs om verhandelde effecten, die vrijwel steeds door de tegenwoordige bezitters, omdat zij hun goede trouw niet wisten aan te tonen, aan de gedeposeerden werden teruggegeven. Deze kerngedachte – die ook was verwoord in de *Joint Declaration* van 5 januari 1943 – was evenzeer het belangrijkste argument waarmee de Staat in het buitenland opkwam voor de rechten van Nederlandse gedeposeerden, door schikkingen tot stand te brengen met tegenwoordige bezitters of dupli-

531 De schadevergoedingen op basis van art. 59 E 100 werden immers naar de waarde van de 4 november 1947-koersen berekend.

532 Sanders, ‘Rechtsherstel. De weldaad der ontspanning’, in: *NIW* (6 november 1953). Zie in dit verband tevens ‘De enveloppen van het Waarborgfonds’, in: *NIW* (19 juni 1953).

533 Zie artt. 27, 32, 59 lid 2 E 100. Zie over het beginsel van herstellende gerechtigheid als fundament van het rechtsherstel hoofdstuk 1, par. 7 en 8.

caten te verkrijgen van buitenlandse uitgevende instellingen.⁵³⁴ Het was eveneens deze kerngedachte die minister Lief tinck hanteerde, door zich op het principiële standpunt te stellen, dat de gevolgen van de ontrentingspolitiek voor rekening moesten komen van de Duitse bezetter en zijn handlangers, en niet door de Nederlandse overheid behoorden te worden vergoed. En diezelfde kerngedachte was ook ten aanzien van over de beurs verhandelde effecten in het systeem van F 272 niet verlaten. Weliswaar gold voor deze categorie effecten een wettelijk vermoeden van goede trouw van de tegenwoordige bezitter, opgenomen in het belang van het herstel van het beursverkeer, waarvoor het vertrouwen van de consument onmisbaar was. Maar dit vermoeden van goede trouw was weerlegbaar en heeft nimmer ten doel gehad om ook die banken en commissarissen te beschermen, van wie de welbewuste en vrijwillige participatie in de aan- en verkoop van Liro-stukken was komen vast te staan.⁵³⁵

In de praktijk verleende de Nederlandse Staat evenwel een veel grotere mate van bescherming aan de Vereniging voor de Effectenhandel en haar leden, niet alleen door haar op nagenoeg alle (wetgevende, uitvoerende, rechtsprekende) niveaus van het effectenrechtsherstel tot de besluitvorming toe te laten, maar ook door van het doen van systematisch onderzoek naar de handel in Liro-stukken ter beurse bij voortduring af te zien. Om deze reden onttaarde het effectenrechtsherstel ten aanzien van over de beurs verhandelde effecten in de praktijk al snel tot de genoemde, vele tienduizenden 'dode mussen': de Staat zelf weigerde financieel bij te springen, maar beschermde tegelijkertijd de beurshandelaren zo volledig, dat er voor de gedeposeerde niets anders meer over leek te blijven dan zijn claim op de Liro-boedel. Deze praktijk die van het effectenrechtsherstel een drama maakte, druiste in tegen het systeem van het Besluit Herstel Rechtsverkeer, waarin zoals gezegd geen volledige bescherming tegen aansprakelijkheid van beursleden besloten lag. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Afdeling Rechtspraak, waarin de Vereniging voor de Effectenhandel niet was vertegenwoordigd, in een paar veelbesproken uitspraken, de praktijk van 'dode mussen' heeft doorkruist.

Dat deze rechterlijke uitspraken hebben geleid tot een beursstaking, die er op haar beurt weer voor zorgde dat de herstelrechtspraak betreffende effecten in de beursgevallen door Lief tinck werd stilgelegd, kan ook vandaag slechts worden betreurd. Het siert de gedeposeerden dat zij onder deze omstandigheden nog tot een compromis bereid waren. Tegen de 10% die zij inleverden, steken de 3 miljoen gulden die door de leden van de Vereniging voor de Effectenhandel gezamenlijk en met moeite op tafel werden gelegd, schril af. De Staat deed, waartoe zij de Vereniging voor de Effectenhandel

534 Dit onderdeel van het Nederlandse effectenrechtsherstel bleef in het bovenstaande buiten beschouwing. Zie daaromtrent Veraart, 'Effecten', 402-413.

535 Zie artt. 53 lid 3 en 5, 59 lid 3 E 100.

niet kon of wilde bewegen en legde de 26 miljoen op tafel om het plan '53 mogelijk te maken en het aanbod van 90% te kunnen doen.

Met dit gebaar van de Staat werd – na het vertrek van Lieftinck – de genoemde kerngedachte van het rechtsherstel doorbroken, dat degenen die bij de handel in geroofd goed te kwader trouw betrokken waren geweest, het daardoor ontstane onrecht behoorden ongedaan te maken of te vergoeden. De op *herstellende gerechtigheid* gerichte grondslag van het rechtsherstel werd ingeruild voor een *distributieve, op verdelende gerechtigheid* gerichte, oplossing, waarbij de Nederlandse belastingbetaler en degenen die na de bevrijding de bescheiden heffing op hun beurstransacties hadden betaald, de schade hebben vergoed en niet degenen die daar op basis van hun 'kwade trouw' verantwoordelijk voor konden worden gehouden. Eenmaal gekozen voor de distributieve oplossing, lag het ook niet meer voor de hand dat gedeposedeerden *volledig* zouden worden vergoed. Zoals in paragraaf 9 van het eerste hoofdstuk al werd aangegeven, betekent het kiezen voor een distributieve oplossing dat het slachtoffer van de ontrechting in een materieel oorlogsslachtoffer getransformeerd wordt. De vraag in hoeverre de gemeenschap bereid is bij te dragen in de 'oorlogsschade' die zo'n slachtoffer heeft geleden, is een bij uitstek politieke kwestie die zelden of nooit resulteert in *volledige* schadevergoeding.

Dat met het plan '53 het fundament van het Nederlands rechtsherstel werd verlaten, werd ook in de tijd zelf opgemerkt. Zo merkte M. Drukker in het *WPNR* op dat dit plan in het geheel niet op rechtsherstel was gericht:

'Integendeel, *teneinde rechtsherstel te vermijden, te voorkomen*, is de bovenbedoelde regeling tussen partijen die daarbij geïnteresseerd waren, getroffen.'⁵³⁶

Dat het plan '53 inderdaad tot doel had om het rechtsherstel te vermijden en te voorkomen, wordt nog eens bevestigd door het feit dat het Waarborgfonds de aan het fonds overgedragen aanspraken van gedeposedeerden en tegenwoordige bezitters, niet heeft uitgeoefend. Dat het Waarborgfonds er niet toe over ging de aanspraken uit te oefenen tegen degenen die in de bezettingstijd na aankoop bij een 'normale' hoekman, Liro-levering als 'goede levering' hadden aanvaard, lag, gezien de totstandkomingsgeschiedenis van de regeling, uiteraard voor de hand. Maar dat gold in veel mindere mate voor die gevallen – zoals bij de handel in bank aandelen of Amerikaantjes – waarin er zeer sterke aanwijzingen bestonden dat leden van de Vereniging voor de Effectenhandel willens en wetens geroofde effecten hadden aangekocht: ook het door hen veroorzaakte onrecht is voor rekening gekomen van de Nederlandse Staat en van degenen die na de bevrijding de heffing op de beurstransacties opbrachten.

⁵³⁶ Drukker, 'De invloed van het rechtsherstel van effecten op de heffing van successierecht', 610.

Bij dit alles moet overigens niet worden vergeten, dat de gedeposeerden met het plan '53 hebben ingestemd en zich over het 90%-aanbod zeer tevreden hebben betoond. Ten aanzien van alle overige categorieën effecten werd de op 'herstellende gerechtigheid' gerichte grondslag van de Nederlandse herstelwetgeving niet verlaten en heeft de herstelrechtspraak wel vruchten afgeworpen en op den duur, in het algemeen gesproken, tot teruggave van geroofde stukken, uitreiking van duplicaten of volledige (100%) schadeloosstellingen geleid. Bewondering is op zijn plaats voor de solide technische afwikkeling van de effectenregistratie, een enorme operatie, waarmee vele miljoenen effecten, maar geen enkele computer waren gemoeid.

Epiloog

Het effectenrechtsherstel kende vele gebreken, zowel in opzet en uitvoering, die in het bovenstaande uitgebreid aan de orde kwamen en al in het tweede hoofdstuk in het kort de revue passeerden.⁵³⁷ In 2000 heeft de Amsterdamse Effectenbeurs, bij monde van de Vereniging voor de Effectenhandel in liquidatie en haar rechtsopvolger, Amsterdam Exchanges (inmiddels Euro-next), haar spijt betuigd over haar rol zowel tijdens als na de oorlog in de processen van ontrenting en rechtsherstel ten aanzien van 'joodse' effecten in Nederland. Ook de Nederlandse regering betuigde namens de Nederlandse Staat haar spijt over tekortkomingen en 'kilte' in het Nederlandse rechtsherstel (niet alleen op het terrein van effecten maar in het bijzonder ook ten aanzien van de afwikkeling van de boedels van Liro en VVRA). Zowel de beurs en banken en de Nederlandse Staat hebben in dezelfde tijd substantiële bedragen aan de Nederlandse joodse gemeenschap betaald, gerelateerd aan een aantal gebreken die door verschillende commissies in het rechtsherstel waren geconstateerd. Daarmee kwam aan het Nederlandse rechtsherstel met betrekking tot effecten, 55 jaar na de bevrijding, echt een einde.⁵³⁸

⁵³⁷ Zie de in hoofdstuk 2, aan het begin van par. 7, opgesomde 'weeffouten'.

⁵³⁸ Een serieuze analyse van de recente ontwikkelingen op het terrein van het Nederlands rechtsherstel (en in tal van Europese landen!) zou een tweede dissertatie vergen.

Hoofdstuk 5

Ontrechting en rechtsherstel in Frankrijk (1940-1952)

1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal aan de hand van een betrouwbare uitvoerige analyse van ontrechting en rechtsherstel in Frankrijk tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1940-1952) de volgende probleemstelling worden behandeld: hoe is het mogelijk dat het naoorlogse restitutie-proces in Nederland werd gekenmerkt door billijkheidsrechtspraak en pragmatisme, terwijl het rechtsherstel in Frankrijk een uiterst principieel en rechtsstatelijk karakter droeg? Of, om het nog iets anders te stellen, hoe is het mogelijk dat de Nederlandse herstellwetgever volstrekt open normen formuleerde en een bijzondere herstellerrechter in het leven riep, die over uitzonderlijk ruime bevoegdheden beschikte om in de rechtsverhoudingen in te grijpen, terwijl in Frankrijk de herstellerrechtspraak werd opgedragen aan de gewone rechterlijke macht, die op basis van strikte en precieze regels moest beslissen, met maar weinig beoordelingsvrijheid? Voorts, hoe is het mogelijk dat de belangen van de Nederlandse overheid botsten met de belangen van de gedeposeerden in het naoorlogse restitutieproces, terwijl de Franse overheid zich juist bovenmatig inspande om zichzelf ervan te verzekeren dat de slachtoffers van ontrechting werkelijk hun goederen terugkregen? En hoe is het mogelijk dat de ‘helden’ in het Franse rechtsherstelverhaal, René Cassin en Emile Terroine, belangrijke figuren waren binnen het overheidsapparaat rond De Gaulle, terwijl de Nederlandse ‘held’, Heiman Sanders, een eenzame advocaat was aan de zijde van de gedecimeerde Nederlandse joodse gemeenschap?

Tenslotte, hoe is het mogelijk dat de recente evaluaties van de verschillende Nederlandse onderzoekscommissies die rond de eeuwwisseling het licht zagen in het algemeen kritisch van toon waren over het naoorlogs Nederlands rechtsherstel¹, terwijl de gelijktijdige evaluatie van het naoorlogse

1 De belangrijkste eindrapporten van de door de Nederlandse regering in het leven geroepen onderzoekscommissies om het naoorlogs rechtsherstel te onderzoeken, zijn F.G. Kordes et al., *Archieven tastbare goederen claims. Tweede rapport van de Commissie van Onderzoek Liro-archieven*, Den Haag, 1998 (tweede rapport commissie-Kordes); W. Scholten et al., *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland*, drie delen (Den Haag 1999) (eindrapport commissie-Scholten); J.A. van Kemenade et al., *Eindrapport van de Contactgroep Te-*

rechtsherstel in Frankrijk (1945-1952) door de Franse onderzoekscommissie *Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France* (Mission-Mattéoli), in 2000, in de Engelse samenvatting van het eindrapport, kon worden samengebond in één zin:

'On the whole, the restored French republic did its duty.'²

Mijn belangrijkste verklaring voor dit alles is dat er al tijdens de bezettingsjaren, maar ook in het eerste decennium van de naoorlogse periode, een groot verschil in visie op het rechtsherstel heeft bestaan in beide landen. In Franse politieke kringen werd restitutie van vermogensrechten aan de slachtoffers van de ontrecting beschouwd als een noodzakelijke stap in het project van terugkeer naar de legaliteit en rechtsstatelijkheid van de Franse republiek, terwijl de Nederlandse regering het rechtsherstel voornamelijk beschouwde als één van de uitzonderlijke maatregelen die nodig waren in het kader van de (vooral economische) wederopbouw.³ Naar mijn mening kan dit verschil in visie ons helpen om het rechtsherstelproces in beide landen beter te begrijpen en te evalueren. Een vergelijking tussen het Nederlandse en het Franse rechtsherstel lijkt niet misplaatst omdat er tussen beide landen veel juridische en historische overlappingsen en dwarsverbanden bestaan.

In de eerste plaats behoren het Franse en het Nederlandse recht tot dezelfde juridische familie: de continentale, op het Romeinse recht gebouwde 'civil law'-traditie.⁴ Bovendien heeft de ook thans nog geldende Franse Code civil van 1804, die van 1811 tot 1838 rechtstreeks in Nederland heeft

---

goeden WO-II, meerdere delen (Amsterdam 2000) (eindrapport commissie-van Kernenade). De verschillende commissies hadden verschillende onderzoekopdrachten. De commissie-Kordes deed onderzoek naar tastbare goederenclaims en de Liro-boedel, de commissie-Scholten naar het rechtsherstel met betrekking tot financiële rechten en te goeden en de commissie-van Kernenade deed onder meer onderzoek naar het uit Nederland geroofde goud en probeerde ook in algemene zin conclusies te trekken over het verloop van het Nederlands rechtsherstel. Inmiddels (mei 2005) zijn er alleen nog op het gebied van het rechtsherstel van kunstvoorwerpen commissies actief, zoals de Adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog (ook wel commissie-Polak, genoemd naar de inmiddels oud-voorzitter van deze commissie, J.M. Polak).

- 2 *Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France* (Mission-Mattéoli), *Summary of the work by the Study Mission on the spoliation of Jews in France* (Paris 2000), 12. De Mission-Mattéoli, ingesteld door de Franse regering in 1997 (een 'missie' en geen 'commissie'!) presenteerde haar *Rapport Général* in 2000, gelijktijdig met een hele reeks deelrapporten.
- 3 Zie hoofdstuk 2, par. 7.
- 4 Zie Reinhard Zimmermann, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition* (Oxford-New York 1996), ix ev.

gegouden, grote invloed uitgeoefend op het Nederlandse privaatrecht, in het bijzonder op de totstandkoming van het Nederlands Burgerlijk Wetboek van 1838 dat tot 1992 in Nederland van kracht is geweest. Afgezien van enkele zeer wezenlijke dogmatische verschillen, hebben de Franse en de Nederlandse rechtstradities de meeste fundamentele rechtsbeginselen gemeenschappelijk.⁵ Ook hun rechterlijke organisatie vertoont vele overeenkomsten. In de tweede plaats vertoont ook de systematiek van ontrechting van in het bijzonder het joodse volksdeel in beide landen tijdens de Tweede Wereldoorlog opvallende overeenkomsten. Beide landen waren (tenminste gedeeltelijk) door de Duitsers bezet. In beide landen kreeg de ontrechting van de joodse bevolkingsgroep gestalte door middel van juridische maatregelen, door onrecht in de vorm van recht. In de derde plaats werd het rechtsherstel in beide landen al in bezettingstijd voorbereid, voor Nederland door de commissie-Eggens te Londen in opdracht van de Nederlandse regering in ballingschap, voor Frankrijk door de Vrije Fransen rond De Gaulle, niet lang nadat hij zijn 'voorlopige regering' (al had zij die naam toen nog niet) in de loop van 1943 van Londen naar Algiers had verplaatst. Juist deze overeenkomsten maken de grote verschillen in vormgeving van het rechtsherstel interessant. Het spiegelen van deze verschillen kan tot verrassende inzichten leiden.

Bij het lezen van dit hoofdstuk moet worden bedacht dat de in dit boek ondernomen vergelijking tussen het Nederlandse en het Franse rechtsherstel feitelijk al in het tweede hoofdstuk is begonnen, terwijl het eerste inleidende hoofdstuk daartoe al een aanloop had genomen, door in rechtsfilosofische zin een aantal kwesties te agenderen die in alle hoofdstukken terugkeren. De eerste 'helpt' van de vergelijking, de opzet en juridische uitvoering van het rechtsherstel in Nederland is in de voorgaande drie hoofdstukken reeds uitvoerig uit te doeken gedaan, het meest gecompriëerd in hoofdstuk 2. De resultaten die dat onderzoek heeft opgeleverd, liggen met andere woorden gereed om met de Franse aanpak en oplossingen vergeleken te kunnen worden.

Hoewel de vergelijking met Nederland in dit hoofdstuk op diverse plaatsen expliciet zal worden gemaakt, ligt het zwaartepunt van dit hoofdstuk onmiskenbaar bij de (zoveel mogelijk chronologische) behandeling van de lastige, maar interessante Franse geschiedenis van ontrechting en rechtsherstel tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Een politiek-historische contextualisering van in het bijzonder de voorbereidende fase van de Franse herstelwetgeving (met tamelijk veel aandacht voor bijvoorbeeld de Londense en Algerijnse voorgeschiedenis) werd nodig geacht, omdat in die fase

5 Zie J.H.A. Lokin en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis* (Deventer 2001), 306: 'Het [oude Burgerlijk Wetboek] 1838 is, gelet op zijn ontstaansgeschiedenis, nimmer gekoesterd als een product van eigen bodem: daarvoor was de Franse herkomst van grote gedeelten ervan te duidelijk.'

de gebeurtenissen plaatsvonden die maakten dat het Franse rechtsherstel een radicaal andere grondslag heeft gekregen dan zijn Nederlandse pendant.

2. Ontrechting in Frankrijk

2.1 De bezette zone en Vichy

De geschiedenis van de ontrechting in Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog is goed gedocumenteerd, maar ingewikkeld. In het bestek van dit betoog kunnen alleen de grote lijnen worden aangegeven waarlangs de ontrechting van in het bijzonder de joodse bevolkingsgroep in Frankrijk⁶ verliep. Tegelijkertijd komt de vraag aan de orde welke factoren ertoe bijdroegen dat de ontrechting van de joden in Frankrijk een stuk minder effectief is geweest dan in bezet Nederland.

Eén factor moet meteen worden genoemd: de opdeling van Frankrijk in een door de Duitsers bezette zone en een onbezette, zuidelijke zone, ‘Vichy’. Drie dagen na de Duitse inval in Nederland en België op 10 mei 1940, trokken Duitse troepen via de Ardennen Frankrijk binnen en enkele weken later was de strijd tegen het Franse leger beslist. Op 11 juni verliet de Franse regering noodgedwongen Parijs en op 17 juni 1940 hield maarschalk Philippe Pétain⁷, sinds één dag regeringsleider, een radiorede waarin hij de bevolking mededeelde dat de strijd moest worden gestaakt. Eén dag later deed Charles de Gaulle, via de Londense BBC, zijn eerste ‘appel’ op de Fransen om door te gaan met de strijd, maar hij kreeg aanvankelijk weinig respons.⁸

Op 21 juni tekenden Fransen en Duitsers een door Duitsland gedicteerde wapenstilstand (‘l’armistice’) die vier dagen later van kracht werd, waarin Frankrijk werd opgedeeld in een door de Duitsers bezette zone en, onder de lijn van Bordeaux-Tours-Dijon maar zonder Atlantische kuststrook, een kleinere zuidelijke, onbezette zone, terwijl Elzas-Lotharingen werd geannexeerd door het Duitse rijk.⁹ Anders dan bijvoorbeeld in Nederland kwam de bezette zone onder leiding van een Duitse *Militärbefehlshaber*, generaal Otto von Stülpnagel, te staan.¹⁰ Het deel van Frankrijk in de onbezette zone

6 In het Europese (‘hexagonale’) Frankrijk om precies te zijn. Ontrechting vond ook – zij het op kleinere schaal – plaats in de overzeese gebieden en koloniën die onder controle van Vichy bleven staan, in het bijzonder in Noord Afrika. De behandeling van die aparte geschiedenis moet in dit bestek achterwege blijven.

7 De maarschalk stond in hoog aanzien in Frankrijk door zijn grote verdiensten als militair tijdens de Eerste Wereldoorlog.

8 Zie over De Gaulle en zijn Vrije Frankrijk de volgende paragraaf.

9 Een uiterst noordelijk deel van Frankrijk kwam als ‘verboden’ of ‘gereserveerde’ zone onder de Duitse commandant te Brussel te vallen.

10 Naast de Duitse *Militärbefehlshaber*, Otto von Stülpnagel (na februari 1942 zijn neef Heinrich von Stülpnagel) was er namens de Duitse Minister van Buitenlandse Zaken

zou de naam krijgen van de plaats waar de regering-Pétain zich op 1 juli 1940 vestigde: het kuuroord Vichy.¹¹ Op 10 juli droegen de beide kamers van het Franse parlement, in verenigde vergadering bijeen in een casino van Vichy¹², met 569 stemmen voor, 80 tegen en 20 onthoudingen, de ruimst mogelijke wetgevende en uitvoerende bevoegdheden over aan de regering-Pétain, met het oog waarop de constitutie werd gewijzigd. Daarmee stierf de derde republiek van Frankrijk, in de woorden van een Franse historicus, een ‘quasi-natuurlijke dood’. Pétain’s Frankrijk was geen (democratische) republiek maar een autoritaire *État*, met Pétain als ‘chef’.¹³

Het autoritaire regime van Pétain propageerde een ‘nationale revolutie’, waarbij het republikeinse motto ‘liberté, égalité, fraternité’ werd vervangen door de leuze ‘travail, famille, patrie’. De samenleving werd gehiërarchiseerd en onder staatscontrole geplaatst. Partijen werden ontbonden, alle vormen van democratie onmogelijk gemaakt. Vijanden waren niet slechts leden van het Franse verzet en aanhangers van De Gaulle. Ook vreemdelingen, vrijmetselaars, communisten en joden in het algemeen werden als zodanig bestreden.

Pétain’s regering, die openlijk collaboreerde met Hitler¹⁴, voerde een eigen antisemitische politiek, onafhankelijk en verschillend van die van de Duitse bezetter. Vichy’s anti-joodse politiek was erop gericht om alle joden te verwijderen uit de publieke sfeer, in de ruime zin van het woord. Maar verder was zij vooral xenofob. Zij trof in het bijzonder recente joodse immigranten, vluchtelingen en statelozen die in de jaren dertig uit Midden- en Oosteuropa naar Frankrijk waren gekomen¹⁵, die uit de samenleving werden gebannen en in Franse kampen werden opgesloten. Daartegenover was Vi-

---

Ribbentrop ook een ambassadeur in Frankrijk actief. Deze ambassadeur, Otto Abetz, ging zich vooral met politieke kwesties, waaronder het ‘jodenvraagstuk’, bezighouden en functioneerde onafhankelijk van de *Militärbefehlshaber*. Zie Raul Hilberg, *La destruction des Juifs d’Europe* (Paris 1997), 525-527 (vertaling van Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews. Revised and Definitive Edition* (New York, 1985), maar voorzien van nieuwe en niet eerder gepubliceerde toevoegingen).

11 Zie over dit alles summier Antoine Prost, *Petite histoire de la France au 20e siècle* (Paris 2000), 47.

12 Het enige gebouw in Vichy met een zaal waar alle parlementsleden in konden.

13 Jean-Pierre Azéma, ‘Le choc armé et les débandades’, in: Jean-Pierre Azéma en François Bédarida (red.), *La France des années noires. I. De la défaite à Vichy* (Paris 2000), 135.

14 Pétain koos zelf voor collaboratie met Hitler, die hij op 24 oktober 1940, te Montoire, publiekelijk de hand schudde.

15 Vanaf de zomer van 1940 was Vichy bezig met het ongedaanmaken van naturalisaties sedert 1927: aan 15.000 personen, van wie 40% joods was, zal de Franse nationaliteit worden ontnomen. Op 7 oktober 1940 schafte de Vichy-regering bovendien het ‘decreet van Crémieux’ uit 1870 af, wat tot gevolg had dat aan de joden in Algerije de Franse nationaliteit werd ontnomen. Zie daarover verder paragraaf 2.2.

chy geneigd joden die al generaties in Frankrijk woonden te ontzien en uitzonderingen te maken voor Franse joden die zich voor Frankrijk (vooral op militair terrein) bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt. Vichy streefde er aan het begin van de bezetting niet zelfstandig naar om alle joden uit het gehele economisch leven te verdrijven, maar liet zich daarin sturen door de Duitse bezetter.¹⁶

Tegelijkertijd maakte de symbiotische, ongelijkwaardige relatie van Vichy met de Duitse bezetter de Franse Vichy-administratie ook tot ‘zetbaas’, tot hoofduitvoerder van Duits anti-joods beleid op Frans grondgebied in beide zones. Omdat de Duitsers in Frankrijk eenvoudigweg niet de mankracht en de organisatie hadden om hun anti-joodse maatregelen zelf ten uitvoer te brengen, maar afhankelijk waren van de medewerking van de Vichy-administratie, kon de laatste wel invloed uitoefenen op dat beleid. De Vichy-regering heeft die invloed aangewend om een rem te zetten op de deportaties van joden met de Franse nationaliteit die al generaties lang in Frankrijk woonden en uitzonderingen te maken voor joden die tijdens de ‘grande guerre’, ofwel de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), of nog in 1939-1940 voor Frankrijk hadden gevochten. Bovendien heeft Vichy de ontrentingspolitiek van de bezetter zoveel mogelijk naar zich toegetrokken, om te voorkomen dat de ‘arisering’ door de Duitsers zou worden gebruikt om invloed te verwerven in het Franse bedrijfsleven. Bij de eigen agenda van Vichy kwam nog de traagheid ‘à la française’ van de administratie, hetgeen een snelle en effectieve uitvoering van de Duitse plannen in de weg stond.

Juridisch was de situatie complex. De wetgeving van Vichy gold in beginsel in de beide zones, in de bezette zone echter slechts met goedkeuring van de Duitse bezetter.¹⁷ De wetgeving van de Duitse bezetter gold alleen in

16 Wel zou men kunnen verdedigen, dat Vichy de Duitse ariseringspolitiek zozeer naar zich heeft toegetrokken dat de wens om de joodse invloed in de Franse economie te elimineren (‘d’éliminer toute influence juive dans l’économie nationale’) met de inwerkingtreding van de wet van 22 juli 1941 (het citaat komt uit artikel 1 van deze wet) ook tot een bestanddeel van het antisemitisme van Vichy verwerd. Het blijft echter een feit dat de Vichy-regering met betrekking tot de economische ontrenting van de joden minder radicale opvattingen had en minder efficiënt was dan de Duitse bezetter. Zie de conclusies van Philippe Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy. L’aryanisation des entreprises juives* (Paris 1999), 400-403; en de opmerking van Dominique Rémy, *Les lois de Vichy. Actes dits ‘lois’ de l’autorité de fait se prétendant ‘gouvernement de l’État français’* (Paris 1992), 157 (in een noot bij de wet van 22 juli 1941): ‘Il est vrai que “l’anti-judaïsme d’État” de Vichy, surtout dans sa variante initiale, recherchait avant tout l’exclusion politique et sociale de ses victimes et que les mesures de spoliation expriment plutôt un utilitarisme opportuniste.’

17 De leden van de regering-Pétain beschikten over gedelegeerden in Parijs die zich bezighielden met de toepassing van Vichy-wetgeving in de bezette zone. Over de Duitse controle op Vichy-wetgeving in de bezette zone, zie Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 25; Mission d’étude sur la spoliation des Juifs de France (Mission-Mattéoli), *La persécution des Juifs de France 1940-1944 et le rétablissement de la légalité répu-*

de bezette zone. Daags na de geallieerde inval in Noord Afrika begin november 1942 werd heel Frankrijk door de Duitsers bezet en gingen de Duitse maatregelen ook gelden in de voormalige onbezette zone. De regering-Pétain bleef echter voortbestaan en bleef eigen wetgeving afkondigen, zij het dat het Vichy-bewind vanaf dat moment geheel en al was overgeleverd aan de gratie van de Duitse bezetter.

Hilberg heeft erop gewezen dat de demarcatielinie tussen de bezette en de onbezette zone op de ontrechtingspolitiek in Frankrijk belemmerend heeft gewerkt.¹⁸ Veel joden vluchtten na het begin van de Duitse inval in Frankrijk, vanuit Parijs naar het zuiden van Frankrijk. Bovendien beslisten de autoriteiten van het door Duitsland geannexeerde Elzas-Lotharingen in de zomer en in het najaar van 1940, dat de tienduizenden daar verblijvende joden naar de onbezette zone moesten worden gedeporteerd, hetgeen in een kort tijdbestek geschiedde. Kort voor het begin van de bezetting telde Frankrijk ongeveer 300.000 joden waarvan de helft vreemdelingen waren¹⁹ en het gros (circa 200.000) woonachtig was in Parijs. Maar als gevolg van alle verplaatsingen veranderde dat beeld sterk: niet lang na de Duitse inval verbleven er nog circa 160.000 joden in de gehele bezette zone, en circa 140.000 in de zone van Vichy.²⁰ De scheidslijn tussen de bezette zone en Vichy was een belemmering voor de joden die vanuit het noorden waren gevlucht om weer terug naar de bezette zone te gaan, hetgeen de bezetter verboden had. Maar het was ook een hindernis voor de bezetter zelf die zijn vervolgingsmaatregelen slechts indirect, via druk op het Vichy-bewind, in de onbezette zone kon doorvoeren.

Uiteindelijk werden vanuit Frankrijk circa 76.000 joden gedeporteerd, waarvan circa 2.500 terugkeerden.²¹ Daarvan had ruwweg eenderde

---

blicaine. Recueil des textes officiels 1940-1999 (Paris, 2000), 17; voorts Mission-Mattéoli, *Rapport Général* (Paris 2000), 42: '[U]ne des obsessions de l'État français qu'il faut toujours garder en mémoire est d'affirmer sa souveraineté sur l'ensemble du territoire.'

18 Hilberg, *La destruction des Juifs d'Europe*, 529.

19 Zie François en Renée Bédarida, 'La persécution des Juifs', in: Azéma en Bédarida (red.), *La France des années noires. II. De l'occupation à la libération* (Paris 2000), 150. Ter vergelijking: in Nederland was het percentage buitenlandse, voornamelijk Duitse, joden ten tijde van de Duitse inval veel lager, circa 20%. Zie daaromtrent Jean-Marc Dreyfus, 'Die Enteignung der Juden in Westeuropa', in: Constantin Goschler en Philipp Ther (red.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main 2003), 42; Helen B. Junz, *Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry*, diss. UvA (Amsterdam 2001), 54.

20 Zie voor cijfers en aantallen Bédarida en Bédarida, 'La persécution des Juifs', 174-175 en Junz, *Where did all the money go?*, 106-111.

21 Rekening houdend met de joden die in Franse kampen stierven, bedroeg het totale joodse sterftcijfer ca. 80.000.

(24.000) de Franse nationaliteit, de overigen waren vreemdelingen, grotendeels afkomstig uit Polen (26.600), Duitsland (7.000), Rusland (4.500), Roemenië (3.300) en Oostenrijk (2.500).²² Van de niet-Franse joden overleefde 30% de oorlog niet. Het percentage Franse joden dat vermoord werd lag met 16% aanzienlijk lager; maar dit percentage maskeert het feit dat onder de Franse joden vooral diegenen werden getroffen, die zich tussen de wereldoorlogen, met name in de jaren dertig, in Frankrijk hadden gevestigd en door naturalisatie de Franse nationaliteit hadden verkregen, hetgeen door Vichy weer was teruggedraaid. De circa 90.000 Franse joden die al generaties in Frankrijk woonden – dit was onder de joden in Frankrijk verreweg de best geïntegreerde, georganiseerde en ook de meest vermogende groep –, hadden de meeste kans gehad de oorlog te overleven.²³ Mede daardoor, en dankzij het feit dat zij hun hoge organisatiegraad behielden, konden zij reeds op de voorbereiding van de Franse rechtsherstelwetgeving in 1944 hun invloed doen gelden. Ter vergelijking: van de joden in Nederland die vielen onder de definities van Neurenberg (circa 140.000 onder wie 20.000, vooral Duitse, vreemdelingen) werd 83% (107.000) vermoord²⁴; representanten van deze groep zijn noch in Londen, noch na de bevrijding in Nederland betrokken geweest bij de voorbereiding van de belangrijkste wetsbesluiten op het gebied van het Nederlands rechtsherstel, E 100 (september 1944) en F 272 (november 1945). Wel moet worden vermeld dat twee leden van de commissie-Eggens, die in Londen het Nederlandse ‘Besluit Herstel Rechtsverkeer’ (E 100) voorbereidde, W.G. Belinfante en H. van Blankenstein, joodse Nederlanders waren.²⁵ Zij kwamen echter niet specifiek op

22 Zie Bédarida en Bédarida, ‘La persécution des Juifs’, 174.

23 In cultureel en sociaal-economisch opzicht gaapte er een grote kloof tussen de Franse joden ‘de vieille souche’, waarmee bedoeld zijn de joden die al vele generaties in Frankrijk woonden en de recente joodse immigranten. Simplificerend gesproken waren de in Frankrijk gewortelde joden in het algemeen republikeins, betrekkelijk welgesteld, en geassimileerd: ze identificeerden zichzelf meer met Frankrijk dan met het jodendom. De joodse vreemdelingen, afkomstig uit Midden- en Oost-Europa (voornamelijk Polen), brachten hun eigen taal (Jiddisch), religie, en eeuwenoude gebruiken met zich mee en creëerden hun eigen gemeenschappen in enkele wijken van Parijs. De in Frankrijk gewortelde joden waren – sterk generaliserend – bourgeois, zij oefenden bijvoorbeeld vrije beroepen uit als arts of advocaat of waren industrieel of bankier, terwijl de recente joodse immigranten in het algemeen eenvoudige ambachts- of handwerkslieden waren die hun eigen atelier aan huis hadden of werkzaam waren in de textiel. Aan de vooravond van de oorlog bestond er animositeit tussen beide groepen, omdat de in Frankrijk gewortelde joden vreesden dat de joodse immigranten antisemitische gevoelens opriepen die op hen, geassimileerde joden, konden overslaan. In het Nederland van de jaren dertig riepen de instromende Duitse joden in de Nederlandse joodse gemeenschap overigens soortgelijke reacties op. Zie Bédarida en Bédarida, ‘La persécution des Juifs’, 150-152.

24 Zie Junz, *Where did all the money go?*, 54-55.

25 Zie P.W. Klein, ‘Het rechtsherstel gewogen: vragen mèt en zonder antwoord’, bijlage 2 van *Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WO-II* (Amsterdam 2000), 8-9 (eind-

voor de belangen van de joodse Nederlanders, maar hadden, net als de andere commissieleden, tot taak een regeling te maken die op alle Nederlanders betrekking had. Zowel Belinfante als Blankenstein waren jurist en als deskundige ambtenaren in dienst van de Nederlandse regering in ballingschap in deze commissie terechtgekomen, niet als representanten van de joodse gemeenschap in Nederland.

2.2 Arisering 'à la française'

2.2.1 Eerste stappen

De ontrectingspolitiek van de Duitse bezetter en die van Vichy troffen niet alleen joden. Ook vrijmetselaars, communisten, vreemdelingen, Gaullisten, verzetsstrijders, werden in wisselende gradaties ontrect, terwijl ook de stelselmatige plundering die de inwoners van Elzas-Lotharingen ten deel viel als ontrecting moet worden beschouwd. In dit korte overzicht van de ontrectingspolitiek in Frankrijk zal echter de ontrecting van de joden centraal staan, omdat die in omvang en intensiteit de andere gevallen die zich hebben voorgedaan veruit overtrof.

De eerste ontrectende maatregelen die na de 'armistice' werden genomen, kwamen van Vichy en waren erop gericht de Franse nationaliteit te ontnemen aan mensen die in de ogen van het regime niet Frans genoeg waren, omdat zij van buitenlandse afkomst waren of als dissident konden worden beschouwd. Reeds in juli 1940 stelde de regering-Pétain een commissie in die zich ging bezighouden met een 'herziening' van naturalisaties sedert 1927, wat ertoe leidde dat aan 15.000 mensen onder wie 40% joden de Franse nationaliteit werd ontnomen.²⁶ Ook aan Fransen die het Europese Franse grondgebied hadden verlaten tussen 10 mei en 30 juni 1940 werd de Franse nationaliteit ontnomen, terwijl maatregelen werden genomen ter confiscatie van hun bezit.²⁷ Tegelijkertijd werd de publieke sector gezuiverd van personen van wie de vader niet de Franse nationaliteit bezat, later uitgebreid tot artsen, advocaten, architecten en andere vrije beroepen. Nadat in de maand augustus geheime genootschappen zoals vrijmetselaarsloges waren ontbonden, volgde op 27 augustus een wet die een decreet van 21 april 1939 afschafte, waarin het doen van racistische uitlatingen strafbaar was

---

rapport commissie-van Kemenade). Over de werkwijze van de commissie-Eggens, zie hoofdstuk 2, par. 5.

26 'Loi du 22 juillet 1940 relative à la révision des naturalisations', *JORF* (23 juli 1940).

27 De wettelijke basis vormde de 'Loi du 23 juillet 1940 relative à la déchéance de la nationalité à l'égard des Français qui ont quitté la France', *JORF* (24 juli 1940).

gesteld.²⁸ Daarmee werd de weg vrijgemaakt voor een geïnstitutionaliseerd racisme, tot uiting komend in de eerste Franse anti-joodse verordeningen van begin oktober 1940.

Maar eerst vaardigde de Duitse bezetter op 27 september 1940 voor de bezette zone zijn eerste ‘jodenverordening’ uit. Naast een definitie van wie in de bezette zone als ‘jood’ werd aangemerkt, bevatte deze verordening een aanmeldingsplicht, een terugkeerverbod voor joden die de bezette zone waren ontvlucht en de verplichting voor elk bedrijf dat een joodse eigenaar of pachter had om een tweetalig affiche aan te brengen met het opschrift ‘Judengeschäft/ Entreprise juive’.²⁹ Opgejaagd door deze Duitse maatregel, kondigde de regering-Pétain op 3 oktober 1940 haar eerste ‘statut des juifs’ af, waarin zij als ‘jood’ definieerde, iedereen met drie grootouders van het ‘joodse ras’ of met twee joodse grootouders en een joodse huwelijkspartner. Deze definitie was zelfs iets ruimer dan die van de Duitse bezetter in de verordening van 27 september 1940.³⁰ Wanneer iemand bij het ‘joodse ras’ hoorde, werd verder niet gedefinieerd, reden waarom de toepassing van het statuut op moeilijkheden stuitte en het op 2 juni 1941 werd vervangen door een tweede ‘jodenstatuut’. In dit tweede statuut werd het begrip ‘ras’ nader ingevuld als ‘behorende tot de joodse religie’. Na het tweede statuut liep de definitie van Vichy meer in de pas met de definitie van de Duitse bezetter in Frankrijk en met de Neurenbergse definitie.³¹

Het ‘statut des juifs’ van 3 oktober 1940 bevatte ook een reeks maatregelen die erop waren gericht om Franse joden te verwijderen uit de publieke sector, de journalistiek en de filmwereld, met een uitzondering voor diegenen die zich als militair hadden onderscheiden in de jaren 1914-1918 of 1939-1940. De lijst van functies waaruit joden moesten worden geweerd werd aanzienlijk uitgebreid in het tweede ‘jodenstatuut’ van 2 juni 1941 met onder meer de vrije beroepen en financiële functies zoals bankier, commissionair en beurshandelaar. Maar ook in dit tweede statuut bleven uitzonderingen bestaan, bijvoorbeeld voor joden waarvan de familie al ‘ten minste vijf generaties in Frankrijk had gewoond en aan de Franse staat uitzonderlijke diensten had bewezen’.³² Tegelijkertijd nam Vichy ook maatregelen tegen joodse vreemdelingen en Algerijnse joden. Een wet van 4 oktober 1940 maakte het mogelijk om joodse vreemdelingen in interneringskampen op te sluiten – een regeling die prompt werd toegepast op joden die

28 ‘Loi du 27 août 1940, portant abrogation du décret-loi du 21 avril 1939’, *JORF* (30 augustus 1940).

29 ‘Verordnung über Maßnahmen gegen Juden vom 27. September 1940’, *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich (VOBIF)* (30 september 1940).

30 Zie Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 26.

31 Zie over deze kwestie uitvoerig Joseph Billig, *Le Commissariat Général des Questions Juives* (1941-1944). Tome II (Paris 1957), 153 ev. (Voortaan: *CGQJ*)

32 Zie de ‘Loi du 3 octobre 1940 portant statut des juifs’, *JORF* (18 oktober 1940) en de ‘Loi du 2 juin 1941 remplaçant la loi du 3 octobre 1940 portant statut des juifs’, *JOEF* (14 juni 1941).

vanuit Elzas en Lotharingen waren gedeporteerd naar Vichy. Een wet van 7 oktober 1940 hield de afschaffing in van een Frans decreet van 24 oktober 1870, bekend als het decreet van Crémieux, op grond waarvan aan de in Algerije wonende joden het Franse staatsburgerschap was verleend. Alle Algerijnse joden, met opnieuw uitzonderingen voor oud-strijders, werd daarmee hun Franse staatsburgerschap ontnomen.³³

Zoals gezegd was het typische antisemitisme van Vichy niet gericht op uitroeiing, noch op de totale leegplundering en ontrechting van joodse staatsburgers. De eerste stappen op de weg naar ‘arisering’ van het Franse bedrijfsleven – lees: economische ontrechting van de Franse joodse gemeenschap – werden dan ook door de Duitsers in de bezette zone gezet. Op de verordening van 27 september volgde op 18 oktober 1940 een ‘Zweite Verordnung über Maßnahmen gegen Juden’.³⁴ Daarin werd nader verklaard wanneer een Frans bedrijf in de bezette zone moest worden beschouwd als joods: een bedrijf onder joodse leiding of een bedrijf waarvan ten minste één vennoot joods was of de raad van bestuur voor meer dan een derde uit joden bestond of waarvan het aandelenkapitaal voor meer dan een derde in joodse handen was.³⁵ Alle joodse bedrijven moesten vóór 31 oktober 1940 worden aangemeld bij de lokale autoriteiten. Bovendien kon voor joodse bedrijven een *kommissarischer Verwalter*, ofwel een tijdelijk beheerder (*administrateur provisoire*³⁶) worden aangesteld. Deze ‘beheerder’ was gemachtigd om, met de uitdrukkelijke toestemming van de Duitse militaire autoriteiten, maar zonder toestemming van de oorspronkelijke joodse eigenaar, een bedrijf te liquideren of te verkopen.³⁷ Reeds in november 1940 bleek dat het de Duitsers ernst was met de arisering van joodse bedrijven. Joodse werknemers moesten allemaal worden ontslagen en joodse bedrijven moesten zo snel mogelijk worden opgeheven, of, vrijwillig of onvrijwillig,

33 Zie ‘Loi du 4 octobre 1940 sur les ressortissants étrangers de race juive’, *JORF* (18 oktober 1940) en de ‘Loi portant abrogation du décret du Gouvernement de la défense nationale du 24 octobre 1870 et fixant le statut des juifs indigènes des départements de l’Algérie’, *JORF* (8 oktober 1940).

34 ‘Zweite Verordnung über Maßnahmen gegen Juden’, *VOBIF* (20 oktober 1940).

35 Voorts kon de plaatselijke prefect besluiten dat een bedrijf overwegend onder joodse invloed stond. Zie § 1 van de ‘Zweite Verordnung über Maßnahmen gegen Juden’ van 18 oktober 1940.

36 ‘Administrateur provisoire’ (vaak afgekort als AP) is een juistere benaming dan het ook gebezigde ‘commissaire-gérant’, een al te letterlijke vertaling van het Duitse ‘kommissarischer Verwalter’ die in de Duitse verordeningen opdook. In dit bestek wordt de eerstgenoemde benaming aangehouden.

37 De ‘Verordnung über die ordnungsmässige Geschäftsführung und Verwaltung von Unternehmungen und Betrieben in den besetzten Gebieten der Niederlande, Belgiens, Luxemburgs und Frankreichs’ van 20 mei 1940, *VOBIF* (4 juli 1940) was ook op het beheer van joodse bedrijven van toepassing verklaard.

worden verkocht. Een aangestelde ‘beheerder’ had slechts een zeer tijdelijke opdracht te vervullen.³⁸

De Duitse ijver op het terrein van de ‘arisering’ stuitte op weerstand in Vichy. Pétain en zijn ministers hadden zich door de verordening van 18 oktober laten verrassen en waren bang dat de Duitse bezetter de arisering zou gaan gebruiken om strategisch invloed te verwerven in het Franse bedrijfsleven ter verdere plundering van de Franse economie. Om dat dreigende gevaar af te wenden zouden zij er met kracht naar gaan streven om de door de Duitsers afgedwongen ‘arisering’ op drie verschillende manieren naar zich toe te trekken. In de eerste plaats door ervoor te zorgen dat de benoeming van ‘tijdelijke beheerders’ in Franse handen zou komen en als beheerders slechts ‘arische’ Fransen te laten benoemen. In de tweede plaats door de wijze van afhandeling van een joods bedrijf te laten afhangen van economische overwegingen. Bijvoorbeeld: een joods bedrijf kon beter worden opgeheven als zich in de betreffende bedrijfstak toch al teveel aanbieders bevonden; was het omgekeerde het geval, dan kon het beter worden verkocht. In de derde plaats door erop toe te zien en er zoveel mogelijk op aan te sturen dat als kopers van joodse bedrijven slechts ‘arische’ Franse particulieren of bedrijven in aanmerking zouden komen en door maatregelen te nemen om te voorkomen dat gekochte joodse bedrijven gemakkelijk konden worden doorverkocht.

In deze driedubbele opzet is Vichy, kort gezegd, goed geslaagd, met als onbedoeld gevolg dat de arisering zelf zoals nog zal blijken minder goed is geslaagd. Dat succes had zij echter niet slechts aan zichzelf te danken, maar minstens zoveel aan de Duitse bezetter voor wie de samenwerking met Vichy in het kader van de arisering niet alleen praktisch gezien onvermijdelijk was, maar ook, meer ideologisch, uiterst nuttig voor het creëren van het nodige draagvlak voor de nazistische aanpak van het ‘jodenvraagstuk’ onder de Franse bevolking.³⁹ De regering Pétain droeg nog bij aan dat draagvlak doordat zij, nog veel meer dan de Duitsers, doordrongen was van het belang om de ‘arisering’ keurig volgens de – zoveel mogelijk door haarzelf opgestelde – regels te laten verlopen. Legalisering en reglementering moest de ‘arisering’ legitimiteit verschaffen bij het Franse publiek, dat Pétain uiteraard moest blijven steunen, juist ook in zijn minder prettige maatregelen.⁴⁰ Dit schema lijkt daarmee sterk op de ‘pragmatische’ overwegingen

38 Op 12 november 1940 richtte de *Militärbefehlshaber in Frankreich* generaal Von Stülpnagel een instructie met die strekking aan alle net aangestelde ‘beheerders’. Om de joodse invloed definitief uit de Franse economie te verwijderen, maakte het niet uit of het desbetreffende bedrijf door de eigenaar zelf of door de beheerder, werd verkocht. Zie Antoine Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, deelrapport van de Mission-Mattéoli (Paris 2000), 14-15 en Jean-Marc Dreyfus, *Pillages sur ordonnances. Aryanisation et restitution des banques de France 1940-1953* (Paris 2003), 69-70.

39 Zie Billig, *CGQJ*, III, 75; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 33.

40 Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 16, 24-25.

die in Nederland de top van de financiële wereld ertoe bracht om bij de uitvoering van de Duitse anti-joodse maatregelen loyaal samen te werken met de Duitse bezetter en zelfs initiatieven in dat kader te ontplooiën, omdat het in het Nederlands economisch belang werd geacht dat joodse vermogenswaarden in Nederlandse handen bleven en niet ten prooi vielen aan de Duitsers. Ook in dat kader deed de behoefte aan reglementering en legalisering zich juist bij de Nederlanders voelen: het waren bijvoorbeeld de Nederlandse bestuurders van beurs en banken die aanstuurden op een ordelijke, ‘regelmatige’ handel in geroofde ‘joodse’ effecten op de Amsterdamse effectenbeurs.

Vichy’s betrokkenheid bij de arisering begon al in november en december 1940. Terwijl aanvankelijk de Duitsers de beheerders aanstelden, wist de Vichy-administratie al heel snel het recht af te dwingen om ook zelf *administrateurs provisoires* te (her-)benoemen⁴¹ en het initiatief daarin naar zich toe te trekken, bijvoorbeeld waar het belangrijke financiële ondernemingen betrof.⁴² Frans-Duitse strijd over de verwerving van joodse bedrijven bleef overigens tot een betrekkelijk gering aantal grote ondernemingen beperkt, waarvan uiteindelijk slechts een gedeelte in Duitse handen terechtkwam; alle andere bedrijven kwamen, voorzover zij verkocht en niet opgeheven werden, bij Franse kopers terecht.⁴³ Dat ‘succes’ was ongetwijfeld het gevolg van het feit dat de politiek van Vichy ertoe leidde dat vrijwel alle

41 Alle beheerders die al door de Duitse *Militärbefehlshaber* waren benoemd, werden door aangewezen ministers van Vichy nog eens benoemd; de Duitsers vonden de tweede benoeming overbodig maar protesteerden er niet tegen. Zie Billig, *CGQJ*, III, 73-74.

42 Zie Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 70-71.

43 Zie voor voorbeelden Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy* (conclusies op 404-405). Opvallend is bijvoorbeeld de strijd die Verheyde beschrijft (ibidem, 120-122) tussen Vichy en de Duitsers over de zeggenschap over de Franse vatenfabrieken van een Nederlandse grootindustriële, de ‘vatenman’ Bernard van Leer. Vaten, in het bijzonder olievaten, waren zeer belangrijk voor de Duitse oorlogvoering. De Duitsers hadden in het voorjaar van 1941 in Nederland met Van Leer een overeenkomst gesloten over het totaal van zijn in bezet Europa gelegen ondernemingen, inclusief de Franse fabrieken, die allen aan de Düsseldorfer onderneming *Mannesmann Rohren Werke* werden verkocht. In Frankrijk waren de fabrieken van Van Leer echter al onder (Frans) beheer gesteld en dat betekende volgens de Franse (Vichy) Minister van Financiën dat ‘M. Van Leer, industriel israélite, dessaisi de ses droits au profit d’un administrateur provisoire, ne saurait lui-même disposer de ses biens’ (geciteerd door Verheyde, ibidem, 121). Met andere woorden, volgens deze minister was Van Leer niet in staat geweest om in Nederland in onderhandelingen met de Duitsers vrijelijk over zijn Franse fabrieken te beschikken. Duits-Franse onderhandelingen resulteerden er uiteindelijk in dat de Fransen een minderheidsbelang van 25% verwierven in het Franse deel van het Van Leer-imperium. De overige 75% viel toe aan Mannesmann die daarmee toch aan het langste eind trok. Zie over ontrechting en rechtsherstel van Van Leer en zijn imperium tevens Pauline Micheels, *De Vatenman. Bernard van Leer (1883-1958)*, (Amsterdam-Antwerpen 2002), 93 ev, 232 ev, waarin de Frans-Duitse strijd over de Franse vatenfabrieken overigens onbesproken blijft.

‘beheerders’ die er in Frankrijk werden aangesteld – circa 8.000 in totaal – de Franse nationaliteit hadden. Om het toezicht op en de aansturing van deze ‘beheerders’ te verzekeren werd op 9 december 1940 de *Service de Contrôle des Administrateurs Provisoires* (SCAP) opgericht, een bijzondere overheidsdienst die aanvankelijk ressorteerde onder de Minister van Industriële Productie, en die speciaal met de arisering van joodse bedrijven in de bezette zone werd belast.

In deze eerste maanden van de arisering was de situatie nog onoverzichtelijk. Joodse eigenaren van wie de bedrijven nog niet onder beheer waren gesteld, kozen er in veel gevallen voor hun bedrijf zelf ‘vrijwillig’, maar onder de drang van de omstandigheden, te verkopen, om op die wijze in ieder geval nog zelf de onderhandelingen te kunnen voeren en de dikwijls te lage verkoopopbrengst te kunnen innen, of zelfs, in een aantal gevallen hun bedrijf of vermogenswaarden aan een stroman te kunnen verkopen. Met uitzondering van de laatstgenoemde variant stimuleerden de Duitse autoriteiten deze ‘vrijwillige’ verkopen, omdat ze snel konden geschieden en op minder weerstand stuitten bij eventuele kopers dan de ‘gedwongen’ verkopen door beheerders die bij velen twijfels over de rechtmatigheid opriepen.⁴⁴ Een paar jaar later, tijdens de voorbereiding van de Franse rechtsherstelwetgeving zouden er inderdaad meningsverschillen ontstaan over de wijze waarop de ongedaanmaking van deze ‘vrijwillige verkopen’ moest worden geregeld, maar niet over de nietigheid van de ‘gedwongen’ verkopen. Tot in het voorjaar van 1941 waren overigens ook de ‘beheerders’ verplicht de verkoop- of liquidatieopbrengst ten goede te laten komen aan de joodse eigenaar.⁴⁵

Maar op 26 april 1941 kwam aan die praktijk een einde. In de ‘Dritte Verordnung über Maßnahmen gegen Juden’⁴⁶ van Frankrijks *Militärbefehlshaber* Von Stülpnagel werd bepaald dat joden geen recht meer hadden op inkomsten of opbrengsten uit onder beheer gestelde vermogens. Op grond van § 5 van deze verordening werd hun slechts een zeer bescheiden maandelijkse uitkering toegestaan, voorzover die ‘absoluut nodig’ was om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. § 4 maakte het mogelijk dat joodse aandelen onder beheer gesteld en verkocht konden worden. Voorts werd het joden nagenoeg geheel verboden om nog aan het economisch leven deel te nemen, als werknemer of als zelfstandige, ook als het ging om joodse bedrijven die nog niet onder beheer waren gesteld. Een ‘vierde’ anti-joodse verordening, van 28 mei 1941, bepaalde verder dat joden in de bezette zone niet meer zonder toestemming van de SCAP konden beschikken over hun financiële tegoeden boven een klein maandelijks bedrag van 15.000 FF, wat

44 Zie Hilberg, *La destruction des juifs d’Europe*, 532-533; Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 21-23.

45 Zie art. 2 van de ‘Loi du 2 février 1941 relative aux pouvoirs des administrateurs provisoires des entreprises privées de leurs dirigeants’, *JOEF* (9 februari 1941).

46 ‘Dritte Verordnung über Maßnahmen gegen Juden’, *VOBIF* (5 mei 1941).

neerkwam op een blokkering van hun persoonlijke banksaldi en effectenrekeningen. Bovendien werd elke transactie of verplaatsing van handelswaar van joodse bedrijven die nog niet onder beheer waren gesteld verboden tenzij toestemming was verkregen van de SCAP.⁴⁷

Inmiddels was bij wet van 29 maart 1941⁴⁸ en onder druk van de Duitse autoriteiten het *Commissariat Général des Questions Juives* (CGQJ) opgericht, een creatie van het Vichy-regime, dat al snel zou gaan functioneren als ‘un véritable ministère de la politique antisémite’⁴⁹, onder leiding van de als fervent antisemiet bekend staande Xavier Vallat, die overigens geenszins pro-Duits was.⁵⁰ Het CGQJ werd een zelfstandig opererend overheidsorgaan van Vichy, dat zich uitsluitend met ‘joodse vraagstukken’ ging bezighouden. Één van zijn voornaamste taken werd de arisering van joodse bedrijven en van andere joodse vermogenswaarden niet alleen in de bezette zone, maar ook in de zone van Vichy. Daartoe werd onder meer de SCAP – dat in de eerste helft van 1941 een enorme groei had doorgemaakt en waar de Duitsers inmiddels, ter controle van het Franse beleid, een ‘gedelegerde’ hadden aangesteld – in juni 1941 bij het CGQJ ondergebracht. Omdat de activiteiten van de SCAP zich beperkten tot de bezette zone, werd voor de onbezette zone de *Direction de l’Aryanisation Économique* (DAE) in het leven geroepen dat eveneens onder het CGQJ kwam te vallen. In mei 1942 fuseerden beide instanties. De oprichting en snelle uitbouw van het CGQJ paste naadloos in de hierboven geschetste strategie van Vichy om de arisering zoveel mogelijk naar zich toe te trekken ter bescherming van Franse economische belangen. Maar zij kwam ook tegemoet aan Duitse pressie, die Frans draagvlak voor de ariseringsmaatregelen nodig had en ook in de onbezette zone werk wilde laten maken van arisering en economische uitsluiting van de gehele joodse gemeenschap. In herinnering zij hier gebracht dat de Duitse ariseringsmaatregelen slechts in de bezette zone van toepassing waren, maar dat er in de onbezette zone op het gebied van de arisering tot medio 1941 nog vrijwel niets was gebeurd. De grens tussen de vrije en bezette zone zorgde er bijvoorbeeld voor dat onderdelen van bedrijven die zich in de onbezette zone bevonden of naar deze zone waren verplaatst, zich aan de controle van de ‘administrateur provisoire’ in de bezette zone onttrokken. Dit uiteraard tot onvrede van de Duitse bezetter.⁵¹

47 ‘Vierte Verordnung über Maßnahmen gegen Juden’, *VOBIF* (10 juni 1941)

48 ‘Loi du 29 mars 1941 créant un commissariat général aux questions juives’, *JOEF* (31 maart 1941).

49 Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 18.

50 In mei 1942 wordt Vallat onder Duitse druk vervangen door Louis Darquier de Pellepoix.

51 Zie Hilberg, *La destruction des juifs d’Europe*, 534-535. Billig, *CGQJ*, III, 120-121, 167 ev.

2.2.2 De wet van 22 juli 1941

Na de oprichting van het CGQJ kwam al snel nieuwe Franse anti-joodse wetgeving tot stand: in de eerste plaats een tweede ‘jodenstatuut’ dat op 2 juni 1941 werd afgekondigd, vergezeld van een nieuwe meldingsplicht – de eerste voor de onbezette zone – en een nieuwe reeks uitsluitingen van opleidingen en beroepen en in de tweede plaats een omvattende ariseringswet die voor het hele Franse grondgebied (in Europa) ging gelden. Met de wet van 22 juli 1941 ‘relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux juifs’ kreeg dus ook de onbezette zone voor het eerst op ingrijpende wijze met de arisering te maken, maar deze wet was door zijn omvattend karakter tevens de belangrijkste wet op dit terrein die er in de bezette zone uitgevaardigd is.⁵² Het ‘soortelijk gewicht’ van de wet van 22 juli 1941 in Frankrijk is vergelijkbaar met dat van de eerste en tweede ‘Liro-verordening’ van de Duitse bezetter in Nederland – zij het dat de twee Liro-verordeningen nog veelomvattender waren dan deze ‘algemene’ Franse ariseringswet.

De wet van 22 juli 1941 beoogde de ‘eliminatie’ van ‘toute influence juive dans l’économie nationale’ en had in dat kader niet alleen betrekking op bedrijven, maar ook op onroerende goederen en huurrechten, en op roerende goederen en vermogensrechten zoals aandelen en obligaties.⁵³ Op de arisering van joods onroerend goed bestond een belangrijke uitzondering die ook in de bezette zone werd nageleefd: woningen, inboedels inclusief, die nog door betrokkenen zelf of door hun ouders of kinderen bewoond werden, vielen erbuiten, met dien verstande dat joden slechts één woning mochten bezitten en dat huizen van ‘afwezigen’ – dat is van mensen die gevlucht of opgepakt en gedeporteerd waren – wel onder ‘beheer’ gesteld werden om te worden verkocht. Joseph Billig beschrijft in zijn standaardwerk over het *Commissariat Général des Questions Juives* de ratio achter deze uitzondering:

‘La loi [van 22 juli 1941] épargnait les biens personnels. Elle visait le propriétaire juif *seulement en tant qu’actif dans l’économie ou pouvant l’influencer*.’⁵⁴

Anders dan de Duitse bezetter die aanvankelijk vooral op ‘vrijwillige’ verkopen door de joodse eigenaren zelf aanstuurde, ging de Franse wet volledig uit van een ‘gedwongen’ arisering ‘van bovenaf’, gecontroleerd door het CGQJ.⁵⁵ Daartoe bevatte de wet een uitgebreide regeling van de bevoegdheden van de ‘administrateur provisoire’. De benoeming van een tijdelijk beheerder door de *Commissaire Générale des Questions Juives* bracht de

52 ‘Loi du 22 juillet 1941 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux juifs’, *JOEF* (26 augustus 1941).

53 Art. 1 Loi du 22 juillet 1941.

54 Billig, *CGQJ*, III, 130.

55 Zie Billig, *CGQJ*, III, 126-127. Curs. auteur.

beschikkingsonbevoegdheid van de eigenaren of bestuurders met zich mee. Voortaan was elke beheersdaad of beschikkingshandeling die zonder toestemming van de tijdelijk beheerder werd verricht van rechtswege nietig; rechtshandelingen die vóór de benoeming van de beheerder waren verricht waren vernietigbaar ‘s’ils n’assurent pas la transmission des biens en vue d’en éliminer toute influence juive’. De beheerder werd geacht de hem opgedragen taak, conform het gewone recht, als een ‘goede huisvader’ (‘un bon père de famille’) te vervullen en stond onder strenge controle van het CGQJ.⁵⁶

De referentie naar de ‘goede huisvader’ kon niet verhullen dat er van een normaal beheer in deze context geen sprake was. Voor de verkoop van een bedrijf, een onroerend of roerend goed of vermogensrecht had de beheerder geen toestemming nodig van de joodse rechthebbende, maar wel van het CGQJ, dat er in het bijzonder op moest letten ‘si l’élimination de l’influence juive est effective et si le prix de vente est normal.’⁵⁷ De tijdelijk beheerder was niet aangesteld om de belangen van de rechthebbende te behartigen, maar juist om zijn belangen uit te schakelen. Deze, wat vaak genoemd is, omkering of perversering van de rechtsfiguur van het beheer⁵⁸, kwam op prangende wijze tot uiting in artikel 16 van de wet van 22 juli 1941, waarin een speciale regeling werd getroffen ten aanzien van vermogens van handelingsonbekwame joden die reeds door derden voor of namens eerstgenoemden werden beheerd:

‘Si les biens administrés appartiennent à des personnes incapables, la réalisation des biens peut avoir lieu sans le concours des mandataires légaux [...] [L]’administrateur provisoire est dispensé tant de l’autorisation du conseil de famille que de l’assistance ou du concours du mari.’

De ‘administrateur provisoire’ die over een dergelijk vermogen werd aangesteld was slechts schatplichtig aan het CGQJ en hoefde bij het te gelde maken van de goederen geen enkele rekening te houden met oorspronkelijke ‘wettelijke vertegenwoordigers’ als echtgenoot, voogd, ouder, curator, die door deze bepaling buiten spel werden gezet. Daarmee was de nieuwe ‘handelingsonbekwaamheid’ van de joden een heel andere dan de met waarborgen omklede handelingsonbekwaamheid uit de *Code civil*. Het lot wat de joden ten deel viel, kwam nog het dichtst in de buurt van een betrekkelijk onbekend gebleven oude Franse rechtsfiguur, die vanwege zijn onmenselijkheid halverwege de negentiende eeuw was afgeschaft: de ‘mort civile’ of

56 Zie artt. 2-10 Loi du 22 juillet 1941.

57 Art. 14 Loi du 22 juillet 1941.

58 Zie Gérard Lyon-Caen, *Les spoliations. Thèse pour le Doctorat en Droit présentée et soutenue le 1er Décembre 1945*, diss. Paris 1, ongepubl., 1945, 36; voorts Eric Loquin, ‘Le Juif “incapable”’, in: Dominique Gros et al., *Le droit antisémite de Vichy* (Paris 1996), 185.

‘burgerlijke dood’, een aanvankelijk in de *Code civil* neergelegde sanctie die het verlies van alle burgerlijke rechten ten gevolge had, en slechts kon worden opgelegd aan personen die zeer ernstige misdrijven hadden gepleegd.⁵⁹

Om te voorkomen dat de koper van een joods bedrijf of onroerend goed als stroman voor een ander, bijvoorbeeld de joodse rechthebbende of een Duitse firma, zou fungeren, bepaalde art. 17 van de wet van 22 juli 1941 dat de koopovereenkomst de clause moest bevatten die het de koper verbood het gekochte binnen drie jaar opnieuw te verkopen of anderszins te vervreemden. Een neveneffect van deze bepaling was dat vrijwel alle verkochte bedrijven of onroerende goederen zich ten tijde van de bevrijding nog in handen van de eerste kopers bevonden, hetgeen het Franse rechtsherstel heeft bespoedigd en vergemakkelijkt.

De door de beheerder geïnde verkoop- of liquidatieopbrengst, alsmede andere inkomsten en gelden met betrekking tot het beheerde vermogen, moesten op naam van de joodse rechthebbende worden gestort op een rekening bij de *Caisse de dépôts et consignations* (CDC)⁶⁰, onder aftrek van 10% van de netto-opbrengst dat moest worden afgedragen aan het CGQJ⁶¹ en waaruit de kosten van ‘beheer’ werden betaald. Het eventuele ‘surplus’ moest aan een joods ‘solidariteitsfonds’ ten goede komen, dat werd de onder Duitse pressie door Vichy eind 1941 opgerichte *Union générale des Israélites de France* (UGIF), een orgaan dat alle bestaande joodse instellingen moest vervangen en vergeleken kan worden met de Nederlandse Joodse Raad.⁶² Joodse rechthebbenden konden aanvankelijk nog met toestemming van het CGQJ over deze rekeningen beschikken, maar vanaf eind 1941 was dit in het geheel niet meer mogelijk. Van belang is echter dat de geblokkeerde rekeningen tot aan het einde van de bezetting op naam van de joodse rechthebbende bleven staan, en niet, zoals in Nederland door de bezetter werden opgeheven, waarna alle bedragen werden gestort op een anoniem ‘Sammelkonto’, hetgeen het daaropvolgende rechtsherstel heeft vereenvoudigd.⁶³

Naast de CDC werd nog een andere traditionele Franse overheidsinstelling opgenomen in de ingewikkelde structuur van de roof. De *administra-*

59 Zie Verena Hubmann, *L'image de la mort: über die mort civile und ihre Abschaffung im französischen Recht und ihre Nachbildungen in den Kantonen Waadt und Wallis*, diss. Zürich (Zürich 1990); voorts Loquin, ‘Le Juif “incapable”’, 185.

60 De CDC was een Franse overheidskas die onder meer particuliere gelden beheerde. Zie Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 92-93. De door CDC beheerde gelden hadden gemeen dat de eigenaar niet bij machte was om er vrijelijk over te beschikken.

61 Bij de ‘Loi du 23 mars 1944 relative au fonds de solidarité destiné à venir en aide aux juifs indigènes’, *JOEF* (4 mei 1944), werd dit percentage verhoogd naar 20%.

62 Zie artt. 21-22 Loi du 22 juillet 1941; en de ‘Loi du 29 novembre instituant une union générale des Israélites de France’, *JOEF* (2 december 1941); voorts Claire Andrieu, *La spoliation financière. Volume I*, deelrapport van de Mission-Mattéoli (Paris 2000), 46.

63 Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 36.

tion des Domaines (het bestuur van de Franse Domeinen) werd ingevolge art. 11 van de wet van 22 juli 1941 ‘administrateur provisoire’ over alle waardepapieren zoals aandelen en obligaties die door het CGQJ onder ‘speciaal’ beheer werden gesteld. Het bestuur van de Domeinen kreeg op grond van artikel 12 ‘les droits les plus étendus, d’administrer et de vendre [...] avec ou sans le consentement des intéressés, les titres qu’elle est chargée d’administrer [...]’. Niet alle joodse effecten kwamen echter onder speciaal beheer van het bestuur van Domeinen te staan. Van de geblokkeerde joodse effectenportefeuilles bij banken in de bezette zone werd slechts 10-15% (ruim 2.000 portefeuilles) onder beheer van Domeinen geplaatst. In de onbezette zone, alwaar een systematische blokkering van joodse geld- en effectenrekeningen geheel uitbleef⁶⁴, werden slechts 114 effectenportefeuilles onder beheer van Domeinen gebracht. Het CGQJ koos er om opportunistische redenen voor, om slechts de grootste portefeuilles – die samengenomen, in geld uitgedrukt, de grote meerderheid van het totale aantal geblokkeerde joodse effecten uitmaakten⁶⁵ – onder beheer van Domeinen te bren-

64 In de onbezette zone werden particuliere rekeningen bij banken, inclusief het bij banken in depot gegeven effectenbezit, nimmer systematisch geblokkeerd of onder beheer gesteld, ook niet nadat de Duitsers in november 1942 de zone van Vichy hadden bezet. Wel heeft het Duitse militaire bestuur in Frankrijk verordonneerd dat privévermogen toebehorend aan joden die de Duitse of Poolse nationaliteit bezaten of bezeten hadden, of uit Bohemen, Moravië of Tsjechoslowakije afkomstig waren, verviel aan het Duitse rijk. Vichy noch particuliere bankinstellingen blijken aan de uitvoering van de betreffende verordeningen uit december 1942 en september 1943 echter veel medewerking te hebben verleend. Zie ‘Verordnung vom 2. Dezember 1942 über den Verfall des Vermögens von Juden deutscher oder ehemals deutscher Staatsangehörigkeit zu Gunsten des Deutschen Reiches’, *VOBIF* (9 december 1942); ‘Verordnung vom 15. September 1943 über den Verfall des Vermögens von Juden, die Angehörige des ehemaligen Polnischen Staates waren, zu Gunsten des Deutschen Reiches’, *VOBIF* (27 september 1943); ‘Verordnung vom 15. September 1943 über den Verfall des Vermögens von Juden, die Angehörige des Protektorats Böhmen und Mähren waren, zu Gunsten des Deutschen Reiches’, *VOBIF* (27 september 1943); Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 64. Maar ook in de noordelijke zone, waar de Duitsers joodse rekeningen bij banken, inclusief effectenrekeningen, wel blokkeerden, is de roof van joodse effecten maar ten dele geslaagd. Vermoedelijk grote aantallen effecten zijn in de beginfase van de bezetting door hun joodse eigenaren naar de onbezette zone overgebracht. Voorts heeft de Duitse bezetter slechts die effecten onder beheer gesteld, die door banken zelf voor hun joodse cliënten op grond van een effectenrekening werden bewaard, maar niet de effecten die door joodse particulieren bij banken in kluisjes waren gelegd. Hoewel dergelijke kluisjes vanaf juni 1940 ten faveure van het Duitse *Devisenschutzkommando* waren geblokkeerd, zijn de daarin aanwezige effecten niet onder beheer van Domeinen gebracht, maar daarin in veel gevallen tot aan het eind van de bezetting blijven liggen. Het *Devisenschutzkommando* was in Frankrijk vooral op goud uit. Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 142. Meer details bij Andrieu, *La spoliation financière. I*, 46-50 en voor schema’s *ibid.*, 156.

65 Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 41.

gen en de kleinere portefeuilles nog met rust te laten.⁶⁶ Opvallend is overigens, dat joodse effecten die onder beheer van Domeinen kwamen niet hoefden te worden ingeleverd bij deze of een andere instelling: zij bleven bij de bankinstellingen van de joodse cliënten liggen.

De wet van 22 juli 1941 maakte een belangrijke uitzondering voor obligaties in publieke Franse instellingen, Franse staatsobligaties en Frans schatkistpapier: deze konden niet onder beheer worden gesteld en derhalve ook niet worden verkocht. Deze opvallende uitzondering was ingegeven door de angst voor Duitse invloed in de Franse publieke sector.⁶⁷

Samenvattend zijn er verschillende redenen aan te voeren waarom de ‘onder beheer’-stelling en het te gelde maken van joodse effecten en de blokkering en plundering van joodse bankrekeningen in Frankrijk verre van volledig zijn geweest. Van de geblokkeerde effectenportefeuilles die door banken namens joodse cliënten werden beheerd, is tot aan de bevrijding maar een beperkt aantal onder beheer van Domeinen geplaatst. Volgens Claire Andrieu in haar rapport *La spoliation financière*, dat werd geschreven in het kader van het onderzoek van de Mission-Mattéoli, heeft Domeinen circa 75% van de courante Franse fondsen die deze instantie in beheer kreeg, ook daadwerkelijk verkocht voor een totaal bedrag van circa 1,9 miljard Franse franc. In totaal zouden volgens deze rapportage circa 50% van de geblokkeerde ‘joodse’ Franse fondsen – maar lang niet alles was geblokkeerd – zonder toestemming van de oorspronkelijke eigenaren verkocht zijn.⁶⁸

Motief van de regering-Pétain om enkele cruciale onderdelen van de arisering in handen van traditionele overheidsinstellingen te geven, in plaats van deze taken door een speciaal daarvoor opgerichte instantie te laten vervullen, was niet alleen het tegengaan van Duitse controle en inmenging, maar ook het behouden van draagvlak onder de Franse bevolking.⁶⁹ Maar het gevolg was wel dat de ontrecting van de joden in Frankrijk een zuivere staatsaangelegenheid werd en niet, zoals in het bezette Nederland een ogenschijnlijk geïsoleerde praktijk van vooral ‘particuliere’, door de bezetter of zijn handlangers opgerichte instanties. Na de bezetting ‘moest’ de Franse staat wel de verantwoordelijkheid nemen voor wat zijn ‘eigen’ diensten onder de *de facto* regering van Pétain hadden gedaan; in Nederland heeft de regering lange tijd geweigerd enige verantwoordelijkheid te nemen voor wat de ‘particuliere’ Duitse instanties in de bezettingstijd hadden verricht, totdat de nauwe betrekkingen tussen bijvoorbeeld Liro en De Nederlandse Bank in rechte onomstotelijk waren komen vast te staan.⁷⁰

66 Een en ander hield verband met de betaling van de boete van één miljard, waarover meer in de volgende subparagraaf.

67 Zie art. 1 Loi du 22 juillet 1941; Andrieu, *La spoliation financière*. I, 34.

68 Zie Andrieu, *La spoliation financière*. I, 41.

69 Andrieu, *La spoliation financière*. I, 35-36.

70 Zie hoofdstuk 2, par. 9.

Met de inwerkingtreding van de wet van 22 juli 1941 was het kader van de arisering, in de woorden van de historicus Antoine Prost, ‘définitivement fixé’.⁷¹ Deze wet was ontworpen door Vallat op de burelen van het CGQJ, in overleg met de ministeries van Industriële productie, van Financiën en van Justitie en met de Duitse bezetter, en vervolgens aangenomen door de regering-Pétain. Niet geheel zonder slag of stoot, overigens, want de minister van Justitie, de *Garde des Sceaux* Joseph Bartélemy maakte aanvankelijk bezwaar tegen de wijze waarop het beheer over joodse goederen in de wet van 22 juli 1941 was geregeld. Hij vond de regeling in strijd met de grondprincipes van de Franse *Code civil*, omdat de nieuwe wet het voor het eerst mogelijk maakte om beheerders aan te stellen over vermogenswaarden van personen die nog niet in de onmogelijkheid verkeerden om over die vermogenswaarden te beschikken. Daarmee werd volgens Bartélemy een magische grens overschreden:

‘Cette dépossession présente au point de vue juridique un caractère tout à fait exceptionnel, car elle met, en ce qui concerne le droit de propriété, une catégorie de ressortissants français dans une situation inférieure à celle des étrangers résidant en France. En tant que secrétaire d’État à la Justice, je ne puis donc qu’estimer cette mesure contraire aux règles générales du droit français. Il appartiendra toutefois au Conseil des ministres d’apprécier si des raisons de politique générale justifient les dispositions de cet article.’⁷²

Opvallend is het xenofobe karakter van Bartélemy’s kritiek: wat hij blijkens dit citaat onverteerbaar vond was dat de inbreuk op het eigendomsrecht van de *Code civil* ertoe leidde dat de rechtspositie van een categorie Franse staatsburgers slechter zou worden dan die van (niet-joodse) in Frankrijk verblijvende vreemdelingen. Hij was niet aangedaan door het lot van de in Frankrijk verblijvende joden, onder wie zeer veel vreemdelingen waren, maar wat hem zwaar op de maag lag en wat hij niet zonder meer wilde opgeven, was de breuk die de wet van 22 juli 1941 betekende met een grondprincipe van Frankrijks nationale trots, de *Code civil*.⁷³ Niettemin zou Bartélemy snel inbinden, na de vice-president van de Raad van Ministers van Vichy, admiraal François Darlan, was hij de tweede die de wet van 22 juli 1941 ondertekende.

Hoe verliep de uitvoering van de arisering, in het bijzonder de uitvoering van de wet van 22 juli 1941? Zonder in details te kunnen treden: in het algemeen uiterst traag. Dat had ten minste twee oorzaken. In de eerste plaats

71 Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 19.

72 ‘Observations du Garde des Sceaux concernant le “projet de loi relatif aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux Juifs”’, ongedateerd, Service des archives économiques et financières, B 32478, Direction du Trésor, préparation de la loi du 22 juli 1941, zoals weergegeven in Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 19.

73 Vgl. Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 48.

was er het diepe wantrouwen tot in de hoogste regionen van de departementen van Vichy dat de Duitsers de arisering wilden gebruiken om te infiltreren in de Franse economie, en daaraan gekoppeld, Duits-Franse onenigheid over de te volgen strategie: zoals gezegd gaven de Duitsers de voorkeur aan ‘vrijwillige’ verkopen door de joodse eigenaren zelf, terwijl de Fransen de arisering juist ‘van bovenaf’, gecontroleerd, buiten de joodse eigenaren om wilden doorvoeren. De Frans-Duitse wrijving zorgde op zichzelf al voor vertraging van het ariseringsproces, maar naarmate Vichy’s greep op de arisering sterker werd – culminerend in de wet van 22 juli 1941 – had de Franse obsessie met regels tot gevolg dat de verkoop of de liquidatie van een groot percentage bedrijven en onroerende goederen bleef steken in de trage molens van de Franse bureaucratie.⁷⁴ Tegelijkertijd – in de derde plaats – bestond er ook onenigheid tussen verschillende instanties van Vichy. Het ministerie van Industriële Productie en de commissies die belast waren met de reorganisatie van het Franse bedrijfsleven gaven de voorkeur aan opheffing van joodse bedrijven in verschillende bedrijfstakken, bijvoorbeeld ter vermindering van de concurrentiedruk. Maar het CGQJ was juist van mening dat verkoop de regel moest zijn en opheffing uitzondering.⁷⁵ Omdat de verkoop van een joods bedrijf door een ‘administrateur provisoire’ in de bezette zone niet alleen de goedkeuring van het CGQJ maar ook de goedkeuring van de Duitse autoriteiten behoeft, zorgden alle meningsverschillen keer op keer voor nieuw oponthoud in het binnenwerk van een machinerie die op zichzelf al traag functioneerde.⁷⁶ Overigens was de arisering op onderdelen wel degelijk effectief. De liquidatie van bedrijfjes van ambachtslieden, winkeltjes, kleine textielzaken, vaak aan huis, kon betrekkelijk snel geschieden – goedkeuring was in die gevallen zo verkregen en een tijdelijk beheerder had normaal gesproken weinig tijd nodig om het weinige dat aanwezig was te verkopen en de paar resterende juridische handelingen te verrichten die nodig waren om het bedrijfje te ontmantelen.⁷⁷

Wat de resultaten van de arisering in Frankrijk betreft, het verkopen en te gelde maken van joodse bedrijven en onroerend goed was in de bezette zone op het moment van de bevrijding in september 1944 nog bij lange na niet voltooid. Verwijzend naar auteurs als Joseph Billig en Philippe Verheyde die zich voor hun schattingen baseerden op statistieken van het CGQJ voor de bezette zone, stelt de Mission-Mattéoli dat ten tijde van de bevrijding in het belangrijke ‘département de la Seine’, waarbinnen Parijs valt, 53% van de joodse bedrijven en onroerend goederen die onder ‘beheer’

74 Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 24-25.

75 Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 19.

76 Het rapport van Prost geeft een goed beeld van de verschillende tijdrovende stadia die moesten worden doorlopen alvorens de arisering van een joods bedrijf dat onder beheer was gesteld als voltooid kon worden beschouwd. Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 25-34.

77 Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 53.

waren gesteld nog niet waren opgeheven of verkocht. Voor de bezette zone als geheel zou dat percentage op 58% liggen. Wel zijn er al naar gelang de aard en de ligging van de bedrijven en onroerende goederen soms opmerkelijke verschillen te constateren. Zo verliep de arisering van kleine bedrijfjes die hierboven al werden genoemd als schoenmakers, kleermakers, kleine middenstand, textielbedrijfjes, veel effectiever dan van andere, grotere bedrijven en was de verkoop van joods onroerend goed nauwelijks van de grond gekomen.⁷⁸

Onderstaand schema waarin aantallen worden gegeven van ‘geariseerde’ bedrijven en ‘geariseerd’ onroerend goed, laat zien, dat de arisering zich vooral in de bezette zone heeft voltrokken en dan met name in de regio rond Parijs, waar de meeste joodse bedrijven gevestigd waren. Helaas zijn er voor de onbezette zone nauwelijks gegevens beschikbaar, maar aangenomen wordt dat de meerderheid van de circa 8.000 dossiers onroerende goederen betrof, en dat de arisering die pas na de wet van 22 juli 1941 inzette, in ieder geval minder succesvol is verlopen dan in de bezette noordelijke zone.

Bezette noordelijke zone

	<i>onder ‘beheer’ gesteld in 1940-1944</i>	<i>nog niet te gelde gemaakt ten tijde van de bevrijding</i>
Seine-regio		
bedrijven	25.000	47%
onroerend goed	6.000	80%
	=====	
	31.000	53%
Overige departementen		
bedrijven	4.900	56%
onroerend goed	6.100	91%
	=====	
	11.000	75%
	=====	
Totaal noordelijke zone	42.000	58%
Zuidelijke zone (Vichy)	8.000	>58%
	=====	
Totaal	50.000	>58% ⁷⁹

78 Zie Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 57-58; Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 42; Billig, *CGQJ*, III, Doc. CXIXa-112, 328-329; Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, annexe 22, 461.

79 De cijfers zijn ontleend aan Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 40-43.

Samenvattend kan worden opgemerkt dat de ontrechting van mensen die door Vichy en de Duitse bezetter in Frankrijk als jood werden aangemerkt, niet alleen minder succesvol maar ook minder omvattend is geweest dan de ontrechting van de joden in Nederland. Minder succesvol, omdat op de terreinen waarop de 'arisering' zich in Frankrijk concentreerde, bedrijven en onroerend goed, deze op het moment van de bevrijding in september 1944 in veel gevallen nog niet was voltooid. Minder omvattend, omdat de ontrechting zich in Frankrijk concentreerde rond het 'joodse' aandeel in het Franse bedrijfsleven, en niet systematisch gericht was op het joodse privévermogen. Anders dan in Nederland zijn bijvoorbeeld joodse verzekeringspolissen en hypothecaire vorderingen niet systematisch geroofd⁸⁰, en verliep ook de roof van joods onroerend goed en de roof van joodse effecten minder doelmatig en grondig dan in het bezette Nederland. In de vrije, zuidelijke zone kwam de ontrechting van de joodse gemeenschap pas na de inwerkingtreding van de wet van 22 juli 1941 goed op gang, maar de ontrechting kreeg daar nimmer dezelfde intensiteit als in de bezette noordelijke zone. Opvallend is dat zelfs na de bezetting van de zuidelijke zone door de Duitsers in november 1942 bepaalde anti-joodse maatregelen die in de bezette zone waren doorgevoerd, zoals de blokkering van joodse particuliere bankrekeningen en effecten die bij banken in depot lagen, in de zuidelijke zone uitbleven.⁸¹

2.2.3 De boete van één miljard en de verkoop van joodse effecten

Op 14 december 1941 kondigde de *Militärbefehlshaber* voor Frankrijk aan dat, in reactie op een door het verzet gepleegde aanslag op een Duitse officier in Parijs, aan 'de joden in de bezette zone' een boete werd opgelegd van 1 miljard Franse franc. Daarnaast werden nog twee andere 'strafmaatregelen' bekendgemaakt: deportatie van een groot aantal 'joodse bolsjewieken' naar het oosten⁸² en de executie van honderd 'joden, communisten en anarchisten' die zogenaamd met de aanslagen te maken zouden hebben gehad. In feite copieerde de bevelhebber de 'boete' van 1,1 miljard rijksmark die Göring op 12 november 1938, daags na de kristalnacht van 9 en 10 november, aan de joden in Duitsland had opgelegd.⁸³

80 Wel werden uitkeringen op verzekeringspolissen (gedeeltelijk) geblokkeerd. Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 271. Het derde deel van de rapportage van Andrieu c.s. is geheel gewijd aan de wijze waarop Franse verzekeringsmaatschappijen niettemin toch in de anti-joodse politiek betrokken raakten (*ibid.*, 217-272).

81 Zie Dreyfus, 'Die Enteignung der Juden in Westeuropa', 51. Ook de verplichting tot het dragen van de 'jodenster' ('l'étoile jaune'), voor de bezette zone ingevoerd door de Duitsers op 29 mei 1942, werd nimmer tot de zuidelijke zone uitgebreid. Zie Bédarida en Bédarida, 'La persécution des Juifs', 167.

82 De deportaties vanuit Frankrijk naar Auschwitz zouden in maart 1942 beginnen.

83 Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 54-55; Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 64-65. De Mission-Mattéoli wijst in dit kader op de nauwe band tussen ontrechting en

Een Duitse verordening van 17 december 1941 bevatte nadere bepalingen betreffende de boete van één miljard ofwel de ‘amende du milliard’, zoals zij in Frankrijk bekend werd. De boete moest door de pas opgerichte opgerichte *Union générale des Israélites de France* (UGIF)⁸⁴ op een rekening van de *Militärbefehlshaber* bij de Reichskreditkasse te Parijs worden gestort.⁸⁵ De eerste 250 miljoen Franse franc moest op 15 januari 1942 zijn overgemaakt. In de praktijk nam het ministerie van Financiën van Vichy de organisatie van het betalen van de boete op zich. Daartoe gaf de directeur van de generale thesaurie op 20 december 1941 via de *Association professionnelle des banques* aan alle bankinstellingen in Frankrijk de opdracht dat van alle geblokkeerde joodse rekeningen waarop meer dan 10.000 Franse franc stond (dat gold slechts voor 1 op 10 rekeningen), 50% moest worden overgemaakt op een rekening van het CGQJ bij de *Caisse de dépôts et consignations* (CDC). In dat kader werden 3.700 boekingen verricht, waarbij telkens 10% van de overgemaakte bedragen ten gunste van het CGQJ werd afgeroomd.⁸⁶ Toen bleek dat het vergaarde bedrag onvoldoende was om de eerste 250 miljoen te kunnen betalen, werd op 26 januari 1942 door dezelfde functionaris aan de bankinstellingen verzocht om van geblokkeerde rekeningen waarop op dat moment nog een bedrag boven 250.000 Franse franc stond, 80% over te maken naar dezelfde rekening. Dat gebeurde in dertig gevallen.

Omdat de eerste 250 miljoen op 15 januari 1942 betaald moest worden, riep de secretaris-generaal van Financiën op 8 januari de Franse banken op een lening aan het UGIF te verstrekken ter hoogte van dit bedrag, onder de zekerheid van een ‘garantiefonds’ bestaande uit heffingen op vermogenswaarden toebehorend aan joodse natuurlijke personen of rechtspersonen in de bezette zone.⁸⁷ Deze oproep vond onmiddellijk gehoor: 29 Franse banken waren tot een gezamenlijke lening bereid, waarmee de eerste ‘tranche’ van de boete tijdig kon worden betaald.⁸⁸ Terwijl deze lening van 250 miljoen Franse franc voor 60% kon worden afgelost uit de ‘heffingen’ op de

---

fysieke vernietiging (65): ‘dans sa partie allemande, la spoliation ne peut se comprendre que comme prélude au génocide.’ Waarbij moet worden aangetekend dat Vichy de hoofduitvoerder van Duitse ontrentingsmaatregelen is geweest.

84 Zie de vorige subparagraaf.

85 ‘Verordnung vom 17. Dezember 1941 über eine Geldbuße der Juden’, *VOBIF* (20 december 1941).

86 In een eerder stadium hadden Franse bankinstellingen via hun *Association professionnelle des banques* aan de MBF laten weten dat er ca. 80.000 geblokkeerde joodse rekeningen bestonden, met sterk variërende, maar in het algemeen lage saldi. Zie Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 66.

87 Andrieu, *La spoliation financière. I*, 59.

88 Zie voor een overzicht van de betrokken banken en de geleende bedragen, Verheyde, *Les mauvais comptes de Vichy*, 455 (annexe 17); Andrieu, *La spoliation financière. I*, 59.

joodse banksaldi, was de financiering van de resterende 100 miljoen, alsmede van de overige 750 miljoen – de overige drie ‘tranches’ moesten op respectievelijk 10 februari, 10 maart en 31 maart 1942 aan de bezetter worden betaald – aanvankelijk nog een probleem. De voorlopige opbrengsten uit de traag verlopende ‘arisering’ van joodse bedrijven waren hoe dan ook bij lange na niet toereikend. Maar al snel kwam men erachter dat de joodse effecten die op grond van de wet van 22 juli 1941 onder beheer van het bestuur van Domeinen waren gebracht, wèl afdoende financiële dekking boden. Aldus besloot het Franse ministerie van Financiën tot de verkoop van courante joodse fondsen die onder beheer van Domeinen stonden, en wel zonder toestemming van de oorspronkelijke eigenaren, om de betaling van het restant van de boete te verzekeren.

Om evenwel te voorkomen dat de aandelenkoersen door massale gelijktijdige verkopen van joodse effecten op de effectenbeurs van Parijs zouden kelderen, koos Financiën voor een alternatieve verkoopstrategie waarbij opnieuw enkele grote Franse banken werden betrokken. Dat scenario voorzag in de cessie door Domeinen van grote hoeveelheden courante joodse aandelen aan enkele grote banken –naast de *Caisse de dépôts et consignations* (CDC) werden dat de *Banque de France* en de *Banque de Paris et des Pays-Bas* (BPPB). De verkrijgende instellingen stortten de verkoopwaarde op een rekening van de UGIF. Daarnaast verkocht Domeinen aan de *Banque Nationale du Commerce et de l’Industrie* (BNCI) in een bijzondere transactie⁸⁹ een grote hoeveelheid aandelen ter beurze en gaf het *Omnium français d’études et de participations* (OFEPAR)⁹⁰ de opdracht om als lasthebber van Domeinen een grote hoeveelheid joodse effecten gefaseerd ter beurze te verkopen. In schema ging het om de volgende bedragen:

Verkoop van joodse aandelen onder beheer van het bestuur van Domeinen ter financiering van de ‘amende du milliard’

wijze van verkoop	FF (in miljoenen)
Directe cessie aan de CDC	503
Directe cessie aan de <i>Banque de France</i>	81
Directe cessie aan de BPPB	39
Directe cessie aan de BNCI	31
Verkoop ter beurze door bemiddeling van OFEPAR	280
	===
totaal	934 ⁹¹

89 Deze transactie week af van de gebruikelijke beurstransactie in Parijs, omdat het BNCI in dit geval van de naam van de verkoper op de hoogte was.

90 De OFEPAR was op 31 december 1941 op verzoek van het ministerie van Financiën opgericht om de verwerving van Franse bedrijven mogelijk te maken. In dit consortium namen de BPPB, de *Banque de l’Union parisienne* en de *Banque des pays du Nord* gelijkelijk deel. Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 60.

91 Cijfers ontleend aan Andrieu, *La spoliation financière. I*, 61.

Inclusief de circa 150 miljoen die er reeds door de heffingen op joodse bankrekeningen was verkregen, overtrof het verkregen bedrag uiteindelijk het gevraagde miljard; de overige drie ‘tranches’ konden dan ook zonder problemen aan de *Reichskreditkasse* worden overgemaakt. Van het ontvangen miljard maakte het Duitse militaire bestuur tussen 400 en 500 miljoen over naar het *Comité ouvrier de secours immédiat*. Dit comité was op Duits initiatief totstandgekomen en bood hulp aan Franse slachtoffers van geallieerde bombardementen, of, zoals deze instelling het zelf formuleerde, aan slachtoffers van het ‘internationale jodendom’ (‘juiverie internationale’).⁹² Het behoorde tot de organisaties die door de voorlopige regering van De Gaulle in augustus 1944⁹³ als eerste zouden worden onbonden.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt stonden maar een beperkt aantal joodse effectenportefeuilles (maximaal 2.300) onder beheer van het bestuur van Domeinen, maar dat waren wel de portefeuilles die verreweg het grootst en het meest waard waren. Door de verkoop van aandelen ter financiering van de ‘amende’ werden slechts circa 200 oorspronkelijke eigenaren getroffen.⁹⁴ Het bestuur van Domeinen ging echter door met het ter beurze verkopen van joodse effecten, ook nadat het miljard betaald was, en volhardde in dat beleid tot het moment dat Frankrijk door de geallieerden werd bevrijd. Voor het latere rechtsherstel was van belang dat de Franse beurshandel geschiedde door middel van zogeheten ‘agents de change’, neutrale tussenpersonen die door de overheid waren aangesteld. Deze ‘agents de change’ verkochten aandelen zonder de naam van de verkopende instelling bekend te maken (‘sans l’indication de la contrepartie’). Slechts bij bepaalde typen transacties, waarbij toegestaan vooroverleg had plaatsgevonden, kwam het voor dat de naam van de verkopende instelling wel bekend was. Kopers die op de Parijse effectenbeurs ‘joodse’ effecten hadden gekocht, konden daar in de meeste gevallen niet van op de hoogte zijn geweest, een feit dat van grote invloed is geweest op de wijze waarop het Franse effectenrechtsherstel zou worden geregeld.

Van de opbrengst uit de effectenverkopten door of in opdracht van Domeinen werd 2% ‘administratiekosten’ ingehouden, gelden die grotendeels ten goede kwamen aan de Franse staatskas. Van het resterende bedrag vloeide 5 à 10% naar een rekening van het CGJQ, waarna wat overbleef, conform de wet van 22 juli 1941, op naam van de oorspronkelijke eigenaar gestort werd op een rekening bij de *Caisse de dépôts et consignations*. Opvallend is dat vrijwel alle joodse effecten die werden verkocht afkomstig waren uit portefeuilles uit de Seine-regio. Die regio was goed voor 98% van

92 Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 62-63.

93 In art. 10 van de ‘Ordonnance du 9 août 1944 relative au rétablissement de la légalité républicaine sur le territoire continental’, *JORF* (10 augustus 1944).

94 Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 41, 152.

de totaalopbrengst van de effectenverkoppen door Domeinen, die inclusief de ‘amende’ 1,9 miljard Franse franc bedroeg.⁹⁵

3. De strijd van het Vrije Frankrijk

3.1 De Gaulle en Cassin

‘Partis de rien, sans siège national, sans autorité gouvernementale, sans ressources (argent, matériel militaire, provisions de vivres), démunis de guides techniques, d’hommes de métier, de codes, de correspondance avec les leurs, nos volontaires n’avaient pour eux que deux éléments: leur foi dans les destinées de leur pays et leur confiance dans le chef inconnu qui s’était offert à eux.’⁹⁶

Aldus omschrijft René Cassin het begin van de beweging rond De Gaulle, de aanvankelijk onbekende twee-sterren-generaal⁹⁷ die vanuit Londen leiding gaf aan het verzet tegen de Duitse bezetter en tegen Vichy, uit naam van het ‘vrije Frankrijk’. Cassin was de eerste prominente Franse burger die zich niet lang na De Gaulles beroemde eerste oproep aan de Fransen om door te gaan met de strijd⁹⁸ – uitgezonden door de BBC op 18 juni 1940 – in Londen kwam melden en zich schaarde achter De Gaulle. ‘U komt precies op tijd’, zou De Gaulle tegen Cassin hebben gezegd, want hij kon het juridische talent van deze veelzijdige hoogleraar in het burgerlijk recht⁹⁹ goed

95 Zie Andrieu, *La spoliation financière. I*, 42-46.

96 René Cassin, *Les hommes partis de rien. Le réveil de la France abattue (1940-41)* (Paris 1975), 8.

97 De Gaulle had een lage rang voor een generaal (en bovendien één die hem pas in mei 1940, ‘à titre provisoire’, werd verleend) die hem in de bezettingsjaren in conflict bracht met enkele Franse militairen die zijn gezag moeilijk wisten te aanvaarden omdat zij hoger in rang waren dan hij. Zijn machtsstrijd met vier sterren-generaal Giraud in Algiers in de eerste helft van 1943 was ervan doordrenkt. Nooit kon hij ‘vis-à-vis de moi, faire abstraction de la hiérarchie d’antan,’ schreef De Gaulle over Giraud in zijn oorlogsmemoires. Zie Ch. de Gaulle, *Mémoires de Guerre. L’Unité 1942-1944* (Paris 1956), 178.

98 Dit ‘premier appel du général de Gaulle’ kwam dertig uur na de radiorede van Pétain, waarin deze de Franse bevolking had medegedeeld, dat de strijd moest worden gestaakt (zie ook de voorgaande paragraaf). De Gaulles ‘appel’ is te vinden in Charles de Gaulle, *Discours (Juin 1940 – Décembre 1942)* (Fribourg 1944), 13-14. Zie over zijn ‘beroep’ ook Ch. De Gaulle, *Mémoires de Guerre. L’Appel 1940-1942* (Paris 1954), 90. Op dezelfde bladzijde schrijft De Gaulle met betrekking tot het ‘appel’: ‘A quarante-neuf ans, j’entrais dans l’aventure, comme un homme que le destin jetait hors de toutes les séries.’

99 Cassin (1887-1976) promoveerde in 1914 in Parijs op het 800 pagina’s tellende proefschrift *De l’exception tirée de l’inexécution dans les rapports synallagmatiques et de ses relations avec le droit de rétention, la compensation et la résolution* (Paris 1914). Na professoraten in Aix en Lille, bekleedde hij vanaf 1929 (tot 1960) een leerstoel in

gebruiken bij de formulering van een overeenkomst met de regering-Churchill, die op het punt stond gesloten te worden. Op Cassins vraag, tijdens een eerste persoonlijk onderhoud, namens wie of wat aan de kant van De Gaulle die overeenkomst moest worden gesloten antwoordde deze: ‘Nous sommes la France’. Bij Cassin, die met die zienswijze instemde, kwam naar eigen zeggen de gedachte op: ‘als Hitler deze scène door het sleutelgat had kunnen volgen, dan zou hij hebben gedacht: “Die twee idioten zijn rijp voor het gekkenhuis.”’¹⁰⁰

Maar Hitler was niet de enige die De Gaulles claim, Frankrijk te zijn, niet serieus zou nemen. Het probleem was dat de Fransen met De Gaulle geen gevlucht staatshoofd in Londen hadden, zoals de Nederlandse regering in ballingschap koningin Wilhelmina had die haar legitimiteit verschaftte. De Gaulles politieke statuur was bovendien zeer bescheiden: pas op 6 juni 1940 verscheen hij voor het eerst op het Franse politieke toneel, als onder-

---

het burgerlijk recht aan de rechtenfaculteit van de Sorbonne te Parijs. Tijdens het interbellum was hij, zelf ernstig gewond geraakt door een kogel als soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog, actief als topbestuurder van de ‘Union Fédérale des Anciens Combattants’, een belangrijke Franse organisatie van oorlogsveteranen, in welke hoedanigheid hij met succes streed voor pensioenen voor weduwen van omgekomen militairen en voor oorlogsinvaliden. In 1924 werd hij de Franse gedelegeerde bij de Volkerenbond. Ook organiseerde hij internationale conferenties waarbij oud-strijders uit landen als Duitsland, Italië, Polen, Oostenrijk, Tsjechoslowakije en Frankrijk gezamenlijk opriepen tot ontwapening en vrede, totdat de turbulente politieke ontwikkelingen in de jaren dertig deze weg onbegaanbaar maakte. Als geassimileerde jood – met familie die zwaar getroffen zou worden door de anti-joodse maatregelen – had hij tevens een scherp oog voor de anti-joodse politiek van Vichy. Zijn verschillende ervaringen als jurist, als oorlogsveteraan, als bestuurder en actievoerder, als gedelegeerde bij de Volkerenbond en als lid van een gediscrimineerde bevolkingsgroep, zouden hem als belangrijkste juridische adviseur van De Gaulle in de oorlogsjaren goed van pas komen, zeker ook bij de voorbereiding van de Franse herstellwetgeving. Na de bevrijding van Parijs werd Cassin door De Gaulle benoemd tot vice-president van de Conseil d’État, de Franse Raad van State. In de jaren 1947 en 1948 speelde hij met Eleanor Roosevelt en de Libanees Charles Malik een hoofdrol bij de totstandkoming van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Zijn inzet voor de mensenrechten bleef in het vervolg van zijn carrière de rode draad. Hij werd onder meer nog voorzitter van de Mensenrechten-commissie van de Verenigde Naties, Franse vertegenwoordiger bij de Unesco, rechter en president van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Sedert 1942 was hij tevens president van de ‘Alliance Israélite Universelle’. In 1968 ontving hij, met name voor zijn werk op het gebied van de mensenrechten, de Nobelprijs voor de Vrede. Over Cassin, zie Marc Agi, *De l’idée d’universalité comme fondatrice du concept des Droits de l’Homme d’après la vie et l’oeuvre de René Cassin*, diss. (Nice 1980). Voor een beschrijving van Cassins rol bij de totstandkoming van de Universele Verklaring, zie in aanvulling op en gedeeltelijk ter correctie van Agi vooral Mary Ann Glendon, *A World Made New. Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights* (New York-Toronto 2001).

100 Cassin, *Les hommes partis de rien*, 77.

staatssecretaris van oorlog in het kabinet-Reynaud. Gevolg was dat een volledige volkenrechtelijke erkenning van De Gaulles ‘regering’ van de kant van de geallieerden tot aan het eind van de oorlog zou uitblijven. Het gebrek aan internationale erkenning was ‘een politieke en juridische handicap’ zoals Cassin het kort na de bevrijding met gevoel voor understatement uitdrukte.¹⁰¹ In feite vormde de strijd om interne (nationale) en externe (volkenrechtelijke) erkenning de rode draad door de geschiedenis van ‘het vrije Frankrijk’.¹⁰²

De strijd om erkenning werd op diverse fronten gevoerd. Ten eerste in de koloniën en de overzeese Franse gebiedsdelen, waarvan er een aantal, in centraal Afrika, zich al in een vroeg stadium achter De Gaulle zou scharen – belangrijk omdat De Gaulles gezagsaanspraken daarmee een territoriale basis verkregen. Ten tweede op het Europese Franse grondgebied: deze strijd bestond enerzijds in het beïnvloeden van de binnenlandse publieke opinie door radio-uitzendingen vanuit Londen, en later vanuit Brazzaville (Frans Congo), anderzijds uit de coördinatie en unificatie rondom De Gaulle van het uit vele facties bestaande binnenlandse Franse verzet. Ten derde werd de strijd om erkenning gevoerd in een propagandaoorlog tegen Vichy. De Gaulle en zijn medewerkers werden nooit moe om de ‘illegaliteit’ en het ‘verraad’ van Vichy en het door Vichy begane onrecht aan de kaak te stellen, en plaatsten zichzelf daar tegenover als representanten van het legitieme ‘vrije Frankrijk’ dat zijn republikeinse tradities was trouw gebleven. In het verlengde hiervan, ten slotte, waren De Gaulle en zijn medewerkers bezig met een voortdurende herstructurering van hun eigen organisatie, waarin hoe langer hoe meer democratische en rechtsstatelijke elementen werden opgenomen. Door zijn eigen leiderschap meer en meer in te bedden in provisorische rechtsstatelijke instituties wist De Gaulle beschuldigingen van zijn politieke vijanden dat hij zelf een dictator zou zijn, te ontzenuwen.

Hoewel De Gaulle bij het grote publiek, ook in Amerika en Engeland, steeds populairder werd, was niet iedereen van hem gecharmeerd. De Amerikaanse president Roosevelt nam de lastige De Gaulle nimmer serieus, bleef hem tegenwerken en passeren en koesterde tot op het laatst een persoonlijk aversie tegen hem. Politiek gesproken kwam De Gaulle de Amerikaanse president slecht uit: hij was ‘onbestuurbaar’, hooghartig en onwrikbaar in zijn door Roosevelt irreëel geachte voornemen om aan Frankrijk de grootsheid van een wereldmacht terug te geven.¹⁰³ Extra vervelend voor De

101 R. Cassin, ‘Les problèmes juridiques posés au Comité français et au Gouvernement provisoire par la poursuite de la guerre et la Libération’, in: *Bulletin trimestriel de la société de Législation Comparée* (Paris 1946, N°s 1-2), 13.

102 Zie P.H.J. Körver, *De Besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen in internationaal-rechtelijk en staatsrechtelijk perspectief*, diss. EUR (Deventer 2004), 40, n.127.

103 Roosevelt beschouwde De Gaulle in 1943 als een ‘fascist’ (zie Jean-Louis Crémieux-Brilhac, *La France Libre. De l’appel du 18 juin à la Libération* (Paris 1996), 460) en

Gaulle was dat Churchill, die hem een stuk beter gezind was en hem op cruciale ogenblikken had gesteund, in de gespannen verhouding tussen De Gaulle en Roosevelt voortdurend partij koos voor Roosevelt, tegen De Gaulle.

De reeds genoemde Cassin was in de oorlogsjaren de belangrijkste juridisch adviseur van De Gaulle. Hij werd in het bijzonder belast met de voorbereiding van wetgeving die de 'legaliteit van de republiek' moest herstellen in de uit handen van Vichy bevrijde en nog te bevrijden overzeese gebiedsdelen en koloniën en in Frankrijk zelf. Als zodanig groeide hij uit tot het 'republikeinse geweten' van het vrije Frankrijk, die de onvoorwaardelijke terugkeer van de republiek, dat is van de democratische rechtsstaat, tot ideologische inzet maakte van de strijd tegen het 'illegale' Vichy. De erkenning van de regering-Pétain door De Gaulles belangrijkste bondgenoten, Amerika en Engeland, was voor de vrije Fransen een gruwel, omdat het hun eigen erkenning in de weg stond. Het belangrijkste, weinig orthodoxe argument dat zij voor de illegaliteit van het Vichy-bewind hanteerden, was dat het slaafs collaboreerde met Hitler en de republikeinse waarden van de constitutie had verlaten, door de democratie op te heffen en een aantal categorieën burgers stelselmatig te ontrechten.¹⁰⁴ Deze opvatting zou ook door De Gaulle zelf steeds sterker worden uitgedragen. Vanaf november 1941 om-

---

noemde hem nog in de zomer van 1944 een 'egoïst' (zie De Gaulle, *L'Unité*, 295). Zie over de gespannen relaties tussen De Gaulle enerzijds en Churchill en Roosevelt anderzijds: Simon Berthon, *Allies at War: The Bitter Rivalry among Churchill, Roosevelt, and De Gaulle* (New York 2001). De Gaulles eigen verklaring voor Roosevelt's attitude zal vermoedelijk niet ver van de waarheid liggen. Zie De Gaulle, *L'Unité*, 98: '[D]ès lors que l'Amérique faisait la guerre, Roosevelt entendait que la paix fût la paix américaine, qu'il lui appartînt à lui-même d'en dicter l'organisation, que les États balaayés par l'épreuve fussent soumis à son jugement, qu'en particulier la France l'eût pour sauveur et pour arbitre. Aussi, le fait qu'en pleine lutte celle-ci se redressât [dat is, in de persoon van De Gaulle], non point sous forme d'une résistance fragmentaire et, par là, commode, mais en tant que nation souveraine et indépendante [lees: De Gaulle], contrariait ses intentions.'

104 Cassin zocht ook naar juridische argumenten om de illegaliteit van Vichy aan te tonen, bijvoorbeeld door de omstandigheden waaronder het parlement op 10 juli 1940 alle wetgevende en uitvoerende bevoegdheden aan Pétain had overgedragen aan de kaak te stellen. Maar die waren niet zo overtuigend dat men aan een politiek-moreel criterium kon ontkomen. Zie Rémy, *Les lois de Vichy*, 36-38; Peter Novick, *L'épuration française 1944-1949* (Paris 1985), Appendice A, 'La légitimité et la légalité de Vichy', 305-312; Philippe Fabre, *Le Conseil d'État et Vichy: le contentieux de l'antisémitisme* (Paris 2001), N°s 373-377. Fabre noemt de argumentaties van De Gaulle en Cassin om de illegaliteit van Vichy aan te tonen (373) 'une interprétation que, s'il faut appeler chat un chat, on doit proprement nommer révision.' Een herschrijving van de geschiedenis, kortom; juridisch beschouwd niet steekhoudend. Maar politiek gezien wel hard nodig om zowel de Gaullistische strijd als de machtsgreep na de bevrijding te kunnen rechtvaardigen.

armde hij openlijk het republikeinse devies ‘liberté, égalité, fraternité’, iets waarvan hij tot op dat moment om redenen van opportuniteit had afgezien.¹⁰⁵ Daarmee verscherpte zich het ideologisch gevecht met het Vichy van Pétain, die dit motto in zijn ‘nationale revolutie’ juist welbewust had vervangen door ‘travail, famille, patrie’. Hoewel De Gaulle zelf in een sterk leiderschap geloofde en genoeg had van de wijze waarop de parlementaire democratie in het interbellum in Frankrijk had gefunctioneerd, vertolkte hij in 1942 het standpunt dat het niet aan hem, maar aan een gekozen nationale assemblee was om na de bevrijding te beslissen over de inrichting van de Franse republiek.¹⁰⁶ De Fransen leerden hem kennen als een koppig democraat: in 1946 verliet De Gaulle de Franse politiek uit onvrede met het uitblijven van door hem gewenste constitutionele hervormingen.

De verschillen tussen Cassin en De Gaulle wat betreft hun republikeinse gehalte waren in de oorlogsjaren dan ook wat minder groot dan wel wordt gesuggereerd.¹⁰⁷ Wel was er een duidelijk verschil in accent. Want terwijl Cassin, bij gebrek aan een traditionele basis voor volkenrechtelijke erkenning, de ‘internationale legitimiteit’ van het vrije Frankrijk uiteindelijk zocht in ‘het gemeenschappelijk democratisch ideaal van alle volkeren die door totalitaire machten verplicht worden te strijden voor hun vrijheid van bestaan’¹⁰⁸, bestond voor De Gaulle de legitimiteit toch vooral in de bevestiging van zijn eigen symboolfunctie als de incarnatie van het vrije Frankrijk. Het waren de ‘wilskracht’ en de ‘gevoelens’ van de menigten die tijdens zijn publieke optredens tot uiting kwamen, waarin De Gaulle de bekrachtiging vond van een ‘dieper gelegen legitimiteit’:

‘Une espèce de marée des volontés et des sentiments consacrait cette légitimité profonde qui procède du salut public et que, toujours, reconnut la France au fond de ses grandes épreuves, quelles que fussent les formules dites “légales”

105 Zie De Gaulle, ‘Ce que veut la France libre’, toespraak gehouden te Londen op 15 november 1941, in: *Discours (Juin 1940 – Décembre 1942)*, 178: ‘Nous disons: “Liberté, Egalité, Fraternité”, parce que notre volonté est de demeurer fidèles aux principes démocratiques que nos ancêtres ont tiré du génie de notre race et qui sont l’enjeu de cette guerre pour la vie ou la mort’; voorts Jean-Louis Crémieux-Brilhac, ‘La France libre’, in: Azéma en Bédarida (red.), *La France des années noires. 1*, 214.

106 Zie De Gaulle, perconferentie op 27 mei 1942, in: *Discours (Juin 1940 – Décembre 1942)*, 239.

107 Zie bijv. de vergelijking in Glendon, *A World Made New*, 210: ‘The Gaulle’s [France] was the France of Joan of Arc, a fatherland to be protected from external dangers, a nation whose greatness lay in the “Frenchness” of its ancient culture and traditions. [...] De Gaulle was buried, at his request, in the little cemetery of his native village, Colombey-les-Deux-Églises. Cassin, as he had hoped, lies in the Pantheon in Paris with the Enlightenment figures he so admired. Cassin’s France was the home of a revolution that had proclaimed liberty, equality, and fraternity and given full civil rights to its Jewish citizens.’

108 René Cassin, ‘préface’, in: Maurice Flory, *Le statut international des gouvernements réfugiés et le cas de la France Libre 1939-1945*, diss. (Paris 1952), vii.

du moment. [...] La résolution nationale, plus puissante qu'aucun décret formel, me chargeait ouvertement d'incarner et de conduire l'État.¹⁰⁹

Hoe dan ook deelden beide mannen de opvatting dat het ideaal waarvoor zij stredden, de terugkeer van de Franse republiek, hoe deze er ook precies zou gaan uitzien, in contrast met de 'schijnbare' legaliteit van Vichy, aan de door hen geformeerde organen een legitimiteit 'vooraf' verleende. Deze revolutionaire gedachte is wellicht typisch Frans; het heeft deze natie 'altijd al' – in de woorden van De Gaulle – tijdens al zijn 'grote' momenten, begeleid.

De transformatie van het leiderschap van het vrije Frankrijk in de richting van een internationaal erkende voorlopige regering van nationale bevrijding, kan in een aantal stappen worden geschetst. Daarbij is het zinvol om een onderscheid te maken tussen de Londense en de Algerijnse periode in de geschiedenis van deze beweging.¹¹⁰ Gedurende het verblijf van de vrije Fransen in Londen (1940-1942) domineerde het leiderschap van De Gaulle. De vier belangrijkste institutionele stappen die in Londen werden gezet betroffen in vogelvlucht: ten eerste, de erkenning van De Gaulle door de Britse regering op 28 juni 1940 als 'chef des Français Libres', gevolgd door het accoord tussen Churchill en De Gaulle op 7 augustus 1940; ten tweede, de oprichting van een *Conseil de Défense de l'Empire* op 27 oktober 1940, een eerste politiek orgaan met een adviserende taak en een territoriale competentie ten aanzien van de Franse koloniën die zich achter De Gaulle hadden opgesteld; ten derde, de oprichting van het *Comité national français* op 24 september 1941, een orgaan dat al snel zou gaan functioneren als een *de facto* regering in ballingschap, met De Gaulle als onbetwiste leider¹¹¹; en tenslotte de naamswijziging, op 14 juli 1942 van 'la France libre' in 'la France combattante', waarmee De Gaulle zijn banden met het interne Franse verzet wilde benadrukken.

Wat volgt is een ingewikkeld intermezzo, dat hier niet geheel onbesproken kan blijven. Op 8 november 1942 vielen Amerikaanse troepen Frans Noord Afrika binnen. In Marokko en Algerije die nog onder controle van Vichy stonden¹¹², stuitten zij niet alleen op militaire tegenstand, maar ook op de toevallige aanwezigheid van admiraal Darlan, de 'tweede man' van Vichy. Op 10 november verordonneerde Darlan een algemeen staakt-hetvuren. In Frankrijk zelf reageerden de Duitsers op deze gebeurtenissen door

109 De Gaulle, *L'Unité*, 150-151.

110 Hetzelfde doet Cassin in een interessante niet gedateerde, ongepubliceerde nota in: AN, Fonds René Cassin, 382 AP 74.

111 Churchill had aangedrongen op de oprichting van dit comité, met de bedoeling om de eigenzinnige De Gaulle 'erin te verdrinken'; deze opzet faalde jammerlijk. Zie Crémieux-Brilhac, 'La France libre', in: Azéma en Bédarida (red.), *La France des années noires. 1*, 217-218.

112 Marokko en Tunesië waren Franse protectoraten. Algerije was opgedeeld in vier departementen en was dus (overzees) Frans grondgebied.

de volgende dag de zone van Vichy te bezetten, zodat heel Frankrijk vanaf dat moment bezet gebied was. Hoewel de Amerikanen eigenlijk van plan waren geweest om generaal Giraud als nieuwe leider van de Fransen in Noord Afrika naar voren te schuiven – deze uit een Duitse gevangenis ontsnapte militair hadden zij met dat doel vanaf het Franse vasteland per onderzeeër naar Noord Afrika getransporteerd –, besloten zij in de hectiek dat het ‘tijdelijk’ aantrekkelijker was om zaken te doen met Darlan. Op 13 november werd Darlan, met instemming van de Amerikanen, de politiek leider van Algerije en Marokko, naar eigen zeggen in naam van Pétain. Hoewel hij voortaan aan de zijde van de geallieerden stond, liet hij alle Vichy-wetgeving in stand, inclusief de antisemitische maatregelen die hij zelf had helpen vormgeven.

In Londen waren de Vrije Fransen woedend over deze ontwikkeling. Het *Comité national français* weigerde elk contact met de ‘verrader’ Darlan en De Gaulle hamerde erop dat de ‘Franse vrijheden’ en de ‘wetten van de republiek’ slechts hersteld konden worden door een eendrachtige strijd tegen Duitsland en tegen Vichy.¹¹³ Ondertussen leek de positie van Darlan zich echter te consolideren, tot hij op 24 december 1942 werd vermoord door de jonge militair Fernand Bonnier de la Chapelle.¹¹⁴ In de dagen na de moord schoven de Amerikanen generaal Giraud naar voren als de nieuwe leider. Op 26 december werd hij de ‘chef civil et militaire’ van het Franse Noord-Afrika.

De conservatieve Giraud was een groot militair maar een gebrekkig politicus. Als nieuwe leider in Noord Afrika gaf hij voortdurend voorrang aan militaire zaken, en continueerde, in politiek opzicht, de erfenis van Vichy die Darlan had achtergelaten, met instandhouding van alle Vichy-wetgeving.¹¹⁵ De Gaulle verklaarde zich onmiddellijk bereid om met ‘de grote soldaat’ Giraud in onderhandeling te treden over een verdeling van de macht: Giraud die vanaf 17 mei 1940 tot zijn ontsnapping in april 1942 in een Duitse gevangenis had gezeten, was geen symbool van Vichy zoals Darlan.

Gedurende de langdurige en moeizame besprekingen die volgden, eiste De Gaulle van Giraud dat hij de Vichy-wetgeving annuleerde en de republikeinse vrijheden zou herstellen – een operatie die in alle Franse koloniën die de zijde van De Gaulle hadden gekozen, al had plaatsgevonden. De Gaulles onderhandelingspositie werd veel sterker toen bleek dat hij de onvoorwaardelijke steun had van het binnenlandse Franse verzet. Na een dubbelzinnige toespraak op 14 maart 1943, waarin Giraud wel verklaarde dat alle wetge-

113 Zie de Londense redevoering van De Gaulle, ‘Un seul combat pour une seule patrie’, 11 november 1942, in: *Discours (Juin 1940 – Décembre 1942)*, 290.

114 Deze moord is nog altijd met enige geheimzinnigheid omgeven, maar De Gaulle heeft er waarschijnlijk geen aandeel in gehad. Zie Crémieux-Brilhac, *La France Libre*, 453.

115 Zie Michel Ansky, *Les juifs d’Algérie. Du Décret Crémieux à la Libération* (Paris 1950), 282-283.

ving van de Duitsers en van Vichy na 22 juni 1940 nietig was, maar weigerde aan joodse ingezetenen het Franse staatsburgerschap terug te geven¹¹⁶, duurde het nog tot begin juni 1943 voordat tussen De Gaulle en Giraud een acoord kon worden bereikt. Op 3 juni 1943 volgde de oprichting van het *Comité français de libération nationale* (CFLN), gevestigd te Algiers, onder het 'tweehoofdige' leiderschap van Giraud en De Gaulle. Daarmee was de Algerijnse fase van het Vrije Frankrijk begonnen: al na een maand wist De Gaulle Giraud politiek op een zijspoor te zetten en de feitelijke macht grotendeels naar zich toe te trekken. Aan het tweehoofdige bestuur kwam op 9 november 1943 ook formeel een einde. Niet lang daarna verdween Giraud helemaal van het politieke toneel.¹¹⁷

De Algerijnse periode van het Vrije Frankrijk, van juni 1943 tot augustus 1944, werd gemarkeerd door verdere uitbouw en democratisering van het overheidsapparaat. De institutionele hervormingen gingen verder op het punt waar zij in Londen, een jaar eerder, waren opgehouden. Voor de voorbereiding van het Franse rechtsherstel uiterst belangrijke institutionele stappen die in Algiers werden genomen, waren de instelling van een *Comité juridique* begin augustus 1943, een orgaan vergelijkbaar met de Franse Raad van State dat het CFLN adviseerde over alle belangrijke wetgeving, onder voorzitterschap van Cassin¹¹⁸ en de instelling, in september 1943, van de *Assemblée Consultative Provisoire* (ACP), een 'provisoir' parlement met raadgevende bevoegdheden, dat een grotere politieke en wetgevende rol zou gaan spelen dan de naam wellicht doet vermoeden. Ook van belang zijn het einde van het tweehoofdige leiderschap, de herstructurering van het CFLN onder leiding van De Gaulle, begin november 1943 en de naamsverandering vlak voor D-Day, op 3 juni 1944 van het *Comité français de libération nationale* in *Gouvernement provisoire de la République française*, dit laatste op verzoek van het voorlopig parlement.

De oprichting van het *Comité juridique* en de *Assemblée Consultative Provisoire* waren ook een succes voor Cassin die binnen het Comité van De Gaulle een jarenlange pleitbezorger voor de instelling van deze instituties was geweest. Het *Comité juridique*, waarvan Cassin voorzitter werd, zou een belangrijke rol gaan spelen bij de voorbereiding van wetgevende maatregelen op het gebied van wederopbouw, zuivering en rechtsherstel die na de bevrijding van Frankrijk moesten worden genomen. Nog veel belangrijker was de instelling van het raadgevend voorlopig parlement. Dit noodparlement dat eerst 87 en daarna 103 leden telde was onafhankelijk van het

116 Zie de volgende paragraaf.

117 Zie Crémieux-Brilhac, *La France Libre*, 569.

118 Zie Crémieux-Brilhac, *La France Libre*, 584; De Gaulle, *L'Unité*, 149. In Londen had een soortgelijke wetgevingscommissie (ingesteld op 15 december 1941) reeds nuttig werk verricht. Zie Cassin, *Les hommes partis de rien*, bijlage xxviii, 458.

CFLN¹¹⁹ en bestond voor bijna de helft uit leden van het Europese Franse verzet, twintig leden waren afkomstig uit het Franse parlement van vóór de overdracht van alle wetgevende bevoegdheden aan Pétain op 10 juli 1940¹²⁰, twaalf leden representeerden bevrijde Franse gebiedsdelen en koloniën en twaalf anderen waren afkomstig uit verzetsgroepen buiten (Europees) Frankrijk.¹²¹ Ook Cassin die naast zijn voorzitterschap van het *Comité juridique* geen belangrijke politieke post meer vervulde, werd lid van de ‘Consultative’. In april 1944 werd hij voorzitter van de belangrijke parlementaire wetgevingscommissie, de *Commission de législation et de réforme d’État*, een functie die hem, zeker in combinatie met zijn voorzitterschap van het *Comité juridique*, grote invloed zou geven op de voorbereiding van de Franse rechtsherstelwetgeving. Niet lang na de bevrijding van Frankrijk, in november 1944, legde hij het voorzitterschap van de parlementaire wetgevingscommissie alsmede het lidmaatschap van de *Consultative* neer, omdat hij door De Gaulle benoemd werd tot vice-president van de *Conseil d’État*, de Franse Raad van State die ten tijde van Vichy een bedenkelijke rol had gespeeld en derhalve moest worden gezuiverd.¹²² De taken van de *Conseil d’État* werden aanvankelijk gereduceerd tot die van hoogste administratieve rechter; de advisering inzake wetsvoorstellen werd nog voorbehouden aan de ‘andere Raad van State’, het *Comité juridique* dat nog tot begin augustus 1945 naast de *Conseil d’État* bleef voortbestaan, met nog steeds Cassin als voorzitter.¹²³

De Gaulle beschrijft in zijn oorlogsmemoires hoe met de komst van de gedelegeerden uit het Franse verzet, in de tweede helft van oktober 1943, een ‘snijdende en heilzame wind’ door de burelen van het nog sterk Pétainistische Algiers begon te waaien.¹²⁴ De emotionele inaugurele zitting¹²⁵ van het raadgevend parlement, op 3 november 1943, markeerde niet alleen ‘un début de résurrection des institutions représentatives’, zoals De Gaulle

119 De ACP was financieel zelfstandig en geen van de parlementsleden was aangewezen door het CFLN.

120 Onder voorwaarde dat zij niet met die overdracht – die het einde van het Franse parlement betekende – hadden ingestemd. Tijdens de zitting van 10 juli 1940 stemde de overgrote meerderheid van de aanwezige parlementsleden in met de overdracht van wetgevende en uitvoerende bevoegdheden aan Pétain, in de ruimste zin van het woord, waarmee het einde van het parlement een feit was. Zie Azéma, ‘Le choc armé et les débandades’, 134-136.

121 Zie Crémieux-Brilhac, *La France Libre*, 589.

122 Cassin werd als voorzitter van de *Commission de législation et de réforme d’État* opgevolgd door het ACP-lid Paul Bastid. Zie Crémieux-Brilhac, *La France Libre*, 616; Agi, *De l’idée d’universalité*, 166.

123 ‘L’arrivée de Cassin au Palais-Royal [waar de *Conseil d’État* is gevestigd] préparait l’absorption du Comité [juridique] par le Conseil [d’État];’ schrijft Fabre, *Le Conseil d’État et Vichy*, N°372: ‘elle serait réalisée au mois d’août 1945: l’institution qui avait traversé Vichy se régénérerait de la substance purificatrice de la France Libre.’

124 De Gaulle, *L’Unité*, 181.

125 Zie De Gaulle, *L’Unité*, 188 : ‘Ce fut une cérémonie profondément émouvante.’

het in zijn toespraak formuleerde¹²⁶, maar ook een omslag in de geschiedenis van het Vrije Frankrijk. Een begin van het zo vaak beloofde herstel van de republikeinse vrijheden en de ongedaanmaking van het onrecht van Vichy werd in deze maand eindelijk ter hand genomen, onder andere in Algerije zelf, waar de joden weer hun staatsburgerschap terugkregen, hetgeen tot dan toe onder invloed van Giraud was uitgebleven.

De invloed van het raadgevend parlement is juist op het terrein van maatregelen die betrekking hadden op Frankrijk na de bevrijding, zoals rechtsherstel, zuivering, staatkundige hervorming, herstel van het publiek gezag, aanzienlijk geweest. De Gaulle nam het parlement serieus. Hij woonde twintig van de vijftig zittingen bij en hield er een groot aantal toespraken. Maar het bleef niet bij bezoeken en woorden alleen: driekwart van de door de Consultative gedane voorstellen en amendementen op het terrein van wetgeving werden door het CFLN overgenomen.¹²⁷

3.2 *Het herstel van de legaliteit van de Franse republiek*

‘Nous avons obéi, en gros, à deux idées directrices. La première, c’est de considérer le gouvernement du maréchal Pétain comme un gouvernement illégal, et, par conséquent, de considérer que la légitimité commandait de rétablir, en principe, toutes les lois de la République. La deuxième considération était, au nom du même rétablissement des lois républicaines, de revenir le plus possible aux principes de la civilisation moderne que la République française avait essayé d’incorporer à sa législation.’¹²⁸

De vernietiging van alle Vichy-wetgeving in de door de vrije Fransen beheerste gebieden en koloniën volgde in de visie van Cassin rechtstreeks uit de ‘illegitimiteit’ van Vichy en werd dan ook gepresenteerd als een noodzakelijk stap in de ‘terug naar de republiek’-politiek van De Gaulle.¹²⁹ In de praktijk werd alle Vichy-wetgeving nietig verklaard, met voorlopige instandhouding van wetgeving van technische aard of van maatregelen die slechts voortborduurden op republikeinse wetgeving. In gebieden die zich al

126 De Gaulle, ‘La résistance est l’expression de la volonté nationale’, discours prononcé à Alger à la Session inaugurale de l’Assemblée Consultative Provisoire le 3 novembre 1943, in: *Discours (Janvier 1943 – Mai 1944)*, 155-156. In zijn rede legde De Gaulle er de nadruk op (p. 149) dat het slechts in een bevrijd Frankrijk mogelijk zou zijn de democratie ‘in al zijn rechten en vormen’ te herstellen. Met de vorming van de ‘Consultative’ beoogde het Vrije Frankrijk niettemin aan de voorlopig uitgeoefende publieke macht een zo democratisch mogelijk karakter te verlenen.

127 Zie Crémieux-Brilhac, *La France Libre*, 595; De Gaulle, *L’Unité*, 189.

128 Cassin, ‘Les problèmes juridiques’, 20.

129 Zie Cassin, ‘Les problèmes juridiques’, 20: ‘[N]ous sommes partis de l’idée que le Gouvernement Pétain était un gouvernement illégitime, puisqu’il s’était, en pleine guerre orienté sous l’inspiration ennemie contre les sentiments et contre les institutions républicaines du pays. Dès lors, il était obligatoire de prononcer l’annulation de principes des lois édictées et des actes commis par ce gouvernement.’

in een vroeg stadium achter De Gaulle hadden geschaard, hoefde vanzelfsprekend weinig te gebeuren. Het andere uiterste was Algerije, waarin de achtereenvolgende regimes van Vichy, Darlan en Giraud op wetgevingsgebied een chaos hadden achtergelaten, met als gevolg dat het herstel van de republiek slechts met zeer veel pijn en moeite van de grond kwam.¹³⁰

Vooraf de wijze waarop Giraud in maart 1943 de Algerijnse joodse bevolkingsgroep had behandeld, had de gemoederen binnen De Gaulles comité danig verhit. Op 14 maart 1943 had Giraud bij verordening niet alleen de anti-joodse Vichy-wetgeving afgeschaft, maar eveneens het zogenoemde 'decreet van Crémieux' uit 1870 waarbij aan de Algerijnse joden het Frans staatsburgerschap was verleend.¹³¹ Giraud's motivering was dat het oude decreet van Crémieux eveneens een discriminerende maatregel was geweest, omdat het de joden bevoordeelde boven de moslims, die het staatsburgerschap toen niet hadden gekregen.

De gevolgen van de afschaffing van het decreet voor de leden van de joodse gemeenschap waren groot: men verloor de meeste politieke rechten, de mogelijkheid een aantal publieke en militaire functies te bekleden en familierechtelijk zouden de joden weer onder het Rabbijnse 'regime' van vóór 1870 komen te vallen met als ongewenste gevolgen: autorisatie van polygamie, meerderjarigheid van jongens op hun dertiende en scheiding door verstoting van de vrouw.¹³²

Vele protesten volgden op de maatregel van Giraud. Op initiatief van Cassin gaf het Londense *Comité national français* op 20 april 1943 een communiqué uit waarin gesteld werd dat meer gelijkheid tussen joden en moslims in Algerije niet bereikt kon worden door de joden drieënzeventig jaar staatsburgerschap af te nemen en feitelijk in een positie te brengen waarin zij slechter af waren dan onder Vichy¹³³ en ten opzichte van de mos-

130 Nog in juni 1944 bestonden er in Algerije zeven verschillende groepen wetgeving: die van de Franse republiek tot aan 1940, die van Vichy, die van admiraal Darlan, die van generaal Giraud tot aan maart 1943, die van Giraud vanaf maart 1943 tot aan de installatie van het CFLN in mei 1943, die van het CFLN en van het Gouvernement Provisoire (sinds juni 1944) en die van het Vrije Frankrijk. De belangrijkste oorzaak voor de chaos was het feit dat Giraud's poging, in maart 1943, om de Vichy-wetgeving nietig te verklaren was mislukt.

131 Zie 'Déclaration et ordonnance du 14 mars 1943 relatives aux mesures prises à l'encontre des juifs' en 'ordonnance du 14 mars 1943 portant abrogation du décret du 24 octobre 1870 relatif au status des indigènes de l'Algérie' in: *Journal Officiel du Commandement en chef français* (18 maart 1943). Eerder was het decreet van Crémieux al door Vichy afgeschaft: 'Loi du 7 octobre 1940, portant abrogation du décret du Gouvernement de la défense nationale du 24 octobre 1870 et fixant le statut des juifs indigènes des départements de l'Algérie', *JORF* (8 oktober 1940), ook opgenomen en toegelicht in Rémy, *Les lois de Vichy*, 85-87.

132 Zie Ansky, *Les juifs d'Algérie*, 289.

133 Anders dan Giraud had Pétain bij de afschaffing van het decreet van Crémieux uitzonderingen gemaakt voor Algerijnse joden die zich militair hadden onderscheiden tijdens een van de twee wereldoorlogen.

lims.¹³⁴ Volgens het communiqué kon gelijkheid tussen bevolkingsgroepen slechts worden bereikt door een ruimere toekenning van rechten, aan meer bevolkingsgroepen, maar niet door één groep reeds verworven rechten af te nemen:

‘L'égalité entre les indigènes de l'Algérie, Musulmans ou Juifs, ne saurait être conçue comme un nivellement par le bas. Seule une large amélioration dans la condition juridique de tous les indigènes de l'Algérie et une révision dans un sens libéral de l'attribution des droits politiques peuvent permettre de la réaliser.’¹³⁵

Een politieke maatregel ter ongedaanmaking van de afschaffing van het decreet liet, ook na de instelling van het tweehoofdige CFLN, echter nog lang op zich wachten. De ‘klimaatverandering’ in Algiers in oktober 1943 was nodig voordat De Gaulle het opportuun achtte de reeds lang voorgenomen ‘afschaffing van de afschaffing’ van het decreet van Crémieux door te zetten. Op 20 oktober liet het CFLN een verklaring uitgaan waarin gesteld werd dat het decreet van Crémieux weer van kracht was. De verklaring besloot met de opmerking dat het comité zich de vrijheid voorbehield om in de toekomst nadere beslissingen te nemen over de status niet alleen van de joodse groep, maar van alle Algerijnse bevolkingsgroepen.¹³⁶ Deze wat merkwaardige toevoeging had klaarblijkelijk tot doel het moslimdeel van de bevolking te laten weten, dat het niet over het hoofd werd gezien.

Het zal in het licht van het bovenstaande weinig verrassend meer zijn dat ook het rechtsherstel in eigenlijke zin, de restitutie van eigendomsrechten die onder beheer waren gesteld en eventueel waren doorverkocht, in Marokko en Algerije uiterst moeizaam verliep. Op 14 maart 1943 had Giraud niet alleen het decreet van Crémieux en alle discriminerende wetgeving afgeschaft maar ook een rechtsherstelverordening uitgevaardigd die geen enkele concrete regel bevatte maar slechts programmatisch bepaalde dat de termijnen en voorwaarden waaronder restitutie van onder beheer gestelde goederen moest plaatsvinden nader ingevuld moesten worden door de bevoegde autoriteiten van elk Noord-Afrikaans territorium.¹³⁷ Vervolgens had de gouverneur van Algerije op 3 april 1943 in een uitvoerig besluit bepaald, dat kopers van geroofde goederen recht hadden op compensatie indien zij deze zouden moeten teruggeven. Gedeposeerde kregen een maand de tijd om een rechtsoverdracht in te dienen ter vernietiging van de transacties

134 De moslims hadden anders dan de joden een wettelijke mogelijkheid om op tamelijk eenvoudige wijze het Franse staatsburgerschap te verwerven. Zie Ansky, *Les juifs d'Algérie*, 291.

135 Geciteerd in: Ansky, *Les juifs d'Algérie*, 299-300.

136 Zie Ansky, *Les juifs d'Algérie*, 318-319.

137 Zie ‘Déclaration et ordonnance du 14 mars 1943 relatives aux mesures prises à l'encontre des juifs’, *Journal Officiel du Commandement en Chef français* (18 maart 1943).

die tot het verlies van hun goederen hadden geleid. Het gewone burgerlijk procesrecht werd van toepassing verklaard, hetgeen betekende dat de bewijslast van het ‘beroofd zijn’ op de oorspronkelijke eigenaren rustte en procedures eindeloos konden voortduren.¹³⁸

Een zekere dialectiek is in dit verband onmiskenbaar: de pijnlijke ervaringen in Algerije, de chaos op wetgevingsgebied, het gebrekkig verlopend rechtsherstel met als dieptepunt de afschaffing van het decreet van Crémieux, hadden op de voorbereiding van de rechtsherstelwetgeving voor het Europese Frankrijk het effect van een mislukte generale repetitie, en hebben dus juist heilzaam gewerkt. De ongedaanmaking van de afschaffing van het decreet van Crémieux preludeerde op een verordening die enkele weken later werd afgekondigd. Deze verordening ‘sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l’ennemi ou sous son contrôle’ van 12 november 1943, richtte zich in het bijzonder op het nog bezette Europese Franse grondgebied en hernam voor rekening van het vernieuwde CFLN de beloftes en waarschuwingen die eerder door het Londense *Comité national français* op het terrein van roof en rechtsherstel waren gedaan. Het *Comité national français* had op de BBC-radio de kopers van geroofde joodse goederen herhaaldelijk gewaarschuwd en met sancties bedreigd¹³⁹, maar het belangrijkste ‘statement’ was de al eerder genoemde *Joint Declaration* (ook bekend als *Déclaration Solennelle*) van St James van 5 januari 1943 geweest.¹⁴⁰ Deze had het *Comité national français* samen met zeventien geallieerde regeringen, waaronder de Nederlandse regering in ballingschap, doen uitgaan. In de verklaring werden alle kopers van geroofd goed, in bezet of neutraal gebied, gewaarschuwd voor de gevolgen van nietigheid en ongedaanmaking na de bevrijding, ook als de verrichte transacties een rechtsgeldige gedaante hadden gehad. Deze zeer ruim geformuleerde waarschuwing, die zich overigens niet expliciet uitliet over de anti-joodse maatregelen, maar

138 De tekst van de ‘Arrêté du Gouverneur Général de l’Algérie du 3 Avril 1943’ (*Journal Officiel de l’Algérie* du 6 Avril 1943) is als bijlage te vinden in Lyon-Caen, *Les spoliations*, Documents annexés. Zie voorts Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 67. In een handgeschreven notitie van eind 1944, meldde Cassin dat het rechtsherstel in Algerije als gevolg van de maatregelen van Giraud op schandalige wijze verliep. Deze notitie (ongedateerd) bevindt zich in AN, Fonds René Cassin, 382 AP 72.

139 Zie onder andere de radio-boodschappen die werden uitgesproken door René Cassin in april 1941 en die gericht waren aan de ‘Israélites de France’ en de ‘auteurs de spoliations’, in Cassin, *Les hommes partis de rien*, bijlagen xii en xiii, 480-482; voorts de boodschappen die op 9 september en 22 oktober 1942 werden uitgezonden en die zijn te vinden in André Weil-Curiel en Raymond Castro, *Spoliations et restitutions. Commentaire théorique et pratique de la législation relative aux spoliations* (Paris 1945), 13-14. Overigens had De Gaulle zelf zich reeds in augustus en november 1940 tegenover het Joods Wereldcongres krachtig uitgesproken tegen de anti-joodse maatregelen die in Frankrijk werden genomen. Zie dienaangaande Mission-Mattéoli, *La persécution des juifs de France*, 16.

140 Zie hoofdstuk 2, par. 5.

zich in het bijzonder tot neutrale staten richtte¹⁴¹, zou de basis worden van de Franse rechtsherstelwetgeving – in dit bestek een opmerkelijk feit omdat dezelfde verklaring bij de voorbereiding van het Nederlandse rechtsherstelbesluit, E 100, nauwelijks een rol van betekenis speelde.

Hoe serieus de vrije Fransen de Joint Declaration namen, bleek al uit het *Journal Officiel de la France Combattante* van 20 januari 1943, waarin zij in een eigen verklaring de Joint Declaration toespitsten op de Franse situatie, vooral door de precisering dat de Joint Declaration zowel van toepassing was op de bezette zone als op de voormalige onbezette zone en zich niet alleen richtte op roofmaatregelen van de Duitsers, maar ook van de ‘feitelijke’ regering van Vichy.¹⁴² De verordening van 12 november 1943 bevestigde de beide verklaringen en bracht in artikel 1 tot uitdrukking dat de Joint Declaration ‘volledig’ zou worden uitgevoerd (‘[...] recevra sa pleine et entière exécution’). De verordening bepaalde verder dat, in afwachting van rechtsherstelwetgeving die door het CFLN werd voorbereid, voor restitutie

141 De Zwitserse overheid die zich aangesproken mocht voelen liet zich in maart 1945, in een rapport van het ‘politische Departement’, zeer kritisch uit over de tekst van de *Joint Declaration* (geciteerd in: Jean-François Bergier (voorz.) et al. (red.), *Schlußbericht der unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg* (Zürich 2002), 459): ‘Für Geister, die von der unsere Denkweise bestimmenden lateinischen oder deutschen Kultur geprägt sind, für mit den Quellen des römischen Rechts vertraute Juristen, sind derart unpräzise Texte wie die alliierten Erklärungen vom 5. Januar 1943, vom 22. Februar 1944 oder die Resolution VI von Bretton Woods [waarin de Joint Declaration was herhaald] Ausdruck einer schwammigen Rechtskonzeption im Hinblick auf die Strenge und Klarheit der uns vertrauten kartesischen Konzeption – extrem gefährlich. Dies wegen der Möglichkeiten, die sie für vielfältige Interpretationen öffnen, die – mit letzter Konsequenz angewendet – jedem, der sich darauf einläßt, aufwendige Verpflichtungen auferlegen.’ (Curs. auteur.) Dit zwaar aangezette, politiek gemotiveerde, commentaar spoot niet met de Franse rechtsherstelgeschiedenis, omdat de Franse rechtsherstelwetgeving zoals die in april 1945 werd afgekondigd naar de principes in de pas liep met de ‘Latijns-Cartesiaanse rechtsconceptie’ van de Franse *Code civil*, maar tegelijkertijd haar uitgangspunt en inspiratie vond in de plechtige verklaring van 5 januari 1943.

142 Zie ‘Communication relative à la déclaration signée par les gouvernements alliés sur le pillage des pays occupés’, *Journal Officiel de la France Combattante* (20 januari 1943): ‘Interprète de la volonté du peuple français, le Comité national réserve tous les droits de la France de déclarer nuls les transferts de toute nature effectués pendant la période où le territoire français se trouve sous l’autorité directe ou indirecte de l’ennemi. La déclaration s’applique à l’ensemble de la France, aussi bien à la zone qui a été occupée dès l’Armistice, qu’à l’ancienne zone non-occupée. Elle vise aussi bien les actes de dépossession dont les Allemands se sont rendus coupables que ceux opérés par le Gouvernement de Vichy. Elle permet de déclarer nuls non seulement les actes qui ont directement ou indirectement, profité à l’Allemagne ou à ses complices, mais tous ceux qui ont été accomplis sous leur pression ou inspiration. Elle s’applique à toutes les espèces de spoliation, depuis la saisie brutale et sans compensation de biens, droits et intérêts de toute nature, jusqu’aux transactions en apparence volontaires, auxquelles ne manque aucune des formes légales.’

in aanmerking komende goederen reeds onder beheer konden worden gesteld.¹⁴³

Met de voorbereiding van de belangrijkste Franse rechtsherstelverordening, die in de volgende paragraaf wordt behandeld, werd pas na 12 november 1943 begonnen, en deze zou om allerlei redenen uiteindelijk anderhalf jaar in beslag nemen. Tegelijkertijd werd er echter gewerkt aan een aantal andere verordeningen die het herstel van de Franse republiek in het eenmaal bevrijde Frankrijk mogelijk moesten maken. Zonder meer de belangrijkste maatregel in dit kader was de verordening van 9 augustus 1944, ‘relative au rétablissement de la légalité républicaine’.¹⁴⁴ Deze verordening, het equivalent van het Nederlandse wetsbesluit E 93 (‘Besluit bezettingsmaatregelen’), bevatte bepalingen omtrent de nietigheid van de door het regime van Pétain en de Duitse bezetter uitgevaardigde wetgeving. Uitgangspunt was de principiële nietigheid van alle wetgeving die na 16 juni 1940 op Frans grondgebied was afgekondigd, neergelegd in artikel 2. Maar het slot van dit artikel bepaalde dat die nietigheid wel uitdrukkelijk moest worden vastgesteld. Daarmee werd, anders dan in de meeste Franse koloniale gebieden, waar vrijwel alle Vichy-wetgeving was afgeschaft¹⁴⁵, voor het Europese Frankrijk gekozen voor een omgekeerde aanpak, waarbij de meeste Vichy-wetgeving juist bleef voortbestaan omdat zij achteraf werd bekrachtigd, met uitzondering van een aantal groepen wettelijke maatregelen, die een apert anti-republikeins karakter droegen. De reden daarvoor was simpel: men moest de meeste Vichy-wetgeving, bij elkaar vele duizenden bladzijden, van de afgelopen vier jaar wel instandhouden om anarchie te vermijden. Daar was ook weinig op tegen, zolang de betreffende wetgeving het gewone en alledaagse juridische leven had beheerst.

Nauwelijks verschillend van het systeem van het Nederlandse wetsbesluit E 93, onderscheidde de Franse verordening van 9 augustus 1944 een aantal categorieën regelgeving, waarop verschillende gradaties van nietigheid van toepassing werden verklaard:

- a. regelgeving die nietig was met terugwerkende kracht (*ex tunc*);
- b. regelgeving die vanaf het moment van inwerkingtreding van de verordening van 9 augustus 1944 (*ex nunc*) nietig was;
- c. regelgeving die voorlopig van kracht bleef, tot het moment dat hun nietigheid zou worden geconstateerd of, zo spoedig mogelijk, bekrachtiging achteraf zou volgen;

143 ‘Ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l’ennemi ou sous son contrôle’, *JORF* (18 november 1943).

144 ‘Ordonnance du 9 août 1944 relative au rétablissement de la légalité républicaine sur le territoire continentale’, *JORF* (10 augustus 1944).

145 Onder meer in Réunion, Madagascar, Somalië, Frans Guyana en de Franse Antillen. Zie Cassin, ‘Les problèmes juridiques’, 20-21. In Algerije en Frans West Afrika was de operatie mislukt, door de ingewikkelde bevrijdingsgeschiedenis van deze gebieden.

d. regelgeving waarvan de geldigheid met terugwerkende kracht werd bekrachtigd.

Onder categorie *a* vielen onder meer de constitutionele maatregelen van Pétain die nodig waren geweest om zijn regime in het zadel te helpen en alle wettelijke maatregelen die discriminerende bepalingen bevatten. In dat kader werd, in artikel 3 van de verordening van 9 augustus 1944, de nietigheid geconstateerd van wetten die, in de woorden van jurist en voorlopig-parlements lid André Hauriou ‘outragent de façon particulièrement grave la légalité républicaine’.¹⁴⁶ Daarbij ging het behalve om de constitutionele teksten van Vichy onder meer om maatregelen aangaande de dwangarbeid in Duitsland of betreffende geheime genootschappen en om alle maatregelen tegen joden: ‘tous ceux qui établissent ou appliquent une discrimination quelconque fondée sur la qualité de juif’.¹⁴⁷ Anders dan in het Nederlandse wetsbesluit E 100 werden de anti-joodse maatregelen dus niet opgesomd in een bijgevoegde lijst, temidden van andere maatregelen, maar als *categorie* vernietigd in de tekst van de verordening zelf.

Dat was een doelbewuste keuze, zoals blijkt uit de rede van de commissaris¹⁴⁸ van justitie, François de Menthon, tijdens de behandeling door het voorlopig parlement van de verordening betreffende het herstel van de legaliteit van de republiek, op 26 juni 1944:

‘[E]st expressément constatée dans l’ordonnance elle-même, la nullité des textes les plus caractéristiques et les plus symboliques de Vichy.’¹⁴⁹

Naast de maatregelen die in artikel 3 waren vermeld, werden in een bij de verordening gevoegd eerste ‘tableau’ nog enige tientallen andere regelingen opgesomd die met terugwerkende kracht werden vernietigd. In een tweede tableau werden maatregelen vermeld die *ex nunc* nietig werden geacht en waarvan de rechtsgevolgen uit het verleden dus van kracht bleven.

Er liep, in deze verordening van 9 augustus 1944, een directe lijn tussen de constatering van de nietigheid *ex tunc* van wetteksten die ‘het meest karakteristiek en het meest symbolisch’ voor Vichy waren geweest, en artikel 1 van de verordening die in de finale versie luidde:

‘La forme du Gouvernement de la France est et demeure la République. En droit, celle-ci n’a pas cessé d’exister.’

146 Tijdens de behandeling van de ‘ordonnance relative au rétablissement de la légalité républicaine’ trad Hauriou op als woordvoerder van de parlementaire *Commission de législation et de réforme de l’État* die het ontwerp van het CFLN had becommentarieerd. Zie ACP, Séance du 26 juin 1944, *JORF* (29 juni 1944), 96.

147 Aldus de letterlijke tekst in art. 3 van de Ordonnance du 9 août 1944.

148 Commissarissen vervulden de rol van ministers binnen het CFLN (later: Gouvernement Provisoire).

149 ACP, Séance du 26 juin 1944, *JORF* (29 juni 1944), 97. Curs. auteur.

Het gevolg van de vaststelling dat de republikeinse regeringsvorm rechtens nooit had opgehouden te bestaan, was dat de regering-Pétain tot een puur feitelijke aangelegenheid werd gereduceerd, hetgeen ‘automatisch’ met zich meebracht dat de abjecte, anti-republikeinse wetgeving rechtens nimmer kon hebben bestaan.¹⁵⁰

Voor De Gaulle, voor zijn, inmiddels, ‘Gouvernement Provisoire’ – die nog steeds niet *de jure* werd erkend door de belangrijkste geallieerde bondgenoten¹⁵¹ – en voor de leden van de ‘Consultative’ was deze verordening van bijzonder belang. Tijdens de parlementaire behandeling op 26 juni 1944 sprak commissaris van justitie De Menthon namens velen, toen hij wees op ‘la haute valeur politique et la signification profonde’ van de titel en de inhoud van deze ‘inleidende verordening’ (‘ordonnance-préface’),

‘[...] réitérant ainsi solennellement, par le premier acte législatif publié dans les départements libérés, notre volonté démocratique et républicaine.’¹⁵²

150 Frankrijks’ derde republiek loopt als we de logica van deze verordening volgen, dus door totdat, na de instelling van een Assemblée constituante eind 1945, in oktober 1946, na een referendum, de vierde republiek een aanvang neemt. Zie Prost, *Petite histoire de la France au 20e siècle*, 58. Vichy is in deze optiek slechts een feitelijk intermezzo, een tijdelijke ‘reality on the ground’.

151 Tussen 8 en 20 juni 1944 was het Gouvernement Provisoire wel *de jure* erkend door de regeringen in ballingschap van de Tsjechen, Polen, Belgen, Luxemburgers, Joegoslaven en Noren. De Nederlandse regering in ballingschap volgde echter de Britten en de Amerikanen die een campagne hadden gevoerd tegen een *de jure* erkenning van het GPRF. Volgens De Gaulle probeerde de Nederlandse regering daarmee de Amerikanen gunstig te stemmen, om – vergeefs – begrip te kweken voor haar politiek inzake Nederlands Indië. Zie De Gaulle, *L’Unité*, 280. De Amerikanen en Britten waren in juli 1944 tot een *de facto* erkenning en pas eind oktober 1944 tot een *de jure* erkenning van De Gaulles regering overgegaan. President Roosevelt had de *de jure* erkenning nog lang weten uit te stellen, maar toen die niet meer kon uitblijven kwam hij hem, vlak voor zijn herverkiezing op 7 november, electoraal gezien niet slecht uit. Zie Berthon, *Allies at War*, 322-324.

152 ACP, Séance du 26 juin 1944, *JORF* (29 juni 1944), 97. In gelijke zin Cassin in zijn toespraak in het voorlopig parlement (ibid., 98): ‘Il existe toute une série d’intérêts fondamentaux que nous devons régler avant même d’être arrivés en France pour pouvoir prendre, aussitôt sur ce sol, les mesures que le peuple français jugera nécessaires. [...] Mais, je le crois, cette ordonnance sur la légalité républicaine – qui est la première après l’ordonnance sur le rétablissement des pouvoirs publics –, cette ordonnance a pour l’avenir, pour la psychologie, l’état d’esprit de notre peuple, une particulière signification.’ De grote symbolische waarde die aan de verordening werd toegekend, kwam misschien nog het duidelijkst tot uitdrukking in de moeite die sommigen hadden met het feit dat juist in deze verordening, in artikel 10, een aantal organisaties werd ontbonden die kenmerkend voor het Vichy-bewind waren geweest. Volgens de parlementaire wetgevingscommissie hoorde een dergelijk bepaling eigenlijk niet thuis in een verordening die de legaliteit van de republiek – en daarmee de republikeinse vrijheden – in ere herstelde: ‘La légalité républicaine, en effet, celle que nous voulons tous restaurer se fonde sur un certain nombre de libertés, parmi lesquelles la liberté d’association. Sans doute, dans les exemples donnés, l’abus est criant et il faut y porter impitoyablement la hache; mais on pouvait se demander s’il ne valait pas mieux le faire par

Cassin, die sprak als voorzitter van de parlementaire wetgevingscommissie, wees erop dat de ongedaanmaking van de ontrechting en de plunderingen, één van de nog te nemen maatregelen was die rechtstreeks uit het herstel van de legaliteit van de republiek voortvloeiden :

‘Il faut, enfin, prendre des mesures mettant à néant les spoliations voulues par l’ennemi ou inspirées par lui dont beaucoup de citoyens français ont été les victimes. Qu’il s’agisse d’Israélites, de patriotes – gaullistes ou autres –, victimes de condamnations iniques, qu’il s’agisse des Alsaciens ou des Lorrains qui ont été chassés de leur terre paternelle, aucun d’eux ne pourra supporter, de retour en France libérée, de ne pas être réintégré immédiatement, dans sa ferme ou son fonds de commerce.’¹⁵³

Cassins standpunt was duidelijk. Het constateren van de nietigheid *ex tunc* van maatregelen van ontrechting en plundering was een eerste stap. De onvermijdelijke stap twee was de ‘onmiddellijke’ ongedaanmaking van de feitelijke en juridische gevolgen die deze maatregelen hadden gehad. Anders gezegd: naast nietigheid van de roofmaatregelen van de Duitse bezetter en Vichy was ook een voortvarend rechtsherstel een *conditio sine qua non* voor de terugkeer van de Franse republiek.

Van belang voor de vergelijking met de Nederlandse rechtsherstelgeschiedenis is dat het wetsbesluit E 93 (ook bekend als het ‘Besluit Bezettingsmaatregelen’) dat in september 1944 door de Nederlandse regering in ballingschap werd afgekondigd, niet dezelfde symbolische waarde had en zeker niet zo plechtig werd ‘gevierd’ als het Franse equivalent; niet alleen omdat er geen voorlopig provisoir parlement bestond en de Buitengewone Raad van Advies die wel bestond, niet werd gehoord, maar ook omdat het vaststellen van de mate van nietigheid van de Duitse verordeningen vooral pragmatisch werd beschouwd als één van de vele maatregelen die nodig waren voor de wederopbouw van Nederland.¹⁵⁴

---

un texte spécial, qui ne parût pas, par la place qui lui serait donnée, porter atteinte aux principes [...]’, aldus Hauriou in zijn toepreek namens de wetgevingscommissie.

153 ACP, Séance du 26 juin 1944, *JORF* (29 juni 1944), 98.

154 Zie hoofdstuk 3, par. 5.

4. De voorbereiding van de Franse rechtsherstelwetgeving

4.1 Eerste concepten en het rapport Dumesnil de Gramont

De eerste inhoudelijke concepten van de Franse herstelwetgeving werden eind 1943 en begin 1944 ontworpen op het ‘Commissariat’¹⁵⁵ van voedselvoorziening en productie (‘ravitaillement et production’) van het *Comité français de libération nationale*, alwaar op dat moment ook de blokkering van vermogens (‘blocus’) was ondergebracht. Over deze ontwerpen bracht het *Comité juridique* onder voorzitterschap van Cassin, na in februari om advies te zijn gevraagd, op 28 april 1944 rapport uit.¹⁵⁶ Daags na het debat van 26 juni 1944 over de verordening tot herstel van de legaliteit van de republiek, alwaar de stand van zaken rond de voorbereiding van de herstelwetgeving even ter sprake was gekomen, werden de concepten doorgestuurd naar de parlementaire wetgevingscommissie met, als gezegd, eveneens Cassin als voorzitter. Deze commissie bracht op 20 augustus 1944 haar verslag uit.

De commissaris van voedselvoorziening en productie, Paul Giacobbi, was zich ervan bewust dat er een scherp onderscheid tussen rechtsherstel en oorlogsschade moest worden gemaakt. Eind juli 1944 reageerde hij ten overstaan van de parlementaire wetgevingscommissie op het door sommigen geventileerde denkbeeld om slachtoffers van beroving of ontrechting te behandelen als slachtoffers van materiële oorlogsschade en dus uit een gemeenschappelijke pot te compenseren. Die benadering was aantrekkelijk ter voorkoming van sociaal-economische onrust die zou kunnen ontstaan wanneer een groot aantal transacties ongedaan zou moeten worden gemaakt, maar niettemin onacceptabel, aldus Giacobbi:

‘Il m’a semblé que la thèse n’était pas juste, que ce serait consacrer, d’une certaine mesure, ce qu’il y a eu d’odieux dans ces spoliations et j’ai, dans ces conditions, opté délibérément pour l’autre thèse qui consiste, dans toute la mesure du possible, à restituer à la victime la nature même du bien lui-même, dans son intégrité et dans son essence.’¹⁵⁷

Tegenover de gelijkschakeling tussen rechtsherstel en oorlogsschade en de uitkering uit een publiek fonds – een optie die Giacobbi afwees vanwege de bijzondere aard van de roof – koos hij voor de teruggave van het geroofde goed zelf (‘dans son intégrité et dans son essence’) als de te verkiezen benadering. De nadruk die hij daarmee legde op de *reële* teruggave van het geroofde goed zelf kwam ook terecht in de tekst van de belangrijke rechtsherstelverordening van 21 april 1945. Daarmee was de kiem gelegd van een

¹⁵⁵ Lees: departement.

¹⁵⁶ Het rapport is te vinden in: CE, D 785, 65ab ‘Nullités’.

¹⁵⁷ Zie ‘projet ravitaillement’, in: AN, C 15269; 94001/682.

hardnekkige controverse die later in de Franse herstelrechtspraak ontstond: voorzag de Franse herstelwetgeving alleen in restitutie van het geroofde goed zelf, of ook in een persoonlijke aansprakelijkheid voor vervangende schadevergoeding als de reële teruggave fysiek onmogelijk was geworden?

Eenmaal gekozen voor rechtsherstel, voor restitutie van het geroofde goed zelf, werd in de eerste ontwerp teksten een scherp en niet meer losgelaten onderscheid gemaakt tussen verkopen die door de eigenaar zelf waren verricht, de zogeheten ‘vrijwillige’ verkopen, en verkopen die na de inwerkingtreding van ontrectingsmaatregelen, buiten de oorspronkelijke eigenaar om, hadden plaats gehad (‘onvrijwillige’ of ‘gedwongen’ verkopen). In het eerste geval moest de oorspronkelijke eigenaar bewijzen dat hij niettemin onder dwang van op handen zijnde wettelijke maatregelen had gehandeld: in dat geval was de overeenkomst vernietigbaar en kon zij op verzoek van de benadeelde partij door de rechter worden vernietigd. In het tweede geval ging het ontwerp uit van een onweerlegbaar vermoeden van kwade trouw bij de verkrijger, waarbij de koopovereenkomsten van rechtswege nietig waren en de gevolgen ervan ongedaan moesten worden gemaakt.¹⁵⁸

Het ging bij de onvrijwillige of gedwongen verkopen om een *absolute* (‘openbare orde’) *nietigheid*, om *nietigheid van rechtswege*, hetgeen in principe betekende dat zij door iedereen kon worden ingeroepen. Het *Comité juridique* stelde echter voor om met betrekking tot de ‘gedwongen’ verkopen, het inroepen van de *nietigheid* voor te behouden aan de oorspronkelijke eigenaren of hun erven of vertegenwoordigers en, in tweede instantie, aan de Staat. Met die aanpassing wilde het juridisch comité voorkomen dat ook verkrijgers te kwader trouw zich uit eigen beweging op de *nietigheid* zouden kunnen beroepen, omdat deze lieden op geen enkele manier van de regeling mochten profiteren – en dus zelfs niet van de ‘absolute’ ongeldigheid van de door hen verrichte rechtshandelingen! Ook moest de Staat het recht krijgen om zich vermogenswaarden toe te eigenen die voor restitutie in aanmerking kwamen, wanneer en voor zolang daarmee een algemeen belang zou zijn gediend. Als voorbeeld werd genoemd een door de Duitsers geroofd kasteel dat na de bevrijding door de Franse Staat tijdelijk als sanatorium kon worden gebruikt.

Ten aanzien van de ‘vrijwillige’ verkopen werd uitgegaan van *relatieve nietigheid*: de overeenkomst was ‘voorwaardelijk’ rechtsgeldig, afhankelijk van de vraag of de verkoper aan de rechter om de *nietigverklaring* van de overeenkomst zou verzoeken. Het verschil tussen de *relatieve nietigheid* van de ‘vrijwillige’ verkopen en de *absolute nietigheid* van de ‘gedwongen’ verkopen school vooral in het feit dat in het eerste geval het rechterlijk oordeel *constitutief* werd geacht voor het intreden van de *nietigheid*, waartoe de

158 Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 44. In het ontwerp-Giacobbi waren de twee categorieën in twee verschillende concept-verordeningen ondergebracht; zie voor de teksten van deze concepten Lyon-Caen, *Les spoliations*, Documents annexés, ‘Projet Gouvernemental initial d’Alger (2 projets d’ordonnances)’.

rechter slechts mocht overgaan op verzoek van de benadeelde partij. Het intreden van de relatieve nietigheid was dus afhankelijk van de benadeelde partij, die naar de rechter moest stappen, en van een daaropvolgende rechterlijke uitspraak. Ook ten aanzien van de ‘gedwongen’ verkopen was een rechterlijk oordeel verplicht gesteld. Maar in het laatste geval kon de rechter – ook ambtshalve – slechts ‘constateren’ dat de in het geding zijnde transacties nietig waren, als bleek dat er buiten de eigenaar om, door een zogenaamde ‘beheerder’ was verkocht. Zijn oordeel was in dat geval niet *constitutief* voor het intreden van de nietigheid, maar simpelweg *declaratoir*. In de praktijk betekende het onderscheid dat de rol van de rechter ten aanzien van de ‘gedwongen’ transacties heel beperkt was: was er naar het oordeel van de rechter sprake van verkopen die ‘buiten de oorspronkelijke eigenaar om’ waren verricht, nadat deze zijn beschikkingsbevoegdheid had verloren, dan kon de rechter niet anders dan de nietigheid daarvan constateren, en moest hij zich vervolgens buigen over de gevolgen die dat met zich meebracht. Was er sprake van een ‘vrijwillige’ transactie, dan moest de rechter nagaan of de *eventuele* nietigheid, in het licht van de concrete omstandigheden waaronder de overeenkomst tussen partijen was gesloten, al dan niet moest worden uitgesproken. Bij die beoordeling van de feitelijke omstandigheden had de rechter een grotere vrijheid.

Terug naar het ontwerp-Giacobbi, waarin, zoals vermeld, dit belangwekkende onderscheid in nietigheid van ‘gedwongen’ respectievelijk ‘vrijwillige’ transacties reeds werd gemaakt. Terwijl de absolute nietigheid van de ‘gedwongen’ verkopen gepaard ging met een onweerlegbaar vermoeden van kwade trouw aan de kant van de verkrijger, en dus min of meer ‘automatisch’ tot restitutie van het geroofde goed moest leiden, was het ontwerp een stuk minder gunstig voor degenen die ‘vrijwillig’, maar onder dreiging van komende of reeds afgekondigde discriminerende maatregelen, hadden verkocht. In de eerste plaats lag de bewijslast dat er sprake was geweest van dwang, in dit eerste ontwerp bij de verkoper. Niet duidelijk was of dat bewijs reeds kon worden geleverd door aan te tonen dat men tot een categorie behoorde die tijdens de bezetting getroffen werd door discriminerende wetgeving. In de tweede plaats kon deze groep geen gebruik maken van een versnelde procedure die wel openstond voor degenen wier goederen ‘gedwongen’ waren verkocht. De ‘vrijwillige’ verkopers moesten gebruik maken van de normale civielrechtelijke procedure, die eindeloos lang kon duren.¹⁵⁹

In de derde plaats kwamen in het geval van ‘vrijwillige’ verkopen slechts bepaalde categorieën goederen voor restitutie in aanmerking. Volgens het ‘exposé des motifs’, de memorie van toelichting die eind juli naar het voorlopig parlement werd gestuurd, moest het rechtsherstel op dit punt beperkt blijven tot het meest duurzame en tastbare gedeelte van een vermo-

¹⁵⁹ Zie het rapport van het *Comité juridique* in: CE, D 785, 65ab ‘Nullités’.

gen, zoals onroerend goed, zakelijke rechten en bedrijven ('fonds de commerce'). Andere, vlottende goederen zouden zo gemakkelijk overdraagbaar zijn en zo snel van waarde kunnen veranderen, dat het belang van de oorspronkelijke eigenaren bij restitutie moest wijken voor het belang van de verkrijgers te goeder trouw.¹⁶⁰

In de vierde plaats moest de door de oorspronkelijke eigenaar ontvangen koopprijs ten minste 25% lager zijn geweest dan de marktwaarde van het goed op het moment dat de transactie werd gesloten (de 'juiste prijs'). Dit omdat het bewijs van dwang dat de oorspronkelijke eigenaar moest leveren slechts onomstotelijk zou kunnen blijken uit het bestaan van een aanzienlijke benadeling.¹⁶¹ In de vijfde plaats werden derde-verkrijgers te goeder trouw beschermd wanneer zij vóór 12 november 1943 hadden verkregen.¹⁶² Volgens een kritische Cassin waren deze inperkingen van het rechtsherstel ten nadele van degenen die 'vrijwillig' hadden verkocht, geïnspireerd op de Algerijnse rechtsherstelverordening uit 1943, die op een mislukking was uitgelopen.¹⁶³

Op 20 augustus 1944 bracht M. Dumesnil de Gramont namens de parlementaire wetgevingscommissie rapport uit (het 'rapport-Dumesnil de Gramont'). In dit rapport memoreerde de commissie allereerst de plechtige verklaring van St James van 5 januari 1943, en de verordening van 12 november 1943 waarin het *Comité national français* had verzekerd dat deze geallieerde verklaring in Frankrijk volledig zou worden uitgevoerd. De complexe wijze waarop verschillende categorieën mensen waren beroofd en ontrecht, maakten het ontwerpen van regels voor ongedaanmaking echter bijzonder lastig.¹⁶⁴ De uitdaging van het probleem dat zich voordeed was volgens het rapport gelegen in:

160 Zie 'Exposé des motifs', in: AN, C 15269; 94001/691.

161 Daarbij werd aangesloten bij de rechtsfiguur van de *laesio enormis* uit de Code civil; zie bijv. art 1674 C.civ.

162 Toen werd door De Gaulle de programmatische verordening betreffende de nietigheid van roofhandelingen uitgevaardigd.

163 Zie 'projet ravitaillement', in: AN, C 15269; 94001/682.

164 Zie M. Dumesnil de Gramont, 'Rapport sur l'annulation des actes accomplis dans la crainte ou en application d'une législation ou de mesures ennemies ou d'inspiration ennemie' (rapport Dumesnil de Gramont), 1-2 in AN, Fonds René Cassin, 382 AP 72: 'Il ne faut pas perdre de vue que les lois ou mesures d'exception ont frappé de multiples catégories de Français: ce sont notamment les Alsaciens et Lorrains victimes de l'annexion effectuée par l'Allemagne, dès juillet 1940, les paysans des Ardennes et d'autres régions de l'Est dépossédés de leur exploitation au profit d'exploitations allemandes, les Israélites atteints par les mesures raciales, les patriotes coupables d'avoir rejoint la France libre ou d'avoir lutté contre l'ennemi et le pseudo-gouvernement de Vichy./Ces spoliations ont porté sur des biens de toute nature: immeubles, fonds de commerce, oeuvres d'art, valeurs mobilières, charges et offices, etc. Elles ont pris les formes les plus variées depuis la vente faite apparemment avec l'accord des deux parties jusqu'à la confiscation pure et simple par l'occupant ou le prétendu gouvernement de l'État Français. Enfin, elles ont été ordonnées par des actes très divers, tantôt par

‘[...] la difficulté d’établir un texte assez large pour embrasser un ensemble aussi complexe, assez précis pour tracer des règles claires et éviter ainsi une jurisprudence incohérente.’¹⁶⁵

Die zoektocht naar een wettekst die even omvattend als precies was, naar ‘heldere regels’ om een incoherente rechtspraak te vermijden, markeert een belangrijk verschil met de voorbereiding van de Nederlandse herstelwetgeving door de commissie-Eggens. Deze had immers uitdrukkelijk voor ‘open normen’ gekozen, met de ‘redelijkheid en billijkheid’ als beslissende maatstaf om aan de complexiteit van problemen het hoofd te bieden.

De wetgevingscommissie toonde zich bijzonder kritisch over de wijze waarop de ongedaanmaking van de ‘vrijwillige’ verkopen in de ontwerp-tekst was geregeld. Daarbij verwees zij naar geschokte reacties die er op dat onderdeel van het ontwerp reeds vanuit kringen van verzetsstrijders en door mensenrechtenorganisaties waren geuit. Volgens het rapport was de voorgestelde regeling voor deze categorie beroofden een enorme achteruitgang ten opzichte van de bescherming die de Franse *Code civil* in vergelijkbare gevallen bood. Zoals gezegd kon naar gewoon Frans recht van een wilsgebrek sprake zijn wanneer de verkoper had gehandeld onder invloed van een van buitenaf komende kracht (‘violence’), waaraan hij redelijkerwijs geen weerstand had kunnen bieden.¹⁶⁶ Als klassiek voorbeeld werd de kapitein van een schip in nood genoemd, die onder dwang van de situatie accoord gaat met apert onredelijke eisen van degene die het schip komt redden. Omdat de overeenstemming bereikt wordt onder druk van een dreigend gevaar (‘un danger imminent’), is deze ongeldig. Op grond van de *Code civil* was de overeenkomst vernietigbaar, zodra was komen vast te staan dat de kapitein onder invloed van dat imminente gevaar had gehandeld. De dwangpositie van ‘vrijwillige verkopers’ die onder druk van op handen zijnde of reeds afgekondigde discriminerende wetgeving hadden gehandeld, was met die van de kapitein vergelijkbaar. Maar hun juridische positie was niettemin een stuk minder gunstig. Behalve dat zij net als de kapitein moesten aantonen dat zij in een dwangpositie hadden verkeerd, moesten zij immers tevens bewijzen dat zij voor ten minste een kwart door de totstandgekomen transactie waren benadeeld. Voorts kon de nietigheid van de overeenkomst niet worden tegengeworpen aan derden die het goed niet uit de eerste hand had-

---

des lois ou décrets de Vichy, tantôt par des ordonnances allemandes; parfois même elles ont constitué de simples mesures de fait qu’aucun texte n’avait édictées.’

165 Rapport Dumesnil de Gramont, 2.

166 Vgl. art. 1111 C.civ. Niet van belang was of de ‘violence’ afkomstig was van degene met wie werd gecontracteerd, of van ‘buitenaf’ kwam, van een derde persoon of instantie, of voortvloeiend uit de omstandigheden.

den verkregen en niet van de herkomst van het goed op de hoogte waren geweest.

Het feit dat de rechtspositie van diegenen die onder dwang van de omstandigheden ‘vrijwillig’ hadden verkocht duidelijk slechter was dan die van ‘normale’ rechtzoekenden, die zich wel op het systeem van de *Code civil* konden beroepen, was ontoelaatbaar volgens de commissie.¹⁶⁷ Naar haar oordeel moest het door Vichy begane onrecht ongedaan worden gemaakt met behulp van wetgeving die de slachtoffers niet veel slechter zou behandelen dan ‘gewone’ justitiabelen in analoge gevallen. De herstelwetgeving moest in overeenstemming zijn met elementaire rechtsbeginselen die aan het ‘gewone’ civiele recht van de *Code civil* ten grondslag lagen. Ook in dit opzicht tekende zich reeds in de eerste voorbereidingsfase van de Franse herstelwetgeving derhalve een duidelijk verschil af met de tegelijkertijd door de commissie-Eggens in Londen voorgestane oplossing. De Nederlandse regeling die in het wetsbesluit E 100 werd neergelegd, week juist op cruciale punten sterk af van het gewone burgerlijk recht, vanuit de gedachte dat een uitzonderlijke situatie om uitzonderlijke wetgeving vroeg.

Vanzelfsprekend kon ook de Franse herstelwetgeving, in de omstandigheden waarin zij totstandkwam niet geheel ‘normaal’ zijn; net zoals het comité rond De Gaulle geen ‘gewone’ regering kon zijn. Maar toch was het streven erop gericht de ‘uitzondering’ van Vichy ongedaan te maken door een dubbele ‘normalisatie’ die al in de bezettingstijd gestalte kreeg: enerzijds door de opname van zoveel mogelijk rechtsstatelijke en democratische elementen in de organisatiestructuur van het Vrije Frankrijk en anderzijds door de inhoudelijke maatregelen ter voorbereiding van de terugkeer naar de republiek zoveel mogelijk in de pas te laten lopen met fundamentele beginselen van de republikeinse rechtsorde. Bij het rechtsherstel speelden in het bijzonder de grondprincipes van het ‘droit commun’ van de *Code civil*. Cassin, die een direct verband legde tussen de republikeinse geest en de mensenrechten, was één van de drijvende krachten achter deze aanpak. Hij was zich ervan bewust dat bijvoorbeeld het tweehoofdige CFLN zoals dat in mei 1943 werd ingesteld, vergelijkbaar was met het regime van Vichy, in de zin dat de uitvoerende en wetgevende macht in één hand waren verenigd. Maar bij Vichy, aldus Cassin, was deze verwarring:

‘[...] systématique et procédait d’une hostilité de principe a tout régime électif. A Alger, elle résultait uniquement des circonstances et tendait à disparaître.’¹⁶⁸

Iets soortgelijks kan ook voor de totstandkoming van de Franse herstelwetgeving worden gezegd. De rode draad door de voorbereiding lijkt de gedachte dat het systeem van het rechtsherstel *zoveel mogelijk* in de pas

167 Rapport Dumesnil de Gramont, 3.

168 Cassin, nota m.b.t. legaliteit France Libre, ongedateerd, in AN, Fonds René Cassin, 382 AP 74.

moest lopen met de grondbeginselen van het civiele recht. Sommige afwijkingen werden niettemin aanvaard: bijvoorbeeld de keuze voor een vorm van snelrecht, voor een sterk verkorte procedure in zaken van rechtsherstel.

De wetgevingscommissie stelde, met terzijdelating van details, een verdere aanscherping van de rechtsherstelregeling voor, in het bijzonder op het punt van de 'vrijwillige verkopen'. De voorlopige regering van De Gaulle mocht na alle plechtige verklaringen en beloftes die in de bezettingstijd waren gedaan, niet op het laatste moment terugkrabbelen en buigen voor de *status quo*, uit angst voor sociale en economische onrust die als gevolg van het rechtsherstel zou kunnen ontstaan:

'Nous avons déjà reconnu que l'annulation des mesures prises sous l'inspiration ennemie et de leurs effets, entrainerait dans les situations acquises de sérieuses perturbations. *Mais le respect exagéré du statu quo, le désir poussé à l'extrême de ménager la tranquillité publique aboutiraient au maintien d'iniquités qui ont soulevé la réprobation unanime des nations unies.*

Le Gouvernement provisoire de la République Française, en confirmant le 12 novembre dernier l'adhésion de la France Libre du 5 janvier 1943, a posé en principe que toute trace de ces iniquités devait être effacée. Il se mentirait à lui-même si les textes pris en application de ce principe laisseraient subsister même partiellement, les spoliations accomplies sous un régime odieux.'¹⁶⁹

Handhaving van de *status quo* kwam neer op de bescherming van profiteurs van begaan onrecht en dat was 'mal assurer la paix intérieure', zoals de wetgevingscommissie het elders in haar rapportage uitdrukte.¹⁷⁰ Wel was zij het met de voorlopige regering eens, dat de periode van rechtsherstel kort moest zijn ter voorkoming van te veel sociale onrust, hetgeen betekende dat de termijnen, waarbinnen een rechtsherstelclaim zou kunnen worden ingediend, zeer beperkt dienden te zijn. Tenslotte voerde de commissie nog één (later veelvuldig geciteerd) argument aan ten faveure van een principieel, ruimhartig restitutiebeleid:

'Enfin, il ne faut pas oublier que parmi les victimes des mesures de spoliation figure au premier rang la France elle-même: sans doute soupçonnons-nous à peine l'étendue du pillage systématique auquel l'ennemi et ses complices ont soumis nos richesses nationales.

La France aura donc des revendications à faire valoir. Mais le poids de sa réclamation se trouverait singulièrement amoindri si elle ne faisait pas régner sur son propre sol la justice totale que dans les règlements internationales elle demandera pour elle-même.'¹⁷¹

169 Rapport Dumesnil de Gramont, 7. Curs. auteur.

170 Rapport Dumesnil de Gramont, 5.

171 Rapport Dumesnil de Gramont, 8.

De commissie riep de wetgever op niet met twee maten te meten. Ook Frankrijk zelf was ernstig geplunderd en zij zou haar eigendommen in het buitenland moeten teruggeisen. Maar de Franse claims zouden volgens de commissie een belangrijk deel van hun geloofwaardigheid verliezen als Frankrijk niet volgens dezelfde stringente maatstaven als waarop zij zich voor zichzelf in het buitenland beriep, in eigen land recht zou doen wederen aan de claims van de beroofde bevolkingsgroepen. Een principieel rechtsherstelbeleid, ruimhartig gevolggevend aan de belofte die vervat was in de plechtige verklaring van St James van 5 januari 1943, was dus ook in het landsbelang.

4.2 Lokale initiatieven. De aanpak van Terroine

Met de verschijning van het rapport-Dumesnil de Gramont op 20 augustus 1944 – vergezeld van een eigen voorstel voor een rechtsherstelverordening van de parlementaire wetgevingscommissie dat hier buiten beschouwing kan blijven¹⁷² – eindigde het Algerijnse chapter uit de voorbereidingsgeschiedenis van de Franse herstellwetgeving. Op 25 augustus 1944 volgde de bevrijding van Parijs door Franse troepen onder leiding van generaal Leclerc en de feestelijke intocht van De Gaulle. Een week later, op 2 september, vergaderde het *Gouvernement Provisoire* voor de eerste maal in Parijs. In de daaropvolgende hectische weken – in delen van Frankrijk werd nog steeds gevochten – had de voorbereiding van de rechtsherstellwetgeving geen prioriteit, met als gevolg dat sommige civiele rechters zelf het initiatief namen en op basis van de verordening van 9 augustus 1944 en het ‘droit commun’ van de *Code civil* verzoeken om rechtsherstel gingen toewijzen of, hetgeen vaker voorkwam, in afwachting van een specifieke rechtsherstellwet, conservatoire maatregelen troffen.¹⁷³ Tegelijkertijd werden er ook op lokaal niveau belangrijke initiatieven ontplooid. Vooral in het zuidelijke deel, in de voormalige onbezette zone, namen nieuw aangestelde, veelal uit het verzet afkomstige bestuurders voortvarende maatregelen ter restitutie van geroofd goed.¹⁷⁴ In de regio’s rond Marseille, Montpellier, Toulouse en Lyon vaardigden ‘commissarissen van de republiek’ plaatselijke decreten

172 De tekst van dit voorstel is als bijlage opgenomen in Lyon-Caen, *Les spoliations*, Documents annexés.

173 In het eerste geval moesten zij de verordening van 9 augustus 1944 – enigszins verwrongen – als een rechtsherstellwet in de zin van de verordening van 12 november 1943 opvatten. Zie verder Lyon-Caen, *Les spoliations*, 11.

174 Op basis van de ‘ordonnance du 21 avril 1944, portant organisation des Pouvoirs publics en France après la libération’, *Journal Officiel d’Alger* (22 april 1944) werden in de verschillende departementen ‘commissarissen van de republiek’ en ‘comités de libération’ aangesteld, die in afwachting van de verkiezingen (met voor het eerst kiesrecht voor vrouwen) over uitgebreide bevoegdheden beschikten. Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 52-53.

uit die zich baseerden op de verordening van 9 augustus 1944 en die het rechtsherstel in die regio's provisorisch organiseerden.¹⁷⁵

Vooraf in Lyon en omgeving kwam het rechtsherstel in sneltreinvaart van de grond, dankzij de wil en het organisatietalent van degene aan wie de uitvoering ervan werd toevertrouwd: de gerenommeerde wetenschapper en verzetsman Émile Terroine, hoogleraar in de biologie in Lyon en in Straatsburg, die zich in de oorlogsjaren in het bijzonder om joodse onderduikers had bekommerd en de laatste maanden van de oorlog had doorgebracht in de beruchte gevangenis van de Gestapo te Lyon, Montluc, maar wiens moreel bij zijn vrijkomen, eind augustus 1944, desondanks ongebroken was.¹⁷⁶

Reeds op 6 september 1944 – drie dagen na de bevrijding van Lyon door de geallieerden – benoemde Yves Farges, *Commissaire de la République de la région Rhône-Alpes*, Terroine tot beheerder-vereffenaar van het ex-CGQJ in deze regio. In die functie ging Terroine methodisch te werk, steunend op een drietal regionale decreten die, met het oog op het rechtsherstel, door Farges in de maand september werden vastgesteld.¹⁷⁷ Terroine's methode bestond erin alle rekeningen van door Vichy aangestelde beheerders te blokkeren, terwijl over de joodse vermogens tegelijkertijd nieuwe beheerders ('mandataires de justice') werden benoemd, die bij de afwikkeling een bemiddelende rol konden spelen. Deblokking van de rekeningen stond Terroine slechts toe, als de Vichy-beheerders volledig rekening en verantwoording over alle door hun 'beheerde' vermogens hadden afgelegd.¹⁷⁸ Niet verkochte vermogenswaarden werden zonder meer aan de oorspronkelijke eigenaren teruggegeven, terwijl ten aanzien van zaken die wel waren verkocht conservatoire maatregelen werden getroffen. Dankzij het archief van het ex-

175 De lokale autoriteiten hadden kort na de bevrijding een grote vrijheid van handelen, een zeldzaamheid in de recente geschiedenis van het sterk gecentraliseerde Frankrijk. Zie Laurent Douzou, *Voler les Juifs. Lyon 1940-1944* (Paris 2002), 249.

176 Zie over Terroine (1882-1974) verder Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 53-54; Douzou, *Voler les Juifs*, 250-251. Over zijn verblijf in de gevangenis schreef Terroine direct na zijn vrijlating een indrukwekkend verslag dat hij op aandringen van ex-medegevangenen publiceerde: Emile F. Terroine, *Dans les Geôles de la Gestapo. Souvenirs de la prison de Montluc* (Lyon 1945). Zijn toestand op het moment dat hij vrijkwam, eind augustus, nadat de Duitsers waren weggetrokken, omschreef hij in de laatste alinea aldus (150): 'C'est fini. Le cauchemar est terminé; dans quelques instants je serai parmi les miens et, malgré la captivité, en excellent état physique et moral. Ma joie devrait être sans borne et pourtant il n'en est rien. Jamais plus ma pensée ne se détachera des disparus, de ceux qui ne verront pas la libération de la France à laquelle ils avaient si ardemment travaillé, les meilleurs d'entre nous et qui payèrent de leur vie le crime d'avoir trop aimé leur pays.' Dit fragment tekent de mentaliteit van de man die aan het hoofd kwam te staan van de *Service des restitutions* (zie verder in dit betoog).

177 Het ging om de Arrêtés N°11 (3 september 1944); N°152 (16 september 1944) en N°224 (23 september 1944), gepubliceerd in *Journal Officiel du Commissaire de la République de la région Rhône-Alpes*, tevens afgedrukt in Douzou, *Voler les Juifs*, 261-264.

178 Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 55-56.

CGQJ in de regio Rhône-Alpes had Terroine een precies inzicht in de handel en wandel van die organisatie en zocht hij niet alleen naar de daders en medeplichtigen van de 'arisering', maar even actief naar personen (of hun nabestaanden) die slachtoffer van maatregelen van ontrechting waren geweest. Het waren, anders gezegd, niet de slachtoffers die hun recht moesten halen, maar Terroine als beheerder-vereffenaar die namens de Franse Staat de slachtoffers opspoorde en zelf het initiatief nam om hen zo snel mogelijk in hun rechten te herstellen.

Die aanpak van Terroine had succes. Op 29 december 1944, daags voordat zijn taken zouden worden overgedragen aan het ministerie van Financiën en hij om die reden van zijn functie zou worden ontheven, stuurde hij een eindverslag van zijn activiteiten aan Farges, waarin hij verklaarde dat ten aanzien van de dossiers (165 betreffende onroerend goed en 619 betreffende bedrijven) die hij in het archief van het ex-CGQJ te Lyon had aangetroffen, hij bijna alle die betrekking hadden op 'niet verkochte' vermogenswaarden waarvan de rechthebbenden waren opgespoord, tot een goed einde had weten te brengen; het ging om ongeveer 40% van het totaal. De nog lopende dossiers betroffen zaken waarin het omgekeerde het geval was: rechthebbenden waren nog 'zoek' of de vermogenswaarden waren doorverkocht, zodat slechts voorlopige maatregelen waren genomen, in afwachting van nadere regelgeving.¹⁷⁹

In de maanden oktober en november 1944 had de voorlopige regering in Parijs het rechtsherstelbeleid weer naar zich toegetrokken door op een aantal dringende punten regelend in te grijpen. Er werden in totaal drie verordeningen afgekondigd die op het rechtsherstel betrekking hadden, waarbij opvalt dat het voorlopig parlement bij de totstandkoming niet werd geraadpleegd. Op 16 oktober 1944 verscheen een verordening die de restitutie regelde van goederen die op grond van anti-republikeinse Vichy-wetgeving onder beheer van de dienst domeinen waren gebracht, en zich nog steeds onder beheer van deze dienst bevonden. De verordening regelde zonder veel plichtplegingen dat deze goederen kosteloos aan de rechthebbenden moesten worden teruggegeven.¹⁸⁰

Op 14 november 1944 werden twee andere verordeningen uitgevaardigd, die een voorschot namen op de belangrijkste rechtsherstelverordening die pas op 21 april 1945 van kracht werd. Eén had, in het verlengde van de verordening van 16 oktober, betrekking op geroofde vermogenswaarden in de ruimste zin van het woord ('biens, droits et intérêts') die zich op 9 augustus 1944 (de dag dat de verordening tot herstel van de legaliteit van de republiek was afgekondigd) nog in handen van 'administrateurs provisoires'

179 Rapport van Terroine aan Farges, 29 december 1944, tweede paragraaf, in archief AN, AJ 38/3626. Zie ook Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 61; Douzou, *Voler les Juifs*, 292 ev.

180 'Ordonnance du 16 octobre 1944 relative à la restitution par l'administration des domaines de certains biens mis sous séquestre', *JORF* (17 oktober 1944).

hadden bevonden.¹⁸¹ Die goederen moesten op aanvraag van rechthebbenden binnen een maand nadat die aanvraag werd gedaan, aan hen worden teruggegeven. Voorts waren beheerders verplicht binnen twee maanden nadat een aangetekend verzoek daartoe door de rechthebbende was ingediend, aan deze rekening en verantwoording af te leggen. Beheerders moesten onder andere precies aangeven welke goederen, rechten en belangen die onder hun beheer hadden gestaan object van rechtshandelingen waren geweest ‘avec l’indication précise des noms et adresses des bénéficiaires ou acquéreurs’, aldus art. 6 sub 2° van de ‘beheerdersverordening’ van 14 november 1944.

Opvallend is dat er in deze verordening plotseling een juridische band werd gecreëerd tussen de ‘administrateur provisoire’ en de eigenaar van het beheerde vermogen. De persoon die tot op dat moment slechts verantwoording verschuldigd was geweest aan het CGQJ, en die was aangesteld om het vermogen van de uit zijn rechten ontzette eigenaar zo snel mogelijk te liquideren, moest ineens rekening en verantwoording gaan afleggen aan de persoon die hij dit had aangedaan. Al werd de ‘omkering’ van de rechtsfiguur van het beheer op die manier weer teniet gedaan, stuitte de maatregel op verzet van, bijvoorbeeld, een man als Terroine.

Tegelijkertijd bepaalde de verordening uitdrukkelijk dat het rechtsherstel met betrekking tot geroofde goederen die wèl door ‘beheerders’ verkocht waren of anderszins te gelde gemaakt in de rechtsherstelverordening die nog in voorbereiding was zou worden geregeld. Daarmee werden rechters die reeds rechtsherstel waren begonnen te verlenen op basis van de verordening van 9 augustus 1944 teruggefloten: ten aanzien van ‘doorverkochte’ vermogenswaarden konden zij voortaan slechts conservatoire maatregelen nemen totdat de aangekondigde ‘omvattende’ rechtsherstelverordening in april 1945 van kracht werd. Daartegenover stond dat beroofden op grond van artikel 2 van de verordening van 14 november 1944 wel direct aanspraak konden maken op de verkoopopbrengst van geroofde goederen, voorzover die opbrengst zich ten tijde van de aanvraag nog in de macht van de ‘beheerder’ bevond. Buiten het toepassingsbereik van deze verordening vielen particuliere huurrechten.¹⁸² De restitutie van deze rechten vormde het

181 Zie art. 1 van de ‘Ordonnance du 14 novembre 1944 portant application de l’ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l’ennemi et sous son contrôle’, *JORF* (15 november 1944): ‘[T]outes les personnes physiques ou morales, ou leurs ayants cause dont les biens ont été l’objet de mesures de séquestre, de administration provisoire, de gestion, de liquidation exorbitantes du droit commun, en vertu soit des actes dits “lois, décrets, arrêtés ou règlements” du prétendu gouvernement de Vichy, soit du fait des autorités occupantes, rentrent de plein droit en possession de leurs biens, droits et intérêts qui n’ont pas fait l’objet de mesures de liquidation ou d’actes de disposition à la date de la mise en vigueur de l’ordonnance du 9 août 1944 [...]’.

182 ‘Ordonnance du 14 novembre 1944 concernant la réintégration de certains locataires’, *JORF* (15 november 1944).

onderwerp van de andere verordening die op 14 november 1944 van kracht werd.

De verordening ten aanzien van ‘nog onder beheer staande goederen, rechten en belangen’ van 14 november 1944, betekende een centralisering van het beleid en had dan ook consequenties voor de wijze waarop in de provincie, door de lokale autoriteiten inmiddels aan rechtsherstel werd gedaan. De methode van Terroine werd er bijvoorbeeld direct door geraakt, en het is dan ook niet verrassend dat hij daar veel moeite mee had. In het genoemde eindverslag van 29 december 1944, maakte hij gewag van ‘fouten’, ‘verwaarlozingen’, ‘tegenstrijdigheden’ en ‘nalatigheden’ die aan de verordening zouden kleven. Volgens Terroine school de grootste ‘fout’ in het feit dat de beroofde joden aan hun lot werden overgelaten. Zij waren het immers zelf die volgens de nieuwe regels een rechtsherstelclaim bij het gerecht moesten indienen en die contact met de Vichy-beheerder moesten opnemen om van hem rekening en verantwoording te eisen. Dat was geheel tegen de idee van Terroine, dat

‘[...] en contrepartie de l’oeuvre néfaste de Vichy, le Gouvernement de la IVe République créât un office liquidateur, prenant lui-même l’initiative des mesures réparatrices, en assurant lui-même l’exécution, procédant lui-même aux interventions de toute nature tendant à remettre les propriétaires légitimes en possession de leurs biens. Le Gouvernement de Vichy avait organisé le vol, celui de la IVe République devait organiser la restitution.’¹⁸³

Door het rechtsherstel geheel in handen te geven van een uitvoerende instantie, kon het direct contact en daarmee elke vorm van discussie tussen ‘beroorfde’ en ‘rover’ (de ‘beheerder’ of de verkrijger te kwader trouw) worden vermeden, zo betoogde Terroine. De uitvoerende instantie kon als middelaar fungeren en partijen efficiënte oplossingen aanreiken, belangrijk voor de sociale vrede en de economische wederopbouw; een efficiëntie die een juridische procedure niet kon bieden. Deze benadering van het rechtsherstel, die men het ‘model van Lyon’ zou kunnen noemen, werd ook door sommige juristen en politici bepleit.¹⁸⁴

183 Rapport van Terroine aan Farges, 29 december 1944, in AN, AJ 38/3626.

184 Zo schreven de advocaten André Weil-Curiel en Raymond Castro in het voorwoord van een uitgebreid commentaar op de rechtsherstelwetgeving (Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 11): ‘[L]a tâche de remettre les spoliés en possession de leur biens aurait dû être confiée non à l’autorité judiciaire mais à l’autorité administrative. De même qu’un Commissariat est responsable du plus grand nombre de spoliations, un Commissariat aux Restitutions aurait dû rétablir les spoliés dans leurs fonds de commerce, leurs sociétés ou leurs immeubles. Les spoliateurs éliminés qui auraient eu des réclamations à présenter auraient toujours eu la ressource de s’adresser à justice pour faire valoir leurs droits s’ils en avaient.’ In het voorlopig parlement brak het ACP-lid Florimond Bonte, tijdens de beraadslagingen over de nieuwe grote rechtsherstelverordening een lans voor deze benadering (Débats de l’ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945, *JORF* (16 maart 1945), 496: ‘La solution la meilleure,’ stelde hij, ‘eût été que,

Met ‘verwaarlozingen’ doelde Terroine in zijn eindverslag vooral op het feit dat de regeling niet voorzag in een speciale overheidsinstantie die maatregelen zou nemen ter bescherming van joodse vermogens ten aanzien waarvan vooralsnog geen rechthebbenden konden worden gevonden. Volgens hem was het moeilijk voorstelbaar dat het Openbaar Ministerie, dat toch al werd overladen met werk, deze taak serieus zou vervullen. ‘Tegenstrijdig’ was in zijn ogen onder andere het gegeven dat de door Vichy aangestelde beheerders, hun toch ‘nietige’ beheer mochten voortzetten totdat over het rechtsherstel zou zijn beslist. Hij toonde zich, evenals anderen¹⁸⁵, ontzet over het feit dat de wetgever was ‘vergeten’ dwingende maatregelen voor te stellen om frauduleuze handelingen van beheerders te voorkomen, die immers niets te verliezen hadden. Met het ontzetten van Vichy-beheerders uit hun functie en de blokkering van hun rekeningen had Terroine juist zoveel succes geboekt, maar de verordening van 14 november 1944 maakte dat rigoureuze beleid voortaan onmogelijk.

Was de kritiek van Terroine zo fel omdat hij verbitterd was geraakt, omdat hij door de plotselinge centralisatie van het rechtsherstelbeleid zijn werk in Lyon niet kon afmaken? Hij ontkende het in het eindverslag:

‘Il me serait infiniment pénible que ma désapprobation des mesures prises par le pouvoir central fut mise au compte d’une rancoeur personnelle provoquée par le désaveu implicite de l’oeuvre que j’ai poursuivie ici et par la suppression de la mission que vous m’avez confiée. En tout état de cause, je vous aurais demandé de me décharger de cette dernière [mission] à bref délai. Homme de science, quelque peu égaré et peut être maladroit dans un poste d’action [sic], je devais retourner sans tarder aux préoccupations et aux devoirs essentiels qui sont les miens. Si j’ai formulé des critiques avec la franchise peut être un peu rude qui m’est propre, c’est dans un but constructif et pour le bien de mon pays qui, quelque désaccord que nous puissions avoir les uns et les autres sur les moyens, est notre souci commun.’¹⁸⁶

---

dès la libération, on créât un office liquidateur prenant lui-même l’initiative des mesures réparatrices, en assurant lui-même l’exécution, procédant lui-même aux interventions de toutes natures tendant à remettre les propriétaires légitimes en possession de leurs biens. Ce ne fut malheureusement pas le cas.’

185 Ook de *Association Nationale des Victimes de l’Allemagne et de Vichy*, waarover hieronder meer waarschuwde in een nota die in dezelfde tijd verscheen dat de verordening van 14 november 1944 aan de ‘beheerder’ de mogelijkheid liet ‘d’user de tous les moyens frauduleux pour se soustraire à ses obligations’. Zie *Association Nationale des Victimes de l’Allemagne et de Vichy*, ‘Note sur l’élaboration d’une ordonnance portant seconde application de l’ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l’ennemi et sous son contrôle’ (januari 1945), 4, in CE, D 785 ‘Spoliations’.

186 Rapport van Terroine aan Farges, 29 december 1944, in AN, AJ 38/3626.

Terroine noemde de restitutie van geroofd goed aan de gedeposedeerden vervolgens:

‘[...] une oeuvre à la fois de justice et d’humanité dont la signification morale et politique dépasse de beaucoup les valeurs matérielles en cause. Elle doit être aux yeux de la France et du monde, une des grandes manifestations tangibles du droit et de la légalité républicaine.’¹⁸⁷

Juist daarom was het nodig, herhaalde hij, dat een overheidsorgaan zou waken over de belangen van de beroofden en ervoor zorgde dat hun bezittingen zo snel mogelijk werden teruggegeven. Het was niet van belang onder welk departement of bestuur zo’n orgaan zou komen te vallen:

‘[...] la souillure de Vichy n’en sera pas moins effacé et l’oeuvre que nous avons l’orgueil d’avoir été les premiers à accomplir à Lyon n’aura pas été inutile.’¹⁸⁸

Maar op dat principiële punt zou Terroine zijn zin niet krijgen. De historicus Antoine Prost gaf daar in zijn rapport in het kader van de Mission-Matéoli de volgende verklaring voor:

‘[L]a procédure administrative, dans un domaine aussi délicat que le droit de propriété, caractérisait précisément le refus, par Vichy, des règles républicaines, et la République restaurée voulait marquer sa différence en confiant à la justice, et non à une administration, le soin de régler les inévitables litiges nés de l’aryanisation.’¹⁸⁹

Juist de toegang tot het recht en de toegang tot een onafhankelijke rechter – *a fortiori* in geschillen die het recht op eigendom betroffen – lagen aan de basis van het project van herstel van de legaliteit van de republiek, niet het primaat van de uitvoerende macht, in scherp en veelbetekenend contrast met het autoritaire bewind van Vichy.

Wel werd eind januari 1945 een landelijke *Service des restitutions* opgericht, ressorterend onder het ministerie van Financiën en met de hooggeleerde bioloog en verzetsman Émile Terroine – die ook in Parijs en zelfs bij De Gaulle was opgevallen – als de eerste directeur. Ook in die nieuwe functie bleek hij een meester in het opzetten van een effectieve organisatie met weinig mankracht en middelen. De *Service des restitutions* zou zich niet alleen bezig houden met het opsporen en bijstaan van slachtoffers van de ontrechting, maar ook systematisch verifiëren of zij hun recht wel gehaald hadden. Daartoe maakte de *Service* gebruik van formulieren, die bij duizen-

187 Ibid.

188 Ibid.

189 Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 67.

den tegelijk aan joodse gedeposeerden werden toegezonden. Voorts hield de *Service* een lijst bij van joodse vermogens waarvan de eigenaren of hun nabestaanden niet konden worden gevonden.¹⁹⁰

Deze *Service des Restitutions*, die kort gezegd niets anders deed dan controleren of het rechtsherstel wel gestalte kreeg, of de restituties wel ‘aankwamen’ bij de mensen om wie het ging, is een unicum geweest in de West-Europese geschiedenis van naoorlogse wederopbouw. Opvallend is bijvoorbeeld het contrast met de ‘strikt neutrale’, om niet te zeggen kille wijze waarop een Nederlandse rechtsherstelinstantie als het Nederlands Beheersinstituut functioneerde. Hoewel de *Service* over beduidend minder bevoegdheden beschikte dan Terroine als beheerder-vereffenaar van de ex-CGQJ in Lyon bezeten had – immers de procedure voor de onafhankelijke rechter stond centraal –, bleef de dienst de gedachte koesteren dat het ‘in omgekeerde richting’ moest herhalen, wat Vichy de joden had aangedaan, ofwel:

‘[...] refaire en sens inverse ce que 1044 agents [van het CGQJ] ont fait en plus de trois ans d’un travail continu et persévérant’,

zoals de opvolger van Terroine, Braun, nadat de eerste naar de universiteit was teruggekeerd, nog in september 1946 opmerkte.¹⁹¹

Als directeur van de *Service des Restitutions* heeft Terroine zelf tegevoet kunnen komen aan veel punten van kritiek die hij op de verordening van 14 november 1944 had geuit. Ook in de controle op de ‘administrateurs provisoires’ die rekening en verantwoording moesten afleggen aan de oorspronkelijke eigenaren, zou worden voorzien met de instelling door de minister van Justitie, begin februari 1945, van een *Service temporaire de contrôle des administrateurs provisoires et liquidateurs de biens israélites* (SCAP). Dat de naam van deze dienst overeenkwam met die van Vichy, was geen toeval: ook deze dienst deed niets anders dan controleren of de Vichy-beheerders zich wel aan de nieuwe regels hielden – een dergelijke controle was zelfs dwingend voorgeschreven alvorens kwijting kon plaatsvinden – en of tegen hen ingediende klachten gegrond waren. Die klachten konden niet alleen door gedeposeerden worden ingediend, maar ook door de *Service des Restitutions*, een mogelijkheid die deze instantie op grote schaal heeft benut. In 1949, toen het Franse rechtsherstel reeds op zijn eind liep, had de nieuwe, republikeinse SCAP circa 6.000 klachten ontvangen en behandeld, en dus duidelijk in een behoefte voorzien.¹⁹²

190 Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 77-83.

191 Zie brief van de chef du Service des restitutions (Braun) aan de ‘directeur du blocus’ van het ministerie van Financiën van 6 september 1946 in AN, AJ 38/5682; ook geciteerd in Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 78.

192 Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 65-66, 77.

4.3 De huurdersverordening van 14 november 1944

De tweede verordening die op 14 november 1944 van kracht werd had betrekking op de restitutie van huurrechten ten aanzien van particuliere woonruimte of ruimte voor de uitoefening van een beroep.¹⁹³ Klaarblijkelijk vond het *Gouvernement Provisoire* dit probleem zo urgent dat het op dit punt de grote rechtsherstelverordening die in de maak was niet wilde afwachten en noch het voorlopig parlement, noch het *Comité juridique* bij de voorbereiding ervan betrok. Urgentie lag inderdaad in het nijpende sociale probleem van de woningnood dat Frankrijk en in het bijzonder Parijs pal na de bevrijding in de greep hield. In afwijking van de principiële lijn die in het Franse rechtsherstel werd gekozen en die ook de eindredactie van de verordening van 21 april 1945 zou beheersen, koos de voorlopige regering ervoor om het rechtsherstel van particuliere huurrechten afhankelijk te maken van een belangenafweging tussen de oorspronkelijke huurder die zijn woning had moeten verlaten, en de huurder die zich vervolgens in de woning gevestigd had.

Uitgangspunt was de regel dat de oorspronkelijke huurder in zijn huurrechten werd hersteld, mits deze kon aantonen dat hij door of vanwege een daad van de bezettingsautoriteiten verplicht was geweest de woning te verlaten en er tegen zijn wil uit verwijderd was.¹⁹⁴ Deze bepaling was door de zware bewijslast vele malen ongunstiger voor de beroofde dan de overeenkomstige bepaling uit de latere verordening van 21 april 1945.¹⁹⁵ Bovendien kon alleen de contractuele huurder zelf (en bijvoorbeeld niet zijn huwelijkspartner of nabestaanden) een beroep doen op de bepalingen van deze verordening. Voorts werd de ontruiming van de huidige huurder opgeschort tot het moment dat deze alternatieve woonruimte gevonden had, wanneer hij of zij kon worden aangemerkt als een oorlogsslachtoffer, vluchteling of evacué of als een partner, ouder, kind of weduwe van een gemobiliseerde, van een krijgs- of politieke gevangene, of een in Duitsland tewerkgestelde. Door de ruime formuleringen mocht worden verwacht dat grote aantallen 'huidige huurders' tot één van die categorieën behoorden of zichzelf daartoe, met enig recht, zouden rekenen. Zelfs een welwillende commentator van de huurders-verordening moest toegeven dat het in die gevallen voor de beroofde wel erg moeilijk werd om zijn huurwoning terug te krijgen:

'[I]l est [...] à craindre, étant donné la crise actuelle des logements, crise qui menace de se prolonger encore longtemps, qu'il soit par trop facile aux locatai-

193 'Ordonnance du 14 novembre 1944 concernant la réintégration de certains locataires', *JORF* (15 november 1944). Het rechtsherstel ten aanzien van de huur van commerciële bedrijfsruimte zou worden bestreken door de verordening van 21 april 1945.

194 Zie art. 1 lid 2 van de huurdersverordening van 14 november 1944.

195 Zie in kritische zin Maximilien Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I* (Paris 1946), 7-16.

res et occupants menacés d'expulsion d'affirmer, avec quelque vraisemblance, qu'ils n'ont pu trouver un autre local. Le demandeur en réintégration sera ainsi exposé à subir une attente assez longue, s'il ne se met pas lui-même en campagne, pour découvrir cet autre local, et l'offrir en échange à ceux qui occupent son foyer.¹⁹⁶

Deze kritiek was nog relatief mild vergeleken met de toon die door anderen werd aangeslagen. De invloedrijke *Association Nationale des Victimes de l'Allemagne et de Vichy* (ANVAV)¹⁹⁷ sprak, bij monde van haar leidsman, de advocaat Albin Montel, in een nota van eind 1944 die terecht kwam bij het *Comité juridique* schande van de huurdersverordening, maar was ook van de andere twee verordeningen niet erg onder de indruk:

'L'ordonnance du 16 octobre n'a trait qu'à des biens relativement peu importants et les deux ordonnances du 14 novembre sont inacceptables. [...] Pour ne parler que du texte qui s'intitule "ordonnance concernant la réintégration de certains locataires", nous pouvons dire que son effet a été d'empêcher la réintégration, dans un grand nombre des cas dans lesquels les juges des référés, antérieurement à sa parution, prononçaient la réintégration en vertu du droit commun.'¹⁹⁸

De organisatie was vooral verontwaardigd over de wijze waarop, in de huurdersverordening, slachtoffers van ontrechting en andere oorlogsslachtoffers tegen elkaar werden uitgespeeld. Materiële oorlogsschade en de schade als gevolg van ontrechting waren twee verschillende zaken, die niet met elkaar moesten worden verward. Wie slachtoffers van ontrechting wilde behandelen als slachtoffers van materiële oorlogsschade, wilde feitelijk de collectiviteit belasten ten faveure van de profiteurs van ontrechting en roof. Maar het was net zo onterecht om de oorlogsschade van de één af te wentelen op een ander die zelf tijdens de bezetting was ontrecht:

'Ce qu'il ne faut pas [...] c'est donner à une victime le droit ou le propriété que possède une autre victime. Ainsi, un sinistré ne doit pas avoir le droit de conserver un appartement duquel un spolié a été chassé.'¹⁹⁹

196 Maurice Prévost, 'Étude et commentaire de l'ordonnance du 14 novembre 1944 concernant la réintégration de certains locataires', *Gaz.Pal.* (1944.2), 30.

197 In de commissie van aanbeveling zaten de voorzitter (Félix Guin) en vice-voorzitters (George Buisson en R.P. Carrière) van de ACP en twee ministers (André Diethelm, minister van Oorlog en Paul Giacobbi, inmiddels minister van Koloniën) uit het GPRF en een oud-minister (Marc Rucart). Ook Émile Kahn, de secretaris-generaal van de *Ligue des Droits de l'Homme* was lid.

198 *Association Nationale des Victimes de l'Allemagne et de Vichy* (ANVAV), 'Note sur l'élaboration d'une ordonnance portant seconde application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi et sous son contrôle' (januari 1945), 4, in: CE, D 785 'Spoliations'. Curs. auteur.

199 ANVAV, Note (januari 1945), 6. Zie in gelijke zin Lyon-Caen, *Les spoliations*, 80.

Haar verontwaardiging over de huurdersverordening werd mede ingegeven door ongerustheid over toenemende assertiviteit van de profiteurs van de ontrechting. Verkrijgers en ‘tijdelijk beheerders’ van geroofd goed, verenigd in organisaties als de *Association nationale intercorporative du commerce, de l’industrie de l’artisanat*, de *Association française des propriétaires de biens aryanisés* en de *Association des administrateurs provisoires de France* wendden zich in brieven en nota’s tot de ministeries om hun belangen te behartigen. Een kwalijke zaak, aldus de ANVAV:

‘Les acheteurs de biens spoliés, des penauds qu’ils étaient, sont devenus arrogants et goguenards. Devant les textes [wetteksten] énergiques et justes, ils se seraient inclinés; sentant que certains leur sont favorables [bedoeld wordt met name de huurdersverordening van 14 november 1944], ils ne veulent plus rien rendre; ils publient des tracts; ils se groupent en association que le Gouvernement est, ensuite, obligé de dissoudre.’²⁰⁰

Organisaties die de belangen van de kopers van ‘geariseerde’ goederen behartigden – de belangrijkste waren reeds tijdens de bezetting opgericht – hadden politiek het tij echter tegen en werden op basis van een verordening van 30 december 1944 reeds begin januari 1945 per decreet ontbonden, waardoor hun invloed op het verloop van het Franse rechtsherstel onbetekend is gebleven. De verordening van 30 december 1944 maakte het mogelijk om verenigingen en andere organisaties te ontbinden ‘qui ont pour but de faire échec à l’exécution des ordonnances prises pour le rétablissement de la légalité républicaine’. Daaronder werden in het bijzonder verstaan ‘des groupements qui se proposent de défendre les profiteurs de la législation raciste’.²⁰¹ Daaruit blijkt overigens opnieuw hoe sterk – althans in invloedrijke politieke kringen – de band werd gevoeld tussen de restitutie van geroofde goederen en de terugkeer naar de rechtsstatelijke waarden van de republiek en de principiële, onbuigzame lijn die daarvan het gevolg was. En voorts valt opnieuw het verschil op met de situatie in Nederland, waar organisaties van kopers van joods bezit tot in de jaren vijftig actief bleven en – zeker op het terrein van het effectenrechtsherstel – duidelijk invloed op het verloop van het rechtsherstel hebben gehad.

200 ANVAV, Note (januari 1945), 15. Een voorbeeld van een demarche van de *Association nationale intercorporative du commerce, de l’industrie de l’artisanat* is het memorandum dat deze vereniging eind 1944 stuurde naar het *Comité juridique* (in: CE, D 785, ‘Spoliations’). Kopers van joodse bedrijven werden daarin als oorlogsslachtoffers afgeschilderd die er in de regel nog veel slechter aan toe zouden zijn dan de vervolgte joden. Terwijl de kopers goede Franse staatsburgers zouden zijn geweest, werden de joden in het memorandum omschreven als in meerderheid vreemdelingen die geen enkel vaderland hadden gediend.

201 Zie ‘Ordonnance du 30 décembre 1944 portant modification de la loi du 10 janvier 1936 sur les groupes de combat et milices privées’, *JORF* (31 december 1944); voorts Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 56-57.

De laatste maanden van 1944 stonden al met al in het teken van een groeiende onvrede onder slachtoffers van de ontrecting. Algemeen was het gevoelen dat het rechtsherstel langzaam stagneerde, dat het voortvarende begin in Lyon en elders, het pionierswerk van een aantal moedige rechters, was gefrustreerd door de voorlopige regering met zijn ‘halve’ maatregelen van 14 november 1944 en door het almaar uitblijven van de belangrijke rechtsherstelverordening ten aanzien van verkochte goederen. De onvrede was het grootst in Parijs, waar, anders dan in de provincie en afgezien van een aantal vroege rechterlijke uitspraken, geen initiatieven ter ongedaanmaking van de ontrecting waren ontplooid, maar integendeel, de anti-joodse stemming uit de bezettingstijd was blijven hangen. In het voorjaar van 1945 was de sfeer in Parijs nog steeds verziekt. De jonge joodse jurist André Weil-Curiel heeft in een sarcastisch pamflet getiteld *Règles de savoir vivre à l'usage d'un jeune juif de mes amis* het antisemitisme in de Franse hoofdstad begin 1945 aan de orde gesteld. Een niet-joodse Parijzenaar spreekt daarin op belerende wijze tot zijn jongere, joodse ‘vriend’:

‘Tu te figurerais naïvement que les Allemands partis, tu allais être immédiatement réintégré dans tes droits. Tes droits? Quel vilain mot. Tu parles toujours de tes droits. Jamais de tes devoirs.

Eh! Oui, tu as des devoirs, auxquels tu manques souvent. C’est ainsi qu’exercer ton droit peut être un manquement à tes devoirs dont le premier est de ne pas te faire remarquer, de te faire oublier. Cela n’est pas toujours commode, je le sais, mais il faut faire un effort pour se mettre à la place des autres.’²⁰²

Maar ook intellectuelen als Jean-Paul Sartre en Raymond Aron vroegen zich in 1945 af hoe het kwam dat er na de bevrijding van Parijs niet één artikel was geschreven met de strekking ‘welkom aan de joden bij hun terugkeer in de Franse gemeenschap’.²⁰³ Tegelijkertijd maakte ook het voorlopig raadgevend parlement zich zorgen over de slechte situatie in Parijs. Het parlamentslid Etienne Nouveau stak zijn ongenoegen daarover, toen op 15 maart 1945 eindelijk over de grote rechtsherstelverordening werd beraadslaagd, niet onder stoelen of banken:

‘Dans beaucoup de villes de province, en effet, la réintégration [des spoliés dans leurs biens] s’est faite par consentement populaire. [...] A Paris, l’atmosphère est différente, spéciale, et elle n’est pas, hélas!, l’image de la conception

202 André Weil-Curiel, *Règles de savoir vivre à l'usage d'un jeune juif de mes amis* (Paris 1945), 18-19. Uitvoeriger citaten uit dit pamflet in Mission-Mattéoli, *Rapport Général*, 30-33. Later in 1945 schreef Weil-Curiel met zijn confrère Raymond Castro een groot commentaar op de Franse rechtsherstelwetgeving, in het bijzonder op de verordening die op 21 april 1945 van kracht werd: André Weil-Curiel en Raymond Castro, *Spoliations et restitutions. Commentaire théorique et pratique de la législation relative aux spoliations* (Paris 1945).

203 Zie Alain Finkielkraut, *L'Humanité perdue. Essai sur le XXe siècle* (Paris 1997), ch. II.

élevée que nous nous faisons de la spiritualité de Paris. Peut-être y-a-t-il, dans l'atmosphère de la capitale, encore quelques miasmes nous rappelant l'abîme profond où la présence des boches ['moffen'] entraînait l'idéal français et sa renommée dans le monde. Il faut, le plus vite possible faire disparaître cette tache.'²⁰⁴

Het rechtsherstel dat op basis van de huurdersverordening van 14 november 1944 plaatsvond, stond in zekere zin symbool voor de Parijse mentaliteit. Te dien aanzien deelde Nouveau tijdens hetzelfde debat terloops mede, dat er van de uitvoering van die verordening zo goed als niets terechtgekomen was: in maar liefst 90% van de gevallen zou de oorspronkelijke huurder zijn woonruimte niet hebben teruggekregen. 'A Paris', voegde Nouveau nog toe, 'il n'y a plus de restitution d'appartements, l'ordonnance est devenue lettre morte.'²⁰⁵

Wat daarvan precies zij, duidelijk is dat de Franse huurdersverordening de huidige huurder volop mogelijkheden gaf het rechtsherstel te blokkeren en dat die mogelijkheden werden benut. De latere hoogleraar arbeidsrecht Gérard Lyon-Caen²⁰⁶ die reeds in december 1945 op het Franse rechtsherstel promoveerde (!), schreef in zijn dissertatie dat de huurdersverordening 'a joué un rôle néfaste'²⁰⁷ en sprak zelfs van 'une paralysie du droit à restitution' met betrekking tot het rechtsherstel van particuliere huurrechten.²⁰⁸ In vergelijking met het Nederlandse rechtsherstel op het gebied van huur van woonruimte, in welk geval er ook een open belangenafweging tussen huidige en oorspronkelijke huurder kon worden en werd gemaakt, lijkt de Franse regeling van 14 november 1944 nòg nadeliger voor de oorspronkelijke huurder.²⁰⁹ Daar kwam echter verandering in: de komende ver-

204 Débats de l'ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945, *JORF* (16 maart 1945), 507.

205 Débats de l'ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945, *JORF* (16 maart 1945), 506.

206 Gérard Lyon-Caen (1919-2004) behoorde tot een vooraanstaande Franse juristenfamilie. Zijn broer François, eveneens jurist, was een van de eerste advocaten die vanwege zijn joodse afkomst in Frankrijk werd gearresteerd, in 1941. Hij werd gedeporteerd en vermoord. Hun vader, Léon Lyon-Caen, stond na de bevrijding als president van de civiele kamer van de Franse Cour de Cassation aan de basis van een aantal arresten die betrekking hadden op het Franse rechtsherstel. Gérard Lyon-Caen was als juridisch medewerker in de administratie van De Gaulle in 1944-1945 betrokken geweest bij de voorbereiding van de Franse herstelwetgeving. Zie Mélanie Mermoz, 'Lyon-Caen, le sang du droit', *Le Monde Initiatives* (30 mei 2004); Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 384, n. 111.

207 Lyon-Caen, *Les spoliations*, 80.

208 Lyon-Caen, *Les spoliations*, 78.

209 Voor voorbeelden uit de Franse herstelrechtspraak met betrekking tot de huurdersverordening van 14 november 1944, waaruit blijkt dat deze verordening rechtsherstel voor de oorspronkelijke huurders een erg lastige zaak maakte: CA Paris 2 januari 1945, *Gaz.Pal.* (1945.1), 57-58; Trib.civ. Seine 10 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.1), 59; Trib.civ. Belfort 14 april 1945, *Gaz.Pal.* (1945.1), 168; Trib.civ. Lille 8 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 17; Cass.soc. 28 juni 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 133; Cass.soc. 15 november 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 236-237; Cass.soc. 15 november 1946, *Gaz.Pal.*

ordering van 21 april 1945 zou, in verschillende fasen, eveneens op het rechtsherstel met betrekking tot huurrechten van toepassing worden verklaard, waarna herstel in de huurrechten geenszins afhankelijk meer was van de positie en omstandigheden van de huidige huurder. De kansen op rechtsherstel voor de oorspronkelijke huurder waren in het kader van de verordening van 21 april 1945 juist bijzonder groot, veel groter dan op grond van, bijvoorbeeld, het wetsbesluit E 100 in Nederland.²¹⁰

4.4 De totstandkoming van de verordening van 21 april 1945

4.4.1 Inleiding

In dezelfde moeilijke laatste maanden van 1944 was ook de voorbereiding van de belangrijkste Franse rechtsherstelverordening, met betrekking tot vervreemde goederen, weer ter hand genomen. De ministers van Justitie en Financiën die zich hiermee gingen bezighouden, grepen echter niet direct terug op het ontwerp dat begin 1944 in Algiers, door de Commissaris van voedselvoorziening en productie was opgesteld en dat in augustus 1944 door de parlementaire wetgevingscommissie in het rapport-Dumesnil de Gramont van stevige kritiek was voorzien.²¹¹ Om die reden kan worden gesteld dat de voorbereidingsgeschiedenis van de grote rechtsherstelverordening eind 1944 een tweede fase inging. Niettemin bleef de eerste, Algerijnse, fase relevant. De basisgedachten en het geraamte van het ontwerp-Giacobbi, met het cruciale onderscheid in de behandeling van ‘vrijwillige’ en ‘gedwongen’ verkopen, bleven behouden en ook het rapport-Dumesnil de Gramont werd in de tweede, Parijse, fase nog vaak geciteerd.

Het eerste nieuwe voorstel voor een rechtsherstelverordening was afkomstig van de minister van Justitie, François de Menthon, en bereikte op 27 november 1944 het *Comité juridique*. Twee maanden later, eind januari 1945, bereikte ook een voorstel van de minister van Financiën, René Pléven, deze commissie, vergezeld van een ontwerp voor een regeling met betrekking tot geroofde goederen die in Duitse handen waren geraakt en gebleven.²¹² Nadat het *Comité juridique* op 5 februari 1945 in beslotenheid advies had uitgebracht over de verschillende ontwerpen, stuurde de minister

---

(1946.2), 246-247; Cass.soc. 21 november 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 63; CA Colmar 10 januari 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 127; CA Paris 30 april 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 275; CA Paris 3 januari 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 171.

210 Zie ook par. 6.2. Zie voor het Nederlandse rechtsherstel met betrekking tot huurrechten hoofdstuk 3, par. 3.

211 Zie boven, par. 4.1.

212 Deze minder ingewikkelde materie zou in een aparte verordening worden behandeld, die in juni 1945 van kracht werd.

van Justitie, na overleg met zijn ambtsgenoot van Financiën, op 20 februari 1945 namens de regering een aangepast ontwerp voor advies naar de wetgevingscommissie van de *Assemblée Consultative Provisoire*. Voor dit aangepaste ontwerp was het Justitie-ontwerp tot uitgangspunt genomen; reden waarom een bespreking van het ontwerp-Financiën in dit bestek achterwege kan blijven. Een week eerder, op 13 februari 1945, had de socialistische groepering in het parlement een tegenvoorstel voor een rechtsherstelverordening voor advies naar dezelfde commissie gestuurd. Over beide ontwerpen bracht de parlementaire wetgevingscommissie reeds op 23 februari 1945 schriftelijk verslag uit en presenteerde, met steun van de voorlopige regering, een aangepaste versie van het regeringsontwerp. Op 15 maart volgde de plenaire parlementaire behandeling van het aangepaste regeringsvoorstel, waarbij tal van amendementen werden ingediend die in meerderheid werden overgenomen. Vervolgens kwam het geamendeerde ontwerp weer terug bij de regering die er nog enkele kleine wijzigingen in aanbracht, waarna de verordening op 21 april 1945²¹³ in werking trad.

In schema ziet de voorbereidingsgeschiedenis van de belangrijkste Franse rechtsherstel-verordening er als volgt uit:

Datum	Handeling
<i>Eerste (Algerijnse) fase</i>	
februari 1944	Eerste ontwerpen afkomstig van de Commissaris van voedselvoorziening en productie bereiken het <i>Comité juridique</i>
28 april 1944	Het <i>Comité juridique</i> brengt (niet openbaar) verslag uit aan de CFLN
eind juni 1944	Aangepaste ontwerpen bereiken parlementaire wetgevingscommissie
20 augustus 1944	De parlementaire wetgevingscommissie brengt rapport uit aan de ACP (rapport-Dumesnil de Gramont) en komt met een eigen voorstel voor een regeling.
<i>Tweede (Parijse) fase</i>	
27 november 1944	Ontwerp Justitie naar <i>Comité juridique</i>

213 'Ordonnance du 21 avril 1945 portant deuxième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle et édictant la restitution aux victimes de ces actes de ceux de leurs biens qui ont fait l'objet d'actes de disposition', *JORF* (22 april 1945).

- eind 1944, begin 1945 Het *Comité juridique* stelt organisaties die opkomen voor de rechten van de beroofden in staat hun commentaar te geven op de voorlopige ontwerpen van Justitie en Financiën.
- eind januari 1944 Ontwerp Financiën naar *Comité juridique*
- 5 februari 1945 Het *Comité juridique* brengt (niet openbaar) verslag uit aan de voorlopige regering
- 13 februari 1945 Tegen-ontwerp van de socialistische groepering in de ACP gaat voor advies naar de wetgevingscommissie van de ACP
- 20 februari 1945 Gewijzigd ontwerp Justitie gaat, na overleg met Financiën, als regeringsvoorstel voor advies naar de wetgevingscommissie van de ACP
- 23 februari 1945 De parlementaire wetgevingscommissie brengt rapport uit aan de ACP en presenteert een aangepast ontwerp dat gebaseerd is op het regeringsvoorstel.
- 15 maart 1945 Debat in de ACP over het regeringsvoorstel zoals gewijzigd door de parlementaire wetgevingscommissie, waarbij tal van amendementen worden ingediend en aangenomen.
- 15 maart-21 april De regering brengt nog enige kleine wijzigingen aan in de tekst zoals die door de ACP is vastgesteld
- 21 april 1945 De rechtsherstelverordening met betrekking tot verkochte en anderszins vervreemde goederen wordt afgekondigd.

Door de open, constructieve houding van de voorlopige regering van De Gaulle tegenover de adviserende instanties – een houding die verklaard kan worden uit een streven naar een breed draagvlak in deze materie – is in de eindtekst in hoge mate rekening gehouden met de wensen van het *Comité juridique*, de parlementaire wetgevingscommissie en niet in de laatste plaats het voorlopig parlement zelf. Zowel het *Comité juridique* als de parlementaire wetgevingscommissie, alsmede het voorlopig parlement lieten zich op hun beurt informeren door organisaties die opkwamen voor de rechten van de beroofden.²¹⁴ De belangrijkste daarvan waren de reeds genoemde *Asso-*

214 Dat laatste werd door het ACP-lid Florimond Bonte tijdens het debat over de grote rechtsherstelverordening op 15 maart 1945 met zoveel woorden naar voren gebracht. Zie ‘Débats de l’ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945’, *JORF* (16 maart 1945), 496.

ciation Nationale des Victimes de l'Allemagne et de Vichy (ANVAV)²¹⁵ en de *Conseil Représentatif des Institutions juives de France* (CRIF), een nog steeds bestaande joodse koepelorganisatie die reeds in 1943 in de illegaliteit was opgericht en waarbij zowel verenigingen van Franse joden als van in Frankrijk verblijvende joodse vreemdelingen waren aangesloten.²¹⁶ Daarnaast maakten ook andere organisaties hun oordeel kenbaar, zoals het *Comité français de Défense des Spoliés* en de *Mouvement Nationale de Lutte contre le Racisme*. De grote inbreng van deze groepen bij de democratische totstandkoming van de belangrijkste Franse rechtsherstelverordening staat in schril contrast met de voorbereiding van het Nederlandse wetsbesluit E 100 in 1943-1944 en van het wijzigingsbesluit F 272 in de zomer van 1945, waar wel organisaties van financiële instellingen als beurs en banken en in mindere mate verzekeraars tot de besluitvormings-processen werden toegelaten, maar geen enkele vertegenwoordiger van de 'uitgeplunderde bevolkingsgroep' aanwezig was.²¹⁷

4.4.2 *Het advies van het Comité juridique*

Het meest opvallend is de werkwijze van het *Comité juridique* – nog steeds onder voorzitterschap van Cassin – dat in de periode dat het zich boog over het Justitie-ontwerp en later ook over de ontwerpen van Financiën talrijke gedetailleerde commentaren op de ontwerp teksten ontving van organisaties als bovengenoemd, waaruit blijkt dat die ook de beschikking over de ontwerp teksten moeten hebben gehad. Overigens ontving het *Comité juridique* ook nota's van organisaties van verkrijgers van geroofd goed – alvorens deze werden ontbonden –, maar deze, in de ogen van het comité, 'schandalige' tractaten werden snel terzijde gelegd. Sommige argumenten die daarin te vinden waren, werden op de departementen van Justitie en Financiën aanvankelijk beter begrepen.

Die openlijk 'partijdige' werkwijze maakt duidelijk dat het *Comité juridique* zich in zijn advies niet wenste te beperken tot het leveren van technisch juridisch commentaar, maar het ook nodig vond een inhoudelijk, principieel standpunt in te nemen ten gunste van de beroofden. Daarmee was de inbreng van deze tijdelijke 'Raad van State' in dit dossier veel politieker dan van zo'n orgaan gebruikelijk is. Maar voor Cassin, zelf een geas-

215 Zie par. 3.3 van dit hoofdstuk.

216 Zie Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 304.

217 In het Nederlandse effectenrechtsherstel vloeiden zelfs alle drie de machten gedeeltelijk in elkaar over, zonder dat vertegenwoordigers van de Nederlandse joodse gemeenschap bij de besluitvorming werden betrokken. In een van zijn belangrijkste pleidooien had advocaat Heiman Sanders fel van leer getrokken tegen deze omstandigheid: zie e.g. het citaat in hoofdstuk 4, par. 3.5 uit pleitnota Sanders inzake Vecht/ Bosch en Polak/ Van der Werff, 20 september 1948 en 18 oktober 1948, in: NA, Archief Commissie Gedeposseerden, inv.nr. 70.

simileerde Franse jood die in de bezettingstijd een groot aantal familieleden had verloren²¹⁸, was een snelle maar volledige ongedaanmaking van de ont-rechting een *conditio sine qua non* voor het herstel van de legaliteit van de Franse republiek. Het *Comité juridique* ‘moest’ in de ogen van Cassin wel partij kiezen in deze kwestie om terug te kunnen keren naar het republi-keine Frankrijk waar hij aan de zijde van De Gaulle voor had gestreden, het land van de mensenrechten.²¹⁹ Voor die visie bestond ook veel draag-vlak in het voorlopig parlement. Tijdens het parlementaire debat op 15 maart 1945 over de grote rechtsherstelverordening, kreeg het parlementslid Florimond Bonte de handen op elkaar toen hij opmerkte:

‘Notre pays, qui est celui de la Déclaration des droits de l’homme et du ci-toyen, en dont le nom s’identifie avec le nom même de la justice, ne peut pas et n’a pas le droit de décevoir l’espoir de ceux qui ont été victimes d’une politi-que bestiale d’anéantissement économique et d’extermination physique.’²²⁰

In de laatste maanden van 1944 heerste er op de departementen van Justitie en Financiën een hele andere sfeer. Nu Frankrijk eenmaal bevrijd was, was de republikeinse koorts weer wat gaan liggen en maakte het idealisme van de Vrije Fransen plaats voor een behoefte aan pragmatisme in de sociale en economische noodsituatie waarin het land zich bevond. Zoals er in de huurdersverordening van 14 november 1944 begrip werd opgebracht voor de penibele situatie waarin huidige huurders zich bevonden, zelfs als dat ten koste ging van de rechten van oorspronkelijke huurders, zo probeerde de minister van Justitie ook in de concepttekst voor de rechtsherstelverorde-ning ten aanzien van verkochte goederen rekening te houden met de belan-gen van verkrijgers van geroofde goederen. Dat leidde echter tot felle reac-ties van organisaties die opkwamen voor de beroofden en vervolgens tot een vernietigende uithaal in het eindrapport van het *Comité juridique*, dat door Cassin zelf was geredigeerd, op 5 februari 1945:

218 Zoals hierboven al werd opgemerkt in de biografische noot over Cassin in par. 3.1, n. 99. Zie voorts Agi, *De l’idée d’universalité*, 167.

219 Decennia later, in 1968, zou Cassin bij de aanvaarding van de Nobel-prijs voor de Vrede zijn toespraak in Stockholm besluiten met de volgende regels van de dichter Sully Prudhomme: ‘Je tiens de ma patrie un coeur qui la déborde/ Et plus je suis fran-çais, plus je me sens humain.’ Zie René Cassin, ‘Nobel Lecture’ (11 december 1968), te vinden op <<http://www.nobel.se/peace/laureates/1968/cassin-lecture.html>>. De jood-se filosoof Emmanuel Lévinas schreef, refererend aan Frankrijk, in een autobiografi-sche tekst ooit over ‘het voor een nieuwkomer verblindende visioen van een volk dat gelijkstaat met de mensheid en van een natie waaraan men zich even sterk door geest en hart kan hechten als door afkomst’ (zie Emmanuel Levinas, ‘Handschrift’, in: E. Levinas, *Het menselijk gelaat* (Baarn 1968), 27; van deze tekst bestaat geen letterlijke Franse equivalent) en ik ken geen formulering die dichter in de buurt komt bij het ge-droomde Frankrijk van René Cassin.

220 ‘Débats de l’ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945’, *JORF* (16 maart 1945), 497.

‘En ce qui concerne le projet d’ordonnance actuellement proposé par le Garde de Sceaux, Ministre de la Justice, il se caractérise par un traitement *exceptionnellement favorable* des acquéreurs tenus à restitution et cela au détriment de l’État comme des spoliés.’²²¹

Zoals gezegd was in het ontwerp-Justitie het onderscheid tussen ‘gedwongen’ en ‘vrijwillige’ verkopen gehandhaafd. Een van de voornaamste bezwaren tegen de nieuwe tekst van Justitie was gelegen in de wijze waarop de ongedaanmaking van de ‘vrijwillige’ verkopen was geregeld. Ondanks de kritiek die eerder geuit was in het rapport-Dumesnil de Gramont²²², had Justitie de bewijslast dat er sprake was geweest van dwang opnieuw bij de verkoper gelegd.²²³ Maar volgens het *Comité juridique* was het, in ieder geval na 15 juli 1940, dat is na de ‘armistice’ en na de vestiging van het autoritaire regime van Pétain, ‘zeker’ dat er roofmaatregelen gericht tegen bepaalde categorieën personen op handen waren; het zou in dat geval onrechtvaardig zijn

‘[...] d’imposer aux victimes la preuve d’une violence qui résultait suffisamment des circonstances de l’époque.’²²⁴

In plaats daarvan stelde het Comité voor om bij transacties na 15 juli 1940 uit te gaan van een weerlegbaar vermoeden van dwang aan de kant van de verkoper, indien hij tot één van de met ontrechting bedreigde categorieën personen behoorde. Soortgelijke voorstellen waren eveneens gedaan in nota’s van organisaties van beroofden zoals het *Comité français de Défense des Spoliés*²²⁵ en de ANVAV²²⁶ die door het *Comité juridique* waren geraadpleegd.

221 Eindrapport Comité juridique geredigeerd door René Cassin (5 februari 1945), in: CE, D 785, map ‘spoliations’. (Curs. auteur.)

222 Zie par. 4.1.

223 De tekst van het ontwerp-Justitie is te vinden in: CE, D 785, map ‘spoliations’. Art. 2 van dat ontwerp legde de bewijslast voor aanwezige dwang (‘crainte’) ingeval van ‘vrijwillige’ verkopen bij de verkopende partij. Het bewijs dat ‘le consentement n’a été donné que sous l’effet de la crainte’ was een noodzakelijke voorwaarde voor de vernietiging van de koopovereenkomst en van daarop steunende rechtshandelingen.

224 Eindrapport Comité juridique (5 februari 1945), in: CE, D 785, map ‘spoliations’.

225 Die particuliere adviezen konden heel subtiel zijn, zie bijv. het volgende fragment uit een ongedateerde nota van het *Comité français de Défense des Spoliés* met zeer gedetailleerd commentaar op het Justitie-ontwerp, die naar het *Comité juridique* werd gestuurd en zich bevindt in: CE, D 785 (‘Spoliations’): ‘Il semble que l’équité doive commander d’inscrire à leur profit [i.e. van oorspronkelijke eigenaren die ‘vrijwillig’ hebben verkocht] dans la loi une présomption de fait, celle qu’ils n’ont pu se dépouiller de leur bien que sous l’empire de la contrainte résultant d’une menace générale; mais pour aller aussi loin que possible dans la voie des apaisements, on pourrait réserver à l’acquéreur, non pas seulement le droit d’apporter une preuve contraire, comme quoi le consentement n’a pas été vicié, mais, le cas échéant, de faire, à raison de circonstances particulières à l’espèce, tomber, à l’aide de simples présomptions, la présomption de

Een ander twistpunt vormde de aard van de nietigheid van transacties uit de bezettingstijd. In het Justitie-ontwerp was zowel bij de ‘gedwongen’ als bij de ‘vrijwillige’ transacties gekozen voor een nietigheid *ex nunc*, werkend vanaf het moment dat het verzoek tot rechtsherstel werd gedaan. Weliswaar was de verkrijger volgens het ontwerp verplicht geroofde goederen onbezwaard (‘*exempts de charges*’) aan de oorspronkelijke eigenaar terug te geven, maar in de tussentijd verkregen vruchten mocht hij houden. Volgens het *Comité juridique* week het ontwerp daarmee sterk af van het systeem van de *Code civil* dat immers uitging van nietigheid met terugwerkende kracht, met als gevolg dat aan verkrijgers van geroofd goed een buitensporige tegemoetkoming werd gedaan. Omdat het *Comité juridique* ervanuit ging dat de meeste verkrijgers te kwader trouw waren geweest, pleitte het zelf voor een nietigheid met terugwerkende kracht, *ex tunc*, conform het systeem van de *Code civil*. Het ontwerp-Justitie maakte in het geheel geen onderscheid tussen verkrijgers te goeder en te kwader trouw, tot onvrede van het *Comité juridique*.

Andere bezwaren van het *Comité juridique* waren niet minder principiële. Het Justitie-ontwerp verplichtte de oorspronkelijke eigenaar, als hij in zijn rechten zou worden hersteld, aan de verkrijger de door hem betaalde koopsom te vergoeden, zelfs als die niet (geheel) aan hem ten goede was gekomen, maar bijvoorbeeld aan instanties van Vichy. De oorspronkelijke eigenaar had in die gevallen recht op compensatie door de Franse Staat, maar dat was niet naar de zin van het *Comité juridique*:

‘Le projet proposé exige des victimes [de beroofden] le remboursement du prix, même dans le cas où celles-ci ne l’ont pas perçu. Il est de la plus élémentaire équité que celles-ci ne soient tenues qu’à concurrence de ce qu’elles auront effectivement perçu ou ce qui aura été tenu à leur libre disposition.’²²⁷

---

fait existant au profit de son vendeur, de façon à rétablir le fardeau de la preuve à la charge de ce dernier.’ Anders gezegd, het vermoeden van dwang ten gunste van de verkoper kon niet alleen weerlegd worden door sluitend tegenbewijs, maar ook door de aanwezigheid van factoren en omstandigheden (denk bijvoorbeeld aan de hoogte van de overeengekomen koopsom) die ertoe konden leiden dat de bewijslast dat er onder dwang verkocht was toch weer terugviel op de verkoper.

226 Zie ANVAV, Note (januari 1945), 9, in: CE, D 785, map ‘spoliations’: ‘Nous demandons [...] que les personnes appartenant à certaines catégories [...] soient considérées, lorsqu’elles ont contracté, comme ayant agi sous l’empire de la contrainte, afin qu’il ne soit pas nécessaire de recommencer chaque fois devant le tribunal une démonstration d’un fait évident pour des personnes de bonne foi et de bon sens.’

227 Eindrapport Comité juridique (5 februari 1945), in: CE, D 785, map ‘spoliations’. Vgl. uit een nota die naar het *Comité juridique* werd gestuurd, getiteld ‘La défense des spoliés’ en opgesteld door de heer Vetter (in: CE, D 785 ‘Spoliations’): ‘Il serait contraire aux principes et tout à fait choquant, d’imposer au spolié le remboursement d’un prix

De kwestie doet denken aan het compromiskarakter van het Nederlandse rechtsherstel, bijvoorbeeld op het terrein van onroerend goed. Daar kwam het immers ook voor dat de oorspronkelijke eigenaar moest meedelen in het financiële nadeel dat de koper vanwege het rechtsherstel leed zonder dat eerstgenoemde daar een aandeel in had gehad.²²⁸ Maar een dergelijke gedachte was volgens het *Comité juridique* in strijd met ‘de meest elementaire billijkheid’. Volgens het comité hoefde de oorspronkelijke eigenaar slechts dat gedeelte van de koopsom aan de koper terug te geven dat hij feitelijk in handen had gekregen of waarover hij vrijelijk de beschikking had gehad. Daarentegen was het *Comité juridique* van mening dat tegen kopers te kwader trouw juist extra hard moest worden opgetreden: de rechter moest de verkrijger te kwader trouw een civiele boete op kunnen leggen, door hem het recht op restitutie van de koopprijs te ontfemen of van bedragen die waren ingehouden door overheidsinstanties van Vichy, die in dat geval in een ‘solidariteitsfonds’ (ten behoeve van de beroofden) zouden moeten worden gestort.

De voorlopige regering gaf slechts gedeeltelijk gehoor aan het advies van het *Comité juridique*. Op de punten van de aard van de nietigheid van de transacties en de terugbetaling van de koopsom door de in zijn recht herstelde eigenaar, werd het Justitie-ontwerp aangepast conform de wensen van het comité. Maar ten aanzien van de ‘vrijwillige’ verkopen hield zij vast aan de gedachte dat de koper zelf moest bewijzen onder invloed van dwang te hebben gehandeld.

4.4.3 Het advies van de *Commission de législation et de réforme d'État*

In deze staat werd het ontwerp op 20 februari 1945 naar de wetgevingscommissie van het voorlopig parlement gestuurd.²²⁹ Die had een week eerder al een initiatief-voorstel voor een rechtsherstelverordening van de socialistische groepering van het voorlopig parlement ontvangen.²³⁰ Op de

---

de vente qu'il n'a pas touché, même en prévoyant en sa faveur, en cas de confiscation partielle ou totale de ce prix à la Caisse de Dépôts, une indemnité de l'État.'

228 Zie hoofdstuk 3, par. 6.2 en 6.5.

229 'Demande d'avis sur le projet d'ordonnance portant application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle et édictant la restitution aux victimes de ces actes de ceux de leurs biens qui ont fait objet d'actes de disposition, présentée au nom du Gouvernement Provisoire de la République française par M. François de Menthon, garde des sceaux, Ministre de la Justice', Annexe N° 314 (séance du 20 février 1945), *Documents de l'Assemblée Consultative Provisoire*, 403-404.

230 'Proposition de résolution tendant à inviter le Gouvernement à promulguer un texte prescrivant la restitution de leurs biens aux personnes qui en ont été dépossédées par

totstandkoming van dit ontwerp, dat een stuk gunstiger was voor de beroofden dan het regeringsontwerp, had de *Conseil Représentatif des Institutions juives de France* (CRIF) zijn stempel gedrukt.²³¹ Een bespreking van dit tegenvoorstel blijft in dit bestek achterwege.

De parlementaire wetgevingscommissie maakte haast. Reeds drie dagen nadat zij het regeringsvoorstel had ontvangen bracht zij rapport uit aan het voorlopig parlement. Tegelijkertijd presenteerde zij, met informele steun van de regering, een nieuw voorstel voor een rechtsherstelverordening, grotendeels identiek aan het regeringsvoorstel, maar op twee cruciale punten gewijzigd.

Ten eerste, ten aanzien van ‘vrijwillige’ verkopen die na 15 juni 1940 (na de Duitse inval) hadden plaatsgevonden werd een weerlegbaar vermoeden van dwang opgenomen. In haar toelichting stelde de commissie dat een dergelijk vermoeden geheel in overeenstemming was met de regeling van de wilsgebreken in de Code civil. In art. 1112 van de Code civil werd ‘violence’ (hier vertaald met ‘dwang’) als volgt gedefinieerd:

‘Il y a violence lorsqu’elle est de nature à faire impression sur une personne raisonnable, et qu’elle peut lui inspirer la crainte d’exposer sa personne ou sa fortune à un mal considérable et présent.’

Volgens de commissie werd dit artikel echter zo begrepen dat de ‘vrees’ (‘crainte’) ‘aanwezig’ (‘présent’) moest zijn en niet het kwaad (‘mal’) dat in de toekomst kon liggen:

‘[B]ien qu’à le prendre à la lettre, le texte de l’article 1112 du code civil suppose que “le mal auquel la personne ou la fortune peut être exposée doit être considérable et présent”; on s’accorde à considérer que c’est la crainte et non le mal qui doit être présent, ce qui permet de décider que le consentement est nul s’il est donné sous l’empire d’un danger purement éventuel.

C’est qu’en effet, en dehors de la contrainte proprement dite, la simple éventualité, la virtualité, suffit à créer le climat de terreur qu’ont si bien connu ceux qui ont subi l’occupation et qui suffisait à anéantir cette autonomie de la vo-

---

Vichy’, Annexe N° 299 (Séance du 13 février 1945), *Documents de l’Assemblée Consultative Provisoire*, 373-376. Naast de indiener, Edouard Depreux, was de latere president Vincent Auriol één van de vijftien parlementsleden die dit alternatieve voorstel ondersteunden.

231 Hetgeen blijkt uit de opvallend grote gelijkenis tussen een nota van de CRIF (d.d. 22 januari 1945) (in: CE, D 785, map ‘spoliations’) en het ‘exposé des motifs’ van het initiatief-voorstel (Annexe N° 299).

lonté, cette liberté des conventions qui est le principe même des obligations d'après la conception de notre droit privé.²³²

Volgens dit argument van de commissie was opname van het vermoeden van dwang ten gunste van personen die na 15 juni 1940 'vrijwillig' hadden verkocht, maar tot de categorieën personen behoorden die door maatregelen van Vichy en de bezetter zouden worden ontrecht, conform de beste principes van de Code civil.

Ten tweede bracht de wetgevingscommissie een nuancering aan op het onderscheid tussen handelingen die met en zonder instemming van de rechthebbenden waren verricht. Ten aanzien van de 'gedwongen' verkopen luidde het eerste artikel van het regeringsontwerp als volgt:

'Les personnes physiques ou morales ou leurs ayants-cause dont les biens, droits ou intérêts ont été l'objet, *sans leur consentement*, d'actes de disposition accomplis en conséquence de mesures de séquestre, d'administration provisoire, de gestion, de liquidation, de confiscation ou de toutes autres mesures exorbitantes du droit commun soit en vertu des prétendues lois, décrets, arrêtés, règlements ou décisions de l'autorité de fait se disant Gouvernement de l'État français, soit par l'ennemi, sur son ordre ou sous son inspiration [...] devront faire constater la nullité de ces actes dans la forme prévue à l'article 11 ci-après.'²³³

Volgens de wetgevingscommissie bracht het zinsdeel 'sans leur consentement' onvoldoende tot uitdrukking dat de instemming van een gedeposseerde *nadat* zijn vermogen onder 'beheer' was komen te staan, er niet meer toedeed. Het was veelvuldig voorgekomen dat een oorspronkelijke eigenaar na de onder 'beheer'-stelling nog een feitelijke rol had gespeeld in het te gelde maken van zijn vermogen of van zijn bedrijf, bijvoorbeeld om ernstige misstappen en fouten van beheerders te voorkomen. Maar die materiële rol die de oorspronkelijke eigenaar gespeeld kon hebben nadat hij zijn juridische zeggenschap had verloren, mocht niet worden opgevat als 'instemming' in de juridische zin van het woord. Om dat duidelijk te maken besloot de wetgevingscommissie, daartoe aangemoedigd door de CRIF²³⁴, in artikel 1 het zinsdeel 'sans leur consentement' te vervangen door de woorden 'même avec leur concours matériel'. Daarmee wilde de commissie

232 'Rapport fait au nom de la commission de la réforme de l'État et de législation sur: 1° la demande d'avis déposée par le Gouvernement provisoire de la République française sur le projet d'ordonnance portant application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 [...]; 2° la proposition de résolution de M. Edouard Depreux et plusieurs de ses collègues [...], par M. Justin Godart, délégué', Annexe N° 342 (Séance du 23 février 1945), *Documents de l'Assemblée Consultative Provisoire*, 433.

233 Curs. auteur.

234 Zie de ongedateerde 'note sur le projet d'ordonnance N° 314' van de CRIF die naar de wetgevingscommissie was gestuurd (in: AN, C 15280), 1-2.

tot uitdrukking brengen dat die ‘feitelijke medewerking’ in geen geval voor het geven van ‘instemming’ mocht worden gehouden.²³⁵ Het is opvallend dat er over deze prangende kwestie reeds in de voorbereiding van het Franse rechtsherstel druk werd gedebatteerd en nagedacht. In Nederland bleef dit punt geheel onopgehelderd, hetgeen in de jurisprudentie van de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel tot tegenstrijdige uitspraken heeft geleid.²³⁶ Echter, ook in Frankrijk bleef het in de rechtszaal lange tijd onzeker hoe op dit terrein zou worden beslist, totdat het hof van cassatie in juni 1947 de knoop doorhakte.²³⁷

Met deze twee ingrepen van de wetgevingscommissie, was de kern van de verordening gegeven zoals die op 21 april 1945 van kracht werd.

4.4.4 *Het advies van de Assemblée Consultative Provisoire*

Op 15 maart 1945 vond het parlementaire debat plaats over het regeringsontwerp zoals gewijzigd door de wetgevingscommissie. Een lid van deze commissie, de afgevaardigde Justin Godard, leidde het debat in. Hij riep het parlement op om de rechtsherstelverordening te steunen als een daad van simpel fatsoen en onderstreepte dat de profiteurs van de ontrecting geen enkele consideratie verdienden:

‘Ils savaient ce qu’ils faisaient et, en le faisant, ils ont montré qu’ils avaient perdu le sens de l’honneur et abdiqué tout sentiment national.’²³⁸

Godard verbond het rechtsherstel met de zuivering door voor te stellen om de ergste profiteurs ook strafrechtelijk aan te pakken, en gegevens met betrekking tot het rechtsherstel ook door te geven aan het Openbaar Ministerie. Een andere spreker, Robert Lecourt, stelde dat alleen het rechtsherstel de haat die door de nazi’s en het Vichy-bewind gezaaid was, kon bezweren. Opnieuw ging men uitvoerig in op het onderscheid tussen rechtsherstel en de vergoeding van materiële oorlogsschade. Dezelfde Lecourt sprak de wens uit dat al het mogelijke gedaan moest worden:

‘[...] pour que le contribuable français ne soit pas obligé de réparer l’erreur, ou, plus que cela, la faute des acquéreurs de mauvaise foi. C’est à eux-mêmes qu’il appartient de réparer le dommage qu’ont subi les spoliés [...].’²³⁹

De Franse belastingbetaler mocht, als het aan Lecourt lag, helemaal niet opdraaien voor schadevergoedingen in het kader van het rechtsherstel. Hij

235 ‘Rapport fait au nom de la commission de la réforme de l’État’, Annexe N° 342, 434.

236 Zie de behandelde rechtspraak in hoofdstuk 3, par. 2.

237 Zie par. 6.2.5 van dit hoofdstuk.

238 ‘Débats de l’ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945’, *JORF* (16 maart 1945), 495.

239 ‘Débats de l’ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945’, *JORF* (16 maart 1945), 495.

was zelfs van mening dat verkrijgers te kwader trouw zouden moeten worden gedwongen bij te dragen aan een solidariteitsfonds waaruit gedeposseerden die niet in hun rechten hersteld konden worden, moesten worden vergoed. Dezelfde gedachte was eerder geuit door het *Comité juridique*.

Uiteindelijk werd in de rechtsherstelverordening de bepaling opgenomen, dat bij insolventie van tegenwoordige bezitters, door de beroofde aanspraak op een vergoeding voor materiële oorlogsschade kon worden gemaakt²⁴⁰; reden waarom Lyon-Caen in zijn proefschrift kon schrijven dat achter elke Franse rechtsherstelclaim een aanspraak op materiële oorlogsschade ten laste van de gemeenschap schuilging.²⁴¹ De opname van twee typen civiele boetes moest de eventuele collectieve last echter verlichten. Bepaald werd dat op alle bedragen die in geval van rechtsherstel naar de verkrijger zouden gaan, zoals de restitutie van de koopsom, 10% zou worden ingehouden ten behoeve van de staatskas. Bovendien kreeg de rechter de mogelijkheid om verkrijgers te kwader trouw die voor een veel te lage prijs hadden gekocht, een civiele boete op te leggen ter hoogte van het verschil tussen de 'juiste prijs', gebaseerd op de toenmalige marktwaarde, van het verkregen goed en het werkelijk betaalde bedrag.²⁴²

Tijdens de artikelsgewijze behandeling van de ontwerpverordening werd een groot aantal amendementen ingediend die vrijwel allemaal bij hoofdelijke stemming werden aangenomen. Kampioen-indiener was het parlementslid Etienne Nouveau, een scherpzinnige advocaat die in verbinding stond met belangenorganisaties van beroofden. Tijdens het interbellum was Nouveau, net als Cassin, reeds zeer actief geweest als bestuurder van organisaties van oud-strijders van de 'grande guerre' – en die ervaring kon hij, evenals Cassin, in zijn nieuwe rol goed gebruiken.²⁴³ De amendementen van Nouveau hadden vooral betrekking op de procedure. In de ontwerpverordening waren er voor de 'gedwongen' en de 'vrijwillige' transacties twee verschillende procedures voorzien: één procedure voor de kort geding-rechter, ter vaststelling van de 'absolute' nietigheid van de 'gedwongen' transacties en een andere verkorte procedure voor de gewone burgerlijke rechter, ten aanzien van de 'vrijwillige' transacties.²⁴⁴ Volgens Nouveau gaf in het bijzonder de verkorte procedure voor de gewone burgerlijke rechter reden tot zorg: in werkelijkheid bood deze rechtsgang aan partijen toch nog vele mogelijkheden om het proces eindeloos te laten voortduren.

240 Zie art. 7 Ordonnance du 21 avril 1945.

241 Lyon-Caen, *Les spoliations*, 7-8. Zie ook hoofdstuk 1, par. 6.

242 De laatste regeling was een variant op de rechtsfiguur van de *laesio enormis* uit de Code civil. De betaalde koopsom moest meer dan een kwart lager zijn geweest dan de 'werkelijke' waarde van het te koop aangeboden. Zie artt. 6 en 20 Ordonnance du 21 avril 1945.

243 Zie Prost et al., *Aryanisation économique et restitutions*, 68.

244 In commerciële aangelegenheden kon dezelfde procedure ook voor een handelsrechtbank ('tribunal de commerce') plaatsvinden.

Dat was naar zijn mening één van de redenen waarom het rechtsherstel van particuliere huurrechten mislukt was, waarbij in een soortgelijke procedure was voorzien. De huidige huurders waren in staat tal van verweren op te werpen, waardoor het proces zozeer werd vertraagd, dat er van rechtsherstel vrijwel niets meer terechtkwam.²⁴⁵

Nouveau kon niet begrijpen wat de reden was voor twee verschillende procedures. Omdat het nut van de verordening naar zijn oordeel stond of viel bij een goede of een slechte procedure, was zijn voorstel om slechts in één procedure te voorzien in alle gevallen, te weten de snelle procedure voor de enkelvoudige kort-geding rechter, die evenwel bevoegd zou zijn ten gronde over de zaak te beslissen, terwijl zijn beslissing bij voorraad en op de minuut uitvoerbaar zou moeten zijn. Bij voorraad uitvoerbaar: dat betekende dat een eventueel hoger beroep of cassatieberoep niet aan de uitvoering van het vonnis in de weg mocht staan. En uitvoerbaar op de minuut: dat hield in dat niet eerst de betekening van het vonnis hoefde te worden afgewacht, alvorens aan de inhoud van het vonnis gevolg kon worden gegeven. De mogelijkheid van hoger beroep of cassatie bleef in het voorstel van Nouveau bestaan, maar de mogelijkheid van verzet werd, ter bespoediging van de procedure uitgesloten. Ook had hij er geen moeite mee, dat commerciële zaken volgens eenzelfde type procedure voor een kort geding-rechter van een handelsrechtbank zouden kunnen worden gebracht. Dit ingrijpende voorstel van Nouveau viel in goede aarde: het werd zonder veel discussie door het parlement aanvaard en door de voorlopige regering overgenomen.²⁴⁶

Een ander punt van discussie vormde de regeling met betrekking tot aandelen die op de Effectenbeurs van Parijs waren verkocht. In de ontwerp-verordening was bepaald, dat aandelen die in normale omstandigheden, zonder indicatie van de naam van de verkoper, ter beurze waren verhandeld, *niet* voor rechtsherstel in aanmerking kwamen. Dit was een uitzondering op de hoofdregel dat 'gedwongen' transacties, als van rechtswege nietig, ongedaan zouden worden gemaakt, waarbij verkrijgers jegens de oorspronkelijke eigenaren onweerlegbaar als te kwader trouw zouden worden bestempeld.²⁴⁷ Tegen deze uitzondering, die vergelijkbaar is met de Nederlandse uitzondering op het terrein van effecten waarbij kopers van aandelen ter beurze extra wettelijke bescherming hadden gekregen²⁴⁸, was overigens niet krachtig

245 'Débats de l'ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945', *JORF* (16 maart 1945), 506-507.

246 'Débats de l'ACP, 1re et 2e séance du Jeudi 15 Mars 1945', *JORF* (16 maart 1945), 506-510.

247 Zie boven, par. 4.1.

248 Het wetsbesluit F 272 waarbij E 100 op het terrein van het effectenrechtsherstel was gewijzigd, ging immers uit van een weerlegbaar vermoeden van goede trouw ten gunste van degene die in regelmatig beursverkeer had verkregen, en verschilde daarin niet van de uitzondering betreffende over de beurs verhandelde effecten in de Franse rechtsherstelverordening van 21 april 1945. Zie hoofdstuk 4, par. 3.2.

geprotesteerd, reden waarom ook het debat in het voorlopige parlement op dit punt betrekkelijk tam bleef.²⁴⁹ De achterliggende reden voor opname van die uitzondering was dat kopers ter beurze, vanwege de aard van het Franse beurssysteem, van de naam van de verkoper niet op de hoogte *hadden kunnen* zijn, althans niet in de normale omstandigheden, waarin aandelen door de bemiddeling van een ‘agent de change’, een publiekrechtelijke tussenpersoon, van eigenaar waren gewisseld.²⁵⁰ Naar Frans privaatrecht ging (en gaat) reeds *op het moment dat de koopovereenkomst wordt gesloten* (en niet, zoals in Nederland, op het moment van de levering) het eigendomsrecht over op de koper, zodat de goede trouw op het moment van de koop beslissend was voor de vraag of rechtsherstel moest worden verleend. Maar juist op het moment van de koop was het in het normale Franse beursverkeer voor een koper niet te bepalen wie de verkoper van het effect was geweest.²⁵¹ Net als in Nederland wilde de herstellwetgever verkrijgers te goeder trouw ter beurze beschermen ten koste van de oorspronkelijke eigenaar, omdat men onrust op de kapitaalmarkt wenste te voorkomen, terwijl een soepel kapitaalverkeer in het kader van de wederopbouw van groot belang werd geacht.²⁵² Het opzetten van een volledige effectenregistratie, zoals in Nederland werd ondernomen, is in Frankrijk niet eens overwogen (zelfs de mogelijkheid daartoe werd door niemand, lijkt het, geopperd). Zonder effectenregistratie was het echter haast niet mogelijk om te achterhalen waar een effect dat over de beurs was verhandeld, zich inmiddels bevond, zodat ook de mogelijkheid van revindicatie van een dergelijk effect zeer klein was.

Tegen de zin van de voorlopige regering, maar met steun van de parlementaire wetgevingscommissie, adviseerde het parlement echter dat restitu-

249 Zie evenwel het rapport Dumesnil de Gramont, 6-7, en de brief van Albin Montel (namens enkele organisaties die opkwamen voor de belangen van joodse oorlogsgetroffenen) aan M. Julliot de la Morandière van 26 januari 1945, in: CE, D 785, map ‘spoliations’.

250 Zie boven, par. 2.2.3.

251 De brandende kwestie in het Nederlandse effectenrechtsherstel betrof de vraag naar de goede trouw op het moment van *levering* van een effect dat van Liro afkomstig was, maar door een neutrale hoekman op de beurs was verkocht. In Nederland kon iemand die te goeder trouw een effect bij een hoekman had gekocht, dus toch nog te kwader trouw zijn, wanneer hij op het (latere) moment van *levering* van het effect had kunnen weten dat het stuk van Liro afkomstig was. Zie hoofdstuk 4, par. 7.3. In Frankrijk kon die kwestie zich niet voordoen omdat slechts de goede trouw *op het moment van de koop* beslissend was voor de vraag of men rechtsgeldig had verkregen of niet.

252 Zie e.g. de toelichting bij het regeringsontwerp van minister van Justitie De Menthon, ‘Demande d’avis’, Annexe N° 314, (séance du 20 février 1945), *Documents de l’Assemblée Consultative Provisoire*, 403: ‘Les valeurs mobilières sont, en principe, exclues du champ de la présente ordonnance (titre III), sauf dans le cas de cession directe ou d’adjudication aux enchères publiques; *toute autre solution ne manquerait pas de troubler, voire même d’arrêter les négociations en Bourse, sans pour autant donner la possibilité aux intéressés de retrouver les titres.*’ Curs. auteur.

tie mogelijk zou moeten blijven, wanneer de oorspronkelijke eigenaar kon aantonen dat de koper ter beurze niettemin van de herkomst van het aandeel op de hoogte *had kunnen zijn*.²⁵³ In de eindversie van de verordening die door de voorlopige regering werd vastgesteld, was deze mogelijkheid iets ingeperkt: restitutie bleef mogelijk als de oorspronkelijke eigenaar kon aantonen dat de koper van de herkomst van het aandeel op de hoogte *was geweest*. Daarmee wilde de voorlopige regering kennelijk voorkomen, dat het rechtsherstel ten aanzien van aandelen die ter beurze waren verhandeld toch nog het object zou worden van talloze procedures, zonder de mogelijkheid van rechtsherstel in die gevallen geheel onmogelijk te willen maken.

Over aandelen die buiten de beurs om, op een veiling of in een ‘directe cessie’ tussen verkoper en koper, in andere handen waren overgegaan, waren parlement en voorlopige regering eensgezinder: deze aandelen kwamen wel, op de normale wijze, voor restitutie in aanmerking.

Zoals gezegd bracht de voorlopige regering in de door het raadgevend parlement geamendeerde tekst geen grote wijzigingen meer aan. Nadat deze belangrijke verordening op 21 april 1945 in werking was getreden, volgde op 9 juni 1945 nog een rechtsherstel-verordening die betrekking had op goederen die, ten koste van de Franse Staat, in vijandelijke handen waren geraakt en gebleven. Deze laatste rechtsherstelverordening die slechts een beperkte betekenis had, blijft in het navolgende buiten beschouwing.²⁵⁴

5. *Het systeem van de verordening van 21 april 1945 in vergelijking met het Nederlandse Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) van 17 september 1944*

5.1 *Het onderscheid tussen ‘gedwongen’ en ‘vrijwillige’ transacties*

Het harde onderscheid, dat de kern vormde van de verordening van 21 april 1945, was het verschil in nietigheid tussen de ‘gedwongen’ en de ‘vrijwillige’ transacties.²⁵⁵ Enerzijds: nietigheid van rechtswege als het ging om beschikkingshandelingen ten aanzien van vermogen dat door ‘exorbitante’ maatregelen van Vichy of de bezetter uit de macht van de oorspronkelijke eigenaar was geraakt. Die nietigheid moest de rechter ‘constateren’ op aanvraag van de oorspronkelijke eigenaar. Anderzijds: vernietigbaarheid, geba-

253 ‘Débats de l’ACP, 1re séance du Jeudi 15 Mars 1945’, *JORF* (16 maart 1945), 505-506.

254 ‘Ordonnance du 9 juin 1945, portant troisième application de l’ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation et édictant la nullité des actes de spoliation accomplis par l’ennemi à son profit’, *JORF* (10 juni 1945).

255 Zie Lyon-Caen, *Les spoliations*, 45: ‘La distinction est donc claire: d’un côté, les actes de disposition qui sont la conséquence de mesures exorbitantes du droit commun. Qu’il y ait ou non apparence de consentement ces actes sont nuls de droit. De l’autre, les actes de disposition qui ne résultent pas de mesures exorbitantes du droit commun, ces actes sont présumés nuls.’

seerd op een weerlegbaar vermoeden van dwang aan de kant van de verkoper als het ging om beschikkingshandelingen die na 16 juni 1940 door de rechthebbende zelf waren verricht, mits hij tot één van de met ontrechting bedreigde categorieën personen behoorde. Deze transacties waren op verzoek van de benadeelde partij vernietigbaar, tenzij het vermoeden van dwang door de tegenwoordige bezitter werd weerlegd.

De nietigheid van de ‘spoliations et ventes forcées’ ofwel de ‘gedwongen transacties’, werd behandeld in de eerste titel van de verordening. Het was duidelijk dat daarbij werd aangesloten bij de zogenoemde ‘absolute nietigheden’ zoals die voorkomen in het systeem de Franse Code civil. ‘Absoluut nietig’ in deze betekenis zijn rechtshandelingen die in strijd met het wettelijk systeem, de openbare orde of de goede zeden, van het begin af als ongeldig moeten worden aangemerkt. Het absolute karakter van de nietigheid dient een algemeen, publiek belang: ter bescherming van de moreel-juridische, sociaal-economische randvoorwaarden van de samenleving als geheel, door de Fransen in dit verband wel aangeduid als de ‘ordre publique de direction’.²⁵⁶

Politiek gesproken werd de nietigheid van de ‘gedwongen transacties’ opgevat als een logisch gevolg van de nietigheid van de ‘mesures exorbitantes du droit commun’ van Vichy en van de Duitse bezetter.²⁵⁷ Kon de nietigheid van de ‘gedwongen’ transacties echter wel als een *absolute* nietigheid worden gekenschetst? Een gereputeerde jurist als Paul Esmein ging er vanuit dat het moest gaan om relatieve nietigheid, omdat zij niet door iedereen, maar slechts door de benadeelde partij kon worden ingeroepen.²⁵⁸ Nee, het ging wel degelijk om absolute nietigheid, betoogden de Parijse advocaten R. Sarraute en P. Tager²⁵⁹ die vele commentaren op de rechtsherstelverordening van 21 april 1945 en op de herstelrechtspraak schreven en

256 Zie Michelle Cumyn, *La validité du contrat suivant le droit strict ou l'équité : étude historique et comparée des nullités contractuelles*, diss. Paris 1 (Paris 2002), 46.

257 De woorden ‘mesures exorbitantes du droit commun’ kunnen ook neutraal ‘uitzonderingswetgeving’ betekenen, maar in deze specifieke context werd er gedoeld op maatregelen die naar hun aard lijnrecht in strijd met grondprincipes van het Franse privaatrecht waren geweest. Vgl. Lyon-Caen, *Les spoliations*, 25-26 : ‘Il apparaît clairement que [de Franse rechtsherstelwetten] entendent par “mesures exorbitantes du droit commun” des textes visant spécialement certaines catégories de citoyens: la législation spoliatrice était fondamentalement différentielle, inégalitaire.’

258 Paul Esmein, ‘L’ordonnance du 21 avril 1945 sur la nullité des actes de spoliation’, in: *Gaz.Pal.* (1945.2), 2. In gelijke zin: Paul Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés (étude de l’ordonnance du 21 avril 1945 et de la jurisprudence)’, in: *JCP* (1946), N° 550, § 41-45.

259 Beiden hadden een joodse achtergrond en waren al in bezettingstijd begonnen met het in kaart brengen van de juridische positie van de Franse joden. In opdracht van het in april 1943 opgerichte *Centre de Documentation Juive Contemporaine* (CDJC) hadden zij in 1945 de teksten van Franse en Duitse maatregelen tegen de joden in een bundel bijeengebracht.

wier opvatting onder juristen die met het rechtsherstel te maken hadden, hoog werd aangeslagen:

‘Quel est le caractère de cette nullité? Protège-t-elle des intérêts privés particuliers ou des intérêts supérieurs? Répondre à cette question, c’est dire quel est le vice de l’acte qui entraîne sa nullité. Ce vice, en la forme, consiste dans le fait que l’acte a été passé en vertu de lois politiques émanant d’un gouvernement renversé, considérées, à l’heure actuelle, comme inexistantes, ou en vertu de dispositions prises par l’occupant dont il ne doit subsister aucune trace. Ce vice au fond, est l’atteinte à la propriété privée en violation de la règle que nul ne saurait être exproprié autrement que pour cause d’utilité publique moyennant une indemnité juste et préalable [cf. art. 545 Cc]. C’est donc une nullité d’ordre publique, une nullité absolue.’²⁶⁰

De stelselmatige ontrechting, in een juridische gedaante gehuld, was niet alleen een aanslag geweest op grote groepen Franse ingezetenen, maar tegelijkertijd op de integriteit van de Franse rechtsorde, en op het fundamentele, aan eenieder toekomende recht op eigendom in het bijzonder. Dat maakte de nietigheid van de ‘gedwongen’ verkopen, tot een ‘openbare orde’-nietigheid, die in beginsel absoluut, van rechtswege werkte. Eerder had een ander Frans-joods advocatenkoppel uit Parijs, André Weil-Curiel en Raymond Castro, in een uitgebreid artikelsgewijs commentaar op de verordening van 21 april 1945 dezelfde visie geuit.²⁶¹ Ook de advocaat Maximilien Philonenko sloot zich bij deze opvatting aan, in een erudiete en nog uitvoeriger bespreking van dezelfde verordening.²⁶²

In een eigen beknopt commentaar op de verordening van 21 april, merkte Gérard Lyon-Caen echter op dat de nietigheid van de ‘gedwongen’ transacties zowel elementen van absolute als van relatieve nietigheid bevatte. Hij concludeerde dat het in casu om een nietigheid *sui generis* moest gaan.²⁶³ Lyon-Caen had gelijk dat de nietigheid dogmatisch gesproken niet op alle punten met de ‘absolute nietigheid’ uit de Code civil overeenkwam, vooral vanwege het ook door Esmein benadrukte punt dat deze nietigheid niet door

260 R. Sarraute en P. Tager, ‘La restitution des biens spoliés dans ses rapports avec le droit commun et les ordonnances des 12 novembre 1943 et 9 août 1944’, in: *Gaz.Pal.* (1945.2), 27. Direct aansluitend op het bovenstaand fragment merken zij nog het volgende op: ‘L’acte nul ne doit pas subsister: aussi dans l’hypothèse du décès ou de la disparition du propriétaire dépossédé et lorsque celui-ci n’a aucun héritier au rang successible, le ministère public est chargé de requérir d’office la nullité des actes prévus à la présente ordonnance (art. 22). Le ministère public agit donc comme partie principale. Or, son droit d’agir en cette qualité “ne s’explique et ne se justifie que dans les circonstances où l’ordre public est directement et principalement intéressé, à l’occasion des faits qui y portent gravement atteintes.” (Cass. civ. 17 dec. 1913, S. 1914.1.153).’

261 Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 69-70.

262 Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I*, 76.

263 Gérard Lyon-Caen, ‘Commentaire de l’ordonnance du 21 avril 1945 sur la nullité des actes de spoliation’, in: *S* (1946), *Lois Annotées*, 139.

eenieder voor de rechter ingeroepen kon worden.²⁶⁴ Maar wie zich met Sarraute en Tager had afgevraagd wat het te beschermen belang was, dat met de nietigheid van de ‘gedwongen’ verkopen werd gediend, moest niet-temin bij de absolute nietigheid terecht komen. Dat belang steeg immers uit boven de privébelangen van betrokken partijen en was direct verbonden met de fundamente van de republikeinse rechtsorde.

De opvatting van Sarraute en Tager kreeg steun van het *Cour d'appel* (hof van beroep) van Parijs en tenslotte, nog belangrijker, van de civiele kamer van de *Cour de cassation* (hof van cassatie). In een arrest van 15 maart 1949 oordeelde de civiele kamer dat een beschikkingshandeling die werd getroffen door de ‘nullité de plein droit et d'ordre public’ van artikel 1 van de verordening van 21 april 1945, niet achteraf kon worden bekrachtigd. Degenen die in de nietigheid van artikel 1 een relatieve nietigheid hadden gezien, hadden gesteld dat het wel mogelijk was om beschikkingsdaden die binnen het bereik van artikel 1 vielen, te bekrachtigen, en die mening was door lagere rechters als het *Tribunal civil de la Seine* (civiele rechtbank van de Seine-regio)²⁶⁵ soms gedeeld.²⁶⁶ Maar het hof van beroep van Parijs en vervolgens het hof van cassatie meenden dat het absolute ‘openbare orde’-karakter van artikel 1 aan bekrachtiging in de weg stond, waarbij het overigens niet uitmaakte of die bekrachtiging vóór of na de inwerkingtreding van de verordening van 21 april 1945 had plaatsgevonden. Daarmee was overigens niet gezegd dat partijen in een rechtsherstelconflict niet de vrijheid zouden hebben om de zaak in der minne te schikken. Wat het Hof van cassatie echter principieel onmogelijk achtte, was dat een particulier een handeling zou kunnen bekrachtigen die wegens strijd met de openbare orde als van rechtswege nietig werd beschouwd. Dat lag simpelweg buiten zijn macht.²⁶⁷

264 Men had die beperking ingevoerd om te voorkomen dat verkrijgers te kwader trouw zich uit eigenbelang op de ‘nietigheid van rechtswege’ konden beroepen. Echter, tegen de opvatting van Esmein pleitte, dat de rechter de nietigheid ex art. 1 ook ambtshalve kon vaststellen, en niets eraan in de weg stond dat een eenmaal in rechte betrokken verkrijger zich bij verweer op de nietigheid van rechtswege van art. 1 kon beroepen. Zie in deze zin Sarraute en Tager, ‘La restitution des biens spoliés’, 41; Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses en matière de spoliation’, *Gaz.Pal.* (1946.2), 63 n. 38.

265 Vergelijkbaar met de civiele kamer van een Nederlandse arrondissementsrechtbank.

266 Zie Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés’, § 40-44. In gelijke zin *Trib.civ. Seine* 27 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 80; *Trib.civ. Seine* 1945, *JCP* (1946.II), N° 3172 (precieze datum uitspraak ontbreekt); *Trib.civ. Seine* 8 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 102-104. Uit de ‘relatieve’ nietigheid van het eerste artikel van de verordening van 21 april 1945 trok de rechtbank in de Seine-regio de conclusie dat ook gedwongen transacties in de zin van artikel 1 voor bekrachtiging in aanmerking kwamen.

267 Zie *Trib.civ. Seine* 19 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 190; *CA Paris* 25 februari 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 151-152; *Cass.civ.* 15 maart 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 257-258; *Cass.civ.* 6 augustus 1951, *Bull.Civ.* (1951.1), N° 255. Zie tevens *Cass.civ.* 6 december 1949, *Gaz.Pal.* (1950.1), 38 en *Cass.civ.* 6 augustus 1951, *Bull.civ.* (1951.1),

Het ‘openbare orde’-karakter bracht met zich mee dat de nietigheid van de ‘gedwongen’ transacties van rechtswege zijn beslag kreeg, met als gevolg dat het oordeel van de rechter over de nietigheid van de ‘gedwongen’ verkopen niet *constitutief* kon zijn voor de nietigheid, maar slechts *declaratoir*. De rechter mocht de nietigheid niet uitspreken en daarmee creëren (‘prononcer’) maar slechts *constateren* (‘constater’) wat reeds nietig was.²⁶⁸ De

---

N° 256, uitspraken waarin het hof van cassatie het expliciet heeft over de ‘nullité absolue’ van art. 1. Eerder had de sociale kamer van de *Cour de cassation* reeds een beslissende stap in deze richting gezet: Cass.soc. 26 maart 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 214. Voor meer verwijzingen en voor hun eigen zienswijze, zie Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 62-63. Zie voorts Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I*, 77; Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 70.

268 Het Franse onderscheid tussen absolute en relatieve nietigheden is vergelijkbaar met het Nederlandse onderscheid tussen ‘nietige’ en ‘vernietigbare’ rechtshandelingen. Het feit dat voor het inroepen van de nietigheid van rechtswege van rechtshandelingen niet altijd rechterlijke tussenkomst vereist is, is van weinig belang. De Nederlandse ontwerper van het Besluit Herstel Rechtsverkeer, Jannes Eggens, die tegelijkertijd een groot kenner en hervormer op het gebied van privaatrechtelijke nietigheden was, heeft zich over het onderscheid tussen ‘van rechtswege nietig’ en ‘vernietigbaar’ in een na-oorlogs preadvies als volgt uitgelaten (J. Eggens, ‘Vormen van nietigheid en van bekrachtiging van rechtshandelingen’, preadvies Broederschap der Candidaatnotarissen 1947, in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits, *Eggens bundel. Een selectie uit werk van Jannes Eggens* (Overveen 1998), 309): ‘[O]mdat de rechtspositie van betrokkene daartoe meestal wel zal noodzaken [...] zal [...] ook meestal in rechte wel een beroep op de nietigheid van rechtswege [vergelijkbaar met de Franse *absolute nietigheid*] worden gedaan. Maar dit beroep is dan niet een constituerend beroep (er zij – gelde – nietigheid) maar een constaterend beroep (er is – geldt – nietigheid), en de rechter zal dan niet (als – alleen – bij nietigverklaarbaarheid [vergelijkbaar met de Franse *relatieve nietigheid*]) constituerenderwijze hebben te verklaren “zo zij het”, maar constaterenderwijze “zo is het”. / Heeft het beroep, in den vereisten vorm (eventueel door een beroep in rechte, met daarop-volgende rechterlijke uitspraak) eenmaal plaats gehad, dan is de vernietigbaarheid (als nietigheid naar de mogelijkheid) [vergelijkbaar met de Franse *relatieve nietigheid*] werkelijke nietigheid geworden: dan werkt zij dus evenzeer – in dezelfde mate – als nietigheid van rechtswege werkt.’ Het is duidelijk waarom in het Franse rechtsherstel telkens rechterlijke tussenkomst vereist was, dus ook bij de gedwongen verkopen: het regelen van de gevolgen van de nietigheid, die uiterst complex konden zijn, kon moeilijk aan partijen zelf worden overgelaten. Vgl. in dit verband Cumyn, *La validité du contrat suivant le droit strict ou l’équité*, 32: ‘Il nous semble que l’obligation d’avoir recours à un juge est également compatible avec l’idée d’une nullité *ab initio* [lees: absolute nietigheid]. En effet, même si l’acte, d’un point de vue juridique, est nul dès son origine, et non simplement annulable, les effets matériels qu’il a produit ne peuvent pas être défaits sans l’intervention d’un juge: c’est sans doute là le sens et la portée véritables de l’adage que nul ne peut se rendre justice à soi-même. De plus, seul le juge peut trancher définitivement la question de savoir si l’acte est valide ou nul. L’intervention du juge est donc nécessaire, pour deux raisons: premièrement pour établir avec certitude que l’acte est nul et deuxièmement pour défaire les effets matériels que les parties ont pu lui conférer.’ Zie in gelijke zin Jac. Hijma,

‘nietigheid van rechtswege’ van de ‘gedwongen’ verkopen blokkeerde, met andere woorden, elke mogelijkheid voor de rechter om de nietigheid van een billijkheidstoets te laten afhangen, door een belangenafweging tussen partijen of door een weging, naar redelijkheid, van alle specifieke omstandigheden van het geval. Zelfs de eventuele goede trouw van de verkrijger deed niet meer terzake: zijn kwade trouw werd onweerlegbaar voorondersteld, althans ten opzichte van de oorspronkelijke eigenaar.²⁶⁹ Weil-Curiel en Castro schreven over de strikte wijze waarop de rechter artikel 1 van de verordening van 21 april 1945 moest toepassen kort en bondig in hun commentaar:

‘[L]e juge doit se borner à vérifier que le demandeur remplit bien les conditions fixées par l’article premier pour bénéficier de la présente Ordonnance. *Il ne dispose d’aucun pouvoir d’appréciation.*’²⁷⁰

Ten aanzien van de ‘vrijwillige’ verkopen, behandeld in de tweede titel van de verordening van 21 april 1945, had de Franse herstelwetgever expliciet aansluiting gezocht bij de relatieve nietigheden die verbonden waren aan de wilsgebreken (‘vices de consentement’) van de Code civil. Zo bepaalde artikel 12:

‘Les conséquences de l’annulation prononcée seront celles attachées par le droit commun à la nullité pour vice de consentement.’

Opvallend is dat de verordening ten aanzien van de ‘vrijwillige’ transacties van een ‘annulation’, ‘vernietiging’ en niet meer van een ‘nietigheid van rechtswege’ (‘nullité de droit’) spreekt. Het in artikel 11 neergelegde vermoeden van dwang aan de kant van de verkoper kon door de verkrijger worden weerlegd. Hetzelfde artikel 11 bepaalde dat de bewijslast dat er sprake was geweest van dwang op de oorspronkelijke eigenaar terugviel, als de verkrijger wist aan te tonen dat hij het goed voor een ‘juiste prijs’ had verkregen. Met ‘juiste prijs’ werd in casu bedoeld de marktwaarde van het goed en van vergelijkbare goederen in de betreffende periode.²⁷¹ In dat geval moest de oorspronkelijke eigenaar aan de hand van op de specifieke situatie toegesneden feiten en omstandigheden trachten te bewijzen dat hij niettemin in een dwangpositie had verkeerd. De verkoper kon dan niet meer volstaan met aan te tonen dat de verkoop na 16 juni 1940 had plaatsgevon-

---

Nietigheid en vernietigbaarheid van rechtshandelingen, diss. Leiden (Deventer 1988), 113.

269 Zie art. 4 Ordonnance du 21 avril 1945.

270 Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 70. Curs. auteur.

271 Ook deze uitwerking van de klassieke *justum pretium*-leer, was een variant op de rechtsfiguur van de *laesio enormis* zoals die voorkomt in de Code civil.

den en dat hij tot één van de met ontrechting bedreigde categorieën personen behoorde.

De rechter had ten aanzien van de ‘vrijwillige’ transacties wèl enige beoordelingsvrijheid. De eventuele, ‘relatieve’ nietigheid van de ‘vrijwillige’ transacties was immers afhankelijk van de specifieke omstandigheden van het geval. Het te beschermen belang in deze categorie zaken was dat van de verkoper, van wie werd verondersteld dat hij bij het sluiten van de overeenkomst in een dwangpositie verkeerd had. Omdat die dwangpositie niet bij voorbaat vaststond, was het niet nodig en niet wenselijk om in deze gevallen van een ‘nietigheid van rechtswege’ uit te gaan. Net als bij de vernietigbaarheid op grond van dwaling, bedrog, bedreiging of misbruik van omstandigheden, ging het erom te voorkomen dat een partij gehouden werd aan rechtsgevolgen van een overeenkomst, die hij in de omstandigheden waarin die totstandkwam, niet kon hebben gewild.

De relatieve nietigheid van de ‘vrijwillige beschikkingshandelingen’ bracht met zich mee dat deze wel voor bekrachtiging in aanmerking kwamen. Een eventuele bekrachtiging was, onder bepaalde, door de *Code civil* gestelde voorwaarden, echter pas na de inwerkingtreding van de verordening van 21 april 1945 toegestaan. Bekrachtiging vóór 21 april 1945 was niet mogelijk, omdat de rechten van de verkoper toen nog niet in een regeling waren vastgelegd. Omdat zijn rechtspositie nog onzeker was, moest hij tegen zichzelf beschermd worden.²⁷²

In een recent verschenen, prijswinnend proefschrift heeft Michelle Cumyn betoogd, dat er goede argumenten zijn om het onderscheid tussen absolute en relatieve nietigheid (lees: nietigheid van rechtswege en vernietigbaarheid) te verbinden met het onderscheid tussen ‘strikt recht’ (‘droit strict’) en ‘billijkheid’ (‘équité’):

‘La distinction entre la nullité absolue et la nullité relative découle d’une opposition entre le droit strict, qui définit les conditions de légalité du contrat, et l’équité, qui se préoccupe du caractère juste de l’entente, eu égard à la conduite et aux intérêts des parties.

Le droit strict se soucie de vérifier que chaque contrat dont il reconnaît le caractère obligatoire est compatible avec l’ensemble de l’ordre juridique; en outre, il est sensible à des considérations de sécurité juridique et d’égalité devant la loi. Le droit strict est généralement composé de règles à la fois précises et générales, dont l’application nécessite une évaluation objective du contrat afin de déterminer s’il contrevient ou non à la loi. La nullité, issue du droit strict, sanctionne le non-respect des conditions de légalité du contrat en empêchant celui-ci de produire les effets juridiques normalement attribués aux actes valables.

272 Zie Cass.soc. 26 maart 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 214; CA Paris 25 februari 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 151-152. Zie voorts Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 63; Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I*, 77.

L'équité se préoccupe au contraire de rendre justice entre les parties. La règle d'équité doit être appliquée en tenant compte des circonstances particulières de l'espèce et du mérite respectif des parties, afin de rechercher la solution la plus juste. La justice concrète et individualisée l'emporte ici sur les vertus formelles de sécurité juridique ou d'égalité devant la loi. La nullité relative, recours équitable, permet à la partie lésée dans la formation d'un contrat pourtant reconnu comme valable par le droit strict, d'en écarter l'application, si les circonstances le justifient. L'ensemble des principes d'équité mis en oeuvre par la nullité relative relèvent de la justice contractuelle, par opposition à l'utilité sociale, principe directeur de la nullité absolue. On retrouve parmi les principes d'équité relevant de la justice contractuelle la bonne foi, la confiance légitime, l'égalité des parties et celle des prestations.²⁷³

Deze these past wonderwel op de in de Franse rechtsherstelverordening gekozen oplossing. De absolute nietigheid van de 'gedwongen' transacties vloeide immers voort uit hun principiële overeenigbaarheid met de legaliteit van de republikeinse rechtsorde, en met fundamentele waarden als rechtszekerheid en de gelijkheid van allen voor de wet die aan die ordening ten grondslag lagen. Deze nietigheid werkte van rechtswege, onafhankelijk van overwegingen van redelijkheid en billijkheid of van een belangenafweging tussen partijen. Wanneer het ging om een transactie die 'buiten de eigenaar om', nadat deze krachtens bezettingsrecht zijn beschikkingsbevoegdheid had verloren, had plaatsgevonden, had de rechter geen andere mogelijkheid dan de nietigheid daarvan te constateren, op basis van een precies geformuleerde regel, oftewel naar 'strikt recht'.

De relatieve nietigheid of vernietigbaarheid van de 'vrijwillige' transacties kon daarentegen worden gezien als een uitvoeisel van 'contractuele rechtvaardigheid' die de relatie tussen contractspartijen beheerste. Het ging hier om overeenkomsten die naar 'strikt recht' geldig waren, maar die desondanks vernietigbaar waren, wanneer de omstandigheden het rechtvaardigden. Hier was de mogelijke nietigheid dus wèl afhankelijk van een 'redelijkheidstoets', van een weging van de posities van partijen in het licht van de omstandigheden van het geval. Uitgangspunt was het vermoeden van dwang aan de kant van de verkoper, als deze tot een van de categorieën met ontrechting bedreigde personen behoorde. Maar dit vermoeden kon worden weerlegd. De vraag of er sprake was geweest van dwang stond niet *a priori* vast, de mate van dwang diende telkens opnieuw, in het licht van de bijzondere omstandigheden, te worden beoordeeld.

Op dit punt is het interessant om een korte vergelijking te maken met het uitgangspunt van het Nederlandse rechtsherstelbesluit E 100. Anders dan de Franse herstellwetgever, had de commissie-Eggens er bij de voorbereiding van E 100 voor gekozen, om alle rechtshandelingen die in bezettingstijd waren verricht, te beschouwen als *vernietigbaar* – ongeacht of het ging om

273 Cumyn, *La validité du contrat suivant le droit strict ou l'équité*, 9.

transacties die ‘vrijwillig’ door de rechthebbende zelf, of ‘gedwongen’, buiten hem om, door een door de bezetter aangestelde ‘beheerder’ waren verricht. De Nederlandse herstelrechter beschikte in alle gevallen over zeer ruime bevoegdheden om in tijdens de bezetting ontstane of teniet gegane rechtsverhoudingen in te grijpen. Was hij van oordeel dat ‘achterwege laten van ingrijpen, in verband met de bijzondere omstandigheden, niet onredelijk ware’, dan kon hij de ontstane rechtsbetrekkingen in stand laten; als er sprake was geweest van ‘dwang, bedreiging of onbehoorlijken invloed van of vanwege den vijand’, dan moest de rechter daarvoor wel een goede reden hebben.²⁷⁴ Was de herstelrechter van mening dat wel moest worden ingegrepen, dan was hij volkomen vrij in de wijze waarop hij dat wenste te doen. Hij was niet alleen bevoegd om ‘tijdens de vijandelijke bezetting van Europa tot stand gekomen of gewijzigde rechtsbetrekkingen geheel of gedeeltelijk nietig te verklaren’ maar ook om om deze ‘gewijzigd vast te stellen of daarvan, als zij onbepaald zijn, den inhoud te bepalen’ of om, als er sprake was van tijdens de bezetting ‘te niet gegane rechtsbetrekkingen’ deze ‘geheel of gedeeltelijk, al dan niet in gewijzigde vorm, te doen herleven’.²⁷⁵

Deze ternauwernood begrensde rechterlijke beoordelingsvrijheid was in de ogen van de Nederlandse herstelwetgever nodig om aan de complexiteit en de diversiteit van de ontrentingsproblematiek op adequate wijze het hoofd te bieden. De uitzonderlijke wijze waarop rechtsverhoudingen in Nederland door de bezetter waren verstoord kon slechts, zo was de gedachte, op een uitzonderlijke wijze worden hersteld. Gevreesd was dat precies geformuleerde regels of categoriale onderscheidingen in de bijzondere omstandigheden tot rigiditeit en verstarring zouden leiden.²⁷⁶

De Franse oplossing laat zien, dat de Nederlandse keuze niet vanzelfsprekend is geweest. Het onderscheid tussen ‘gedwongen’ en ‘vrijwillige’ transacties had ook in de Nederlandse context – in dit opzicht niet complexer dan de Franse – kunnen worden gemaakt. Ook de Nederlandse besluitwetgever had de rol van de ‘billijkheid’ kunnen beperken tot situaties, waarin de joodse eigenaren zelf tot vervreemding van hun goederen waren overgegaan. Dat zou de rechterlijke activiteit van de Afdeling Rechtspraak minder intens en minder willekeurig hebben gemaakt.

5.2 *Inbedding in het gewone recht*

In Frankrijk werden rechtsherstelzaken door de gewone rechterlijke instanties versneld behandeld, volgens de procedure van het civielrechtelijke kort geding. Hoger beroep en cassatieberoep waren toegelaten, zij het dat het vonnis van de (enkelvoudige) rechter in eerste instantie, de president van de

²⁷⁴ Zie art. 25 E 100.

²⁷⁵ Zie art. 23 E 100.

²⁷⁶ Zie hoofdstuk 2, par. 5.

rechtbank rechtsprekend volgens de procedure van het kort geding, bij voorraad uitvoerbaar was. Maar in Nederland waren hoger beroep en cassatieberoep uitgesloten, niet alleen vanwege het spoedeisende karakter van het rechtsherstel, maar ook omdat de herstellwetgever vreesde dat hogere rechters de zaken 'te juridisch' zouden gaan bekijken. En het was juist de bedoeling van Eggens geweest dat de rechter 'autonoom', als 'goede man naar billijkheid' zou rechtspreken, niet als een 'heteronome' rechter naar strikt recht.²⁷⁷

In Frankrijk voegde de herstelrechtspraak zich tamelijk probleemloos in de gewone, alledaagse rechtspraktijk. Uitspraken in rechtsherstelzaken werden in de gewone juridische bladen gepubliceerd en op dezelfde wijze als andere uitspraken door de doctrine geannoteerd, becommentarieerd en gesystematiseerd. De uitspraken van de cassatierechter in zaken van rechtsherstel, de *Chambre civile* van de *Cour de cassation*, waarvan de eerste in 1948 en de meeste in de jaren 1951 en 1952 werden gedaan, hadden misschien geen overdreven grote impact meer op het verloop van de praktijk van het Franse rechtsherstel, dat na 1950 al over het hoogtepunt heen was, maar heeft er wel toe bijgedragen dat het Franse herstelrecht een geïntegreerd onderdeel van de naoorlogse Franse rechtsontwikkeling heeft uitgemaakt, als een dogmatisch interessant rechtsgebied dat in directe verbinding stond met het systeem van het Franse privaatrecht. Op het terrein van huur- en arbeidsrecht was overigens de *Chambre sociale* van de *Cour de cassation* competent. Deze kamer was al in de loop van 1946 begonnen met het doen van rechtshersteluitspraken op met name het terrein van huurrechten, overigens zonder al te principiële lijnen uit te zetten voor het rechtsherstel als geheel; dat werd aan de *Chambre civile* overgelaten.²⁷⁸

Hoe anders was dat in Nederland waarin de hybride Raad voor het Rechtsherstel volledig losstond van de 'gewone' rechterlijke macht, waarvan de uitspraken verschenen in tijdelijke bladen als *Rechtsherstel* en *Naoorlogse Rechtspraak*, ver weg van gevestigde bladen als de *Nederlandse Jurisprudentie*, waarin de uitspraken stonden die voor de Nederlandse rechtsontwikkeling van belang werden geacht.²⁷⁹ De afwezigheid van hoger

277 Vgl. in dit verband G.J. Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding. Bewerkt en van een nabeschoouwing voorzien door T. Koopmans* (Deventer 1999), eerste hoofdstuk.

278 Zie R. Sarraute et P. Tager, 'La jurisprudence de la Chambre civile de la Cour de cassation et les questions de spoliation', in: *Gaz.Pal.* (1949.2), 37: '[L]es arrêts [de la Chambre civile] ont été précédés, il est vrai, de décisions de la Chambre sociale. Celle-ci a dégagé avec autorité certains principes dominant la matière [...], mais, dans son ensemble, sa jurisprudence a plutôt été une jurisprudence d'espèces. Prudente, la Chambre sociale ne s'est pas avancée outre mesure: elle a fait un travail d'exploration plutôt que de création. Aussi aucune doctrine d'ensemble ne s'est-elle dégagée de ses arrêts.'

279 De reden dat de gewone rechterlijke macht buiten het rechtsherstel was gehouden, had ook te maken met het feit dat die rechterlijke macht nog moest worden gezuiverd. Het vertrouwen in de rechterlijke macht en in het bijzonder van de Hoge Raad was na de bezetting gering. Zie Jogli Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad. De bestraffing van eco-*

beroep en meer nog, van beroep in cassatie, droeg ertoe bij dat het rechtsherstelrecht, doctrinair gesproken, van begin af aan werd beschouwd als een randverschijnsel, een *Fremdkörper*, dogmatisch oninteressant, dat voor normale tijden ‘te ver’ ging.²⁸⁰ Hoewel bijna alle grote Nederlandse juristen uit die periode (Bregstein, Meijers, Cleveringa, Beekhuis, Verzijl, De Grooth en anderen) zich op de een of andere manier met het rechtsherstel hebben beziggehouden, heeft die activiteit niet of nauwelijks geleid tot enige rechtswetenschappelijke interesse voor dit rechtsgebied. Publicaties over het rechtsherstel kunnen in bijna alle gevallen worden gekarakteriseerd als interventies en stellingnames, meestal ingegeven door verontwaardiging over een als misstand ervaren concrete ontwikkeling, waarop anderen vanuit het ‘andere kamp’ weer reageerden. Werden er aan het wetsbesluit E 100, kort na de inwerkingtreding, in het *Nederlands Juristenblad* nog twee of drie beknopte artikelen gewijd, aan ‘neutrale’ analyses van uitspraken van de Afdeling Rechtspraak heeft het volledig ontbroken. Het Nederlandse rechtsherstel speelde zich met andere woorden af in een beslotenheid, waartoe het rechtswetenschappelijk discours – gericht op de ‘normale’ rechtspraktijk – niet kon of wist door te dringen. Enige invloed van het rechtsherstel op de naoorlogse ontwikkeling van het Nederlandse privaatrecht lijkt er niettemin wel te zijn geweest, maar is ook in de contemporaine rechtsgeschiedenis consequent onderbelicht gebleven.²⁸¹ De gedeposeerde bevolkingsgroep, ten slotte, moet het rechtsherstel op moeilijke ogenblikken als een ‘juridisch getto’ hebben ervaren, waarin grondprincipes van de Nederlandse rechtsorde en in het bijzonder van het privaatrecht, niet automatisch van toepassing bleken.

In Frankrijk, waar het rechtsherstel wèl was ingebed in de alledaagse rechtspraktijk en alwaar aan de herstelwetgeving en herstelrechtspraak sedert 1945 talloze noten, artikelen, een dissertatie en verschillende monografieën werden gewijd, ontstond reeds in de loop van 1945 onder juristen een discussie over hoe het herstelrecht in zijn verhouding tot het ‘gewone’ privaatrecht moest worden gepositioneerd. Volgens de commentator Paul Chauveau ging het om uitzonderingsrecht, dat als uitzondering op het ‘gewone recht’, *restrictief* moest worden uitgelegd wanneer van het gewone recht werd afgeweken. Daarmee bepleitte hij een uitleg die bij twijfel meestal niet in het voordeel was van de oorspronkelijke eigenaar.²⁸² Voor

---

nomische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, diss. UvA (Den Haag 2003), 177. Over de zuivering van de rechterlijke macht in Nederland, zie Joeri Michielsens, *The ‘nazification’ and ‘denazification’ of the courts in Belgium, Luxembourg and The Netherlands*, diss. Maastricht (Maastricht 2004), 243-260.

280 Zie hoofdstuk 3, par. 1.1.

281 Zie hoofdstuk 2, par. 5.

282 Zie Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés’, § 14.

deze opvatting bestond aanvankelijk veel steun bij rechters die de verordening van 21 april 1945 toepasten.²⁸³ Ook het Openbaar Ministerie, dat in Frankrijk ook in civielrechtelijke appelzaken conclusies mag nemen, voorzover er een publiek belang in het geding is, huldigde deze opvatting. Zeer duidelijk is bijvoorbeeld de volgende opmerking uit de conclusie van de advocaat-generaal Come voor het Hof van Parijs, in de bekende rechtsherstelzaak inzake Tony Mayer, waarover hieronder meer:

‘Cette ordonnance [du 21 avril 1945] appartient à une législation d’exception; créant des présomptions, des exceptions nouvelles, modifiant les règles ordinaires de la procédure civile et attribuant notamment la connaissance du fond au magistrat statuant en la forme des référés. Elle est exorbitante du droit commun et doit être interprétée restrictivement.’²⁸⁴

Lijnrecht tegenover deze zienswijze stond de opvatting van Philonenko en Lyon-Caen. Deze juristen meenden dat het herstelrecht niet als uitzonderingsrecht mocht worden opgevat, maar juist als het tegendeel, als noodzakelijke reactie op de ‘exorbitante’ maatregelen van de bezetter, onmisbaar voor het herstel van de republikeinse rechtsorde. In hun ogen moest de verordening in twijfelgevallen telkens in het voordeel van de slachtoffers van de ontrechting worden geïnterpreteerd.²⁸⁵ Philonenko verwees daarbij naar het leerstuk van de *favor spoliati* uit Middeleeuws canoniek recht:

‘Le texte des ordonnances destinées, non point à combattre le Droit commun, mais à lui restituer le domaine des intérêts privés à lui arraché pendant l’occupation, doit recevoir une interprétation extensive. En raison de “favor spoliati” toute ambiguïté de texte, du droit ou du fait devra profiter au spolié.’²⁸⁶

Overigens mag er met Sarraute en Tager aan worden getwijfeld of het door hem uit pauselijke decretalen opgediepte adagium *spoliatus ante omnia restituitur* binnen de specifieke context van het Franse naoorlogse rechtsherstel wel voldoende zeggingskracht en relevantie bezat.²⁸⁷

Sarraute en Tager deelden met Lyon-Caen en Philonenko de visie dat de herstelwetgeving constitutief was voor de terugkeer van de republikeinse rechtsorde. Maar zij trokken daaruit een net iets andere conclusie. Al week het rechtsherstel hier en daar af van het ‘gewone recht’ (‘droit commun’), het was in hun ogen geen uitzonderingsrecht (‘une loi exorbitante de droit

283 Zie bijv. CA Bordeaux 25 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 78-79; voorts Lyon-Caen, ‘Commentaire’, 138: ‘Il faut reconnaître que la majorité des décisions de jurisprudence jusqu’à ce jour [dat is: tot in 1946], interprètent [...] l’ordonnance dans un sens restrictif [...].’

284 CA Paris 10 april 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 205.

285 Zie Lyon-Caen, ‘Commentaire’, 138; en, direct tegen de hierboven geciteerde opvatting van A-G Come: Lyon Caen, noot bij CA Paris 10 april 1946, *S* (1946.II), 95.

286 Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I*, 16.

287 Zie Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 51.

commun'), maar moest op dezelfde wijze als het 'droit commun' worden behandeld. Dat betekende dat in twijfelgevallen niet bij voorbaat kon worden gezegd of bepalingen uit de verordening restrictief of juist extensief moesten worden geïnterpreteerd:

'Quoi de plus inexact que de présenter l'ordonnance du 21 avril 1945 comme une loi exorbitante du droit commun? Ce qui a été contraire au droit commun, c'est la situation juridique faite à une partie de la population pour des raisons inspirées par l'ennemi, c'est la véritable mise hors la loi de toute une catégorie de personnes. Le redressement de ces situations, même opéré par des procédés dérogatoires à certaines règles de preuve ou de procédure, ne constitue que le retour au droit commun: l'ordonnance du 21 avril 1945 est l'enfant légitime de l'ordonnance du 9 août 1944 sur le rétablissement de la légalité républicaine. Et, c'est avec raison que [certains juges] rattachent l'oeuvre réparatrice de l'ordonnance du 21 avril 1945 d'une façon directe à l'art. 545 C. civ. dont les dispositions ont toujours été considérées comme étant de l'ordre public. Il n'y a donc aucune raison d'accepter *a priori* d'une façon "restrictive" de l'ordonnance, comme il n'y a pas non plus de raison d'interpréter *a priori* d'une façon "extensive".'²⁸⁸

De discussie of het herstelrecht als uitzonderingsrecht, als constituerend recht of als 'proto-normaal' recht moest worden beschouwd, en, al naar gelang, restrictief, extensief of 'normaal' moest worden geïnterpreteerd, werd ook in de rechtszaal gevoerd. Juist op de punten waar zich controverses aandienden en die in paragraaf 6 nog zullen worden behandeld, speelde dit debat voortdurend op de achtergrond mee. Met dit fundamentele debat hield een andere discussie nauw verband: wat was de precieze verhouding tussen het rechtsherstelrecht zoals neergelegd in de verordening van 21 april 1945 en het 'droit commun' van de *Code civil*? Degenen die het herstelrecht zonder meer als uitzonderingsrecht beschouwden en dus restrictief wilden uitleggen, waren van mening dat bepalingen en beginselen van de Code civil niet op het rechtsherstel van toepassing waren, tenzij er in de verordening expliciet naar werd verwezen.²⁸⁹ Aan de andere kant van het spectrum stond een jurist als Philonenko die aan het herstelrecht ruim baan wilde geven ten faveure van de beroofden. Hij was van mening dat de beginselen en concepten van het gewone civiele recht niet rechttoe-rechtaan, maar slechts met de nodige soepelheid konden worden toegepast op de buitengewone situaties die zich in bezettingstijd hadden voorgedaan.²⁹⁰

Sarraute en Tager hadden benadrukt dat het herstelrecht geen abnormaal recht was, maar een 'normaliserend' recht dat die functie slechts naar beho-

288 Sarraute en Tager, 'Les grandes controverses', 52.

289 Zoals bijvoorbeeld in art. 12, 1° al. Ordonnance du 21 avril 1945: 'Les conséquences de l'annulation prononcée seront celles attachées par le droit commun à la nullité pour vice de consentement.'

290 Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I*, 16.

ren kon vervullen als het ook zelf als normaal werd beschouwd. De rechtsherstelverordening was in hun ogen niets meer en niets minder dan een bijzondere wet die ten opzichte van de Code civil net als elke andere *lex specialis* moest worden behandeld:

‘On peut dire, d’une façon générale, que les règles qu’elle [l’ordonnance du 21 avril 1945] pose doivent être complétées par les dispositions du droit commun dans tous les cas où le litige ne trouve pas sa solution dans les principes dérogatoires posés par l’ordonnance.

C’est d’ailleurs là le principe général de l’interprétation des lois spéciales [...].’²⁹¹

Met andere woorden: leemtes of onduidelijkheden in de verordening van 21 april 1945 dienden opgevuld te worden door bepalingen en principes van het Franse ‘gemene recht’, in het bijzonder van de *Code civil*. Van die inbedding in het ‘droit commun’ zou het welslagen van het Franse rechtsherstel zelfs afhankelijk zijn, aldus Sarraute en Tager:

‘On peut aller plus loin et poser comme règle que la réalisation pratique de l’ordonnance n’est possible que grâce à la combinaison de ses dispositions avec les règles de droit commun.’

De gedachte dat het herstelrecht *niet* als uitzonderingsrecht moest worden beschouwd, werd nimmer door iedereen aangehangen, maar loopt desondanks als een rode draad door de geschiedenis van het Franse rechtsherstel. De termen ‘législation d’exception’ en ‘législation exorbitante du droit commun’, waren voor het bevrijde Frankrijk en eerder, voor de Vrije Fransen, dan ook geen neutrale begrippen.²⁹² Het uitzonderingsrecht van Vichy had model gestaan voor het grootste onrecht, waartegen de Vrije Fransen in opstand waren gekomen. Dàt uitzonderingsrecht zou niet met ander uitzonderingsrecht, met een nieuwe ‘bijzondere behandeling’ van specieke categorieën burgers, mogen worden beantwoord, was de telkens terugkerende gedachte van de ‘principiëlen’ die in het Franse rechtsherstelproces de bo-

291 Sarraute en Tager, ‘La restitution des biens spoliés dans ses rapports avec le droit commun’, 39.

292 Zie het hierboven weergegeven citaat uit Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 52 (beginnend met ‘Quoi de plus inexact..’); voorts Lyon-Caen, *Les spoliations*, 25-26: ‘Il y a [...] législation d’exception quand l’intention du législateur est de ne régir que certaines catégories de personnes ou de ne légiférer que pour un temps bien déterminé. Ainsi, il y aura législation d’exception ou exorbitante du droit commun quand le législateur fera un texte spécial pour les citoyens de race ou de religion juive; de même, quand le législateur posera pour le temps de guerre des règles restrictives des libertés publiques destinées à disparaître une fois la paix revenue. *Il apparaît clairement que [de Franse rechtsherstelwetten] entendent par “mesures exorbitantes du droit commun” des textes visant spécialement certaines catégories de citoyens: la législation spoliatrice était fondamentalement différentielle, inégalitaire.*’ *Curs. auteur.*

ventoon hebben gevoerd. De hernieuwde toegang tot het recht die aan de slachtoffers van ontrechting in het rechtsherstel werd geboden, moest in hun ogen zijn ingebed in het ‘droit commun’, beantwoorden aan de rechtsgelijkheid en rechtsstatelijkheid van de republiek en in de pas lopen met de grondprincipes van de Code civil. Uitsluitend op die manier, zo was de gedachte, kon ook het ‘droit commun’ zelf weer in zijn oude waardigheid worden hersteld.

6. De Franse rechtsherstelverordening in de praktijk

6.1 Inleiding

In de vorige paragraaf is slechts de ‘kern’ van de verordening van 21 april 1945 weergegeven. In deze paragraaf wordt op hoofdlijnen aangestipt hoe deze verordening in de Franse rechtspraak heeft gefunctioneerd. Dat biedt tevens de mogelijkheid om een aantal aspecten van deze verordening te behandelen die in het voorgaande nog onbesproken bleven. Wat de ontwikkelingen in de Franse jurisprudentie betreft, is ervoor gekozen deze niet verder te behandelen dan tot in de eerste helft van de jaren vijftig, omdat zoals al werd opgemerkt alle ‘grote beslissingen’ in de periode 1945-1955 zijn gevallen. Na 1955 was dit deel van het Franse rechtsherstel grotendeels achter de rug. De volgende fase van het rechtsherstel, die van de *Wiedergutmachung* vanuit Duitsland, valt buiten het bereik van dit onderzoek.

Er zijn goede redenen om de juridische praktijk van het Franse rechtsherstel niet op dezelfde wijze te behandelen als de Nederlandse praktijk. De centrale plaats die de ‘billijkheid’ in de Nederlandse herstelwetgeving innam, had tot gevolg dat er in de herstelrechtspraak verschillende ‘deelterreinen’ ontstonden, uitgesplitst naar *type* goederen of rechten, afhankelijk van de wijze waarop de bezetter bij de ontrechting was tewerkgegaan. De veel striktere regels van de Franse rechtsherstelverordening waren echter in beginsel op alle soorten goederen en rechten van toepassing, met als gevolg dat een afzonderlijke behandeling niet voor de hand ligt. Slechts bij effecten en bij particuliere huurrechten heeft de Franse herstelwetgever aparte routes gevolgd. Voorts moet worden bedacht dat bepaalde financiële rechten, zoals verzekeringsrechten en hypotheekrechten, in Frankrijk niet of nauwelijks waren ‘geroofd’ en dus ook niet hoefden te worden hersteld.

Het verloop van het Franse rechtsherstel onderscheidde zich ook nog op een andere manier van de Nederlandse rechtsherstelpraktijk. Terwijl in Nederland de inzet van de rechtsstrijd hoog was – door de open normen was de uitkomst onzeker –, kon men in Frankrijk veel beter voorspellen hoe de procedures zouden eindigen. In het bijzonder bij ‘gedwongen’ transacties moest de rechter immers tot het constateren van nietigheid overgaan en, in het verlengde daarvan, tot ongedaanmaking van de gevolgen die de transac-

ties reeds hadden gehad. In het Nederlandse rechtsherstel bestond deze zekerheid niet, ook niet bij alle transacties die over Duitse instanties waren gelopen en die in het Franse systeem als 'gedwongen' zouden moeten worden beschouwd. Een echte 'strijd om het rechtsherstel' zoals die in Nederland door met name Heiman Sanders werd gevoerd, was in Frankrijk helemaal niet nodig. Die 'strijd' was in Frankrijk al in de voorbereidingsfase gevoerd, reden waarom daarop in het bovenstaande uitvoerig werd ingegaan. Door de strikte rechtsherstelregels is het Franse rechtsherstel voor de beroofden een stuk minder zwaar is geweest. Harde confrontaties tussen beroofden en financiële instellingen of tussen beroofden en de Staat, die het Nederlandse rechtsherstel kenmerkten, bleven in Frankrijk uit.

De grootste problemen die zich in de Franse herstelrechtspraak voordeden, waren juridisch-dogmatisch van aard. Met betrekking tot de interpretatie van de verordening van 21 april 1945, concentreerden zij zich op de volgende kwesties, die hieronder kort worden uitgewerkt:

- Wat was het toepassingsbereik van art. 1, ten aanzien van de 'gedwongen' transacties: op welke handelingen van 'voorlopige beheerders' had deze bepaling betrekking? Moest het gaan om beschikkingsdaden of kon het ook gaan om beheersdaden?
- Wat was de verhouding tussen art. 1 en art. 11, ofwel hoe moest de grens tussen de 'gedwongen' en de 'vrijwillige' transacties juridisch worden getrokken?
- Wat was het toepassingsbereik van art. 11? Anders dan art. 1, dat zich op alle mogelijke goederen, rechten en 'belangen' richtte, werd in art. 11 een limitatieve opsomming gegeven van goederen en rechten waarop het regime van art. 11 van toepassing werd verklaard. Maar hoe moest deze limitatieve opsomming precies geïnterpreteerd worden?
- Hoe werkte het 'vermoeden van dwang' van art. 11 precies?
- Bestond er wel of geen recht op vervangende schadevergoeding jegens verkrijgers te kwader trouw als de reële restitutie van het goed onmogelijk was geworden?

Het onderzoek naar de Franse herstelrechtspraak is verricht op basis van het geheel van gepubliceerde uitspraken in de diverse Franse juridische vakbladen, met gebruikmaking van de vaak gedetailleerde commentaren en analyses van Franse juristen die in de tijd zelf zijn verschenen. Het type onderzoek is vergelijkbaar met het onderzoek dat hierboven in het derde hoofdstuk ten aanzien van de Nederlandse herstelrechtspraak werd verricht. Het gaat derhalve niet om een kwantitatieve, maar om een kwalitatief-juridische analyse: in welke richtingen heeft de rechtspraak zich ontwikkeld, en welke conclusies kunnen daaruit ten aanzien van verloop en vormgeving van het Franse rechtsherstel worden getrokken? Voor een kwantitatief-empirisch overzicht van de resultaten van het Franse rechtsherstel zij verwezen naar de rapportage van de commissie-Mattéoli.

6.2 Reikwijdte en interpretatie van art. 1 van de verordening van 21 april 1945

6.2.1 Inleiding

Art. 1 van de verordening van 21 april 1945 luidde als volgt:

‘Les personnes physiques ou morales ou leurs ayants cause dont les biens, droits ou intérêts ont été l’objet, même avec leur concours matériel, d’actes de disposition accomplis en conséquence de mesures de séquestre, d’administration provisoire, de gestion, de liquidation ou de toutes autres *mesures exorbitantes du droit commun* en vigueur au 16 juin 1940 et accomplis, soit en vertu des prétendus lois, décrets et arrêtés, règlements ou décisions de l’autorité se disant gouvernement de l’Etat français, soit par l’ennemi, sur son ordre ou sous son inspiration, pourront, sur le fondement, tant de l’ordonnance du 12 novembre 1943 relative à la nullité des actes accomplis par l’ennemi ou sous son contrôle, que de l’ordonnance du 9 août 1944 relative au rétablissement de la légalité républicaine sur le territoire continentale, en faire constater la nullité.

Cette nullité est de droit.’²⁹³

In deze paragraaf zal worden nagegaan hoe de rechtspraak invulling gaf aan de begrippen ‘actes de disposition’ en ‘mesures exorbitantes du droit commun’ in de zin van deze bepaling. Hoe verhielden de ‘actes de disposition’, oftewel daden van beschikking, zich tot ‘actes d’administration’ oftewel daden van beheer? En betekende de verwijzing naar de ‘mesures exorbitantes du droit commun’ dat vormen van ontrechting die via het ‘gewone’ recht hun beslag hadden gekregen niet door deze bepaling werden gedekt? En hoe zat het met het vereiste van een causaal verband tussen de uitzonderlijke wetgevende maatregel enerzijds en de feitelijke daad van ontrechting of fysieke beroving anderzijds?

Allereerst is het van belang erop te wijzen dat de reikwijdte van de verordening van 21 april 1945 als zodanig niet onbeperkt was. Dat bleek in de zaak-Tony Mayer. Mayer was een ‘agent de change’ geweest, een door de Staat benoemde effectenmakelaar, die op de beurs van Parijs de functie van neutrale tussenpersoon (hoekman) vervulde.²⁹⁴ Nadat hij op 23 juni 1940 naar Londen was gevlucht om zich aan te sluiten bij de Vrije Fransen rond De Gaulle, was hij, zoals iedereen die het land verliet, enige maanden later door Vichy van zijn Franse nationaliteit beroofd. Zijn positie aan de beurs kwam vacant en in maart 1941 werd door de Vichy-minister van Financiën in zijn plaats een ander benoemd. Na de bevrijding probeerde Mayer langs de weg van de verordening van 21 april 1945 in zijn functie hersteld te wor-

²⁹³ Curs. auteur.

²⁹⁴ Anders dan in Nederland was de Franse ‘agent de change’ een publiekrechtelijke figuur.

den. Nadat de rechter in eerste instantie, de rechtbank van de Seine-regio, op 5 december 1945 het rechtsherstelverzoek van Mayer toewees en hem weer in zijn functie herstelde, tekende de minister van Financiën beroep aan tegen dit vonnis. Het hof van beroep van Parijs bleek goed te luisteren naar de conclusie van de advocaat-generaal Come, die in een strak betoog verwees naar de scheiding der machten en beargumenteerde dat de onderhavige kwestie langs administratiefrechtelijke weg moest worden uitgevochten. In zijn uitspraak op 10 april 1946 bepaalde het hof dat de verordening van 21 april 1945 zich niet uitstrekte tot het rechtsherstel ten aanzien van functies die een publiekrechtelijk karakter droegen.²⁹⁵ Volgens het hof vereiste de toepasselijkheid van de verordening van 21 april 1945:

‘[...] un conflit d’ordre privé portant sur des biens, droits et intérêts patrimoniaux, susceptibles d’actes de disposition ou d’appropriation [...]’.²⁹⁶

En juist van die ‘private’ mogelijkheid om over het goed te beschikken, was in het onderhavige geval geen sprake. Met vernietiging van de uitspraak waarvan beroep, verklaarde het hof zich onbevoegd om van Mayers rechtsherstelverzoek kennis te nemen. Mayer zou vervolgens de administratiefrechtelijke weg bewandelen. Het zou nog drieënhalf jaar duren vóór hij, op 28 oktober 1949, door de Franse Raad van State weer in zijn functie van ‘agent de change’ zou worden hersteld.²⁹⁷

Met deze uitspraak was één demarcatielijn van de reikwijdte van de verordening van 21 april 1945 aangegeven.²⁹⁸ Tegelijkertijd had het hof van beroep daarmee een nadere invulling van de ‘biens, droit et intérêts’ van art. 1 gegeven. In een uitspraak een paar maanden later, op 18 juni 1946 bevestigde het Parijse hof van beroep de eerdere formulering, toegespitst op art. 1:

‘[L]es termes de cet article [1] [ont] une portée générale et les biens, droits et intérêts protégés par lui [comprennent] *tout ce qui est dans le commerce juridique*, dès l’instant où ils ont fait l’objet d’actes de disposition au sens de la loi.’²⁹⁹

295 Zie in dezelfde zin CA Bourges 24 maart 1947, *Gaz.Pal.*(1947.1), 245-246.

296 CA Paris 10 april 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 207. De uitspraak is ook opgenomen in *JCP* (1946.II), N° 3334 met uitgebreide noot van G.-E. Lavau en P. Esmein.

297 Zie CE 28 oktober 1949, *S* (1950.III), 22-23. Mayer zou de functie echter niet meer vervullen. Meer achtergrondinformatie over de zaak-Tony Mayer geeft Dreyfus, *Pillages sur ordonnances*, 298-301.

298 In de woorden van Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 53: ‘Seuls les actes de dépossession n’impliquant pas chez leurs auteurs la détention et l’exercice de la puissance publique sont de la compétence du juge des spoliations.’ Contra: CA Paris 21 april 1948, *JCP* (1948.II), N° 4233, m.n. J. Rivero; voorts Lyon Caen, noot bij CA Paris 10 april 1946, *S* (1946.II), 93-95.

299 CA Paris 18 juni 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 183. Curs. auteur.

6.2.2 Beschikkingsdaden en beheersdaden

Maar wat verstond de rechtspraak onder ‘actes de disposition’ in de zin van art. 1? Duidelijk was dat de herstellwetgever met deze term direct aansloot bij het onderscheid tussen ‘actes de disposition’ (beschikkingsdaden) en ‘actes d’administration’ (beheersdaden) uit de Code civil. Daar is het onderscheid van belang omdat een ‘beheerder’ in de zin van de Code civil (bijvoorbeeld een curator of een zaakwaarnemer) wel bevoegd is tot het doen van beheersdaden, maar lang niet altijd van beschikkingsdaden.³⁰⁰ Het onderscheid is meer economisch dan juridisch. Terwijl beschikkingsdaden wijzigingen aanbrengen in de staat van het vermogen van een bepaald persoon en dat vermogen kunnen aantasten, zijn beheersdaden juist gericht op de instandhouding, de gezonde exploitatie van dat vermogen. Het begrip vermogen (‘patrimoine’) moet in het kader van art. 1 heel ruim worden genomen: het omvat alle goederen, rechten en zelfs ‘belangen’ die voor de belanghebbende van waarde kunnen zijn en die hem, langs welke weg ook, kunnen worden ontnomen.³⁰¹ Zelfs *feitelijke* handelingen die leidden tot de aantasting van iemands vermogen –bijvoorbeeld de wegname van een auto of het leeghalen van een appartement – vielen onder het bereik van art. 1, en werden met ‘actes de disposition’ gelijkgesteld.³⁰²

Om te beoordelen of een rechtshandeling een beschikkingsdaad of een beheersdaad is, moet telkens worden gekeken naar het doel dat met die rechtshandeling wordt beoogd, naar de omstandigheden van het geval.³⁰³ Een verkoop of cessie, bijvoorbeeld, zal in de regel een beschikkingsdaad zijn, maar onder omstandigheden een daad van beheer. De verkoop van de oogst die anders teniet zou gaan is bijvoorbeeld een daad van beheer. Maar ook de verkoop van een vrachtwagen kan een beheersdaad zijn. Aldus oordeelde het hof van beroep van Aix in een zaak waarin een door het CGQJ aangestelde ‘beheerder’ uit het vermogen van een bedrijf een vrachtwagen had verkocht die in een Amerikaans bombardement was beschadigd:

‘[A]ttendu que la cession du camion, vendu parce qu’inutilisable et difficilement réparable à la suite d’un bombardement, a été imposée par les circonstances et ne saurait être considérée comme un acte de disposition [...]; qu’elle est

300 Zie Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés’, § 23-24. Het Nederlandse privaatrecht wijkt op dit punt niet af van het Franse recht.

301 Zo viel bijv. ook het ontslag van een joodse werknemer van een onder ‘beheer’ gesteld bedrijf binnen het toepassingsbereik van art. 1. Zie Cass.civ. 10 januari 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 7; voorts Cass.civ. 5 maart 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 98.

302 Zie Sarraute en Tager, ‘Les spoliations dans l’état actuel de la jurisprudence, de la législation et du droit conventionnel’, in : *JCP* (1948.I), doctrine, N° 735, § 3; voorts Cass.civ. 29 mei 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 161.

303 Zie Sarraute en Tager, ‘Note’, *D* (1946), 84.

un acte normal de l'exploitation de l'industrie en cause et constitue un acte d'administration [...].³⁰⁴

Als de rechter meende dat de verrichting van de beheerder als een beheersdaad moest worden beschouwd, kwam ook art. 3 van de verordening van 21 april 1945 in het geding:

'Art 3. – Les actes d'administration conformes aux dispositions de l'article 1374 du code civil demeurent valables. Toutefois, le propriétaire dépossédé peut demander la résiliation des actes d'administration qui lui portent préjudice au jour de la demande.'

In art. 1374 C.civ. stond dat een persoon die het beheer over het vermogen van een ander voerde, dit met de zorgen van een 'bon père de famille', een 'goede huisvader' behoorde te doen. Art. 3 was op aandringen van het voorlopig-parlementslid Etienne Nouveau in de verordening opgenomen, om te voorkomen dat gedeposedeerden schade zouden lijden door een al te strikte toepassing van het onderscheid tussen beheers- en beschikkingsdaden. Ook daden van beheer *konden*, indien nadelig, op verzoek van de belanghebbende worden ongedaan gemaakt, zij het niet met terugwerkende kracht. De bewijslast lag dan wel bij de beroofde, die in de praktijk weinig van deze bepaling gebruik lijkt te hebben gemaakt.³⁰⁵ In de vrachtwagenuitspraak boog het hof van beroep zich ook over de vraag of art. 3 moest worden toegepast, maar kwam tot de conclusie dat dat niet het geval was: er lag geen verzoek tot ontbinding van de kant van de oorspronkelijke eigenaar, terwijl niets erop wees dat de beheerder niet 'als een goede huisvader' had geopereerd.

Zoals gezegd werd het prijsgeven van een recht doorgaans als een beschikkingsdaad beschouwd.³⁰⁶ Die prijsgeve hoefde niet te berusten op een actieve daad van een 'voorlopige beheerder', maar kon ook uit een nalaten van de beheerder voortvloeien. De ontbinding van een huurovereenkomst vóór het verstrijken van de gestelde termijn, de kwijtschelding van een schuld, maar ook het ongebruikt laten van een recht op vernieuwing van de huur of van een vergunning, werden alle als beschikkingsdaden beschouwd,

304 CA Aix 21 november 1945, *JCP* (1946.II), N° 3168; zie in dit kader tevens CA Paris 20 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 63-64; Cass.soc. 8 mei 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 72; Cass.civ. 20 oktober 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 271; voorts Chauveau, 'Restitution des biens spoliés', § 23-24; R. Sarraute en P. Tager, 'La controverse judiciaire en matière de spoliation continue et le législateur intervient... sur des points non discutés', in: *Gaz.Pal.* (1947.2), 24.

305 Zie Chauveau, 'Restitution des biens spoliés', § 25-26; voorts G. Toujas, noot bij Trib.civ. Seine 18 januari 1946, *JCP* (1946.II), N° 2990; Esmein, 'L'ordonnance du 21 avril 1945', 2.

306 Zie bijv. Trib.civ. Meaux 25 juli 1945, *JCP* (1946.II), N° 3126; CA Paris 25 februari 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 138; Cass.civ. 31 oktober 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 283.

waarop art. 1 van toepassing werd geacht.³⁰⁷ Overigens hoefde de beschikkingsdaad niet noodzakelijkerwijs door een ‘voorlopige beheerder’ of een soortgelijke figuur te zijn verricht; elke daad – van een particulier of een publiek persoon, bijvoorbeeld een eigenaar van een huurwoning, een rechter of een burgemeester – die leidde tot een verlies van rechten of goederen voor een vermogen dat reeds door ontrentingsmaatregelen was getroffen en waarover de oorspronkelijke eigenaar niet meer vrijelijk kon beschikken, kon als een beschikkingsdaad in de zin van art. 1 worden aangemerkt.³⁰⁸

Door deze interpretatie werd het moeizaam verlopende rechtsherstel met betrekking tot huurrechten ten aanzien van particuliere woonruimte, zoals dat aanvankelijk op basis van de ‘huurverordening’ van 14 november 1944 had plaatsgevonden, enigszins gecorrigeerd. Wanneer een bestaande huurovereenkomst was opgezegd of niet verlengd, nadat de gedeposedeerde zijn beschikkingsbevoegdheid had verloren, dan was art. 1 van de verordening van 21 april 1945 van toepassing, ongeacht of het huur van bedrijfsruimte of van woonruimte betrof. In dat laatste geval kon een beroep op art. 1 cumuleren met een beroep op de huurverordening van 14 november 1944. Hetzelfde gold wanneer de eigenaar de huur had opgezegd en bijvoorbeeld een ontruimingsprocedure was begonnen, omdat de beheerder in gebreke was gebleven met het betalen van de huur.³⁰⁹ In al die gevallen moest de rechter de nietigheid van de ontbinding of de niet-verlenging van de huurovereenkomst vaststellen, met als gevolg dat de oorspronkelijke huurder in zijn huurrecht werd hersteld. Het feit dat het betreffende perceel inmiddels aan een derde was verhuurd, kon niet aan de oorspronkelijke huurder worden tegenworpen.³¹⁰ Omdat de laatste werd geacht altijd huurder te zijn gebleven, kon de huidige huurovereenkomst niet in stand blijven, ongeacht de goede trouw van de huidige huurder. Ook het feit dat de nieuwe huurovereenkomst kon zijn aangegaan door een eigenaar-verhuurder die met de ontrenting zelf niet te maken had gehad, bleek van geen belang. De herstelrechter aarzelde niet het perceel direct te laten ontruimen als de huidige

307 Zie bijv. CA Aix 13 december 1945, *JCP* (1946.II), N° 3170; Trib.civ. Seine 25 juni 1945, *JCP* (1946.II), N° 3171; CA Paris 30 maart 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 247-248; CA Paris 18 april 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 249; Trib.civ. Périgueux 29 april 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 53-54, voorts Sarraute en Tager, ‘La controverse judiciaire’, 23-24.

308 Zie e.g. Cass.civ. 17 februari 1954, *Bull.civ.* (1954.1), N° 67; voorts Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 55.

309 Zie Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 55: ‘Les droits sur des locaux à usage d’habitation tombent sous l’application de l’art. 1er s’ils ont fait l’objet d’un acte de disposition d’un gérant légal.’ In gelijke zin de vaste jurisprudentie, bijv. Trib.civ. Seine 26 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 169-170; CA Aix 13 december 1945, *JCP* (1946.II), N° 3170; CA Paris 18 juni 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 183; Cass.civ. 1 maart 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 229-230 (ook in *JCP* (1948.II), N° 4543 m.n. Sarraute en Tager).

310 Afwijkend: Esmein, ‘L’ordonnance du 21 avril 1945’, 4.

huurder de woning niet wenste te verlaten. Hij was daar ingevolge art. 17, 3e alinea van de verordening van 21 april 1945 zelfs toe verplicht:

‘Le président [die rechtspreekt als in kort geding, maar met bevoegdheid om ten gronde te beslissen] qui constatera la nullité [ex art. 1] ou prononcera l’annulation des actes [ex art. 11], ordonnera *la restitution immédiate* des biens, droits et intérêts [...].’

Omdat, naar vaste rechtspraak, een strikte toepassing van de verordening van 21 april 1945 vereiste dat de gedeposeerde zo snel mogelijk werd teruggebracht in de *status quo ante*³¹¹, dat is in de situatie waarin hij verkeerde op het moment dat de beschikkingsdaad plaatsvond, werd onmiddellijke ontruiming van de huidige huurder ook gelast (en niet opgeschort³¹²), wanneer er aan de herstelde huurovereenkomst inmiddels juridische onduidelijkheden kleefden, bijvoorbeeld omdat deze afhankelijk was van een, inmiddels verlopen, verlengingsmogelijkheid.³¹³

311 Zie in algemene zin CA Paris 4 mei 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 276-277. In casu ging het om een joodse makelaar in effecten, Kuczynski, die, als gevolg van de de anti-joodse maatregelen, in 1941 uit zijn bedrijf moest terugtreden. In 1942 waren de regels met betrekking tot effectenhuizen echter gewijzigd en had het bedrijf, in nieuwe samenstelling, de nodige veranderingen ondergaan. Volgens het hof van beroep konden deze veranderingen door nieuwe wetgeving niet belemmeren dat K. eerst in zijn recht werd hersteld: ‘*Considérant en effet, que l’économie générale des lois sur les spoliations tend à ce que le spolié soit remis en possession de ses droits et intérêts tels qu’ils existaient à la date où la spoliation a été consommée [...]; que l’existence d’une réglementation administrative, instituée en 1942, ne peut mettre obstacle à sa réintégration dans ses droits et fonctions tels qu’ils existaient en 1941; qu’il lui appartiendra ensuite, pour exercer sa profession de courtier, de se conformer aux dispositions de la législation en vigueur et d’obtenir les agréments nécessaires.*’ Curs. auteur.

312 Volgens CA Paris 18 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 26 was het de rechter zelfs *verboden* om de restitutie van rechten of goederen op te schorten of uit te stellen: het bepaalde in art. 17 was *strikt recht*, waarvan niet afgeweken mocht worden.

313 In de formulering van CA Paris 18 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 167-168: ‘[Q]ue la dame Birstenbinder [wier bedrijf, inclusief huur van de bedrijfsruimte door een ‘voorlopige beheerder’ was ontmanteld] puise dans l’ordonnance du 21 avril 1945 *le droit d’être rétablie dans la situation qu’elle aurait si elle n’avait pas été victime des mesures exorbitantes du droit commun*, la question de son droit au renouvellement du bail où à la prorogation étant réservée à la juridiction compétente; qu’il n’appartient pas au juge, quand les conditions exigées par la loi se trouvent remplies, de surseoir à la réintégration du dépossédé ainsi qu’à la l’expulsion de l’occupant [...].’ En in de formulering van Cass.soc. 30 maart 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 209: ‘[C]’est *par une application stricte* de l’ordonnance [du 21 avril 1945] que l’arrêt attaqué [van het Cour d’appel] a constaté que la résiliation du bail [...] ainsi que les relocations faites [...] ne sont pas opposables à [de gedeposeerde] Schwob, *celui-ci devant être replacé dans la situation où il se trouvait au moment de l’acte de disposition dont son fonds de commerce a été l’objet [...].*’ Curs. auteur. De in de hoofdtekst kort weergegeven vaste lijn in de jurisprudentie ten aanzien het rechtsherstel van huurrechten in het kader van art. 1 blijkt uit CA Paris 15 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.1), 184-185; Trib.civ. Toulouse 22 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.1), 194-195; Trib.civ. Seine 25 juni 1945, *JCP* (1946.II),

De beste rechtvaardiging voor deze wijze van optreden werd gevormd door de vierde titel van de verordening van 21 april 1945, waarin de procedure was geregeld. In het bijzonder art. 17 bood de rechter ruime mogelijkheden om, op basis van de geconstateerde nietigheid, alle maatregelen te nemen die nodig waren om een ‘onmiddellijke’ restitutie van goederen en rechten mogelijk te maken. Die maatregelen konden ook personen treffen die met de ontrecting als zodanig niets te maken hadden gehad, aldus de tweede alinea van art. 17:

‘[Les tribunaux] statuant en la forme des référés, décident au fond sur toutes les questions soulevées par l’application de la présente ordonnance, *quelles que soient les personnes mises en cause.*’

Een door een ‘Vichy-beheerder’ aangegane huurovereenkomst werd echter niet altijd ongedaan gemaakt. Naar Frans privaatrecht golden huurovereenkomsten die voor minder dan negen jaar waren aangegaan, als beheersdaden. Bij het rechtsherstel ten aanzien van huurrechten was deze kwestie van geen belang: het herstel van de oude huurovereenkomst bracht *ipso facto* met zich mee dat de nieuwe niet langer in stand kon blijven. Maar als het ging om rechtsherstel ten aanzien van onroerend goed, kon het aangaan van een huurovereenkomst sporadisch als een beheersdaad worden aangemerkt die de ‘beheerder’ van het perceel als een ‘goed huisvader’ had verricht. Als de oorspronkelijke eigenaar van het perceel niet aannemelijk had weten te maken dat hij door die beheersdaad werd benadeeld (in de zin van art. 3), liet de rechter de huurovereenkomst intact.³¹⁴

6.2.3 Exorbitante maatregelen

Art. 1 van de verordening van 21 april 1945 vereiste dat de beschikkingsdaden het ‘gevolg’ moesten zijn geweest van *exorbitante maatregelen* van

---

N° 3171; CA Paris 18 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 167-168; Trib.civ. Seine 26 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 169-170; CA Paris 26 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 219; Trib.civ. Seine 30 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 219-220; CA Paris 29 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 7-8; CA Paris 7 april 1946, *S* (1947.II), 35; CA Paris 18 juni 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 183; Cass.soc. 9 januari 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 58-59 (twee arresten, ook in *JCP* (1947.II), N° 3479); Cass.soc. 30 maart 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 209-210; Cass.soc. 14 maart 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 221; Cass.soc. 12 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 80; CA Paris 2 april 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 269; Cass.civ. 15 november 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 227; Cass.civ. 18 april 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 119; Cass.civ. 15 juli 1953, *Bull.civ.* (1953.1), N° 248. Zie voorts Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés’, § 26.

314 Zie bijv. CA Paris 24 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 20.

Vichy of van de bezettingsautoriteiten. Wat werd door de rechter onder ‘exorbitante maatregelen’ verstaan?

Als voorbeelden van ‘exorbitante’ maatregelen werden in art. 1 allerlei maatregelen van ‘beheer’ genoemd waardoor een vermogen of bestanddelen daarvan uit de macht van de rechthebbende waren geraakt:

‘[...] mesures de séquestre, d’administration provisoire, de gestion, de liquidation ou de toutes autres mesures exorbitantes du droit commun en vigueur au 16 juin 1940 [...].’

Was een vermogen door Vichy of de Duitse bezettingsautoriteiten onder ‘voorlopig beheer’ gesteld op basis van, bijvoorbeeld, anti-joodse wetgeving die inmiddels was nietig verklaard, dan was er *evident* sprake van een exorbitante maatregel in de zin van art. 1. Minder duidelijk waren gedragingen die niet konden worden gerelateerd aan één van de wettelijke maatregelen die een apert anti-republikeins karakter hadden gedragen en om die reden bij verordening van 9 augustus 1944 met terugwerkende kracht waren vernietigd.³¹⁵ Soms waren immers ‘gewone’ rechtsfiguren gebruikt om mensen van hun rechten te beroven, zoals faillissement, onteigening of vorderingen door de militaire strijdkrachten.

Uit de jurisprudentie blijkt dat ook *feitelijke* handelingen, zoals plunderingen, bijvoorbeeld het leeghalen van een appartement door de Duitsers, als exorbitante maatregelen werden aangemerkt.³¹⁶ Maar ook ‘normale’ rechtsfiguren werden als exorbitant ten opzichte van het gewone recht beschouwd wanneer zij instrumenteel waren ingezet om mensen van hun rechten te beroven conform de discriminerende politiek van Vichy en de Duitse bezetter.³¹⁷ Hiermee kwam de Franse herstelrechtspraak tegemoet aan het gestelde in de Joint Declaration van 5 januari 1943: dat ook vormen van roof die ‘de schijn van recht’ hadden bezeten, zouden worden ongedaangemaakt.

315 In Trib.civ. Belfort 13 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 82 was de verkoop op initiatief van een ondergeschikte van de oorspronkelijke eigenaar totstandgekomen; bij gebreke van een ‘exorbitante maatregel’ werd art.1 niet van toepassing gehad. In Cass.civ. 23 augustus 1951, *JCP* (1952.II), N° 6728 was een Franse burgemeester, onder druk van de Duitse bezetter, bij de liquidatie van een joodse onderneming betrokken geweest. In dit atypische geval werd aangenomen dat het Duitse bevel een ‘exorbitant’ karakter had gedragen met toepassing van art. 1.

316 Zie bijv. CA Paris 29 mei 1948, *Gaz.Pal.* (1948.2), 183-184.

317 Zie Sarraute en Tager, ‘La controverse judiciaire’, 24: ‘[T]oute institution, même une institution de droit commun, peut être considérée quant à l’application de l’ordonnance du 21 avril 1945 comme exorbitante du droit commun, si elle est détournée de son but normal et utilisée dans l’intérêt de l’occupant ou en vue de la réalisation des conceptions politiques et sociales du temps d’occupation.’ Zie tevens CA Colmar 4 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 48-49 en CA Colmar 14 november 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 261.

De Franse herstelrechter beschouwde vorderingen van goederen door de Duitse strijdkrachten – veelal paarden, veulens of auto's – als conform aan het 'droit commun', wanneer zij in overeenstemming waren geweest met bepalingen uit het Haagse Landoorlog-reglement (LOR). Volgens het hof van cassatie moesten de gevorderde goederen wel daadwerkelijk bestemd zijn voor het Duitse leger, en niet voor (Franse) particulieren. Wanneer de vordering niet in overeenstemming met het LOR was geweest, was zij wèl exorbitant en viel zij dus onder het bereik van art. 1.³¹⁸

Andere Duitse en Franse (Vichy) maatregelen werden naar hun doel beoordeeld om te beslissen of zij al dan niet exorbitant waren geweest. Een Duitse bezettingsmaatregel die een melkproducent commerciële beperkingen had opgelegd in het belang van de zuivelvoorziening, werd niet geacht exorbitant te zijn, omdat deze maatregel een algemeen economisch karakter had gedragen en bovendien na de bevrijding van kracht was gebleven.³¹⁹ Duitse inmenging in de condities van een private boedelverdeling werd door het hof van cassatie weer wel als exorbitant aangemerkt.³²⁰

Onteigeningen door de Franse staat, zelfs van onroerende goederen uit vermogens die op het moment van onteigening onder 'voorlopig beheer' stonden, werden niet geacht exorbitant te zijn, mits er compensatie was betaald en het algemeen belang ('l'utilité publique') met de maatregel was gediend.³²¹ De gedeposedeerde kon desondanks, op basis van art. 15 van de verordening van 21 april 1945, bij de regering om teruggave verzoeken, waarbij de Raad van State moest worden gehoord.³²² Teruggave kon pas geschieden na een ministeriële verklaring dat de betreffende goederen niet langer een publiek belang dienden.

Een ingewikkelder situatie deed zich voor wanneer de gedeposedeerde tijdens de bezetting failliet was verklaard volgens de regels van het gewone recht. Art. 25 van de verordening van 21 april 1945 bepaalde dat een 'latere

318 Zie Cass.civ. 6 juli 1948, *Gaz.Pal.* (1948.2), 163; Cass.civ. 29 oktober 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 276 en eerder al Trib.civ. Strasbourg 1 augustus 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 99. Aanvankelijk hadden lagere rechters soms voor een andere oplossing gekozen: zie CA Colmar 19 maart 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 90; CA Colmar 4 december 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 93. Zie in deze context eveneens Trib.civ. Douai 31 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 141; Trib.civ. Troyes 17 juli 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 132; Trib.civ. Rouen 13 mei 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 165; CA Nancy 11 juli 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 158-159; CA Montpellier 21 oktober 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 254-255; CA Orléans 6 april 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 191-192 (ook in: *S* (1949.II), 141-143). Zie voorts Sarraute en Tager, 'Note', *D* 1946, 84; Sarraute en Tager, 'Les spoliations dans l'état actuel', § 3.

319 Zie Cass.civ. 24 januari 1951, *JCP* (1951.II), N° 6161; voorts Stéphane Goldenstein, 'Analyse des arrêts de la Cour de Cassation sur la restitutions des biens juifs après la Seconde Guerre Mondiale', afstudeerscriptie Université Paris II-Panthéon Assas 1995, 23.

320 Zie Cass.civ. 7 december 1954, *Bull.civ.* (1954.1), N° 355.

321 Zie e.g. Cass.civ. 29 juli 1948, *S* (1948.I), 196.

322 Het horen van de Raad van State was verplicht. Zie CE 16 april 1948, *S* (1948.III), 59.

verordening' voorwaarden zou stellen ten aanzien van de eventuele ongedaanmaking van faillissementen uit de bezettingstijd. In de tussentijd boog de rechter zich reeds over de vraag of een faillissement, uitgesproken of uitgevoerd *nadat* een vermogen onder 'voorlopig beheer' was geplaatst, als een exorbitante maatregel mocht worden beschouwd in de zin van art. 1. Volgens de rechter was dat het geval als het faillissement te wijten was geweest aan de 'beheerder' of ten dienste had gestaan van de ontrecting die met het 'voorlopige beheer' was ingezet.³²³

Bij wet van 19 juni 1947 werd art. 25 van de verordening van 21 april 1945 conform deze jurisprudentie gewijzigd.³²⁴ Faillissementen 'te kwader trouw' van personen die tot één van de categorieën met ontrecting bedreigde personen behoorden, werden als exorbitant beschouwd en vielen daarmee onder de werking van art. 1 van de verordening van 21 april 1945. Een vermoeden van kwade trouw was opgenomen als het faillissement direct of indirect was 'toe te rekenen' aan de Duitse bezetting of als het faillissement had plaatsgevonden nadat een 'beheerder' over het getroffen vermogen de balans had opgemaakt.³²⁵

6.2.4 Causaal verband

In het voorgaande werd erop gewezen dat 'gewone' rechtsfiguren onder omstandigheden toch als 'exorbitant' werden aangemerkt, wanneer ze instrumenteel waren ingezet om bepaalde categorieën personen te ontrecten. Wat echter nog niet ter sprake kwam, is het vereiste van causaliteit tussen een 'exorbitante maatregel' en een beschikkingsdaad in de zin van art. 1. De beschikkingsdaad moest immers het 'gevolg' zijn geweest van een exorbitante maatregel die ten aanzien van een persoon of van zijn vermogen was getroffen.³²⁶ Onder omstandigheden kon het echter voorkomen dat een beschikkingsdaad zijn basis vond in het gewone recht en naar het oordeel van de rechter 'losstond' van het feit dat een vermogen bijvoorbeeld onder 'voorlopig beheer' was geplaatst.

323 Zie Cass.civ. 4 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 274 (2e arrest), tevens in *JCP* (1947.II), N° 3716; CA Paris 16 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 126-127; Trib.civ. Seine 20 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 58-59. Zie voorts Sarraute en Tager, 'Les grandes controverses', 55 en de aldaar vermelde uitspraken.

324 'Loi N° 47-1091 du 19 juin 1947 modifiant et complétant l'ordonnance du 21 avril 1945 portant deuxième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 [...]', *JO* (20 juni 1947), tevens in *Gaz.Pal.* (1947.2), 306 (Législation).

325 Voor uitspraken op basis van het nieuwe art. 25, zie CA Paris 30 januari 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 117-118; CA Paris 7 februari 1948, *JCP* (1948.II), N° 4196; CA Paris 17 juli 1948, *JCP* (1949.II), N° 4721; CA Bourges 10 november 1948, *Gaz.Pal.* (1948.2), 230-231 (ook in *JCP* (1949.II), N° 4861).

326 De rechter die art. 1 van toepassing verklaarde, moest dan ook in zijn uitspraak ingaan op de causaliteitskwestie: zie Cass.civ. 10 december 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 329.

Een voorbeeld: de gerechtelijke verkoop van een huis in het kader van de verdeling van een erfenis was niet per definitie nietig in de zin van art. 1, wanneer een van de erfgenamen op dat moment onder ‘voorlopig beheer’ was geplaatst. In een zaak waarin deze kwestie speelde, en waarin de ‘voorlopige beheerder’ van die erfgenaam bij de verkoop een rol had gespeeld, besloot de rechter dat het rechtsherstelverzoek van de erfgenaam (het echtpaar Swiercz), strekkende tot ongedaanmaking van de verkoop van het huis, moest worden afgewezen:

‘[...] que le fait que [l’administrateur provisoire] soit intervenu [à l’acte] ne saurait en changer le caractère [normal], la vente procédant d’un jugement d’un tribunal français rendu en application du droit commun, et alors que les époux Schwiercz n’auraient pu s’y opposer, même s’ils avaient conservé leur capacité juridique; [...]’.³²⁷

Belangrijk lijkt de overweging van de rechter dat het echtpaar Schwiercz zich ook niet tegen de gerechtelijke verkoop van het huis had kunnen verzetten als het zijn beschikkingsbevoegdheid niet zou zijn kwijtgeraakt. Bij deze transactie had het feit dat het vermogen van het echtpaar onder ‘voorlopig beheer’ was geplaatst, volgens de rechter niets uitgemaakt.

Het ontbreken van causaal verband werd ook wel aangenomen, wanneer het ging om een verkooptransactie waartoe al vóórdat het vermogen van de koper onder ‘beheer’ was komen te staan, was besloten, maar die pas na de onder ‘beheer’-stelling, al dan niet met medewerking van de ‘voorlopige beheerder’ juridisch zijn beslag had gekregen. In die gevallen had het ‘beheer’ op de totstandkoming van de transactie volgens de rechter geen invloed gehad, althans voor zover de koopprijs nog aan de rechthebbende zelf ten goede gekomen was.³²⁸

327 Trib.civ. Lille 20 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 60. Zie in gelijke zin Cass.civ. 27 februari 1951, *Gaz.Pal.* (1951.1), 407-408.

328 Zie bijv. Trib.com. Moulins 8 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 15-16. In deze uitspraak nam de rechter geen causaal verband aan tussen de verkoop van een bedrijf en de daaraan voorafgegane onder ‘beheer’-stelling, omdat de oorspronkelijke eigenaar de wens om aan deze specifieke koper te verkopen al vanaf juni 1939 had kenbaar gemaakt. De uitspraak werd in appel bevestigd: CA Riom 23 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 123-124 (ook in *JCP* (1946.II), N° 2946). Zie in dezelfde zin CA Aix 13 december 1945, *JCP* (1946.II), N° 3173. Ook in deze – discutabele – uitspraak werd geen causaal verband aangenomen tussen de verkoop van aandelen op aandrang van een oorspronkelijke eigenaar en het feit dat zijn vermogen op dat moment onder ‘voorlopig beheer’ was gesteld. De aandelenverkoop zou geen ‘gedwongen verkoop’ zijn geweest, maar daarentegen door de rechthebbende zelf zijn verlangd, juist om aan een ‘gedwongen’ verkoop te ontkomen. De ‘beheerder’ zou bij de totstandkoming van deze transactie slechts juridische assistentie hebben verleend. Zie voorts Cass.civ. 21 juli 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 233. Dit type casuïstiek werd echter doorgaans opgelost via interpretatie van de term ‘concourrs matériel’, zie par. 6.2.5.

Het beantwoorden van de vraag of er een causaal verband aanwezig was, werd aan de beoordelingsvrijheid ('*appréciation souveraine*') van de feitenrechter ('*juge du fond*') overgelaten. Het hof van cassatie legde zich bij dat oordeel neer, tenzij de rechter in zijn uitspraak niet was ingegaan op conclusies die partijen op dit punt naar voren hadden gebracht.³²⁹

Bij beschikkingsdaden die door of onder druk van de beheerder waren totstandgekomen – de overgrote meerderheid van de gevallen – viel aan de causaliteitsvraag doorgaans niet te twijfelen. Problemen deden zich vooral voor wanneer de gewraakte beschikkingsdaden niet door 'beheerders' zelf, maar door derden waren verricht. Dat was veelvuldig het geval in huurzaken, wanneer de eigenaar-verhuurder de huur had opgezegd van een huurder wiens vermogen reeds onder 'voorlopig beheer' was komen te staan. Kon de ontbinding van de huurovereenkomst en de gerechtelijke ontruiming³³⁰, niet worden gerelateerd aan die onder 'beheer'-stelling of aan een andere exorbitante maatregel die de huurder had getroffen, dan werd art. 1 niet van toepassing geacht.³³¹

Het rechterlijk oordeel dat een causaal verband ontbrak, had meestal te maken met het feit dat er bijzondere omstandigheden meespeelden. Een voorbeeld is de zaak-Nissim. De heer Nissim was joods en bezat tegelijkertijd de Turkse nationaliteit. Nadat zijn bedrijf in 1940 onder 'voorlopig beheer' was komen te staan, was er tot in 1943 niet veel gebeurd omdat Nissim als Turks onderdaan protectie genoot van de Turkse staat en om die reden met rust werd gelaten. De 'voorlopige beheerder' beperkte zich tot sluiting van zijn winkel, ging niet over tot 'liquidatie' en liet toe dat Nissim zelf 'baas' bleef over zijn bedrijf: zo bleef Nissim zelf de huur van de bedrijfsruimte betalen. Het feit dat de huurovereenkomst in 1943 niet was verlengd, moest volgens het hof van beroep van Parijs worden geweten aan een fout van Nissim, en niet aan de exorbitante maatregelen die er op dat moment al waren genomen. Nissim had de termijn waarbinnen het huurcontract verlengd kon worden door 'nalatigheid' laten verstrijken, waarop de verhuurder de overeenkomst had opgezegd. Dat het bedrijf van Nissim niet lang daarna door een nieuwe 'beheerder' was ontmanteld en te gelde gemaakt, kon aan dat gegeven niets meer afdoen. Derhalve was het hof van beroep van mening dat een causaal verband tussen het 'voorlopige beheer' en de beëindiging van het huurcontract ontbrak. Het sprak als een soort conclusie uit dat:

329 Zie Sarraute en Tager, '*La jurisprudence de la Chambre civile*', en de aldaar vermelde uitspraken.

330 Voor de ontruiming van de huidige huurder na ontbinding van het huurcontract was een rechterlijke beslissing nodig.

331 Zie Sarraute en Tager, '*Note*', *D* (1946), 85.

‘[...] la législation sur les spoliations ne saurait relever d’une déchéance de droit commun les personnes qui pouvaient en éviter les effets.’³³²

Anders gezegd: Nissim had de niet-verlenging van het huurcontract over zichzelf afgeroepen, hij was, in termen van het gewone recht, ‘nalatig’ geweest. De herstellwetgeving was niet bedoeld om dit ‘normale’ verlies van een recht te corrigeren. Het rechtsherstelverzoek van de weduwe van Nissim werd dan ook afgewezen.

In deze zaak rijst niettemin de vraag of het feit dat Nissims bedrijf reeds onder ‘voorlopig beheer’ stond toen hij zijn ‘nalatigheid’ beging, niet zwaarder had moeten wegen. Het hof van cassatie wilde zich echter niet over deze feitelijke kwestie uitspreken en verwierp het cassatieberoep.³³³

Soms was de rechter nog terughoudender in de aanneming van een ‘causaal verband’. Dat gebeurde in een zaak waarin het hof van beroep van Parijs geen causaliteit aanwezig achtte tussen het onder ‘beheer’-stellen van een joodse firma, het leeghalen van het door deze firma gehuurde appartement door de Duitsers en de daaropvolgende ontbinding van de huurovereenkomst door de verhuurder:

‘[C]onsidérant que la décision d’expulsion [de beslissing van de verhuurder-eigenaar om de huurovereenkomst te ontbinden en het gehuurde perceel te laten ontruimen] n’est intervenue ni à la requête, ni à l’instigation [de l’administrateur provisoire] dont l’action ne s’est manifestée que par la radiation de l’inscription au registre du commerce, mais procède de l’initiative spontanée [du] propriétaire agissant en vertu des droits qu’[il] tenait de son bail et de la législation normale; que, dès lors, ni la procédure attaquée, ni la relocation qu’elle a permise, ne sont la conséquence d’une des mesures susvisées [i.e. de onder ‘beheer’-stelling van het joodse bedrijf en de beschikkingsdaden van de voorlopige beheerder] ; [...]

Considérant, il est vrai, que le mobilier qui garnissait l’appartement a été appréhendé en octobre 1942 par l’ennemi;

Mais considérant que ce n’est pas cet acte de spoliation qui a motivé l’action du propriétaire uniquement appuyée sur la clause résolutoire insérée au contrat de bail; [...] qu’à défaut de lien de causalité entre la spoliation du mobilier et l’éviction des droits afférents au bail, l’art. 1er est à tous égards inapplicable en la cause [...].’³³⁴

Deze beslissing stuitte op kritiek van Philonenko. Hij verweet het hof van beroep te hebben nagelaten te onderzoeken in hoeverre de joodse huurder, nadat zijn bedrijf onder beheer was komen te staan, nog de mogelijkheid had gehad om zich tegen de beslissing van de verhuurder te verweren. Naar zijn overtuiging maakten de omstandigheden van dit geval het onwaar-

332 CA Paris 7 november 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 126.

333 Zie Cass.civ. 26 juli 1949, *Gaz.Pal.* (1949.2), 381-382.

334 CA Paris 27 augustus 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 127-128.

schijnlijk dat de joodse huurder zich nog langs de normale juridische weg tegen de ontbinding van de huurovereenkomst had kunnen verzetten:

‘Il semble avoir complètement échappé à la Cour qu’il est impossible, en logique et en morale, de se prévaloir du caractère normal de la procédure du Droit commun, alors que des mesures exorbitantes et des actes de pillage organisé, prônés par les Pouvoirs publics du temps et des lieux, créaient une situation anormale, excluant, par définition, toute idée de caractère normal de l’application du Droit commun, et privant de sa protection les victimes de cet ordre des choses.’³³⁵

Het feit dat de voorlopige beheerder de huur had laten ontbinden zonder zich daartegen te verzetten, had hem volgens Philonenko als een beschikkingsdaad moeten worden aangerekend, waarop art. 1 van de verordening van 21 april 1945 onverkort van toepassing was. Het cassatieberoep tegen dit arrest haalde het echter niet. Het hof van cassatie oordeelde ook in deze zaak dat het hof van beroep op basis van zijn feitelijke constatering tot zijn beslissing had kunnen komen.³³⁶

Tegenover deze uitspraak stonden echter vele andere uitspraken die wel een ‘causaal verband’ vaststelden tussen, enerzijds, ontbinding van de huurovereenkomst wegens niet-betaling van de huur en, anderzijds, ‘exorbitante’ maatregelen die ten aanzien van de huurder waren genomen. Aldus geschiedde in een geval waarin de niet-betaling van de huur het gevolg was van de arrestatie van de huurder door de Duitsers (zijn bedrijf stond al onder ‘beheer’), terwijl de verhuurder van dit feit op de hoogte was.³³⁷ Hetzelfde gold in een geval waarin de gerechtelijke ontruimingsprocedure een directe consequentie bleek te zijn van de verzegeling en daaropvolgende plundering van het appartement door de Duitsers.³³⁸ In weer een ander geval had de verhuurder het perceel simpelweg aan een ander verhuurd nadat de ruimte door de Duitsers was leeggeplunderd. Ook in deze zaak speelde mee dat de huurder onder ‘beheer’ had gestaan en de ‘beheerder’ zich niet tegen deze gang van zaken had verzet.³³⁹

De algemene lijn in deze jurisprudentie bleek de volgende: als de ontbinding van de huur en de ontruiming (of geheel andere beschikkingsdaden) ook maar indirect het gevolg waren geweest van een *toegespitste* ‘exorbitante maatregel’ zoals een onder ‘beheer’-stelling of arrestatie, dan werd art. 1 van toepassing geacht. Niet voldoende was een beroep op de *algemene* situatie, bijvoorbeeld van joden in de bezettingstijd, hoe penibel die situatie ook was. Een joodse particuliere huurder die was gevlucht om-

335 Philonenko, *Les Actes de Spoliation et le Droit I*, 28.

336 Zie Cass.civ. 9 november 1948, *Gaz.Pal.* (1948.2), 275.

337 Zie CA Paris 26 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 219.

338 Zie Trib.civ. Seine 30 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 219-220.

339 Zie CA Paris 30 maart 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 247-248. Zie in dit kader tevens Trib.civ. Seine 22 maart 1947, *S* (1947.II), 108-109; en voor nog meer jurisprudentie Goldenstein, ‘Analyse des arrêts de la Cour de Cassation’, 27-28.

ook was. Een joodse particuliere huurder die was gevlucht omdat hij zich bedreigd voelde of was opgehouden met het betalen van de huur onder invloed van algemene anti-joodse maatregelen, kon geen beroep doen op art. 1. Hij moest beroep doen op de huurdersverordening van 14 november 1944 of eventueel op art. 11 van de verordening van 21 april 1945.³⁴⁰

6.2.5 'Feitelijke medewerking'

Bij de voorbereiding van de verordening van 21 april 1945 had de parlementaire wetgevingscommissie er met succes bij de regering op aangedrongen om in art. 1 duidelijk te maken dat de eventuele medewerking van gedeposeerden aan de verkoop van hun goederen *nadat* hun vermogens onder 'voorlopig beheer' waren gesteld, er niet meer toe deed.³⁴¹ In artikel 1 was dit tot uitdrukking gebracht in de formulering dat beschikkingsdaden die het gevolg waren geweest van exorbitante maatregelen nietig waren, *zelfs met de feitelijke medewerking van de oorspronkelijke rechthebbenden ('même avec leur concours matériel')*.

De rechterlijke interpretatie van het begrip 'concours matériel' gaf aanvankelijk echter allermist de gewenste duidelijkheid. De jurisprudentie, maar ook de doctrine, spleten uiteen over de kwestie die de kern van de verordening raakte: hoe moest het onderscheid tussen 'gedwongen' en 'vrijwillige' transacties, tussen art. 1 en art. 11, precies worden afgebakend? Sarraute en Tager noemden de kwestie dan ook stellig:

'[La] question la plus importante de toutes celles soumises au juge des spoliations [...].'³⁴²

En Gérard Lyon-Caen hield het op:

'[...] une des plus irritantes controverses nées de l'application de l'ordonnance du 21 avril 1945 [...].'³⁴³

Het belangrijkste meningsverschil betrof de vraag naar de vrijheid van handelen van een persoon wiens vermogen onder 'voorlopig beheer' was geplaatst. Soms had een oorspronkelijke eigenaar, ondanks de onder 'beheer'-stelling, zich toch nog actief bemoeid met het te gelde maken van zijn bezit. Hij had bijvoorbeeld zelf het initiatief genomen tot een bepaalde transactie, hij had zelf onderhandeld of had zelf een koper kunnen uitzoeken. Moesten

340 Zie Sarraute en Tager, 'Les grandes controverses', 55; Sarraute en Tager, 'Note', *D* (1946), 85.

341 Zie boven, par. 4.4.3.

342 Sarraute en Tager, 'La jurisprudence de la Chambre civile', 38.

343 G. Lyon-Caen, noot bij Cass.civ. 4 juni 1947, *S* (1947.I), 189.

zulke gedragingen wel of niet worden begrepen onder het begrip ‘concoures matériel’, de ‘feitelijke medewerking’ van art. 1?

Kort samengevat werden twee oplossingen verdedigd. Ten eerste de oplossing dat dergelijke handelingen niet onder het ‘concoures matériel’ van art. 1 konden worden gebracht, maar in plaats daarvan, hetzij onder de ‘vrijwillige’ handelingen van art. 11, hetzij onder het gewone recht van de Code civil. Ten tweede de oplossing dat (vrijwel) elke handeling van een beroofde nadat hij zijn beschikkingsbevoegdheid had verloren als ‘gedwongen’ moest worden beschouwd in de zin van art. 1.

Volgens aanhangers van de eerste oplossing diende de term ‘concoures matériel’ van art. 1 eng te worden geïnterpreteerd. Daaronder vielen slechts die gedragingen die een oorspronkelijke eigenaar passief, schoorvoetend, met tegenzin, onder druk van de ‘voorlopige beheerder’ had moeten verrichten. Het zou dan vooral gaan om gedragingen die bijkomend waren geweest, ofwel aan de totstandkoming van de beschikkingsdaad niet wezenlijk hadden bijgedragen. Art. 1 was derhalve niet van toepassing als de recht-hebbende, ondanks het ‘voorlopige beheer’ een ‘essentiële juridische rol’ had gespeeld of een ‘vrijwillig, klaarblijkelijk spontaan initiatief’ had genomen.³⁴⁴

Degenen die deze restrictieve uitleg aan de term gaven, waren meestal ook van mening dat art. 11 moest worden toegepast in gevallen waarin in hun ogen van ‘concoures matériel’ geen sprake was. Daarbij deed zich het probleem voor dat art. 11 figureerde in de tweede titel van de rechtsherstel-verordening, waarvan het opschrift als volgt luidde:

344 Zie Trib.civ. Seine 18 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 44-45 (ook in: *JCP* (1946.II), N° 2951); Trib.civ. Seine 27 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 80 (ook in: *JCP* (1946.II), N° 2948); Trib.civ. Compiègne 10 juli 1945, *JCP* (1946.II), N° 2950 (tweede arrest); Trib.civ. Seine 8 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 184 (eerste uitspraak). Zie ook CA Paris 20 augustus 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 94 (ook in: *JCP* (1946.II), N° 2947): ‘Considérant que le contrat attaqué a été précédé de pourparlers entre le vendeur et l’acquéreur, et passé par [de gedeposedeerde eigenaar] Loewy, sans l’assistance de [l’administrateur provisoire] dont l’entreprise avait été pourvue; que Loewy n’est pas, dans ces conditions, fondé à soutenir que son rôle s’est limité au concours matériel prévu par l’article [1] et qui suppose, avec ou sans l’intervention accessoire du propriétaire dépossédé, la participation unique ou principale de la personne déléguée à l’administration de son bien [...]’ (Curs. auteur.) Zie voorts nog CA Paris 20 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 47 (sous-note) (ook in *JCP* (1946.II), N° 2985, derde arrest). In de literatuur werd de restrictieve interpretatie van de term ‘concoures matériel’ verdedigd door o.a. Esmein, ‘L’ordonnance du 21 avril 1945’, 4; G.E. Lavau, ‘La nullité des actes de spoliation. Le champ d’application respectif de l’article 1er et de l’article 11 de l’ordonnance du 21 avril 1945 quant aux biens et quant aux actes visés’, *JCP* (1946.I), N° 492; Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés’, § 36-40; Philonenko, *Les actes de spoliation II*, 149-151; Henri Mazeaud, noot bij CA Paris 5 november 1945, *S* (1946.II), 13-15.

‘Titre II. Actes accomplis avec le consentement de l’intéressé et relatifs à des biens, droits et intérêts n’ayant pas fait préalablement l’objet des mesures exorbitantes du droit commun’

Dit opschrift liet er kortom geen misverstand over bestaan dat de tweede titel betrekking had op transacties die waren verricht *alvoren*s goederen, rechten enzovoort door exorbitante maatregelen waren getroffen, ofwel onder ‘beheer’ geplaats waren. Maar was het dan niet verwrongen of misplaats om art. 11 ook toe te passen in situaties waarin vermogens juist wel onder ‘voorlopig beheer’ waren gesteld?

De civilist Esmein schreef in een invloedrijk artikel dat aan het opschrift van de tweede titel geen waarde moest worden gehecht, temeer daar uit de tekst van art. 11 zelf zou blijken dat die wel van toepassing kon zijn op vermogens die reeds door exorbitante maatregelen waren getroffen.³⁴⁵ Esmeins zienswijze werd door sommige rechters overgenomen, soms met verwijzing en al.³⁴⁶ Maar niet iedereen liet zich niet door Esmein overtuigen: een enkeling verdedigde de variant dat ‘vrijwillige’ verkopen die na de benoeming van een ‘voorlopige beheerder’ waren verricht, noch door art. 1 noch door art. 11, maar door het gewone civiele recht werden beheerst.³⁴⁷ Echter ook rechters en auteurs die de opvatting van Esmein onderschreven, kwamen soms uit bij de Code civil, omdat art. 11 slechts voor bepaalde, duurzame vermogenswaarden was geschreven, maar bijvoorbeeld niet voor roerend goed.³⁴⁸ Het recht van de Code civil bood de gedeposeerde evenwel veel minder bescherming dan art. 11. In het systeem van de Code civil moest de verkoper zelf bewijzen dat hij onder dwang had gehandeld, terwijl er in art. 11 een weerlegbaar vermoeden van dwang was opgenomen ten gunste van de oorspronkelijke eigenaar.

De eerste oplossing leidde derhalve tot het merkwaardige resultaat dat zogenaamde ‘vrijwillige’ transacties die na de onder ‘beheer’-stelling waren verricht, althans in sommige gevallen niet konden worden aangevochten op grond van art. 1 of art. 11 van de verordening van 21 april 1945. Het leek echter onwaarschijnlijk dat de Franse herstellwetgever deze gevallen, bewust of onbewust, over het hoofd had gezien. Eerder het omgekeerde leek het geval: dat de wetgever in art. 1 de term ‘concours matériel’ juist had opgenomen om dit soort transacties ongedaan te kunnen maken, en wel via de ‘nietigheid van rechtswege’ van het eerste artikel.

345 Zie Esmein, ‘L’ordonnance du 21 avril 1945’, 4.

346 Zie bijv. Trib.civ. Compiègne 10 juli 1945, *JCP* (1946.II), N° 2950 (tweede arrest); CA Bordeaux 31 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 110-112 (ook in *JCP* (1946.II), N° 2949).

347 Zie vooral Mazeaud, noot bij CA Paris 5 november 1945, *S* (1946.II), 13-15.

348 Zie bijv. CA Bordeaux 25 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 78-79 (ook in *JCP* (1946.II), N° 2950, eerste arrest).

Dat laatste was ook de opvatting van degenen die de tweede oplossing verdedigden: zij achtten het begrip ‘concurso matériel’ in principe onverkort van toepassing op alle handelingen die door gedeposeerde waren verricht ten aanzien van een vermogen dat reeds door exorbitante maatregelen was getroffen, met als gevolg dat zij hun beschikkingsbevoegdheid naar bezettingsrecht hadden verloren. Het deed er vanaf dat moment niet meer toe of een gedeposeerde eigenaar nog feitelijk had geparticipeerd in de liquidatie van zijn bezit, of hij een koper had uitgezocht, een wens tot verkoop had uitgesproken, een handtekening gezet, of met iemand, onder toezicht van zijn ‘beheerder’ in onderhandeling was getreden. Juist het feit dat aan dergelijke handelingen geen *juridische* betekenis meer kon worden gehecht, leek de wetgever te hebben willen uitdrukken met de term ‘concurso matériel’. Deze gedachtegang werd door bijvoorbeeld Lyon-Caen heel kernachtig naar voren gebracht:

‘La liberté dans l’ordre patrimonial est inconcevable pour qui est dessaisi de l’administration de ses biens. Il n’y a pas consentement là où il y a dessaisissement.’³⁴⁹

En in dezelfde geest schreef de juriste Andrée Jack:

‘Peu importe qu’en fait le propriétaire ait participé à la vente, ou aux négociations qui l’ont précédée, qu’il ait même choisi son acheteur. Toute la liberté qui pouvait alors lui être laissée, n’était que celle de savoir, en somme, de quelle façon il serait dépouillé. On a pu comparer sa situation à celle d’un condamné à mort auquel on aurait laissé le choix ou de se laisser tuer, ou de se suicider, au besoin en choisissant lui-même le mode de suicide. Dans tous les cas, cet individu n’était pas libre de vivre ou de ne pas vivre. La contrainte morale [...] résultait de la présence même [de l’administrateur provisoire].’³⁵⁰

En in gelijke zin Sarraute en Tager:

‘[L]’intervention d’un intéressé à l’acte passé par ou avec le concours de son [administrateur provisoire] ne constitue jamais de sa part qu’un simple concours matériel, en raison, d’une part, de son dessaisissement, et, d’autre part, de son impuissance à résister à la réalisation forcée de ses biens.’³⁵¹

Volgens deze auteurs was de zaak principieel: na een onder ‘beheer’-stelling was er van handelingsvrijheid *ipso facto* geen sprake meer geweest. Wie meende dat die kwestie telkens opnieuw in den brede, al naar gelang de

349 G. Lyon-Caen, noot bij Cass.civ. 4 juni 1947, *S* (1947.I), 189. Zie tevens Lyon-Caen, ‘Commentaire’, 139.

350 Andrée Jack, noot bij Cass.civ. 4 juni 1947, *JCP* (1947.II), N° 3715.

351 Sarraute en Tager, ‘Note’, *D* (1946), 84. Zie tevens Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 54-55.

specifieke omstandigheden, zou moeten worden onderzocht, miskende de radicale strekking van art. 1, als ondubbelzinnig antwoord op de pseudo-legale wijze waarop in het bijzonder de joden door Vichy en de Duitse bezetter van hun beschikkingsmacht waren beroofd.³⁵² Wel maakten Sarraute en Tager nog een uitzondering voor verkopen die gedeposedeerden nog (vrijwel) geheel buiten de ‘beheerder’ om hadden weten te realiseren. Zij dachten daarbij bijvoorbeeld aan ‘geheime’ transacties of aan verkopen die reeds voorafgaand aan het ‘beheer’ tot stand waren gekomen maar pas na de onder ‘beheer’-stelling definitief hun beslag hadden gekregen, mits de koopprijs nog aan de oorspronkelijk rechthebbenden ten goede was gekomen. Deze gevallen, die gerelateerd waren aan het in art. 1 gestelde vereiste van een ‘causaal verband’, werden volgens Sarraute en Tager in beginsel door art. 11 beheerst en de jurisprudentie bleek hen daarin te volgen.³⁵³

De principiële oplossing zoals voorgestaan door Lyon-Caen, Sarraute en Tager en anderen³⁵⁴ vond ook weerklank in de jurisprudentie. In de zomer van 1945 domineerde nog de oplossing-Esmein, maar vanaf eind oktober 1945 veranderde dat beeld en brak de visie van de ‘principiële’ hoe langer hoe meer in de rechtspraak door.³⁵⁵ Nadat de sociale kamer van het

352 Zie ook Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 54: ‘Rien de plus contraire [...] à l’esprit de l’ordonnance du 21 avril que de s’attarder à l’examen psychologique et minutieux de l’état d’esprit du spolié et des faits et gestes [de l’administrateur provisoire]. Si la tare des actes régis par l’art. 11 se rattache à la violence ayant pu vicier la volonté individuelle, la tare des actes soumis à l’art. 1er est en dehors de ce vice de volonté. Celle-ci réside dans le dessaisissement de catégories entières de personnes pour des raisons raciales ou politiques, dans les faits que les mesures, qui ont entraîné ce dessaisissement, ont été inspirées par l’ennemi, qu’elles ont porté atteinte aux principes fondamentaux les plus certains du droit public et privé français.’

353 Zie Sarraute en Tager, ‘Note’, *D* (1946), 84: ‘S’il apparaît qu’en réalité c’est le spolié lui-même qui était l’auteur de la convention (comme dans le cas des conventions secrètes passées en dehors de l’administrateur, ou dans l’hypothèse où [l’administrateur provisoire] ne faisait que consacrer l’accord conclu en dehors de lui par l’intéressé, le prix revenant à celui-ci), l’art 1er cède le pas à l’art. 11.’; voorts Trib.civ. Seine 9 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 26 (ook in: *JCP* (1946.II), N° 2952); Trib.civ. Seine 10 oktober 1945, *JCP* (1946.II), N° 3014 m.n. G. Toujas. Zie voor een vergelijkbare opvatting Louis Nuville, ‘Contribution à la recherche d’un critérium du domaine respectif d’application de l’article 1er et de l’article 11 de l’ordonnance du 21 avril 1945 sur les biens spoliés’, in: *Gaz.Pal.* (1946.1), 52-53

354 E.g. Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 68.

355 Voorbeelden van vroege uitspraken getuigend van – of tenderend naar – de principiële oplossing zijn: Trib.com. Seine 11 mei 1945, *Gaz.Pal.*(1945.1), 168; Trib.civ. Seine 25 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 48; CA Paris 17 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 74. Vanaf eind oktober 1945 wordt deze stroming in de rechtspraak een stuk sterker, zie CA Paris 31 oktober 1945, *D* (1946.Jurispr.), 71-72; CA Nancy 31 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 176-177; CA Paris 5 november 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 188-189 (ook in: *JCP* (1946.II), N° 2985, eerste arrest; en in *S* (1946.II), 13-15, m.n. Mazeaud); CA Pau 12 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 46-47 (ook in: *JCP* (1946.II), N° 2985, tweede arrest); CA Dijon 3 januari 1946, *JCP* (1946.II), N° 3127; CA Paris 10 maart 1947, *S* (1947.II), 153-154 m.n. G.B.

hof van cassatie in twee uitspraken van begin 1947 eveneens naar deze oplossing tenderde³⁵⁶, hakte de civiele kamer van het hof van cassatie in de zaak Silberstein versus Garnier op 4 juni 1947 de knoop door. In deze zaak was het joodse echtpaar Silberstein actief betrokken geweest bij de verkoop van hun bedrijf in mei 1941, waarover echter sinds december 1940 een ‘voorlopige beheerder’ was aangesteld. Het hof van beroep had in een uitspraak van september 1945 overwogen dat er, gezien de (zeer) actieve opstelling van de echtelieden Silberstein, geen sprake kon zijn van ‘concours matériel’ in de zin van art. 1 en geoordeeld dat art. 11 op deze casus van toepassing was. Die redenering werd door het hof van cassatie echter principieel onderuit gehaald:

‘Mais attendu que [...] le fonds de commerce avait été pourvu, en décembre 1940 d’un [administrateur provisoire], en vertu des textes visés à l’article 1er de l’ordonnance du 21 avril 1945; que cette mesure, qui avait dessaisi les propriétaires de l’administration de leurs biens, ainsi que la contrainte morale que ceux-ci subissaient, rendent inapplicables les dispositions de l’article 11, conformément au libellé contraire de l’intitulé du titre II qui en délimite les conditions d’application, et frappent de nullité, suivant l’article 1er, en conséquence de la constitution du commissaire gérant [lees: administrateur provisoire], la vente litigieuse, même réalisée avec le consentement des propriétaires, lequel constituait, dans ces circonstances, un concours matériel, au sens dudit article 1er [...]’³⁵⁷

Opvallend is dat deze uitspraak niet alleen een bevestiging inhield van het standpunt van de ‘principiëlen’, maar ook een expliciete weerlegging was van de oplossing-Esmein, die immers berustte op Esmeins bezwering dat aan het opschrift van de tweede titel geen waarde moest worden gehecht. Door aan het opschrift van de tweede titel juist groot belang te hechten, maakte het hof van cassatie een voortgaan op deze weg onmogelijk.

De opvatting neergelegd in het arrest Silberstein versus Garnier werd door het hof van cassatie niet meer verlaten.³⁵⁸ Omdat deze uitspraak de kern van de verordening van 21 april 1945 raakte, is het wellicht de belangrijkste rechterlijke uitspraak in de geschiedenis van het Franse rechtsherstel

356 Zie Cass.soc. 9 januari 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 98 (ook in *JCP* (1947.II), N° 3479, derde arrest, m.n. G.E. Lavau); Cass.soc. 26 maart 1947, *S* (1947.I), 191-192.

357 Cass.civ. 4 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 273 (ook in *JCP* (1947.II), N° 3715 m.n. Andrée Jack en in *S* (1947.I), 189-190 m.n. G. Lyon-Caen).

358 Zie Cass.soc. 12 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 55-56; Cass.soc. 12 juni 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 80; Cass.civ. 5 december 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 339; voorts Sarraute en Tager, ‘La jurisprudence de la Chambre civile’, 38; Goldenstein, ‘Analyse des arrêts de la Cour de Cassation’, 31-33. Merkwaardig is overigens dat het hof van beroep van Orléans, waarnaar de zaak Silberstein vs. Garnier werd verwezen, zich niet leek te willen neerleggen bij het arrest van het hof van cassatie van 4 juni 1947. Gevolgen heeft dat echter niet gehad. Zie CA Orléans 2 december 1947, *Gaz.Pal.* (1948.1), 12 (ook in *JCP* (1948.II), N° 4183).

geweest. In de Nederlandse herstelrechtspraak is deze kwestie, zoals reeds eerder werd opgemerkt, onopgehelderd gebleven. In de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel valt op dit punt geen lijn te ontdekken.³⁵⁹

6.3. Reikwijdte en interpretatie van art. 11 van de verordening van 21 april 1945

6.3.1 Inleiding

Art. 11 had betrekking op zogenaamde ‘vrijwillige verkopen’ die nog door de rechthebbende zelf waren verricht. In de bepaling was een vermoeden van dwang opgenomen ten gunste van de oorspronkelijke eigenaar. Het vermoeden kon worden weerlegd door de tegenwoordige bezitter, bijvoorbeeld als deze kon aantonen dat hij voor een ‘juiste prijs’ had gekocht. In dat geval viel de bewijslast terug op de oorspronkelijke eigenaar en moest deze specifieke feiten en omstandigheden aanvoeren, waaruit bleek dat hij niettemin onder dwang had gehandeld.

In deze paragraaf staat de interpretatie van art. 11 centraal. In paragraaf 6.3.2 wordt ingegaan op het toepassingsbereik van dit artikel. Anders dan art. 1 had art. 11 aanvankelijk slechts betrekking op een beperkt aantal goederen en rechten die limitatief in het artikel waren opgesomd. In paragraaf 6.3.3. wordt nader ingegaan op het weerlegbare vermoeden van dwang, het verweer van de ‘juiste prijs’ en de kwestie van de goede trouw van de verkrijger.

6.3.2 Limitatieve opsomming

Terwijl art. 1 betrekking had op alle mogelijke ‘goederen, rechten en belangen’ die het voorwerp van ‘gedwongen’ verkopen en andere vormen van ontrenting waren geweest, beperkte art. 11 zich tot slechts een aantal goederen en rechten die limitatief waren vermeld. De tekst van art. 11, zoals die op 21 april 1945 in werking trad, luidde als volgt:

‘Art. 11. – Seront présumés avoir été passés sous l’empire de la violence les contrats et actes juridiques portant sur des immeubles, des droits immobiliers, des fonds de commerce, des droits de propriété industrielle, littéraire ou artistique, des parts d’intérêts dans les sociétés de commerce, les transactions opérées sur des valeurs mobilières par conventions directes, soit qu’il s’agisse de transfert de titres nominatifs ou de cession par contrat concernant des titres au porteur passés postérieurement au 16 juin 1940, par des personnes physiques ou morales dont la situation a été réglée avant ou après la date de ces actes, par

359 Zie de in hoofdstuk 3, par. 2 behandelde uitspraken.

les textes visés à l'article 1er de la présente ordonnance ou par des dispositions prises à leur encontre par l'ennemi.

Cependant, si l'acquéreur ou détenteur rapporte la preuve que son acquisition a été faite au juste prix, la preuve de la violence incombera au propriétaire dépossédé.

L'exception d'acquisition au juste prix devra être soulevée in limine litis et au plus tard dans le mois de l'assignation à peine de forclusion.'

Wat de in de eerste alinea voorkomende opsomming van specifieke goederen en rechten betrof, waren de commentatoren eensluidend in hun oordeel dat deze limitatief moest zijn bedoeld. Binnen het toepassingsbereik van art. 11 vielen dus rechtshandelingen ten aanzien van (rechten op) onroerend goed, bedrijven, intellectuele eigendomsrechten in de ruime zin van het woord, participaties in handelsmaatschappijen en aandelen op naam of aan toonder die buiten de beurs om ('par convention directe') van eigenaar waren gewisseld.

Daarmee was tegelijkertijd ook het probleem gegeven. Want als de opsomming limitatief was, zouden belangrijke onderdelen van particuliere vermogens buiten het bereik van art. 11 vallen. Gedeposedeerde zouden in die situaties toevlucht moeten nemen tot het (minder gunstige) gewone recht van de Code civil en tot de tijdrovende procedures van het gewone Franse procesrecht. Om opnieuw Sarraute en Tager aan te halen:

'Cette énumération semble exclure notamment les ventes d'objets mobiliers, même d'oeuvres d'art de grand prix, ou des collections nettement individualisées, les cessions de clientèle médicales, d'offices ministériels, les cessions de créances, etc.

En dat was jammer:

'On peut d'autant plus regretter cette omission que de nombreuses personnes menacées pendant l'occupation ont été contraintes d'aliéner ces éléments particulièrement importants de leur patrimoine.'³⁶⁰

De herstelrechter bleek inderdaad in deze zin te beslissen. Vaak werd de 'restrictieve' interpretatie van art. 11 gerechtvaardigd met het – omstreden – argument dat de verordening van 21 april 1945 een exorbitante maatregel zou zijn. Aldus bijvoorbeeld de civiele rechtbank van de Seine-regio, in een zaak waarin het ging om de restitutie van huisraad ('meubles meublants'):

'Or, attendu que le caractère exorbitant du droit commun des dispositions de l'art. 11, comme de façon générale le caractère exceptionnel créée par l'ordon-

360 Beide citaten in Sarraute en Tager, 'La restitution des biens spoliés', 32.

nance du 21 avril 1945 font nécessairement apparaître limitative et d'interprétation stricte l'énumération contenue dans ledit texte [...].³⁶¹

Omdat roerend goed niet in de opsomming van art. 11 voorkwam, verklaarde de herstelrechter zich onbevoegd en verwees naar de normale rechtsgang die werd geboden door het gewone recht.³⁶²

Hetzelfde gold voor andere goederen die niet in de opsomming voorkwamen en onderwerp van 'vrijwillige' transacties waren geweest. Zoals bijvoorbeeld een artsen- of tandartsenpraktijk met vaak kostbare instrumenten en patientenbestanden, die, volgens de Franse herstelrechter, niets gemeen had met een gewoon bedrijf, en dus niet onder het bereik van art. 11 kon worden gebracht.³⁶³

Aanvankelijk bleek ook de huur van bedrijfsruimte een heikel punt. De gehuurde bedrijfsruimte was vaak een belangrijk element van een bedrijf, maar was in bezettingstijd meestal afzonderlijk van de hand gedaan. Viel het prijsgeven van de huur van bedrijfsruimte, als een afzonderlijke beschikkingsdaad, niettemin onder de werking van art. 11, waarin slechts van rechtshandelingen met betrekking tot bedrijven ('fonds de commerce') maar niet van onderdelen daarvan sprake was?

Jawel, oordeelde een herstelrechter uit de Seine-regio, mits de gehuurde bedrijfsruimte een belangrijk bestanddeel van het betrokken bedrijf had uitgemaakt:

'[...] l'expression "fonds de commerce" qui figure dans cette énumération [de l'art. 11] se rapportant à chacun des éléments corporels ou incorporels d'un fonds aussi bien qu'à l'ensemble de ce fonds considéré comme universalité juridique [...].'³⁶⁴

De gehuurde bedrijfsruimte had in dit geval volgens de rechter een 'élément prépondérant' van het bedrijf uitgemaakt, zodat art. 11 ook op dit bestanddeel van toepassing werd verklaard. Deze opvatting werd door veel andere rechters gedeeld, maar door anderen, inclusief, in een later stadium, het hof van cassatie, verworpen.³⁶⁵ Op huur van woonruimte werd art. 11 vrijwel

361 Trib.civ. Seine 10 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 67-68. Het limitatieve karakter van de opsomming bleek echter uit de tekst van het artikel zelf en hoefde dus niet te worden gerechtvaardigd met een beroep op het vermeende exorbitante karakter van de verordening van 21 april 1945; zie Sarraute en Tager, 'Les grandes controverses', 52

362 Zie tevens Trib.civ. Strasbourg 21 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 68; Trib.civ. Melun 14 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 74-75; Trib.civ. Seine 6 maart 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 277-278.

363 Zie bijv. Trib.civ. Seine 26 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 207-208.

364 Trib.civ. Seine 8 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 184 (eerste uitspraak) (ook in *JCP* (1946.II), N° 2984).

365 Zie in dezelfde zin CA Paris 9 februari 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 92-93; CA Paris 23 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 135; Trib.civ. Seine 16 januari 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 161-162; CA Nancy 13 juni 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 138. Voorts o.a. Sar-

nooit³⁶⁶ van toepassing geacht, in dat geval moest de gedeposseerde ageren via de speciale huurdersverordening van 14 november 1944, onder duidelijk ongunstiger voorwaarden.³⁶⁷

Alles veranderde echter toen de wetgever in de loop van 1947 ingreep. Bij wet van 19 juni 1947 werd de limitatieve opsomming van art. 11 als volgt aangepast:

‘Seront présumés avoir été passés sous l’empire de la violence les contrats et actes juridiques portant sur des immeubles, *des meubles*, à l’exclusion des *meubles consommables*, des droits immobiliers et mobiliers et notamment des fonds de commerce, *le droit d’exercer une profession...* [de rest van de alinea bleef ongewijzigd].³⁶⁸

Volgens Sarraute en Tager verruimde de nieuwe bepaling bijna ‘ad infinitum’ het toepassingsbereik van art. 11. Een van de overwegingen van de wetgever om de bepaling te wijzigen was geweest dat mindervermogende mensen met het verlies van hun roerende goederen het meest wezenlijke deel van hun vermogen waren kwijtgeraakt. Tevens kwam de wetgever met de wijziging tegemoet aan de oorlogservaring van veel inwoners van Elzas-Lotharingen die onder Duitse dwang hun grond hadden moeten verlaten, maar daaraan voorafgaand hun inboedel veelal voor een veel te lage prijs hadden verkocht.³⁶⁹ Deze groepen konden zich voortaan ook beroepen op art. 11 van de verordening van 21 april 1945.

De uitbreiding van art. 11 had tot gevolg dat de ‘vrijwillige’ overdracht van een (tand)artsenpraktijk – vallend onder ‘le droit d’exercer une profession’ – en van alle mogelijke roerende goederen en rechten niet meer via het gewone recht hoefden te worden aangevochten.³⁷⁰ Een uitzondering bleef

---

raute en Tager, ‘La restitution des biens spoliés’, 33: ‘Il nous paraît qu’aucune raison d’équité, d’opportunité, ou de droit ne permet de refuser la protection de l’ordonnance lorsque certains des éléments qui composent le fonds de commerce ont été aliénés.’ *Contra*: CA Bordeaux 31 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 110-113; Cass.civ. 2 februari 1949, *S* (1949.I), 64-65; Cass.civ. 13 juni 1950, *Gaz.Pal.* (1950.2), 127-128; zie tevens Sarraute en Tager, ‘L’état actuel’, § 8. Volgens het hof van beroep van Bordeaux in zijn uitspraak van 31 juli 1945 bracht een restrictieve uitleg van art. 11 met zich mee dat deze bepaling slechts op een bedrijf *in zijn geheel* van toepassing kon worden geacht en niet op afzonderlijke elementen daarvan, zoals gehuurde bedrijfsruimte. Men moest, aldus dit hof, in dat laatste geval langs de normale civielrechtelijke weg ageren. Zie voor het vervolg Trib.civ. Bordeaux 24 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 45-46.

366 Zie echter Trib.civ. Melun 14 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 74-75.

367 Zie bijv. Trib.civ. Seine 8 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 184 (tweede uitspraak).

368 Zie ‘Loi N° 471090 du 19 juin 1947 modifiant et complétant art. 11 de l’ordonnance [...] du 21 avril 1945 [...]’, *JO* (20 juni 1947), ook in *Gaz.Pal.* (1947.2), 306.

369 Zie Sarraute en Tager, ‘La controverse judiciaire’, 30.

370 Zie bijv. Cass.civ. 6 augustus 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 254; Cass.civ. 10 november 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 290.

slechts bestaan voor vlottende (consumptie)goederen ('choses fungibles'). Hetzelfde gold wellicht voor huurrechten betreffende particuliere woonruimte, wanneer deze door de huurdersverordening van 14 november 1944 werden bestreken. Die verordening zou immers als een *lex specialis* ten opzichte van de verordening van 21 april 1945 kunnen worden opgevat, zoals Sarraute en Tager betoogden. Ook de wetsgeschiedenis van de wijzigingswet van 19 juni 1947 wees in die richting. De jurisprudentie bleek echter zeer verdeeld over deze vraag. Terwijl een aantal rechters conform het standpunt van Sarraute en Tager oordeelde, waren andere rechters van mening dat het nieuwe art. 11 onverkort op alle mogelijke huurrechten van toepassing was.³⁷¹ Laatstgenoemd standpunt impliceerde dat een beroep op het gewijzigde art. 11 mocht cumuleren met een op de verordening van 14 november 1944 gebaseerd rechtsherstelverzoek.

Op 13 juni 1950 gaf het hof van cassatie uitsluitel over deze zaak, nadat het bij uitspraak van 1 maart 1948 al een stapje in die richting had gezet. Het gaf te kennen dat art. 11, in zijn nieuwe formulering uitdrukkelijk van toepassing was op:

'[...] droits mobiliers, c'est à dire au droit d'occupation des locaux d'habitation; que la nouvelle rédaction de cet article ne présente aucune ambiguïté, et ne permet, par suite, aucune interprétation [...]'.³⁷²

Interessant is dat het hof van cassatie, door ten aanzien van de tekst van het nieuwe art. 11 'geen enkele interpretatie' toe te laten, uitdrukkelijk van de bedoeling van de wetgever afweek: uit de voorbereidende stukken bleek dat de wetgever had gewild dat het huurrecht met betrekking tot particuliere woonruimte niet zou worden bestreken door het nieuwe art. 11, maar slechts door de huurdersverordening van 14 november 1944.³⁷³

Met de uitspraak van het hof van cassatie, was de huurdersverordening van 14 november 1944 achterhaald geworden, temeer daar een beroep op

371 Zie Sarraute en Tager, 'La controverse judiciaire', 31-32; voorts, in gelijke zin: Trib.civ. Seine 21 november 1947, *Gaz.Pal.* (1948.1), 42; Trib.civ. Seine 23 februari 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 202; Trib.civ. Seine 23 januari 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 203; CA Paris 6 november 1948, *Gaz.Pal.* (1948.2), 220-221 (ook in *JCP* (1948.II), N° 4575); CA Paris 3 januari 1949, *Gaz.Pal.* (1949.1), 109-110 (ook in *JCP* (1949.II), N° 4720). *Contra* (dat is: vóór toepassing van het nieuwe art. 11 op huurrechten m.b.t. particuliere woonruimte): Trib.civ. Seine 19 februari 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 204; CA Paris 29 mei 1948, *Gaz.Pal.* (1948.2), 183-185; Trib.civ. Seine 18 december 1948, *Gaz.Pal.* (1949.1), 110-111; Trib.civ. Seine 4 maart 1950, *Gaz.Pal.* (1950.1), 187-188.

372 Cass.civ. 13 juni 1950, *Gaz.Pal.* (1950.2), 127-128, ook in *JCP* (1950.II), N° 5795 (eerste uitspraak). In Cass.civ. 1 maart 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 229-230 (ook in *JCP* (1948.II), N° 4543 m.n. Sarraute en Tager) had het hof van cassatie al vastgesteld dat de huurdersverordening van 14 november 1944 geen exclusiviteit bezat als het ging om rechtsherstel van huurrechten betreffende particuliere woonruimte.

373 Zie noot bij Cass.civ. 13 juni 1950, *Gaz.Pal.* (1950.2), 128; Sarraute en Tager, 'L'état actuel', § 8.

art. 11 (of art. 1) van de verordening van 21 april 1945 mocht cumuleren met een verzoek op basis van de huurdersverordening van 14 november 1944. Het nieuwe art. 11 had ‘terugwerkende kracht’: het kon tevens worden ingeroepen door diegenen die in eerste instantie een beroep op het oude art. 11 hadden gedaan.³⁷⁴ Omdat de termijn voor het indienen van rechtsherstelleraanvragen – na vele verlengingen – uiterlijk op 31 december 1951 afliep, moest men wel voor die tijd een beroep op het nieuwe art. 11 hebben gedaan.³⁷⁵

6.3.3 *Het weerlegbare vermoeden van dwang*

Eenieder die na 16 juni 1940 een overeenkomst had gesloten of een rechtshandeling had verricht en tot één van de categorieën personen behoorde die ten tijde van de bezetting in hun persoon of goed waren getroffen door exorbitante maatregelen van Vichy of de Duitse bezetter, kon een beroep doen op art. 11 van de verordening van 21 april 1945. Dit artikel ging uit van een vermoeden van dwang aan de kant van de vervreemder. Dat vermoeden kon in ieder geval worden weerlegd als de verkrijger wist aan te tonen dat hij voor een juiste prijs had verkregen.³⁷⁶ In dat geval schoof de bewijslast terug naar de oorspronkelijke eigenaar.

Verschillende kwesties moesten in dit kader door de rechter worden opgelost. Wat hield het vermoeden van dwang precies in? Kon dit vermoeden alleen worden weerlegd door de ‘exceptie van de juiste prijs’ of ook door andere verweren? Wanneer was er eigenlijk sprake van een juiste prijs? Indien het vermoeden werd weerlegd, hoe moest de oorspronkelijke eigenaar dan aantonen dat hij niettemin onder dwang had gehandeld? Tenslotte, speelde de goede trouw van de verkrijger of van latere verkrijgers bij dit alles nog een rol?

Om met het laatste punt te beginnen: anders dan in het Nederlandse rechtsherstel stond de goede trouw van de verkrijger van een goed aan rechtsherstel niet in de weg, zelfs niet als het ging om goederen die verschillende malen waren doorverkocht. In het geval van ‘gedwongen’ verkopen in de zin van art. 1 werden zelfs alle *verkrijgers*, dus ook latere ‘schakels in de ketting’, ten opzichte van de oorspronkelijke eigenaar onweerlegbaar als te kwader trouw beschouwd.³⁷⁷ Bij de ‘vrijwillige verkopen’ in de

374 Zie Cass.civ. 18 april 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 118; Cass.civ. 17 juli 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 226; Cass.civ. 3 december 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 323; Cass.civ. 7 december 1954, *Bull.civ.* (1954.1), N° 354.

375 Zie Goldenstein, ‘Analyse des arrêts de la Cour de cassation’, 37. Het hof van cassatie zelf bleef het oude artikel 11 eng interpreteren: zie Cass.civ. 9 februari 1953, *Bull.civ.* (1953.1), N° 53.

376 De ‘exceptie van de juiste prijs’ moest op grond van art. 11 *in limine litis*, bij het begin van het proces en uiterlijk binnen een maand na het uitbrengen van de dagvaarding worden ingebracht.

377 Zie art. 4 Ordonnance du 21 avril 1945.

zin van art. 11 was de herstelwetgever niet zover gegaan: de ‘goede trouw’ van een latere verkrijger kon het rechtsherstel echter niet voorkomen, maar verzachtte de voorwaarden waaronder dat rechtsherstel moest geschieden.³⁷⁸ De interpretatie van het vermoeden van dwang van art. 11 gaf aanvankelijk aanleiding tot een juridische controverse. Terwijl Sarraute en Tager betoogden, dat dat vermoeden niet alleen weerlegd kon worden door het verweer van de ‘juiste prijs’ maar ook door andere verweren, waren anderen van mening dat het vermoeden in principe onomkeerbaar was, tenzij de exceptie van de ‘juiste prijs’ werd ingeroepen. Voor Sarraute en Tager gaf de doorslag dat een rigide uitleg van het vermoeden van dwang van art. 11 tot onbillijke uitkomsten kon leiden. Juist bij ‘vrijwillige’ verkopen moest de rechter in staat zijn om de bijzondere omstandigheden van het geval in zijn beoordeling te betrekken.³⁷⁹

Aanvankelijk was de herstelrechtspraak verdeeld over deze kwestie, maar op 6 december 1949 schaarde het hof van cassatie zich achter de opvatting van Sarraute en Tager. Ter rechtvaardiging van zijn standpunt wees het hof van cassatie op het onderscheid tussen de ‘absolute’, ‘van rechtswege’ nietigheid van art. 1 en de ‘relatieve’ nietigheid of vernietigbaarheid van art. 11:

‘Or, attendu que l’art. 11 n’édicte aucune nullité et se borne à déclarer que les actes qu’il énumère seront présumés avoir été faits sous l’empire de la violence; qu’en outre, l’annulation de ces actes doit, aux termes de l’art. 12, être “prononcée” alors qu’il convient d’observer que la nullité de ceux que vise l’art. 1er doit être “constatée”;

Attendu que l’opposition de ces termes dénote que l’ordonnance du 21 avril 1945 a institué entre les deux cas de nullité qu’elle envisage une différence fondamentale; que si dans les conditions prévues à l’art. 1er, le demandeur en restitution jouit d’une présomption qui frappe d’une nullité absolue les actes critiqués, dans celles de l’art. 11, simplement dispensé de rapporter la preuve de la violence qu’il a subie, il peut se voir opposer la preuve contraire, par le défendeur, sans qu’il soit nécessaire, pour ce dernier, de soulever l’exception de juste prix ou alors même que celle-ci viendrait à être rejetée; [...].’³⁸⁰

378 Zie art. 12 Ordonnance du 21 avril 1945.

379 Zie Sarraute en Tager, ‘Note’, *D* (1946), 87-88; Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 60-61. *Contra* (vóór de onomkeerbaarheid van het vermoeden van dwang van art. 11): Esmein, ‘L’ordonnance du 21 avril 1945’, 4; Chauveau, ‘Restitution des biens spoliés’, § 31; Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 105-106; Lyon Caen, ‘Commentaire’, 142.

380 Cass.civ. 6 december 1949, *Gaz.Pal.* (1950.1), 38 (ook in *JCP* (1950.II), N° 5314 m.n. A. Jack-Mayer en in *S* (1950.I), 95-96). In gelijke zin: Trib.civ. Seine 16 januari 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 161; CA Aix 11 februari 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 196; CA Paris 7 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 31-32; Cass.civ. 24 januari 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 20; Cass.civ. 28 maart 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 87; Cass.civ. 30 april 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 133; Cass.civ. 12 juni 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 182.

Deze uitspraak is geheel in lijn met het hierboven, in paragraaf 5.1 geanalyseerde onderscheid tussen art. 1 en art. 11. Terwijl de 'absolute nietigheid' van art. 1 onverkort en strikt moest worden toegepast als aan de voorwaarden van dat artikel was voldaan, zonder acht te slaan op de bijzondere omstandigheden van het geval, vereiste de relatieve nietigheid of vernietigbaarheid van art. 11 een zekere soepelheid. Om vast te kunnen stellen of er van dwang sprake was geweest, moest de rechter rekening kunnen houden met de concrete omstandigheden en de verhouding tussen partijen. Dat betekende onder meer dat het vermoeden van dwang ook moest kunnen worden weerlegd als het verweer van de 'juiste prijs' werd afgewezen of zelfs niet kon worden gevoerd, bijvoorbeeld omdat het om een schenking was gegaan die al voor aanvang van de bezetting was beloofd.³⁸¹ Deze interpretatie van art. 11 werd volgens het hof van cassatie ondersteund door het systeem van de Code civil, in het bijzonder door art. 1352 Cc.³⁸² Uit dat artikel zou blijken dat een onomkeerbaar juridisch vermoeden slechts bestaanbaar was indien verbonden met absoluut nietige rechtshandelingen. Daarvan was in art. 11, anders dan in art. 1, geen sprake.

De praktische betekenis van dit arrest was overigens betrekkelijk, omdat het doorgaans erg lastig bleek om het vermoeden van dwang, anders dan door het verweer van de juiste prijs, te weerleggen. De waardering van zo'n verweer werd door het hof van cassatie gelaten aan 'l'appréciation souveraine des juges du fond'.³⁸³

De 'relatieve nietigheid' van art. 11 hield ook in, dat de verkopende partij zijn recht op restitutie kon verspelen (niet ontvankelijk werd verklaard in zijn vordering), als uit de feiten bleek dat hij de koper willens en wetens had misleid omtrent zijn eigen situatie, bijvoorbeeld door welbewust zijn joodse afkomst te ontkennen of te verzwijgen. Het ging dan om het bijzondere geval dat de koper actief was nagegaan of hij te maken had met een joodse verkoper (in de definities van Vichy of van de Duitse bezetter) en dit voor zijn beslissing om te kopen van doorslaggevend belang was geweest. Indien een verkoper in die situatie doelbewust zijn joods-zijn tegenover de koper had ontkend, moest zijn rechtsherstelvordering worden afgewezen, oordeelde het hof van beroep van Parijs en vervolgens het hof van cassatie.

Contra: bijv. CA Toulouse 12 december 1945, *JCP* (1946.II), N° 2943; CA Paris 23 november 1945, *D* (1946.Jurispr.), 77.

381 Het voorbeeld is van Sarraute en Tager, 'Note', *D* (1946), 87.

382 In die verwijzing naar het 'droit commun' zagen Sarraute en Tager, 'L'état actuel', § 9 weer een '[...] nouvelle démonstration de la fréquence des cas où le sens et la portée des dispositions de l'ordonnance ne peuvent être précisés qu'au moyen des notions du droit commun.'

383 Zie bijv. Cass.civ. 26 december 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 267; Cass.civ. 30 april 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 133.

Daarbij was de achterliggende gedachte niet, dat er in de gegeven omstandigheden van (externe) dwang geen sprake zou zijn geweest, maar dat de koper door de verkoper gecompenseerd moest worden voor zijn misleidende gedrag. Die ‘compensatie’ werd vertaald in de niet ontvankelijkheid van het rechtsherstelverzoek, naar analogie van situaties die in het gewone recht voorkwamen, zoals bij misleiding door een minderjarige over zijn leeftijd, of door een (handelingsonbekwame) gehuwde vrouw over haar huwelijke staat.³⁸⁴

Van groter belang dan deze kwestie was de vraag naar de bewijslast aan de zijde van de verkoper, op het moment dat de koper had aangetoond dat hij voor een ‘juiste prijs’ had gekocht, of eventueel door een ander verweer het vermoeden van dwang had weten te weerleggen. Wat er precies onder de ‘juiste prijs’ moest worden verstaan, was naar het oordeel van het hof van cassatie een feitelijke kwestie, die door de feitenrechters moest worden beslist. Doorgaans werd uitgegaan van de marktwaarde – uiteraard binnen een zekere bandbreedte – die het goed of vergelijkbare goederen ten tijde van de koop hadden gehad. Bij twijfel werd soms een deskundige aangewezen die over de kwestie aan de rechter advies uitbracht.³⁸⁵

Had het verweer van de ‘juiste prijs’ of een ander inhoudelijk verweer succes, dan viel de bewijslast terug op de oorspronkelijke eigenaar. Deze kon dan niet meer volstaan met te verwijzen naar het algemene feit dat hij tot één van de categorieën met ontrechting bedreigde personen had behoord die door inmiddels nietige wetgeving van Vichy of de Duitse bezetter waren getroffen. Op dat gegeven was immers al het vermoeden van dwang gebaseerd *dat niet zou kunnen worden weerlegd*, als een verwijzing naar datzelfde feit toereikend was om het verweer van de juiste prijs onschadelijk te maken.

Uit de rechtspraak blijkt dat er van de oorspronkelijke eigenaar werd verwacht, dat hij met feiten kon aantonen dat hij goede redenen had om te vrezen dat voor hem, op het moment van de verkoop, persoonlijk en direct gevaar dreigde van de zijde van de autoriteiten ten aanzien van zijn bezit of van zijn persoon. Hij moest, in andere woorden, aantonen dat de ‘diffuse’ dwangpositie, waarin joden en enkele andere groepen tijdens de bezetting hadden verkeerd en waarop het vermoeden van art. 11 was gebaseerd, voor hem persoonlijk al was ‘uitgekristalliseerd’, tot een ‘tastbare’ en concrete dreiging was geworden. De vrees die daarvan het gevolg was, moest hem tot de verkoop hebben bewogen, het moest zijn enige, of in ieder geval

384 Zie CA Paris 2 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 31 (ook in: *S* (1947.II), 97-99, m.n. G.B.); Cass.civ. 16 mei 1950, *JCP* (1950.II), N° 5795 (tweede arrest). Zie voorts Trib.com. Pontoise 21 augustus 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 150-151; Sarraute en Tager, ‘L’état actuel’, § 7.

385 Zie Sarraute en Tager, ‘La controverse judiciaire’, 26; voorts Cass.civ. 29 januari 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 41; Cass.civ. 27 december 1954, *Bull.civ.* (1954.1), N° 385.

voornaamste drijfveer om te gaan verkopen zijn geweest.³⁸⁶ Illustratief is het volgende fragment uit een uitspraak van het hof van beroep van Parijs, in een zaak waarin de oorspronkelijke eigenaar, Bloch, zijn bedrijf in januari 1941 had verkocht. Bloch vroeg om rechtsherstel op grond van art. 11, terwijl door de wederpartij met succes het verweer van de juiste prijs was aangevoerd:

‘Considérant que la présomption de violence résultant des dispositions de l’art. 11 de l’ordonnance législative se trouve ainsi renversée par l’existence du juste prix;
 Considérant que cette présomption était fondée sur une menace générale de dépossession, il appartient à Bloch *de prouver la contrainte dont il fait état, de justifier que des mesures le menaçant directement d’une spoliation imminente ont été prises à son encontre personnellement ou à l’égard d’une catégorie particulière de personnes à laquelle l’objet de son commerce l’attachait*; [...].’³⁸⁷

Vrij vertaald moest Bloch aantonen dat er, toen hij zijn bedrijf verkocht, reeds sprake was van (aanstaande) maatregelen die hem persoonlijk in zijn persoon of goed bedreigden. Vanzelfsprekend kon het bewijs van een concrete dreiging, en van het causale verband tussen die dreiging en de verkooptransactie, op talloze manieren worden geleverd. Het was aan de feitenrechter om daarover een oordeel te vellen. De cassatierechter onderzocht slechts of de aangevoerde feiten van dien aard waren, dat de lagere rechter *had kunnen* beslissen dat de oorspronkelijke eigenaar was blootgesteld geweest aan:

‘[...] la crainte d’exposer [une] partie de son patrimoine à un mal considérable et présent’.³⁸⁸

Met die woorden hernam het hof van cassatie letterlijk de formulering uit art. 1112 C.civ. (aangaande de wilsgebreken):

‘Il y a violence, lorsqu’elle est de nature à faire impression sur une personne raisonnable, et qu’elle peut lui inspirer la crainte d’exposer sa personne ou sa fortune à un mal considérable et présent.’

386 De term ‘violence diffuse’ is van Philonenko, *Les actes de spoliation II*, 8 e.v. Zie voorts Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 61-62; A. Jack-Mayer, noot bij Cass.civ. 16 december 1947, *JCP* (1948.II), N° 4102.

387 CA Paris 21 oktober 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 237. Curs. auteur. Zie tevens Trib.civ. Seine 10 oktober 1945, *JCP* (1946.II), N° 3014; CA Paris 21 december 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 255-257.

388 Cass.civ. 16 december 1947, *JCP* (1948.II), N° 4102 (tweede en derde arrest), m.n. A. Jack-Mayer (ook in *Gaz.Pal.* (1948.1), 19-20).

Het is een fraai voorbeeld van doorwerking van het gewone Franse recht in een belangrijk onderdeel van het Franse rechtsherstel, die bij een zorgvuldige annotator als Andrée Jack-Mayer (één van de weinige vrouwelijke juristen in de geschiedenis van het Franse rechtsherstel) op enthousiaste instemming kon rekenen:

‘Cette référence à la règle de droit commun nous paraît effectivement la seule solution raisonnable, en dépit du caractère exceptionnel de la législation des spoliations [bedoeld wordt de Franse rechtsherstelwetgeving]. Exceptionnelle dans sa technique et son but réparateur, l’ordonnance du 21 avril 1945 s’intègre néanmoins si bien dans la théorie des vices du consentement que son article 12 renvoie aux règles de la nullité relative. Il n’y a donc aucune raison, sur les questions où l’ordonnance ne comporte aucune dérogation au droit commun, de ne pas revenir à celui-ci. [...] Les rédacteurs de l’ordonnance n’auraient sans doute ni conçu ni rédigé une formule aussi exacte, précise et simple que celle de Code civil.’³⁸⁹

Deze lijn werd door het hof van cassatie niet meer verlaten. Keer op keer benadrukte het, dat de oorspronkelijke eigenaar ‘une cause particulière et personnelle de crainte pour sa personne ou pour ses biens’ moest kunnen aanvoeren, en dat de waardering van dat bewijs in principe tot de ‘soevereine beoordelingsvrijheid’ van de feitenrechter behoorde.³⁹⁰

6.4. Restitutie en vervangende schadevergoeding

6.4.1 Nog een controverse

Er is nog een juridische controverse die het Franse rechtsherstel kenmerkte en die in dit bestek bespreking verdient. Deze kwestie betrof de vraag of de verordening van 21 april 1945 voorzag in een aanspraak op vervangende schadevergoeding, wanneer het goed zich niet meer in de handen van de eerste verkrijger bevond. Het kon zijn dat deze het had doorverkocht of dat het, al dan niet door zijn toedoen, verloren was gegaan of vernietigd. Kon

389 Jack-Mayer, noot bij Cass.civ. 16 december 1947, *JCP* (1948.II), N° 4102.

390 Zie Cass.civ. 15 november 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 229; Cass.civ. 31 oktober 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 282; Cass.civ. 31 oktober 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 285; Cass.civ. 5 december 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 340; Cass.civ. 29 januari 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 43; Cass.civ. 27 december 1954, *Bull.civ.* (1954.1), N° 385. Was de feitenrechter van oordeel dat er een ‘bijzondere en persoonlijke reden voor vrees’ voor ontrecting of vervolging aanwezig was geweest, dan hoefde die rechter niet meer op het verweer van de juiste prijs van de koper in te gaan: immers, dat verweer was dan bij voorbaat al ‘ontkracht’: zie Cass.civ. 17 juli 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 226; Cass.civ. 30 oktober 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 281; Cass.civ. 25 maart 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 121. Afwijkend: Cass.civ. 29 oktober 1951, *JCP* (1952.II), N° 6718, m.n. A. Jack-Mayer. Zie voorts Goldenstein, ‘Analyse des arrêts de la Cour de cassation’, 47-51.

de oorspronkelijke eigenaar in dergelijke gevallen jegens die eerste koper aanspraak maken op vervangende schadevergoeding ter hoogte van de waarde van het geroofde goed?

De meningen waren verdeeld over die vraag, omdat de letterlijke tekst van de verordening van 21 april 1945 geen duidelijk antwoord gaf. Wel bood art. 12 voor wat betreft de vrijwillige verkopen een aanknopingspunt, omdat daarin voor de gevolgen van nietigheid van de vrijwillige transacties uitdrukkelijk naar de Code civil werd verwezen. Maar ten aanzien van de gedwongen verkopen ontbrak een dergelijke verwijzing. Moest men daaruit *a contrario* afleiden dat er in die gevallen dus geen schadevergoedingsactie mogelijk was? In een invloedrijk artikel uit begin 1946 in de *Gazette du Palais* verdedigde de jurist S. Epschtein deze restrictieve interpretatie. Hij wees erop dat in de verordening van 21 april 1945 steeds uitdrukkelijk van 'revindicatie' werd gesproken, gericht op teruggave van het goed zelf. Wel was er in de laatste alinea van art. 7 sprake van 'gedeeltelijk verlies of aantasting van een goed'³⁹¹, maar ook daaruit moest men volgens Epschtein *a contrario* de conclusie trekken dat de herstellwetgever kennelijk niets had willen regelen in geval van *volledig* verlies.³⁹²

Epschtein was geïnteresseerd in de kwestie in verband met het rechtsherstel ten aanzien van effecten. Dat rechtsherstel draaide in de kern om de ongedaanmaking van de 'amende du milliard', de boete van één miljard Franse franc die in bezettingstijd aan de Franse joden was opgelegd. Zoals in paragraaf 2.2.3 is uiteengezet, werd deze boete in hoofdzaak opgebracht door de verkoop van 'onder speciaal beheer' staande effecten door het bestuur van de Dienst Domeinen van Vichy, zonder toestemming van de joodse eigenaren. Het leeuwendeel van deze effecten was niet direct op de Franse effectenbeurs gespuid, maar in onderhandse cessies overgedragen aan enkele Franse banken. Deze banken hadden grote aantallen van de aldus verkregen effecten vervolgens in hun eigen tempo op de effectenbeurs te gelde gemaakt.

Voor wat betreft effecten aan toonder die over de beurs waren verhandeld was art. 13 van de verordening van 21 april 1945 van belang:

391 Zie art. 7, 4e al. Ordonnance du 21 avril 1945: 'En cas de détérioration ou de perte partielle des biens, droits ou intérêts, le propriétaire sera subrogé de plein droit aux droits et actions des détenteurs contre l'assureur ou le tiers responsable de la perte.'

392 S. Epschtein, 'L'ordonnance du 21 Avril 1945 sur la nullité des spoliations et les valeurs mobilières', *Gaz.Pal.* (1946.1), 28: 'Nous pensons [...] que le silence de l'ordonnance sur le cas de la perte totale du bien s'explique par le fait que la disparition du bien en rend impossible la restitution et donc la revendication. (Or, le but de l'ordonnance, ainsi que l'a exprimé l'exposé des motifs est précisément de permettre aux propriétaires de rentrer en possession de leurs biens en les revendiquant, la nullité des transferts n'étant prévue qu'à titre de moyen qui permet la revendication et en assure le succès.) Tandis que, en cas de "détérioration ou de perte partielle des biens", la revendication reste possible; [...].'

‘Les dispositions de la présente ordonnance ne sont pas applicables aux titres et valeurs mobilières vendus soit en Bourse par un ministère d’agent de change, soit par l’intermédiaire d’un banquier en valeurs ou d’un établissement de banque, dans les conditions ordinaires d’un marché en banque, c’est-à-dire sans l’indication de la contre-partie. Toutefois, la revendication restera possible, si l’acheteur ou le sous-acquéreur a eu connaissance de l’origine de la propriété.’

Dit artikel maakte het nagenoeg onmogelijk om restitutie te verkrijgen van effecten die over de beurs waren verhandeld, enerzijds omdat deze transacties vrijwel steeds ‘sans l’indication de la contre-partie’ en dus volledig anoniem waren verlopen en anderzijds omdat het ontbreken van een effectenregistratie (zoals in Nederland na de bevrijding werd beproefd) het traceren van een aandeel dat over de beurs was gegaan, uiterst lastig, zo niet onmogelijk maakte.³⁹³ Om het bewijs dat een koper of een derde-verkrijger op het moment van de beurstransactie ‘kennis had’ van de herkomst van het effect te kunnen leveren, moesten zich afwijkende omstandigheden hebben voorgedaan. En hoewel de rechter de gedeposeerde wel terwille was in de speurtocht naar informatie – door bijvoorbeeld banken in weerwil van hun bankgeheim te verplichten aan te tonen dat zij in regelmatig beursverkeer hadden verkregen³⁹⁴ –, bleek het, als dat eenmaal was komen vast te staan, vrijwel onmogelijk om te bewijzen dat een koper in die reguliere situatie op de hoogte was geweest van de herkomst van het effect.

Echter, bij aandelen die buiten het gewone beursverkeer om, in zogeheten ‘directe cessies’ van eigenaar waren gewisseld, gold art. 13 niet. Op dit soort transacties was hetzij art. 1, hetzij art. 11 van toepassing, afhankelijk van de vraag of het om een ‘gedwongen’ of ‘vrijwillige’ transactie was gegaan. De onderhandse cessies van Domeinen aan enkele banken van grote aandelenpakketten in het kader van de betaling van de boete van één miljard, zouden dus onder het bereik van art. 1 komen te vallen, en absoluut nietig zijn. In het kader van *deze* transacties rees de vraag in hoeverre de betrokken banken door gedeposeerden konden worden aangesproken voor vervangende schadevergoeding, indien zij deze effecten vervolgens ter beurze hadden verkocht. Volgens Epschtein ontbrak een dergelijke aanspraak, omdat de verordening van 21 april 1945 slechts zou voorzien in een recht op reële restitutie, en niet in een recht op vervangende schadevergoeding. Epschtein beriep zich naast een nauwgezette, grammaticale interpretatie van de bewoordingen van de rechtsherstelverordening, ook op wets-historische argumenten. In het bijzonder uit de wordingsgeschiedenis van art. 13 zou blijken, dat de herstellwetgever er bewust voor had gekozen om persoonlijke schadevergoedingsacties, zoals bij effecten die over de beurs waren verhandeld, uit te sluiten:

393 Over de totstandkoming van deze bepaling, zie het slot van par. 4.4.4 hierboven.

394 Zie bijv. CA Paris 21 maart 1947, S (1947.II), 124-126.

‘Il ne faut pas, en effet, se le dissimuler: le propriétaire spolié qui n’a dans la plupart des cas aucune action contre le détenteur de ses titres en cas de revente de ceux-ci en bourse par le premier acheteur, n’aura qu’un recours éventuel contre l’Etat pour dommages de guerre, situation nettement moins favorable que celle du propriétaire qui récupère son bien.’³⁹⁵

In deze gevallen resteerde de gedeposeerde volgens Epschtein niets anders dan een claim op de Staat in het kader van een nog te treffen regeling aangaande de vergoeding van materiële oorlogsschade. Epschteins doorwrochte analyse werd dankbaar overgenomen door de banken die aan transacties met Domeinen in het kader van de ‘amende’ hadden meegedaan en de door hen verkregen effecten vervolgens ter beurze hadden verkocht.

Tegenover deze positie stond echter een andere opvatting die onder meer door Weil-Curiel en Castro en door Sarraute en Tager werd vertolkt. Deze schrijvers betoogden dat de verordening van 21 april 1945 moest worden begrepen in het licht van de basisprincipes van de Code civil, en in het bijzonder in art. 7 wel degelijk een aanknopingspunt bood voor toekenning van een aanspraak tot schadevergoeding indien het goed door toedoen van een verkrijger was doorverkocht of verloren gegaan.

De volledige tekst van art. 7 luidde als volgt:

‘Art. 7. – L’acquéreur est tenu de rembourser tous les dommages causés par son fait ou par sa faute.

Si, à la suite de l’insolvabilité ou de la non-présence des détenteurs, l’indemnité en question ne peut être touchée, le propriétaire dépossédé recevra de l’Etat une indemnité dont le quantum et les modalités seront fixés en application des dispositions à prendre pour la réparations des dommages de guerre.

Il en sera de même si un administrateur provisoire s’est rendu coupable de détournements et est en état d’insolvabilité.

En cas de détérioration ou perte partielle des biens, droits ou intérêts, le propriétaire dépossédé sera subrogé de plein droit aux droits et actions des détenteurs contre l’assureur ou le tiers responsable de la perte.’

Uit de laatste alinea van art. 7, met betrekking tot de gedeeltelijke aantasting of teloorgang van goederen of rechten, had Epschtein zoals gezegd *a contrario* afgeleid, dat deze bepaling niet was geschreven voor gevallen waarin het goed *volledig* was vernietigd of uit handen van de verkrijger was geraakt. Weil-Curiel en Castro meenden echter dat deze passage *a fortiorio* ook gold in het geval van volledig verlies:

‘[C]e qui vaut en cas de “détérioration ou perte partielle” est tout aussi valable en cas de perte totale.’³⁹⁶

395 Zie Epschtein, ‘L’ordonnance du 21 Avril 1945’, 29.

396 Weil-Curiel en Castro, *Spoliations et restitutions*, 96.

Sarraute en Tager sloten zich bij deze laatste analyse aan. Zij interpreteerden art. 7 in het licht van de Code civil, in het bijzonder van de artt. 1382 en 1383 Cc. Het kwam erop neer dat de verkrijger te kwader trouw – en zelfs te goeder trouw – steeds aansprakelijk kon worden gesteld voor schade bij verlies van het goed mits, al dan niet opzettelijk, door zijn ‘toedoen’ ontstaan: ‘par son fait ou par sa faute’. Als er sprake was geweest van overmacht was de verkrijger niet aansprakelijk, echter de verkrijger te kwader trouw moest dan wel kunnen aantonen dat de schade ook zou zijn ontstaan wanneer het goed in het bezit van de oorspronkelijke eigenaar was gebleven. De vervangingswaarde werd berekend naar de actuele waarde, dat is de waarde die het goed bezat op het moment dat het rechtsherstelverzoek werd gedaan.³⁹⁷

De jurisprudentie bleek aanvankelijk al even verdeeld te zijn over de kwestie als Epschtein en zijn opposenten. Echter, op 1 april 1946 deed het hof van beroep van Parijs een belangrijke uitspraak ten aanzien van enkele pakketten effecten die, in het kader van de ‘amende’, door Domeinen in een bijzondere transactie waren verkocht aan de *Banque Nationale du Commerce et de l’Industrie* (BNCI). De BNCI had deze effecten vervolgens op de gebruikelijke wijze (‘sans l’indication de la contrepartie’) ter beurze laten verkopen. Na de bevrijding verhinderde art. 13 dat de oorspronkelijke eigenaren de tegenwoordige bezitters konden aanspreken (voorzover te traceren). Daarom begonnen sommigen van hen rechtsherstelprocedures tegen de BNCI. Zij maakten jegens deze bank aanspraak op hetzij effecten ‘van gelijke soort’, hetzij op vervangende schadevergoeding.

Opvallend was allereerst de conclusie van de advocaat-generaal Astier, die tijdens de zitting sprak namens de Staat, omdat er een publiek belang in het geding was. Hij liet weinig heel van de door de BNCI van Epschtein overgenomen redenering, die erop neerkwam dat zij elke aansprakelijkheid voor effecten die zij ter beurze had laten verkopen van de hand wees. Naar de mening van Astier viel allereerst uit de totstandkomingsgeschiedenis van de verordening van 21 april 1945 weinig af te leiden. Het voorlopig parlement had slechts een adviserende rol gespeeld, en de beraadslagingen hadden in tamelijk chaotische omstandigheden plaatsgevonden. De voorlopige regering had, als enige wetgever, het laatste woord gehad. Het was onmogelijk om achteraf precies vast te stellen wat haar beweegredenen waren geweest achter de laatste redactionele wijzigingen die zij in de tekst had aangebracht. Vervolgens benadrukte Astier dat in deze zaak niet art. 13 maar art. 1 van toepassing was. De in het geding zijnde transacties waren immers niet in regelmatig beursverkeer totstandgekomen, maar op een bijzondere wijze, waarbij BNCI direct was benaderd door Domeinen en dus van de herkomst van de effecten op de hoogte was geweest. De toepasselijkheid van art. 1 hield in dat de gedeposedeerde geen actie tot revindicatie

397 Sarraute en Tager, ‘La restitution des biens spoliés’, 29.

kreeg toegekend, zoals de bank in navolging van Epschtein had betoogd, maar een actie ter constatering van de absolute nietigheid van de gewraakte transacties. De kernvraag was volgens Astier, welke gevolgen aan die absolute nietigheid behoorden te worden verbonden, wanneer, als in het onderhavige geval, de goederen zich niet meer in de handen van de eerste verkrijger bevonden:

‘Puisque nous sommes [...] dans le cadre de cet art. 1er, l’action introduite est une action en constatation de nullité, et non pas une action en revendication, et dans ces conditions, il apparaît qu’il y a lieu pour la Cour de proclamer cette nullité, en vertu de l’art 1er, avec toutes ces conséquences.

Quelles sont ces conséquences? Celles du droit commun. On ne peut soutenir sérieusement, à mon sens, que l’ordonnance du 21 avril 1945 exclut tacitement l’application du droit commun.

D’abord, elle s’y réfère assez souvent. Elle s’y réfère parfois implicitement, par exemple dans l’art. 7. Qu’est-ce que c’est que l’art. 7, si ce n’est le résumé des règles des art. 1382 et suiv. C.civ.? Elle s’y réfère aussi parfois explicitement, par exemple dans son art. 10, qui contient une référence expresse à l’art. 2279 C.civ. et dans l’art. 12 qui déclare que les conséquences de l’annulation, dans le titre 2 de l’ordonnance seront celles du droit commun.

Quand l’ordonnance n’en dispose pas autrement, quand elle reste muette, les questions qu’elle soulève doivent, à mon avis, être résolues et réglées par les solutions du droit commun.

La B.N.C.I. doit donc, à mon sens, être condamnée à restituer à défaut des titres eux-mêmes, des titres équivalents ou leur valeur.³⁹⁸

Astier had er geen enkele moeite mee, dat het gewone recht van de Code civil te hulp werd geroepen om de leemtes in de verordening op te vullen: de verordening van 21 april 1945 was immers ingebed in het ‘droit commun’, zoals hij in het bovenstaande fragment met verschillende voorbeelden aantoonde. Het betekende in dit geval dat de bank moest worden veroordeeld om aan gedeposedeerden, ten aanzien van effecten die zij ter beurze had doorverkocht, hetzij effecten van dezelfde soort moest teruggeven, hetzij hun waarde aan hen moest vergoeden.

Het hof van beroep conformeerde zich aan deze conclusie. Het college noemde de opvatting-Epschtein, die de bank zich had eigen gemaakt,

‘[...] peu compatible avec l’équité, comme libérant de toute responsabilité les personnes physiques ou morales ayant concouru à une spoliation par le seul fait qu’elles auraient revendu les titres à un moment quelconque [...]’.

Het hof van beroep merkte echter wel op dat de bank, op grond van art. 4, 6e alinea van de verordening van 21 april 1945, geacht moest worden te goeder trouw te zijn geweest. In dit artikel werden limitatief enkele uitzonderingen

398 CA Paris 1 april 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 243.

opgesomd op de algemene regel dat eenieder die een goed in zijn bezit had gekregen dat op grond van een ‘gedwongen’ transactie uit de macht van de oorspronkelijke eigenaar was geraakt, ten opzichte van de oorspronkelijk eigenaar onweerlegbaar als te kwader trouw werd bestempeld. De goede trouw van de bank zou voortvloeien uit het feit dat zij op verzoek van de Franse (Vichy-)overheid als koper van de effecten was opgetreden, ter financiering van de ‘amende du milliard’, hetgeen, om erger te voorkomen, in het belang van de joodse gemeenschap was geweest. Echter, haar goede trouw ontsloeg de BNCI niet van haar restitutieplicht, inclusief vergoeding voor gederfde vruchten.³⁹⁹

Net zoals de advocaat-generaal, zocht het hof van beroep de gevolgen van de nietigheid van de transacties in het ‘droit commun’ van de Code civil:

‘Que ces suites et conséquences doivent être réglées en s’inspirant des principes formulés par les art. 1376 à 1380 C.civ.; qu’aux termes desdits articles applicables dans les cas de nullité ou de résolutions des contrats, celui qui a reçu indûment une chose s’oblige à la rendre en nature si elle existe, et, s’il l’a vendue de bonne foi, à en restituer le prix (art. 1380); que ces termes, qui déterminent les obligations dont est tenu celui qui détient ou a aliéné un bien sur quoi il n’avait dès l’origine aucun droit, ne sont d’ailleurs eux-mêmes que l’application de la règle générale d’après laquelle, dans les hypothèses où la cause de la détention d’une chose vient à disparaître, celui qui la détient ou détenait doit restituer sa valeur, si la chose elle-même ne peut pas être rendue; Que le possesseur de bonne foi peut être exonéré par la force majeure, mais que le fait volontaire d’avoir vendu ne saurait le délier alors que, comme dans l’espèce, c’est ce fait lui-même qui est générateur de l’obligation de remettre la valeur de la chose comme ayant rendu impossible la restitution en nature; [...]’.⁴⁰⁰

399 Art. 4, 6e al. Ordonnance du 21 avril 1945 luidde als volgt: ‘La qualification de mauvaise foi ne sera pas retenue contre les personnes physiques ou morales qui pourront établir qu’elles ne sont portées acquéreur que sur demande de l’autorité de fait se disant gouvernement de l’Etat français et qu’en vue d’éviter le transfert à l’occupant d’actifs meubles ou immobiliers intéressant l’économie nationale ou le patrimoine artistique de la nation, ou de sauvegarder les droits des propriétaires dépossédés en accord avec ses derniers.’ Ook publieke instellingen, zoals Domeinen, werden ingevolge de volgende alinea van dit artikel geacht te goeder trouw te zijn geweest, zie art. 4, 7e al.: ‘La qualification de mauvaise foi ne s’appliquera en aucun cas aux établissements publics qui, en vertu d’actes ou d’instructions de l’autorité de fait, auront dû se porter acquéreurs des biens visés par l’ordonnance, notamment pour en assurer la conservation.’ Voor de vergoeding van gederfde vruchten, ook indien de verkrijger te goeder trouw was geweest, is de slotalinea van art. 4 (8e al.) van belang: ‘Les personnes visées aux deux alinéas précédents n’en seront pas moins tenues à la restitution des fruits.’

400 CA Paris 1 april 1946, *Gaz.Pal.* (1946.1), 244.

Omdat een contractuele relatie tussen de gedeposedeerde en de bank ontbrak zocht het hof van beroep het antwoord in de artt. 1376 C.civ. en verder, waarin de verbintenissen uit 'quasi-contract' werden behandeld.

De BNCI moest op grond van deze uitspraak aan gedeposedeerden ofwel effecten leveren van dezelfde soort, ofwel hen, op grond van art. 1380 C.civ., de koopprijs van de betreffende effecten vergoeden die zij er zelf in bezettingstijd voor had gekregen.⁴⁰¹ Dat de bank effecten van dezelfde soort mocht leveren, was omstreden. Die regel gold wel bij rechtsherstel van generieke goederen (zoals geld), maar een aandeel werd doorgaans niet als een generiek goed aangemerkt, omdat ook toonderaandelen individualiseerbaar waren (op nummer). Dat het hof van beroep daartoe in navolging van de advocaat-generaal toch overging, had er enerzijds mee te maken dat de verschillende procespartijen daarop hadden aangedrongen, en anderzijds met het feit dat veel Franse aandelen na de bevrijding in waarde waren gedaald: er was de bank dus wat aan gelegen om ook naar de actuele koerswaarde van de effecten aan haar schadevergoedingsverplichting te kunnen voldoen, door effecten van dezelfde soort tegen de actuele koerswaarde ter beurse te kunnen kopen.⁴⁰²

Van hun kant moesten de gedeposedeerden, zoals gebruikelijk in het Franse rechtsherstel, de BNCI subrogeren in alle rechten en aanspraken die zij terzake van hun effecten jegens derden konden uitoefenen. De BNCI kon dus aanspraak maken op de regeling die de Franse staat zou treffen ter restitutie van de betaalde bedragen in het kader van de 'amende' en ter restitutie van andersoortige heffingen die onder meer door het CGQJ op 'gedwongen' transacties waren verricht.⁴⁰³

De betekenis van deze uitspraak oversteeg het Franse effectenrechtsherstel. Het hof van beroep had onomwonden gesteld dat de bepalingen en beginselen van de Code civil mochten worden aangewend om de gevolgen van de absolute nietigheid van art. 1 van de verordening van 21 april 1945 nader in te vullen. Dat hield in dat het herstelrecht ook omvatte een aanspraak op schadevergoeding jegens diegenen die, te kwader of zelfs te goeder trouw, een geroofd goed hadden verkregen dat vervolgens 'door hun toedoen' verloren was gegaan of doorverkocht.

401 Art. 1380 C.civ. luidde: 'Si celui qui a reçu de bonne foi a vendu la chose, il ne doit restituer que le prix de la vente.' Dit artikel werd door het hof van beroep in dit geval van toepassing geacht omdat de bank bij de verkrijging van de effecten ex art. 4, 6^e al. Ordonnance du 21 avril 1945 te goeder trouw was geweest. Als de bank te kwader trouw zou zijn geweest had zij de effecten naar de actuele koerswaarde hebben moeten vergoeden.

402 Zie de heldere noot van G.B. onder CA Paris 1 april 1946, *S* (1946.II), 137-139.

403 Vgl. art. 6, 1e al. Ordonnance du 21 avril 1945: 'Le propriétaire dépossédé remboursera à l'acquéreur le prix versé par celui-ci ainsi que les intérêts y afférents servis par le dépositaire, le tout dans la mesure où il en aura profité. L'acquéreur sera subrogé dans les droits éventuels du propriétaire dépossédé à l'égard des sommes qui auraient été prélevées sur ce prix et ces intérêts à quelque titre que ce soit.'

Door commentatoren werd deze principe-uitspraak overwegend positief ontvangen. Sarraute en Tager spraken van een arrest ‘qui se place parmi les grands arrêts rendus en matière de restitution.’⁴⁰⁴ In een noot onder het arrest vroegen de juristen Jeantet en Jonquères zich wel af of met deze uitspraak het rechtsherstel-probleem niet werd verplaatst; door de bank de schade te laten vergoeden zonder dat haar iets te verwijten was geweest, werd het onrecht in hun ogen op haar afgewenteld, en niet weggenomen.⁴⁰⁵

De kern van de uitspraak van 1 april 1946 kwam in het vervolg van het Franse rechtsherstel niet echt meer ter discussie te staan: de meeste rechters erkenden voortaan dat oorspronkelijke eigenaren verkrijgers konden aanspreken op schadevergoeding, als de goederen zich niet meer in hun handen bevonden en zij zich niet op overmacht konden beroepen.⁴⁰⁶ De precieze juridische inkleding van die plicht, in het bijzonder op het terrein van effecten, zou echter nog wijzigen. In een uitspraak van 2 januari 1948 kwam het hof van beroep van Parijs al enigszins op haar eerdere uitspraak terug. In een casus waarin opnieuw de BNCI effecten van Domeinen had verkregen in het kader van de betaling van de ‘boete van één miljard’, en deze vervolgens ter beurze had verkocht, ging het hof van beroep er niet meer vanuit dat de bank te goeder trouw was geweest. De bank zou te kwader trouw zijn, omdat zij de effecten ter beurze had laten verkopen zonder zich te druk te maken over de identiteit van de – mogelijk vijandige, lees Duitse – koper. Haar kwade trouw bracht met zich mee, dat de bank tegenover de gedeposedeerde gehouden was effecten van dezelfde soort te leveren, dan wel hun

404 Sarraute en Tager, ‘Les grandes controverses’, 56.

405 Zie Fernand-Charles Jeantet en Jean Jonquères, noot onder CA Paris 1 april 1946, *JCP* (1946.II), N° 3111, slot.

406 Zie echter CA Paris 3 mei 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 264-265; CA Paris 3 mei 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 265; CA Paris 3 mei 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 266, m.n. Sarraute en Tager (ook in: *D* (1947.Jurispr.), 336-339). In deze uitspraken verwerpt het hof van beroep van Parijs de mogelijkheid van een aanspraak op vervangende schadevergoeding op basis van de verordening van 21 april 1945. Een voorbeeld van de dominante rechtspraak, waarin zo’n aanspraak op schadevergoeding naar de ‘huidige waarde’ van het doorverkochte goed, op de grondslag van de verordening van 21 april 1945 wèl wordt toegekend, is: CA Colmar 2 juli 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 98-99. Een andere uitvoerig gemotiveerde ‘modeluitspraak’, waarin de aanspraak op vervangende schadevergoeding wordt gerelateerd aan art. 7 van de verordening van 21 april 1945, is: CA Paris 11 juni 1949, *JCP* (1949.II), N° 5132, m.n. Sarraute (ook in: *Gaz.Pal.* (1949.2), 214-218). Ook de civiele kamer van het hof van cassatie erkende in een reeks uitspraken de aanspraak van de gedeposedeerde op vervangende schadevergoeding jegens een verkrijger indien het goed ‘par son fait ou par sa faute’ geheel verloren was gegaan of was verdwenen, behoudens overmacht, op basis van hetzelfde art. 7 (schade berekend naar actuele vervangingswaarde): Cass.civ. 15 november 1950, *Bull.civ.* (1950.1), N° 228; Cass.civ. 11 juni 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 178; Cass.civ. 12 juni 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 181; Cass.civ. 11 juli 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 220; Cass.civ. 29 oktober 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 279; Cass.civ. 21 november 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 317; Cass.civ. 21 november 1951, *Bull.civ.* (1951.1), N° 318; Cass.civ. 24 maart 1952, *Bull.civ.* (1952.1), N° 114.

waarde te vergoeden, berekend naar de huidige koerswaarde, inclusief gederfde vruchten.⁴⁰⁷

Op 19 juli 1949 casseerde het hof van cassatie de uitspraak van het hof van beroep van Parijs van 1 april 1946. Interessant is dat het hof van cassatie de BNCI gelijk gaf in haar in het cassatiemiddel ('pouvoi') voorgedragen stelling dat in de verordening van 21 april 1945 de *reële* restitutie centraal stond van goederen die door gedwongen transacties uit de macht van de oorspronkelijke eigenaren waren geraakt. Desondanks meende het hof van cassatie dat de bank kon worden aangesproken voor de schade (berekende naar de actuele koerswaarde van de effecten), op grond van art. 7 van de verordening van 21 april 1945:

'Attendu que le pourvoi reproche à la Cour d'appel d'avoir [...] méconnu les prescriptions de l'ordonnance [du 21 avril 1945] qui n'auraient conféré aux personnes spoliées qu'un droit de revendication en nature des biens qui leur ont été pris, leur interdisant, d'une part, de s'adresser à tout autre qu'au détenteur actuel de ces biens, et d'autre part, d'obtenir une indemnisation par équivalence;

Attendu que l'acquisition litigieuse, faite directement par la B.N.C.I., sans intervention en Bourse d'un agent de change, a été réalisée en conséquence des mesures d'administration provisoire, exorbitantes du droit commun, prises à l'encontre des propriétaires; que sa nullité de droit, aux termes [de l'ordonnance du 21 avril 1945], dont il a été fait justement application, devait être poursuivie contre l'acquéreur;

Attendu, en effet, que pour déterminer les effets de cette nullité, il convenait d'observer que, suivant le libellé de son titre, l'ordonnance du 21 avril 1945 édicte la restitution aux victimes des actes de spoliation, de ceux de leurs biens qui ont fait l'objet d'actes de disposition et que l'art. 2 dispose "que lorsque la nullité est constatée, le propriétaire dépossédé reprend ses biens, droit ou intérêts";

Que la banque ayant revendu les titres en Bourse, l'art. 13 interdisait de poursuivre la revendication contre les nouveaux détenteurs et qu'aucun texte de cette ordonnance n'envisageait la restitution par équivalence de ces biens non fongibles;

Mais attendu que l'art. 7, § 1er, imposait à l'acquéreur l'obligation de rembourser tous les dommages causés par son fait ou par sa faute; qu'il appartenait donc à la Cour d'appel, sans faire application des prescriptions des art. 1376 à 1380 C.civ. qui étaient étrangères à l'espèce, de rechercher si, en revendant les titres litigieux, la B.N.C.I. avait, par son fait, occasionné un dommage, et de prescrire, dans l'affirmative, le remboursement que ce texte envisage; qu'il lui appartenait également, en vue de réserver à cette banque le droit de solliciter elle-même de l'Etat [une] indemnisation [...], de la relever éventuellement de la qualification de mauvaise foi, conformément aux dispositions de l'art. 4, § 6.⁴⁰⁸

407 Zie CA Paris 2 januari 1948, *Gaz.Pal.* (1948.1), 39-40.

408 Zie Cass.civ. 19 juli 1949, *Gaz.Pal.* (1949.2), 295.

Kort en goed maakte het hof van cassatie korte metten met de uitspraak van het hof van beroep van Parijs van 1 april 1946. Zijn beroep op de art. 1376-1380 C.civ. werd afgewezen. Volgens het hof van cassatie kon de aansprakelijkheid voor schade binnen het systeem van de verordening van 21 april 1945 worden geconstrueerd. Op basis van art. 7 was de bank immers aansprakelijk voor alle schade die was ontstaan ‘par son fait ou par sa faute’. Het doorverkopen van de effecten ter beurze kon in dit geval als een (al dan niet verwijtbare) *daad* van de bank worden aangemerkt, die tot gevolg had gehad dat reële restitutie van de effecten onmogelijk was geworden. Die schade behoorde de bank te vergoeden, berekend naar de waarde van de effecten ‘au jour de la demande’, dus naar de actuele koerswaarde. De door het hof van beroep toegestane optie om ‘effecten van dezelfde soort’ te leveren, werd door het hof van cassatie afgewezen, omdat effecten als ‘choses non fungibles’ (niet generieke goederen) moesten worden aangemerkt, terwijl ‘aucun texte de cette ordonnance n’envisageait la restitution par équivalence de ces biens non fungibles’.

De uitkomst van deze uitspraak was niet wezenlijk verschillend van de uitspraak van het hof van beroep van 1 april 1946. Maar commentatoren vonden het jammer dat de redenering van het hof van beroep was losgelaten, omdat deze in hun ogen beter aansloot bij de grondprincipes van de Code civil. Want terwijl art. 7 van de verordening van 21 april 1945, in de interpretatie van het hof van cassatie, in beginsel ook verkrijgers *te goeder trouw*⁴⁰⁹ verplichtte tot volledige schadevergoeding (berekend naar de actuele vervangingswaarde van het goed), zouden deze op grond van art. 1380 C.civ. slechts zijn gehouden om de door hen in bezettingstijd ontvangen koopprijs te betalen. De neiging van het hof van cassatie om dichtbij de letter van de rechtsherstelverordening te blijven⁴¹⁰, en zich pas in laatste instantie te beroepen op bepalingen uit de Code civil, had tot gevolg dat enkele verschillen met het ‘droit commun’ soms pijnlijk aan de oppervlakte kwamen, verschillen die bij een vrijere interpretatie in het licht van civielrechtelijke grondbeginselen wat meer toegedeekt waren gebleven.

Op die verschillen kwam soms kritiek, bijvoorbeeld van Jeantet en Jonquères in hun noot onder dit arrest. Zij waren verbolgen over het feit dat de bank, hoewel te goeder trouw, op grond van de verordening van 21 april 1945 toch als een verkrijger te kwader trouw werd behandeld:

‘Déclarer les articles 1376 à 1380 du Code civil étrangers à la question, c’est admettre, eu égard à la valeur de principe de ces dispositions (qui contiennent,

409 Art. 7 stelt als eis ‘par son fait’, dus indien de goederen door het handelen van de verkrijger, door een actieve daad van zijn kant uit zijn macht is geraakt of verloren is gegaan. Tegen ‘overmacht’ is hij wel beschermd.

410 Diezelfde tendens is ook goed zichtbaar in zijn belangrijke uitspraak in de zaak Silberstein vs. Garnier, zie par. 6.2.5 van dit hoofdstuk.

comme l'article 1382, l'une des sources toujours jaillissantes de notre droit), que l'ordonnance du 21 avril 1945 est sur ce point artificielle, irréductible à l'esprit véritable du droit français. Dans cette ordonnance, dont l'initiative relève d'une haute idée morale, l'article 7, qui rend l'acquéreur responsable *de son fait* (en vertu d'une conception discutable de la causalité) et non pas seulement de *sa faute*, est une fausse note, comme est une fausse note la présomption absolue de mauvaise foi qui frappe tous les acheteurs.

On dira que le spolié, dans tous les cas, est plus intéressant que l'acquéreur, qu'il doit d'abord et avant tout obtenir réparation, et que si l'acheteur est de bonne foi (au sens éthique), l'article 16 lui ouvre la voie du dédommagement.

Mais que cela est donc compliqué! Si le dédommagement doit être juste, c'est à dire total, pourquoi ne pas l'accorder directement au spolié, et faire l'économie de toutes ces procédures? Si le dédommagement ne doit pas être total, au nom de quelle justice et de quelle morale fait-on supporter par un Français de bonne foi qui n'a pas commis de faute, comme c'est le cas de la B.N.C.I., un préjudice subi, du fait de l'ennemi, par un autre Français? N'est-ce pas déplacer l'iniquité au lieu de la réparer?'⁴¹¹

Het was duidelijk: volgens deze auteurs was de verordening van 21 april 1945 doorgeschoten in de bescherming van oorspronkelijke eigenaren, ten koste van verkrijgers te goeder trouw. De laatsten konden immers ofwel worden getroffen door het onweerlegbare vermoeden van kwade trouw ten overstaan van de oorspronkelijke eigenaar op basis van art. 4, 1e al., ofwel, als zij te goeder trouw werden geacht op grond van één van de uitzonderingen in datzelfde artikel vermeld, niettemin worden verplicht tot restitutie, of tot schadevergoeding naar de actuele waarde op grond van art. 7. Dit systeem van de verordening van 21 april 1945, dat door het hof van cassatie werd gesanctioneerd, week scherp af van het stelsel van de Code civil, waarin de verkrijger te goeder trouw een stuk beter was beschermd. In herinnering komen de woorden van Eggens die bij de voorbereiding van de Nederlandse herstelwetgeving had gezegd 'dat in het geval van een bezitter te goeder trouw en een bestolen eigenaar het onvermijdelijk is om iemand die het niet verdient te treffen.'⁴¹² Eggens had het probleem opgelost door de bezitter te goeder trouw te beschermen ten koste van de van zijn rechten beroofde eigenaar: in Nederland was de verkrijger die zijn goede trouw aannemelijk wist te maken *volledig* tegen rechtsherstel- en schadevergoedingsaanspraken beschermd, een bescherming die een stuk verder ging dan de bescherming die werd geboden door het gewone Nederlandse privaatrecht.⁴¹³ De Franse herstelwetgever had hetzelfde probleem onderkend,

411 Jeantet en Jonquères, noot bij Cass.civ. 19 juli 1949, *JCP* (1949.II), N° 5172. Zie voor de mildere reactie van Sarraute en Tager op dit arrest: Sarraute en Tager, 'La jurisprudence de la Chambre civile', 39.

412 Zie hoofdstuk 2, par. 5.

413 Naar Nederlands burgerlijk recht heeft de bestolen eigenaar immers nog de mogelijkheid tot revindicatie binnen drie jaar jegens bezitters te goeder trouw. Maar een vergelijkbare mogelijkheid bood het Nederlandse herstelrecht niet.

maar was diametraal de andere richting opgegaan en had zonder meer partij gekozen voor de oorspronkelijke eigenaar, ten detrimente van de verkrijger te goeder trouw. Daarin week de verordening van 21 april 1945 evenzeer af van het ‘droit commun’ als het Nederlandse E 100 van het gewone privaatrecht afweek, maar dus lijnrecht de andere kant op.

Of die rechtspolitieke keuze ten faveure van de oorspronkelijke eigenaar als een ‘valse noot’ moet worden bestempeld, zoals Jeantet en Jonquères betoogden in het bovenstaande citaat, kan worden betwist. De uitspraak van het cassatiehof van 19 juli 1947 bevestigde andermaal de principiële beslissing van de Franse herstellwetgever om de ontrentingspolitiek van Vichy en de Duitse bezetter met vaste hand terug te draaien, zonder al te veel piëteit voor de belangen van verkrijgers en derden, al dan niet te goeder of te kwader trouw.

6.4.2 De oplossing van het Franse effectenrechtsherstel

De uitspraken van het hof van beroep en het hof van cassatie in de zaak tegen de BNCI hadden ook de oplossing van het Franse effectenrechtsherstel een stapje naderbij gebracht. Als het ging om effecten die de Franse Domeinen, ter financiering van de ‘amende du milliard’ in onderhandse, directe cessies had overgedragen aan een bank – naast de BNCI waren de *Caisse de dépôts et consignations*, de *Banque de France* en de *Banque de Paris et des Pays-Bas* daarbij betrokken geweest⁴¹⁴ – dan konden gedeposedeerden vrij zeker zijn dat zij hetzij de effecten in natura zouden kunnen terugkrijgen, hetzij, indien de effecten door de bank ter beurze waren verkocht, vervangende schadevergoeding berekend naar de actuele waarde van de doorverkochte effecten.

Wanneer Domeinen de effecten ter beurze had laten verkopen, al dan niet gebruikmakend van bemiddelende tussenpersonen, dan was de gedeposedeerde vrijwel zeker kansloos, omdat effecten die over de beurs waren verhandeld onder art. 13 van de verordening van 21 april 1945 vielen. Dat betekende dat die effecten in beginsel van rechtsherstel waren uitgesloten, tenzij de oorspronkelijke eigenaar een zeer moeilijke bewijslast kon vervullen.⁴¹⁵ Ook een eventuele tussenpersoon, bijvoorbeeld een bank die in opdracht van Domeinen de effecten ter beurze had verkocht, kon niet worden aangesproken, omdat die bank slechts een opdracht had uitgevoerd en zelf geen schakel in de verkrijgingsketen (van het effect) was geworden. Net als in Nederland kon een gedeposedeerde slechts van *verkrijgers* van zijn goederen restitutie of vervangende schadevergoeding vorderen, maar niet van bemiddelende tussenpersonen (tenzij het ging om restitutie van

414 Zie over de ‘amende’ dit hoofdstuk, par. 2.2.3.

415 Over de achtergrond van deze bepaling, zie hierboven, par. 4.4.4 (slot).

door hen verkregen commissies of honoraria).⁴¹⁶ Met betrekking tot de financiering van de ‘amende du milliard’ had Domeinen in de bezettingstijd, zoals in paragraaf 2.2.3 al werd vermeld, het bankenconsortium *Omnium français d’études et de participations* (OFEPAR) in de arm genomen, om als lasthebber van Domeinen de ‘joodse’ effecten gefaseerd te verkopen. Na de bevrijding werd betrekkelijk snel duidelijk dat OFEPAR voor zijn handelwijze niet aansprakelijk kon worden gesteld. In 1947 oordeelde het hof van beroep van Parijs in negatieve zin over de kwestie, een oordeel dat in 1953 door de civiele kamer van de Cour de cassation in twee uitspraken werd bevestigd.⁴¹⁷

In de gevallen dat de effecten door of in opdracht van Domeinen ter beurze waren verkocht, en restitutie of schadevergoeding van verkrijgers dus nagenoeg kansloos was, kon er sprake zijn van twee situaties. Als het ging om effecten waarvan de verkoopopbrengst ter beurze op de geblokkeerde rekening van de joodse rechthebbende bij de *Caisse de dépôts et consignations* was gestort en daar gebleven, was de oplossing heel eenvoudig: dan kwam die verkoopopbrengst de gedeposeerde eigenaar toe. Hij moest dan wel nog de ‘heffingen’ zien terug te krijgen die er op die verkoopopbrengst ten tijde van de bezetting waren geëffectueerd: 2% ‘administratiekosten’ ten behoeve van Domeinen, en 5 tot 10% naar het CGQJ. Maar als het ging om effecten waarvan de verkoopopbrengst door Domeinen was gebruikt om de ‘amende’ te kunnen betalen, waren gedeposeerden volledig afhankelijk van de wijze waarop de Franse Staat de door Domeinen gedane transacties in het kader van de ‘amende’ zou herstellen. Technisch gesproken moesten echter ook de door Domeinen gedane betalingen aan de Duitsers in het kader van de ‘amende’ als ‘heffingen’ door de Franse (Vichy-) Staat op het ‘joodse’ vermogen worden beschouwd: de ‘amende’ was welbeschouwd uit ‘heffingen’ op joodse effectenrekeningen betaald.⁴¹⁸ Aanvankelijk was in art. 16 van de verordening van 21 april 1945 slechts voorzichtig en onder voorbehoud naar een restitutie van de ‘heffingen’ vooruitgezien:

‘Art. 16 – Une ordonnance fixera les conditions dans lesquelles pourront être éventuellement remboursés les prélèvements exercés sur le produit des aliénations ou sur les autres avoirs de l’intéressé [...]’.⁴¹⁹

416 Zie met betrekking tot effecten die in opdracht van Domeinen door een bank ter beurze via de gebruikelijke kanalen (‘agents de change’) waren verkocht (de bank kon niet worden aangesproken): Trib.civ. Seine 7 juli 1947, *Gaz.Pal.* (1948.1), 7.

417 Zie Cass.civ. 13 januari 1953, *Bull.civ.* (1953.1), N° 16 en Cass.civ. 13 januari 1953, *Bull.civ.* (1953.1), N° 17. Meer informatie geeft Andrieu, *La spoliation financière*, 85-86.

418 In dit verband spraken Sarraute en Tager, ‘Les spoliations dans l’état actuel’, N° 13, zelfs van een ‘prélèvement type’, een ‘model-heffing’ zogezegd.

419 Curs. auteur.

Het 'éventuellement' klonk in dat artikel weinig hoopvol, maar past in het beeld dat we ook al eerder, bij de analyse van het rechtsherstel in Nederland, hebben gezien: een beeld waarin de Staat, kort na de bevrijding, vrijwel failliet was en dus in het geheel niet bij machte om volledige compensatie te bieden, noch aan slachtoffers van ontrechting, noch aan andere slachtoffers.⁴²⁰

Desondanks: op 16 juni 1948 vaardigde de Franse wetgever een wet uit 'portant aménagements fiscaux' (met betrekking tot belastingverlichting).⁴²¹ In de artikelen 44-52 kwam de restitutie van in bezettingstijd verrichte 'heffingen' op de verkoopopbrengst van goederen van 'personnes spoliées' ter sprake. Daaronder vielen ook de 'heffingen' die Domeinen in het kader van de 'amende' op de verkoopopbrengsten van 'joodse' effecten had toegepast.

Op grond van deze wet konden de oorspronkelijke eigenaren van effecten die door Domeinen ter beurze waren verkocht, kort gezegd, de gehele verkoopopbrengst terugkrijgen die Domeinen er destijds voor had gekregen en vervolgens weer had gebruikt ter financiering van de 'amende'. Ook andere soorten 'heffingen', de 2% 'heffing' van Domeinen en de 'heffingen' op verkoopopbrengsten van onder 'voorlopig beheer' gestelde vermogens die door het CGQJ waren toegepast, of die ten bate van het UGIF waren gekomen, werden krachtens deze wet gerestitueerd aan gedeposedeerden, of, hetgeen veel vaker voorkwam, aan verkrijgers die op grond van de verordening van 21 april 1945 tot restitutie waren veroordeeld, waartegenover zij gesubrogeerd waren in de aanspraken van de gedeposedeerden jegens (onder andere) de Franse Staat.

Opvallend aan deze oplossing van het Franse effectenrechtsherstel is het ogenschijnlijk gemak waarmee de naoorlogse Franse republiek de verantwoordelijkheid voor de door 'Vichy' verrichte 'heffingen' op zich nam. Die bereidheid kwam voort uit de wens het 'schandelijke' onrecht van Vichy teniet te doen, maar had er ook mee te maken dat de 'schade', in geld uitgedrukt, betrekkelijk beperkt was. De pertinente weigering van Lieftinck om het schatkistpapier uit de Liro-boedel te vergoeden was immers niet slechts ideologisch gekleurd, maar had er ook mee te maken dat de bedragen waarover het ging voor de Nederlandse Staat niet onaanzienlijk waren.

Overigens gaven veel oorspronkelijke eigenaren van effecten de voorkeur aan terugbetaling van de door Domeinen geïncasseerde verkoopopbrengsten-in-bezettingstijd boven het aanspannen van procedures tegen degenen die de effecten al dan niet ter beurze van Domeinen hadden gekocht.

420 Het verklaart veel van de houding die minister Lieftinck innam tegenover de beurs, verzekeraars en andere financiële instellingen, wanneer deze er bij de regering op aandrongen om, door een 'collectieve regeling' te treffen, een eind aan hun problemen (beter: hun dreigende aansprakelijkheid) te maken. Lieftincks reactie luidde consequent: 'Dat kan de Staat niet betalen.'

421 'Loi N° 48-978 du 16 juin 1948 portant aménagements fiscaux', *JO* (17 juni 1948), ook in: *Gaz.Pal.* (1948.2), 297-300.

De reden daarvoor was dat de beurskoersen in Frankrijk tijdens de bezetting in het algemeen wat hoger lagen dan in de eerste jaren na de bevrijding.⁴²² Ook dit 'toeval' droeg ertoe bij dat het effectenrechtsherstel in Frankrijk zonder serieuze problemen is verlopen, zeker in vergelijking met het 'effectenrechtshersteldrama' in Nederland.

6.5 *Recapitulatie*

Samenvattend kan worden opgemerkt, dat de 'controverses' die de Franse herstelrechtspraak kenmerkten meestal niet het karakter droegen van felle belangenconflicten, maar meer juridisch-dogmatisch van aard waren. De belangrijkste juridische knopen die uiteindelijk door de civiele kamer van het hof van cassatie werden doorgemaakt, zijn in het bovenstaande de revue gepasseerd. Kernproblemen betroffen onder meer de afbakening tussen art. 1 en art. 11 van de verordening van 21 april 1945, het precieze toepassingsbereik en de werking van deze artikelen, de verhouding tussen de verordening van 21 april 1945 en de 'huurdersverordening' van 14 november 1944, en de aansprakelijkheid voor vervangende schadevergoeding als reële restitutie onmogelijk was geworden. Daarbij valt op dat het hof van cassatie geneigd was om dichtbij de letter van de verordening van 21 april 1945 te blijven en pas zijn toevlucht te nemen tot de Code civil of een iets vrijere interpretatie, als noch de letterlijke tekst noch het systeem van de verordening van 21 april 1945 zelf een duidelijk antwoord bood.

Afgezet tegen de Nederlandse herstelrechtspraak zoals die op basis van het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) gestalte kreeg, springt vooral in het oog dat het 'natuurlijke conflict' tussen de oorspronkelijke eigenaar en de verkrijger(s) te goeder trouw nauwelijks kans kreeg zich te ontwikkelen. Bij de 'gedwongen' transacties van art. 1 had de herstelwetgever dat conflict al bij voorbaat beslecht en onvoorwaardelijk partij gekozen voor de oorspronkelijke eigenaar. De herstelrechter kon in die gevallen niets anders doen dan 'constateren' dat de transacties uit de bezettingstijd van rechtswege nietig waren geweest en vervolgens de gevolgen van die nietigheid bepalen die er hoe dan ook op neerkwamen dat de gedeposedeerde in zijn rechten werd hersteld. Uitgangspunt was dat de oorspronkelijke eigenaar weer in de toestand werd teruggebracht waarin hij zich voor zijn ontrechting had bevonden; niet meer, niet minder.⁴²³ De tegenwoordige bezitter die het goed moest teruggeven, werd gesubrogeerd in de rechten die de oorspronkelijke eigenaar ten aanzien van het goed tegenover derden (bijvoorbeeld de

422 Zie Andrieu, *La spoliation financière*, 80.

423 De in bezettingstijd betaalde koopprijs moest hij terugbetalen in de mate waarin die aan hem was toegekomen. Had de verkrijger 'noodzakelijke kosten' moeten maken om het goed te kunnen behouden, of zodanig in het goed geïnvesteerd waardoor het meer waard was geworden, dan moest hij die kosten vergoeden, in het tweede geval tot ten hoogste het bedrag van de meerwaarde. Zie artt. 6 en 8 Vo. 21 april 1945.

Franse Staat) kon uitoefenen en kon (in ieder geval via het ‘droit commun’) regres uitoefenen jegens eerdere verkrijgers in de ‘keten’, die willens en wetens hadden gehandeld in ‘geroofd’ goed.⁴²⁴

Dit type herstelrechtspraak, waarin voor een belangenafweging vrijwel geen enkele plaats was ingeruimd omdat de tegenwoordige bezitter (bij de ‘gedwongen’ transacties) per definitie aan het kortste eind trok, verschilde hemelsbreed van de billijkheidsrechtspraak zoals die in gelijksoortige rechtsherstelkwesties in Nederland werd beproefd. Daar moesten gedeposedeerden telkens voor elk goed dat hen was ontnomen, een harde juridische strijd aangaan, waarbij het nimmer van tevoren vaststond, of zij hun zaak zouden ‘winnen’ of niet. Het ontbreken van hoger beroep en cassatie heeft in Nederland bovendien tot een zekere mate van rechtsongelijkheid en willekeur in de beslissingen van de Afdeling Rechtspraak geleid, een euvel dat zich overigens niet op elk ‘deelterrein’ van het rechtsherstel in gelijke mate heeft voorgedaan. In het ‘natuurlijke conflict’ tussen de gedeposedeerde en de verkrijger te goeder trouw had de Nederlandse herstelwetgever ervoor gekozen om de verkrijger die zijn goede trouw aannemelijk wist te maken, volledig te beschermen tegen rechtsherstel- en schadevergoedingsacties. Maar zelfs als de goede trouw van de verkrijger niet aannemelijk was geworden, had de rechter nog steeds de vrijheid om belangen van partijen tegen elkaar af te wegen en al naar gelang de omstandigheden bijvoorbeeld tot een herverdeling van de ‘schade’ te besluiten, die erop neer kon komen dat de gedeposedeerde niet *volledig* in zijn rechten werd hersteld.⁴²⁵

Bij de ‘vrijwillige’ transacties had de Franse herstelwetgever de rechter meer ruimte gegeven om rekening te houden met de omstandigheden van het geval. Niettemin woog het ‘vermoeden van dwang’ zwaar in het voordeel van de oorspronkelijke eigenaar. De tegenwoordige bezitter kon dat vermoeden onder meer weerleggen door aan te voeren dat hij voor een ‘juiste prijs’ had gekocht. In dat geval viel de bewijslast terug op de oorspronkelijke eigenaar, die dan met specifieke, op zijn situatie toegesneden feiten aan moest tonen dat hij niettemin onder dwang had gehandeld. Het is opvallend dat ook de procedures met betrekking tot de ‘vrijwillige transacties’ in de kern draaiden om de vraag of de oorspronkelijke eigenaar onder invloed van externe dwang had gehandeld, terwijl de vraag naar de eventuele goede trouw van de verkrijger geen rol van betekenis speelde. Immers, als het vermoeden van dwang niet werd weerlegd, moest de transactie worden vernietigd en het goed worden teruggegeven, ongeacht de eventuele goede trouw van de tegenwoordige bezitter.⁴²⁶

424 Zie Sarraute en Tager, *Les spoliations dans l'état actuel*, § 1; CA Nîmes 1 februari 1950, *Gaz.Pal.* (1950.1), 342-343.

425 Zie de inleiding en conclusie van hoofdstuk 3, par. 1.1, 6.5 en 7.

426 Zie evenwel art. 12 Ordonnance du 21 avril 1945: de gevolgen van de nietigheid werden voor de tegenwoordige bezitter die te goeder trouw was geweest, enigszins verzacht, maar kon restitutie niet voorkomen.

Op twee bijzondere gebieden kwam het Franse rechtsherstel iets meer in de buurt van de Nederlandse aanpak van het rechtsherstel. Op het terrein van huurrechten met betrekking tot particuliere woonruimte gold aanvankelijk de speciale huurdersverordening van 14 november 1944, die het voor oorspronkelijke huurders erg lastig maakte om in hun huurrecht te worden hersteld, onder meer omdat huidige huurders, als zij oorlogsslachtoffers waren, bescherming kregen die ten koste ging van het rechtsherstel van de oorspronkelijke huurders. De huurdersverordening van 14 november 1944 raakte echter achterhaald, toen eerst art. 1 en na juni 1947 ook art. 11 van de verordening van 21 april 1945 steeds vaker op huurrechten ten aanzien van woonruimte van toepassing werden verklaard. De verordening van 21 april 1945 maakte het veel eenvoudiger voor de oorspronkelijke huurder om in de huur van zijn woonruimte te worden hersteld.

Ook ten aanzien van effecten kwam de Franse oplossing dichterbij in de buurt van de Nederlandse benadering. Net als de Nederlandse herstellwetgever in november 1945 in het wetsbesluit F 272 had vastgesteld, ging art. 13 van de verordening van 21 april 1945 uit van een vermoeden van goede trouw bij de verkrijger van effecten ter beurze, waardoor deze werd beschermd, tenzij de oorspronkelijke eigenaar kon aantonen, dat de verkrijger niettemin had kunnen weten dat hij 'joodse' effecten had gekocht. Het Franse beurssysteem verliep evenwel nog anoniemer dan op de Amsterdamse Effectenbeurs, omdat men in de normale situatie, bij koop via een 'agent de change', op het moment van eigendomsoverdracht niet *kon* weten wie de verkoper van het effect was geweest. Dat maakte het leveren van tegenbewijs voor gedeposedeerden vrijwel onmogelijk, tenzij zich afwijkende omstandigheden hadden voorgedaan, en de effecten in een bijzondere transactie van eigenaar waren gewisseld, waarbij er tussen koper en verkoper wel contacten waren geweest.

Waarom het effectenrechtsherstel in Frankrijk, anders dan in Nederland, geen drama werd, heeft enerzijds te maken met het feit dat het probleem veel minder omvangrijk was dan in Nederland: de aantallen effecten die in de oorlogsjaren onder 'speciaal beheer' van Domeinen kwamen te staan en de waarde die zij vertegenwoordigden waren in vergelijking met de effecten die via Liro over de Amsterdamse beurs waren gespuid, bescheiden. Bovendien was ruwweg de helft van de effecten die bij Domeinen waren terechtgekomen in het kader van de 'amende du milliard' grotendeels onderhands verkocht aan enkele grote banken, en deze transacties bleken na de bevrijding in rechtsherstelprocedures ongedaan te kunnen worden gemaakt.

Nog belangrijker was wellicht dat de Franse regering in 1948 bereid bleek de door Vichy verrichte 'heffingen' op verkoopopbrengsten van goederen toebehorend aan mensen die systematisch waren ontrecht, volledig te willen vergoeden. Voor de oorspronkelijke eigenaren van effecten betekende dat, dat op hun claim op Domeinen ter hoogte van de in bezettingstijd door deze instantie ontvangen verkoopopbrengsten, een 100%-uitkering zou

volgen. Omdat de beurskoersen tijdens de bezetting in Parijs gemiddeld genomen wat hoger lagen dan in de eerste jaren na de bevrijding, hebben de meeste gedeposeerde eigenaren van effecten genoeg genomen met deze claim.

Op grond van het bovenstaande mag worden geconcludeerd dat de Franse herstelrechtspraak in grote lijnen, althans voor de gedeposeerden, bevredigend is verlopen. Het hof van cassatie en de hoven van beroep, in het bijzonder het hof van beroep van Parijs, hebben ervoor gezorgd dat de rechtseenheid in rechtsherstelzaken zoveel mogelijk werd gewaarborgd. De vele uitspraken die het hof van cassatie in rechtsherstelprocedures heeft gedaan, konden meestal op instemming van de diverse commentatoren rekenen en vormden samen een integraal onderdeel van de naoorlogse Franse jurisprudentie. Serieuze kritiek op het hof van cassatie als hoogste rechter in rechtsherstelzaken is vrij beperkt gebleven. Het grootste verwijt dat het hof van cassatie werd gemaakt (en, mijns inziens terecht, nog steeds wordt gemaakt), betrof zijn categorische weigering om ‘vijandelijke onderdanen’ – in de praktijk voornamelijk Duitse en Italiaanse joden – ontvankelijk te verklaren in rechtsherstelprocedures, omdat naar zijn stellige oordeel, de verordening van 21 april 1945, in het licht van de *Joint Declaration* van 5 januari 1943, niet ten behoeve van deze groep was geschreven.⁴²⁷ Deze kwestie, die in het bovenstaande onbesproken bleef, doet aan het algemene positieve eindoordeel over de werkzaamheid van het hof van cassatie echter niet af.

7. Conclusie

Laten we aan het slot van dit hoofdstuk de vragen hernemen die in de inleiding werden gesteld: hoe zou verklaard kunnen worden dat het naoorlogse restitutie-proces in Nederland werd gekenmerkt door billijkheidsrechtspraak en pragmatisme, terwijl het rechtsherstel in Frankrijk een uiterst principieel en rechtsstatelijk karakter droeg? En hoe zou men kunnen verklaren dat de Nederlandse herstelwetgever volstrekt open normen formuleerde en een bijzondere herstelrechter in het leven riep, die over uitzonderlijk ruime bevoegdheden beschikte om in de rechtsverhoudingen in te grijpen, terwijl in Frankrijk de herstelrechtspraak werd opgedragen aan de gewone rechterlijke

⁴²⁷ Zie Cass.civ. 1 maart 1950 (plenair), *Gaz.Pal.* (1950.1), 165-166 (ook in *S* (1951.1), 45, m.n. J.B. Niboyet). Niboyet verweet in een vlammende annotatie het hof van cassatie vooral dat het de *Joint Declaration* van St James van 5 januari 1943 volkomen verkeerd had begrepen. Volgens Niboyet beoogde de *Joint Declaration* de in zijn rechten aangetaste *mens* te beschermen, *ongeacht* zijn nationaliteit, en was daarmee een voorafschaduwning geweest van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948. Voor meer kritiek, zie Sarraute en Tager, ‘L’état actuel’, section II, § 1; en recentelijk Goldenstein, ‘Analyse des arrêts de la Cour de Cassation’, 77-78, 84.

macht, die (in sterk verkorte procedures) op basis van strikte en precieze regels moest beslissen, met maar weinig beoordelingsvrijheid? Voorts, hoe is het mogelijk dat de belangen van de Nederlandse overheid botsten met de belangen van de gedeposeerden in het naoorlogse restitutieproces, terwijl de Franse overheid zich juist bovengemiddeld inspande om zichzelf ervan te verzekeren dat de slachtoffers van ontrechting werkelijk hun goederen terugkregen? En hoe is het tenslotte mogelijk dat de ‘helden’ in het Franse rechtsherstelverhaal, René Cassin en Emile Terroine, belangrijke figuren waren binnen het overheidsapparaat rond De Gaulle, terwijl de Nederlandse ‘held’, Heiman Sanders, een eenzame advocaat was aan de zijde van de gedecimeerde Nederlandse joodse gemeenschap?

Al in de inleiding van dit hoofdstuk werd een voorschot op de beantwoording van deze vragen genomen. Daar werd immers gesteld dat de belangrijkste verklaring voor deze verschillen is dat er al tijdens de bezettingen, maar ook in het eerste decennium van de naoorlogse periode, een groot verschil in visie op het rechtsherstel heeft bestaan in beide landen. Terwijl onder invloed van De Gaulles juridisch adviseur, Cassin, het rechtsherstel door de Vrije Fransen werd beschouwd als een noodzakelijke stap in het project van terugkeer naar de legaliteit en rechtsstatelijkheid van de Franse republiek en deze visie in het vervolg niet meer werd losgelaten, zag de Nederlandse regering in Londen, en later in het bevrijde Nederland, het rechtsherstel voornamelijk als één van de uitzonderlijke maatregelen die nodig waren in het kader van de wederopbouw.⁴²⁸

Maar hoe kan dit verschil in visie nader worden onderbouwd? Een aantal cruciale factoren die de Franse benadering zouden kunnen verklaren, zijn in dit hoofdstuk naar voren gekomen. In de eerste plaats is gebleken dat De Gaulle en de Vrije Fransen, in hun verwoede pogingen om erkenning te verkrijgen in verzetskringen in Frankrijk zelf en bij hun geallieerde bondgenoten, buitengewoon gemotiveerd waren om het wettige onrecht waaraan het Vichy-regime zich schuldig maakte, aan de kaak te stellen en te bestrijden. Hun eigen ‘legitimiteit’ was verbonden met de ‘illegaliteit’ van het Vichy-bewind, en dat bewind was vooral illegaal, betoogden de Vrije Fransen, omdat het wetten afkondigde die in flagrante strijd waren met de grondwaarden van de democratische rechtsstaat. De legaliteit van de republiek die de Vrije Fransen weer wilden herstellen, werd in de *Ordonnance relative au rétablissement de la légalité républicaine sur le territoire continentale* van 9 augustus 1944 dan ook symbolisch verbonden met de nietigheid van de wetten van Vichy die een apert anti-republikeins karakter hadden gedragen. Daaronder figureerden prominent wetten en maatregelen van Vichy (en overigens van de Duitse bezetter) waarin specifieke categorieën burgers stelselmatig waren ontrecht. De Nederlandse regering in Londen, daarentegen, had geen last gehad van een gebrek aan legitimiteit, omdat zij van de

428 Zie hoofdstuk 2, par. 7.

kant van de geallieerden, als wettige regering van Nederland, volkenrechtelijke erkenning genoot. Bovendien kende het bezette Nederland niet iets soortgelijks als 'Vichy'. Niet de regering, maar slechts het Nederlandse ambtenarenapparaat was in Nederland achtergebleven, een apparaat dat in de bezettingsjaren onder een Duitse *Zivilverwaltung* ging functioneren. Voor de Nederlandse regering in ballingschap was de reparatie van het bezettingsonrecht weliswaar een urgente kwestie die op een solide en doelmatige wijze moest worden geregeld, maar een verband met de terugkeer naar de democratische rechtsstaat in Nederland werd daarbij niet gelegd. Men was geneigd om de verantwoordelijkheid voor het gebeurde toch vooral bij de Duitse bezetter te leggen, waarbij het gebeurde zelf aanvankelijk als iets wat aan de Nederlandse samenleving eigenlijk wezensvreemd was, lijkt te zijn beschouwd. Na de bevrijding weigerde de Nederlandse regering pertinent om verantwoordelijkheid te dragen voor wat het Duitse bestuur in de bezettingsjaren had gedaan. Zij weigerde bijvoorbeeld categorisch verliesposten in de boedels van zogeheten Duitse 'roofinstanties' voor haar rekening te nemen. Daartegenover was de naoorlogse Franse regering wel bereid om bijvoorbeeld de 'heffingen' terug te betalen die diverse instanties van Vichy op de verkoop van 'onder voorlopig beheer gestelde' goederen hadden ingehouden. Overigens werd die Franse bereidheid vergemakkelijkt door het feit dat de bedragen waarom het ging, aanmerkelijk kleiner waren dan de bedragen waarop het Nederlandse rechtsherstel (in zijn totaliteit) betrekking had: de ontrecting van de joodse gemeenschap in Frankrijk was minder volledig en minder veelomvattend geweest dan de ontrecting van de joodse gemeenschap in Nederland.

In de tweede plaats is het voor het Franse rechtsherstelverhaal van groot belang dat het comité rond De Gaulle in de loop van 1943, opnieuw onder invloed van Cassin, in hoog tempo democratiseerde. In het bijzonder de oprichting van het *Comité juridique* (een soort Raad van State in oorlogstijd) en de *Assemblée Consultative Provisoire* droegen ertoe bij dat de voorbereiding van de Franse herstellwetgeving geenszins 'en petit comité', achter gesloten deuren heeft plaatsgevonden, maar juist een heel open karakter heeft gekregen, waarbij bijvoorbeeld mensenrechtenorganisaties en organisaties die opkwamen voor de getroffen joodse bevolkingsgroep intensief werden betrokken. De langdurige democratische totstandkomingsgeschiedenis van de Franse rechtsherstelverordening van 21 april 1945 laat zien dat de kern van de regeling, gebaseerd op het onderscheid tussen de 'absolute nietigheid' van de 'gedwongen' verkopen en de 'relatieve nietigheid' van de 'vrijwillige' verkopen, er al vanaf het eerste concept heeft ingezeten. Weliswaar ondernam de voorlopige regering van De Gaulle (vanuit de departementen van Financiën en Justitie) enkele pogingen om meer bescherming te geven aan de verkrijgers van 'geroofde' goederen (als zij te goeder trouw waren geweest) maar afgezien van een bedongen uitzondering voor over de beurs verkochte aandelen, liepen deze pogingen spaak in het over

vele schakels lopende, open besluitvormingsproces, waarin het 'raadgevend voorlopig parlement', meer nog dan zijn naam doet vermoeden, een leidende rol vervulde. In dit licht is het opvallend dat organisaties die opkwamen voor de belangen van verkrijgers van joods bezit vanaf eind 1944 werden verboden, omdat hun bestaan strijdig zou zijn met het herstel van de legaliteit van de Franse republiek; gelijksoortige organisaties waren in Nederland tot in het begin van de jaren vijftig actief. Tegelijkertijd kende de De Gaulle-administratie, zeker in de eerste maanden nadat Frankrijk was bevrijd, een aantal gemotiveerde bestuurders, veelal voormalige verzetsstrijders, die hun uiterste best deden om de door Vichy georganiseerde ontrechting zo snel mogelijk terug te draaien. Onder hen was Emile Terroine, die aanvankelijk in Lyon de verantwoordelijkheid voor de restitutie op zich nam, en in 1945 als chef van de nationale *Service des Restitutions* een systeem ontwikkelde om na te gaan of gedeposeerde werkelijk hun goederen terugkregen, en hen, als dat niet het geval was, bij het verkrijgen van rechtsherstel te helpen.

De totstandkoming van de Nederlandse herstelwetgeving is daarentegen opvallend ondemocratisch verlopen. De commissie-Eggens bestond, naast Eggens zelf, slechts uit enkele ambtenaren.⁴²⁹ Het door deze commissie totstandgebrachte concept-Besluit Herstel Rechtsverkeer werd door de Nederlandse regering in ballingschap zonder noemenswaardige wijzigingen op 17 september 1944 als E 100 afgekondigd zonder dat de Buitengewone Raad van Advies werd gehoord (die de functie van Raad van State vervulde; een provisorisch Nederlands parlement ontbrak in Londen). Precies hetzelfde gold voor het op dezelfde dag in werking getreden Besluit Bezettingsmaatregelen (E 93), waarin de nietigheid van maatregelen van de bezetter was geregeld.⁴³⁰ Maar ook bij het na de bevrijding vervaardigde wetsbesluit F 272, betreffende het effectenrechtsherstel, valt de ondemocratische wijze van totstandkoming op. Terwijl topbestuurders van de Vereniging voor de Effectenhandel en van de Nederlandse banken wel intensief bij de voorbereiding van F 272 werden betrokken, werd van de zijde van de slachtoffers van de ontrechting, in het bijzonder uit de kring van de zwaar gehavende joodse gemeenschap in Nederland, niemand gehoord. Het wetsbesluit F 272 werd doelbewust, met een beroep op de spoedeisendheid, op

429 Zie in dit verband de in de slotalinea van par. 2.1 van dit hoofdstuk gemaakte opmerking.

430 Het ondemocratische gehalte van de Nederlandse herstelwetgeving strookte met de weinig democratische gezindheid die in Londen, in kringen rond de Nederlandse regering in ballingschap bestond. Zie over de ondemocratische neigingen binnen de Nederlandse 'kolonie' in Londen tijdens de bezetting de verklaringen van prof. dr. J.A. Veraart in *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 5B* (Den Haag 1950), 127-128; 133-134; 190-194; 259-260; 308-309.

16 november 1945 afgekondigd, twee weken voordat het Nederlands parlement weer voor het eerst bijeen zou komen.

De totstandkoming van F 272 verklaart veel van de inhoud van dit wetsbesluit en nog meer van de grote invloed die de Vereniging voor de Effectenhandel via haar voorzitter, Overhoff, vervolgens kon uitoefenen op de Afdeling Effectenregistratie, de afdeling van de Raad voor het Rechtsherstel die de geschillen ten aanzien van effecten in eerste instantie berechtte. Maar ook de buitenparlementaire totstandkoming van E 100 kan wellicht iets van zijn inhoud verklaren. De keuze voor een autonome rechter die ‘als een goede man naar billijkheid’ mag rechtspreken, is, zoals Montesquieu al wist, niet gemakkelijk verenigbaar met het democratische idee van de gekozen wetgever als hoogste macht (waarbij, naar oud-republikeins ideaal, immers een heteronome rechter hoort die de woorden van de wet moet uitspreken, maar er niets aan mag toevoegen), maar past wel goed bij een meer ‘autoritaire’ rechtsopvatting die aan Eggens zeker niet vreemd was, en die vertrouwt op het gezag en de deskundigheid van ‘goede mannen’ om problemen in crisistijd op te lossen. In Frankrijk was het precies andersom: daar debatteerde het voorlopig raadgevend parlement op 16 maart 1945 urenlang om de rechtsherstelverordening zo nauwkeurig mogelijk geformuleerd te krijgen, zodat, als deze in werking trad, de rechter zoveel mogelijk gebonden was, en verrassingen waar mogelijk uitgesloten.⁴³¹

In de derde plaats was er een verschil in ervaring met de problematiek. Terwijl Eggens zijn ideeën over billijkheidsrechtspraak tijdens lange commissievergaderingen in Londen uiteenzette, in een betrekkelijk isolement dat maar af en toe door een bezoeker werd doorbroken, ontstond de Franse rechtsherstelverordening tegen de achtergrond van falend rechtsherstel in Algerije, terwijl elk concept dat werd ontworpen naar buiten kwam en aan deskundigen en belangengroepen – vooral aan de kant van de gedeposseerde – werd voorgelegd. Voorts valt op dat zowel Cassin als het voorlopig-parlements lid Nouveau zich beiden al in een vorig leven, zowel bestuurlijk als juridisch, intensief hadden beziggehouden met de nasleep van de Eerste Wereldoorlog en zich reeds hadden ingezet voor compensatie voor oorlogsinvaliden en voor pensioenen voor oorlogsweduwen. Het kan niet anders of zij hebben die ervaring kunnen gebruiken in de assertieve en succesvolle wijze, waarop zij zich in de jaren veertig tijdens de voorbereiding van het Franse rechtsherstel hebben gemanifesteerd. Het gebrek aan ervaring bij Eggens en zijn mede-commissieleden kan wellicht verklaren waarom zij de situatie zo complex vonden dat zij een rechter in het leven riepen die uitzonderlijk vrij werd gelaten om in de rechtsverhoudingen in te grijpen, terwijl de Fransen, met een vergelijkbare complexiteit geconfronteerd, vrijwel onmiddellijk zagen dat er een onderscheid tussen ‘vrijwillige’

431 Vgl. Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding*, hoofdstuk 1.

en ‘gedwongen’ transacties kon worden gemaakt die in de ingewikkelde ontrectingsproblematiek structuur aanbracht en deze voor juristen hanteerbaar maakte.

De drie genoemde verschillen kunnen wellicht ook verklaren waarom de Fransen zo gespist waren op ‘rechtsstatelijk’ rechtsstelsel, ondergebracht bij de gewone rechtbanken en vatbaar voor hoger beroep en cassatie: het rechtsherstel dat ‘noodzakelijk’ was voor herstel van ‘de legaliteit van de republiek’ kon in hun ogen bezwaarlijk aan een bijzondere rechter worden overgelaten die aan niemand verantwoording schuldig was. Het kan tevens verklaren waarom de Franse herstelwetgever, in het ‘natuurlijke conflict’ tussen de oorspronkelijke eigenaar en de tegenwoordige bezitter onvoorwaardelijk en radicaal partij koos voor de oorspronkelijke eigenaar in het geval van de ‘gedwongen’ transacties en hem bij de ‘vrijwillige’ transacties liet profiteren van het weerlegbare vermoeden van dwang. De grondgedachte van de Franse verordening van 21 april 1945 was, dat alle gedwongen transacties die in het kader van de ontrectingspolitiek van Vichy en de Duitse bezetter hadden plaatsgevonden, wegens strijd met de *ordre publique*, van rechtswege nietig waren en teruggedraaid moesten worden, *ongeacht* de eventuele goede trouw van de tegenwoordige bezitter. Daarmee kon een strijd om het rechtsherstel, zoals die in Nederland door met name Sanders is gevoerd, tegen enerzijds grote financiële instellingen als verzekeringsmaatschappijen, banken en beurs en anderzijds tegen de Staat, in het naoorlogse Frankrijk helemaal niet aan de orde komen. Eggens’ keuze voor pragmatisme (soms in strijd met rechtsstatelijke grondbeginselen), voor een bijzondere herstelrechter, met een grote rol voor de billijkheid (en dus uitsluiting van cassatie of hoger beroep), en met een grote mate van bescherming van bezitters te goeder trouw en van anderen die onbedoeld in de ontrectingsmachinerie verstrikt waren geraakt, opende daarentegen juist de deur voor grote belangenconflicten omdat de open normen aan alle partijen kansen boden om een rechtsherstelprocedure te winnen.

In Frankrijk voegde het rechtsherstel zich vrij moeiteloos in de gewone Franse rechtspraktijk, de uitspraken in herstelprocedures werden ‘gewoon’ geannoteerd en geanalyseerd, terwijl het herstelrecht voortdurend gevoed werd door het ‘droit commun’ van de Code civil. Maar in Nederland werd het rechtsherstel in de eerste tien jaar na de bevrijding, om de genoemde redenen, een uitzonderlijk rechtsgebied, een geïsoleerd, bijna exotisch hoofdstuk in de recente Nederlandse rechtsgeschiedenis, ver verwijderd van de alledaagse rechtspraktijk. De uitzonderlijkheid van dat rechtsherstel werd in de naoorlogse regeringsvisie op dat rechtsherstel gereflecteerd: het was één van de bijzondere maatregelen die hard nodig waren om het land weer op de been te helpen, maar had niet méér prioriteit dan andere dringende maatregelen, waarmee het voortdurend moest concurreren. Minister van Financiën Lieftinck had bijvoorbeeld de neiging om grote financiële instellingen als verzekeraars, beurs en banken, die hij ‘nodig’ had voor de eco-

nomische wederopbouw van Nederland, te beschermen ten koste van degenen die van hun rechten beroofd waren.

Vanzelfsprekend speelde ook de wijze waarop Nederland uit de oorlog was gekomen, bij dit alles nog een rol. De bevrijding van de noordelijke helft van Nederland vond pas na de hongerwinter plaats. Vrijwel iedereen mocht zich op dat moment met recht een oorlogsslachtoffer noemen. De Nederlandse economie was verwoest. Van de joden in Nederland bleek maar 10% de oorlog te hebben overleefd. De systematische ontrecting en vervolging van de joden in Nederland was buitengewoon intensief en veelomvattend geweest. Frankrijk daarentegen slaagde erin om eind augustus 1944 als een 'overwinnaar' uit de oorlog tevoorschijn te komen. De economie was minder vergaand aangetast dan de Nederlandse. De Franse joden waren systematisch ontrect en vervolgd, maar niet op dezelfde ongekende schaal als de joodse gemeenschap in Nederland. Zo bleven zij goed in staat om hun belangen bij de Vrije Fransen te behartigen, tijdens de voorbereiding van het Franse rechtsherstel. Om kort te gaan, om deze redenen waren de problemen waarmee Nederland zich na de bevrijding geconfronteerd zag, ook groter. Door de veelomvattendheid van de ontrecting, zou ook het rechtsherstel veelomvattend zijn. Grote belangenconflicten lagen daarbij op de loer. En het kostte de joodse bevolkingsgroep in Nederland na de bevrijding heel veel kracht om zich weer te organiseren en een strategie te ontwikkelen om voor haar belangen op te komen. Dat verklaart de grote 'achterstand' die Heiman Sanders ervoer, toen hij zich na de bevrijding ging verdiepen in het rechtsherstel en zijn juridische strijd begon.

Slotbeschouwing

Rechtsherstel kent zijn *momentum*. Het herstel van wettelijk onrecht, van een systematische ontrectingspolitiek waarbij specifieke groepen mensen van hun goederen werden beroofd, kan niet te lang op zich laten wachten. Het moet het liefst onmiddellijk na afloop van de periode waarin de ontrecting plaatsgreep plaatsvinden. Dat betekent in de praktijk dat het moment van machtsovername, wanneer het onrechtvaardige regime verslagen is, meteen moet worden benut. In de praktijk lukt dat lang niet altijd. Het nieuwe regime is soms in het geheel niet geïnteresseerd in rechtsherstel, reden waarom in het naoorlogse communistische Polen het rechtsherstel van de joodse gemeenschap vrijwel niet van de grond is gekomen. Inmiddels is het, zestig jaar na de bevrijding, niet meer mogelijk om de ontrecting die in bezettingstijd heeft plaatsgevonden op een solide juridische wijze aan te pakken.

Het is de grote verdienste van de Nederlandse regering in ballingschap en van het Comité National Français van De Gaulle, dat zij al eind 1942 zijn begonnen met het treffen van voorbereidingen voor het naoorlogs rechtsherstel. Beide 'regeringen' onderstreepten hun intenties door samen met hun bondgenoten op 5 januari 1943 te St James de *Joint Declaration* te ondertekenen die een uitdrukkelijke waarschuwing inhield voor koper van 'geroofd' goed. Die intenties hebben zij ook waargemaakt, door reeds in de oorlogsjaren het wettelijk kader voor het naoorlogse rechtsherstel vast te stellen. Beide landen kozen voor een vorm van rechtsherstel die op 'herstellende gerechtigheid' (en niet op 'verdelende gerechtigheid') was gericht: niet het collectief zou voor de schade opdraaien, maar degenen die aan de ontrecting deelnamen en ervan hadden geprofiteerd. Toen deze noodwetgeving in de jaren 1944-1945 in werking trad, werd duidelijk dat de eerste naoorlogse jaren in deze landen niet alleen in het teken zouden staan van wederopbouw, en dus van de toekomst, maar ook van rechtsherstel, en dus van het recente verleden.

In het begin van dit boek werd opgemerkt dat het niet eenvoudig is om voort te ploeteren met een oud verhaal in een tijd waarin de roep om schone bladzijden en nieuwe hoofdstukken doorgaans erg sterk is. De geschiedenis van het Nederlands effectenrechtsherstel laat zien hoe hoog die inherente spanning

tussen (toekomstgerichte) wederopbouw en (op het verleden gericht) rechtsherstel in de praktijk kan oplopen, en er zelfs toe kan leiden dat de op 'herstellende gerechtigheid' gerichte grondslag van het rechtsherstel wordt verlaten en er alsnog (in dit geval ter bescherming van beurs en banken) voor een distributieve oplossing gekozen wordt, waarbij de gemeenschap de schade vergoedt en niet degenen die van de ontrecting 'profiteerden'.

Een centrale vraag in dit boek betrof de verhouding tussen het proces van rechtsherstel – de restitutie van goederen aan mensen die werden ontrect – en de terugkeer naar de democratische rechtsstaat. In het eerste hoofdstuk werd de these geponeerd, dat rechtsherstel een noodzakelijk element is in het proces van terugkeer naar de rechtsstaat. De rechtsstaat werd daarbij opgevat als een samenleving waarin de toegang tot het recht, en daarmee de mogelijkheid om in het economisch en maatschappelijk leven als een verantwoordelijk persoon te kunnen functioneren, voor iedereen is gewaarborgd. In deze visie dient het rechtsherstel dus niet alleen een materieel doel: de restitutie van goederen aan degenen die werden ontrect, maar in de eerste plaats een immaterieel doel: om degenen die gedeeltelijk of volledig werden ontrect weer als volwaardige burgers in de rechtsstaat te verwelkomen, door hen in staat te stellen om voor een onafhankelijke rechter op te komen voor de teruggave van hun rechten. Daarnaast bewerkstelligt het op herstellende gerechtigheid gerichte rechtsherstel dat degenen die van de ontrecting profiteerden op hun verantwoordelijkheid kunnen worden aangesproken.

Zowel in Frankrijk als in Nederland werd die mogelijkheid van rechtsherstel aan de slachtoffers van ontrecting geboden. In Frankrijk had men toegang tot een verkorte procedure bij de gewone civiele rechtbanken, met de mogelijkheid van beroep en cassatie. In Nederland had men toegang tot één onafhankelijk rechtsprekend orgaan, dat in rechtsherstelzaken bevoegd was: de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel.

Bij de Nederlandse regering in ballingschap en, na de bevrijding, in Nederland, werd de band tussen het rechtsherstel en de terugkeer naar de rechtsstaat evenwel veel minder indringend gevoeld dan bij de Vrije Fransen rond De Gaulle. Het Nederlandse rechtsherstelapparaat was weinig rechtsstatelijk opgezet en op onderdelen zelfs in strijd met rechtsstatelijke grondbeginselen. De overheid was bovendien niet geneigd een scherp onderscheid tussen 'ontrecting' en 'materiële oorlogsschade' aan te brengen, en bleek de gedeposseerden toch vooral als oorlogsslachtoffers, temidden van vele andere groepen oorlogsslachtoffers, te beschouwen en te behandelen. In het verlengde daarvan werd het rechtsherstel door de Nederlandse overheid doorgaans als een uitzonderlijke maatregel begrepen die in het kader van de wederopbouw nodig was, en niet zozeer als een onmisbare stap in het herstel van de democratische

rechtsstaat. De keuze voor billijkheidsrechtspraak in zaken van rechtsherstel, en voor een uitgebreide bescherming van derden te goeder trouw, leidde er bovendien toe dat de kansen op rechtsherstel voor gedeposedeerden niet van tevoren vaststonden en keer op keer moesten worden bevochten. De nadruk op goede trouw en billijkheid had tot gevolg dat gedeposedeerden vaak ‘water bij de wijn’ moesten doen, en in een aanzienlijk aantal gevallen uiteindelijk zijn achtergebleven met een vordering op één van de voormalige Duitse ‘roofinstaties’, die zich in de bezettingstijd met hun ontrecting hadden beziggehouden.

Er zijn mijns inziens goede redenen om ernstig te betwijfelen of ‘billijkheidsrechtspraak’ wel het juiste antwoord is op een proces van systematische ontrecting – een proces dat veel verder gaat dan diefstal of roof, omdat het de getroffen individuen niet alleen in hun goederen maar ook in hun persoon, in hun capaciteiten als rechtssubject aantast –, vooral wanneer het rechtsherstel als een noodzakelijke stap naar herstel van de rechtsstaat wordt beschouwd. Ook deze problematiek loopt als een rode draad door dit boek. Een vraag die daarbij overeind blijft, is of het sluiten van compromissen wel voortdurend mag worden gevraagd van iemand die volledig of gedeeltelijk ontrect is, onder andere vanwege het feit dat degenen die van hun rechten werden beroofd meestal geen enkele hand hebben gehad in de ontstane situatie. Om die reden kan ik niet delen in het enthousiasme waarmee de creatie van Eggens (het Besluit Herstel Rechtsverkeer, E 100) door juristen en historici doorgaans wordt bejubeld, en overheerst bij mij de vrees dat deze creatie voor het doel waarvoor zij werd ontworpen te open, te vrij, te abstract en te experimenteel is geweest.

De geschiedenis van de voorbereiding en uitvoering van de Franse herstelwetgeving, in dezelfde periode bevestigt deze vrees. De Vrije Fransen voelden, historisch verklaarbaar, de noodzakelijke band tussen rechtsherstel en terugkeer naar de rechtsstaat haarscherp aan en hebben daar ook op symbolische wijze uitdrukking aan gegeven. Zij ontwierpen strikte en precieze regels die er heel in het kort op neerkwamen dat bijna alle transacties die in het kader van een politiek van ontrecting, onder van buiten komende dwang buiten de eigenaar om hadden plaatsgehad, wegens strijd met de *ordre publique* van rechtswege nietig waren en teruggedraaid moesten worden. De eventuele goede trouw van tegenwoordige bezitters deed in dat kader niet terzake. Een belangenafweging kon in het kader van het Franse herstelrechtspraak om die reden meestal niet plaatshebben. De wetgever had eenvoudigweg al *a priori* partij gekozen voor de oorspronkelijke eigenaar, ten koste van de eventuele verkrijger te goeder trouw.

Natuurlijk kan men zich afvragen of de Franse herstelwetgeving, in vergelijking met de Nederlandse, niet naar de andere kant is doorgeslagen en te weinig rekening heeft gehouden met de belangen van verkrijgers te goeder trouw.

Maar dat is een rechtspolitieke vraag die in dit bestek geen antwoord verdient. Van groter belang is dat de Franse aanpak veel meer in de pas heeft gelopen met rechtsstatelijke grondbeginselen, en werd ingebed in de normale rechtspraktijk en in het systeem van de Code civil, en alleen al om die reden als een bijna 'voorbeeldig' antwoord op het in de bezettingstijd begane onrecht lijkt te moeten worden beschouwd.

Samenvatting

In dit boek kwamen ontrecting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de periode 1940-1956 aan de orde. Beschreven werd hoe in deze landen in het bijzonder de leden van de joodse bevolkingsgroepen, veelal door middel van door de Duitsers (en in Frankrijk ook door het Vichy-bewind) afgekondigde wetgeving, van hun goederen werden beroofd, en hoe derden daarvan profiteerden. Vervolgens werd uitgebreid ingegaan op het proces van rechtsherstel in beide landen: de grootschalige restitutie van goederen aan mensen die werden ontrect; met naar verhouding de meeste aandacht voor het restitutieproces in Nederland.

De rode draad door die analyse betrof de verhouding tussen rechtsherstel – de restitutie van goederen aan mensen die werden ontrect – en de terugkeer naar de democratische rechtsstaat. In hoofdstuk 1 werd de algemene these geponeerd, dat rechtsherstel een noodzakelijk element is in het proces van terugkeer naar de rechtsstaat, na afloop van een periode waarin specifieke categorieën burgers werden ontrect. Ontrecting werd omschreven als een proces waarbij mensen op discriminerende gronden uit de rechtsorde worden verwijderd door hen systematisch hun rechten te ontnemen en aldus aan te tasten in hun capaciteiten om aan het rechtsverkeer – en daarmee aan het economisch en publieke leven – deel te nemen. De rechtsstaat werd omschreven als een maatschappijvorm waarin de toegang tot het recht, en daarmee de mogelijkheid om aan het economisch en publieke leven deel te nemen, voor iedereen is gewaarborgd. In het kader van de terugkeer naar de rechtsstaat maakt het rechtsherstel het mogelijk om degenen die gedeeltelijk of volledig werden ontrect weer als volwaardige burgers in de rechtsstaat op te nemen, door hen in staat te stellen om voor een onafhankelijke rechter op te komen voor de teruggave van hun rechten.

Rechtsherstel moet worden onderscheiden van de vergoeding van materiële oorlogsschade. Een (gedeeltelijke) vergoeding van oorlogsschade wordt gedragen door het collectief, op grond van overwegingen van *distributieve rechtvaardigheid*: de bij uitstek politieke kwestie hoe schaarse middelen onder de leden van een gemeenschap moeten worden verdeeld. Rechtsherstel daarente-

gen geschiedt primair op de grondslag van *herstellende rechtvaardigheid*: aansprakelijk is niet de gemeenschap, maar diegenen die van de ontrechting hebben geprofiteerd. Zowel in Frankrijk als in Nederland kregen de slachtoffers van ontrechting de mogelijkheid om de verkrijgers van hun goederen in rechte aan te spreken. In Frankrijk kreeg men na de bevrijding toegang tot een verkorte procedure (als in kort geding) bij de gewone civiele rechtbanken, met de mogelijkheid van hoger beroep en cassatie. In Nederland kreeg men toegang tot de Raad voor het Rechtsherstel, een hybride lichaam met verschillende afdelingen, maar dat slechts één onafhankelijk rechtsprekend orgaan kende dat in rechtsherstelzaken bevoegd was: de Afdeling Rechtspraak.

Een belangrijke conclusie van dit onderzoek luidt dat het Nederlands rechtsherstel zoals dat in het eerste decennium na de bevrijding zijn beslag kreeg, verschillende structurele gebreken vertoonde en om die reden een pijnlijk en op onderdelen falend proces is geworden. Die gebreken deden zich voor op verschillende niveaus en hadden tot gevolg dat het verkrijgen van restitutie of schadevergoeding voor de slachtoffers van de ontrechting in Nederland een uiterst moeizame, onzekere en zenuwslopende aangelegenheid is geweest.

Een hoofdprobleem van het Nederlands rechtsherstel, zoals uiteengezet in hoofdstuk 2, was dat de opzet en uitvoering ervan op cruciale punten in strijd waren met rechtsstatelijke grondbeginselen. Zo waren er binnen de Raad voor het Rechtsherstel uitvoerende instanties die rechtsprekende taken vervulden, en beschikte één instantie (de Afdeling Effectenregistratie) zelfs over een lid dat partijdig was in zaken waarover hij diende te oordelen. Bovendien had de grote invloed die de minister van Financiën (Lieftinck) op het rechtsherstel kon uitoefenen, tot gevolg dat deze het restitutieproces kon blokkeren, als het met andere beleidsdoelen (zoals een voortvarend economisch herstel) in conflict kwam. Toen minister Lieftinck in 1952 na een beursstaking het rechtsherstel met betrekking tot over de beurs verhandelde 'joodse' effecten stillegde, werd daarmee de grondslag van het Nederlandse rechtsherstel verlaten dat degenen die willens en wetens hadden gehandeld in geroofd goed aansprakelijk waren voor de schade jegens de oorspronkelijke eigenaren. Het compromis dat in juni 1953 werd bereikt ten aanzien van over de beurs verhandelde effecten en waarbij de oorspronkelijke eigenaren 90% van de huidige waarde van hun effecten kregen vergoed, kon totstandkomen door een bijdrage van de Nederlandse Staat en werd niet betaald door degenen die in bezettingstijd welbewust hadden gehandeld in 'joodse' effecten. Het Nederlandse rechtsherstel met betrekking tot effecten, dat in veel opzichten een verhaal apart is geweest, werd in hoofdstuk 4 gedetailleerd behandeld.

Een ander structureel gebrek betrof het feit dat de Nederlandse herstelwetgeving in het geheel niet op democratische wijze is totstandgekomen, ook niet

toen dit, in de maanden na de bevrijding van het noorden van Nederland op 5 mei 1945, zeer wel mogelijk was geweest. Het Nederlandse parlement, dat eind november 1945 weer voor het eerst bijeenkwam, heeft zich over de inhoud van de herstelwetgeving derhalve niet kunnen uitspreken. Bij de voorbereiding van het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100) in Londen, werd de Buitengewone Raad van Advies (die in Londen de functie van Raad van State vervulde) niet gehoord. Vertegenwoordigers uit de groepen die stelselmatig waren ontrecht, werden op geen enkele wijze betrokken bij de voorbereiding van de herstelwetgeving die in de jaren 1943-1945 totstandkwam. Daarentegen werden vertegenwoordigers van beurs en banken die bij de verkoop van 'joodse' effecten een centrale rol hadden gespeeld, wel intensief bij de totstandkoming van de herstelwetgeving betrokken.

De overige gebreken die het Nederlands rechtsherstel kenmerkten, waren materieel-rechtelijk van aard. Deze gebreken zijn in hoofdstuk 3, aan de hand van een analyse van de Nederlandse rechtspraak op aantal belangrijke deelterreinen van het rechtsherstel, uitvoerig behandeld. Deze hingen allen samen met het feit dat de Nederlandse herstelwetgever heeft gekozen voor een extreem pragmatische en flexibele benadering om de geschonden rechtsverhoudingen in Nederland weer 'recht te trekken'. Ik doel daarmee in de eerste plaats op de open normen en de grote nadruk op de 'billijkheid' in het wetsbesluit E 100, die de rechter alle ruimte gaven om in elke zaak opnieuw belangen tegen elkaar af te wegen en om, al naar gelang zijn beoordeling van de specifieke situatie, van het verlenen van rechtsherstel af te zien. Die mogelijkheid bestond zelfs in gevallen waarin de goede trouw van de verkrijger niet aannemelijk was geworden. Typerend voor de ruimte van de rechter om niet tot rechtsherstel over te gaan, zijn de negatieve formuleringen in de centrale artikelen 23 en 25 van E 100, waarin de rechter werd opgedragen om tot rechtsherstel te besluiten, indien 'het achterwege laten van rechterlijk ingrijpen, in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk ware'. Die grote beoordelingsvrijheid van de rechter heeft geleid tot rechtsongelijkheid en tot (een bepaalde mate van) willekeur en wispelturigheid in de uitspraken van de Afdeling Rechtspraak. Gedeposeerde (personen die waren ontrecht) konden er niet op rekenen dat zij hun goederen van rechtswege zouden terugkrijgen. Zij waren gedwongen om voor elk goed dat hen was ontnomen een juridische belangenstrijd met de tegenwoordige bezitter aan te gaan, met de gerede kans dat zij hun proces niet zouden winnen en met onzekere vorderingen op boedels van Duitse 'roofinstellingen' bleven zitten, die de goederen in bezettingstijd te gelde hadden gemaakt.

Bovendien genoten verkrijgers van 'geroofde' goederen die hun goede trouw aannemelijk wisten te maken volledige bescherming tegen rechtsherstel-

en schadevergoedingsacties, een bescherming die een stuk verder ging dan die door het Nederlands burgerlijk recht werd geboden. De keerzijde daarvan was dat oorspronkelijke eigenaren in de gevallen waarin de goede trouw aannemelijk werd gemaakt niet in hun rechten konden worden hersteld en genoeg moesten nemen met hun vorderingen op boedels van Duitse 'roofinstanties' of van andere instanties of privé-personen die willens en wetens 'geroofde' goederen hadden verkocht. Het omstreden art. 33 E 100, waarin bepaald was dat ook diegenen werden beschermd die in bezettingstijd op grond van (nietig) Duits bezettingsrecht aan een ander dan de werkelijke schuldeiser hadden betaald (in de regel een Duitse instantie die een 'joodse' vordering opeiste), had tot gevolg dat het rechtsherstel met betrekking tot hypothecaire vorderingen nauwelijks van de grond is gekomen. Ten aanzien van het genoemde art. 33 blijft echter de vraag, waarom de herstellwetgever het nodig vond om de schade die derden hadden geleden als gevolg van wettelijk onrecht in bezettingstijd, af te wentelen op degenen wier ontrechting door de bezetter werd beoogd. In dat opzicht heeft hij de ontrechtingspolitiek van de bezetter, bedoeld of onbedoeld, gestand gedaan, en de door de Duitsers vervolgte groepen met een extra last opgezaald.

Tenslotte was de nadruk op het treffen van minnelijke schikkingen, bijvoorbeeld op het terrein van onroerend goed, niet in het voordeel van gedeposedeerden. Schikken betekent in het algemeen dat beide partijen bereid moeten zijn tot een compromis, en dus om met minder genoeg te nemen, en die bereidheid werd in Nederland ook verwacht van degenen die in bezettingstijd hun huis of grond onder dwang van de bezetter waren kwijtgeraakt. Het kwam herhaaldelijk voor dat de oorspronkelijke eigenaar moest meedelen in de 'schade' die de tegenwoordige bezitter leed omdat hij, niet te goeder trouw, het perceel aan de rechthebbende moest teruggeven. Echter, het treffen van schikkingen lijkt geen passende reactie op ontrechting, als het gaat om mensen die in de meeste gevallen onder dwang hun rechten zijn kwijtgeraakt. Het sluiten van compromissen heeft ongetwijfeld zijn waarde als beide partijen een actief aandeel in de ontstane situatie hebben gehad. Maar dat gold meestal niet voor een partij die op systematische wijze onrecht was.

Dat de materiële resultaten van het Nederlandse rechtsherstel voor de oorspronkelijke eigenaren uiteindelijk een stuk beter waren dan verwacht, kwam omdat de boedels van de belangrijkste 'roofinstellingen' uiteindelijk meer waard bleken te zijn dan men lange tijd had gedacht. Uiteindelijk kregen crediteuren 75% tot 90% van de waarde van hun vorderingen op de boedels vergoed. De laatste uitkeringen uit deze boedels – de meeste belangrijke was de boedel van de 'roofbank' *Lippmann Rosenthal & Co., Sarphatistraat* (Liro) – werden in de jaren 1956 en 1957 verricht.

De gebreken in de Nederlandse aanpak van het rechtsherstel kwamen in hoofdstuk 5 nog scherper in beeld. In dat hoofdstuk werd, aan de hand van een beschrijving van ontrecting en rechtsherstel in Frankrijk tussen 1940 en 1952, de Nederlandse aanpak gecontrasteerd met de Franse benadering van het naoorlogs rechtsherstel. Anders dan de Nederlandse regering in ballingschap deden de Vrije Fransen rond generaal De Gaulle juist hun best om de opzet en de uitvoering van het rechtsherstel zoveel mogelijk in de pas te laten lopen met rechtsstatelijke grondbeginselen en met de beginselen van het *droit commun* van de *Code civil*. Het rechtsherstel werd niet zoals in Nederland overgelaten aan een instantie waar uitvoerende en rechtsprekende functies ten dele door elkaar heenliepen, maar bij de gewone (gezuiverde) rechterlijke macht ondergebracht. Het vormde aldus een geïntegreerd onderdeel van de alledaagse Franse rechtspraak, waarop de Franse regering, vanwege de scheiding der machten, geen invloed kon uitoefenen.

Daarnaast springt de democratische wijze van totstandkoming van de Franse herstelwetgeving in het oog. Zowel het *Comité juridique* (die de functie van Raad van State vervulde) als de *Assemblée Consultative Provisoire* (het voorlopig raadgevend parlement dat door de Vrije Fransen was ingesteld en waarin veel verzetsstrijders zitting hadden) hebben bij die voorbereiding in de jaren 1944-1945 leidende rollen vervuld. Bij het open besluitvormingsproces over de invulling van de belangrijkste Franse rechtsherstelverordening die op 21 april 1945 van kracht werd, werden organisaties en representanten van vervolgd en ontrecte bevolkingsgroepen nauw betrokken.

Ook in materieelrechtelijk opzicht week de Franse herstelwetgeving scherp af van de Nederlandse. In plaats van open normen, met een centrale rol voor de billijkheid, ging de Franse herstelwetgever in de verordening van 21 april 1945 juist uit van strikte en precieze regels die erop neerkwamen dat bijna alle transacties die ‘onder dwang’, buiten de eigenaar om, hadden plaatsgehad, van rechtswege nietig waren en zonder meer ongedaan moesten worden gemaakt. Transacties die door de eigenaar zelf waren verricht, waren vernietigbaar, als hij tot één van de met ontrecting bedreigde groepen had behoord. In dat geval profiteerde hij van een vermoeden van dwang, dat eventueel door de verkrijger kon worden weerlegd. De Franse herstelwetgever maakte een scherp onderscheid tussen mensen die waren ontrect (gedeposedeerden) en mensen die materiële oorlogsschade hadden geleden. Uitgangspunt was dat materiële oorlogsschade van derden nimmer op gedeposedeerden mocht worden afgewenteld, maar (eventueel) moest worden gedragen door het collectief. Dit inzicht was in het Nederlandse, op billijkheid en belangenafweging gerichte rechtsherstel, een stuk minder sterk aanwezig.

Voorts kon de eventuele goede trouw van de verkrijger noch bij de ‘gedwongen’, noch bij de ‘vrijwillige’ transacties aan het rechtsherstel van de oorspronkelijke eigenaar in de weg staan. Een belangenafweging tussen partijen kon om die reden niet of nauwelijks plaatshebben. De herstellwetgever had *a priori* partij gekozen voor de oorspronkelijke eigenaar, ten koste van de eventuele verkrijger te goeder trouw. Niet de vraag naar de eventuele onredelijkheid van het ‘achterwege laten van ingrijpen’ stond centraal in het Franse rechtsherstel, maar de nietigheid van rechtswege van transacties die onder dwang hadden plaatsgevonden. Van de conflicten die het Nederlandse rechtsherstel kenmerkten, waarbij de gedeposeerden een aantal harde juridische confrontaties moesten aangaan met grote financiële ondernemingen als beurs, banken en verzekeraars en met de Nederlandse Staat, is in het Franse rechtsherstel niets terug te vinden. In Frankrijk werden deze belangenconflicten al in de voorbereidende fase beslecht, vrijwel steeds in het voordeel van de ontrechte bevolkingsgroepen. Tenslotte lag de nadruk in het Franse rechtsherstel niet op schikkingen – die vrijwel nooit in het voordeel van de gedeposeerden konden zijn – maar op de rechterlijke procedures om de nietigheid of vernietigbaarheid van de transacties uit de bezettingstijd vast te stellen, ter verkrijging van restitutie.

Het gevolg van een en ander was, dat gedeposeerden in Frankrijk er al in een vroeg stadium betrekkelijk zeker van konden zijn, dat zij hun goederen weer zouden terugkrijgen. Hoewel ook het Franse rechtsherstel langer duurde dan verwacht, is het gehele proces betrekkelijk probleemloos verlopen. Anders dan in Nederland werden de slachtoffers van de ontrechting ook beter begeleid dan in Nederland. Een door de Franse overheid ingestelde *Service des Restitutions* verifieerde of gedeposeerden stappen ondernamen ter verkrijging van restitutie, en moedigde hen daartoe zo nodig aan.

Hoe is dit opmerkelijke verschil in aanpak te verklaren? Eén van de conclusies van dit onderzoek is dat er een groot verschil in visie op het rechtsherstel bestond bij de ontwerpers van het rechtsherstel in beide landen. De Franse herstellwetgever beschouwde de ‘gedwongen’ transacties die buiten de eigenaar om in bezettingstijd hadden plaatsgehad als van rechtswege nietig, omdat zij in strijd waren geweest met de *ordre publique*, de basisinrichting van een op rechtsstatelijke leest geschoeide, democratische republiek. Daarmee kreeg de ongedaanmaking van de gedwongen transacties (enkele uitzonderingen daargelaten) een absolute prioriteit, uitstijgend boven de bij het rechtsherstel betrokken individuele belangen. Het Franse rechtsherstel werd, in andere woorden, direct verbonden met de terugkeer naar de moreel-juridische grondslagen van de republiek, waarmee niet viel te marchanderen. In hoofdstuk 5 werd deze principiële Franse benadering in verband gebracht met de historische strijd van De Gaulle in de oorlogsjaren tegen het onrecht van het in zijn ogen

‘onwettige’ Vichy. Ook werd gewezen op het feit dat de ontrectingspolitiek in Frankrijk minder omvattend en intensief is geweest dan in Nederland en dat Frankrijk niet zo zwaar gehavend als Nederland uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn kwam.

Bij de Nederlandse regering in ballingschap en, na de bevrijding, in Nederland, werd het rechtsherstel daarentegen opgevat als één van de uitzonderlijke maatregelen die in het kader van de wederopbouw moesten worden genomen. De principiële band tussen rechtsherstel en de terugkeer naar de rechtsstaat werd in Nederlandse regeringskringen nauwelijks gevoeld. Dat is de hoofdreden geweest waarom het Nederlandse rechtsherstel niet zuiver rechtsstatelijk werd opgezet en als een uitzonderingsrecht werd begrepen, terwijl de rechten van de oorspronkelijke eigenaren niet van rechtswege waren gewaarborgd. De gemaakte keuze voor billijkheidsrechtspraak stelde de herstelrechter in staat om naar eigen inzicht rechtvaardigheid te betrachten, en liet hem vrij om met alle in het geding zijnde belangen rekening te houden. Maar de vraag die in dit onderzoek steeds opkwam, is of juist deze vorm van rechtspraak wel een adequaat antwoord is geweest op een situatie waarin grote aantallen mensen volgens vaste wettelijke systemen en patronen waren ontrect. Evenals de Franse wetgever had de Nederlandse herstelwetgever een onderscheid kunnen maken tussen ‘gedwongen’ en ‘vrijwillige’ transacties, waarmee de beoordelingsruimte van de Nederlandse herstelrechter aanzienlijk was beperkt. Het door de ‘architect’ van het Nederlandse rechtsherstelbesluit E 100, professor Eggens, gedane beroep op de complexiteit van het in bezettingstijd ontstane onrecht, om de keuze voor billijkheidsrechtspraak te rechtvaardigen, is een aanwijzing dat de Nederlandse herstelwetgever in Londen de systematiek van de ontrecting niet voldoende heeft doorgrond.

Ook de keuze van de Nederlandse herstelwetgever voor een volledige juridische bescherming van verkrijgers te goeder trouw, ten nadele van de oorspronkelijke eigenaren, doet vermoeden dat hij de aard en intensiteit van de ontrecting waardoor met name de joodse bevolkingsgroep in bezettingstijd was getroffen, niet goed heeft weten in te schatten. Zoals gezegd gaat ontrecting veel verder dan diefstal, omdat het de slachtoffers niet alleen aantast in hun goederen maar ook in hun capaciteiten als persoon. In het Nederlandse rechtsherstel had een slachtoffer van de ontrecting echter minder kans om zijn goederen terug te krijgen dan iemand die in bezettingstijd was bestolen en zich op het burgerlijk recht kon beroepen. Eggens heeft de verregaande goede trouwbescherming in E 100 gerechtvaardigd door zich op een in Nederland levende ‘tendens tot het geven van meer bescherming aan de bezitter te goeder trouw’ te beroepen. Daarmee doelde Eggens op een ontwikkeling in het Nederlandse privaatrecht in de eerste helft van de twintigste eeuw. Maar dit argument-uit-

vredestijd is in deze context duidelijk misplaatst. De Nederlandse herstelwetgever moest immers geen antwoord vinden op alledaagse juridische kwesties, maar op een grootschalig proces van ontrechting dat niet alleen tot de juridische en fysieke vernietiging leidde van een groot aantal Nederlanders en in Nederland verblijvende vreemdelingen, maar ook tot de ondergang van de rechtsstaat in Nederland. De lof die de creatie van Eggens na de bezetting van de zijde van juristen heeft gekregen, is mijns inziens om die reden eveneens misplaatst. De hierboven opgesomde gebreken die het Nederlandse rechtsherstel kenmerkten, kunnen naar mijn mening voor een groot deel aan het isolement waarin de Nederlandse herstelwetgever in Londen heeft gewerkt en aan een daaruit voortvloeiend amateurisme worden toegeschreven.

Résumé

Cet ouvrage traite de la spoliation et de la restitution des biens spoliés aux Pays-Bas et en France durant la période de 1940 à 1956. Il décrit comment, dans ces pays, en particulier les membres des groupes de la population juive ont été systématiquement dépossédés de leurs biens, généralement par le biais de la législation promulguée par les Allemands – et, en France également, par le gouvernement de Vichy – et comment des tiers en ont profité. Il aborde ensuite exhaustivement le processus de restitution des biens spoliés dans les deux pays.

Le fil conducteur de cette analyse est constitué par le rapport entre la restitution des biens spoliés et le retour à l'Etat de droit démocratique. Le chapitre 1er avance la thèse générale que la restitution des biens spoliés est un élément nécessaire du processus de retour à l'Etat de droit. La spoliation est décrite comme un processus par lequel des individus sont écartés de l'ordre juridique sur des bases discriminatoires en les privant de leurs droits (droits de propriété et autres droits) et, partant, en portant atteinte à leurs capacités de prendre part à la vie juridique, économique et publique. La restitution est le processus qui apporte une réponse à la spoliation – qui ne s'enclenche que si le régime injuste est évincé – où la possibilité est donnée à ceux qui ont perdu leurs droits de défendre la restitution de ces droits. L'Etat de droit est décrit comme une forme de société où l'accès au droit et, partant, la possibilité de prendre part à la vie sociale, sont garantis à tout un chacun. En d'autres termes, dans le cadre du retour à l'Etat de droit, la restitution permet à tous ceux qui ont été spoliés d'être à nouveau admis en tant que citoyens à part entière dans la société en leur permettant de défendre la restitution de leurs droits devant un juge indépendant.

La restitution doit être distinguée de l'indemnisation des dommages de guerre matériels. Une indemnisation (partielle) des dommages de guerre est supportée par la collectivité, sur la base de considérations de *justice distributive* : la question politique par excellence de savoir comment les maigres ressources doivent être réparties entre les membres d'une communauté. La restitution, en revanche, repose avant tout sur une *justice réparatrice* : ce n'est pas la communauté qui est responsable, mais ceux qui ont profité de la spoliation. En France comme aux Pays-Bas, les victimes de la spoliation ont eu la possibi-

lité de poursuivre en justice les acquéreurs de leurs biens. En France, on a eu accès, après la libération, à une procédure sommaire (comme en référé) devant les tribunaux civils ordinaires, avec possibilité de pourvoi en appel et en cassation. Aux Pays-Bas, on a eu accès au *Raad voor het Rechtherstel* (Conseil pour la restitution), un organe hybride composé de différents départements, mais qui ne connaissait qu'un seul organe judiciaire indépendant, statuant souverainement dans les affaires de restitution des biens spoliés: l'*Afdeling Rechtspraak* (Section Jurisprudence).

Cette étude aboutit à une conclusion importante, à savoir que la restitution des biens spoliés aux Pays-Bas, telle qu'elle s'est réalisée au cours de la première décennie qui a suivi la libération, présentait différentes défaillances structurelles. Pour cette raison, ce processus s'est révélé douloureux et s'est soldé par un échec sur bien des points. Ces défaillances, qui se manifestaient à différents niveaux, ont eu pour effet de transformer l'obtention d'une restitution ou d'un dédommagement, pour les victimes de la spoliation aux Pays-Bas, en un combat extrêmement pénible, incertain et exaspérant.

Un problème majeur de la restitution des biens spoliés aux Pays-Bas, telle qu'elle est exposée au chapitre 2, réside dans le fait que sa structure et sa mise en œuvre étaient, sur des points cruciaux, en contradiction avec les principes fondamentaux de l'Etat de droit. Il y avait ainsi au sein du *Raad voor het Rechtherstel* des instances exécutives qui remplissaient des missions juridictionnelles, une seule instance (l'*Afdeling Effectenregistratie*) (Section Enregistrement des titres) disposait même d'un membre qui était partial dans les affaires qu'il devait juger. En outre, l'influence que pouvait exercer le ministre des Finances (Lieftinck) sur la restitution était telle qu'il pouvait bloquer le processus de restitution s'il entraînait en conflit avec d'autres buts politiques (comme une relance économique énergique). Lorsqu'en 1952, après une grève boursière, le ministre Lieftinck, a arrêté la restitution concernant les titres 'juifs' négociés en bourse, le principe de restitution néerlandaise selon lequel ceux qui avaient sciemment fait le commerce de biens spoliés étaient responsables du dommage à l'égard des propriétaires d'origine a été abandonné. Le compromis atteint en juin 1953 concernant les titres négociés en bourse et par lequel les propriétaires d'origine se sont vu rembourser 90% de la valeur actuelle de leurs titres, a pu être réalisé grâce à une contribution de l'Etat néerlandais et n'a pas été payé par ceux qui, sous l'Occupation, avaient délibérément négocié des titres 'juifs'. La restitution néerlandaise concernant les titres, qui constitue à de nombreux égards un scénario à part entière, est traitée en détail au chapitre 4.

Une autre défaillance structurelle concerne le fait que la législation de réparation néerlandaise dans son ensemble n'a pas été réalisée de manière démocratique, même lorsque ceci était parfaitement possible au cours des mois

qui ont suivi la libération du Nord des Pays-Bas le 5 mai 1945. Le parlement néerlandais, qui s'était à nouveau réuni pour la première fois fin novembre 1945, n'a par conséquent pas pu se prononcer sur le contenu de la législation de réparation. Lors de la préparation du *Besluit Herstel Rechtsverkeer* (Arrêté sur le rétablissement des relations juridiques) (E 100) à Londres, le *Buitengewone Raad van Advies* (Conseil consultatif extraordinaire) qui remplissait à Londres la fonction de Conseil d'Etat, n'a pas été entendu. Les représentants des groupes qui avaient été systématiquement spoliés n'ont été impliqués en aucune manière dans la préparation de la législation de réparation réalisée dans les années 1943-1945. Par contre, des représentants de la bourse et des banques, qui avaient joué un rôle central dans la vente de titres 'juifs', ont été activement impliqués dans la réalisation de la législation de réparation.

Les autres défaillances caractérisant la restitution néerlandaise se situaient sur le plan du droit matériel. Ces défaillances sont exhaustivement abordées au chapitre 3, à l'aide d'une analyse de la jurisprudence néerlandaise sur une série de facettes importantes de la restitution. Elles étaient toutes liées au fait que le législateur de réparation néerlandais a choisi une approche extrêmement pragmatique et flexible pour 'rectifier' les rapports juridiques transgressés aux Pays-Bas. L'auteur vise par là, en premier lieu, les normes ouvertes et la grande insistance sur 'l'équité' dans l'arrêté-loi E 100, qui donnaient au juge les coudées franches pour confronter à nouveau les intérêts dans chaque affaire et, suivant son appréciation de la situation spécifique, renoncer à l'octroi de la restitution. Cette possibilité existait même dans les cas où la bonne foi de l'acquéreur était devenue non plausible. Les formulations négatives des articles centraux 23 et 25 de l'E 100, dans lesquels le juge était chargé de conclure à la restitution si 'l'absence d'intervention juridique en rapport avec des circonstances particulières est injustifiée' caractérisent la marge dont disposait le juge pour ne pas procéder à la restitution. Cette grande liberté d'appréciation du juge a conduit à une inégalité juridique et à un certain degré d'arbitraire et une certaine inconstance dans les décisions de l'*Afdeling Rechtspraak*. Les spoliés ne pouvaient pas compter sur une restitution de plein droit de leurs biens. Ils étaient contraints, pour chaque bien dont ils avaient été dépossédés de se lancer dans un conflit d'intérêts juridique avec le possesseur actuel, avec la probabilité de ne pas gagner leur procès et de rester avec des créances douteuses sur des biens meubles d'institutions 'spoliatrices' allemandes qui avaient réalisé les biens pendant l'Occupation.

En outre, les acquéreurs de biens spoliés qui réussissaient à faire croire à leur bonne foi jouissaient d'une protection absolue contre les actions en restitution et en dommages-intérêts, une protection qui allait plus loin que celle offerte par le droit civil néerlandais. Le revers de la médaille était que les pro-

priétaires d'origine ne pouvaient être rétablis dans leurs droits dans les cas où la bonne foi apparaissait comme plausible et devaient se contenter de leurs créances sur les biens meubles d'instances 'spoliatrices' allemandes ou d'autres instances ou personnes privées qui avaient sciemment vendu des biens spoliés. Le controversé art. 33 E 100, qui stipulait que ceux qui, sous l'Occupation, avaient payé à un autre que le créancier réel en vertu de la législation de l'Occupation allemande (nulle et non avenue) – en général, une instance allemande qui revendiquait une créance 'juive' – bénéficiaient d'une protection, a eu pour effet de tuer dans l'œuf la restitution concernant les créances hypothécaires. Concernant ledit art. 33, reste cependant la question de savoir pourquoi le législateur de réparation a jugé nécessaire de répercuter les dommages encourus par des tiers par suite d'une injustice légale sous l'Occupation, sur ceux dont la spoliation était visée par l'occupant. Dans cette optique, il a, volontairement ou non, soutenu la politique de spoliation de l'occupant et imposé une charge supplémentaire aux groupes poursuivis par les Allemands.

Enfin, la mise en exergue d'arrangements à l'amiable, par exemple en matière de biens immeubles, n'était pas à l'avantage des dépossédés. La notion d'arrangement signifie en général que les deux parties doivent être disposées à accepter un compromis et, partant, à se contenter de moins, et aux Pays-Bas, on attendait de ceux qui, sous l'Occupation, avaient été dépossédés de leur maison ou de leur terrain sous la contrainte de l'occupant, fassent également preuve de cette bonne volonté. Il est arrivé à plusieurs reprises que le propriétaire d'origine doive participer au 'dommage' souffert par le possesseur actuel parce que, n'ayant pas été jugé de bonne foi, il devait restituer la parcelle à l'ayant droit. Cependant, la prise d'arrangements ne semble pas être une réaction appropriée à la spoliation s'agissant d'individus qui, dans la plupart des cas, ont été privés de leurs droits sous la contrainte. La conclusion de compromis est certainement valable lorsque les deux parties ont pris une part active à la situation. Mais ce n'était généralement pas le cas pour une partie qui était spoliée systématiquement.

Si les résultats matériels de la restitution néerlandaise ont finalement été meilleurs que prévu pour les propriétaires d'origine, cela s'explique par le fait que les biens meubles des principales 'institutions spoliatrices' allemandes se sont en définitive révélés avoir beaucoup plus de valeur qu'on ne l'avait cru longtemps. Finalement, les créanciers se sont vu rembourser 75% à 90% de la valeur de leurs créances sur les biens meubles des institutions spoliatrices. Les derniers remboursements de ces biens meubles – le plus important était le bien meuble de la 'banque spoliatrice' *Lippmann Rosenthal & Co., Sarphatistraat* (Liro) – ont été exécutés dans les années 1956 et 1957.

Les défaillances de l'approche néerlandaise de la restitution apparaissent encore plus nettement au chapitre 5. Ce chapitre met en contraste, à l'aide d'une description élaborée de la spoliation et de la restitution en France entre 1940 et 1952, l'approche néerlandaise avec l'approche française de la restitution d'après-guerre. Contrairement au gouvernement néerlandais en exil, les Français libres réunis autour du Général De Gaulle ont précisément fait de leur mieux pour mettre autant que possible l'organisation et la mise en œuvre du rétablissement des droits au diapason des principes fondamentaux de l'Etat de droit et des principes du *droit commun* du Code civil. La restitution n'a pas été abandonnée, comme aux Pays-Bas, à une instance où les fonctions exécutives et juridictionnelles se confondaient en partie, mais a été confié au pouvoir judiciaire (épuré) ordinaire. Elle faisait donc partie intégrante de la pratique judiciaire française courante, sur laquelle le gouvernement français ne pouvait exercer aucune influence en raison de la séparation des pouvoirs.

Par ailleurs, le mode démocratique de réalisation de la législation de réparation française saute aux yeux. Tant le *Comité juridique* (qui remplissait la fonction de Conseil d'Etat) que l'*Assemblée Consultative Provisoire* (le parlement consultatif provisoire mis en place par les Français libres et où siégeaient de nombreux résistants) ont rempli des rôles de premier plan lors de cette préparation dans les années 1944-1945. Les organisations et représentants des groupes de population poursuivis et spoliés ont été étroitement impliqués dans le processus décisionnel ouvert sur la teneur de la plus importante ordonnance française de restitution entrée en vigueur le 21 avril 1945.

De même sur le plan du droit matériel, la législation de réparation française différait fortement de la loi néerlandaise. Au lieu de normes ouvertes, avec un rôle central pour l'équité, le législateur de réparation français est précisément parti, dans l'ordonnance du 21 avril 1945, de règles strictes et précises revenant à dire que pratiquement toutes les transactions qui avaient eu lieu 'sous la contrainte' en dehors de la volonté du propriétaire, étaient nulles de plein droit et devaient être annulées sans autre forme de procès. Les transactions qui avaient été exécutées par le propriétaire même étaient annulables s'il avait appartenu à l'un des groupes menacés de spoliation. Dans ce cas, il profitait d'une présomption de contrainte qui pouvait éventuellement être réfutée par l'acquéreur. Le législateur de réparation français établissait une nette distinction entre les spoliés (propriétaires dépossédés) et les personnes qui avaient encouru des dommages de guerre matériels. Le point de départ était que les dommages de guerre matériels de tiers ne pouvaient jamais être répercutés sur des tiers, mais devaient (éventuellement) être supportés par la collectivité. Cette conception était nettement moins présente dans la politique néerlandaise de restitution orientée vers l'équité et la conciliation des intérêts.

En outre, la bonne foi éventuelle de l'acquéreur ne pouvait faire obstacle à la restitution des biens spoliés du propriétaire d'origine ni dans les transactions 'forcées', ni dans les transactions 'volontaires'. C'est pourquoi une conciliation des intérêts entre les parties ne pouvait (pratiquement) pas avoir lieu. Le législateur de réparation avait *a priori* opté pour le propriétaire d'origine, au détriment de l'acquéreur éventuel de bonne foi. Dans la pratique de restitution française, ce n'est pas la question du caractère injustifié éventuel de 'l'absence d'intervention' qui occupait le premier plan, mais la nullité de plein droit de transactions qui avaient eu lieu sous la contrainte. On ne retrouve nulle trace, dans la politique de restitution française, des conflits qui caractérisaient la restitution néerlandaise, où les dépossédés devaient s'engager dans des confrontations juridiques farouches avec de grandes entreprises financières telles que la bourse, les banques et les assurances et avec l'Etat néerlandais. En France, ces conflits d'intérêts avaient déjà été réglés dans la phase préparatoire, en général à l'avantage des groupes de population spoliés. Enfin, la politique de restitution française mettait l'accent non pas sur des arrangements – qui ne pouvaient pratiquement jamais être en faveur des dépossédés – mais sur les procédures judiciaires pour établir la nullité ou le caractère annulable des transactions de l'Occupation, pour obtenir la restitution.

Par conséquent, les dépossédés en France pouvaient déjà être pratiquement certains à un stade précoce de récupérer leurs biens. Bien que le rétablissement français des droits ait aussi duré plus longtemps que prévu, l'ensemble du processus s'est déroulé relativement sans problème. Contrairement aux Pays-Bas, les victimes de la spoliation ont également été mieux encadrées en France. Un *Service des Restitutions* institué par les autorités françaises vérifiait si les dépossédés entreprenaient des démarches en vue d'obtenir la restitution et, au besoin, les y encourageait.

Comment expliquer cette différence d'approche notable? L'une des conclusions de cette étude épingle une profonde différence de vision de la restitution des biens spoliés entre les initiateurs de la restitution dans les deux pays. Le législateur de réparation français considérait les transactions 'forcées' qui avaient eu lieu sous l'Occupation sans consulter le propriétaire comme nulles de plein droit, parce qu'elles avaient été contraires à l'*ordre publique*, le dispositif fondamental d'une république démocratique formée d'après le modèle de l'Etat de droit. L'annulation des transactions forcées recevait ainsi (à quelques exceptions près) une priorité absolue, dépassant les intérêts individuels impliqués dans la restitution. En d'autres termes, la restitution française était directement liée au retour aux principes moraux et juridiques de la république, qui ne souffraient aucune discussion. Le chapitre 5 associe cette approche de principe française au combat historique de De Gaulle durant les années de guerre

contre l'injustice du régime de Vichy à ses yeux illégitime. Il attire également l'attention sur le fait que la politique de spoliation en France a été moins étendue et moins intensive qu'aux Pays-Bas et que la France s'est sortie moins ravagée de la Deuxième Guerre mondiale que les Pays-Bas.

Le gouvernement néerlandais, par contre, considérait la restitution comme l'une des mesures exceptionnelles qui devaient être prises dans le cadre de la reconstruction. Les milieux gouvernementaux néerlandais percevaient à peine le rapport de principe entre la restitution et le retour à l'Etat de droit. C'est la principale raison pour laquelle la restitution néerlandaise n'était pas établie purement suivant les principes de l'Etat de droit et était interprétée comme un droit d'exception, tandis que les droits des propriétaires d'origine n'étaient pas garantis d'office. Le choix posé en faveur d'une jurisprudence d'équité permettait au juge de réparation de pratiquer la justice à son idée et lui laissait la liberté de tenir compte de tous les intérêts en jeu. Mais la question qui revient sans cesse dans cette étude est de savoir si précisément cette forme de jurisprudence a apporté une réponse adéquate à une situation dans laquelle d'innombrables personnes ont été spoliées suivant des systèmes et modèles légaux réguliers. A l'instar du législateur français, le législateur de réparation néerlandais aurait pu établir une distinction entre les transactions 'forcées' et les transactions 'volontaires', ce qui aurait considérablement limité la marge d'appréciation du législateur de réparation néerlandais. L'invocation, par 'l'architecte' de l'Arrêté sur le rétablissement des relations juridiques E 100, le professeur Eggens, de la complexité de l'injustice née durant l'Occupation, pour justifier le choix de la jurisprudence d'équité indique que le législateur de réparation néerlandais à Londres n'a pas suffisamment approfondi la systématique de la spoliation.

De même, le choix du législateur de réparation néerlandais en faveur d'une protection juridique absolue des acquéreurs de bonne foi, au détriment des propriétaires d'origine, laisse présumer qu'il n'a pas su évaluer correctement la nature et l'intensité de la spoliation dont le groupe de population juive notamment a été victime durant l'Occupation. Comme nous l'avons dit, la spoliation va bien au-delà du vol, parce qu'elle porte atteinte aux victimes non seulement dans leurs biens, mais aussi dans leurs capacités en tant que personne. Dans la restitution néerlandaise, une victime de la spoliation avait cependant moins de chances de récupérer ses biens qu'une personne qui avait été dépouillée durant l'Occupation et qui pouvait se prévaloir du droit civil. Eggens a justifié la large protection de la bonne foi dans l'E 100 en faisant valoir une tendance répandue aux Pays-Bas 'à accorder plus de protection au possesseur de bonne foi'. Eggens visait un développement du droit privé néerlandais au cours de la première moitié du vingtième siècle. Mais cet argument du temps de paix est clairement

déplacé dans ce contexte. Le législateur de réparation néerlandais ne devait en effet pas trouver de réponse à des questions juridiques courantes, mais à un processus de spoliation à grande échelle qui conduisait non seulement à l'anéantissement juridique et physique d'un grand nombre de Néerlandais et d'étrangers résidant aux Pays-Bas, mais également à la décadence de l'Etat de droit aux Pays-Bas. C'est pourquoi, les éloges dont l'œuvre d'Eggens a fait l'objet de la part de plusieurs juristes après l'Occupation semblent également inconvenants. Les défaillances énumérées ci-dessus qui caractérisaient la restitution néerlandaise peuvent, à l'avis de l'auteur, être imputées pour une large part à l'isolement dans lequel le législateur de réparation néerlandais a travaillé à Londres et à l'amateurisme qui en résulte.

Summary

This book addressed the spoliation and restitution of property rights in the Netherlands and France in the period from 1940-1956. In it, the author described how in these countries, in particular the members of the Jewish communities were systematically deprived of their property, and how third parties profited thereby, usually by means of legislation promulgated by the Germans, and in France, also by the Vichy government. Thereafter followed an extensive examination of the process of restitution of rights in both countries.

The common thread throughout this analysis was the relationship between the restitution of rights and the return of the democratic rule of law. Chapter 1 postulated the general thesis that restitution of rights is a necessary element in the process of the return to the rule of law. Spoliation was described as a process by which people are placed outside the legal system by depriving them of their rights – ownership rights and other rights – and therefore by compromising their capacity to take part in legal, economic and public life. Restitution of rights is the restitution process in response to spoliation – and one that only begins when the unjust regime has been ousted – by which those who have lost their rights are enabled to stand for the recovery of those rights. The rule of law is described as a social form in which access to the law, and thereby the potential to take part in society, is guaranteed for all. In other words, in the context of the return to the rule of law, the restitution of rights makes it possible for those who were wrongly deprived of those rights to once more act in society as full-fledged citizens, by enabling them to stand up before an independent judiciary for the reclamation of their rights.

Restitution of rights must be distinguished from the compensation of material wartime damages. Compensation, whether full or partial, of wartime damages is borne by the collective, on the basis of considerations of *distributive justice*: the seminal political question of how scarce resources must be distributed among the members of a community. By contrast, restitution takes place primarily on the basis of *corrective justice*: it is not the community that is liable, but those who profited from the spoliation. Both in France and the Netherlands, the victims of spoliation were given the opportunity to sue those who

had acquired their goods. In France, after liberation, victims had access to accelerated proceedings (akin to the preliminary relief proceedings of French law) in the normal civil courts, with the option for appeal and cassation. In the Netherlands, victims could approach the *Raad voor het Rechtsherstel* (Council of Restoration of Rights), a hybrid institution with various departments, but with only one independent judicial body with the authority to rule in cases of the restoration of rights: the *Afdeling Rechtspraak* (Judicial Division).

One important conclusion of this study is that the restitution of rights in the Netherlands as took shape in the first decade after liberation exhibited several structural flaws, and for this reason developed into a painful and, in different areas, failed process. These flaws occurred at various levels and meant that for the victims of spoliation in the Netherlands, obtaining restitution or damages was an extremely laborious, uncertain and nerve-wracking affair.

A principal problem of the Dutch restitution of rights, as set out in Chapter 2, was that the structure and implementation of this restitution were at odds on crucial points with the fundamental principles of the rule of law. For example, within the Council for the Restoration of Rights there were executive institutions filling judicial roles, and one of these, the *Afdeling Effectenregistratie* (Securities Division), even had a member that was partisan in matters on which its task was to rule. Furthermore, the significant influence that the Minister of Finance (Lieftinck) could exert on the restitution had the effect that he was able to block the restitution process if it conflicted with other policy goals, such as the progress of economic recovery. When in 1952, after a strike on the securities exchange, Minister Lieftinck stopped the restitution of rights relating to 'Jewish' securities traded on the Amsterdam stock exchange, the fundamental principle of the Dutch restitution of rights that those who had knowingly traded in looted property were liable for the damages to the original owners was abandoned. The compromise reached in June 1953 on securities traded on the Amsterdam stock exchange, by which the original owners were compensated for 90% of the contemporary value of their securities, was achieved through a contribution by the State of the Netherlands, and was not paid by those who in the time of the occupation had knowingly traded in 'Jewish' securities. The Dutch restitution of rights regarding securities, which is in many ways a case apart, has been detailed in Chapter 4.

Another structural failing concerned the fact that Dutch restitution legislation did not come about in any democratic way, not even when this would have been very well possible in the months after the liberation in the north of the country on 5 May 1945. The Dutch parliament, which reconvened for the first time after the occupation at the end of November 1945, could not, therefore, make any pronouncement on the content of the restitution legislation. In the

preparation of the *Besluit Herstel Rechtsverkeer* (Restitution of Legal Rights Decree) (E 100) in London, the *Buitengewone Raad voor Advies* (Extraordinary Advisory Council) – which, in London, took the role of the Council of State – was not heard. Representatives of the groups that were systematically dispossessed were in no way involved in the preparation of the restitution legislation produced in the years 1943-1945. Representatives of exchanges and banks that had played a central role in the sale of ‘Jewish’ securities, on the other hand, were intensively involved in creating the restitution legislation.

The other flaws that characterised restitution in the Netherlands were in the area of substantive law. These flaws have been treated extensively in Chapter 3, using an analysis of Dutch case law on a number of important sub-areas of the restitution of rights. They have all been linked to the fact that the Dutch legislator opted for an extremely pragmatic and discretionary approach to ‘put right’ the compromised legal relationships in the Netherlands. By this the author refers principally to the open standards and the major emphasis on ‘reasonability’ in Decree E 100, which gave the judiciary wide discretion to reconsider all the interests against each other anew in each and every case and to decline to grant restitution if doing so suited its assessment of the specific situation. It even allowed itself this discretion in cases in which the good faith of the acquirer had not been plausibly demonstrated. Characteristic of the judiciary’s discretion to not pursue the restitution of rights are the negative formulations of the central articles 23 and 25 of E 100, in which the court was charged to order the restitution of rights if ‘in view of the special circumstances, lack of judicial intervention would be unreasonable.’ This wide discretion on the part of the court led to injustice and to a certain degree of randomness and unpredictability in the Judicial Division’s rulings. The dispossessed could not rely on getting back their property by the operation of law. For each property they were deprived of, they were forced to begin a legal battle with the then-holder of that property, with the non-negligible chance that they would not win and left with uncertain claims against the assets of German ‘looting institutions’ that had cashed in on the goods during the occupation.

Moreover, the acquirers of ‘looted’ property who were able to plausibly demonstrate their good faith enjoyed full protection against restitution actions and damages actions, a protection that went a good deal farther than that offered by Dutch civil law. The flip side of this was that in the cases in which the good faith was plausibly demonstrated, the original owners could not recover their rights and had to be satisfied with their claims against the assets of German ‘looting’ institutions or other institutions or private parties who knowingly and deliberately sold ‘looted’ goods. The disputed Article 33, E 100, which stipulated that even those who had paid to parties other than the legal creditors

during the occupation on the basis of (void) German occupation law – generally, German institutions invoking a ‘Jewish’ claim –, had the result that restitution in the area of mortgage claims hardly got off the ground at all. In regard to this Article 33, however, the question remains as to why the restitution legislator found it necessary to shift the burden of the damages that third parties had suffered as a result of injustices during the occupation to those whose spoliation the occupier had intended. In this light, the legislator vindicated the occupier’s spoliation policy, whether intentionally or unintentionally, and placed an extra burden on the groups persecuted by the Germans.

Finally, the emphasis on reaching amicable settlements in areas such as real property was not to the advantage of the dispossessed. Generally, settlement means that both parties must be willing to compromise, and thus walk away less than satisfied; and in the Netherlands this willingness was expected from those who had been deprived of their houses or land by force by the occupier during the occupation. It happened time and again that the original owner had to share in the ‘damages’ that the ultimate possessor who had acquired the property in bad faith suffered by having to return it to the party entitled to it. The problem is that reaching settlements seems ill-suited as a response to spoliation in situations in which most victims were deprived of their rights by force. Doubtlessly, compromise has its value in situations in which both parties had an active part in the resulting situation. But this was not usually the case for a party that had been systematically dispossessed.

The fact that the material results of the Dutch restitution proved in the end to be rather better than anticipated was because the assets of the major ‘looting institutions’ turned out to be worth more than had long been generally thought. Ultimately, creditors received back 75-90% of the value of their claims on the assets. The last payments from these estates – the most significant being the estate of the ‘looting bank’ *Lippmann Rosenthal & Co., Sarphatistraat* (‘Liro’) – were made in the years 1956-1957.

The failings in Dutch restitution have been highlighted further in chapter 5. In that chapter, the Dutch approach was compared and contrasted to the French post-war restitution using an elaborate description of spoliation and restitution in France between 1940 and 1952. Unlike the Dutch government in exile, the Free French around General De Gaulle did in fact do everything they could to have the structure and implementation of the restitution conform to the basic principles of the rule of law and the *droit commun* of the *Code civil*. Unlike in the Netherlands, the restitution was not left to an institution in which the executive and judicial functions partly overlapped, but was placed under the normal (purged) judiciary. It was, then, an integrated element of normal French legal

practice on which the French government, due to the separation of powers, could exert no direct influence.

Additionally, the democratic way in which the French restitution legislation came about is striking. Both the *Comité juridique* (which took the role of the Council of State) and the *Assemblée Consultative Provisoire* (the provisional advisory parliament that the Free French had put in place and which was composed in large part by resistance fighters) played leading roles in the preparation of that legislation in the years 1944-1945. Organisations and representatives of persecuted and dispossessed communities were closely involved in the open decision-making process on the details of the most important French restitution regulation, which became effective on 21 April 1945.

From the perspective of substantive law, too, the French restitution legislation stood in sharp contrast to the Dutch. Instead of open-ended standards, with reasonableness playing a central role, in the regulation of 21 April 1945 the French restitution legislator took the opposite approach, assuming strict and specific rules that in essence entailed that virtually all transactions that had taken place ‘under duress’, working around the owner, were legally invalid and, without qualification, simply had to be reversed. Transactions that had been effected by the owner could be reversed if that owner had belonged to one of the groups faced with spoliation. In such cases, the owner profited from a suspicion of duress, which the acquirer could then later refute. The French restitution legislator made a strong distinction between people who were dispossessed and those who had suffered material wartime damages, the premise being that material wartime damages of third parties could never be diverted to the dispossessed, but would (if necessary) have to be borne by the collective. This perspective was considerably less prominent in the Dutch restitution system, focused on reasonability and a weighing of interests.

In addition, good faith on the part of the acquirer could in no way affect the original owner’s restitution, neither in the case of ‘forced’ nor in ‘voluntary’ transactions. Thus, there was little or no weighing of interests between the parties. The restitution legislator chose *a priori* to take the side of the original owner and against any acquirer in good faith, if there was one. In French restitution, it was not the question of potential unreasonableness of the ‘failure to intervene,’ but nullity by operation of law of transactions that had been concluded under duress that took centre stage. Restitution in France exhibits no trace of the conflicts that characterized Dutch restitution, in which the dispossessed had to take up a number of gruelling legal confrontations with major financial institutions such as stock exchange, banks and insurers, as well as with the State of the Netherlands. In France, these conflicts of interests had already been resolved in the preparatory phase, and generally in favour of the dispos-

sessed communities. Finally, the emphasis in French restitution was not on settlement (which could, by definition, almost never be to the advantage of the dispossessed) but on legal procedures for determining the nullity or annullability of the transactions from the time of the occupation in order to obtain restitution.

The result of all this was that right from the early stages, the dispossessed in France could be reasonably certain of getting their goods back. Although restitution in France did take longer than expected, the entire process proceeded relatively trouble-free. Also in contrast to the Netherlands, the victims of spoliation were better informed than in the Netherlands. A special body appointed by the French government, the *Service des Restitutions*, verified whether the dispossessed were taking steps to obtain restitution, and where necessary, encouraged them to do so.

How can this striking difference in approach be explained? One of the conclusions of this study is that there was a major difference of vision among the designers of the restitution process in both countries. The French restitution legislator considered the 'forced' transactions that had been effected outside of the owner's control during the occupation as legally invalid because they were in violation of the *ordre public*, the basic structure of a state governed by the rule of law, or in other words, a proper democratic republic. This meant that the undoing of the forced transactions (with a few exceptions) was given an absolute priority superseding the individual interests involved in the restitution. In other words, French restitution was directly linked to the return to the moral-legal foundations of the republic, which was not subject to quibbling. Chapter 5 linked this fundamental French approach to De Gaulle's historic struggle in the war years against the injustices of what he considered 'unlawful' Vichy. This chapter also referred to the fact that spoliation policy in France was less comprehensive and intensive than in the Netherlands, and that France did not emerge from the Second World War as heavily battered as the Netherlands.

By contrast, the Dutch government considered restitution as one of the exceptional measures that had to be taken along the road to reconstruction. The fundamental link between restitution and the return to the rule of law was little appreciated in Dutch governmental circles. This was the main reason why Dutch restitution was not structured purely in terms of the rule of law and was perceived as an exceptional legal area, while the rights of the original owners were not guaranteed by law. The choice made for jurisprudence based on reasonableness placed the restitution judiciary to pronounce judgment according to its own insight, and left it free to consider all the interests involved in the matter. But the question that continually arose in this research is whether this specific form of justice was actually an appropriate response to a situation in

which large numbers of people were dispossessed according to fixed legal systems. Just as in France, the Dutch restitution legislator could have made a distinction between 'forced' and 'voluntary' transactions, which would have significantly restricted the discretion of the Dutch restitution judiciary in its rulings. The fact that the architect of the Dutch Restitution Decree E 100, Prof. Eggens, appealed to the complexity of the injustice that arose during occupation in order to justify reasonableness in the dispensation of justice is an indication that the Dutch restitution legislator in London did not fully fathom the systematic nature of the spoliation.

The Dutch restitution legislator's choice for full legal protection of acquirers in good faith, to the disadvantage of the original owners, also gives rise to the suspicion that the legislator did not properly assess the nature and intensity of the spoliation to which the Jewish community in particular was subject during the occupation. As stated, dispossession goes much further than theft, because it affects the victims not only in terms of their property but in their capacity as persons as well. In Dutch restitution, however, a victim of spoliation had less chance of getting his property back than someone who had been robbed during the occupation and who had recourse in civil court. Eggens justified the far-reaching good faith protection of E 100 by referring to a tendency in the Netherlands to 'give more protection to the possessor in good faith.' By that Eggens referred to a development in Dutch private law in the first half of the twentieth century. But this peacetime argument is clearly out of place in this context. The Dutch restitution legislator should not, of course, have looked for its answers in run-of-the-mill legal questions, but in a large-scale process of dispossession that led not only to the legal and bodily destruction of a large number of Dutch persons and foreigners residing in the Netherlands, but to the fall of the rule of law in the Netherlands itself. Thus, the praise that Eggens' creation received from some members of the legal community in the period after the occupation seems to be likewise misplaced. The failings in the Dutch restitution system as outlined above can, according to the author, be largely ascribed to the isolation in which the Dutch restitution legislator worked in London and the amateurism that this entailed.

Literatuur

- Aalders, Gerard, *Bij Verordening*, nota RIOD (Amsterdam 1998)
- Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999)
- Aalders, Gerard, 'Overheid verdiende aan ellende holocaust', in: *NRC-Handelsblad* (25 januari 2000)
- Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Den Haag 2001)
- Abas, Piet, *Beperkende werking van de goede trouw*, diss. UvA (Deventer 1972)
- Adam, Uwe Dietrich, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf 1972)
- Agamben, Giorgio, 'Beyond Human Rights', in: G. Agamben, *Means without End. Notes on Politics* (Minneapolis 2000), 15-26
- Agi, Marc, *De l'idée d'universalité comme fondatrice du concept des Droits de l'Homme d'après la vie et l'oeuvre de René Cassin*, diss. Nice (Nice 1980)
- Alexy, Robert, 'A Defence of Radbruch's Formula', in: David Dyzenhaus (ed.), *Recrafting The Rule of Law. The Limits of Legal Order* (Oxford 1999), 15-39
- Ameringen, A.A. van et al., *Onder Lieftinck's Bewind. Het financieel-economisch beleid na de oorlog* (Amsterdam 1952)
- Andrieu, Claire, *La Spoliation Financière. Volume I*, deelrapport van de Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Mission-Mattéoli), (Paris 2000)
- Ansky, Michel, *Les juifs d'Algérie. Du Décret Crémieux à la Libération* (Paris 1950)
- Arendt, Hannah, *The Human Condition* (Chicago & London 1958)
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (New York 1979)
- Aristoteles, *Politica*, transl. T.A. Sinclair and T.J. Saunders (Penguin Classics 1981)
- Aristoteles, *Ethica. Ethica Nicomacheia*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Christine Pannier en Jean Verhaeghe (Groningen 1999)
- Azéma, Jean-Pierre, 'Le choc armé et les débandades', in: Jean-Pierre Azéma en François Bédarida (red.), *La France des années noires. I* (Paris 2000), 105-137
- Barendregt, Jaap, *Oorlogseffecten. Roof en rechtsherstel van joods effectenbezit* (Amsterdam 2004)
- Barnouw, David, 'Woudenberg, Hendrik Jan', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, te raadplegen op: <http://www.iisg.nl/>
- Bédarida, François en Renée Bédarida, 'La persécution des Juifs', in: Jean-Pierre Azéma en François Bédarida (red.), *La France des années noires. II* (Paris 2000), 149-182

- Beekhuis, J.H., 'Beschouwingen over het rechtsherstel', in: *Nederlands Juristenblad* (1946), 121-130; 137-144
- Berg, P.G.J. van den, *Rechtvaardigheid en privaatrecht*, diss. EUR (Deventer 2000)
- Bergamin, R.J.B., *De persoon in het recht* (Nijmegen 2000)
- Bergh, G.C.J.J. van den, 'Jedem das Seine', in: J.B.J.M. ten Berge (red.), *Recht als norm en als aspiratie. Opstellen over recht en samenleving ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Utrechtse juridische faculteit* (Nijmegen 1986), 258-265
- Bergier, Jean-François et al., *Schlufbericht der unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg* (Zürich 2002)
- Berkhouwer, C., 'Civielrechtelijke noviteiten in het "Besluit herstel rechtsverkeer" (E 100)', in: *Nederlands Juristenblad* (1945), 345-351
- Berthon, Simon, *Allies at War: The Bitter Rivalry among Churchill, Roosevelt, and De Gaulle* (New York 2001)
- Billig, Joseph, *Le Commissariat Général des Questions Juives* (1941-1944). Tome I (Paris 1955)
- Billig, Joseph, *Le Commissariat Général des Questions Juives* (1941-1944). Tome II (Paris 1957)
- Billig, Joseph, *Le Commissariat Général des Questions Juives* (1941-1944). Tome III (Paris 1960)
- Biro, Gaspar, 'Le "moment" de la Déclaration et la Guerre froide', in: *La Déclaration universelle des droits de l'homme 1948-98. Avenir d'un idéal commun*, Actes du colloque des 14, 15 et 16 septembre 1998 à la Sorbonne (Paris 1999), 117-123
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo en H.A.J. van Schie, *Onderzoeksgids Archieven joodse oorlogsgetroffenen. Overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987* (Den Haag 1998)
- Boer, M.A. de en P.W. Klein, 'Hypotheken', in: W. Scholten et al. (red.), *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland. Deel III* (Leiden 1999), 643-667 (eindrapport commissie-Scholten)
- Boom, Joeri, "'Was mijn vader fout?'"', in: *De Groene Amsterdammer* (25 maart 1998), 24-25
- Boon, I., 'Het oorlogsmisdrijf plundering', in: E.M. Meijers et al., *Rechtskundige opstellen aangeboden aan Prof. Mr. R.P. Cleveringa* (Zwolle 1952), 1-36
- Bordewijk, F., 'Laatste gesprek met Bram Fontein', in: *De Zigeuners. Twaalf korte verhalen en een schets* (Amsterdam 1959) 31-40
- Bos, Anne Marie, *Geregeld recht. Een rechtspositivistische analyse van de rechtsstaat*, diss. UvA (Nijmegen 2001)
- Bossenbroek, Martin, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)
- Bourdieu, Pierre, *Méditations pascaliennes* (Paris 1997)
- Brandhof, J.C.E. van den, *De besluitwetgeving van de kabinetten De Geer en Gerbrandy*, diss. UvA (Deventer 1986)
- Bregstein, M.H., *De betrekkelijke waarde der wet* (Zwolle 1952)

- Bregstein, M.H., 'De restitutie van effecten in internationaal verband', in: M.H. Bregstein, *Verzameld werk van prof. Mr M.H. Bregstein II* (Zwolle 1960), 644-666 (oorspronkelijk verschenen in *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1952), N°s 4227-4229)
- Brom, P.G.H.G., 'Herstelprocesrecht', in: *Nederlands Juristenblad* (1946), 697-703, 713-720
- Brouwer, S., *Beurs en effectenhandel* (Amsterdam 1966)
- Brunner, C.J.H., 'Dief wordt eigenaar', in: E.H. Hondius et al. (red.), *Quod licet. Kleijn-Bundel* (Deventer 1992), 45-53
- Brunner, Emil, *Gerechtigheid. Een leer van de grondbeginselen ener maatschappelijke orde* (Amsterdam 1948)
- Burkens, M.C. et al., *Beginselen van de democratische rechtsstaat. Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht* (Deventer 2001)
- Canaris, Claus-Wilhelm, 'Die bedeutung der iustitia distributiva im deutschen Vertragsrecht', in: *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* (München 1997 Heft 7), 1-133
- Cassin, René, *De l'exception tirée de l'inexécution dans les rapports synallagmatiques et de ses relations avec le droit de rétention, la compensation et la résolution*, diss. Paris 1 (Paris 1914)
- Cassin, René, 'Les problèmes juridiques posés au Comité français et au Gouvernement provisoire par la poursuite de la guerre et la Libération', rede 21 maart 1945, in: *Bulletin trimestriel de la société de Législation Comparée* (Paris 1946, N°s 1-2), 10-30
- Cassin, René, 'préface', in: Maurice Flory, *Le statut international des gouvernements réfugiés et le cas de la France Libre 1939-1945*, diss. Paris 1 (Paris 1952), v-xi
- Cassin, René, *Les hommes partis de rien. Le réveil de la France abattue (1940-41)* (Paris 1975)
- Cassin, René, 'Nobel Lecture' (11 december 1968), te raadplegen op: <<http://www.nobel.se/peace/laureates/1968/cassin-lecture.html>>
- Chauveau, Paul, 'Restitution des biens spoliés (étude de l'ordonnance du 21 avril 1945 et de la jurisprudence)', in: *Jurisclasseur périodique (Semaine juridique)* (1946), N° 550
- Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht 1999)
- Cocheret, Ch. A., *Helpende handen. Geschiedenis van de Stichting Centrale Voorziening te Rotterdam. 11 October 1940 – 1 Maart 1946* (Rotterdam 1951)
- Coetzee, J.M., *Waiting for the Barbarians* (New York 1982)
- Coleman, Jules L., *Risks and wrongs* (Cambridge NY 1992)
- Coleman, Jules L. and Arthur Ripstein, 'Mischief and Misfortune. Annual McGill Lecture in Jurisprudence and Public Policy' [1995], in: Joel Feinberg and Jules Coleman (ed.), *Philosophy of Law. Sixth Edition* (Belmont Ca. 2000), 419-438
- Commissie Gedeposseerden, 'Boos, maar wel gerustgesteld', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (31 juli 1953)
- Commissie Gedeposseerden, 'Mededelingen van de Commissie Gedeposseerden. Wenken aan belanghebbenden', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15 februari 1952)

- Commissie Gedeposseederden, 'Rechtsherstel effecten. Fiscale gevolgen', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (14 augustus 1953)
- Crémieux-Brilhac, Jean-Louis, *La France Libre. De l'appel du 18 juin à la Libération* (Paris 1996)
- Crémieux-Brilhac, Jean-Louis, 'La France libre', in: Jean-Pierre Azéma en François Bédarida (red.), *La France des années noires. 1* (Paris 2000), 191-242
- Cumyn, Michelle, *La validité du contrat suivant le droit strict ou l'équité : étude historique et comparée des nullités contractuelles*, diss. Paris 1 (Paris 2002)
- Davis, J.W. et al., *The postwar settlement of property rights. A Memorandum on the restitution or idemnification of property seized, damaged or destroyed during World War II*, Council on Foreign Relations, USA, 1945.
- Delsol, Chantal, *Éloge de la singularité. Essai sur la modernité tardive* (Paris 2000)
- Douzou, Laurent, *Voler les Juifs. Lyon 1940-1944* (Paris 2002)
- Dreyfus, Jean-Marc, *Pillages sur ordonnances. Aryanisation et restitution des banques de France 1940-1953* (Paris 2003)
- Dreyfus, Jean-Marc, 'Die Enteignung der Juden in Westeuropa', in: Constantin Goschler en Philipp Ther (red.), *Raub und Restitution. "Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa* (Frankfurt am Main 2003), 41-57
- Dunné, J.M. van et al., *Acht civilisten in burger* (Zwolle 1977)
- Drukker, M., 'De invloed van het rechtsherstel van effecten op de heffing van successierecht', in: *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1953), N°s 4325-4327
- Dworkin, Ronald, 'Taking Rights Seriously', in: R. Dworkin, *Taking Rights Seriously* (Cambridge Mass. 1997), 184-205
- Eggers, J., 'Iets over de ontwikkeling van het privaatrechtelijk denken in de laatste halve eeuw' [inaugurele rede van 16 mei 1935 te Batavia], in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits (red.), *Eggers bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggers* (Overveen 1998), 158-171
- Eggers, J., 'Transpositie en Conversie' [inaugurele rede van 7 oktober 1946 te Utrecht], in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits (red.), *Eggers bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggers* (Overveen 1998), 264-284
- Eggers, J., 'Vormen van nietigheid en van bekrachtiging van rechtshandelingen', preadvies Broederschap der Candidaatnotarissen 1947, in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits, *Eggers bundel. Een selectie uit werk van Jannes Eggers* (Overveen 1998), 302-349
- Eindverslag van beheerders-vereffenaars betreffende Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (L.V.V.S.) aan het Nederlands Beheersinstituut te 's-Gravenhage*, brochure (Amsterdam 1958)
- Eindverslag van beheerders-vereffenaars betreffende Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (V.V.R.A) aan het Nederlands Beheersinstituut te 's-Gravenhage*, brochure (Amsterdam 1958)
- Eisenhardt, Ulrich, *Deutsche Rechtsgeschichte* (München 1999)
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 5B* (Den Haag 1950)
- Epschtein, S., 'L'ordonnance du 21 Avril 1945 sur la nullité des spoliations et les valeurs mobilières', in: *Gazette du Palais* (1946.1), 28-30

- Esmein, Paul, 'L'ordonnance du 21 avril 1945 sur la nullité des actes de spoliation', in: *Gazette du Palais* (1945.2), 1-7
- Fabre, Philippe, *Le Conseil d'État et Vichy: le contentieux de l'antisémitisme* (Paris 2001)
- Fennema, Meindert, 'Hans Max Hirschfeld. Secretaris-generaal van een onthoofd ministerie 1940-1945', in: Madelon de Keizer et al. (red.), *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw. Twaalfde jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2001), 132-156
- Finkielkraut, Alain, *L'Humanité perdue. Essai sur le XXe siècle* (Paris 1996)
- Florijn, E.O.H.P., *Ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe Burgerlijk Wetboek*, diss. Maastricht (Maastricht 1994)
- Fuller, Lon L., 'Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart', in: *Harvard Law Review* (1958 Vol. 71) 630-672
- Fuller, Lon L., *The Morality of Law. Revised Edition* (New Haven-London 1969)
- Gallin, Isabel, *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*, diss. UvA (Frankfurt am Main 1999)
- Gaule, Charles de, *Discours (Juin 1940 – Décembre 1942)* (Paris-Fribourg 1944)
- Gaule, Charles de, *Discours (Janvier 1943 – Mai 1944)* (Paris-Fribourg 1945)
- Gaule, Charles de, *Mémoires de Guerre. L'Appel 1940-1942* (Paris 1954)
- Gaule, Charles de, *Mémoires de Guerre. L'Unité 1942-1944* (Paris 1956)
- Gillner, Matthias, *Bartolomé de las Casas und die Eroberung des indianischen Kontinents* (Stuttgart Berlin Köln 1997)
- Glendon, Mary Ann, *A World Made New. Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights* (New York-Toronto 2001)
- Goldenstein, Stéphane, *Analyse des arrêts de la Cour de Cassation sur la restitution des biens juifs après la seconde Guerre Mondiale*, afstudeerscriptie, Université Paris II-Panthéon Assas, 1995
- Graaff, U.J.N. de, 'De mentaliteit der beursdeskundigen', in: *Nederlands Juristenblad* (1949), 869-870
- Graaff, U.J.N. de Graaff, 'De houding van "de beurs" in den oorlog', in: *Nederlands Juristenblad* (1950), 59-60.
- Groeneboom, P., 'Ad artikel 32 van het Besluit E 100', in: *Nederlands Juristenblad* (1948) 197-198
- Groeneboom, P., 'Nogmaals artikel 32 van het Besluit E 100', in: *Nederlands Juristenblad* (1948) 311-314
- Grooth, G. de, 'De effectenregistratie middel tot weigering van rechtsherstel?', overdruk uit *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1949), N°s 4114-4117
- Grooth, G. de, 'Het rechtsherstel voor toondereffecten en het "systeem van F 272"', in: *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1950), N°s 4142-4143
- Grooth, G. de, 'Het rechtsherstel van effecten', in: *De Gids. Algemeen cultureel maandblad* (1952, tweede half jaar), 328-334
- Groothuis, L.A.J., 'Juridische achtergronden van de Beurstaking', in: *Ars Aequi* (december 1952), 33-37
- Grüter, R., 'Levensverzekeringen, lijfrenten, pensioenen en uitvaartverzekeringen', in: W. Scholten et al. (red.), *Eindrapport van de Begeleidingscommissie*

- onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland. Deel I* (Leiden 1999), 33-238 (eindrapport commissie-Scholten)
- Habermas, Jürgen, 'Recht und Moral. Erste Vorlesung. Wie ist Legitimität durch Legalität möglich?' [1986], in: idem, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats* (Frankfurt am Main 1994), 541-570
- Hallebeek, Jan, *The Concept of Unjust Enrichment in Late Scholasticism* (Nijmegen 1996)
- Hart, H.L.A., 'Positivism and the Separation of Law and Morals', in: *Harvard Law Review* (1958 Vol. 71), 593-629
- Hart, H.L.A., *The Concept of Law*, second edition (with a new Postscript) (Oxford 1997)
- Herzberg, Abel J., *Kroniek der Jodenvervolging* (Arnhem-Amsterdam 1956)
- Heym, Stefan, *Der Fall Glasenapp* (Hamburg 1983)
- Hijma, Jac., *Nietigheid en vernietigbaarheid van rechtshandelingen*, diss. Leiden (Deventer 1988)
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews. Revised and Definitive Edition* (New York 1985)
- Hilberg, Raul *La destruction des Juifs d'Europe* (Paris 1997), bewerkte vertaling van Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews. Revised and Definitive Edition* (New York, 1985)
- Höffe, Otfried, *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat* (Frankfurt am Main 1989)
- Honoré, Tony, *About Law. An Introduction* (Oxford 2000)
- Hommes, H.J., *Een nieuwe herleving van het natuurrecht*, diss. VU (Zwolle 1961)
- Hooykaas, E.F., *Art. 2014 BW*, diss. Utrecht (Utrecht 1949)
- Houthakker, J., 'Effectenregistratie. Hebben de Joden enige kans om hun effecten terug te krijgen of tenminste op een afdoende schadeloosstelling?', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (24 oktober 1947)
- Houthakker, J., 'Effectenregistratie. Hebben de Joden enige kans om hun effecten terug te krijgen of tenminste op een afdoende schadeloosstelling?', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (31 oktober 1947)
- Hubmann, Verena, *L'image de la mort: über die mort civile und ihre Abschaffung im französischen Recht und ihre Nachbildungen in den Kantonen Waadt und Wallis*, diss. Zürich (Zürich 1990)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4. Mei '40 – maart '41* (Den Haag 1972) (wetenschappelijke uitgave)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5. Maart '41 – juli '42* (Den Haag 1974) (wetenschappelijke uitgave)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7. Mei '43 – juni '44* (Den Haag 1976) (wetenschappelijke uitgave)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12. Epiloog* (Den Haag 1988) (wetenschappelijke uitgave)
- Joodse Commissie voor Herstel, 'Nogmaals Effectenregistratie', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (17 december 1949)
- Joodse Commissie voor Herstel, 'Voorshands niet aannemen! Stichting voor Joods herstel geeft advies', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (20 januari 1950)

- Junz, Helen B., *Where did all the money go? Pre-Nazi Era Wealth of European Jewry*, diss. UvA (Amsterdam 2001)
- Kafka, Franz, 'Voor de Wet', in: Franz Kafka, *Een hongerkunstenaar en andere verhalen* (Amsterdam 1972), 124-129
- Karlsberg, B., 'German federal compensation- and restitution-laws and Jewish victims in the Netherlands', in: *Studia Rosenthaliana* (juli 1968), 194-244
- Karlsberg, B. en W. Diamand, 'Enige aantekeningen omtrent de achtergronden van de aanspraken, welke de Joodse Nederlanders konden doen gelden krachtens het BRüG en het BEG', in: J.G.A. ten Siethoff et al., *Eindverslag betreffende de taken van het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schadeuitkeringen (C.A.D.S.U)* (Den Haag 1966), 3-16
- Kaufmann, A., 'Problemggeschichte der Rechtsphilosophie', in: A. Kaufmann et al. (red.), *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg 1985)
- Keppy, Peter, 'Materiële oorlogsschade en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1956', rapport NIOD, 2005
- Kemenade, J.A. van et al. (red.), *Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WO-II*, meerdelig (Amsterdam 2000) (eindrapport commissie-van Kemenade)
- Kersten, J.W., *Theorie en praktijk van na-oorlogs rechtsherstel en beheer*, (Den Haag: Ministerie van Financiën, circa 2000)
- Kisch, I., 'De leugen geloofend. Een herinnering aan de bezettingstijd', in: J.F. Glastra van Loon (red.), *Speculum Langemeijer. 31 Rechtsgeleerde Opstellen* (Zwolle 1973), 273-286
- Klein, P.W., 'Het rechtsherstel gewogen: vragen met en zonder antwoord', bijlage 2 van J.A. van Kemenade et al. (red.), *Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WO-II*, Amsterdam 2000 (eindrapport commissie-Van Kemenade)
- Konijnenburg, E. van, *Roof Restitutie Reparatie*, diss. Utrecht (Arnhem 1948)
- Koopmans, J.G., *Het afwikkelings-aanbod van V.V.R.A. en L.V.V.S.*, brochure (Schiedam 1950)
- Kordes, F.G. et al. (red.), *Archieven tastbare goederen claims. Tweede rapport van de Commissie van Onderzoek Liro-archieven*, Den Haag, 1998 (tweede rapport commissie-Kordes)
- Kortmann, C.A.J.M., *Constitutioneel recht* (Deventer 2001)
- Körver, P.H.J., 'Wetgeving inzake onvindbare en onbekende eigenaren', in: W. Scholten et al. (red.), *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland. Deel III* (Leiden 1999), 612-624 (eindrapport commissie-Scholten)
- Körver, P.H.J., *De Besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen in internationaal-rechtelijk en staatsrechtelijk perspectief*, diss. EUR (Deventer 2004)
- Kress, Ken, 'Formalism, Corrective Justice and Tort Law', in: *Iowa Law Review* (1992 Vol. 77), i-xii
- Langemeijer, G.E., 'Vergoeding van oorlogsschade', in: *Nederlands Juristenblad* (1946), 289-298
- Langemeijer, G.E., *Inleiding tot de studie van de wijsbegeerte des rechts* (Zwolle 1973)

- Langemeijer, G.E., 'Dienaar van de rechtswetenschap', in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits (red.), *Eggen bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggen* (Overveen 1998), 32-38
- Lavau, G.E., 'La nullité des actes de spoliation. Le champ d'application respectif de l'article 1er et de l'article 11 de l'ordonnance du 21 avril 1945 quant aux biens et quant aux actes visés', in: *Jurisclasseur périodique (Semaine juridique)* (1946.I), doctrine, N° 492
- Leeuw, A.J. van der, 'Rapport inzake het optreden van Dr. A.J. Bühler en O. Rebholz tijdens de Duitse bezetting. Opgesteld op verzoek van de Minister van Financiën', rapport RIOD, 1953
- Leeuw, A.J. van der, 'De historische documentatie voor de door het Cadsu behandelde claims', in: J.G.A. ten Siethoff et al., *Eindverslag betreffende de taken van het Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schadeuitkeringen (C.A.D.S.U)* (Den Haag 1966)
- Leeuw, A.J. van der, 'De handel in Duitse effecten tijdens de bezetting', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd. Deel 1* ('s-Gravenhage 1972), 100-116
- Leeuw, A.J. van der, 'Der Griff des Reiches nach dem Judenvermögen', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd. Deel 1* ('s-Gravenhage 1972), 212-236
- Leeuw, A.J. van der, 'Reichskommissariat und Judenvermögen', in: A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd. Deel 1* ('s-Gravenhage 1972), 237-249
- Lemaire, T.F., 'Het L.I.R.O. dreigement. Proces ter nietigverklaring van de circulaire', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (17 februari 1950)
- Lemaire, Ton, *De Indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe wereld* (Baarn 1986)
- Lennep, A. van, 'Effectenbeurs en rechtsherstel', in: *De Gids. Algemeen cultureel maandblad* (1952, tweede halfjaar), 335-346
- Levenbach, M.G., 'Bezettingsmaatregelen voor en sinds de bevrijding', in: *Advocatenblad* (15 juni 1947), 121-141
- Levie, Martin, 'Rechtsherstel en hypotheke', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (20 juni 1947)
- Levie, Martin, 'Rechtsherstel van Onroerend Goed', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (8 augustus 1947)
- Levie, Martin, 'Twee belangrijke uitspraken betreffende rechtsherstel van onroerend goed', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (5 december 1947)
- Levie, Martin, 'Mr. Heiman Sanders. Rusteloos strijder voor het recht', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (20 juni 1958)
- Levinas, Emmanuel, 'Handschrift', in: E. Levinas, *Het menselijk gelaat* (Baarn 1968), 27-32
- Lieder, Michael and Jake Page, *The People of Geronimo vs. the United States* (New York 1999)
- Lipschits, I., *Tsedaka. Een halve eeuw Joods Maatschappelijk Werk in Nederland* (Zutphen 1997)
- Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001)
- Loeb, A., 'Rechtsherstel effecten', in: *Nederlands Juristenblad* (1949), 832-833
- Loeb, A., 'Een onverdiend verwijt', in: *Nederlands Juristenblad* (1950), 10

- Lokin, J.H.A. en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis* (Deventer 2001)
- Loquin, Eric, 'Le Juif "incapable"', in: Dominique Gros et al. (red.), *Le droit anti-sémite de Vichy* (Paris 1996), 173-188
- Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998)
- Lyon-Caen, Gérard, *Les spoliations. Thèse pour le Doctorat en Droit présentée et soutenue le 1er Décembre 1945*, diss. Paris 1, ongepubliceerd, 1945
- Lyon-Caen, Gérard, 'Commentaire de l'ordonnance du 21 avril 1945 sur la nullité des actes de spoliation', in: *Recueil Sirey – Lois Annotées* (1946), 137-145
- Maas, P.F. et al., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III. Het kabinet-Drees-van Schaik (1948-1951). Band B. Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele wederopbouw* (Nijmegen 1992), 567-597
- MacCormick, Neil, 'Natural Law and the Separation of Law and Morals', in: Robert P. George (ed.), *Natural Law Theory. Contemporary Essays* (Oxford 1992), 105-133
- Manthe, Ulrich, 'Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes I', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* (1996), 1-31
- Meihuizen, J.P., 'Goed Fout'. *Het criminele verleden van beursvoorzitter en verzetsman Carel F. Overhoff in de doofpot van historici* (Amsterdam 1995)
- Meihuizen, J.P., *Farce. De bestraffing van economische collaboratie 1944-1951* (Amsterdam 1998)
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, diss. UvA (Amsterdam 2003)
- Meijers, E.M., 'Rechtsherstel en handel ter beurze', in: *Nederlands Juristenblad* (1946), 262-267
- Meijers, E.M., *Het voorstel van LVVS aan haar schuldeisers*, brochure, (Zwolle 1950)
- Meijers, E.M., 'De Minister en de Beurs', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (6 juni 1952)
- Mermoz, Mélanie, 'Lyon-Caen, le sang du droit', in: *Le Monde Initiatives* (30 mei 2004)
- Micheels, Pauline, *De Vatenman. Bernard van Leer (1883-1958)* (Amsterdam-Antwerpen) 2002
- Michielsen, Joeri, *The 'nazification' and 'denazification' of the courts in Belgium, Luxembourg and The Netherlands*, diss. Maastricht (Maastricht 2004)
- Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Mission-Mattéoli), *Rapport Général* (Paris 2000)
- Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Mission-Mattéoli), *La persécution des Juifs de France 1940-1944 et le rétablissement de la légalité républicaine. Recueil des textes officiels 1940-1999* (Paris 2000)
- Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Mission-Mattéoli), *Summary of the work by the Study Mission on the spoliation of Jews in France* (Paris 2000)
- Muller, Eelke en Helen Schretlen, *Betwist Bezit. De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofkunst na 1945* (Zwolle 2002)

- Novak, Michael, 'Human Dignity, Human Rights', in: *First Things* 97 (November 1999), 39-42
- Novick, Peter, *L'épuration française 1944-1949* (Paris 1985)
- Nuville, Louis, 'Contribution à la recherche d'un critérium du domaine respectif d'application de l'article 1er et de l'article 11 de l'ordonnance du 21 avril 1945 sur les biens spoliés', in: *Gazette du Palais* (1946.1), 52-53
- O'Sullivan Committee, *Report of the O'Sullivan Committee on the progress made in the disposal claims in the British Zone of Germany* (London 1951)
- Oven, A. van, 'Rechtsherstel en handel ter beurze', in: *Nederlands Juristenblad* (1946), 209-213; 225-231
- Oven, A. van, 'De invloed der effectenregistratie op het Rechtsverkeer', in: *De Naamloze Vennootschap* (1947-1948), 104-110; 126-131; 144-152
- Oven, A. van, 'De effectenregistratie als middel tot rechtsherstel', in: *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1948), N°s 4019-4022
- Oven, A. van, 'Het systeem van F 272', in: *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1950), N°s 4132-4134
- Oven, A. van, 'De herstelrechtspraak nopens effecten', in: *Nederlands Juristenblad* (1951), 457-467, 481-490
- Oven, A. van, 'Het kernprobleem van het rechtsherstel nopens effecten', in: *Economisch-Statistische Berichten* (1951), 897-900, 914-917
- Oven, A. van, 'De oplossing van het effectenrechtsherstelprobleem', in: *Economisch-Statistische Berichten* (1953), 605-607, 624-628, 772-774
- Pauw, J.L. van der, 'Consignatiekas en Dienst Domeinen' in: W. Scholten et al. (red.), *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoe-den WO-II in Nederland. Deel III* (Leiden 1999), 597-611 (eindrapport commissie-Scholten)
- Perry, Stephen R., 'Tort law', in: Dennis Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Cambridge Mass. 1996), 57-79
- Perry, Stephen R., 'Loss, Agency, and Responsibility for Outcomes: Three Conceptions of Corrective Justice', in: Joel Feinberg en Jules Coleman (ed.), *Philosophy of Law. Sixth Edition* (Belmont Ca. 2000), 439-452
- Philonenko, Maximilien, *Les Actes de Spoliation et le Droit I* (Paris 1946)
- Philonenko, Maximilien, *Les Actes de Spoliation et le Droit II* (Paris 1946)
- Poll, A.A. van der et al., *De handel in effecten gedurende de jaren 1940-1945*, brochure (Amsterdam 1951)
- Poll, A.A. van der et al. *Kamerdebatten bij de Rijksbegroting 1952 inzake Rechtsherstel - Dividendstop - Belening van Effecten - en Speculatiewinstbelasting*, brochure (Amsterdam 1951)
- Polvliet, C.G., 'De recuperatie van gedurende de bezetting van Nederland verloren geraakte buitenlandse effecten', in: *Weekblad voor Privaatrecht, Notaris-ambt en Registratie* (1955), N°s 4387-4389
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, twee delen (Den Haag 1965)
- Prévost, Maurice, 'Étude et commentaire de l'ordonnance du 14 novembre 1944 concernant la réintégration de certains locataires', in: *Gazette du Palais* (1944.2), 28-30
- Prost, Antoine, *Petite histoire de la France au 20e siècle* (Paris 2000)

- Prost, Antoine, Rémi Skoutelsky en Sonia Étienne, *Aryanisation économique et restitutions*, deelrapport van de Mission d'étude sur la spoliation des Juifs de France (Mission-Mattéoli), (Paris 2000)
- Radbruch, Gustav 'Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht' [1946], in: G. Radbruch, *Der Mensch im Recht* (Göttingen 1961), 111-124
- Radbruch, Gustav, 'Die Erneuerung des Rechts', in: *Die Wandlung. Eine Monatschrift* (Heidelberg 1947), 8-16
- Rawls, John, *A Theory of Justice. Revised edition* (Oxford 2000)
- Raz, Joseph, 'The Rule of Law and its Virtue', in: *The Law Quarterly Review* (1977), 195-211
- Raz, Joseph, 'Formalism and the Rule of law', in: Robert P. George (ed.), *Natural Law Theory. Contemporary Essays* (Oxford 1992), 309-340
- Rebholz, Otto, *Waarom handel in Liro-fondsen ?*, brochure (Amsterdam 1950)
- Rémy, Dominique, *Les lois de Vichy. Actes dits 'lois' de l'autorité de fait se prétendant 'gouvernement de l'État français'* (Paris 1992)
- Renselaar, C. van, *De betrokkenheid van de Nederlandsche Bank bij het oorlogse rechtsherstel: een inventarisatie*, onderzoeksrapport WO&E nr 553, De Nederlandsche Bank (Amsterdam 1998)
- Ricoeur, Paul, *Soi-même comme un autre* (Paris 1990)
- Ricoeur, Paul, 'Approches de la personne' [1990], in: P. Ricoeur, *Lectures 2. La contrée des philosophes* (Paris 1992), 203-221
- Ricoeur, Paul, 'Qui est le sujet du droit?', in: P. Ricoeur, *Le Juste* (Paris 1995), 29-40
- Ripstein, Arthur, *Equality, Responsibility, and the Law* (Cambridge 2001)
- Roet, S., 'Het Effecten-rechtsherstel. Slotfase: 1954-1955 in plaats van in het jaar 2000', in: *Bank- en effectenbedrijf* (oktober 1953), 33-36
- Roet, S., 'Het einde van de effectenregistratie in zicht', in: *Bank- en effectenbedrijf*, augustus 1956, 19-23
- Salomons, A.F., *2014 tot 1950. De geschiedenis tot 1950 van de vertrouwensbescherming bij overdracht van roerende zaken door een beschikkingsonbevoegde*, diss. UvA (Deventer 1997)
- Sanders, H., *Het cognossement*, diss. Leiden (Den Haag 1912)
- Sanders, H., 'Enkele opmerkingen over afgekochte levensverzekeringen', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (5 april 1946)
- Sanders, H., 'Het licht breekt door. Afgekochte levensverzekeringen', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (10 mei 1946)
- Sanders, H., 'Verdere ontwikkeling rechtspraak levensverzekeringen. Nog maar één barricade', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (21 juni 1946)
- Sanders, H., 'Afkoopbare polissen. De eerste bres', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (19 juli 1946)
- Sanders, H., 'Levensverzekeringen. Inleveraar "vrijgesproken"', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (25 oktober 1946)
- Sanders, H., 'Het herstel der levensverzekering-polissen', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (25 april 1947)
- Sanders, H., 'Polissen. Men vliege er niet in!!', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (2 mei 1947)
- Sanders, H., 'Polissen. Vrij en geblokkeerd geld. Hoogspanning. Moderne ariërverklaring', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (16 mei 1947)

- Sanders, H., 'Levensverzekeringen. De vrede winnen. Waarschuwing. Vrij en geblokkeerd geld', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15 augustus 1947)
- Sanders, H., 'Geen cessie levensverzekeringen. Overlijdensakten. Centraal testamentenregister', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (24 oktober 1947)
- Sanders, H., 'Rechtsherstel en "Verguizing van het Recht"', in: *Nederlands Juristenblad* (1947), 532-535
- Sanders, H., 'Ad artikel 32 van het Besluit E 100', in: *Nederlands Juristenblad* (1948), 245-246
- Sanders, H., 'Minnelijk herstel levensverzekeringen. Uitkijken blijft de boodschap', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (12 maart 1948)
- Sanders, H., *Dringende wenken en waarschuwingen aan door de bezetter beroofde eigenaren van effecten, met modellen van requesten, in te dienen onderscheidenlijk aan de Afd. Rechtspraak en de Afd. Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel*, brochure (Den Haag 1948)
- Sanders, H., 'Het is kort dag. Hoger beroep eindbeslissingen effectenregistratie', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (9 juli 1948)
- Sanders, H., 'Appelleert! -en gaat niet bij de duivel te biecht-', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (16 juli 1948)
- Sanders, H., 'Effectenregistratie. "Dode mussen" in new look. Nadere wenken omtrent appellen eindbeslissingen', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (30 juli 1948)
- Sanders, H., 'Het komende LIRO aanbod. Revisie vonnis Vis-Dirkzwager', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (23 december 1949)
- Sanders, H., 'Het L.I.R.O. dreigement', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (20 januari 1950)
- Sanders, H., 'De strijd op het Lirogebied. Tegenslag aan het effectenfront - De eerste 50 pCt.', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (2 juni 1950)
- Sanders, H., 'Revisie? of niet?', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (3 oktober 1952)
- Sanders, H., 'De overige Schatzanweisungen', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (12 december 1952)
- Sanders, H., 'De enveloppen van het Waarborgfonds', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (19 juni 1953)
- Sanders, H., 'De aanbieding van het Waarborgfonds en de daling in Wallstreet', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (18 september 1953)
- Sanders, H., 'Rechtsherstel. De weldaad der ontspanning', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (6 november 1953)
- Sanders, H., 'Eindphase van de millioenenslag. Commissie Gedeposseerden tegen L.V.V.S. en V.V.R.A.', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (15 oktober 1954)
- Sanders, H., 'Een nieuwe figuur op het gebied van het rechtsherstel van effecten', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (5 september 1956)
- Sarraute, R. en P. Tager, 'La restitution des biens spoliés dans ses rapports avec le droit commun et les ordonnances des 12 novembre 1943 et 9 août 1944', in: *Gazette du Palais* (1945.2), 23-42
- Sarraute, R. en P. Tager, 'Note', in: *Recueil Dalloz* (1946), Jurisprudence, 83-88
- Sarraute, R. en P. Tager, 'L'ordonnance du 9 juin 1945: Actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle', in: *Gazette du Palais* (1946.1), 53-58

- Sarraute, R. en P. Tager, 'Les grandes controverses en matière de spoliation', in: *Gazette du Palais* (1946.2), 51-67
- Sarraute, R. en P. Tager, 'La controverse judiciaire en matière de spoliation continue et le législateur intervient... sur des points non discutés', in: *Gazette du Palais* (1947.2), 23-33
- Sarraute, R. en P. Tager, 'Les spoliations dans l'état actuel de la jurisprudence, de la législation et du droit conventionnel', in: *Jurisclasseur périodique (Semaine juridique)* (1948.I), doctrine, N° 735
- Sarraute, R. en P. Tager, 'La jurisprudence de la Chambre civile de la Cour de cassation et les questions de spoliation', in: *Gazette du Palais* (1949.2), 37-41
- Sarraute, R. en P. Tager, 'L'état actuel de la législation et de la jurisprudence en matière de spoliations', in: *Jurisclasseur périodique (Semaine juridique)* (1950), N° 881
- Sarraute, R. en P. Tager, 'Du nouveau en matière de spoliation', in: *Gazette du Palais* (1951.1), 18-21
- Sauveplanne, J.G., *De bescherming van de derde verkrijger te goeder trouw van roerende lichamelijke zaken. Preadvies uitgebracht voor de Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking. No. 1* (Deventer 1968)
- Scheltema, M., 'De rechtsstaat', in: J.W.M. Engels et al. (red.), *De rechtsstaat herdacht* (Zwolle 1989), 11-25
- Schie, H.A.J. van, 'Restitution of economic rights after 1945', in: *Dutch Jewish History. Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherlands. November 28 - December 3, 1982* (Jerusalem 1984), 401-420
- Schokking, J.J., 'Rechtsherstel en Verguizing van het Recht', in: *Nederlands Juristenblad* (1947), 453-462
- Scholten, W. et al., *Eerste rapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland* (Leiden 1998)
- Scholten, W. et al. (red.), *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland*, drie delen (Leiden 1999) (eindrapport commissie-Scholten)
- Scholten, W. et al., 'Woord vooraf, conclusies en beleidsaanbevelingen', in: *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland. Deel I* (Leiden 1999), 5-18
- Schoordijk, H.C.F., 'Eggens (1891-1964) en zijn werk', in: H.C.F. Schoordijk en J.M. Smits (red.), *Eggens bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggens* (Overveen 1998), 9-28
- Schwarz, Walter, *Rückerstattung nach den Gesetzen der Alliierten Mächte. Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland. Band I* (München 1974)
- Sepúlveda, Juan Ginés de, *Demócrates Segundo o de las justas causas de la guerra contra los indios*, kritische tweetalige editie van A. Losada (Madrid 1984)
- Smits, J.M., 'J. Eggens (1891-1964)', in: C.J.H. Jansen, J.M. Smits & L.C. Winkel (red.), *16 Juristen en hun filosofische inspiratie* (Nijmegen 2004), 77-86
- Sohlberg, S.M., 'Inkomstenbelasting en Waarborgfonds', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (2 april 1954)
- Stoppelman, H. en H. Sanders, 'Inkomstenbelasting en Waarborgfonds', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (30 april 1954)

- Stoppelman, H. en H. Sanders, 'Einde liquidaties VVRA en LVVS. Beschouwing en verantwoording', in: *Nieuw Israelietisch Weekblad* (27 juni 1956)
- Suyling, J.Ph., 'Grondwet, wetsbesluit en gerechtigheid', in: *RM Themis*, 1950, 373-389
- Swarttouw, C.N.F., *De ontwikkeling van de textielindustrie, de confectie-industrie en den textielhandel, alsmede de textielvoorziening van Nederland gedurende den bezettingstijd 1940-1945*, diss. Nederlandsche Economische Hoogeschool van Rotterdam (Amsterdam 1947)
- Taekema, Sanne, *The Concept of Ideals in Legal Theory*, diss. Tilburg (Tilburg 2000)
- Tammes, H.H., *Rechtsherstel en praktijk inzake effecten*, memorandum (Amsterdam, ongedateerd)
- Terroine, Emile F., *Dans les Geôles de la Gestapo. Souvenirs de la prison de Montluc* (Lyon 1945)
- Teychiné Stakenburg, A.J., 'Mr. G. Nauta, 1884-1967', in: *Rotterdams Jaarboekje 1968* (Rotterdam 1968), 215-219
- Thomas van Aquino, *S. Thomae Aquinatis Opera Omnia ut sunt in indice thomistico additis 61 scriptis ex aliis medii aevi auctoribus curante Roberto Busa S.I.* (Stuttgart-Bad Canstatt 1980)
- Tielhof, Milja van, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de periode van rechtsherstel* (Amsterdam-Antwerpen 2003)
- 'Toelichting op het Besluit Herstel Rechtsverkeer', in: *Toelichtingen op de Besluiten Bezettingsmaatregelen, Herstel Rechtsverkeer en Vijandelijk Vermogen* ('s-Gravenhage 1947), 18-23
- 'Toelichting' op het wetsbesluit F 272, in: *Wetsbesluiten tot stand gekomen tusschen 24 juni – 23 november 1945 met toelichtingen* ('s-Gravenhage 1947), 584-594
- Udo de Haes, J.J., 'De bevrijdende verjaring in het bankwezen', in: *Bank- en Effectenbedrijf* (november 1992), 18-20
- Veraart, W.J., 'Effecten', in: W. Scholten et. al. (red.), *Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland. Deel II*, Leiden, 1999, 239-440 (eindrapport commissie-Scholten)
- Veraart, Wouter, 'Sanders contra Liefinck. De ongelijke strijd om het rechtsherstel in de jaren van wederopbouw', in: Conny Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002), 173-208
- Vereniging voor de Effectenhandel, *120 jaar beurshandel in vogelvlucht. Vereniging voor de Effectenhandel 1876-1996* (Amsterdam 1996)
- Vercors, J.B., *Les animaux dénaturés* (Paris 1952)
- Verhey, Elma, *Kind van de rekening. Het rechtsherstel van de joodse oorlogswezen* (Amsterdam 2005)
- Verheyde, Philippe, *Les mauvais comptes de Vichy. L'aryanisation des entreprises juives* (Paris 1999)
- Vles, H., 'Artikel 32 van het Besluit E 100', in: *Nederlands Juristenblad* (1948) 232-233

- Vries, Joh. de, *Een Eeuw vol effecten. Historische schets van de Vereniging voor de Effectenhandel en de Amsterdamse Effectenbeurs 1876-1976* (Amsterdam 1976)
- Vries, Joh. de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. Vijfde deel. De Nederlandsche Bank van 1914 tot 1948. Trips Tijdvak 1931-1948 onderbroken door de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1994)
- Vroom, A.M., 'Artikel 33 van E 100', in: *Nederlands Juristenblad* (1948), 556-559
- Warning, M.M., *Inventaris van de archieven van de afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel 1945-1971* (Den Haag 1973)
- Weehuizen, C., 'De praktijk van rechtsherstel en beheer. Het rechtsherstel met betrekking tot onroerend goed', in: *Rechtsherstel. Half-maandelijks orgaan van de Raad voor het Rechtsherstel* (1947, tweede jaargang), 141-142; 173-175
- Weehuizen, C., 'De praktijk van beheer en herstel. Over de Besluiten Bezettingsmaatregelen, Herstel Rechtsverkeer en Vijandelijk Vermogen (II)', in: *Rechtsherstel. Half-maandelijks orgaan van de Raad voor het Rechtsherstel* (1947, tweede jaargang), 225-229
- Weehuizen, C., 'De praktijk van beheer en herstel. Herziening', in: *Rechtsherstel. Half-maandelijks orgaan van de Raad voor het Rechtsherstel* (derde jaargang, 1947), 349-353
- Weil-Curiel, André, *Règles de savoir vivre à l'usage d'un jeune juif de mes amis* (Paris 1945)
- Weil-Curiel, André en Raymond Castro, *Spoliations et restitutions. Commentaire théorique et pratique de la législation relative aux spoliations* (Paris 1945)
- Weinrib, Ernest J., *The Idea of Private Law* (Cambridge Mass. 1995)
- Wentholt, W., *Memorandum inzake de rechtsgevolgen van het effectenverkeer in bezettingstijd. Een oplossing van de netelige vraagstukken waartoe "rechtsherstel" leidt?*, brochure (Amsterdam 1950)
- Wesel, Uwe, *Geschichte des Rechts. Von den Frühformen bis zum Vertrag von Maastricht* (München 1997)
- Westerman, Pauline, 'Regels en principes. Historische voorwaarden voor de rechtsstaat', in: J.W.M. Engels et al. (red.), *De rechtsstaat herdacht* (Zwolle 1989), 27-41
- Westerman, Pauline, 'Means and Ends', in: W.J. Witteveen et al. (ed.), *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design* (Amsterdam 1999), 145-168
- Wiarda, G.J., *Drie typen van rechtsvinding. Bewerkt en van een nabeschouwing voorzien door T. Koopmans* (Deventer 1999)
- Wieacker, Franz, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung* (Göttingen 1996)
- Wijckerheld Bisdom, C.R.C., 'Artikel 33 E 100', in: *Nederlands Juristenblad* (1947), 643-644
- Wijnen, H. van, 'Onfrisse strijd over joodse effecten', in: *NRC Handelsblad* (25 augustus 1997)
- Willems, W., *Rechtsherstel-extremisten en de Amsterdamse effectenbeurs. Bespreking van het L.V.V.S.-aanbod en een kritische behandeling van de W.P.N.R.-artikelen van Prof. Mr. G. de Grooth*, brochure (Amsterdam 1950)

- Winkel, L.C., 'Die stoische *οἰκείωσις*-Lehre und Ulpian's Definition der Gerechtigkeit', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* (1988), 669-679
- Winkel, Laurens C., 'Parerga et paralipomena ad errorem iuris', in: Martin J. Schermaier et al. (Hrsg.), *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag* (Köln Weimar Wien 2002)
- Winston, Kenneth I., 'Three Models for the Study of Law', in: W.J. Witteveen et al. (ed.), *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design* (Amsterdam 1999), 51-77
- Witteveen, W.J., 'Rediscovering Fuller: An Introduction', in: W.J. Witteveen et al. (ed.), *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design* (Amsterdam 1999), 21-48
- Witteveen, W.J., 'Laws of Lawmaking', in: W.J. Witteveen et al., *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design* (Amsterdam 1999), 312-345
- Zaltbommel, L.K. van, *De betekenis van het recht als systeem*, diss. VU (Zwolle 1993)
- Zimmermann, Reinhard, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition* (Oxford-New York 1996)

Wetgeving

NEDERLAND

Verordeningen van de Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete (Seyss-Inquart), zoals gepubliceerd in het Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen Gebiete¹

Verordening van 24 juni 1940 betreffende de behandeling van vijandelijk vermogen, Vo. 26/1940

Verordening van 13 september 1940 betreffende de regeling van de rechtspositie van ambtenaren en overig personeel, alsmede van bepaalde beëdigde personen, Vo. 137/1940

Verordening van 20 september 1940 houdende bepalingen ter verkrijging van een overzicht van vereenigingen van personen en stichtingen zonder economisch doel, Vo. 145/1940

Verordening van 22 oktober 1940 betreffende het aangeven van ondernemingen, Vo. 189/1940

Verordening van 10 januari 1941 betreffende de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede, Vo. 6/1941

Verordening van 12 maart 1941 tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven, Vo. 48/1941

Verordening van 31 maart 1941 betreffende de opheffing van de deviezengrens tusschen het Duitse Rijk en het bezette Nederlandsche gebied, Vo. 65/1941

Verordening van 27 mei 1941 tot verwijdering van joden uit het agrarische bedrijfsleven, Vo. 102/1941

Verordening van 28 februari 1941 ten einde te komen tot een herordening op het gebied van de niet commercieele vereenigingen en stichtingen, Vo. 41/1941

Verordening van 8 augustus 1941 betreffende de behandeling van het joodsche geldelijke vermogen ('eerste Liro-verordening'), Vo. 148/1941

Verordening van 11 augustus 1941 betreffende het joodsche grondbezit, Vo. 154/1941

Verordening van 22 oktober 1941 betreffende de regeling van het uitoefenen van een beroep door joden, Vo. 198/1941

---

1 In aansluiting aan de hoofdttekst, wordt in dit overzicht van de in Nederland door de Duitse bezetter uitgevaardigde verordeningen de Nederlandse benaming aangehouden.

Verordening van 22 oktober 1941 betreffende het deelnemen van joden aan verenigingen en stichtingen zonder economisch doel, Vo. 199/1941

Verordening van 22 oktober 1941 betreffende het doen verrichten van arbeid in joodsche huishoudingen, Vo. 200/1941

Verordening van 21 mei 1942 betreffende de behandeling van joodsche vermogenswaarden ('tweede Liro-verordening'), Vo. 58/1942

Verordening van 19 april 1943 betreffende de aanzegging van de opeischbaarheid van voor hypotheken gedekte geldvorderingen van joodsche natuurlijke of rechtspersonen of verenigingen van personen, Vo. 37/1943

Verordening van 11 juni 1943 betreffende de beëindiging van verzekeringsovereenkomsten van joden, Vo. 54/1943

Wetgeving van de Nederlandse regering in Londen en van de Nederlandse wetgever na de bevrijding van Nederland

Besluit van 17 september 1944, houdende vaststelling van het Besluit bezettingsmaatregelen, *Stb.* E 93

Besluit van 17 september 1944, houdende vaststelling van het Besluit herstel rechtsverkeer, *Stb.* E 100

Besluit van 20 oktober 1944, houdende vaststelling van het Besluit Vijandelijk Vermogen, *Stb.* E 133

Besluit van 9 november 1945, houdende vaststelling van het Besluit op de Materieele Oorlogsschaden 1945, *Stb.* F 255

Besluit van 16 november 1945, tot wijziging van het Besluit herstel rechtsverkeer en van het Besluit Vijandelijk Vermogen, *Stb.* F 272

Wet van 30 augustus 1946, houdende regeling in zake overname Rijksmarken, *Stb.* G 226

Wet van 30 augustus 1946, houdende regeling in zake uiterlijke kenmerken van effecten of onderdeelen daarvan, *Stb.* G 227

Besluit van 8 januari 1947, houdende vaststelling van een Algemeene Maatregel van Bestuur in zake uiterlijke kenmerken van effecten, *Stb.* H 7

Wet van 18 juli 1947, houdende regeling in zake herstel vermogensovergang Rijksmarkengebied *Stb.* H 251

Wet van 15 januari 1948, houdende voorzieningen in zake het Waarborgfonds Rechtsherstel en in zake de effectenregistratie, *Stb.* I 21

Wet van 2 juni 1949, houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten, *Stb.* J 227

Wet van 7 januari 1971, houdende regelen inzake de opheffing van de Afdeling Effectenregistratie van de Raad voor het Rechtsherstel, *Stb.* (1971), 1

Rechtsherstelregeling voor Nederlandsch-Indië

Besluit van 3 mei 1947, houdende vaststelling van een Ordonnantie herstel rechtsverkeer, *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* (8 mei 1947), N° 70

FRANKRIJK

Duitse verordeningen in de bezette zone, zoals gepubliceerd in het Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich

Verordnung über die ordnungsmässige Geschäftsführung und Verwaltung von Unternehmungen und Betrieben in den besetzten Gebieten der Niederlande, Belgiens, Luxemburgs und Frankreichs vom 20. Mai 1940, *VOBIF* (4 juli 1940)

Verordnung über Maßnahmen gegen Juden vom 27. September 1940, *VOBIF* (30 september 1940)

Zweite Verordnung über Maßnahmen gegen Juden vom 18. Oktober 1940, *VOBIF* (20 oktober 1940)

Dritte Verordnung über Maßnahmen gegen Juden vom 26. April 1941, *VOBIF* (5 mei 1941)

Vierte Verordnung über Maßnahmen gegen Juden vom 28. Mai 1941, *VOBIF* (10 juni 1941)

Verordnung vom 17. Dezember 1941 über eine Geldbuße der Juden, *VOBIF* (20 december 1941)

Verordnung vom 2. Dezember 1942 über den Verfall des Vermögens von Juden deutscher oder ehemals deutscher Staatsangehörigkeit zu Gunsten des Deutschen Reiches, *VOBIF* (9 december 1942)

Verordnung vom 15. September 1943 über den Verfall des Vermögens von Juden, die Angehörige des ehemaligen Polnischen Staates waren, zu Gunsten des Deutschen Reiches, *VOBIF* (27 september 1943)

Verordnung vom 15. September 1943 über den Verfall des Vermögens von Juden, die Angehörige des Protektorats Böhmen und Mähren waren, zu Gunsten des Deutschen Reiches, *VOBIF* (27 september 1943)

Vichy-wetgeving

Loi du 22 juillet 1940 relative à la révision des naturalisations, *JORF* (23 juli 1940)

Loi du 23 juillet 1940 relative à la déchéance de la nationalité à l'égard des Français qui ont quitté la France, *JORF* (24 juli 1940)

Loi du 27 août 1940, portant abrogation du décret-loi du 21 avril 1939, *JORF* (30 augustus 1940)

Loi du 3 octobre 1940 portant statut des juifs, *JORF* (18 oktober 1940)

Loi du 4 octobre 1940 sur les ressortissants étrangers de race juive, *JORF* (18 oktober 1940)

Loi du 7 octobre 1940 portant abrogation du décret du Gouvernement de la défense nationale du 24 octobre 1870 et fixant le statut des juifs indigènes des départements de l'Algérie, *JORF* (8 oktober 1940)

Loi du 2 février 1941 relative aux pouvoirs des administrateurs provisoires des entreprises privées de leurs dirigeants, *JOEF* (9 februari 1941)

Loi du 29 mars 1941 créant un commissariat général aux questions juives, *JOEF* (31 maart 1941)

Loi du 2 juin 1941 remplaçant la loi du 3 octobre 1940 portant statut des juifs, *JOEF* (14 juni 1941)

Loi du 22 juillet 1941 relative aux entreprises, biens et valeurs appartenant aux juifs, *JOEF* (26 augustus 1941)

Loi du 29 novembre 1941 instituant une union générale des Israélites de France, *JOEF* (2 december 1941)

Loi du 23 mars 1944 relative au fonds de solidarité destiné à venir en aide aux juifs indigents, *JOEF* (4 mei 1944)

Noord-Afrikaanse wetgeving (tijdperk generaal Giraud)

Déclaration et ordonnance du 14 mars 1943 relatives aux mesures prises à l'encontre des juifs, *Journal Officiel du Commandement en chef français* (18 maart 1943)

Ordonnance du 14 mars 1943 portant abrogation du décret du 24 octobre 1870 relatif au status des indigènes de l'Algérie, *Journal Officiel du Commandement en chef français* (18 maart 1943)

Arrêté du Gouverneur Général de l'Algérie du 3 Avril 1943, *Journal Officiel de l'Algérie* (6 april 1943)

Wetgeving van 'la France libre' in de bezettingsjaren en van de Franse wetgever na de bevrijding

Communication relative à la déclaration signée par les gouvernements alliés sur le pillage des pays occupés, *Journal Officiel de la France Combattante* (20 januari 1943)

Ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle, *JORF* (18 november 1943)

Ordonnance du 21 avril 1944, portant organisation des pouvoirs publics en France après la libération, *JORF* (22 april 1944)

Ordonnance du 9 août 1944 relative au retablisement de la légalité républicaine sur le territoire continental, *JORF* (10 augustus 1944)

Ordonnance du 16 octobre 1944 relative à la restitution par l'administration des domaines de certains biens mis sous séquestre, *JORF* (17 oktober 1944)

Ordonnance du 14 novembre 1944 portant application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi et sous son contrôle, *JORF* (15 november 1944)

Ordonnance du 14 novembre 1944 concernant la réintégration de certains locataires, *JORF* (15 november 1944)

Ordonnance du 30 décembre 1944 portant modification de la loi du 10 janvier 1936 sur les groupes de combat et milices privées, *JORF* (31 december 1944)

Ordonnance du 21 avril 1945 portant deuxième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle et édictant la restitution aux victimes de ces actes de ceux de leurs biens qui ont fait l'objet d'actes de disposition, *JORF* (22 april 1945)

Ordonnance du 9 juin 1945, portant troisième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation et édictant la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi à son profit, *JORF* (10 juni 1945)

Loi N° 47-1090 du 19 juin 1947 modifiant et complétant art. 11 de l'ordonnance [...] du 21 avril 1945 portant deuxième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 [...], *JO* (20 juni 1947)

Loi N° 47-1091 du 19 juin 1947 modifiant et complétant l'ordonnance du 21 avril 1945 portant deuxième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 [...], *JO* (20 juni 1947)

Loi N° 48-978 du 16 juin 1948 portant aménagements fiscaux, *JO* (17 juni 1948)

Archieven

Toelichting

Hieronder volgt een lijst van archieven in Nederland en in Frankrijk die in het kader van dit onderzoek werden geraadpleegd, met een enkele verwijzing naar of summiere indicatie van daarin aanwezige bronnen, die in het kader van dit onderzoek werden geconsulteerd. Zie voor alle precieze verwijzingen naar inventarisnummers, mappen, dozen en dossiers, de voetnoten in de hoofdtekst.

NEDERLAND

ABN Amro, Historisch Archief

Archieven Amsterdamsche Bank en Robaver
– diverse documenten uit de bezettingstijd

De Nederlandsche Bank, Archief

– 2.2/160/1: Rechtsherstelprocedures versus DNB. Correspondentie en notities 1951

Nationaal Archief, 's-Gravenhage

Archief Commissie Gedeposseerden, 1946-1957, toeg.nr. 2.19.042.56
– bevat onder meer correspondentie en pleitnota's van mr. H. Sanders

Archief Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Effectenregistratie: Personeelsarchief, 1945-1971, toeg.nr. 2.09.25

Archief Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak 1945-1967 (1971), toeg.nr. 2.09.48.02

Archief Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Secretariaat: Rechtspraak; Onroerende Goederen; Persoonsdossiers, 1945-1971, toeg.nr. 2.09.26

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

Archief J. Eggens, toeg.nr. 235b

- bevat notulen en documenten van de Commissie Herstel Rechtsverkeer (commissie-Eggens)

Archief M.H. Bregstein, toeg.nr. 212^e

- ‘Liro-nota effecten’ in: doos 20 (g)
- bevat nota’s uit de illegaliteit over het naoorlogs rechtsherstel

Archief A. Flesche, toeg.nr. 097

- bevat financiële overzichten van Liro, Sarphatistraat

Documentatie II, toeg.nr. 49

- *Niederländische Grundstücksverwaltung*
- Landelijke Hypotheekbank
- N° 1213: nota A.J. van der Leeuw, ‘De behandeling van aan joden toebehorende vermogenswaarden tijdens en na de oorlog’

Varia:

- Notitie voor het geschiedwerk No. 123: A.J. van der Leeuw, ‘Gründung, Ziel und Tätigkeit der Landelijke Hypotheekbank NV’
- Voorbereiding Hoofdw. 33 Effectenhandel, door A.E. Cohen, 31 december 1952

Nederlandse Vereniging van Banken, Archief

Archief Amsterdamsche Bankiersvereniging

- Notulen vergaderingen Algemeen Bestuur 1941

Ministerie van Financiën, Archief

Archief van de afdeling Bewindvoering/ afdeling Juridische Zaken en Bewindvoering/ directie bewindvoering van de Administratie van de Administratie /Algemeen Beheer der Generale Thesaurie, (1940), 1945-1954 (1965): dit archief werd inmiddels overgebracht naar het Nationaal Archief, toeg.nr. 2.08.52

- bevat documenten over de totstandkoming van F 272 en afwikkeling van het rechtsherstel effecten

Archief van de directie Bewindvoering, (1934) 1954-1965 (1982): dit archief wordt in 2005 overgebracht naar het Nationaal Archief, toeg.nr. 2.08.53

Ministerie van Justitie, Archief

- Wetten 472: documenten m.b.t. afwikkeling rechtsherstel effecten
- 650/013/III/01
- 650/013/V: bevat onder meer de nota die C.F. Overhoff in december 1947 uitbracht aan de Afdeling Effectenregistratie

Stichting Vereniging voor de Effectenhandel, Beleidsarchieven van de Vereniging voor de Effectenhandel

Beleidsarchief

- doss. 2530: 'Rechtsherstel t.a.v. ontvreemde effecten gedurende WO II'
- notulen bestuursvergaderingen 1941

Historisch Ledenarchief

- doss. 5068: 'Ledendossier LIRO': bevat onder meer correspondentie tussen Liro en derden

FRANKRIJK**Archives Nationales**

C-serie: parlementaire geschiedenis

- C 15269; 94001/682: vroege concepten Franse rechtsherstelverordening
- C 15269; 94001/691: idem
- C 15280: voorbereiding rechtsherstelverordening van 21 april 1945

AJ 38-serie: Commissariat Général des Questions Juives (CGQJ) et Service des restitutions

- AJ 38/3626: Correspondentie van E. Terroine
- AJ 38/5628: Correspondentie van de chef du Service des restitutions

Fonds René Cassin, toeg.nr. 382 AP

- inv.nr. 72: onder meer rapport-Dumesnil de Gramont van augustus 1944
- inv.nr. 74: diverse nota's van René Cassin

Conseil d'Etat, Archief

- D 785, 65ab 'Nullités': documentatie m.b.t. eerste concepten Franse rechtsherstelverordening
- D 785, 'Spoliations'/ map 'spoliations': rijk dossier met documentatie over de totstandkoming van de rechtsherstelverordening van 21 april 1945

Uittreksel uit Besluit Herstel Rechtsverkeer (E 100), zoals gewijzigd bij F 272

Besluit van 17 September 1944 (Stb. n° E 100), houdende vaststelling van het Besluit herstel rechtsverkeer, gewijzigd bij Besluit van 16 November 1945 (Stb. n° F 272) en de Wetten van 16 Januari 1947 (Stb. n° H 22) en van 18 Juli 1947 (Stb. n° H 251).

WIJ WILHELMINA, BIJ DE GRATIE GODS, KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, ENZ.

Op de voordracht van Onze Ministers voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk, van Algemeene Zaken, van Buitenlandsche Zaken, van Justitie, van Binnenlandsche Zaken, van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van Financiën, van Oorlog, van Marine, van Waterstaat, van Handel, Nijverheid en Landbouw, van Scheepvaart en Visscherij, van Sociale Zaken, van Koloniën en van Onzen Minister zonder Portefeuille van 16 september 1944, N° 644/G 20/AO;

Overwegende, dat het noodzakelijk is, bijzondere regelen vast te stellen ten aanzien van het herstel van het rechtsverkeer en het rechtsherstel in verband met de bevrijding van het Rijk in Europa;

Overwegende, dat zich hier een geval voordoet van spoedeischeden aard, als voorzien in artikel 50 der Surinaamsche Staatsregeling en in artikel 50 der Curaçaosche Staatsregeling, waarin de Staten van Suriname en van Curaçao niet kunnen worden gehoord;

Overwegende, dat zich hier dringende omstandigheden voordoen, waarin de Buitengewone Raad van Advies niet kan worden gehoord;

Hebben goedgevonden en verstaan:

HOOFDSTUK I

Algemeene bepalingen.

Art. 1 – Voor de toepassing van dit besluit en de daarop berustende bepalingen wordt verstaan onder:

1. „de Raad”, de Raad genoemd in artikel 4;
2. „rechtsbetrekking”, iedere vermogensrechtelijke betrekking;
3. „rechtspersoon”, iedere maat- en vennootschap, vereeniging, stichting, fonds en privaatrechtelijke instelling, in den ruimsten zin, ook indien de rechtspersoonlijkheid daaraan in andere wetten niet mocht zijn toegekend of daaraan uitdrukkelijk mocht zijn onthouden;
als rechtspersoon wordt mede beschouwd een in het Koninkrijk gevestigd filiaal of bijkantoor van een niet in het Koninkrijk gevestigde rechtspersoon of onderneming; de Raad kan bepalen, dat een ander privaatrechtelijk lichaam of een aan een persoon toebehoorende onderneming of een onderdeel daarvan voor de toepassing van dit besluit of van een deel daarvan als rechtspersoon dient te worden aangemerkt;

4. „statuten”, iedere akte van oprichting of een andere regeling van de organisatie van een rechtspersoon;
5. „bestuur”, alle organen eener rechtspersoon met uitzondering van een algemeene vergadering van leden of van aandeelhouders of van groepen van leden of van aandeelhouders;
6. „vijandelijk gebied”, vijandelijk rechtsgebied, door den vijand bezet gebied, alsmede gebied, dat krachtens Ons besluit van 27 Maart 1941 (Staatsblad, N° B 30) met vijandelijk gebied op één lijn is gesteld;
7. „de bijzondere omstandigheden”, de omstandigheden, welke direct of indirect het gevolg zijn van eenige oorlogshandeling, van de bezetting van gebied van het Koninkrijk door den vijand, van de bevrijding van zoodanig gebied en in het algemeen alle omstandigheden, welke op eenigerlei wijze verband houden met of het gevolg zijn van de deelneming van het Koninkrijk aan den oorlog;
8. „verkrijging om niet”, een- verkrijging waarvoor geen tegenprestatie is verricht, alsmede een verkrijging, die voortspruit uit een overeenkomst, welke kennelijk niet ten volle mede in het belang van den vervreemder is gesloten;
9. „verkrijging onder bezwarenden titel”, een verkrijging die niet is een verkrijging om niet;
10. „ingezetene van het Koninkrijk”, een natuurlijk persoon wonende of verblijfhoudende in het Koninkrijk, een rechtspersoon in het Koninkrijk gevestigd of aldaar haar bedrijf uitoefenende, alsmede iedere persoon, die door Ons voor de uitvoering van dit besluit of een deel daarvan als ingezetene van het Koninkrijk wordt aangemerkt;
11. „ingezetene van het Rijk in Europa”, een natuurlijk persoon, wonende of verblijfhoudende in het Rijk in Europa, een rechtspersoon, in het Rijk in Europa gevestigd of aldaar haar bedrijf uitoefenende, alsmede iedere persoon die door Ons voor de uitoefening van dit besluit of een deel daarvan als ingezetene van het Rijk in Europa wordt aangemerkt;
12. „Onze Ministers”, de Ministers met de uitvoering van dit besluit belast.

Art. 2 – De bepalingen van dit besluit zijn, voorzover uit derzelver inhoud niet anders blijkt, toepasselijk op alle ingezetenen van het Rijk in Europa, Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao en op alle Nederlanders en Nederlandsche onderdanen, die zich buiten vijandelijk gebied bevinden.

Art. 3 – 1. Door Ons of van Onzentwege door Onze Ministers gezamenlijk kan op voordracht van den Raad worden beslist, dat in bepaalde gevallen of in bepaalde categorieën van gevallen een of meer bepalingen van dit besluit buiten toepassing blijven.

2. Door Ons of van Onzentwege door Onze Ministers kunnen verdere bepalingen worden vastgesteld, ten einde een goede uitvoering van dit besluit te verzekeren.

HOOFDSTUK II

Van den Raad voor het Rechtsherstel.

Art. 4 – 1. Er is een Raad voor het Rechtsherstel. Hij is gevestigd te 's-Gravenhage.

2. De Raad bezit rechtspersoonlijkheid.

3. De Raad is verdeeld in afdelingen. Wij bepalen het aantal afdelingen van den Raad en omschrijven haar taak, voorzover die niet bij dit besluit wordt omschreven. De Raad zal in ieder geval omvatten de volgende afdelingen:

- I. de afdeling rechtspraak;
- II. de afdeling effectenregistratie;
- III de afdeling beheer;
- IV de afdeling voorzieningen voor afwezigen;
- V de afdeling voorzieningen voor rechtspersonen;

VI de afdeling onroerende goederen.

De afdeling beheer, de afdeling voorzieningen voor afwezigen en de afdeling voorzieningen voor rechtspersonen kunnen worden samengevoegd tot één afdeling, welke met de taak van deze drie afdelingen belast is.

4. De leden van den Raad en de Secretaris worden door Ons benoemd. Een der leden wordt door Ons als voorzitter aangewezen.

5. Ter vertegenwoordiging van de overzeesche gebiedsdeelen worden in den Raad een aantal leden, tenminste één voor ieder dezer gebiedsdeelen, door Ons aangewezen.

6. De leden, bedoeld in het vijfde lid, hebben zitting in alle afdelingen; voorzover mogelijk wordt aan de behandeling van zaken, welke een der overzeesche gebiedsdeelen of deszelfs ingezetenen onmiddellijk aangaan, deelgenomen door een lid dat het betrokken gebiedsdeel vertegenwoordigt.

7. De voorzitter en de leden der afdeling rechtspraak worden als zoodanig door Ons benoemd. Zij zijn onafzetbaar gedurende den werkingsduur van dit besluit, behoudens het bepaalde in artikel 120. Wij kunnen plaatsvervangende leden van de afdeling rechtspraak benoemen; het bepaalde in den vorigen zin is op hen van toepassing. De overige leden van den Raad kunnen te allen tijde door Ons worden geschorst en ontslagen.

8. De Raad heeft een dagelijksch bestuur, bestaande uit den voorzitter van den Raad en de voorzitters van de afdelingen. De secretaris van den Raad is secretaris van het dagelijksch bestuur. De uitvoering van de taak van den Raad geschiedt, voor zoover zij niet aan een der afdelingen is opgedragen, door het dagelijksch bestuur, hetwelk ook de werkwijze en de organisatie van den Raad regelt met inachtneming van de bepalingen van dit besluit. Het dagelijksch bestuur waakt voor de handhaving van de eenheid van 's Raads beleid. De afdelingen van den Raad, behoudens de afdeling rechtspraak, zijn gehouden de aanwijzingen van het dagelijksch bestuur in acht te nemen.

9. Wij bepalen, in welke afdeling of afdelingen de leden van den Raad als lid of plaatsvervangend lid zitting zullen nemen, en wie als voorzitter of plaatsvervangend voorzitter der afdelingen zullen optreden.

10. De Raad is bevoegd een afdeling of een zijner leden aan te wijzen om hem voor alle of voor bepaalde handelingen te vertegenwoordigen. Voorzover de Raad niet anders bepaalt, vertegenwoordigt de Voorzitter of hij die hem vervangt, den Raad in en buiten rechte.

11. Het Rijk waarborgt de financiële verplichtingen van den Raad.

Art. 5 – 1. De Raad heeft tot taak de uitvoering van dit besluit. Aan den Raad kan ook worden opgedragen de uitvoering van andere besluiten.

2. Voorts gaan op hem op een nader door Ons te bepalen tijdstip over de taak, de rechten en de verplichtingen van de Commissie, bedoeld in artikel 46 van Ons besluit van 7 Juni 1940 (Staatsblad n° A 6) gevestigd ter plaatse waar de Koninklijke Nederlandsche Regering Hare werkzaamheden uitoefent. Deze Commissie houdt op te bestaan op het tijdstip van voormelden overgang.

Art. 6 – 1. De Raad, met uitzondering van de afdeling rechtspraak, is verplicht de aanwijzingen van Onze Ministers op te volgen.

2. Wij behouden Ons voor nadere algemeene regelen te stellen met betrekking tot de taak van den Raad.

[...]

Art. 17 – 1. De Raad is bevoegd aan zijn besluiten voorwaarden of tijdsbepalingen te verbinden en daaraan terugwerkende kracht te verleenen.

2. De Raad is bevoegd zijn genomen besluiten te wijzigen, in te trekken en daarin gestelde voorwaarden en tijdsbepalingen te wijzigen en in te trekken, een en ander voorzover niet bij of krachtens dit besluit anders wordt bepaald.

Art. 18 – 1. De besluiten van den Raad hebben in het geheele Koninkrijk dezelfde kracht als een rechterlijke uitspraak. Zij worden alom in het Koninkrijk als een rechterlijk vonnis ten uitvoer gelegd, ook door over- of inschrijving van het besluit of een uittreksel in openbare registers. De grossen, die ten uitvoer worden gelegd, moeten aan het hoofd voeren de woorden: “In naam der Koningin”. (Rv. 430 v.)

2. Het in het eerste lid bepaalde geldt eveneens voor de besluiten van een lichaam, dat ingevolge een op grond van artikel 164 uitgevaardigde regeling met de uitvoering van die regeling of van dit besluit in een overzeesch gebiedsdeel is belast.

3. De in de voorafgaande leden bedoelde besluiten zijn, tenzij de Raad of het lichaam in zijn besluit uitdrukkelijk het tegendeel bepaalt, uitvoerbaar bij voorraad, al of niet tegen borgtocht of onder zekerheidsstelling.

4. De Raad kan op verzoek van belanghebbenden ook na de uitspraak bevelen, dat uitvoering bij voorraad niet dan tegen borgtocht of onder zekerheidsstelling zal geschieden.

5. Van de besluiten van de afdeelingen van den Raad, met uitzondering van die der afdeeling rechtspraak, staat hooger beroep open bij de afdeeling rechtspraak, behoudens in gevallen waarin dit uitdrukkelijk is uitgesloten.

6. De termijn van hooger beroep bedraagt : voor ingezetenen van het Rijk in Europa, 30 dagen; voor niet-ingezetenen van het Rijk in Europa, 90 dagen.

Art. 19 – 1. De gewone rechter is onbevoegd kennis te nemen van vorderingen of verzoeken, tot behandeling waarvan krachtens dit besluit de Raad bevoegd is.

2. De presidenten der arrondissements-rechtbanken zijn onbevoegd in kort geding voorzieningen bij voorraad te treffen, welke maatregelen inhouden, die behooren tot de bevoegdheid van den Raad.

3. De onbevoegdheid wordt slechts uitgesproken, indien daarop door een partij beroep wordt gedaan; dit beroep moet voor alle weren worden voorgedragen.

4. Van de uitspraak omtrent dit beroep op onbevoegdheid is hooger beroep noch cassatie toegelaten.

5. Indien de Raad zich onbevoegd heeft verklaard, is de gewone rechter bevoegd van de zaak kennis te nemen.

HOOFDSTUK III

Van Regeling van Rechtsbetrekkingen en Rechtsherstel

Art. 20 – Voor de toepassing van de bepalingen van dit hoofdstuk wordt onder „eigenaar” mede begrepen de gewezen eigenaar en onder „ingezetene” de gewezen ingezetene.

Art. 21 – 1. De bevoegdheden, in de volgende artikelen van dit hoofdstuk aan den Raad toegekend, kunnen worden uitgeoefend op grond van een schriftelijk verzoek daartoe, door of namens een belanghebbende ingediend.

2. De termijn binnen welken verzoekschriften, als bedoeld in het eerste lid, moeten worden ingediend, wordt door den Raad vastgesteld en bekend gemaakt in de *Nederlandsche Staatscourant*.

3. De den Raad in de volgende artikelen van dit hoofdstuk toegekende bevoegdheden kunnen ook ambtshalve, zelfs na afloop van den ingevolge het vorige lid vastgestelden termijn, door den Raad worden uitgeoefend.

Art. 22 – Bij de toepassing van de bepalingen van dit hoofdstuk oordeelt de Raad naar redelijkheid en billijkheid.

Art. 23 – 1. De Raad is bevoegd tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa tot stand gekomen of gewijzigde rechtsbetrekkingen geheel of gedeeltelijk nietig te verklaren, gewijzigd vast te stellen of daarvan, als zij onbepaald zijn, den inhoud te bepalen, indien

- a. deze rechtsbetrekkingen bestaan tusschen personen, waarvan ten minste één ingezetene van het Koninkrijk is, of deze rechtsbetrekkingen tot voorwerp hebben een zaak of een recht, zich binnen het Koninkrijk bevindende, en daarnevens
- b. naar het oordeel van den Raad het achterwege laten van zoodanig ingrijpen in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk ware.

2. De Raad is bevoegd tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa te niet gegane rechtsbetrekkingen geheel of gedeeltelijk, al of niet in gewijzigden vorm, te doen herleven, indien

- a. deze rechtsbetrekkingen bestaan hebben tusschen personen, waarvan ten minste één ingezetene van het Koninkrijk is of ten tijde van het te niet gaan der rechtsbetrekking ingezetene van het Koninkrijk was of deze rechtsbetrekkingen tot voorwerp hebben gehad een zaak, welke zich binnen het Koninkrijk bevindt of ten tijde van het te niet gaan van de rechtsbetrekking binnen het Koninkrijk bevond, en daarnevens
- b. naar het oordeel van den Raad het achterwege laten van zoodanig ingrijpen in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk ware.

3. Het bepaalde in het eerste en het tweede lid is niet van toepassing op rechtsbetrekkingen ten aanzien waarvan de nietigverklaring, de gewijzigde vaststelling, de bepaling van den inhoud of de herleving, in verband met de bijzondere omstandigheden door Ons in andere hoofdstukken van dit besluit of bij andere besluiten anders is geregeld.

Art. 24 – De Raad is bevoegd, in verband met de geheele of gedeeltelijke nietigverklaring, de gewijzigde vaststelling, de bepaling van den inhoud of de herleving van rechtsbetrekkingen, rechtshandelingen, welke het ontstaan, de wijziging of het teniet gaan van deze rechtsbetrekkingen hebben veroorzaakt geheel of gedeeltelijk nietig te verklaren of daarvan den inhoud gewijzigd vast te stellen.

Art. 25 – Indien naar het oordeel van den Raad de rechtsbetrekkingen, bedoeld in artikel 23, zijn tot stand gekomen, gewijzigd of te niet gegaan door of tengevolge van handelingen, tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa in vijandelijk gebied verricht

- a. onder dwang, bedreiging of onbehoorlijken invloed van of vanwege den vijand,
- b. onder dwang, bedreiging of onbehoorlijken invloed van of vanwege personen of instanties, door of vanwege den vijand met macht bekleed of met meer macht bekleed dan hun voor de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa toekwam, of
- c. zonder geoorloofde oorzaak of op grond van een maatregel van den bezetter, ten aanzien waarvan door Ons of van Onzentwege is bepaald, dat hij geacht wordt nimmer van kracht te zijn geweest,

wordt, behoudens blijk van het tegendeel, aangenomen, dat het achterwege laten van het ingrijpen, bedoeld in artikel 23, in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk ware.

Art. 26 – Bij de toepassing van de artikelen 23 en 24 regelt de Raad, met inachtneming van het bepaalde in de artikelen 27 tot en met 38, tevens de gevolgen van de geheele of gedeeltelijke nietigverklaring, de gewijzigde vaststelling, de bepaling van den inhoud of de herleving der rechtsbetrekkingen en van de geheele of gedeeltelijke nietigverklaring of de vaststelling van den inhoud der rechtshandelingen, een en ander zoowel tusschen de daarbij direct betrokken partijen als tegenover derden.

Art. 27 – 1. Indien ten aanzien van een rechtshandeling de Raad gebruik maakt van één der bevoegdheden, bedoeld in artikel 24, kan de Raad bevelen, dat zaken of rechten, waarvan het bezit door of tengevolge van zoodanige rechtshandeling voor den eigenaar is verloren gegaan, aan hem worden teruggegeven, tenzij de zaak of het recht zich bevindt in het bezit van een persoon, die aannemelijk maakt, dat hij de zaak of het recht te goeder trouw en onder bezwarenden titel van een derde heeft verkregen.

2. Niettemin kan teruggave ook in laatstbedoeld geval worden bevolen, indien de zaak of het recht voor den eigenaar een aanmerkelijk grootere waarde heeft dan voor den bezitter.

3. De teruggave, bedoeld in het eerste lid, geschiedt zonder dat aan den bezitter eenige schadevergoeding wordt toegekend, tenzij de Raad meent, dat er bijzondere redenen zijn voor een andere beslissing

4. De teruggave, bedoeld in het tweede lid, geschiedt slechts tegen betaling door den eigenaar aan den bezitter van de door den Raad vast te stellen waarde der zaak voor den bezitter.

5. Indien de eigenaar, wiens zaak of recht ingevolge het bepaalde in het eerste of het tweede lid wordt teruggegeven, bij of tengevolge van een rechtshandeling, waardoor of tengevolge waarvan het bezit voor hem was verloren gegaan, eenige tegenprestatie heeft ontvangen, kan de Raad bepalen, dat de teruggave geschiedt onder de voorwaarde, dat de eigenaar aan den Staat of aan dengene van wien hij haar heeft ontvangen, deze tegenprestatie of een door den Raad te begrooten bedrag ter waarde van ten hoogste deze tegenprestatie heeft voldaan.

Art. 28 – Indien de teruggave van een overgedragen zaak of recht wordt bevolen, worden tevens nietig verklaard de zakelijke rechten, die daarop sedert het verlies van het bezit voor den eigenaar zijn gevestigd, tenzij de zakelijk gerechtigde aannemelijk maakt, dat hij zijn recht te goeder trouw en onder bezwarenden titel heeft verkregen.

Art. 29 – De Raad bepaalt of en in hoeverre en, eventueel, onder welke voorwaarden bij de teruggave persoonlijke rechten, welke derden ten aanzien van de zaak of het recht te goeder trouw onder bezwarenden titel mochten hebben verkregen, in stand blijven.

Art. 30 – De Raad bepaalt, of en in hoeverre teruggave zal plaats vinden van de vruchten van de zaken of de rechten, welke ingevolge het bepaalde in dit hoofdstuk worden teruggegeven.

Art. 31 – Gelijke bescherming, als in de artikelen 27, 28 en 29 wordt verleend aan hem, die te goeder trouw onder bezwarenden titel een zaak of een recht heeft verkregen, wordt verleend aan hem, die te goeder trouw om niet heeft verkregen, mits de verkrijger aannemelijk maakt, dat hij zijn recht onmiddellijk, dan wel middellijk tengevolge van een reeks van overdrachten te goeder trouw, afleidt van een rechtsvoorganger, die te goeder trouw onder bezwarenden titel de zaak of het recht heeft verkregen.

Art. 32 – 1. Voor de toepassing van de bepalingen van dit en het volgende hoofdstuk kan goede trouw slechts worden aangenomen, indien degenen op wiens goede trouw een beroep wordt gedaan, niet wist, noch redelijkerwijze had behooren te vermoeden, dat het bezit van de zaak of van het recht voor den eigenaar was verloren gegaan tengevolge van een rechtshandeling als bedoeld in artikel 25.

2. Voor de toepassing van de bepalingen van dit en het volgende hoofdstuk wordt goede trouw niet verondersteld, doch moet deze door degenen, die zich daarop beroept, worden aannemelijk gemaakt.

Art. 33 – 1. Een schuldenaar, die jegens een schuldeischer, al of niet onder voorwaarden, tot betaling gehouden was en tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa ingevolge een toen bestaande verplichting aan een ander dan dien schuldeischer heeft betaald, blijft bevrijd, ook indien de rechtshandeling, door of tengevolge waarvan het bezit der inschuld voor den schuldeischer verloren ging, door den Raad wordt nietigverklaard.

2. Insgelijks blijft bevrijd hij, die jegens een eigenaar, al of niet onder voorwaarde, gehouden was tot afgifte van een zaak of een recht en deze zaak of dit recht tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa ingevolge een toen bestaande verplichting aan een ander heeft afgegeven, ook indien de rechtshandeling, door of tengevolge waarvan het recht om de afgifte te vorderen voor den eigenaar verloren ging door den Raad wordt nietigverklaard.

3. De Raad kan van het bepaalde in het eerste en tweede lid afwijken, indien hij van oordeel is, dat er bijzondere redenen zijn op grond waarvan de schuldenaar of hij die tot afgifte verplicht was, betaling, onderscheidenlijk afgifte, had moeten weigeren.

Art. 34 – 1. In de gevallen, waarin niettegenstaande de Raad gebruik maakt van een der bevoegdheden, bedoeld in artikel 24,

- a. teruggave van zaken, rechten of vruchten, als bedoeld in de artikelen 27 en 30, niet wordt bevolen, – omdat deze tenietgegaan of onvindbaar zijn, of omdat zij zich bevinden in het bezit van een persoon, die dezelve te goeder trouw en onder bezwarenden titel van een derde heeft verkregen, of op grond van het bepaalde in artikel 33, dan wel omdat de Raad om andere redenen geen termen aanwezig heeft geacht om de teruggave te bevelen – ,
- b. zoodanige teruggave wordt bevolen onder instandhouding van op de zaak of het recht gevestigde zakelijke rechten of ten aanzien daarvan verkregen persoonlijke rechten,
- c. zoodanige teruggave slechts wordt bevolen tegen het verrichten van een betaling door den eigenaar aan den bezitter — hetzij wegens de bijzondere redenen, bedoeld in artikel 27, derde lid, hetzij op grond van het bepaalde in artikel 27, vierde lid,
- d. blijkt, dat de zaken, rechten of vruchten, welke teruggave wordt bevolen, een waardevermindering hebben ondergaan, waarvan aannemelijk is, dat zij, indien de zaken, rechten of vruchten in het bezit van den eigenaar waren gebleven, niet zou zijn voorgekomen,

zal de Raad den eigenaar een schadevergoeding toewijzen.

2. Tot betaling van deze schadevergoeding zijn allen, die sedert het tijdstip, waarop het bezit voor den eigenaar is verloren gegaan, de zaak, het recht of de vruchten in hun bezit hebben gehad, hoofdelijk aansprakelijk, voorzover niet hun goede trouw aannemelijk is gemaakt.

3. Het bedrag dezer schadevergoeding is gelijk aan de schade, welke de eigenaar lijdt, doordat hij de zaak of het recht niet, niet onbezwaard, of slechts tegen het verrichten van een betaling terugontvangt.

Art. 35 – De Raad houdt afzonderlijk aantekening van de ingevolge het bepaalde in artikel 34 toegekende schadevergoedingen, van de personen aan wie en de personen tegen wie zij worden toegewezen, alsmede van de gronden waarop zij zijn toegewezen.

Art. 36 – 1. Dit hoofdstuk is niet van toepassing op het rechtsherstel met betrekking tot effecten, die ingevolge hoofdstuk IV moeten worden geregistreerd, voorzover dat hoofdstuk afwijkende voorschriften geeft.

2. Dit hoofdstuk is evenwel in zijn geheel van toepassing op rechtsbetrekkingen of rechtshandelingen ten aanzien van effecten, als bedoeld in het eerste lid, welke niet op de wijze, als in hoofdstuk IV is bepaald, ter toetsing kunnen komen.

3. Wanneer rechtsbetrekkingen of rechtshandelingen betrekking hebben zoowel op effecten als bedoeld in het eerste lid, als op andere zaken of rechten, is behoudens het bepaalde in het tweede lid – dit hoofdstuk alleen van toepassing, voorzover betreft die andere zaken of rechten.

Art. 37 – Tot een nader door Ons te bepalen tijdstip wordt voor de toepassing van dit besluit de termijn, gesteld in het tweede lid van artikel 2014 van het Burgerlijk Wetboek, als niet geschreven beschouwd.

Art. 38 – Het bepaalde in dit hoofdstuk is van toepassing, ook indien met betrekking tot de in dit hoofdstuk bedoelde rechtsbetrekkingen of rechtshandelingen tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa een rechterlijke of arbitrale uitspraak is gewezen, een bindend advies is gegeven, of een dading is getroffen.

HOOFDSTUK IV

Van effecten.

TITEL I

Algemeene bepalingen.

Art. 39 – Voor de toepassing van dit hoofdstuk en van de daarop berustende bepalingen wordt verstaan onder:

1. effecten: aandeele, obligaties, pandbrieven, certificaten van aandeele, van obligaties of van andere waarden, depotfractiebewijzen, winst- en oprichtersbewijzen, optiebewijzen en soortgelijke waardepapieren, inschrijvingen in schuld- en aandeeleregisters en soortgelijke rechten, voorts schatkistbiljetten en -promessen, anticipatiebiljetten en soortgelijke verhandelbare schuldbekentenissen van staten en andere publiekrechtelijke lichamen, een en ander voorzoover deze effecten voor den aanvang van den termijn, bedoeld in artikel 42, lid 5, zijn uitgegeven en niet voor 10 Mei 1940 hun geldigheid hebben verloren;

recepissen, uitgegeven ter latere verwisseling tegen definitieve stukken, worden met de definitieve stukken gelijkgesteld;

Wij behouden Ons voor, met inachtneming van het in de voorgaande zinsneden bepaalde, nader vast to stellen wat onder effecten wordt begrepen;
2. binnenlandsche effecten: effecten, uitgegeven door of ten laste van:
  - a. Nederland, Nederlandsch-Indië, Suriname, Curaçao, provinciën, gemeenten, waterschappen of andere publiekrechtelijke lichamen in het Koninkrijk;
  - b. vennootschappen, maatschappijen, fondsen, vereenigingen, organisaties, instellingen of andere al dan niet rechtspersoonlijkheid bezittende lichamen, gevestigd binnen het Koninkrijk;

onder binnenlandsche effecten worden mede verstaan depotfractiebewijzen en certificaten van aandeele, van obligaties of van andere waarden, uitgegeven door binnen het Koninkrijk gevestigde Trust- en Administratiekantoren en soortgelijke instellingen, ongeacht of de oorspronkelijke effecten als binnenlandsch in den zin van dit besluit worden aangemerkt;
3. buitenlandsche effecten: effecten, uitgegeven door of ten laste van anderen dan de onder 2 genoemden;
4. couponblad: het coupon- of dividendblad van een effect met inbegrip van den eventueelen talon; waar wordt gesproken over coupons, worden daaronder mede verstaan dividendbewijzen;
5. bezitter: hij, die zelf of door een derde een effect bezit, alsof het hem toebehoorde;
6. tegenwoordige bezitter: hij, die bezitter is op het tijdstip van de inlevering krachtens artikel 43 of, voorzoover betreft effecten, die niet worden ingeleverd, op het tijdstip van de aanmelding krachtens artikel 44;
7. vroegere bezitter: hij, die te eeniger tijd al of niet met zijn wil het bezit van een effect heeft verloren;
8. tegenwoordige zakelijk gerechtigde: hij die zakelijk gerechtigde is op het tijdstip van de inlevering krachtens artikel 43, of, voorzoover betreft effecten, die niet worden ingeleverd, op het tijdstip van de aanmelding krachtens artikel 44;
9. vroegere zakelijk gerechtigde: hij, die te eeniger tijd al of niet met zijn wil een zakelijk recht op een effect heeft verloren;
10. leden van de Vereeniging voor den Effectenhandel: leden van de Vereeniging voor den Effectenhandel (Bedrijfsgroep Effectenhandel), van de tot deze bedrijfsgroep behorende vakgroepen, alsmede zij, die lid waren van de Vereeniging voor den Effectenhandel te Amsterdam, van de Vereeniging van Effectenhandelaren te Rot-

terdam of van den Bond voor den Geld- en Effectenhandel in de Provincie te 's-Gravenhage; een en ander, voorzover het lid niet is geplaatst op een door Onzen Minister van Financiën vast te stellen lijst;

11. inleveringskantoren: de door de afdeling effectenregistratie aan te wijzen kantoren, waar de inlevering moet plaats vinden;
12. uitgevende instelling: hij, door wien of te wiens laste een effect is uitgegeven.

Art. 40 – 1. Voor zoover niet uitdrukkelijk anders is bepaald, is de afdeling effectenregistratie belast met de uitvoering van het bepaalde in dit hoofdstuk.

2. De afdeling effectenregistratie is bevoegd, met inachtneming van het in dit besluit bepaalde nadere regelen te stellen voor de uitvoering van de bepalingen van dit hoofdstuk.

3. De afdeling effectenregistratie neemt de aanwijzingen in acht, welke haar door Onze Ministers van Financien en van Justitie rechtstreeks worden gegeven.

4. De afdeling effectenregistratie is rechtspersoon.

5. Zij wordt, voorzover zij niet anders bepaalt, in en buiten rechten vertegenwoordigd door haar voorzitter.

TITEL II

Van registratie.

Art. 41 – Door de afdeling effectenregistratie worden geregistreerd:

- a. alle binnenlandsche effecten, waar deze zich ook bevinden;
- b. alle buitenlandsche effecten, die op eenig tijdstip gedurende den termijn, bedoeld in artikel 42, vijfde lid:
  - 1° zich bevinden binnen het Koninkrijk; of
  - 2° zich bevinden buiten het Koninkrijk, doch waarvan de tegenwoordige bezitter ingezetene van het Koninkrijk is; of
  - 3° zich bevinden buiten het Koninkrijk ten name dan wel ten behoeve van een ingezetene van het Koninkrijk, voorzover niet vallende onder 2°.

Art. 42 – 1. De tegenwoordige bezitter van een effect, als bedoeld in artikel 41, alsmede iedere feitelijke houder van een zoodanig effect op eenig tijdstip gedurende den inleveringstermijn is verplicht hetzelve in de macht van de afdeling effectenregistratie te brengen.

2. Van de verplichting, bedoeld in het eerste lid, zijn vrijgesteld:

- a. de bewaarnemer, indien deze het effect uiterlijk zeven dagen voor den afloop van den inleveringstermijn aan zijn bewaargever teruggeeft;
- b. de pandhouder, wiens pandrecht eindigt door de voldoening van zijn vordering en die alsdan uiterlijk zeven dagen voor den afloop van den inleveringstermijn aan zijn verplichting tot teruggave voldoet.

3. Indien de hierboven onder *a* en *b* bedoelde bewaarnemer of pandhouder zelf inleveringskantoor is, mag hij het effect niet afgeven, tenzij, in opdracht van den rechthebbende, aan een ander inleveringskantoor.

4. Het voldoen aan de verplichting, bedoeld in het eerste lid, kan namens dengene, die daartoe verplicht is, geschieden door een ieder, ook al is deze daartoe niet gemachtigd.

5. De afdeling effectenregistratie bepaalt den termijn, binnen welken aan de in het eerste lid genoemde verplichtingen moet worden voldaan.

[...]

TITEL III

Van erkenning en herstel van recht.

Art. 52 – 1. Met betrekking tot alle effecten, ten aanzien van welke een aanvraag tot herstel van recht, een aangifte als bedoeld in de artikelen 46 of 47 of een aangifte wegens verlies of beschadiging ingevolge het Effectenvernieuwingsbesluit 1941 is gedaan, wordt, indien deze aangiften of aanvragen hetzij onderling, hetzij met de aanmelding door den tegenwoordigen bezitter of feitelijkten houder van het effect ingevolge artikel 44 of met de aanmelding door een zakelijk gerechtigde in strijd blijken te zijn, door de afdeling effectenregistratie verricht hetgeen naar haar oordeel noodig is ter vaststelling van de rechtsverhoudingen met betrekking tot het effect. Hetzelfde geschiedt, indien om eenige andere reden twijfel rijst ten aanzien van de juistheid der gegevens, voorkomende in een aanmelding door den tegenwoordigen bezitter.

2. De afdeling effectenregistratie kan toestaan, dat de mededeelingen, vervat in een aanmelding of een aanvraag tot herstel van recht, of gedaan door dengene, die het effect in de macht van de afdeling effectenregistratie heeft gebracht, binnen een door haar te bepalen termijn worden verbeterd, aangevuld of ingetrokken. Het einde van zulk een termijn kan later worden gesteld dan het einde van de termijnen, bedoeld in het eerste lid van artikel 44 en in artikel 45.

Art. 53 – 1. Behoudens het bepaalde in artikel 56 verleent de afdeling effectenregistratie erkenning van den eigendom aan hem, ten name van wien als tegenwoordigen bezitter aanmelding van een effect overeenkomstig het bepaalde in artikel 44 heeft plaats gevonden, behalve:

- a. wanneer de betrokkene niet of niet uitsluitend voor zich zelve als eigenaar blijkt te bezitten; in dit geval wordt degene, te wiens behoeve hij bezitter blijkt te zijn, geheel dan wel mede als eigenaar erkend, voorzover de bepalingen van dit artikel zich daartegen overigens niet verzetten;
- b. wanneer de betrokkene, hoewel bezitter als eigenaar zijnde, het bezit, onderscheidenlijk het eigendomsrecht blijkt uit te oefenen ten behoeve of voor rekening van een ander, die volgens de bepalingen van dit artikel niet voor erkenning als eigenaar in aanmerking zou komen; een en ander tenzij de afdeling effectenregistratie bijzondere redenen aanwezig acht, om den tegenwoordigen bezitter niettemin te erkennen;
- c. wanneer het effect krachtens het bepaalde bij de Wet herstel vermogens overgang Rijksmarkengebied (*Stb.* 1947 n° H 251), het Besluit Vijandelijk Vermogen dan wel ingevolge verbeurdverklaring in eigendom op den Staat is overgegaan;
- d. wanneer het effect zonder geldige reden niet overeenkomstig het bepaalde in artikel 42 in de macht van de afdeling effectenregistratie is gebracht;
- e. wanneer met betrekking tot het effect een aanvraag tot herstel van recht of een aangifte, als bedoeld in een der artikelen 46 of 47, dan wel een nog niet door afgifte van een duplicaat gevolgde aangifte wegens verlies of beschadiging ingevolge het Effectenvernieuwingsbesluit 1941 heeft plaats gevonden.

2. In de in het vorige lid onder *e* bedoelde gevallen wordt degene, ten name van wien als tegenwoordige bezitter aanmelding heeft plaats gehad, slechts als eigenaar erkend, voorzover het aldaar onder *a* tot en met *d* bepaalde zich er niet tegen verzet, en voorzover bovendien aannemelijk wordt gemaakt, dat hij, hetzij

- a. voor 10 Mei 1940 reeds eigenaar was volgens het destijds geldende recht, hetzij
- b. het effect na 9 Mei 1940 heeft verkregen door levering uit een algemeenen effectenvoorraad, mits zijn aanspraak op zoodanige levering was ontstaan voor 10 Mei 1940, hetzij
- c. het effect na 9 Mei 1940 te goeder trouw onder bezwarenden titel heeft verkregen, hetzij,

- d.* het effect na 9 Mei 1940 te goeder trouw om niet heeft verkregen en zijn recht hierop onmiddellijk, dan wel middellijk tengevolge van een onafgebroken reeks overdrachten te goeder trouw, afleidt van een rechtsvoorganger, die voldeed aan een der onder *a*, *b* of *c* genoemde voorwaarden, of wel onmiddellijk afleidt van de uitgevende instelling zelve, hetzij,
- e.* het effect na 9 Mei 1940 heeft verkregen door gebruikmaking van een verwisselingsaanbod, mits ten aanzien van het ter verwisseling ingeleverde effect voldaan was aan een der onder *a*, *b*, *c* of *d* genoemde voorwaarden.

3. Bij de toepassing van het in het voorafgaande lid onder *c* en *d* bepaalde wordt, voorzover het een effect aan toonder betreft, degene, die het effect in regelmatig beursverkeer heeft verkregen, behoudens tegenbewijs vermoed te goeder trouw te zijn, met dien verstande, dat de afdeeling effectenregistratie bevoegd is om, ingeval zij zulks om bijzondere redenen noodzakelijk acht, ook ambtshalve aanvullend bewijs van deze goede trouw te vorderen.

4. Onder verkrijging in regelmatig beursverkeer wordt verstaan verkrijging overeenkomstig de aan een Nederlandsche beurs geldende reglementen en gebruiken, waarbij de opdracht van den verkrijger is uitgevoerd door een lid van de Vereeniging voor den Effectenhandel. Onder verkrijging in regelmatig beursverkeer wordt begrepen verkrijging op een in Nederland gehouden openbare effectenveiling.

5. Gemis aan goede trouw bij dengene, die middellijk of onmiddellijk in opdracht van een ander een effect heeft verkregen, geldt als gemis aan goede trouw van dien ander. Voorzover degene, die aldus in opdracht van een ander heeft verkregen, was een lid van de Vereeniging voor den Effectenhandel kan gemis aan goede trouw bij dit lid echter niet worden aangenomen op grond van een handeling of het nalaten van een handeling, waartoe dit lid ingevolge de voor hem geldende reglementen en gebruiken gehouden was, tenzij de afdeeling effectenregistratie bijzondere redenen aanwezig acht op grond waarvan het betrokken lid zich desondanks anders had moeten gedragen.

6. Indien de tegenwoordige bezitter het effect als fiduciair eigenaar houdt ten behoeve van een derde, kan hij dezen in het geding roepen, en kan deze alsdan in zijn plaats door de afdeeling effectenregistratie als tegenwoordige bezitter worden beschouwd. Blijkt het recht van den derde uit een door den fiduciairen eigenaar uitgegeven effect aan toonder, dan kan het door den fiduciairen eigenaar gehouden effect worden aangemerkt als een effect aan toonder, ook indien het zelf niet aan toonder luidt.

Art. 54 – 1. Behoudens het bepaalde in artikel 56 verleent de afdeeling effectenregistratie herstel in den eigendom aan den vroegeren bezitter, door wien een aanvraag hiertoe is gedaan, of ten aanzien van wien een aangifte overeenkomstig het bepaalde in artikel 46 heeft plaats gehad, mits aan elk der navolgende voorwaarden is voldaan:

- a.* dat aan den tegenwoordigen bezitter geen erkenning van den eigendom wordt verleend;
- b.* dat aannemelijk wordt gemaakt, dat het recht van den vroegeren bezitter is ontstaan op een der wijzen, genoemd in artikel 53, tweede lid, onder *a* tot en met *e*, en dat de vroegere bezitter het bezit van het effect sindsdien anders dan op rechtmatige wijze heeft verloren;
- c.* dat er geen andere vroegere bezitter is, te wiens aanzien hetzelfde aannemelijk wordt gemaakt en die dit bezit later heeft verloren;
- d.* dat de vroegere bezitter niet blijkt te vallen onder het bepaalde in artikel 53, eerste lid, onder *a* of *b*; indien zulks wel het geval blijkt te zijn, vinden die voorschriften toepassing;
- e.* dat het recht van den vroegeren bezitter niet krachtens het Besluit Vijandelijk Vermogen of ingevolge verbeurdverklaring in eigendom op den Staat is overgegaan.

2. De afdeeling effectenregistratie kan, wanneer zulks in verband met het aan een vroegeren bezitter te verlenen herstel in den eigendom haar noodzakelijk voorkomt, de bevoegdheden uitoefenen, welke volgens hoofdstuk III aan den Raad toekomen.

3. De afdeling effectenregistratie kan hare uitspraak aanhouden, totdat een ter zake dienend geschilpunt door den gewonen rechter zal zijn beslist.

Art. 55 – 1. De erkenning van den tegenwoordigen bezitter als eigenaar van een effect brengt van rechtswege mede de erkenning van de op dit effect rustende zakelijke rechten, behoudens:

- a. wanneer de zakelijk gerechtigde blijkt te vallen onder het bepaalde in artikel 53, eerste lid, onder *a* of *b*, in welk geval die voorschriften toepassing vinden; of
- b. wanneer zijn recht krachtens het Besluit Vijandelijk Vermogen of ingevolge verbeurdverklaring in eigendom op den Staat is overgegaan; of
- c. wanneer het zakelijk recht door den als eigenaar erkende wordt betwist; dan wel
- d. wanneer met betrekking tot het zakelijk recht een aanvraag tot herstel van recht of een aangifte, als bedoeld in een der artikelen 46 of 47, heeft plaats gevonden.

2. Doet een der gevallen, in het eerste lid onder *c* of *d* bedoeld, zich voor, dan wordt de tegenwoordige zakelijk gerechtigde slechts als zoodanig erkend, voor zoover het aldaar onder *a* en *b* bepaalde zich er niet tegen verzet, en voor zoover bovendien aannemelijk wordt gemaakt, dat hetzij

- a. hij reeds voor 10 Mei 1940 zakelijk gerechtigde was volgens het destijds geldende recht, hetzij
- b. zijn zakelijk recht na 9 Mei 1940 is gevestigd op een effect, verkregen door levering uit een algemeenen effectenvoorraad, mits zijn aanspraak op zoodanig zakelijk recht was ontstaan voor 10 Mei 1940, hetzij
- c. hij het zakelijk recht na 9 Mei 1940 te goeder trouw onder bezwarenden titel heeft verkregen, hetzij
- d. hij het zakelijk recht na 9 Mei 1940 te goeder trouw om niet heeft verkregen en dat hij zijn recht onmiddellijk, dan wel middellijk tengevolge van een onafgebroken reeks van overdrachten te goede trouw, afleidt van een rechtsvoorganger, die voldeed aan een der onder *a*, *b* of *c* genoemde voorwaarden, hetzij
- e. zijn zakelijk recht na 9 Mei 1940 is gevestigd op een effect, verkregen door gebruikmaking van een verwisselingsaanbod, mits hij op het ter verwisseling ingeleverde effect een zakelijk recht had, dat voldeed aan een der onder *a*, *b*, *c* of *d* genoemde voorwaarden.

3. Ingeval de tegenwoordige bezitter van een als aangemeld geregistreerd effect niet als eigenaar wordt erkend, worden de op dit effect rustende zakelijke rechten niettemin erkend, indien tevens is voldaan aan elk der navolgende voorwaarden:

- a. dat de zakelijk gerechtigde niet blijkt te vallen onder het bepaalde in artikel 53, eerste lid, onder *a* of *b*; indien zulks wel het geval blijkt te zijn, vinden die voorschriften toepassing;
- b. dat zijn recht niet krachtens het bepaalde bij de Wet herstel vermogensovergang Rijksmarkengebied (*Stb.* 1947 n° H 251), het Besluit Vijandelijk Vermogen of ingevolge verbeurdverklaring in eigendom op den Staat is overgegaan;
- c. dat aannemelijk wordt gemaakt, dat het zakelijk recht voldoet aan een der voorwaarden, gesteld in het tweede lid.

4. De vroegere zakelijk gerechtigde, door wien een aanvraag tot herstel in zijn recht of ten aanzien van wien een aangifte overeenkomstig het bepaalde in artikel 46 is gedaan, wordt in zijn recht hersteld, mits aan elk der navolgende voorwaarden is voldaan:

- a. dat aannemelijk wordt gemaakt, dat hij zijn recht heeft verkregen op een der wijzen in het tweede lid genoemd en dat hij het sindsdien anders dan op rechtmatige wijze heeft verloren;
- b. dat er geen andere zakelijk gerechtigde is, te wiens aanzien hetzelfde aannemelijk wordt gemaakt en die zijn recht later heeft verloren;
- c. dat hij niet blijkt te vallen onder het bepaalde in artikel 53, eerste lid, onder *a* of *b* – indien zulks wel het geval blijkt te zijn, vinden die voorschriften toepassing – en

zijn recht niet krachtens het bepaalde in het Besluit Vijandelijk Vermogen of ingevolge verbeurdverklaring in eigendom op den Staat is overgegaan;

- d. dat herstel in het zakelijk recht geen ongerechtvaardigde inbreuk maakt op de rechten van den eigenaar of van een zakelijk gerechtigde.

5. De bepalingen van artikel 54, tweede en derde lid, zijn van overeenkomstige toepassing.

Art. 56 – Erkenning en herstel van recht kunnen geweigerd worden, indien degene, door wien of te wiens behoeve een effect is aangemeld, onderscheidenlijk erkenning of herstel van recht is verzocht, in gebreke blijft te voldoen aan eenigen eisch, gesteld krachtens artikel 11.

Art. 57 – 1. De afdeeling effectenregistratie kan aan de erkenning, onderscheidenlijk het herstel van recht als last of voorwaarde verbinden, dat een door haar te bepalen vergoeding zal worden betaald of andere prestatie zal worden geleverd, hetzij aan degenen, die door de erkenning, onderscheidenlijk het herstel van recht schade lijden, hetzij aan den Staat.

2. De afdeeling effectenregistratie kan ook dan aan den vroegeren bezitter of zakelijk gerechtigde herstel van recht verlenen, onderscheidenlijk ten gunste van den in zijn recht herstelden bezitter een zakelijk recht niet erkennen, ingeval het recht van den tegenwoordigen bezitter of zakelijk gerechtigde is verkregen overeenkomstig het bepaalde in artikel 53, tweede lid of artikel 55, tweede of derde lid, mits het effect of het recht voor eerstgenoemde een aanmerkelijk grootere waarde heeft dan voor den tegenwoordigen bezitter of zakelijk gerechtigde. Artikel 27, vierde lid, vindt overeenkomstige toepassing.

Art. 58 – Door het herstel van de rechten van den vroegeren bezitter overeenkomstig het bepaalde in artikel 54 komt op den in zijn recht herstelden eigenaar van een niet volgestort aandeel de plicht tot volstorting te rusten. De uit zijn recht ontzette tegenwoordige bezitter wordt alsdan van den plicht tot volstorting ontslagen, tenzij de afdeeling effectenregistratie om bijzondere redenen anders bepaalt.

Art. 59 – 1. De vroegere bezitter of zakelijk gerechtigde, die tengevolge van de erkenning van het recht van den tegenwoordigen bezitter of van een zakelijk gerechtigde, dan wel tengevolge van het herstel van het recht van een anderen vroegeren bezitter of zakelijk gerechtigde niet of niet volledig in zijn recht kan worden hersteld, is gerechtigd tot een schadevergoeding. Gelijke aanspraak kan worden toegekend aan den vroegeren bezitter of zakelijk gerechtigde, wanneer aan het herstel van recht, overeenkomstig het bepaalde in artikel 57 een last of voorwaarde wordt verbonden. Het bedrag der geleden schade wordt op den voet van artikel 34, derde lid, door de afdeeling effectenregistratie vastgesteld.

2. Tot vergoeding van de aldus vastgestelde schade zijn hoofdelijk gehouden:

- a. degene, die door onrechtmatige verwerving van den eigendom of onrechtmatige vestiging van het zakelijk recht de omstandigheden heeft teweeg gebracht waardoor de rechthebbende niet, niet volledig of slechts onder een last of voorwaarde in zijn recht wordt hersteld;
- b. degenen, die, als rechtverkrijgenden of anderszins, opzettelijk hebben medegewerkt aan het ontstaan of het voortbestaan van de omstandigheden, waardoor de rechthebbende niet, niet volledig of slechts onder een last of voorwaarde in zijn recht wordt hersteld.

3. Voor zoover degene, die ingevolge het bepaalde in het tweede lid onder b aansprakelijk zou zijn, is een lid van de Vereeniging voor den Effectenhandel, kan zijn gehoudenheid tot schadevergoeding evenwel niet worden aangenomen op grond van een handeling of het nalaten van een handeling, waartoe dit lid ingevolge de voor hem geldende reglementen en gebruiken gehouden was, tenzij de afdeeling effectenregistratie bijzondere redenen aanwezig acht, op grond waarvan het betrokken lid zich desondanks anders had moeten gedragen.

4. Het bepaalde in artikel 35 is van overeenkomstige toepassing.

Art. 60 – De afdeeling effectenregistratie doet zoo spoedig mogelijk bij aangeteekend schrijven aan ieder, ten name van wien als tegenwoordigen bezitter een effect is aangemeld, alsmede aan iederen tegenwoordigen zakelijk gerechtigde, wiens recht niet wordt

erkend, en aan ieder, door wien of te wiens aanzien een aanvraag of aangifte tot herstel van recht als vroegeren bezitter of vroegeren zakelijk gerechtigde is ingediend, mededeeling van haar beslissing. In geval de erkenning, onderscheidenlijk het herstel van recht wordt geweigerd, geeft zij een summier opgaven van de gronden harer beslissing. Tevens geeft zij in iedere beslissing een aanduiding, aan wien het couponblad, onderscheidenlijk het effect, zal worden uitgeleverd; zulks brengt zij mede ter kennis van het inleveringskantoor.

Art. 61 – 1. Na de beslissing omtrent erkenning of herstel van recht wordt het ingeleverde couponblad of het ingeleverde effect uitgeleverd aan dengene, die daarop recht heeft.

2. De afdeling effectenregistratie is bevoegd ten verzoeken van Onzen Minister van Financiën of een door dezen aangewezen ambtenaar de uitlevering op te schorten.

3. De inleveringskantoren zijn aansprakelijk voor de uitlevering aan den daartoe gerechtigde.

TITEL IV.

Van effecten en rechten, ten aanzien waarvan geen erkenning plaatsvindt, en van de afgifte van duplicaten.

Art. 62 – 1. Behoudens het bepaalde in artikel 71 gaat een geregistreerd effect, ten aanzien waarvan noch het eigendomsrecht van den tegenwoordigen bezitter is erkend, noch een vroegere bezitter in het eigendomsrecht is hersteld, van rechtswege in eigendom over op den Staat.

2. Eveneens gaat, voor zoover mogelijk, op den Staat in eigendom over een zakelijk recht, dat niet is erkend, voor zoover daardoor geen ongerechtvaardigde inbreuk wordt gemaakt op de rechten van den eigenaar of van een zakelijk gerechtigde.

3. De wijze, waarop de ingevolge het bepaalde in de voorgaande leden door den Staat verkregen waarden worden verdeeld over de gebiedsdeelen van het Koninkrijk, zal nader bij de wet worden geregeld.

Art. 63 – 1. Van ieder effect, waarvan het ingeleverde couponblad moet worden uitgeleverd aan een ander dan dengene, die het heeft ingeleverd, is de houder verplicht den mantel en eventuele andere ontbrekende deelen op eerste aanmaning van de afdeling effectenregistratie bij deze of bij het desbetreffende inleveringskantoor in te leveren.

2. De houder van een als aangemeld doch niet-ingeleverd geregistreerd effect, welks tegenwoordige bezitter niet als eigenaar wordt erkend, is verplicht op eerste aanmaning van de afdeling effectenregistratie het geheele effect bij deze of bij een inleveringskantoor in te leveren. Gelijke verplichting geldt, indien het recht van den tegenwoordigen bezitter wordt erkend, doch het erkende zakelijk recht van een derde of het zakelijk recht, waarin een derde is hersteld, uitlevering van het effect aan dezen derde vereischt.

3. Ingeval het effect op naam luidt, is degene, te wiens name het is gesteld of die daartoe uit anderen hoofde is gerechtigd, verplicht om op eerste aanmaning van de afdeling effectenregistratie de formaliteiten te vervullen, welke noodig zijn om den erkenden of in zijn recht herstelden eigenaar of zakelijk gerechtigde of den Staat de uitoefening hunner rechten volledig mogelijk te maken.

4. Ingeval van niet-voldoening aan één der in dit artikel genoemde verplichtingen heeft de afdeling effectenregistratie de bevoegdheid de uitlevering van de door of ten name van dengene, die in gebreke is gebleven, ingeleverde couponbladen van andere effecten voor onbepaalde tijd op te schorten.

Art. 64 – 1. Van de als niet-aangemeld geregistreerde effecten, alsmede van alle effecten ten aanzien waarvan niet is voldaan aan een of meer der verplichtingen, in het voorgaande artikel bedoeld, doet de afdeling effectenregistratie opgave aan Onzen Minister van Financiën.

2. Onze Minister van Financiën is belast met de bekendmaking in de *Nederlandsche Staatscourant* en op zoodanige andere wijze, als door hem kan worden bepaald, van de hem ingevolge het voorgaande lid verstrekte opgaven.

3. Door de in het voorgaande lid bedoelde bekendmaking in de *Nederlandsche Staatscourant* verliest het desbetreffende effect zijn geldigheid.

4. Indien het betreft een binnenlandsch effect, is de uitgevende instelling verplicht ten verzoeken van de afdeeling effectenregistratie een duplicaat, voorzien van de nog niet betaalbare coupons, aan haar af te geven, ter uitlevering aan dengene, die daarop recht heeft.

5. Indien het betreft een buitenlandsch effect, doet Onze Minister van Financiën stappen, teneinde de afgifte van een duplicaat, ter uitlevering als in het vorige lid bedoeld, van de buitenlandsche uitgevende instelling te verkrijgen.

Art. 65 – 1. Van den overgang van een op naam gesteld binnenlandsch effect op den Staat overeenkomstig artikel 62, alsmede van het herstel van recht van den vroegeren bezitter van een zoodanig effect wordt door de afdeeling effectenregistratie bij aangeteekend schrijven aan de uitgevende instelling kennis gegeven. Door deze kennisgeving werkt de eigendomsovergang tegenover de uitgevende instelling, zonder dat deze zich hiertegenover kan beroepen op het ontbreken van een desbetreffende aanteekening in het schuld- of aandeelenregister of van eenige andere formaliteit van wettelijken of statutairen aard.

2. Het bepaalde in het vorige lid is ten aanzien van een zakelijk recht op zoodanig effect van overeenkomstige toepassing.

Art. 66 – Ten aanzien van een aan den Staat opkomend, niet volgestort aandeel is de Staat jegens de uitgevende instelling niet aansprakelijk voor het daarop nog te storten bedrag. Deze bepaling laat onverlet de hoofdelijke aansprakelijkheid ingevolge artikel 39b van het Wetboek van Koophandel van den tegenwoordigen bezitter en zijn rechtsvoorgangers, alsmede van de rechtsopvolgers van den Staat.

Art. 67 – De effecten en duplicaten, op welker uitlevering de Staat recht heeft, worden afgegeven aan de afdeeling beheer.

TITEL V

Van beroep.

Art. 68 – 1. Belanghebbenden kunnen van beslissingen van de afdeeling effectenregistratie in beroep komen bij de afdeeling rechtspraak.

2. Het beroep moet worden ingesteld:

- a. van de beslissing tot registratie van een effect als niet aangemeld effect, binnen dertig dagen na de dagteekening van de *Nederlandsche Staatscourant*, waarin de beslissing is bekendgemaakt;
- b. van beslissingen, waarvan ingevolge het bepaalde bij of krachtens dit besluit bij aangeteekend schrijven kennis moet worden gegeven, binnen dertig dagen na dagteekening van dat schrijven;
- c. van alle andere beslissingen, binnen dertig dagen nadat belanghebbende van dezelfde kennis heeft gekregen of redelijkerwijs heeft kunnen krijgen.

3. Woont de belanghebbende buiten het Rijk in Europa, dan worden de in het tweede lid genoemde termijnen van dertig dagen verlengd tot zestig dagen.

4. Met instemming van de afdeeling effectenregistratie kan de afdeeling rechtspraak het beroep ontvankelijk verklaren, ook indien de in het tweede of derde lid genoemde termijn mocht zijn overschreden.

5. Het in het eerste lid bedoelde beroep kan uitsluitend worden ingesteld op een der navolgende gronden:

- a. dat de afdeeling effectenregistratie de wet of een wettelijken maatregel verkeerd heeft toegepast of geschonden;

- b. dat een beslissing is tot stand gekomen zonder het in aanmerking nemen van feiten of omstandigheden, die, waren zij in aanmerking genomen, tot een andere beslissing zouden hebben geleid;
- c. dat de afdeeling effectenregistratie haar bevoegdheid op een onredelijke, onbillijke of willekeurige wijze heeft uitgeoefend of kennelijk van haar bevoegdheden een ander gebruik heeft gemaakt dan tot de doeleinden, waarvoor die bevoegdheid is gegeven.

Art. 69 – 1. Wordt door een uitspraak van de afdeeling rechtspraak een beslissing van de afdeeling effectenregistratie vernietigd, dan handelt de afdeeling effectenregistratie overeenkomstig die uitspraak.

2. Strekt deze beslissing er toe, dat een aanvankelijk als niet-aangemeld geregistreerd effect alsnog als ingeleverd dan wel als aangemeld, doch niet ingeleverd wordt geregistreerd, dan doet de afdeeling effectenregistratie van deze wijziging opgave aan Onzen Minister van Financiën. Op deze opgave is van toepassing het bepaalde in het tweede lid van artikel 64.

[...]

HOOFDSTUK XI

Slotbepalingen

[...]

Art. 164 – Dit besluit is mede verbindend voor Nederlandsch-Indië, Suriname en Curaçao, met dien verstande evenwel, dat in deze gebiedsdeelen, voor zoover betreft onderwerpen van internen aard, nadere, van dit besluit afwijkende regelingen kunnen worden getroffen.

Art. 165 – Dit besluit kan worden aangehaald onder den titel: Besluit herstel rechtsverkeer.

Art. 166 – Dit besluit, ten aanzien waarvan de bevoegdheid, bedoeld in artikel 9, tweede lid, van het Besluit op den bijzonderen staat van beleg, niet kan worden uitgeoefend, treedt in werking op den dag volgende op dien zijner afkondiging, met dien verstande, dat het in Suriname en in Curaçao in werking treedt op den dag volgende op dien zijner afkondiging onderscheidenlijk in het Gouvernementsblad van Suriname en in het Publicatieblad van Curaçao.

Onze Ministers van Justitie, van Financiën, van Handel, Nijverheid en Landbouw en van Koloniën zijn belast, ieder voor zoover hem aangaat, met de uitvoering van dit besluit, dat in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië, het Gouvernementsblad van Suriname en in het Publicatieblad van Curaçao zal worden geplaatst.

Londen, den 17den September 1944,

WILHELMINA

Uitgegeven den 20sten September 1944.

De Franse rechtsherstelverordening van 21 april 1945

Ordonnance n° 45-770 du 21 avril 1945 portant deuxième application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle et édictant la restitution aux victimes de ces actes de ceux de leurs biens qui ont fait l'objet d'actes de disposition.

EXPOSE DES MOTIFS

L'ordonnance du 14 novembre 1944, modifiée et complétée par l'ordonnance du 2 février 1945 et un décret de même date, a déterminé les règles à suivre en ce qui concerne la période de gestion des biens spoliés, que ceux-ci aient été ou non l'objet d'actes de disposition.

La nouvelle ordonnance, qui s'inscrit dans le cadre de la déclaration de Londres du 5 janvier 1943, permet, par une procédure aussi rapide et peu coûteuse que possible, aux propriétaires dépossédés de rentrer légalement en possession de leurs biens, droits ou intérêts, par application du principe de la nullité des actes de transfert.

L'article 1er énumère les actes dont la nullité est de droit et doit être constatée à la requête du propriétaire dépossédé.

Les articles suivants énoncent les effets de cette nullité, tant à l'égard des charges constituées par l'acquéreur ou les acquéreurs successifs qu'à l'égard des actes d'administration qu'ils ont accomplis, qu'à l'égard enfin du sort des fruits.

Ils précisent ensuite les obligations mises à la charge du propriétaire dépossédé envers l'acquéreur évincé.

Le titre II concerne les actes accomplis avec le consentement du propriétaire dépossédé et relatifs à des biens, droits ou intérêts n'ayant pas fait préalablement l'objet de mesures exorbitantes du droit commun.

L'article 11 déclare que les contrats et actes juridiques passés postérieurement au 16 juin 1940 par des personnes physiques ou morales dont la situation a été réglée avant ou après la date de ces actes par les textes visés à l'article 1er ou par des dispositions prises à leur encontre par l'ennemi, sont présumés avoir été passés sous l'empire de la violence. La preuve de la violence n'incombe au propriétaire dépossédé que si l'acquéreur ou détenteur rapporte la preuve que son acquisition a été faite au juste prix.

Lorsque l'acquéreur aura connu au temps de l'acte les circonstances qui, dans les termes de l'article précédent, auront entraînés l'annulation et si par ailleurs l'acquisition n'a pas été faite au juste prix, les règles édictées au titre Ier contre l'acquéreur seront appliquées.

Le titre IV régit la procédure. Le président du tribunal statuant en la forme du référé décidera au fond sur toutes les questions soulevées par l'application de l'ordonnance. Ses décisions seront exécutoires nonobstant appel sur minute et avant enregistrement.

Un certain nombre de dispositions particulières se réfèrent à la situation du propriétaire dépossédé prisonnier ou déporté, ou hors d'état pour une cause, quelconque d'agir dans les délais qui lui sont impartis.

Enfin, au titre des dispositions diverses, il est fait obligation à tous ceux qui détiennent ou ont détenus, à un titre quelconque, sont ou ont été titulaires même par voie d'adjudication publique judiciaire ou autre, de biens, droits ou intérêts visés à l'article 1er, d'en faire la déclaration au ministre des finances (services des restitutions des biens des victimes des lois et mesures de spoliation), dans le délai d'un mois à dater de la mise en vigueur de l'ordonnance.

Les dispositions pénales que comporte le nouveau texte sont énoncées à l'article 29.

Dans les départements du Haut-Rhin, du Bas-Rhin et de la Moselle, en raison des conditions dans lesquelles ces régions ont été occupées par l'ennemi, des mesures provisoires ont dû être déjà prises en matière de spoliation. L'exécution de ces mesures provisoires étant en cours, un décret d'application devra les adapter aux dispositions édictées par la présente ordonnance.

Le Gouvernement provisoire de la République française,

Sur le rapport du garde des sceaux, ministre de la justice, et du ministre de l'économie nationale et des finances,

Vu l'ordonnance du 3 juin 1943 instituant le Comité français de la libération nationale, ensemble les ordonnances des 3 juin et 4 septembre 1944;

Vu l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle;

Vu l'ordonnance du 14 novembre 1944 portant première application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle;

Vu l'ordonnance du 9 août 1944 portant rétablissement de la légalité républicaine, ensemble les ordonnances qui, ultérieurement l'ont complétée;

Vu l'avis de l'Assemblée consultative exprimé en sa séance du 15 mars 1945;

Le comité juridique entendu,

Ordonne:

TITRE Ier

Des spoliations et ventes forcées.

Art. 1er – Les personnes physiques ou morales ou leurs ayants cause dont les biens, droits ou intérêts ont été l'objet, même avec leur concours matériel, d'actes de disposition accomplis en conséquence de mesures de séquestre, d'administration provisoire, de gestion, de liquidation, de confiscation ou de toutes autres mesures exorbitantes du droit commun en vigueur au 16 juin 1940 et accomplis, soit en vertu des prétendus lois, décrets et arrêtés, règlements ou décisions de l'autorité de fait se disant gouvernement de l'Etat français, soit par l'ennemi, sur son ordre ou sous son inspiration, pourront, sur le fondement, tant de l'ordonnance du 12 novembre 1943 relative à la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle, que de l'ordonnance du 9 août 1943 relative au rétablissement de la légalité républicaine sur le territoire continental, en faire constater la nullité.

Cette nullité est de droit.

Art. 2 – Lorsque la nullité est constatée, le propriétaire dépossédé reprend ses biens, droits et intérêts exempts de toutes charges et hypothèques dont l'acquéreur ou les acquéreurs successifs les auraient grevés.

Il les reprend avec leurs augmentations et accessoires.

Art. 3 – Les actes d'administration conformes aux dispositions de l'article 1374 du code civil demeurent valables. Toutefois le propriétaire dépossédé peut demander la résiliation des actes d'administration qui lui portent préjudice au jour de la demande.

Art. 4 – L'acquéreur ou les acquéreurs successifs sont considérés comme possesseurs de mauvaise foi au regard du propriétaire dépossédé.

Ils ne peuvent en aucun cas invoquer le droit de rétention.

Ils doivent restituer les fruits naturels, industriels et civils à partir de la date à laquelle remonte la nullité sous réserve de l'application des dispositions de l'ordonnance du 18 octobre 1944 tendant à confisquer les profits illicites, modifiée, complétée et codifiée par l'ordonnance du 16 janvier 1945.

Cependant, au cas où il y aurait lieu à l'application des dispositions relatives aux profits illicites ci-dessus visées, l'acquéreur ou ses ayants droit seront, en tout état de cause, tenus au payement du montant de la confiscation sans que les poursuites du Trésor puissent en aucun cas affecter les droits, biens ou intérêts du propriétaire dépossédé, augmentés des fruits normaux effectivement provenus d'opérations régulières.

En cas de difficultés, ces fruits normaux seront estimés à dire d'expert et au besoin par comparaison avec les comptes d'exploitation d'entreprises similaires.

La qualification de mauvaise foi ne sera pas retenue contre les personnes physiques ou morales qui pourront établir qu'elles ne sont portées acquéreurs que sur demande de l'autorité de fait, se disant gouvernement de l'Etat français et qu'en vue d'éviter le transfert à l'occupant d'actifs meubles ou immobiliers intéressant l'économie nationale ou le patrimoine artistique de la nation, ou de sauvegarder les droits des propriétaires dépossédés en accord avec ces derniers.

La qualification de mauvaise foi ne s'appliquera en aucun cas aux établissements publics qui, en vertu d'actes ou d'instructions de l'autorité de fait, auront dû se porter acquéreurs des biens visés par l'ordonnance, notamment pour en assurer la conservation.

Les personnes visées aux deux alinéas précédents n'en seront pas moins tenues à la restitution des fruits.

Art. 5 – Le sous-acquéreur de bonne foi évincé en vertu des dispositions de l'article 2, bénéficie d'un droit de recours à l'encontre de tous agents d'affaires, rédacteurs d'actes, intermédiaires quelconques qui se sont sciemment abstenus de révéler l'origine du bien cédé.

Ce droit est exercé selon la procédure prévue aux articles 17 et suivants de la présente ordonnance.

Art. 6 – Le propriétaire dépossédé remboursera à l'acquéreur le prix versé par celui-ci ainsi que les intérêts y afférents servis par le propriétaire, le tout dans la mesure où il en aura profité. L'acquéreur sera subrogé dans les droits éventuels du propriétaire dépossédé à l'égard des sommes qui auraient été prélevées sur ce prix et ces intérêts à quelque titre que ce soit.

En toute hypothèse, l'acquéreur a droit au remboursement des sommes qu'il aurait régulièrement payées comme tiers détenteur, en sus du prix stipulé.

Toutefois, les courtages ou commissions versés soit à des agents de publicité, soit à des agents immobiliers ou agents d'affaires quelconques par le commissariat aux questions juives ou par tous administrateurs provisoires, seront remboursés par ceux-là sous déduction des frais bruts dont ils devront produire justification.

Il en sera de même pour les honoraires perçus par les experts, architectes ou autres, qui se seront prêtés à ces opérations préliminaires d'expertise et auront ainsi permis ou facilité la mise en vente des biens spoliés.

Tout acquéreur évincé est fondé à poursuivre tout agent d'affaires, courtier ou intermédiaire quelconque de mauvaise foi en restitution de tous courtages et commissions.

Sur le montant des sommes à restituer à l'acquéreur, il sera effectué au profit du Trésor un prélèvement égal à 10 p. 100 de son acquisition lorsque celle-ci aura été effectuée de mauvaise foi. Ce prélèvement sera prononcé dans les formes prévues à l'article 20 (2e alinéa).

Art. 7 – L'acquéreur est tenu de rembourser tous les dommages causés par son fait ou par sa faute.

Si, à la suite de l'insolvabilité ou de la non-présence des détenteurs, l'indemnité en question ne peut être touchée, le propriétaire dépossédé recevra de l'Etat une indemnité dont le

quantum et les modalités seront fixés en application des dispositions à prendre pour la réparation des dommages de guerre.

Il en sera de même si un administrateur provisoire s'est rendu coupable de détournements et est en état d'insolvabilité.

En cas de détérioration ou de perte partielle des biens, droits ou intérêts, le propriétaire dépossédé sera subrogé de plein droit aux droits et actions des détenteurs contre l'assureur ou le tiers responsable de la perte.

Art. 8 – Les détenteurs successifs pourront demander le remboursement de leurs impenses nécessaires et, dans la limite de la plus-value, de leurs impenses utiles. En ce cas, le juge devra accorder des délais suffisants pour que le paiement puisse en être effectué au moyen des bénéfices d'exploitation.

Art. 9 – Les droits des créanciers privilégiés ou hypothécaires nés du chef de l'acquéreur ou de ses ayants cause sont reportés sur les sommes pouvant revenir à ceux-ci au titre des articles précédents.

À la demande des créanciers, les créanciers privilégiés ou hypothécaires deviendront, de plein droit, exigibles à dater de la décision constatant la nullité de l'acte d'acquisition du bien grevé.

Art. 10 – Dans le cas des meubles corporels, il sera fait, à l'exclusion des dispositions de l'article 2280 du code civil, application du deuxième alinéa de l'article 2279 du même code relatif aux meubles perdus ou volés. Toutefois, le délai de revendication sera d'une année à compter de la date légale de la cessation des hostilités.

TITRE II

Actes accomplis avec le consentement de l'intéressé et relatifs à des biens, droits ou intérêts n'ayant pas fait préalablement l'objet des mesures exorbitantes du droit commun.

Art. 11 – Seront présumés avoir été passés sous l'empire de la violence les contrats et actes juridiques portant sur des immeubles, des droits des fonds de commerce, des droits de propriété industrielle, littéraire ou artistique, des parts d'intérêts dans les sociétés de commerce, les transactions opérées sur des valeurs mobilières par conventions directes, soit qu'il s'agisse de transfert de titres nominatifs ou de cession par contrat concernant des titres au porteur passés postérieurement au 16 juin 1940, par des personnes physiques ou morales dont la situation a été réglée avant ou après la date de ces actes, par les textes visés à l'article 1er de la présente ordonnance ou par des dispositions prises à leur encontre par l'ennemi.

Cependant, si l'acquéreur ou détenteur rapporte la preuve que son acquisition a été faite au juste prix, la preuve de la violence incombera au propriétaire dépossédé.

L'exception d'acquisition au juste prix devra être soulevée *in limine litis* et au plus tard dans le mois de l'assignation à peine de forclusion.

Art. 12 – Les conséquences de l'annulation prononcées seront celles attachées par le droit commun à la nullité pour vice de consentement.

Cependant, lorsque l'acquéreur aura connu au temps de l'acte les circonstances qui, dans les termes de l'article précédent, auront entraîné l'annulation, et si par ailleurs, l'acquisition n'a pas été faite au juste prix, les règles édictées au titre 1er contre l'acquéreur seront appliquées.

Dans les autres cas, le propriétaire dépossédé devra rembourser non seulement le prix principal, mais encore les frais et loyaux coûts de l'acte et le montant des impenses nécessaires et celles qui ont augmenté la valeur du fonds jusqu'à concurrence de cette augmentation. Le juge pourra accorder des délais. L'acquéreur conservera les fruits jusqu'à la demande en annulation. Ces règles, sauf en ce qui concerne le remboursement du prix principal, s'appliqueront spécialement en cas de disposition à titre gratuit.

TITRE III

Dispositions communes.

Art. 13 – Les dispositions de la présente ordonnance ne sont pas applicables aux titres et valeurs mobilières vendus soit en Bourse par un ministère d'agent de change, soit par l'intermédiaire d'un banquier en valeurs ou d'un établissement de banque, dans les conditions ordinaires d'un marché en banque, c'est-à-dire sans l'indication de la contre-partie. Toutefois, la revendication restera possible, si l'acquéreur ou le sous-acquéreur a eu connaissance de l'origine de la propriété.

Art. 14 – En cas d'augmentation de capital postérieure à la dépossession du propriétaire, celui-ci aura droit, moyennant le remboursement du montant de la souscription, aux actions souscrites par le détenteur de ses actions.

Si l'augmentation du capital a eu comme conséquence de rendre le propriétaire dépossédé minoritaire, celui-ci aura le droit de demander à la place de ses actions leur valeur au jour de la demande.

Art. 15 – Les dispositions de la présente ordonnance ne sont pas applicables lorsque les biens, droits ou intérêts ont fait l'objet soit d'une réquisition en propriété, soit d'une expropriation pour cause d'utilité publique, soit d'une acquisition par l'Etat en vertu de son droit de préemption et de priorité.

Toutefois, les acquisitions faites dans les formes prévues à l'alinéa précédent de biens, droits ou intérêts mis sous séquestre ou sous administration provisoire, en vertu des actes dits lois, décrets, arrêtés ou règlements du prétendu gouvernement de Vichy, pourront donner lieu à rétrocession sur la demande du propriétaire dépossédé, à la condition qu'une décision ministérielle prise après avis du conseil d'Etat reconnaisse que leur maintien sous la main de l'Etat ou d'une autre collectivité publique, ne répond plus à la notion d'utilité publique. Le conseil d'Etat devra émettre son avis dans un délai de trois mois à partir de la date à laquelle il aura été saisi.

La rétrocession sera alors consentie moyennant un prix égal au prix ou à l'indemnité fixée lors de l'acquisition. Dans le cas où le prix ou l'indemnité auraient été confisqués en tout ou partie, la compensation s'établira de plein droit avec le montant des sommes revenant au propriétaire dépossédé en application de l'article 16 ci-après.

Art. 16 – Une ordonnance fixera les conditions dans lesquelles pourront être éventuellement remboursés les prélèvements exercés sur le produit des aliénations ou sur les autres avoirs de l'intéressé en application des actes dits lois, décrets, arrêtés ou règlements de l'autorité de fait se disant gouvernement de l'Etat français, ainsi que les conditions dans lesquelles pourront être indemnisées, le cas échéant, les personnes physiques ou morales relevées de la qualification de mauvaise foi en vertu de l'article 4 ci-dessus.

Ladite ordonnance déterminera également les modalités de remboursement éventuel par l'Etat des frais d'expertise, des frais de régie, des sommes perçues à titre d'honoraire par les administrateurs provisoires ou par les commissaires aux comptes, sous réserve de l'application du décret du 2 février 1945 pris en application de l'ordonnance du 14 novembre 1944.

TITRE IV

Procédure.

Art. 17 – Dans les cas prévus par la présente ordonnance, la demande est portée devant le président du tribunal civil ou en matière commerciale devant le président du tribunal civil ou du tribunal de commerce au choix du demandeur.

Ceux-ci statuant en la forme des référés, décident au fond sur toutes les questions soulevées par l'application de la présente ordonnance, quelles que soient les personnes mises en

cause. Ils peuvent prescrire toutes mesures d'instruction, entendre tous témoins, en la forme prévue par les articles 407 et suivants du code de procédure civile. Ils statuent sur les dépens. Le ministère d'un avoué n'est pas obligatoire.

Le président qui constatera la nullité ou prononcera l'annulation des actes, ordonnera la restitution immédiate des biens, droits et intérêts avant toute mesure d'instruction qui pourrait être nécessaire pour régler les droits des parties et sauf accord contraire de celles-ci, désignera une personne compétente avec mission de faire l'inventaire des biens restitués.

Art. 18 – Les décisions rendues en vertu des dispositions de la présente ordonnance sont exécutoires nonobstant appel sur minute et avant enregistrement.

Elles ne sont pas susceptibles d'opposition lorsque la partie a été citée à personne. Elles sont toujours susceptibles d'appel dans le délai de quinzaine à dater du jour de leur signification. L'appel sera jugé sommairement et sans procédure conformément à l'article 809 du code de procédure civile.

Le pourvoi en cassation sera introduit dans les formes du droit commun.

La voie de la tierce opposition sera ouverte à tout intéressé.

Art. 19 – Le président du tribunal ordonnera toute radiation de transcriptions, inscriptions ou transferts. Ces radiations seront opérées nonobstant toutes dispositions contraires des articles 548, 549 et 550 du code de procédure civile sur simple production d'une expédition de la décision qui les aura prescrites.

Art. 20 – L'assignation et tous rapports d'expert doivent être obligatoirement communiqués par les soins du greffier au procureur de la République.

Au cas où il résulterait des faits de la cause que l'acquéreur a acheté à un prix inférieur de plus du quart au juste prix, il pourra à la requête du ministère public être frappé d'une amende civile égale à la différence entre le juste prix et son prix d'acquisition.

Art. 21 – La demande en nullité ou en annulation ne sera plus recevable après l'expiration d'un délai de six mois à compter de la date légale de la cessation des hostilités.

Cependant, dans le cas où le propriétaire dépossédé fera la preuve qu'il s'est trouvé, même sans force majeure, dans l'impossibilité matérielle d'agir dans ce délai, le juge pourra le relever de la forclusion.

Art. 22 – Si le propriétaire dépossédé est prisonnier ou déporté, le ministère public pourra demander la nomination d'un administrateur provisoire, pouvant être pris parmi les parents ou alliés du propriétaire. La nomination d'un administrateur provisoire sera de droit si elle est demandée par le conjoint ou par un ascendant ou descendant.

En cas de décès ou de disparition du propriétaire dépossédé, et si celui-ci ne laisse aucune héritier au rang successible, le ministère public devra d'office requérir la nullité des actes prévus à la présente ordonnance.

Art. 23 – Dans un délai de six mois à compter de la mise en vigueur de la présente ordonnance, le ministre des finances adressera au garde des sceaux, ministre de la justice, la liste des droits, biens et intérêts visés à l'article 1er qui n'auraient pas été revendiqués par leurs propriétaires, aux fins de transmission au ministère public qui devra provoquer la mise sous séquestre desdits biens, droits et intérêts.

Une ordonnance fixera les conditions de dévolution des biens, droits et intérêts ainsi placés sous séquestre qui ne seraient pas restitués en conséquence d'une demande de constatation de nullité dans le délai légal par les propriétaires dépossédés.

Art. 24 – Les décisions, les extraits, copies, grosses ou expéditions qui en seront délivrés ainsi que les significations qui en seront faites, de même que tous les actes de procédure auxquels donnera lieu l'application de la présente ordonnance, seront dispensés de toute perception au profit du Trésor. Ils porteront la mention qu'ils ont été faits en exécution de ce texte.

Les honoraires des officiers publics ou ministériels et experts et les salaires des conservateurs des hypothèques seront réduits de moitié.

TITRE V

Dispositions diverses.

Art. 25 – Une ordonnance ultérieure fixera les conditions dans lesquelles pourront être rouvertes les opérations de faillite ou de liquidation judiciaire définitivement clôturées lorsque le failli ou le liquidé aura été mis par le fait de l'occupation ennemie ou de l'autorité de fait se disant gouvernement de l'Etat français, dans l'obligation de quitter postérieurement au 16 juin 1940 la direction de son commerce ou dans l'impossibilité de faire valoir la plénitude de ses droits.

Art. 26 – Les transactions, les résiliations et rétrocessions effectuées en vertu des articles 12 et 13 de l'ordonnance du 14 novembre 1944 portant première application de l'ordonnance du 12 novembre 1943 sur la nullité des actes de spoliation accomplis par l'ennemi ou sous son contrôle produisent, du point de vue fiscal, les mêmes effets qu'une annulation judiciaire à la condition d'être homologués en justice par le président du tribunal saisi sur simple requête.

Art. 27 – La cession postérieure à la mise en vigueur de l'ordonnance du 9 août 1944 relative au rétablissement de la légalité républicaine sur le territoire continental des droits de toute nature reconnus par la présente ordonnance aux personnes visées à l'article 1er est de nul effet.

Est pareillement nulle et de nul effet toute obligation contractée pour rémunération de ses services ou de ses avances envers tout intermédiaire qui, moyennant émoluments convenus au préalable, se charge d'assurer aux ayants droit visés à l'alinéa précédent, le bénéfice d'accords amiables ou de décisions judiciaires.

Tout intermédiaire convaincu d'avoir offert les services spécifiés ci-dessus sera puni des peines prévues par l'acte dit loi du 3 avril 1942, provisoirement applicable, prohibant la conclusion de pactes sur le règlement des indemnités dues aux victimes d'accidents.

Art. 28 – Quiconque détient ou a détenu à un titre quelconque, est ou a été titulaire, même par voie d'adjudication publique, judiciaire ou autre, de biens, droits ou intérêts visés à l'article 1er ci-dessus, est tenu d'en faire la déclaration au ministre des finances (service des restitutions des biens des victimes des lois et mesures de spoliation) dans le délai d'un mois à compter de la mise en vigueur de la présente ordonnance par lettre recommandée avec accusé de réception. Cette déclaration devra préciser la nature et la situation desdits biens, droits et intérêts, le nom ou la raison sociale des personnes physiques et morales à qui ils appartiennent ou ont appartenu, les conditions dans lesquelles est intervenue la détention ou l'acquisition, ainsi que, le cas échéant, les modalités de l'aliénation survenue ultérieurement. Cette prescription n'est, toutefois, pas applicable aux administrateurs séquestres, administrateurs provisoires, gérants ou liquidateurs déjà tenue à déclaration en vertu de l'article 8 de l'ordonnance du 14 novembre 1944 susvisée.

Quiconque a reçu en dépôt des objets mobiliers à titre gratuit ou à titre onéreux, depuis le 16 juin 1940, et ne les a pas déjà restitués est astreint, suivant la même procédure, à faire une déclaration spéciale comprenant le nom et la dernière adresse connue du déposant, une description détaillée du bien mobilier mis en dépôt, le nom et l'adresse du dépositaire.

Les dépositaires à titre professionnel, qui sont astreints à la tenue d'une comptabilité, sont dispensés de cette déclaration.

Art. 29 – Sera punie d'un emprisonnement de deux mois à un an et d'une amende de 3.000 à 300.000 fr. toute personne qui n'aura pas formulé, dans le délai légal, la déclaration prévue par l'article 28 ci-dessus.

Sera puni des peines prévues par l'article 175, alinéa 1er, du code pénal, tout administrateur séquestre, administrateur provisoire, gérant ou liquidateur qui, directement ou indirectement ou par personne interposée, aura acquis, en tout ou en partie, les biens, droits ou intérêts dont la gestion lui avait été confiée.

Sera puni des peines prévues aux articles 406 et 408, alinéa 1er, du code pénal tout acquéreur des biens ayant fait l'objet des mesures visées à l'article 1er qui aura revendu lesdits biens en violation de la clause du contrat d'aliénation lui imposant un délai d'incessibilité.

Sera puni des peines prévues par l'article 408, alinéa 2, du code pénal, tout acquéreur qui, par des manoeuvres frauduleuses, aura dilapidé ou tenté de dilapider les biens visés à l'article 1er, ou plus généralement tenté de mettre obstacle à la restitution éventuelle desdits biens.

Aucune exception tirée de l'existence d'une procédure pénale instituée en vertu du présent article ne pourra être opposée devant le juge saisi à effet de suspendre la procédure établie par les articles précédents.

Art. 30 – Toutes conventions de complaisance conclues postérieurement au 16 juin 1940 avec des tiers, par les personnes physiques ou morales visées à l'article 28 de la présente ordonnance, à l'effet de transférer des biens, droits ou intérêts de toute sorte avec réserve des droits du cédant par clause occulte entre les parties, pourront être prouvées par tous les moyens.

Art. 31 – Tout dépôt confié à un tiers, postérieurement au 16 juin 1940 par les mêmes personnes physiques ou morales sera considéré comme un dépôt nécessaire, et pourra être prouvé par tous les moyens.

Art. 32 – Un décret fixera pour les départements du Bas-Rhin, du Haut-Rhin et de la Moselle les modalités d'application de la présente ordonnance en ce qui concerne les services compétents pour en assurer l'exécution et les conditions dans lesquelles les déclarations devront être produites.

Art. 33 – La présente ordonnance est applicable à l'Algérie.

Des décrets régleront ses conditions d'application dans les territoires relevant du ministère des colonies

Art. 34 – La présente ordonnance sera publiée au *Journal officiel* de la République française et exécutée comme loi.

Fait à Paris, le 21 avril 1945.

C. DE GAULLE.

Par le gouvernement provisoire de la République française:

Le garde des sceaux, ministre de la justice,

FRANÇOIS DE MENTHON.

Le ministre de l'économie nationale et des finances,

R. PLEVEN.

Le ministre des colonies,

P. GIACOBBI.

Le ministre de l'intérieur,

A. TIXIER.

Jurisprudentieregister

NEDERLAND

Toelichting bij de vindplaatsen:

<i>NOR</i> 14	<i>Na-oorlogsche Rechtspraak</i> , uitspraak nummer 14
<i>R</i> II, 419	<i>Rechtsherstel</i> , tweede jaargang, pagina 419
<i>R</i> 51/1	<i>Rechtsherstel</i> (1951), uitspraak nummer 51/1

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak, kamer Den Haag

1946

AR Den Haag 19 januari 1946, <i>NOR</i> 14	96–98
AR Den Haag 11 februari 1946, <i>NOR</i> 15	98–100
AR Den Haag 6 maart 1946, <i>NOR</i> 105	282
AR Den Haag 24 april 1946, <i>NOR</i> 214	126, 127, 130–132
AR Den Haag 29 april 1946, <i>NOR</i> 230	117–119, 121
AR Den Haag 20 mei 1946, <i>NOR</i> 274	171
AR Den Haag 29 mei 1946, <i>NOR</i> 314	107, 110, 111, 113
AR Den Haag 17 juni 1946, <i>NOR</i> 563	134, 135
AR Den Haag 26 juni 1946, <i>NOR</i> 507	108
AR Den Haag 16 juli 1946, <i>NOR</i> 428	88
AR Den Haag 10 augustus 1946, <i>NOR</i> 451	108, 109
AR Den Haag 16 augustus 1946, <i>NOR</i> 494	105, 106
AR Den Haag 29 augustus 1946, <i>NOR</i> 550	110
AR Den Haag 16 september 1946, <i>NOR</i> 548	106
AR Den Haag 15 oktober 1946, <i>NOR</i> 530	135, 136
AR Den Haag 23 oktober 1946, <i>NOR</i> 578	102, 103
AR Den Haag 23 oktober 1946, <i>NOR</i> 792	202, 203
AR Den Haag 28 oktober 1946, <i>NOR</i> 674	103
AR Den Haag 21 november 1946, <i>NOR</i> 660	127
AR Den Haag 24 december 1946, <i>NOR</i> 730	93–96
AR Den Haag 27 december 1946, ongepubl.	100
AR Den Haag 31 december 1946, <i>NOR</i> 740	104

1947

AR Den Haag 9 januari 1947, <i>NOR</i> 750	106, 108
AR Den Haag 21 februari 1947, <i>NOR</i> 787	213
AR Den Haag 21 februari 1947, <i>NOR</i> 788	140
AR Den Haag 27 februari 1947, <i>NOR</i> 823	165
AR Den Haag 27 maart 1947, <i>NOR</i> 807	131, 132
AR Den Haag 27 maart 1947, <i>NOR</i> 808	132
AR Den Haag 10 april 1947, <i>NOR</i> 865	136
AR Den Haag 12 mei 1947, <i>NOR</i> 902	139
AR Den Haag 14 mei 1947, <i>NOR</i> 901	195–197
AR Den Haag 20 mei 1947, <i>NOR</i> 904	110
AR Den Haag 28 augustus 1947, <i>NOR</i> 1020	112
AR Den Haag 3 september 1947, <i>NOR</i> 973	151, 179
AR Den Haag 10 oktober 1947, <i>NOR</i> 1080	142
AR Den Haag 17 oktober 1947, <i>R</i> II, 634	213
AR Den Haag 30 oktober 1947, <i>NOR</i> 1195	199, 200
AR Den Haag 3 november 1947, <i>NOR</i> 1082	183, 184
AR Den Haag 27 november 1947, <i>NOR</i> 1119	181, 182, 186
AR Den Haag 16 december 1947, <i>NOR</i> 1150	141
AR Den Haag 18 december 1947, <i>R</i> II, 419	179, 180
AR Den Haag 23 december 1947, <i>NOR</i> 1149	208, 209

1948

AR Den Haag 8 januari 1948, <i>NOR</i> 1140	185
AR Den Haag 8 januari 1948, <i>NOR</i> 1151	179
AR Den Haag 8 januari 1948, <i>NOR</i> 1155	197, 207
AR Den Haag 17 januari 1948, <i>NOR</i> 1158	167
AR Den Haag 22 januari 1948, <i>NOR</i> 1153	185
AR Den Haag 31 januari 1948, <i>R</i> II, 608-609	181, 182
AR Den Haag 31 januari 1948, <i>NOR</i> 1225	210, 212
AR Den Haag 16 februari 1948, <i>NOR</i> 1227	181, 182
AR Den Haag 2 maart 1948, <i>R</i> II, 636	213
AR Den Haag 6 maart 1948, <i>R</i> III, 215	171
AR Den Haag 12 maart 1948, <i>R</i> III, 54	204
AR Den Haag 23 maart 1948, <i>NOR</i> 1255	198
AR Den Haag 1 april 1948, <i>NOR</i> 1254	186, 187
AR Den Haag 6 april 1948, <i>NOR</i> 1268	171
AR Den Haag 6 april 1948, <i>R</i> III, 214	171
AR Den Haag 20 april 1948, <i>R</i> III, 214	171
AR Den Haag 28 april 1948, <i>R</i> III, 55	204
AR Den Haag 30 april 1948, <i>NOR</i> 1309g	199
AR Den Haag 4 mei 1948, <i>R</i> III, 148-149	172
AR Den Haag 12 mei 1948, <i>R</i> III, 149	165, 166
AR Den Haag 28 mei 1948, <i>NOR</i> 1316	137
AR Den Haag 15 juni 1948, <i>NOR</i> 1315	206, 207
AR Den Haag 2 juli 1948, <i>NOR</i> 1412	180
AR Den Haag 6 juli 1948, <i>NOR</i> 1326	139, 140
AR Den Haag 6 juli 1948, <i>NOR</i> 1388	140
AR Den Haag 8 juli 1948, <i>R</i> IV, 28	201
AR Den Haag 31 juli 1948, <i>R</i> III, 149-150	172
AR Den Haag 10 augustus 1948, <i>NOR</i> 1319	185, 186

AR Den Haag 10 augustus 1948, <i>NOR</i> 1335	144
AR Den Haag 8 oktober 1948, <i>NOR</i> 1318	179
AR Den Haag 27 oktober 1948, <i>NOR</i> 1394	127, 128
AR Den Haag 30 oktober 1948, <i>R III</i> , 335-336	181
AR Den Haag 20 november 1948, <i>NOR</i> 1379	204
AR Den Haag 20 november 1948, <i>NOR</i> 1390	203
AR Den Haag 23 november 1948, <i>NOR</i> 1456	141, 142
AR Den Haag 30 november 1948, <i>NOR</i> 1377	188
AR Den Haag 28 december 1948, <i>R IV</i> , 31	207
AR Den Haag 29 december 1948, <i>NOR</i> 1360	215

1949

AR Den Haag 14 januari 1949, <i>NOR</i> 1486	187, 188
AR Den Haag 7 februari 1949, <i>R IV</i> , 91-92	172
AR Den Haag 14 februari 1949, <i>R IV</i> , 29-30	209
AR Den Haag 17 februari 1949, <i>NOR</i> 1508	210-212
AR Den Haag 24 februari 1949, <i>NOR</i> 1472	140, 142, 143
AR Den Haag 26 februari 1949, <i>R IV</i> , 343-344	209
AR Den Haag 9 maart 1949, <i>NOR</i> 1481	140, 141
AR Den Haag 9 maart 1949, <i>NOR</i> 1419	215
AR Den Haag 28 maart 1949, <i>R IV</i> , 273-274	201
AR Den Haag 29 maart 1949, <i>NOR</i> 1586	187
AR Den Haag 30 maart 1949, <i>NOR</i> 1638	166, 167
AR Den Haag 9 april 1949, <i>R IV</i> , 92	172
AR Den Haag 13 april 1949, <i>NOR</i> 1474	138
AR Den Haag 20 april 1949, <i>NOR</i> 1470	140
AR Den Haag 20 april 1949, <i>NOR</i> 1492	140
AR Den Haag 7 mei 1949, <i>NOR</i> 1590	140
AR Den Haag 10 mei 1949, <i>NOR</i> 1592	137
AR Den Haag 21 mei 1949, <i>NOR</i> 1591	197, 204, 207, 209, 212
AR Den Haag 24 mei 1949, <i>NOR</i> 1542	142
AR Den Haag 1 juni 1949, <i>NOR</i> 1628	198
AR Den Haag 21 juni 1949, <i>NOR</i> 1611	201
AR Den Haag 21 juni 1949, <i>R IV</i> , 277	205
AR Den Haag 22 juni 1949, <i>NOR</i> 1614	204, 209
AR Den Haag 4 juli 1949, <i>NOR</i> 1524	179
AR Den Haag 20 juli 1949, <i>R IV</i> , 343-344	205
AR Den Haag 9 september 1949, <i>R V</i> , 413-414	180
AR Den Haag 5 november 1949, <i>R IV</i> , 277-278	205
AR Den Haag 5 november 1949, <i>R IV</i> , 345	204
AR Den Haag 10 december 1949, <i>NOR</i> 1742	138
AR Den Haag 12 december 1949, <i>NOR</i> 1627	198
AR Den Haag 21 december 1949, <i>R</i> 51/14	213
AR Den Haag 31 december 1949, <i>R</i> 51/27	142

1950

AR Den Haag 4 januari 1950, <i>R IV</i> , 278-279	205
AR Den Haag 7 januari 1950, <i>NOR</i> 1760	198
AR Den Haag 19 januari 1950, <i>R V</i> , 414	180
AR Den Haag 20 januari 1950, <i>NOR</i> 1639	215

AR Den Haag 30 maart 1950 ¹ , <i>NOR</i> 1661	128, 322–323
AR Den Haag 13 april 1950 ² , <i>NOR</i> 1664	323, 326
AR Den Haag 15 april 1950, <i>NOR</i> 1768	213
AR Den Haag 26 mei 1950, <i>NOR</i> 1719	233, 242, 319, 325
AR Den Haag 12 september 1950, <i>R</i> 51/55	177, 178
AR Den Haag 11 november 1950, <i>R</i> 51/46	208
AR Den Haag 19 december 1950 ³ , <i>R</i> 51/1	327, 330, 349
AR Den Haag 20 december 1950, <i>R</i> 51/88	172

1951

AR Den Haag 16 januari 1951, <i>R</i> 51/117	201
AR Den Haag 30 maart 1951, <i>R</i> 51/132	198, 199
AR Den Haag 2 mei 1951 ⁴ , <i>R</i> 51/47	327–328
AR Den Haag 19 mei 1951 ⁵ , <i>R</i> 51/51	301, 334–335
AR Den Haag 28 augustus 1951, <i>R</i> 51/119	172

1952

AR Den Haag 1 juli 1952, <i>R</i> 52/225 ⁶	75, 92, 330–332
AR Den Haag 1 juli 1952, <i>R</i> 52/226 ⁷	75, 92, 330–332
AR Den Haag 1 juli 1952, <i>R</i> 52/288	102–104
AR Den Haag 4 december 1952, <i>R</i> 53/298	297

1953

AR Den Haag 29 april 1953, <i>R</i> 53/370	172
AR Den Haag 18 mei 1953, <i>R</i> 55/447	207
AR Den Haag 30 mei 1953 ⁸ , <i>R</i> 53/336	92, 331

1954

AR Den Haag 17 maart 1954, <i>R</i> 55/506	207
AR Den Haag 31 maart 1954, <i>R</i> 55/507	192, 193

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak, kamer Amsterdam**1946**

AR Amsterdam 29 januari 1946, <i>NOR</i> 59	112, 113
AR Amsterdam 17 april 1946, <i>NOR</i> 270	113
AR Amsterdam 29 april 1946, <i>NOR</i> 260	122
AR Amsterdam 7 mei 1946, <i>NOR</i> 290	119

---

1 Uitspraak vernietiging Liro-aanbod.

2 Uitspraak vernietiging VVRA-aanbod.

3 ‘Snuffelvonnis’.

4 ‘Inzagevonnis’.

5 ‘Maatstavenvonnis’.

6 Schatkistpapier-uitspraak Liro- en VVRA-boedel.

7 Schatkistpapier-uitspraak Liro- en VVRA-boedel.

8 Schatkistpapier-uitspraak NGV-boedel.

AR Amsterdam 2 juli 1946, <i>NOR</i> 457	340
AR Amsterdam 16 september 1946, <i>NOR</i> 579	110
AR Amsterdam 23 september 1946, <i>NOR</i> 576	110
AR Amsterdam 15 oktober 1946, <i>NOR</i> 606	106, 108
AR Amsterdam 15 oktober 1946, <i>NOR</i> 666	109, 114
AR Amsterdam 18 oktober 1946, <i>NOR</i> 690	114
AR Amsterdam 24 oktober 1946, <i>NOR</i> 631	109, 110
AR Amsterdam 5 november 1946, <i>NOR</i> 828	110
AR Amsterdam 12 november 1946, <i>NOR</i> 620	120, 121
AR Amsterdam 16 november 1946, <i>NOR</i> 691	120
AR Amsterdam 30 december 1946, <i>NOR</i> 757	112

1947

AR Amsterdam 3 januari 1947, <i>NOR</i> 732	120
AR Amsterdam 13 januari 1947, <i>NOR</i> 818	106
AR Amsterdam 3 februari 1947, <i>NOR</i> 856	107, 108, 112
AR Amsterdam 4 februari 1947, <i>NOR</i> 817	100, 101, 171
AR Amsterdam 27 februari 1947, <i>NOR</i> 864	112
AR Amsterdam 28 februari 1947, <i>NOR</i> 866	206
AR Amsterdam 3 maart 1947, <i>NOR</i> 888	101, 104
AR Amsterdam 10 maart 1947, <i>NOR</i> 873	120
AR Amsterdam 17 maart 1947, <i>NOR</i> 806	180, 181
AR Amsterdam 25 maart 1947, <i>NOR</i> 861	206
AR Amsterdam 9 mei 1947, <i>R</i> III, 213	171
AR Amsterdam 12 juni 1947, <i>NOR</i> 963	213
AR Amsterdam 23 juni 1947, <i>NOR</i> 965	121
AR Amsterdam 10 juli 1947, <i>NOR</i> 1008	165, 167, 168, 178
AR Amsterdam 13 oktober 1947, <i>NOR</i> 1050	112, 114
AR Amsterdam 27 oktober 1947, <i>NOR</i> 1078	166–168
AR Amsterdam 17 november 1947, <i>NOR</i> 1103	190–192
AR Amsterdam 20 november 1947, <i>NOR</i> 1117	204
AR Amsterdam 30 december 1947, <i>NOR</i> 1159	115

1948

AR Amsterdam 8 januari 1948, <i>NOR</i> 1200	113, 115
AR Amsterdam 26 januari 1948 ⁹ , <i>NOR</i> 1217	171, 172
AR Amsterdam 8 maart 1948, <i>R</i> III, 83	168
AR Amsterdam 22 maart 1948, <i>R</i> III, 84-85	168
AR Amsterdam 25 maart 1948, <i>R</i> III, 213	171
AR Amsterdam 20 april 1948, <i>NOR</i> 1308	168
AR Amsterdam 25 april 1948, <i>NOR</i> 1641	121
AR Amsterdam 26 april 1948, <i>NOR</i> 1305	206
AR Amsterdam 26 april 1948, <i>NOR</i> 1309b	206
AR Amsterdam 29 april 1948, <i>NOR</i> 1293	262, 340
AR Amsterdam 29 april 1948, <i>NOR</i> 1417	113
AR Amsterdam 31 mei 1948, <i>NOR</i> 1367	189, 190, 192
AR Amsterdam 3 juni 1948, <i>NOR</i> 1361	143
AR Amsterdam 6 augustus 1948, <i>R</i> IV, 92	171
AR Amsterdam 23 augustus 1948, <i>R</i> V, 410	180

---

9 Ook in *R* III, 147-148.

AR Amsterdam 30 augustus 1948, <i>NOR</i> 1400	340
AR Amsterdam 13 september 1948, <i>NOR</i> 1404	102
AR Amsterdam 25 oktober 1948, <i>NOR</i> 1366	191–193
AR Amsterdam 23 november 1948 ¹⁰ , <i>NOR</i> 1328	308
AR Amsterdam 6 december 1948, <i>NOR</i> 1422	180
AR Amsterdam 27 december 1948, <i>NOR</i> 1384	180

1949

AR Amsterdam 17 januari 1949, <i>NOR</i> 1525	180
AR Amsterdam 14 februari 1949, <i>R V</i> , 410-411	180
AR Amsterdam 21 februari 1949, <i>NOR</i> 1594	172
AR Amsterdam 21 maart 1949, <i>NOR</i> 1467	338
AR Amsterdam 14 april 1949, <i>NOR</i> 1498	356
AR Amsterdam 4 april 1949, <i>R V</i> , 411-412	180
AR Amsterdam 21 april 1949, ongepubl.	143, 144
AR Amsterdam 9 mei 1949, <i>NOR</i> 1604	197, 207, 213
AR Amsterdam 23 juni 1949, <i>NOR</i> 1732	200
AR Amsterdam 22 augustus 1949, <i>NOR</i> 1568	338
AR Amsterdam 26 september 1949, <i>NOR</i> 1549	338
AR Amsterdam 5 oktober 1949, <i>R V</i> , 412	180
AR Amsterdam 13 oktober 1949, <i>NOR</i> 1755	198
AR Amsterdam 17 oktober 1949, <i>NOR</i> 1560	338
AR Amsterdam 17 oktober 1949, <i>NOR</i> 1565	309, 317–319
AR Amsterdam 17 oktober 1949, <i>NOR</i> 1657	261, 338
AR Amsterdam 24 oktober 1949, <i>NOR</i> 1562	338
AR Amsterdam 24 oktober 1949, <i>NOR</i> 1572	318
AR Amsterdam 28 november 1949 ¹¹ , <i>NOR</i> 1734	338
AR Amsterdam 29 november 1949, <i>NOR</i> 1757	168
AR Amsterdam 13 december 1949, <i>NOR</i> 1783	201

1950

AR Amsterdam 6 maart 1950, <i>R</i> 51/33	171
AR Amsterdam 13 maart 1950, <i>NOR</i> 1702	356
AR Amsterdam 20 april 1950 ¹² , <i>R V</i> , 570-571	193, 194
AR Amsterdam 15 mei 1950, <i>NOR</i> 1733	341
AR Amsterdam 22 mei 1950, <i>NOR</i> 1723	356
AR Amsterdam 23 mei 1950, <i>R</i> 51/66	209
AR Amsterdam 5 juni 1950, <i>R</i> 51/52	356
AR Amsterdam 6 september 1950, <i>R</i> 51/75	204
AR Amsterdam 27 september 1950, <i>R</i> 51/79	201
AR Amsterdam 20 oktober 1950, <i>R</i> 51/135	182
AR Amsterdam 20 november 1950, <i>R</i> 51/142	294

1951

AR Amsterdam 2 februari 1951, <i>R</i> 51/16	338
AR Amsterdam 5 maart 1951, <i>R</i> 51/50	261, 338, 343–344

---

10 'Dode mus-vonnis'.

11 Ook in *R V*, 499-500.

12 Ook in: *R* 51/62.

AR Amsterdam 28 mei 1951, <i>R</i> 51/93	338
AR Amsterdam 27 juni 1951, <i>R</i> 52/175	204
AR Amsterdam 2 juli 1951, <i>R</i> 51/102	356
AR Amsterdam 9 juli 1951, <i>R</i> 52/177	356
AR Amsterdam 12 november 1951, <i>R</i> 52/223	258

1952

AR Amsterdam 28 april 1952, <i>R</i> 52/204	57, 234, 235, 258, 355, 356, 358
AR Amsterdam 28 april 1952, <i>R</i> 52/207	57, 234, 235, 258, 355, 356, 358
AR Amsterdam 12 mei 1952, <i>R</i> 52/263	342
AR Amsterdam 13 mei 1952, <i>R</i> 52/273	190
AR Amsterdam 19 mei 1952 ¹³ , <i>R</i> 52/208	253, 344–346, 357, 358
AR Amsterdam 23 juni 1952, <i>R</i> 52/227	345
AR Amsterdam 12 november 1952, <i>R</i> 52/277	294

1953

AR Amsterdam 9 februari 1953, <i>R</i> 53/312	188, 214
AR Amsterdam 27 april 1953, <i>R</i> 53/387	350

1955

AR Amsterdam 11 juni 1955, <i>R</i> 55/487	364
--	-----

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak, kamer Arnhem**1946**

AR Arnhem 14 mei 1946, <i>NOR</i> 282	119
AR Arnhem 25 juni 1946, <i>NOR</i> 553	106, 107
AR Arnhem 17 augustus 1946, <i>NOR</i> 552	111, 112, 116

1947

AR Arnhem 8 april 1947, <i>NOR</i> 885	163, 164
AR Arnhem 6 mei 1947, <i>NOR</i> 914	165

1948

AR Arnhem 3 februari 1948, <i>R</i> II, 575-576	159
AR Arnhem 3 februari 1948, <i>R</i> II, 547-548	160
AR Arnhem 20 februari 1948, <i>NOR</i> 1212	171
AR Arnhem 20 februari 1948, <i>NOR</i> 1213	160, 161
AR Arnhem 11 maart 1948, <i>NOR</i> 1242	161, 162
AR Arnhem 11 maart 1948, <i>R</i> II, 605-606	162
AR Arnhem 11 maart 1948, <i>R</i> III, 367	162
AR Arnhem 22 april 1948, <i>R</i> III, 86-88	168
AR Arnhem 13 mei 1948, <i>R</i> III, 368-369	163, 164
AR Arnhem 10 juni 1948, <i>R</i> III, 367-368	162, 163

---

13 'Liro-levering-vonnis'.

AR Arnhem 10 juni 1948, <i>R III</i> , 369	163, 164
AR Arnhem 29 juni 1948, <i>R IV</i> , 28	201
AR Arnhem 29 juni 1948, <i>R IV</i> , 29	204
AR Arnhem 12 juli 1948, <i>R III</i> , 368	163
AR Arnhem 12 juli 1948, <i>R III</i> , 369-370	163, 164
AR Arnhem 4 november 1948, <i>NOR</i> 1439	171
AR Arnhem 4 november 1948, <i>R III</i> , 370	163, 164
AR Arnhem 9 december 1948, <i>NOR</i> 1439	163, 164
AR Arnhem 9 december 1948, <i>NOR</i> 1545	163, 164

1949

AR Arnhem 1 juni 1949, <i>NOR</i> 1615	172
AR Arnhem 27 juni 1949, <i>R IV</i> , 89-91	282

1950

AR Arnhem 17 juli 1950, <i>R</i> 51/48	201
--	-----

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak, kamer Groningen**1947**

AR Groningen 12 december 1947, <i>NOR</i> 1139	141
--	-----

1948

AR Groningen 11 juni 1948, <i>R III</i> , 214-215	171
---	-----

1949

AR Groningen 25 maart 1949, <i>R IV</i> , 344	204
AR Groningen 16 september 1949, <i>R IV</i> , 271	200

1950

AR Groningen 12 mei 1950, <i>R V</i> , 571-572	190, 193
AR Groningen 12 mei 1950, <i>R</i> 51/32	193
AR Groningen 29 september 1950, <i>NOR</i> 1747	172

1951

AR Groningen 28 september 1951, <i>R</i> 52/216	168-170
---	---------

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak, kamer Utrecht**1946**

AR Utrecht 10 mei 1946, <i>NOR</i> 252	122, 132, 133
--	---------------

1947

AR Utrecht 17 januari 1947, <i>NOR</i> 831	207, 208
AR Utrecht 25 april 1947, <i>NOR</i> 919	208
AR Utrecht 2 mei 1947, <i>NOR</i> 943	206
AR Utrecht 20 juni 1947, <i>NOR</i> 1006	206

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Rechtspraak, kamer Den Bosch**1949**

AR Den Bosch 29 oktober 1949, <i>R V</i> , 413	180
--	-----

Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Effectenregistratie**1947**

Afd.Eff. 17 april 1947 ¹⁴ , <i>NOR</i> 960	262, 340
Afd.Eff. 25 juli 1947, <i>NOR</i> 1026	340
Afd.Eff. 24 oktober 1947, <i>NOR</i> 1078	340
Afd.Eff. 24 oktober 1947, <i>NOR</i> 1136	340
Afd.Eff. 31 oktober 1947, <i>NOR</i> 1090	340
Afd.Eff. 13 november 1947, <i>NOR</i> 1121	340
Afd.Eff. 31 december 1947 ¹⁵ , <i>R II</i> , 414-416	355

1948

Afd.Eff. 15 januari 1948 ¹⁶ , <i>NOR</i> 1232	262, 340
Afd.Eff. 24 januari 1948 ¹⁷ , <i>NOR</i> 1231	263, 338
Afd.Eff. 11 februari 1948 ¹⁸ , <i>R II</i> , 475-480	261
Afd.Eff. 23 februari 1948 ¹⁹ , <i>NOR</i> 1235	312-314, 342
Afd.Eff. 26 juli 1948, <i>R III</i> , 75-76	338
Afd.Eff. 9 november 1948, <i>R III</i> , 206-210	317, 339

1949

Afd.Eff. 7 april 1949, <i>R III</i> , 328-330	356
Afd.Eff. 1 augustus 1949, <i>R IV</i> , 83-86	341
Afd.Eff. 15 augustus 1949, <i>R IV</i> , 87-88	261, 343
Afd.Eff. 3 december 1949, <i>R IV</i> , 210-212	340, 341

---

14 Ook in *R II*, 20-23.

15 Ook in *NOR* 1237.

16 Ook in *R II*, 442-445.

17 Ook in *R II*, 445-449.

18 Ook in *NOR* 1233.

19 Ook in *R II*, 507-511.

1950 Afd.Eff. 4 maart 1950, *R IV*, 308-310 338Afd.Eff. 2 juni 1950, *R V*, 400-401 356**1951**Afd.Eff. 16 januari 1951, *R V*, 681-683 342Afd.Eff. 29 januari 1951, *R V*, 635-638 317Afd.Eff. 5 maart 1951, *R V*, 683-685 338Afd.Eff. 5 december 1951, *R VI*, 128-131 254, 317, 348, 349**1952**Afd.Eff. 7 juli 1952, *R VII*, 5-10 317, 339**Hoge Raad der Nederlanden**HR 12 januari 1942²⁰, *NJ* 1942, 271 55, 56HR 14 januari 1947, *NJ* 1947, 228 145**Gerechtshof Den Haag**Hof Den Haag 2 oktober 1947, *NJ* 1947, 715 145Hof Den Haag 23 april 1948, *NJ* 1948, 494 145**Gerechtshof Amsterdam**Hof Amsterdam, 2 september 1947, *NJ* 1947, 542 145Hof Amsterdam 16 april 1947, *NJ* 1947, 605 145Hof Amsterdam 25 februari 1948, *NJ* 1948, 256 145**Arrondissementsrechtsbank Den Haag**Pres. Arr. Den Haag 30 juni 1947, *NJ* 1947, 490 145**Bijzonder Gerechtshof Amsterdam**Bijz. Ger.hof Amsterdam 20 juli 1946²¹, *NOR* 438 156

---

20 'Toetsingsarrest'.

21 Zaak tegen makelaar P. Everout.

FRANKRIJK

Toelichting bij de vindplaatsen:

<i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 7 :	<i>Bulletin civil de la Cour de cassation</i> (1950), Section Civile, eerste deel, uitspraak nummer 7
<i>D</i> (1946.Jurispr.), 71-72:	<i>Recueil Dalloz</i> (1946), Jurisprudence, pagina 71-72
<i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 273:	<i>Gazette du Palais</i> (1947), eerste halfjaar, pagina 273
<i>JCP</i> (1948.II), N° 4102:	<i>Jurisclasseur périodique (Semaine juridique)</i> (1948), tweede deel, uitspraak nummer 4102
<i>S</i> (1948.I), 196 :	<i>Recueil Sirey</i> (1948), eerste deel, pagina 196

Cour de cassation, Chambre civile, première Chambre**1947**

Cass.civ. 4 juni 1947 ²² , <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 273	484, 487, 489, 490
Cass.civ. 4 juni 1947 ²³ , <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 274	479
Cass.civ. 16 december 1947 ²⁴ , <i>JCP</i> (1948.II), N° 4102	499, 500

1948

Cass.civ. 1 maart 1948 ²⁵ , <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 229-230	474, 494
Cass.civ. 6 juli 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.2), 163	478
Cass.civ. 29 juli 1948, <i>S</i> (1948.I), 196	478
Cass.civ. 9 november 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.2), 275	483

1949

Cass.civ. 2 februari 1949, <i>S</i> (1949.I), 64-65	493
Cass.civ. 15 maart 1949, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 257-258	457
Cass.civ. 19 juli 1949 ²⁶ , <i>Gaz.Pal.</i> (1949.2), 295	509-512
Cass.civ. 26 juli 1949, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.2), 381-382	482
Cass.civ. 6 december 1949 ²⁷ , <i>Gaz.Pal.</i> (1950.1), 38	457, 458, 496, 497

1950

Cass.civ. 10 januari 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 7	472
Cass.civ. 24 januari 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 20	496
Cass.civ. 1 maart 1950 ²⁸ , <i>Gaz.Pal.</i> (1950.1), 165-166	518
Cass.civ. 28 maart 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 87	496
Cass.civ. 16 mei 1950, <i>JCP</i> (1950.II), N° 5795	498

---

22 Ook in *JCP* (1947.II), N° 3715 en in *S* (1947.I), 189-190.

23 Ook in *JCP* (1947.II), N° 3716.

24 Ook in *Gaz.Pal.* (1948.1), 19-20.

25 Ook in *JCP* (1948.II), N° 4543.

26 Ook in *JCP* (1949.II), N° 5172.

27 Ook in *JCP* (1950.II), N° 5314 en in *S* (1950.I), 95-96.

28 Ook in *S* (1951.1), 45.

Cass.civ. 13 juni 1950 ²⁹ , <i>Gaz.Pal.</i> (1950.2), 127-128	493-495
Cass.civ. 15 november 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 227	476
Cass.civ. 15 november 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 228	508
Cass.civ. 15 november 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 229	500
Cass.civ. 26 december 1950, <i>Bull.civ.</i> (1950.1), N° 267	497

1951

Cass.civ. 24 januari 1951, <i>JCP</i> (1951.II), N° 6161	478
Cass.civ. 27 februari 1951, <i>Gaz.Pal.</i> (1951.1), 407-408	480
Cass.civ. 18 april 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 118	495
Cass.civ. 18 april 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 119	476
Cass.civ. 30 april 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 133	496, 497
Cass.civ. 29 mei 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 161	472
Cass.civ. 11 juni 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 178	508
Cass.civ. 12 juni 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 181	508
Cass.civ. 12 juni 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 182	496
Cass.civ. 11 juli 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 220	508
Cass.civ. 17 juli 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 226	495, 500
Cass.civ. 6 augustus 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 254	493
Cass.civ. 6 augustus 1951, <i>Bull.Civ.</i> (1951.1), N° 255	457
Cass.civ. 6 augustus 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 256	457, 458
Cass.civ. 23 augustus 1951, <i>JCP</i> (1952.II), N° 6728	477
Cass.civ. 29 oktober 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 276	478
Cass.civ. 29 oktober 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 279	508
Cass.civ. 29 oktober 1951, <i>JCP</i> (1952.II), N° 6718	500
Cass.civ. 30 oktober 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 281	500
Cass.civ. 31 oktober 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 282	500
Cass.civ. 31 oktober 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 283	473
Cass.civ. 31 oktober 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 285	500
Cass.civ. 21 november 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 317	508
Cass.civ. 21 november 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 318	508
Cass.civ. 5 december 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 339	489
Cass.civ. 5 december 1951, <i>Bull.civ.</i> (1951.1), N° 340	500

1952

Cass.civ. 29 januari 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 41	498
Cass.civ. 29 januari 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 43	500
Cass.civ. 5 maart 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 98	472
Cass.civ. 24 maart 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 114	508
Cass.civ. 25 maart 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 121	500
Cass.civ. 21 juli 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 233	480
Cass.civ. 20 oktober 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 271	473
Cass.civ. 10 november 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 290	493
Cass.civ. 3 december 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 323;	495
Cass.civ. 10 december 1952, <i>Bull.civ.</i> (1952.1), N° 329	479

1953

Cass.civ. 13 januari 1953, <i>Bull.civ.</i> (1953.1), N° 16	513
---	-----

---

29 Ook in *JCP* (1950.II), N° 5795.

Cass.civ. 13 januari 1953, <i>Bull.civ.</i> (1953.1), N° 17	513
Cass.civ. 9 februari 1953, <i>Bull.civ.</i> (1953.1), N° 53	495
Cass.civ. 15 juli 1953, <i>Bull.civ.</i> (1953.1), N° 248	476

1954

Cass.civ. 17 februari 1954, <i>Bull.civ.</i> (1954.1), N° 67	474
Cass.civ. 7 december 1954, <i>Bull.civ.</i> (1954.1), N° 355	478
Cass.civ. 7 december 1954, <i>Bull.civ.</i> (1954.1), N° 354	495
Cass.civ. 27 december 1954, <i>Bull.civ.</i> (1954.1), N° 385	498, 500

Cour de cassation, Chambre sociale**1946**

Cass.soc. 28 juni 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.2), 133	439
Cass.soc. 15 november 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.2), 236-237	439
Cass.soc. 15 november 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.2), 246-247	439, 440
Cass.soc. 21 november 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 63	440

1947

Cass.soc. 9 januari 1947 ³⁰ , <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 58-59	476
Cass.soc. 9 januari 1947 ³¹ , <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 98	488, 489
Cass.soc. 14 maart 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 221	476
Cass.soc. 26 maart 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 214	458, 460
Cass.soc. 26 maart 1947, <i>S</i> (1947.I), 191-192	488, 489
Cass.soc. 30 maart 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 209-210	475, 476
Cass.soc. 8 mei 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.2), 72	473
Cass.soc. 12 juni 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.2), 55	489
Cass.soc. 12 juni 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.2), 80	476, 489

Conseil d'État**1948**

CE 16 april 1948, <i>S</i> (1948.III), 59	478
---	-----

1949

CE 28 oktober 1949, <i>S</i> (1950.III), 22-23	471
--	-----

---

30 Ook in *JCP* (1947.II), N° 3479.

31 Ook in *JCP* (1947.II), N° 3479.

Cour d'appel de Paris**1945**

CA Paris 2 januari 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.1), 57-58	439
CA Paris 15 mei 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.1), 184-185	475
CA Paris 17 juli 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 74	488
CA Paris 20 augustus 1945 ³² , <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 94	485
CA Paris 27 augustus 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 127-128	482, 483
CA Paris 18 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 167-168	475, 476
CA Paris 20 oktober 1945 ³³ , <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 47	485
CA Paris 26 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 219	476, 483
CA Paris 29 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 7-8	476
CA Paris 31 oktober 1945, <i>D</i> (1946.Jurispr.), 71-72	488
CA Paris 5 november 1945 ³⁴ , <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 188-189	485, 486, 488
CA Paris 23 november 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 134	492
CA Paris 23 november 1945, <i>D</i> (1946.Jurispr.), 77	497
CA Paris 24 november 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 20	476
CA Paris 21 december 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 255-257	499

1946

CA Paris 9 februari 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 92-93	492
CA Paris 30 maart 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 247-248	474, 483
CA Paris 1 april 1946 ³⁵ , <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 242-244	504-510
CA Paris 7 april 1946, <i>S</i> (1947.II), 35	476
CA Paris 10 april 1946 ³⁶ , <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 204	465, 471
CA Paris 18 juni 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.2), 183	471, 474, 476
CA Paris 21 oktober 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.2), 237	499
CA Paris 7 november 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 126	481, 482
CA Paris 2 december 1946 ³⁷ , <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 31	498
CA Paris 7 december 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 31-32	496
CA Paris 18 december 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 26	475
CA Paris 20 december 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 63-64	473

1947

CA Paris 10 maart 1947, <i>S</i> (1947.II), 153-154	488
CA Paris 21 maart 1947, <i>S</i> (1947.II), 124-126	502
CA Paris 18 april 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 249	474
CA Paris 30 april 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 275	440
CA Paris 3 mei 1947 ³⁸ , <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 264-266	508
CA Paris 16 juni 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.2), 126-127	479

---

32 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2947.

33 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2985.

34 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2985 en in *S* (1946.II), 13.

35 Ook in *S* (1946.II), 137 en in *JCP* (1946.II), N° 3111.

36 Ook in *JCP* (1946.II), N° 3334; *S* (1946.II), 93.

37 Ook in *S* (1947.II), 97.

38 Ook in *D* (1947.Jurispr.), 336-339.

1948

CA Paris 2 januari 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 39-40	508, 509
CA Paris 30 januari 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 117-118	479
CA Paris 7 februari 1948, <i>JCP</i> (1948.II), N° 4196	479
CA Paris 21 april 1948, <i>JCP</i> (1948.II), N° 4233	471
CA Paris 4 mei 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 276-277	475
CA Paris 29 mei 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.2), 183-185	477, 494
CA Paris 17 juli 1948, <i>JCP</i> (1949.II), N° 4721	479
CA Paris 6 november 1948 ³⁹ , <i>Gaz.Pal.</i> (1948.2), 220-221	494

1949

CA Paris 3 januari 1949 ⁴⁰ , <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 109-110	494
CA Paris 3 januari 1949, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 171	440
CA Paris 25 februari 1949, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 151-152	457, 460
CA Paris 25 februari 1949, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 138	473
CA Paris 2 april 1949, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 269	476
CA Paris 11 juni 1949 ⁴¹ , <i>JCP</i> (1949.II), N° 5132	508

Cour d'appel d'Aix**1945**

CA Aix 21 november 1945, <i>JCP</i> (1946.II), N° 3168	472, 473
CA Aix 13 december 1945, <i>JCP</i> (1946.II), N° 3170	474
CA Aix 13 december 1945, <i>JCP</i> (1946.II), N° 3173	480

1946

CA Aix 11 februari 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 196	496
--	-----

Cour d'appel de Bordeaux**1945**

CA Bordeaux 25 juli 1945 ⁴² , <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 78	465, 486
CA Bordeaux 31 juli 1945 ⁴³ , <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 110	486, 493

Cour d'appel de Bourges**1947**

CA Bourges 24 maart 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 245-246	471
---	-----

---

39 Ook in *JCP* (1948.II), N° 4575.

40 Ook in *JCP* (1949.II), N° 4720.

41 Ook in *Gaz.Pal.* (1949.2), 214.

42 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2950.

43 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2949.

1948

CA Bourges 10 november 1948⁴⁴, *Gaz.Pal.* (1948.2), 230 479

Cour d'appel de Colmar**1945**

CA Colmar 4 december 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 93 477, 478

1946

CA Colmar 19 maart 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 90 478

CA Colmar 4 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 48-49 477

1947

CA Colmar 10 januari 1947, *Gaz.Pal.* (1947.1), 127 440

CA Colmar 2 juli 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 98-99 508

CA Colmar 14 november 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 261 477

Cour d'appel de Dijon**1946**

CA Dijon 3 januari 1946, *JCP* (1946.II), N° 3127 488

Cour d'appel de Montpellier**1947**

CA Montpellier 21 oktober 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 254 478

Cour d'appel de Nancy**1945**

CA Nancy 31 oktober 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 176 488

1946

CA Nancy 13 juni 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 138 492

CA Nancy 11 juli 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 158 478

---

44 Ook in *JCP* (1949.II), N° 4861.

Cour d'appel de Nîmes**1950**

CA Nîmes 1 februari 1950, *Gaz.Pal.* (1950.1), 342 516

Cour d'appel d'Orléans**1947**

CA Orléans 2 december 1947⁴⁵, *Gaz.Pal.* (1948.1), 12 489

1948

CA Orléans 6 april 1948⁴⁶, *Gaz.Pal.* (1948.1), 191 478

Cour d'appel de Pau**1945**

CA Pau 12 november 1945⁴⁷, *Gaz.Pal.* (1946.1), 46 488

Cour d'appel de Riom**1945**

CA Riom 23 juli 1945⁴⁸, *Gaz.Pal.* (1945.2), 123 480

Cour d'appel de Toulouse**1945**

CA Toulouse 12 december 1945, *JCP* (1946.II), N° 2943 497

Tribunal civil de la Seine**1945**

Trib.civ. Seine 9 juni 1945⁴⁹, *Gaz.Pal.* (1945.2), 26 488

Trib.civ. Seine 18 juni 1945⁵⁰, *Gaz.Pal.* (1945.2), 44 485

Trib.civ. Seine 25 juni 1945, *JCP* (1946.II), N° 3171 474-476

---

45 Ook in *JCP* (1948.II), N° 4183.

46 Ook in *S* (1949.II), 141-143.

47 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2985.

48 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2946.

49 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2952.

50 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2951.

Trib.civ. Seine 25 juni 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 48	488
Trib.civ. Seine 1945 ⁵¹ , <i>JCP</i> (1946.II), N ^o 3172	457
Trib.civ. Seine 27 juni 1945 ⁵² , <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 80	457, 485
Trib.civ. Seine 10 juli 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 67	491, 492
Trib.civ. Seine 8 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 102	457
Trib.civ. Seine 8 oktober 1945 ⁵³ , <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 184	485, 492, 493
Trib.civ. Seine 10 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.1), 59	439
Trib.civ. Seine 10 oktober 1945, <i>JCP</i> (1946.II), N ^o 3014	488, 499
Trib.civ. Seine 19 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 190	457
Trib.civ. Seine 26 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 169	474, 476
Trib.civ. Seine 26 oktober 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 207	492
Trib.civ. Seine 30 november 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 219	476, 483

1946

Trib.civ. Seine 16 januari 1946, <i>Gaz.Pal.</i> (1946.1), 161	492, 496
Trib.civ. Seine 18 januari 1946, <i>JCP</i> (1946.II), N ^o 2990	473

1947

Trib.civ. Seine 6 maart 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.1), 277	492
Trib.civ. Seine 22 maart 1947, <i>S</i> (1947.II), 108	483
Trib.civ. Seine 20 juni 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1947.2), 58	479
Trib.civ. Seine 7 juli 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 7	513
Trib.civ. Seine 21 november 1947, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 42	494

1948

Trib.civ. Seine 23 januari 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 203	494
Trib.civ. Seine 23 februari 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 202	494
Trib.civ. Seine 19 februari 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1948.1), 204	494
Trib.civ. Seine 18 december 1948, <i>Gaz.Pal.</i> (1949.1), 110	494

1950

Trib.civ. Seine 4 maart 1950, <i>Gaz.Pal.</i> (1950.1), 187	494
---	-----

Tribunal civil de Belfort**1945**

Trib.civ. Belfort 14 april 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.1), 168	439
Trib.civ. Belfort 13 juli 1945, <i>Gaz.Pal.</i> (1945.2), 82	477

---

51 Exacte datum uitspraak ontbreekt.

52 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2948.

53 Ook in *JCP* (1946.II), N° 2984.

Tribunal civil de Bordeaux**1946**

Trib.civ. Bordeaux 24 december 1946, *Gaz.Pal.* (1947.1), 45 493

Tribunal civil de Compiègne**1945**

Trib.civ. Compiègne 10 juli 1945, *JCP* (1946.II), N° 2950 485, 486

Tribunal civil de Douai**1945**

Trib.civ. Douai 31 juli 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 141 478

Tribunal civil de Lille**1945**

Trib.civ. Lille 8 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 17 439

Trib.civ. Lille 20 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 59 480

Tribunal civil de Meaux**1945**

Trib.civ. Meaux 25 juli 1945, *JCP* (1946.II), N° 3126 473

Tribunal civil de Melun**1945**

Trib.civ. Melun 14 november 1945, *Gaz.Pal.* (1946.1), 74 492, 493

Tribunal civil de Périgueux**1947**

Trib.civ. Périgueux 29 april 1947, *Gaz.Pal.* (1947.2), 53 474

Tribunal civil de Rouen**1946**

Trib.civ. Rouen 13 mei 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 165 478

Tribunal civil de Strasbourg**1945**

Trib.civ. Strasbourg 21 juni 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 68 492

Trib.civ. Strasbourg 1 augustus 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 99 478

Tribunal civil de Toulouse**1945**

Trib.civ. Toulouse 22 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.1), 194 475

Tribunal civil de Troyes**1946**

Trib.civ. Troyes 17 juli 1946, *Gaz.Pal.* (1946.2), 132 478

Tribunal de commerce de la Seine**1945**

Trib.com. Seine 11 mei 1945, *Gaz.Pal.*(1945.1), 168 488

Tribunal de commerce de Moulins**1945**

Trib.com. Moulins 8 mei 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 15 480

Tribunal de commerce de Pontoise**1945**

Trib.com. Pontoise 21 augustus 1945, *Gaz.Pal.* (1945.2), 150 498

Namenregister

- Aalders, Gerard 29, 65, 71, 151, 153, 154, 165, 243, 244, 254, 257–259, 268
- Abas, P. 61–62
- Abetz, Otto 379
- ABN Amro 290
- Adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog (Commissie-Polak) 376
- Agamben, Giorgio 25
- Agi, Marc 403
- Ailly, A.J. d' 248, 254, 276–278
- Alexy, Robert 11–13, 15
- Algemeen Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) 150, 193, 200, 202, 206, 212
- Alliance Israélite Universelle 403
- Amsterdam Exchanges 373
- Amsterdamsche Bank 254, 348, 349
- Amsterdamsche Bankiersvereniging 57, 222, 225–226, 231, 232, 235–238, 240–242, 244, 246, 336
- ANBO
zie Algemeen Beheer van Onroerende Goederen
- Andrieu, Claire 394
- Angeren, J.R.M. van 60
- ANVAV
zie Association Nationale des Victimes de l'Allemagne et de Vichy
- Arendt, Hannah 10
- Aristoteles 18, 19, 32–35, 37, 39
- Aron, Raymond 438
- Assmann & Kempen 354
- Association française des propriétaires de biens ariyanisés 437
- Association des administrateurs provisoires de France 437
- Association Nationale des Victimes de l'Allemagne et de Vichy (ANVAV) 432, 436, 437, 442, 443, 445
- Association nationale intercorporative du commerce, de l'industrie de l'artisanat 437
- Association professionnelle des banques 399
- Astier 504, 505
- Aufenacker, J. 261
- Auriol, Vincent 448
- Bank voor Nederlandschen Arbeid 117, 122, 193, 328, 333
- Bank voor West Europeeschen Handel 255, 328, 333
- BAON
zie Stichting Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde Nalatenschappen
- Banque de France 400, 512
- Banque de Paris et des Pays-Bas (BPPB) 400, 512
- Banque Nationale du Commerce et de l'Industrie (BNCI) 400, 504–512
- Barendregt, Jaap 220, 225
- Bartélémy, Joseph 395
- Barth, J.P. 219
- Bary, De
zie Handelmaatschappij H. Albert de Bary & Co.
- Bastid, Paul 410
- Bauditz 241, 242
- Bedrijfsgroep Effectenhandel 234

- Bedrijfsgroep Levensverzekering
 123, 124, 126, 131, 142, 147
 Beekhuis, J.H. 61, 88, 170, 464
 Begeleidingscommissie onderzoek
 financiële tegoeden WO-II in
 Nederland (Commissie-Scholten)
 82, 148, 375, 376
 Belinfante, W.G. 59, 63, 129, 130,
 277, 382, 383
 Bemmelen, J.W. van 314
 Berg, D.G.A. van den 246
 Berg, P.G.J. van den 40
 Bergh, G.C.J.J. van den 40
 Bergh, R. van den 76, 328
 Berkhouwer, C. 61
 Billig, Joseph 390, 396
 Blankenstein, H. van 59, 65, 66,
 382, 383
 Block, A.S. 183
 BNCI
zie Banque Nationale du
 Commerce et de l'Industrie
 Boas, Sal 76, 86, 325
 Boer, M.A. 154
 Boerma, E. 141
 Bonte, Florimond 431, 432, 442,
 444
 Bosch ridder van Rosenthal, L.H.N.
 325
 Bossenbroek, Martin 80
 Boon, I. 31
 Bordewijk, F. 47
 Bos, Anne Marie 22
 Bourdieu, Pierre 28
 BPPB
zie Banque de Paris et des Pays-
 Bas
 Brand, D.W. 261–263
 Brandhof, J.C.E. van den 61, 62
 Brauw, W.M. de 325
 Bregstein, M.H. 174, 276–278, 296,
 336, 338, 464
 Broches, A. 269
 Broekmans Commissiebank voor
 Incurante Fondsen 261
 Brom, P.G.H.G. 61
 Brouwer, S. 368, 369
 Brunner, Emil 9
 Bühler, Albert 54, 151, 154, 155,
 232–234, 236–246, 248, 250,
 252, 255, 256, 260, 264
 Buisson, George 436
 Burkens, M.C. 26
 CABA
zie Commissie van Advies en
 Beheer voor Afwezigen
 Caisse de dépôts et consignations
 (CDC) 392, 399–401, 512, 513
 Campfens, Evelien 103
 Canaris, Claus-Wilhelm 38
 Carrière, R.P. 436
 Casas, Bartolomeus de las 19
 Cassin, René 21, 375, 402–407,
 409–412, 414, 418–420, 423,
 425, 443, 444, 451, 519, 520, 522
 Castro, Raymond 431, 456, 503
 CDC
zie Caisse de dépôts et
 consignations
 CDJC
zie Centre de Documentation
 Juive Contemporaine
 Centraal Bureau voor Onderzoek
 inzake de Vererving van de
 nalatenschappen van Vermiste
 Personen, Stichting 286, 291
 Centrale Arbeiders Verzekering en
 Depositobank (Centrale) 156,
 179, 180–182, 185–188, 212, 213
 Centre de Documentation Juive
 Contemporaine (CDJC) 455
 CGQJ
zie Commissariat Général des
 Questions Juives
 Chapelle, Fernand Bonnier de la
 408
 Chauveau, Paul 464
 Churchill, Winston 405, 407
 Citroen, Michal 86
 Cleveringa, R.P. 76, 83, 122, 125–
 127, 202, 243–244, 314, 315,
 321, 325–327, 332, 464
 Cnoop Koopmans, W. 276, 278
 Cocheret, Ch.A. 118
 Coetzee, J.M. 1–3, 24
 Cohen, A.E. 231–233

- Coleman, Jules 38, 39
 Come 465, 471
 Comité français de Défense des
   Spoliés 443, 445
 Comité ouvrier de secours immédiat
   401
 Commissariat Général des Questions
   Juives (CGQJ) 389–393, 395,
   396, 401, 513, 514
 Commissie-Eggens
   zie Commissie Herstel
   Rechtsverkeer
 Commissie Gedeposeeerd 74–
   76, 85, 222–224, 243, 324–334,
   345, 349–354, 359–362, 365,
   366, 369
 Commissie Herstel Rechtsverkeer
   (Commissie-Eggens) 59–66,
   129, 130, 269, 269–273, 281,
   295, 377, 382, 424, 461, 521
 Commissie-Polak
   zie Adviescommissie
   restitutieverzoeken
   cultuurgoederen en Tweede
   Wereldoorlog
 Commissie Rechtsherstel van de
   Vereniging voor de
   Effectenhandel 305–309
 Commissie-Scholten
   zie Begeleidingscommissie
   onderzoek financiële tegoeden
   WO-II in Nederland
 Commissie ter bescherming van
   aanspraken van gedeposeeerd
   zie Commissie Gedeposeeerd
 Commissie van Advies en Beheer
   voor Afwezigen (CABA) 211
 Commissie van Onderzoek Liro-
   archieven (Commissie-Kordes)
   375, 376
 Commissie-van der Poll 235
 Commissie-van Kemenade
   zie Contactgroep Tegoeden
   WO-II
 Commissie-Kordes
   zie Commissie van Onderzoek
   Liro-archieven
 Commissie-Woltersom 123, 234
 Conseil Représentatif des
   Institutions juives de France
   (CRIF) 443, 448, 449
 Contactgroep Tegoeden WO-II
   (Commissie-van Kemenade)
   375, 376
 Continentale Bank 263
 Coördinatie-Commissie 227
 CRIF
   zie Conseil Représentatif des
   Institutions juives de France
 Cumyn, Michelle 458, 460, 461
 Darlan, François 395, 407, 408, 412
 DEA
   zie Direction de l'Aryanisation
   Economique
 Delbrück, Schickler & Co. 228
 Delflandsche Hypotheekbanken
   155
 Dellschow, F. 233
 Depreux, Edouard 448, 449
 Deutsche Reichsbank 266
 Deutsche Revisions- und Treuhand
   AG (DRT) 148, 166, 209, 219,
   220, 267, 268
 Devisenschutzkommando 220, 241,
   393
 Diethelm, André 436
 Direction de l'Aryanisation
   Economique (DEA) 389
 DNB
   zie Nederlandsche Bank, De
 Donker, L.A. 67, 128, 369
 Dorhout, P. 170
 Dresdner Bank 233
 Drost, J. 325
 DRT
   zie Deutsche Revisions- und
   Treuhand
 Dumesnil de Gramont, M. 423, 440
 Drukker, M. 372
 Duyfjes, H.G.P. 122, 127
 Dworkin, Ronald 26
 Edersheim, K.J. 73, 75, 89, 307
 Eggens, J. 59–66, 68, 69, 136, 183–
   184, 216, 269, 278, 296, 458,
   511, 521, 523, 527
 Epschtein, S. 501–505

- Esmein, Paul 455, 456, 485, 486, 488, 489
 Essen & Co., Van 255
 Euronext 373
 Everout, P. 150, 155, 156, 195, 196, 198, 199, 204, 215
 Fabre, Philippe 405, 410
 Farges, Yves 428, 429
 Feltz, F. baron van der 121
 Fischböck, Hans 116, 234, 250
 Flesche, Alfred 232, 233, 236, 238, 241, 246
 Friesch Groningsche Hypotheekbank 152–154, 179
 Fuller, Lon L. 4–11, 14, 15, 23, 27
 Gaay Fortman, B. de 121
 Gallin, Isabel 49
 Gaulle, Charles de 375, 377, 378, 402–414, 418, 423, 425, 426, 433, 442, 444, 471, 519, 520, 525, 526
 Gerbrandy, P.S. 67, 70, 86, 126, 154, 173–177, 179
 Giacobbi, Paul 420, 422, 436, 440
 Giraud, Henri 408, 409, 411–413
 Glendon, Mary Ann 403, 406
 Godart, Justin 449, 450
 Goering, Hermann 143, 398
 Goudstikker, Jacques 143
 Gouin, Félix 436
 Graaff, U.J.N. 236–243, 246, 248
 Greidanus, Tj. 238, 240
 Groeneboom, P. 211
 Grooth, G. de 76, 237, 279, 318, 319, 321, 325, 332, 357, 464
 Grossouw 350, 352
 Grüter, Regina 122–124, 138, 142, 147–148
 Gutmann (erven) 101–103
 Habermas, Jürgen 4, 27
 Hallebeek, Jan 37
 Hali, M.G. 246, 251
 Handelmaatschappij H. Albert de Bary & Co. (De Bary) 75, 77, 80, 85, 328–332, 334, 360
 Handelstrust West 233, 284, 328, 333
 Hart, H.L.A. 10, 13–15, 27
 Hauriou, André 417
 Herzberg, Abel J. 29–30, 49, 57
 Hes, I.E. 76, 325
 Heym, Stephan 8–9
 Hijma, Jac. 458, 459
 Hilberg, Raul 10, 381
 Hirschfeld, H.M. 117, 120, 149
 Hitler, Adolf 48, 56, 379, 403, 405
 Hollandsche Schouwburg 193–194
 Holthe, E.J. van 277
 Honoré, Tony 6, 23
 Hoofdgroep Banken 152, 153, 234
 Hooykaas, E.F. 62
 Houthakker, J. 303, 369
 Houwing, Ph.A.N. 212
 Incassobank 348
 Jack-Mayer, Andrée 487, 500
 Jeantet, Fernand-Charles 508, 510–512
 Jesaja 47
 Joodse Commissie voor Herstel 73–75, 89, 127, 307, 316–318, 321
 Joods Maatschappelijk Werk, Stichting 286, 290
 Joodse Raad 227, 230
 Jong, A.M. de 234, 235
 Jong, L. de 56, 83, 93, 149, 152, 157, 231, 233, 243
 Jonquères, Jean 508, 510–512
 Kafka, Franz 72–73
 Kahn, Emile 436
 Kalff, J.L. 240
 Karger, Walter von 238, 241
 Kaufmann, Arthur 39
 Keppy, Peter 137
 Kerkhoven & Co 68, 234, 257
 Kieft, J.A. van de 79, 81, 82, 359, 366, 367
 Kingma, C.A. 151–155, 174
 Kisch, I. 7, 54, 55, 73, 75, 307
 Klein, P.W. 60, 73, 154
 Kol & Co. 255
 Kollewijn, R.D. 122, 126, 127, 183, 212
 Konijnenburg, E. van 29
 Koopmans, J.G. 276, 278, 281, 296, 322
 Kortmann, C.A.J.M. 26

- Kunsthandel J. Goudstikker 143
 Landelijke Hypotheekbank
     (Landelijke) 152, 155–157, 173,
     174, 177, 179, 181, 183, 185, 186
 Lange & Co., de 353
 Lange, J. de 354
 Langemeijer, G.E. 4
 Leclerc, Jacques Philippe 427
 Lecourt, Robert 450, 451
 Leer, Bernard van 387
 Leeuw, A.J. van der 153, 156, 269
 Leeuwen, H.F. van 237, 238, 240,
     277–279, 305–307, 337, 350–
     353, 356, 357, 367
 Lennep, A. van 346
 Levenbach, M.G. 60
 Levie, Martin 76, 195–197, 325
 Levinas, Emmanuel 444
 Lieftinck, P. 44, 48, 66, 70–72, 78–
     84, 92, 127, 128, 222, 275–278,
     301, 320, 322, 325, 331, 358,
     359, 369, 371, 372, 514, 523
 Lippmann, Rosenthal & Co., Nieuwe
     Spiegelstraat 231, 246, 247, 310
 Lippmann, Rosenthal & Co.,
     Sarphatistraat (Liro) 51–53, 75,
     80, 91–92, 122–124, 128–136,
     138–141, 159, 160, 202, 203,
     211, 215, 216, 219–221, 223,
     224, 225–269, 272, 273, 277–
     279, 284–286, 290–292, 300,
     301, 305, 309–336, 339, 340,
     349, 354–357, 360, 362–366,
     394, 517
 Lipschits, I. 71, 286
 Liquidatie van Verwaltung
     Sarphatistraat (LVVS)
     zie Lippmann, Rosenthal & Co.,
     Sarphatistraat
 Liro
     zie Lippmann, Rosenthal & Co.,
     Sarphatistraat
 Loeb, A. 243, 314
 LVVS
     zie Lippmann, Rosenthal & Co.,
     Sarphatistraat
 LVVS-commissie 305, 320
 Lyon-Caen, François 439
 Lyon-Caen, Gérard 20, 30–32, 42,
     43, 421, 439, 451, 454, 456, 465,
     467, 484, 487, 488
 Lyon-Caen, Léon 439
 Maarseveen, J.H. van 127–128
 Maasdijk, H.C. 152, 153, 155
 MacCormick, Neil 10, 11
 Makelaarskantoor P. Everout
     zie Everout, P.
 Malik, Charles 403
 Manen, A.F. 151–155, 164, 175–
     177
 Mannesmann Rohren Werke 387
 Masthoff, Th.P.J. 305
 Mayer, Tony 465, 470, 471
 Meijers, E.M. 62, 69, 74, 76, 79,
     284, 298, 321, 324, 326, 332,
     345, 350–352, 356, 359, 464
 Meihuizen, Joggli 234, 248, 255,
     268, 279
 Menthon, François de 417, 418,
     440, 447
 Merck, Finck & Co. 228
 Micheels, Pauline 387
 Michielsen, Joeri 55
 Miedl, Alois 102, 143
 Mission d'étude sur la spoliation des
     Juifs de France (Mission-
     Mattéoli) 376, 381, 394, 396,
     469
 Mission Mattéoli
     zie Mission d'étude sur la
     spoliation des Juifs de France
 Monchy, S.J.R. de 243
 Monker, G.P.J. 254, 314, 342, 348,
     349
 Mook, H.J. van 137
 Moolen, Van der 354
 Mouvement Nationale de Lutte
     contre le Racisme 443
 Mulisch, K.V.K. 241
 Muller, Eelke 87
 NAF
     zie Nederlandsch Arbeidersfront
 NAGU
     zie Niederländischen
     Aktiengesellschaft für

- Abwicklung von
 Unternehmungen
 Nauta, G. 277–279, 296, 311, 323
 Nederlandsch Arbeidersfront (NAF)
 205, 206, 208, 209
 Nederlandsche Handel-Maatschappij
 339
 Nederlandsche Middenstandsbank
 312, 314
 Nederlandsch Verbond voor
 Vakverenigingen (NVV) 205
 Nederlandsche Bank, De (DNB) 75,
 77, 80, 85, 231, 235, 236, 238,
 266, 283, 326, 328–332, 334,
 335, 339, 360, 394
 Nederlandse Vereniging ter
 Bevordering van het
 Levensverzekeringswezen 148
 New Yorkse Commissie 68, 269,
 270, 273, 294–295
 NGV
zie Niederländische Grundstücks-
 verwaltung
 Niboyet, J.B. 518
 Niederländischen Aktiengesellschaft
 für Abwicklung von
 Unternehmungen (NAGU)
 150, 210
 Niederländische Grundstücks-
 verwaltung (NGV) 51, 91–92,
 149, 156–160, 163, 165, 167,
 170–172, 181, 182, 186, 194,
 195, 197, 198, 200, 210, 214–
 216, 224, 328, 329, 331, 332,
 335, 336
 Nobiscum, administratiekantoor
 150
 Nouveau, Etienne 438, 439, 451,
 452, 473, 522
 Novak, Michael 15
 NVV
zie Nederlandsch Verbond voor
 Vakverenigingen
 OFEPAR
zie Omnium français d'études et
 de participations
 Omnia Treuhandgesellschaft
 (Omnia) 96–100, 150, 162
 Omnium français d'études et de
 participations (OFEPAR) 400,
 513
 Oordt, G.H.L. van 152
 Oosten Slingeland, G. van 311
 Oppenheim, A.S. 65
 Oven, A. van 278, 298, 302, 304,
 319, 338, 344, 346, 366
 Overhoff, Carel F. 53, 68, 69, 222,
 223, 234, 235, 238, 241, 244,
 245, 247–249, 252, 255–257,
 259, 260, 262, 263, 277–279,
 296, 305, 310–313, 318, 336,
 346, 355–357, 522
 Padt & Postmaa 353
 Papefonds
zie Stichting Papefonds
 Perry, Stephen 42
 Pétain, Philippe 378, 379, 381, 386,
 394, 405, 406, 410, 412, 417,
 418, 445
 Philips, A. 269
 Philonenko, Maximilien 456, 465,
 466, 482, 483, 499
 Phöbus, NV 225
 Plas, L.O. van der 277, 281, 296
 Pléven, René 440
 Poel, H.J.W. van der 117–118
 Polak, N.J. 76, 325
 Pompe, W.J. 314, 321, 325
 Pot, C.W. van der 170
 Prost, Antoine 395, 433
 Prudomme, Sully 444
 Radbruch, Gustav 11–15
 Rasche, Karl 231
 Rawls, John 4, 12, 34
 Raz, Joseph 22–23, 25
 Rebholz, Otto 243, 254, 255–260,
 264, 266, 325, 326, 332, 355,
 356, 368
 Rebholz' Bankierskantoor 230, 255,
 284, 368
 Regteren Altena, M. van 246–248
 Remy, Dominique 380
 Reyseger, E. 154, 173, 175, 177,
 179
 Ribbentrop, Joachim von 379
 Ricoeur, Paul 4, 15–18

- Ridder, J. 274, 275
 Rijn van Alkemade, M.A. van 212
 Rijnsche Handelsbank 328, 333
 Rinnooy Kan, A. 277
 Ripstein, Arthur 38, 41
 Ritmeester, G. 81
 Robertson, J. 238
 Rode Kruis 144, 146
 Roet, S. 324
 Roos, J.D.J. 219
 Roosevelt, Eleanor 403
 Roosevelt, Franklin D. 404, 418
 Rost van Tonningen, M. 151
 Rotterdamsche Bank 348
 Rucart, Marc 436
 Salomons, Arthur 62
 Sanders, Heiman 47, 48, 74–80, 82, 83, 85, 86, 89, 92, 125–128, 130, 132–137, 142, 145–147, 211, 222, 232, 233, 259, 296, 306, 307–309, 314–315, 317–319, 321, 322, 324, 326–328, 332, 333, 350–354, 357, 365, 369, 370, 375, 443, 519, 524
 Sanders, J.B. 47, 74
 Sarraute, René 455–457, 463, 465–467, 477, 484, 487, 488, 491–494, 496, 497, 503, 508
 Sartre, Jean-Paul 438
 Sauveplanne, J.G. 36
 SCAP
zie Service de Contrôle des Administrateurs provisoires
zie Service temporaire de contrôle des administrateurs provisoires et liquidateurs de biens israélites
 Schaap, J. 76, 325
 Scheltema, M. 26
 Scheltema, M.W. 277
 Schermerhorn, W. 73
 Schokking, J.J. 144–145
 Scholten, Y. 233
 Schönfeld-Polano, L.C. 278
 Schoordijk, H.C.F. 61, 184
 Schretlen, Helen 87
 Schreuder, G.A. 121
 Schrikker, W. 251
 Schrikker & Peereboom 353
 Schneider-Arnoldi 150, 153
 Schwarz, Walter 45–46
 Sepúlveda, Juan Ginés de 19
 Service de Contrôle des Administrateurs provisoires (SCAP) 388, 389
 Service des Restitutions 433, 434
 Service temporaire de contrôle des administrateurs provisoires et liquidateurs de biens israélites (SCAP) 434
 Seyss-Inquart, Arthur 56, 205, 228, 229
 Simons, D. 73, 307
 Slijper, J. 211
 Smits, J.C.M. 235, 256
 Snijders, F.H.J. 60
 Spier, E. 73–74, 127, 219, 307, 321, 326
 Stichting Bewindvoering Afwezig en Onbeheerde Nalatenschappen (BAON) 147, 291
 Stichting Nederlands Kunstbezit 87, 102
 Stichting Papefonds 156, 179
 Stoppelman, H. 76, 181, 325
 Stulemeijer, P.J.H.J. 361
 Stülpnagel, Heinrich von 378
 Stülpnagel, Otto von 378, 386, 388
 Suyling, J.Ph. 61
 Swarttouw, C.N.F. 117–118
 Tager, Paul 259, 455–457, 463, 465–467, 477, 484, 487, 488, 491, 493, 494, 496, 497, 503, 508
 Tammes, H.H. 243, 313
 Terroine, Emile 375, 428–434, 519, 521
 Thomas van Aquino 13, 35–38, 40
 Tielhof, Milja van 226, 240, 243, 245, 354
 Trip, L.J.A. 231
 Twentsche Bank, De 226, 237, 277, 339, 348, 350–353
 UGIF
zie Union Générale des Israélites de France
 Ulpianus 33

- Union Générale des Anciens
     Combattants 403
 Union Générale des Israélites de
     France (UGIF) 392, 399, 400,
     514
 Vakgroep Hypotheekbanken 153–
     155, 164, 173–177
 Vallat, Xavier 389, 395
 Veegens, D.J. 148, 325–327
 Veraart, J.A. 521
 Vereniging van kopers van Joods
     Onroerend Goed 179
 Vereniging voor de Effectenhandel
     53, 57, 75, 220–227, 230–260,
     262, 263, 276–285, 295, 298,
     301, 304–306, 309–314, 320,
     324, 336, 337, 342–350, 356–
     361, 363, 365–373, 521, 522
 Vereniging voor de Effectenhandel
     in liquidatie 347, 373
 Verheyde, Philippe 380, 387, 396
 Vermögensverwaltungs- und
     Rentenanstalt (VVRA) 75, 80,
     91–92, 157, 193, 215, 219, 224,
     229, 230, 245, 264–269, 285,
     290, 305, 320, 323–336
 Verveen, B.F. 212
 Verzijl, J.H.W. 76, 263, 314, 315,
     321, 325, 464
 Vink, F.A. 152, 153
 Vles, H. 211
 Vries, D.H. de 150, 155
 Vries, Joh. de 243, 248, 268, 279,
     296–298, 346
 Vrijberghe de Coningh, A.W.J. van
     183
 Vroom, A.M. 197
 VVRA
     zie Vermögensverwaltungs- und
     Rentenanstalt
 Waarborgfonds Rechtsherstel 265,
     299–300, 334, 336, 337, 360–
     370, 372
 Weehuizen, C. 122
 Weil-Curiel, André 431, 438, 456,
     503
 Weiss, E.A. 241
 Went, Jacoba 143
 Wesel, Uwe 10
 Westerman, Pauline 22
 Wieacker, Franz 20
 Wijler, L. 74
 Wijnand 260
 Wilkens, J. 151–153
 Willems, W. 256, 268, 305, 319
 Willemsen, H.B. 350, 352
 Wirtschaftprüfstelle 116, 220, 228,
     268
 Witteveen, H.J. 276, 289
 Witteveen, W.J. 7
 Witscher, Otto 241
 Woudenberg, H.J. 205
 Zaltbommel, L.K. van 184

Stellingen

behorende bij het proefschrift “Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw” van Wouter Veraart

1. Ontrechting is een proces dat, anders dan diefstal en roof, erop is gericht om specifieke categorieën mensen uit de rechtsorde te verwijderen door hen systematisch aan te tasten in hun capaciteiten om als rechts-subject aan het rechtsverkeer deel te nemen.
2. Een slachtoffer van ontrecting moet scherp worden onderscheiden van een slachtoffer van materiële oorlogsschade; niet eerstgenoemde maar het collectief behoort belast te worden met schade die de tweede heeft geleden en waaraan de eerste part noch deel heeft gehad.
3. Billijkheidsrechtspraak, met de nadruk op belangenafweging en het sluiten van compromissen, is geen geschikte methode om de stelselmatische ontrecting van specifieke groepen burgers ongedaan te maken.
4. De toegang tot een onafhankelijke rechter, die de gedeposeerde in staat stelt op te komen voor de restitutie van verloren rechten, is op zich al een vorm van rechtsherstel.
5. Voor het welslagen van het rechtsherstel is het van cruciaal belang dat vertegenwoordigers uit de groepen die stelselmatig werden ontrect, bij de voorbereiding van de herstelwetgeving worden betrokken.
6. Compensatie aan de boreling voor ‘wrongful birth’ of ‘wrongful life’ is in strijd met het gelijkheidsbeginsel en ondermijnend voor de solidariteit in de samenleving.
7. De recente restituties van ‘roofkunst’ aan oorspronkelijke eigenaren ondersteunen Brunners pleidooi voor afschaffing van de verkrijgende verjaring ten aanzien van zaken met kunsthistorische waarde, zeker indien het gaat om bezitters te kwader trouw.

Zie C.J.H. Brunner, ‘Dief wordt eigenaar’, in: E.H. Hondius et al. (red.), *Quod licet. Kleijn-Bundel* (Deventer 1992), p. 51.

8. Het spreekrecht van het slachtoffer tijdens de rechtszitting bij zware misdrijven vormt een voorbarige juridische erkenning van het slachtoffer als slachtoffer en conflicteert met het op objectieve waarheidsvinding gerichte strafproces.

9. Niet de rechten van het dier, maar de rechten van de illegaal zouden in de Nederlandse Grondwet aparte vermelding verdienen.
10. Omdat de Europese Unie niet de trekken vertoont van een natiestaat, zullen pan-Europese symbolen als vlag, feestdag, motto en volkslied vooral valse sentimenten opwekken.

Vgl. art. I-8 van het ontwerp-Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa.

11. Vgl. Homerus, *Odyssee*, boek II, vers 45-49:

ἀλλ' ἐμὸν αὐτοῦ χρεῖος, ὅ μοι κακὰ ἔμπεσεν οἶκῳ
δοιά· τὸ μὲν πατέρ' ἐσθλὸν ἀπώλεσα, ὅς ποτ' ἐν ὑμῖν
τοῖσδεσσιν βασίλευε, πατήρ δ' ὧς ἥπιος ἦεν·
νῦν δ' αὖ καὶ πολὺ μείζον, ὃ δὴ τάχα οἶκον ἅπαντα
πάγχυ διαρραΐσει, βίοτον δ' ἀπὸ πάμπαν ὀλέσσει.

't Gaat om de nood van mijzelf, de ramp die ons huis heeft getroffen,
tweeërlei ramp zelfs: ten eerste het verlies van mijn edele vader,
die hier koning geweest is en mild als een vader regeerde.
Maar veel groter is 't kwaad dat ons huis te gronde zal richten,
tot er geen steen meer van staat en [dat] al ons bezit er doorheen jaagt.
(Vertaling H.J. de Roy van Zuydewijn)

Deze uitspraak van Odysseus' zoon Telemachos illustreert dat de Odyssee van Homerus niet zozeer een verslag is van een levensgevaarlijke zwerftocht, maar in de eerste plaats een verhaal over ontrecting en rechtsherstel.